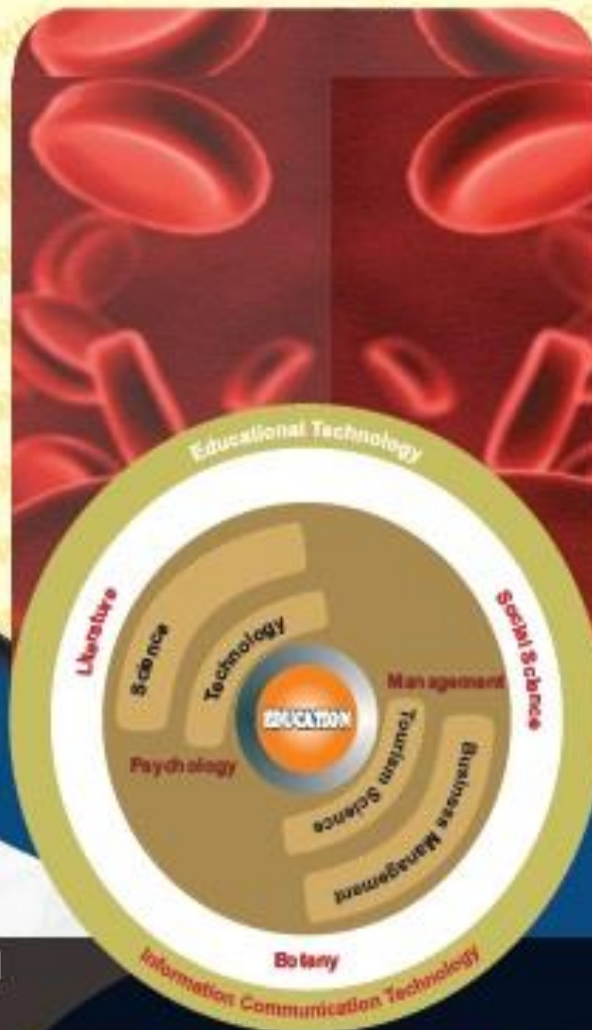

SRJIS

PRINT ISSN 2319-4766

*Special Issue on Peace Justice and Harmony for
Sustainable Development*

**An International
Peer Reviewed**

**Refereed
Quarterly**

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

JAN-MAR 2025. VOL. 13, ISSUE - 78

Editor In Chief : Prin. (Dr.) P. S. Patil

IMPACT FACTOR SJIF 2024 = 8.153
ONLINE ISSN 2278-8808

PRINTED ISSN 2319-4766

AN INTERNATIONAL, PEER REVIEWED, REFEREED & QUARTERLY
**SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR
INTERDISCIPLINARY STUDIES**

**SPECIAL ISSUE ON PEACE, JUSTICE AND HARMONY FOR SUSTAINABLE
DEVELOPMENT**

Editor-In- Chief

Dr. P. S. Patil

Principal

P. J. N. College of social work Amalner

Dr. Bharat D. Khandagale

Associate Professor

PJN College of Social Work, Amalner Dist. Jalgaon (MS)

Editor

Prof. U. D. Mahajan

Dr. J. S. Sonwane

Prof. V. B. Waghmare

Prof. D. R. Dhage

Dr. Asmita D. Sarvaiya

Dr. Anita M. Khedkar

Dr. Shweta Vaidya

Dr. Sagarraaj R. Chavan

Amitesh Publication & Company,

TCG's, SAI DATTA NIWAS, S. No. 5+4/ 5+4, D-WING, Flat No. 104, Dattnagar, Near Telco
Colony, Ambegaon (Kh), Pune. Maharashtra. 411046. India.

Website: www.srjis.com Email: srjisarticles16@gmail.com

**An International Peer reviewed, Refereed & Quarterly
Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies**

ANNUAL SUBSCRIPTION: Individual Subscription Rate: ₹750 (Print Only); 150\$; £80. Combined Subscription Rates for Online as well as Print ₹2000, 300\$; £160. Individual Subscription Rate (Print & Online access): ₹3550/- for One Year. Institutional Subscription Rate (Print & Online access): ₹ 5550/- for Five Year. If the manuscript possesses Multiple Author the subsequent Price is ₹ 650 for per author. The said prices include postage. Institutional subscription includes the right for members of subscribing the institute to access the online journal no extra charges will be applied from SRJIS. Summary of the publication charges is mentioned below.

PUBLICATION FEE: Subscription fee should be directly Deposited / Transferred/ D. D through SBI Net Banking in favors of

Banking Details

Int. Scholarly Research Journal, Account No: 32806695852 Branch: Ambegaon (Bk). Pune, Maharashtra. INDIA, IFSC Code: SBIN0011648. MICR: 4110020, SWIFT CODE: SBININBB238.

Content	Online	Print	Total	Duration
Non Member	₹ 2000/-	₹ 650/-	2650/-	One Issue
Individual Membership	₹ 550/-	₹ 3000/-	3550/-	One Year
Institutional Membership	₹ 2000/-	₹ 3050/-	5550/-	Five Year

CLAIMS: Claims for undelivered copies may not be made later than four months from the respective month and date of Publication.

PERIODICITY: QUARTERLY (JAN-MAR, APR-JUNE, JULY-SEPT, OCT- DEC)

CHANGE IN POSTAL ADDRESS: One month notice for change in address should be communicated, notified by Sending old postal address and current postal address to Editor in Chief by specifying the Journal Name and ISSN number through postal or e mail: srjisarticles16@gmail.com

Printed and Published by **Mrs. Supriya Y. Netragaonkar** on behalf of Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies.

EDITOR IN CHIEF

International Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies (SRJIS)

National Conference on “Peace, Harmony, and Social Justice for Sustainable Development”.

Key Note Address

Honorable dignitaries, esteemed guests, organisers, distinguished delegates, dear students, ladies and gentlemen,

It is a privilege to stand before you today to discuss one of the most fundamental topics shaping the future of our societies, “*Peace, Harmony, and Social Justice for Sustainable Development*”. At the outset, I would like to congratulate Shram Safalya Education Society’s Pandit Jawaharlal Nehru College of Social Work, Amalner, on the successful completion of 24 years of its journey and for organizing this National Conference on such a vital topic.

Friends, Over the last century, societies across the globe have generated more wealth than in any other period in history. Yet, they have also witnessed unprecedented levels of bloodshed and inequality. The hope for reducing such strife and suffering—and ensuring more people can share in the benefits of prosperity—lies in an engaged populace and public officials committed to building a more secure and equitable future.

As we navigate the complexities of the 21st century, it is evident that the interconnectedness of our world calls for a re-evaluation of the values and principles that guide us. The pursuit of peace, the fostering of harmony, and the commitment to social justice are not mere ideals, but vital pillars upon which we can build a sustainable future for generations to come.

The wave of globalization has increasingly connected countries worldwide, creating a global community. This transformation signifies that a truly unified mankind society is gradually taking shape. As a result, the importance of peace and harmony is becoming more evident, and their significance is being recognized by forward-thinking individuals. There are several reasons for this:

1. **Peace and Harmony as a Prerequisite**

Peace and harmony form the foundation for a stable society. They are essential for the survival and development of humanity. A world deprived of peace and harmony will inevitably collapse, reverting to a state where the strong prey on the weak.

2. **Peace and Harmony as an Essential Benefit**

Peace and harmony allow for the full realization of the potential of individuals, the sustainable development of nations, and the long-lasting prosperity of humanity. They provide the necessary conditions for creativity and security.

3. **Peace and Harmony as an Ideal Path**

Peace and harmony involve resolving disputes and conflicts fairly, in alignment with neutral and balanced principles that promote the welfare of both individuals and society at large.

4. **Peace and Harmony as a Timeless Value**

Throughout history, numerous cultures have emerged and faded. However, peace and harmony have endured, remaining integral to the evolution of civilizations. They are the wisdom that continues to shape our world.

5. **Peace and Harmony as the Highest Wisdom**

True wisdom fosters a vision that transcends conflict and divisions. The world's major religions and cultural traditions universally embrace peace and pursue harmony. History shows that thoughts or ideologies against peace ultimately perish.

The Role of Peace in Sustainable Development

Peace is the foundation upon which all human progress rests. Without peace, there can be no stability, growth, or shared prosperity. Peace is more than the absence of war or conflict; it encompasses understanding, dialogue, and cooperation between peoples, nations, and cultures. In a world where tensions often arise from political, ethnic, or economic divides, it is our collective responsibility to nurture an environment where differences are respected and common ground is sought.

Lasting peace is not achieved through force or fear, but through an unwavering commitment to resolving conflicts peacefully, using diplomacy, dialogue, and reconciliation. True peace thrives in an atmosphere of mutual respect, where the dignity of every individual is upheld, and where freedom and rights are universally protected.

Achieving peace requires addressing the root causes of conflict—poverty, inequality, and discrimination—while promoting justice and advocating for accountability over aggression.

Sustainability through Peace

1. **Conflict Resolution:** Peaceful conflict resolution contributes to long-term stability, fostering an environment in which individuals can thrive.
2. **Social Justice:** Peace is intrinsically linked to social justice. Addressing inequality and ensuring fair distribution of resources are essential for building sustainable societies.
3. **Mediation:** Diplomatic approaches and mediation minimize the impact of conflicts, promote stability, and encourage productivity.

True peace is not simply the absence of conflict but the presence of stability and harmony. In a peaceful society, communities flourish, individual dignity is upheld, and everyone's rights are respected. Achieving lasting peace requires dismantling the root causes of conflict, such as inequality, discrimination, and poverty.

The Importance of Harmony

Harmony results from peaceful coexistence, yet it requires more than the absence of conflict. It necessitates the integration of diverse voices, cultures, and perspectives into a shared vision of the future. Harmony is a celebration of our differences, recognizing that unity does not equate to uniformity. Rather, it acknowledges that together, we are stronger. Harmony enables us to work for the common good and create synergies that amplify our collective potential.

In an increasingly globalized world, cultural diversity is a strength, not a source of division. We must strive to build societies where people of all races, religions, and backgrounds feel welcomed, valued, and heard. A harmonious society is one where no individual or group is left behind, and where justice and equity are not merely ideals but lived realities.

Sustainability through Harmony

1. **Balanced Living:** Harmony encourages a balanced relationship with nature, promoting sustainable practices that recognize the interconnectedness of human well-being.
2. **Cultural Diversity:** Harmony celebrates diversity, valuing different perspectives and cultures, which is essential for creating a sustainable, inclusive world.
3. **Ecological Awareness:** Living in harmony with nature involves understanding and respecting the environment, promoting sustainable practices that protect ecosystems for future generations.

Social Justice: The Foundation for Peace and Harmony

Social justice is the driving force behind both peace and harmony. Without social justice, true peace and enduring harmony cannot exist. Social justice ensures that every person, regardless of socio-economic status, gender, ethnicity, or background, has access to the opportunities and resources necessary to lead a dignified life. It compels us to address the root causes of inequality, poverty, and discrimination.

In a just society, the marginalized are not overlooked but actively included in the process of development. Every individual has the right to education, healthcare, employment, and a voice in the decisions that affect their lives. Social justice ensures the equitable distribution of the benefits of development so that no one is left behind.

Sustainable Development: The Ultimate Goal

Sustainable development is the ultimate goal that binds all these values together. It is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs. Achieving sustainable development requires addressing the root causes of conflict, inequality, and injustice. It demands the creation of policies and systems that promote peace, foster harmony, and protect the most vulnerable members of society.

It requires viewing the world not as isolated nations or communities, but as a shared home, where the health of one affects the health of all.

The Path Forward

To move toward peace, harmony, and social justice for sustainable development, we must:

1. **Promote Education:** Education is a tool for peace and understanding, empowering individuals, breaking down stereotypes, and building bridges across cultures.
2. **Advocate for Inclusivity:** We must create policies that address inequality and support the most vulnerable. Social justice can only be achieved through systems of opportunity that include everyone.
3. **Foster Dialogue and Cooperation:** Dialogue at all levels—local, national, and international—is crucial to tackle global challenges such as climate change, poverty, and conflict.
4. **Encourage Sustainable Practices:** We must prioritize environmental sustainability, as the earth is a shared resource that requires collective action to protect for future generations.
5. **Commit to Global Partnerships:** No nation or community can achieve these goals alone. Global cooperation, shared knowledge, resources, and best practices are essential for achieving sustainable development.

As we stand at this crossroads in human history, we are reminded of our collective responsibility. We are not only stewards of the earth but also guardians of the future. The choices we make today will shape the world of tomorrow. If we desire a world where peace, harmony, and justice are the foundation of our development, we must act with urgency and resolve.

Social work colleges and social workers play a crucial role in promoting **peace, harmony, and social justice** for sustainable development. Their contributions are grounded in principles of human rights, equity, and social justice, which are essential for building a fairer and more sustainable society. Through education, advocacy, community work, and mental health support, they address the root causes of social inequities and contribute to building a more peaceful, just, and sustainable world. Their efforts create stronger communities, promote human dignity, and contribute to global efforts toward sustainability and peace.

Let us commit to a future where peace reigns, where harmony is celebrated, and where social justice is a lived reality for all. By doing so, we will ensure that sustainable development becomes not just a vision, but a reality—a reality where all people can thrive in dignity, equality, and opportunity.

Thank you,

Prof Ambadas Y Mohite,

Founder President,

Maharashtra Association of Social Work Educators (MASWE)

SJIF 2024 = 8.153

ONLINE ISSN 2278-8808

PRINTED ISSN 2319-4766

An International, Peer Reviewed, & Refereed Quarterly
Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies

JAN-MAR, 2025. VOL-13, ISSUE-78

SR. NO.	TITLE & AUTHOR NAME	PG. NO
1	GENDER JUSTICE AND HUMAN RIGHTS IN NORTHEAST INDIA: CHALLENGES, PROGRESS, AND THE PATH FORWARD <i>Rideep Phukon</i>	1-4
2	GENDERED LIVELIHOOD RIGHTS IN NATURAL RESOURCE MANAGEMENT: BRIDGING TRIBAL WOMEN'S EMPOWERMENT AND CITIZENSHIP IN THE MELGHAT REGION, INSPIRED BY SUMI KRISHNA'S PERSPECTIVES <i>Prashant Vikas Karale</i>	5-11
3	THE POETICS OF PEACE: EXPLORING, PEACE, SPIRITUAL HARMONY AND TRANSCENDENCE IN RABINDRANATH'S GITANAJLI <i>Dr. Neeta Bhausahab Jadhav</i>	12-14
4	PORTRAYAL OF DISPLACEMENT OF PEACE AND DEVASTATION OF HARMONY IN TRAIN TO PAKISTAN <i>Dr. Jitendra B. Patil</i>	15-18
5	THE CONTRIBUTION OF THE SOCIAL WORK PROFESSION TO PEACE, JUSTICE, AND HARMONY FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN INDIA <i>Dr. Bharat D. Khandagale</i>	19-21
6	IMPACT AND IMPLEMENTATION OF THE FOREST RIGHTS ACT (FRA) IN THE KHANDESH REGION OF MAHARASHTRA: A CRITICAL ANALYSIS <i>Rajendra Nannaware & Prof. Dr. Sham Sonawaane</i>	22-27

7	THE ROLE OF NGOS IN SPREADING EDUCATIONAL AWARENESS AMONG MARGINALIZED COMMUNITIES <i>Dr. Jagdish Shankar Sonawane</i>	28-32
8	GENDER JUSTICE AND HUMAN RIGHTS: ADDRESSING DISCRIMINATION AND INEQUALITY <i>Asso. Prof. Dr Shweta Vinod Vaidya</i>	33-37
9	SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF INDIA: THE ULTIMATE NECESSITY TO INCULCATE INDIAN CONSTITUTIONAL VALUES IN THE SOCIETY <i>Devidas P. Shambharkar</i>	38-42
10	COLONIAL LEGACIES AND THE QUEST FOR PEACE: A POSTCOLONIAL READING OF TRAIN TO PAKISTAN <i>Miss Amrita Siddharth Netkar</i>	43-48
11	PROBLEMS AND CHALLENGES OF GOVERNMENT HOSTEL EMPLOYEES AND ITS IMPACT ON BENEFICIARIES IN PUNE REGION <i>Pramod Namdeo Muneshwar & Dr. Ashok Hanwate</i>	49-54
12	PEACEBUILDING IN POST-CONFLICT SOCIETIES: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES <i>Aarti Ramchandra Ahire & Dr. J. S. Sonawane</i>	55-60
13	SOCIAL EXCLUSION OF FEMALE SEX WORKERS: A REVIEW OF CHALLENGES, CAUSES, AND POLICY RESPONSES <i>Vijaykumar Waghmare & Dr. Sudam Rathod</i>	61-67
14	COLLABORATIVE GOVERNANCE FOR SUSTAINABLE PEACE AND JUSTICE IN INDIA <i>Dr. Rakesh P. Chaudhari</i>	68-70
15	GENDER EQUALITY AND WOMEN'S EMPOWERMENT IN CONFLICT AND POST-CONFLICT CONTEXTS: PILLARS OF PEACE AND DEVELOPMENT <i>Dr. Sagarraj Rohidas Chavan</i>	71-74

16	ROLE OF JOIN FOREST MANAGEMENT COMMITTEE IN ENVIRONMENT MANAGEMENT <i>Mr. Vijay K. More & Dr. Sagarraj R. Chavan</i>	75-80
17	TO STUDY THE ECONOMIC EQUALITY AND EMPOWERMENT IN INDIA <i>Principal Dr. P. S. Patil</i>	81-85
18	ECONOMIC JUSTICE AND FAIR RESOURCE DISTRIBUTION: REDUCING INEQUALITY FOR SUSTAINABLE PEACE <i>Sandip Madhukar Nimase & Dr. Sham Damu Sonawane</i>	86-92
19	ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ITS POSITIVE AND NEGATIVE IMPACT ON HUMANS <i>Dr. Santosh B. Gavhad</i>	93-94
20	TO STUDY THE ROLE OF NGOS, CBOS, AND FBOS IN INDIA PARTNERSHIP FOR PEACE AND DEVELOPMENT <i>Anita Sudam Kale & Prof. Dr. P. S. Patil</i>	95-99
21	THE ROLE OF ECONOMIC EQUITY IN PROMOTING JUSTICE FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT <i>Mr. Sunil Ramesh Sapkale</i>	100-105
22	THE STUDY OF THE CORRELATION BETWEEN THE PERSONALITY FACTORS AND SUBSTANCE USED DISORDER AMONG THE KATKARI COMMUNITY OF RAIGAD DISTRICT OF MAHARASHTRA <i>Smt. Dhaneshwari Jagdish Goyar & Dr. Sachin Yamaji Jadhav</i>	106-110
23	THE ROLE OF PEACE, JUSTICE, AND HARMONY FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN UNIVERSITY LIBRARIES <i>Uday Dasharath Mahajan</i>	111-113
24	COMMUNAL HARMONY AND SOCIAL PEACE!! <i>Dr. Sudam G. Rathod</i>	114-115
25	GOVERNANCE AND SUSTAINABILITY IN THE ERA OF AI <i>Dr. Dimple Subodh Jaiswal</i>	116-121
26	ENHANCING TRANSFER LEARNING: A NOVEL APPROACH FOR DOMAIN-SPECIFIC AI ADAPTATION <i>Yogini Sanjay Patil & Umesh Baburao Pawar</i>	122-124

27	DIGITAL SKILL DEVELOPMENT FOR YOUTH: A PATHWAY TO EMPLOYMENT, ECONOMIC JUSTICE, AND GLOBAL HARMONY <i>Geeta N. Mehra & Dr. Rakesh Chaudhari</i>	125-129
28	GENDER EQUALITY FROM A MULTIDIMENSIONAL PERSPECTIVE OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT <i>Dr. Farida Shafik Khan</i>	130-132
29	CONCEPT OF JUSTICE UNDER HUMAN RIGHTS IN INDIA AND INTERNATIONAL LAW <i>Lokpal Vijay Mahajan</i>	133-139
30	JUSTICE AND HUMAN RIGHTS <i>Dr. Mohini Uday Upasani</i>	140-141
31	CULTURAL ETHICS BEHIND THE ACTIVATION OF THE PARENTS WORSHIP DAY AS AN ALTERNATIVE RADICAL PROGRAMMED TO THE VALENTINE DAY <i>Dr. H. D. Sawant</i>	142-145
32	CULTURAL DIPLOMACY AS A TOOL FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT <i>Dr. Anis Baig</i>	146-151
33	THE ROLE OF SOCIAL WORK IN PEACEBUILDING: ADDRESSING CONFLICT THROUGH COMMUNITY ENGAGEMENT – PERSPECTIVES OF SOCIAL WORKERS <i>Vanshree Ashok Baisane & Dr. J. S. Sonawane</i>	152-156
34	SOCIAL GEOLOGY: AN INDIAN PERSPECTIVE ON AGRICULTURAL AND CULTURAL IMPACTS IN MAHARASHTRA'S JALGAON DISTRICT <i>Shantanu Waghmare & Sahir Mohammed S</i>	157-162
35	सामाजिक कार्यकर्त्या अनुताई वाघ यांचे शैक्षणिक व सामाजिक क्षेत्रातील योगदान -एक अध्ययन <i>श्रीमती राजश्री जगन्नाथ पाटील & प्रा. डॉ. अस्मिता धनवंत सरवैया</i>	163-165
36	समुदाय आधारित शांततेसाठी स्वच्छ भारत अभियानाचे योगदान: एक लोकसहभाग दृष्टिकोन (विशेष संदर्भ: जळगाव जिल्हा) <i>शिरीषकुमार भिमराव तायडे & प्रा. डॉ. अस्मिता धनवंत सरवैया</i>	166-171

37	लिंग समभाव आणि महिला सक्षमीकरण डॉ. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे	172-174
38	19 व्या शतकातील स्त्री समाजसुधारक कार्यकर्त्या व साहित्यिकांचे समाज जडण- घडणीतील योगदानाचे अध्ययन प्रा. डॉ. अस्मिता धनवंत सरवैया	175-181
39	शांतता, न्याय आणि संविधानिक संस्था : शाश्वत भविष्याचे आधारस्तंभ डॉ. शाम दामू सोनवणे	182-186
40	सामाजिक शांतता आणि सुव्यवस्थेतील अडथळे व त्यावरील उपाययोजना: एक समीक्षा प्रा. डॉ. बरडे सुवर्णा साहेबराव	187-193
41	सामाजिक न्यायासाठी भारतीय महिलांचे घटनात्मक आणि कायदेशीर हक्क प्रा. उमेश वाणी	194-198
42	शांतता व सुसंवाद अश्वासक कौटुंबिक जिजनासाठी कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन केंद्र एक शांतीदुत प्रा. ढगे धनराज रामराव	199-201
43	मानवी हक्क आणि दिव्यांग समुदायाचे सक्षमीकरण डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड	202-205
44	संत नामदेव महाराजांच्या सामाजिक विचारांचा शिंपी समाजावर प्रभाव - एक अध्ययन सुजाता विजयकुमार कापडणे & प्रा. डॉ. अस्मिता धनवंत सरवैया	206-209
45	भारतात आर्थिक समानता आणि सशक्तीकरणाचा एक अभ्यास डॉ. मनीष रघुनाथ करंजे & भाग्यश्री अशोक बैसाने	210-214
46	शास्वत विकासाची ध्येये आणि दलित वस्त्या विशाल सुरेश सपकाळे & प्रा. डॉ. शाम डी. सोनवणे	215-223
47	आदिवासी विद्यार्थ्यांचे व्यावसायिक शिक्षणानंतरचे जीवन: संधी आणि आव्हाने सौ. शितल सचिन वकारे & प्रा. डॉ. अस्मिता धनवंत सरवैया	224-226

48	भारतामध्ये सुशासन आणि संस्थांची भूमिका एक अध्ययन किशोर भास्कर माळी & डॉ. जगदीश शंकर सोनवणे	227-232
49	शाश्वत सुसंवादी व सामाजिक न्याय आधारित समाज निर्मितीसाठी महिला सक्षमीकरणाची गरज प्रा. डॉ. अनिता मक्कन खेडकर	233-237
50	वन हक्क, आदिवासी जीवनशैली आणि शाश्वत उपजीविका: नंदुरबार जिल्ह्यातील एक अभ्यास श्री. अमोल देविलाल राठोड & प्रा. डॉ. सागरराज चव्हाण	238-241
51	महिला सक्षमीकरणासाठी लिंग संवेदनशीलता एक सकारात्मक पर्याय प्रा. डॉ. सुनिता प्रमोद चौधरी	242-244
52	अहिल्यानगर जिल्ह्यातील भिल्ल समाज आणि शासनाच्या कल्याणकारी योजना संतोष रावसाहेब गायकवाड & प्रा. डॉ. शाम दामू सोनवणे	245-248
53	ई-गव्हर्नन्स आणि शांतता: तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून सामाजिक सलोखा विरेश गोपाळराव पाटील	249-254
54	सांप्रदायिक सलोखा आणि सामाजिक शांतता प्रा. शामशिंग दावंजी वळवी	255-256
55	२ ते ६ वर्षे वयाच्या बालकांतील कुपोषणाचा बौद्धिक, मानसिक, सामाजिक व शारीरिक आरोग्यावर होणारा परिणाम आणि शाश्वत विकास गौरी अमरनाथ सोनवणे	257-262
56	शाश्वत विकासासाठी शिक्षणाची भूमिका प्रा. डॉ. राजेंद्र बैसाणे	263-266
57	समुदाय आधारित संस्था, अशासकीय संस्था आणि विश्वासाधारित संस्थांचे सामाजिक शांतता आणि विकासासाठी समाजकार्य दृष्टिकोनातून महत्त्व – एक अध्ययन प्रा. डॉ. नितीन रामदास बडगुजर	267-272

58	भिल्ल आदिवासी जमातीचे पारंपारिक जीवनमान: शाश्वत व पर्यावरण पूरक जीवनशैलीचा आधार श्री. सुनील अनुरथ देडे & डॉ. भरत दशरथ खंडागळे	273-276
59	आदिवासींच्या पारंपरिक उपजिविका पध्दती व वन व्यवस्थापनातून शाश्वत स्वयंशासन श्री. गोविंदा पंढरीनाथ साळुंके & प्रा. डॉ. भरत दशरथ खंडागळे	277-280
60	निपुण भारत अभियाना अंतर्गत शैक्षणिक जनजागृती एक अध्ययन निखिल मधुकर चौधरी & डॉ. अनीता मक्कन खेडकर	281-283
61	शाश्वत विकासात बालहक्कांची आवश्यकता पंचशीला केरबा डावकर & डॉ. भरत दशरथ खंडागळे	284-289
62	आदिवासी महिलांच्या आरोग्य विषयक समस्या, स्तन कर्करोग जागरूकता आणि शाश्वत विकास श्रद्धा विश्वनाथ तळोले	290-295
63	ग्रामीण गरिबी कमी करण्यात मनरेगाची भूमिका: भारतातील राज्यांमधील तुलनात्मक विश्लेषण भूषण भगवंत साळुंखे & प्रा. डॉ. सागरराज आर. चव्हाण	296-298
64	आदिवासिंच्या शाश्वत विकासासाठी महाराष्ट्रात 5 व्या अनुसूचीची अंमलबजावणी आणि आव्हाने संजय दौलत महाजन & प्राचार्य. डॉ. राकेश पितांबर चौधरी	299-305
65	समाजकार्यकर्त्यांच्या माध्यमातून सामाजिक न्यायाची अंमलबजावणी व शाश्वत विकास वंदना रामदास कोचुरे & प्रा. डॉ. योगेश प्रल्हाद महाजन	306-311
66	अमळनेर तालुक्यातील क्षय रुग्णांच्या कौटुंबिक, आर्थिक आणि सामाजिक समस्यांचे अध्ययन संदीप इनाईत	312-319
67	दहशतवाद विरोधी कायदे आणि मानवाधिकार एक अभ्यास डॉ. महादेव उत्तम तोंडे	320-323

68	सामूदायीक आरोग्य आणि शाश्वत विकास: समूह संसर्ग कोरोनामुळे एकलं विधवा महिलेची कौटुंबिक सामाजिक सद्यस्थिती आशीष नागनाथ स्वामी	324-331
69	भारत व चीनमधील रोजगार आणि दारिद्र्य : एक तुलनात्मक अध्ययन प्रा. धनले सत्यशील बन्सी & प्रो. डॉ. नामदेव एल. चव्हाण	332-337
70	शाश्वत शांतता, न्याय आणि सौहार्द यासाठी युवा नेतृत्व: भारतातील युवा नेतृत्वावर विशेष लक्ष तुषार देवदत्त संदानशिव & प्रा. डॉ. भरत खंडागळे	338-339
71	पर्यावरण संवर्धन सद्यस्थिती व आव्हाने आणि त्यावरील उपाययोजना प्रा. डॉ. कविता मनोहर पाटील	340-342
72	भारतातील महिलांविषयक संवैधानिक तरतुदी आणि कायदे एक दृष्टिक्षेप प्रा. डॉ. वाय. जी. महाजन	343-346
73	वंचित बुरुड व्यावसायिकांच्या समस्यांचा अभ्यास डॉ. दत्ता क. करंडे	347-349
74	शाश्वत विकास आणि साने गुरुजींच्या 'पत्री' काव्यसंग्रहातील विचार प्रा डॉ संजय शांताराम पाटील	350-354
75	ग्रामीण भागातल्या मराठाजातीतील महिलांचा समाजकारण व राजकारण यातील सहभागाचे समाजकार्य दृष्टीकोनातून अध्ययन. (विशेष संदर्भ: धुळेजिल्हा). ज्ञानेश्वर वासुदेव मोरे & प्रा. डॉ. पांडुरंग शिवराम पाटील	355-357
76	शाश्वत विकासात आरोग्य परिशिलनातील कुष्ठरुग्ण शोध प्रतिबंध व पुर्नवसनात्मक मध्यस्थी मोहिनी छगनराव चव्हाण & प्रा. डॉ. पांडुरंग शिवराम पाटील	358-359
77	ग्रामिण महिलांची शाश्वत विकासासाठी महाराष्ट्रातील लाडकी बहिण योजनांचे अध्ययन मोहिनी चंद्रकांत धनगर	360-364

78	शासनाच्या विविध योजनांतून महिला सबलीकरण व सामाजिक न्याय आधारित शाश्वत विकास प्रा. चांदणी राजू निळ	365-368
79	सद्यस्थितीत वाढत्या बलात्काराविषयी महाविद्यालयीन युवतींच्या मताचे अध्ययन (संदर्भ: पंडीत जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय, अमळनेर, जि. जळगाव) श्रद्धा सुभाष कुलकर्णी	369-372
80	शाश्वत विकासात महिला धोरणांची भूमिका डॉ. कल्पना दिलीप भारंबे	373-376

GENDER JUSTICE AND HUMAN RIGHTS IN NORTHEAST INDIA: CHALLENGES, PROGRESS, AND THE PATH FORWARD

Rideep Phukon

Department of Sociology, Dhemaji College Dhemaji, Assam

Abstract

Northeast India has eight states: Arunachal Pradesh, Assam, Manipur, Meghalaya, Mizoram, Nagaland, Sikkim, and Tripura; this particular region is marked by a distinct socio-political landscape as well as diverse cultures. The assertion believing that women in some of the tribal societies are positioned at a higher pedestal, overlooks the factors revolving gender justice and human rights. This paper seeks to analyze the issues relevant to socio-economic conditions, violence against women, the effects of armed conflicts in the region, and impact of customary laws, in context of Northeast India. Such analysis will help understand the complexity and the nature of gender justice in this locale. Additionally, it attempts to demonstrate prevailing barriers for gender equity in this region and how they can be overcome.

Key words: Gender Justice, Human Rights, Customary Laws, Violence Against Women, Political Participation

1. Introduction

Gender justice refers to eliminating all forms of differences among individuals based on gender and giving equal responsibility to both sexes regarding issues of resources, opportunity, and rights. In terms of human rights, it involves protection and promotion of women's rights, taken as integral parts of human rights. With such a myriad of ethnic groups and cultures in Northeast India, their landscape is quite unique for this study of gender justice. The fact that some matrilineal societies, for example, the Khasis of Meghalaya, are strong advocates of respecting women's rights belies the general reality of a very complicated tug-o-war with human rights deficiencies and gender disparities.

2. Socio-Economic Indicators

For the status of gender justice, the leading socio-economic indicators involving literacy rates, participation in the workforce along with health metrics are to be studied.

2.1 Literacy Rates

Empowerment begins with literacy. The following table shows male and female literacy rates in the states of the Northeast:

State	Male Literacy Rate (%)	Female Literacy Rate (%)
Arunachal Pradesh	73.69	59.57
Assam	77.85	66.27
Manipur	83.58	70.26
Meghalaya	77.17	72.89
Mizoram	93.35	89.27
Nagaland	82.75	76.11
Sikkim	87.29	75.61
Tripura	91.53	83.15

Source: Census of India 2011

While states like Mizoram and Tripura exhibit high literacy rates for both genders, others, such as Arunachal Pradesh and Assam, display significant gender gaps, indicating the need for targeted educational interventions.

2.2 Workforce Participation

Economic participation is a critical indicator of gender equality. The workforce participation rates for men and women in the region are as follows:

State	Male Workforce Participation (%)	Female Workforce Participation (%)
Arunachal Pradesh	53.6	36.5
Assam	53.9	22.5
Manipur	52.6	39.6
Meghalaya	55.1	39.6
Mizoram	55.2	41.5
Nagaland	50.4	44.7
Sikkim	60.7	26.5
Tripura	55.9	23.6

Source: National Sample Survey Office (NSSO) 68th Round

Despite the perception of higher status for women in certain tribal societies, the data reveals that female workforce participation remains consistently lower than that of males across all northeastern states.

2.3 Health Indicators

Indicators relating to health and services, like maternal mortality ratios (MMR) and healthcare provision, are essential in evaluating gender justice. Even though certain information on the northeastern states is scanty, the national mean suggests that India's states have an MMR of 113 per 100,000 live births (Sample Registration System, 2016-18). The northeast region with its poor topography and infrastructure is often challenged to deliver adequate maternal healthcare and therefore requires significant policy actions.

3. Violence Against Women

VAW refers to violence against women, an issue that clearly abuses human rights and makes gender justice difficult to attain. It is practiced in the Northeast region of India as a result of sociocultural activities, insurgency, or ethnic strife.

3.1 Domestic Violence

Domestic violence is a persistent problem in the place. A rural Assam-based study uncovered that approximately 61.2 percent of women said they have suffered from some form of domestic violence, which calls for the immediate need for better legal and organizational support services.

3.2 Armed Conflict and Sexual Violence

The failure to contain insurgencies that span for long periods of time in states like Manipur and Nagaland coupled with militarization has created new levels of vulnerability for the women folk. The implementation of the Armed Forces (Special Powers) Act (AFSPA) has come under criticism for enabling human violence and sexual abuses through the security apparatus. Some glaring instances like the alleged rape and murder of Thangjam Manorama by Assam Rifles in 2004, brings to the fore the linkage of armed conflict with violence against women.

3.3 Trafficking and Exploitation

The region is highly vulnerable to human trafficking due to it being surrounded by porous international borders with countries such as Myanmar and Bangladesh. Women and children are most frequently trafficked for sexual exploitation, forced labor, and domestic servitude. Increasing economic deprivation and lack of jobs only makes this problem worse.

4. Customary Laws and Women's Rights

In Northeast, India, laws made to govern the people are based on the beliefs of the tribes' groups of people they moved out from. Even though these laws have their own significance and value in preserving culture, it makes gender justice hard to achieve.

4.1 Land and Property Rights

In this area, many tribes have customary laws governing land and property ownership. In most cases, these laws disadvantage women, because females are barely able to own or inherit property. For

example, among the Poumai Naga, women tend to get excluded from the issuance of land, which stems from the fact that the society themselves often practice "head" owning structures.

4.2 Matrimonial Rights

These laws also govern marriage, divorce, and child custody issues. Such laws, especially in some communities, are gender biased which can result in abuse and discrimination against women. For example, among the Mizo tribe, women during the traditional colonial period of the society were bound to men in the context of marriage and family over the more important issues of politics and economics.

4.3 Legal Pluralism and Challenges

The coexistence of customary laws with formal legal systems creates a complex legal pluralism. While the Indian Constitution guarantees equality, the application of customary laws can sometimes contradict these principles, particularly concerning women's rights. This duality poses challenges in ensuring gender justice, as customary practices may perpetuate gender biases.

5. Political Participation of Women

Political participation is a cornerstone of gender justice, reflecting women's agency in decision-making processes. In Northeast India, women's involvement in politics varies across the states, influenced by cultural, social, and historical factors.

5.1 Electoral Representation

Despite the matrilineal system in states like Meghalaya, women's representation in legislative bodies remains low. For instance, since the state's inception, the presence of women in the Meghalaya Legislative Assembly has been minimal, highlighting a disparity between cultural practices and political realities.

Similarly, in Assam, women's participation in electoral politics has been limited. Studies indicate that, post-independence, the representation of women in the Assam Legislative Assembly has not seen significant improvement, reflecting broader gender biases in political spheres.

5.2 Grassroots Participation

At the grassroots level, women's participation varies. In some communities, women actively engage in local governance and community decision-making. However, traditional norms and patriarchal structures often limit their roles, affecting their influence in local politics.

5.3 Barriers to Political Participation

Several factors hinder women's political participation in the region:

- **Cultural Norms:** Patriarchal values and traditional gender roles discourage women from participating in politics.
- **Educational and Economic Constraints:** Lower literacy rates and economic dependence reduce women's capacity to engage in political activities.
- **Lack of Representation:** The absence of female role models in politics perpetuates the cycle of underrepresentation.

6. Women's Collective Action and Peacebuilding

Women in Northeast India have historically played significant roles in peacebuilding and social movements. Their collective actions have contributed to conflict resolution and community development.

6.1 Historical Movements

In Manipur, the Nupi Lan (Women's War) movements of 1904 and 1939 showcased women's leadership in protesting against colonial policies and economic exploitation. These movements remain emblematic of women's agency in the region.

6.2 Contemporary Initiatives

In recent times, women's organizations have been instrumental in advocating for peace and human rights. Groups like the Naga Mothers' Association have actively engaged in dialogue and reconciliation processes, aiming to foster peace in conflict-affected areas.

7. Policy Interventions and Recommendations

Addressing gender justice and human rights in Northeast India requires multifaceted policy interventions:

7.1 Legal Reforms

- **Amendment of Customary Laws:** Revisiting and reforming customary laws to ensure they align with constitutional principles of gender equality.
- **Strengthening Legal Frameworks:** Enhancing the implementation of laws protecting women's rights, such as the Protection of Women from Domestic Violence Act.

7.2 Educational and Economic Empowerment

- **Promoting Education:** Implementing targeted programs to improve female literacy rates and educational attainment.
- **Economic Opportunities:** Facilitating skill development and employment opportunities for women to achieve economic independence.

7.3 Political Empowerment

- **Reservation Policies:** Implementing reservation policies to ensure adequate representation of women in legislative bodies.
- **Capacity Building:** Conducting leadership training and capacity-building programs to prepare women for political roles.

7.4 Health and Social Services

- **Healthcare Access:** Improving healthcare infrastructure to ensure women's access to essential services, including maternal health.
- **Support Systems:** Establishing support systems for victims of violence, including counseling and legal aid services.

8. Conclusion

Achieving gender justice and upholding human rights in Northeast India necessitates a comprehensive approach that respects cultural nuances while promoting equality. By addressing the challenges posed by customary laws, enhancing women's political participation, and empowering women economically and socially, the region can move towards a more just and equitable society.

Bibliography

- Baruah, Sanjib. "The Armed Forces (Special Powers) Act and Exceptionalism in a Democracy." *Asian Survey*, vol. 49, no. 6, 2009, pp. 970-990.
- Baruah, Sanjib. *Durable Disorder: Understanding the Politics of Northeast India*. Oxford University Press, 2005.
- Chaube, S. K. "Hill Politics in Northeast India." *Economic and Political Weekly*, vol. 19, no. 38, 1984, pp. 1665-1673.
- Devi, K. "Impact of Customary Laws on Women's Rights in Northeast India." *Indian Journal of Gender Studies*, vol. 26, no. 1, 2019, pp. 23-45.
- Fernandes, Walter. *Customary Laws and Gender Justice in Northeast India*. North Eastern Social Research Centre, 2009.
- Kumar, N. "Gender and Insurgency: The Case of Manipur and Nagaland." *Social Change*, vol. 45, no. 4, 2015, pp. 532-550.
- McDuij-Ra, Duncan. *Northeast Migrants in Delhi: Race, Refuge and Retail*. Amsterdam University Press, 2012.
- Phanjoubam, Pradip. *Insurgency in Northeast India: The Role of Ethnicity and Identity*. Routledge, 2015.
- Sharma, Chandan Kumar. *Social Transformation in North-East India*. Routledge, 2020.

GENDERED LIVELIHOOD RIGHTS IN NATURAL RESOURCE MANAGEMENT: BRIDGING TRIBAL WOMEN'S EMPOWERMENT AND CITIZENSHIP IN THE MELGHAT REGION, INSPIRED BY SUMI KRISHNA'S PERSPECTIVES

Prashant Vikas Karale

Assistant Professor, Savitri Jyotirao Social Work College, Yavatmal(MH), PhD scholar University of Delhi. Email-karalesjcs@gmail.com

Abstract

This paper examines the nexus of gendered livelihood rights and natural resource management in the Melghat region of India, inspired by Sumi Krishna's perspectives on women's empowerment and citizenship. The study highlights the vital roles tribal women play in sustainable resource management, addressing the challenges they face, such as institutional neglect, patriarchal structures, and inadequate policy frameworks. Through qualitative analysis, we explore how asserting women's rights to natural resources can enhance their empowerment and foster equitable citizenship. The research emphasizes the necessity for participatory policymaking that incorporates tribal women's voices and experiences, drawing on successful grassroots movements identified in Krishna's work. By proposing strategies that connect empowerment, livelihood rights, and inclusive governance, this study contributes to the discourse on gender equity in natural resource management, positioning tribal women as pivotal agents in achieving sustainable livelihoods and a more inclusive citizenship framework in the Melghat region.

Keywords: Gendered Livelihood Rights, Natural Resource Management, Tribal Women, Empowerment.

1. Introduction

The intersection of gender and natural resource management is crucial to understanding the sustainable development of marginalized communities, especially in ecologically fragile regions like Melghat, India. Gendered perspectives on natural resource management reveal how traditional roles of women, particularly tribal women, contribute significantly to environmental stewardship and sustainability (Agarwal, 2009). Despite their essential roles, these women often encounter systemic barriers that limit their access to resources and decision-making processes. In the Melghat region, characterized by its rich biodiversity and vulnerable socio-economic conditions, the insight that women hold unique experiential knowledge of local ecosystems is particularly pertinent. This perspective is essential in crafting policies that are not only equitable but also environmentally sustainable (Kerr, 2002).

Sumi Krishna's influential work sheds light on the critical relationship between women's livelihood rights and citizenship, arguing for a more inclusive approach to development that considers the voices and needs of marginalized women (Krishna, 2007). Krishna emphasizes that empowerment is not merely an individual endeavor but rather a collective struggle against existing power structures that perpetuate gender inequalities. Her perspectives inspire this study by providing a framework to analyze how tribal women's engagement in natural resource management can transform their socio-political positions and foster a greater sense of citizenship (Krishna, 2004). Through understanding the historical and contemporary struggles these women face, we can appreciate their resilience and the necessity for policies that genuinely incorporate their rights.

The primary objective of this paper is to explore the roles of tribal women in the context of natural resource management within the Melghat region, drawing from empirical case studies that reflect their struggles, strategies, and successes. This study aims to articulate the implications of their participation in resource management for policy development and community empowerment. Specifically, it seeks to examine the relationship between securing women's livelihood rights and fostering equitable citizenship, positing that their active involvement can lead to more sustainable community practices

and governance structures. By integrating the insights garnered from Krishna's work, this paper aspires to contribute significantly to the discourse on gender equity, emphasizing the critical role of tribal women as agents of change in natural resource management.

2. Literature Review

The study of gendered livelihood rights in natural resource management is anchored in several theoretical perspectives that examine the intersectionality of gender, power, and environmental sustainability. Feminist political ecology provides a foundational lens for understanding how gendered dynamics influence access to and control over natural resources (Rocheleau, Thomas-Slayter, & Wenner, 1996). This perspective emphasizes that environmental issues cannot be separated from the social and economic inequalities faced by marginalized groups, particularly women. Furthermore, the concept of "capabilities" introduced by Sen (1999) highlights the importance of empowering individuals to enhance their well-being through agency and choices. This allows for an understanding of how tribal women's access to natural resources not only influences their livelihoods but also contributes to their broader engagement as active citizens.

A growing body of literature addresses the role of women in natural resource management, with a particular focus on how this engagement can lead to empowerment and improved livelihoods. Studies by Agarwal (2009) highlight that women's access to land and resources significantly affects their status within both households and communities. In the context of tribal communities, research demonstrates that women often possess valuable ecological knowledge that can contribute to sustainable management practices (Vira & Jha, 2015). Additionally, the works of Krishna (2007) emphasize the necessity of inclusivity in policy frameworks to ensure that women's experiences and voices are integrated into decision-making processes regarding resource management.

However, the examination of gendered livelihood rights and their implications for tribal women in specific regions, such as Melghat, is still underexplored. While some studies have highlighted successful grassroots movements that advocate for women's rights to natural resources (Kulkarni, 2005), there is limited literature that focuses explicitly on the Melghat region and the unique challenges faced by its tribal women in asserting these rights.

Gaps in Literature

This paper aims to address the identified gaps in the current literature by focusing specifically on the Melghat region and the multidimensional roles of tribal women in natural resource management. Notably, while there are examples from various Indian states regarding women's empowerment through resource access, there is a lack of localized studies that consider the intersection of cultural, socio-economic, and institutional factors that affect tribal women's livelihoods in Melghat. Furthermore, there is an urgent need for empirical research that elucidates the voices of these women and their experiences with existing policy frameworks. By focusing on these aspects, this study contributes to filling the existing literature gaps and emphasizes the critical role of tribal women in achieving sustainable resource management and enhanced citizenship through gendered livelihood rights.

3. Methodology

This study adopts a qualitative research design, focusing primarily on the analysis of secondary data. By utilizing existing literature, government reports, policy documents, and statistical data from credible NGOs and research organizations, this paper seeks to explore the nexus of gendered livelihood rights and natural resource management in the Melghat region. The qualitative approach allows for an in-depth examination of themes and patterns that emerge from the existing body of knowledge, providing

a nuanced understanding of tribal women's roles, challenges, and empowerment within the context of natural resource management.

4. Results and Discussion

The findings from the qualitative analysis of secondary data reveal several key themes relevant to the intersection of gendered livelihood rights and natural resource management among tribal women in the Melghat region:

1. **Recognition of Rights:** Many women in tribal communities are increasingly demanding recognition of their rights to natural resources essential for their livelihoods. As Ramdas and Ghotge (2007) noted, “women are in the forefront of the struggle for legal rights to resources” (p. 42). This highlights the critical role of women in advocating for their right to access and control over vital resources.
2. **Impact of Policy Frameworks:** Examination of government policies such as the Scheduled Tribes (Recognition of Forest Rights) Act, 2006, indicates both progress and ongoing challenges. While the draft Bill represents a historic step toward acknowledging the rights of forest-dwelling communities (Krishna, 2007), it reveals serious flaws that still need critical attention (p. 71).
3. **Vulnerability and Insecurity:** Findings emphasize that tribal women experience heightened vulnerability due to limited legal recognition and ongoing socio-economic challenges. As highlighted, “Extreme poverty and non-citizen identity act as critical elements in increasing their vulnerability” (Samanta & Lahiri-Dutt, 2007, p. 116). This underscores the need for measures that not only recognize rights but also address the socio-economic conditions underpinning their poverty.
4. **Participation in Resource Management:** The data show that women actively participate in community-led resource management initiatives. However, this participation often occurs within frameworks that do not fully acknowledge their rights. For instance, despite significant contributions, the focus on “artificial, virtual livelihoods” often diverts attention from the genuine struggles for rights and control over resources (Ramdas & Ghotge, 2007, p. 71).

The results of this analysis align with feminist political ecology, which underscores the need to understand the socio-political contexts that determine women's access to and control over natural resources. This framework allows for a deeper understanding of the structural inequalities that persist, despite policy advancements, pointing towards the need for robust advocacy and grassroots mobilization efforts (Rocheleau, 1995).

Furthermore, the findings resonate with the literature on gender and livelihoods, which asserts that women's roles in resource management are often overlooked by policy-makers. This neglect reinforces existing power dynamics and fails to address the underlying issues of gender inequality in natural resource governance (Agarwal, 2010). As proposed by Agarwal, recognizing and institutionalizing women's rights within development frameworks can significantly enhance their capacity to manage resources effectively.

The findings from this study have several important implications for policy-making and practical applications in the realm of natural resource management and the empowerment of tribal women:

1. **Policy Reforms:** It is critical for policies to move beyond surface-level recognition of women's rights and actively engage with the socio-economic contexts of tribal women. Comprehensive policy reforms should integrate provisions for legal recognition and support for women's collective agency in resource management (Krishna, 2007).

2. **Capacity Building:** Empowering tribal women through capacity-building initiatives is essential. Training programs focused on resource management, legal literacy, and advocacy can equip women with the skills needed to assert their rights effectively.
3. **Community Engagement:** Engaging local communities in the design and implementation of resource management strategies can enhance ownership and sustainability of initiatives. Participatory methods that prioritize women's perspectives can lead to more equitable and effective outcomes (Samanta & Lahiri-Dutt, 2007).
4. **Research and Advocacy:** Continuous research focusing on the experiences and challenges faced by tribal women will be necessary to inform advocacy efforts. Supporting grassroots organizations that aim to amplify women's voices in policy discussions can lead to more equitable outcomes in natural resource governance.

By taking these implications into account, policymakers and practitioners can work toward creating a more equitable framework that supports tribal women's empowerment and ensures sustainable livelihoods through effective natural resource management.

5. Case Study: Melghat Region

5.1 Regional Overview

The Melghat region, located in the northern part of Maharashtra, India, is characterized by its diverse ecology, rich cultural heritage, and complex socio-economic fabric. This region spans approximately 1,676 square kilometers and is predominantly hilly, with dense forests that harbor a variety of flora and fauna. The rugged terrain of Melghat includes the Melghat Tiger Reserve, which is part of the Satpura range and plays a crucial role in conserving biodiversity and maintaining ecological balance in the region.

5.1.1 Ecological Characteristics: The forests of Melghat are primarily deciduous, comprising teak, bamboo, and other indigenous species. These forests are critical for the livelihood of its inhabitants, particularly the tribal communities that depend on them for sustenance, fuel, and building materials. The region experiences a tropical climate, with significant rainfall during the monsoon season, which supports the agricultural activities of the local population.

5.1.2 Cultural Characteristics: Melghat is home to several tribal communities, including the Korku, Gond, and Bhil, who have their own distinct cultures, languages, and traditions. The social structure is traditionally patriarchal, yet women often play pivotal roles in household economies and community activities. Cultural practices and rituals closely tied to nature reflect the community's deep-rooted relationship with their environment.

5.1.3 Socio-Economic Characteristics: The region faces considerable socio-economic challenges. Agriculture remains the primary source of livelihood, but due to erratic rainfall and poor soil quality, crop yields are often low. Many families engage in wage labor and rely on forest resources for supplementary income. Despite these adversities, tribal communities exhibit resilience through their adaptive strategies, including the use of traditional knowledge in resource management.

5.2 Role of Tribal Women

Tribal women in Melghat are integral to the management of natural resources, displaying remarkable agency despite the socio-economic constraints they face. Their contributions can be understood through several key roles:

5.2.1 Resource Harvesting: Women are primarily responsible for collecting fuelwood, wild fruits, and medicinal plants from the forests. They utilize their knowledge of the ecosystem to select sustainable harvesting practices that ensure the continuity of these resources (Ramdass & Ghotge, 2007).

5.2.2 Agricultural Activities: Women manage key agricultural tasks, including sowing, weeding, and harvesting. They often cultivate small plots of land while also participating in collective farming initiatives. Their involvement in agriculture not only supports household food security but also contributes to local economies.

5.2.3 Community Leadership: Women hold leadership positions within community groups, advocating for access to resources and legal rights. They have been at the forefront of struggles advocating for their rights under the Scheduled Tribes (Recognition of Forest Rights) Act, 2006, pushing for greater recognition of their contributions and rights (Krishna, 2007).

5.2.4 Cultural Transmission: Women play a vital role in passing down traditional ecological knowledge and cultural practices related to resource management to the younger generations. This transmission is crucial for sustaining their community's heritage and maintaining ecological practices that have been effective over centuries.

5.3 Challenges and Opportunities

While tribal women in Melghat exhibit resilience and resourcefulness, they face several challenges that impede their advancement and empowerment:

5.3.1 Limited Legal Recognition: Despite legislative progress, many women lack awareness of their rights or face barriers to asserting them. This gap limits their ability to claim land and natural resources, leaving them vulnerable to exploitation.

5.3.2 Economic Disparities: Widespread poverty and economic marginalization, exacerbated by insufficient market access for their produce, inhibit their capacity to improve their livelihoods. Many women engage in informal labor with little to no job security or fair wages.

5.3.3 Cultural Barriers: The entrenched patriarchal norms in tribal societies often restrict women's participation in decision-making processes, both within households and in community governance. This diminishes their influence over resource management and policy advocacy.

5.3.4 Environmental Degradation: Deforestation, climate change, and land degradation further threaten the resources upon which tribal women depend. These environmental challenges complicate their ability to sustain their livelihoods and pass down traditional ecological practices.

5.4 Opportunities for Enhancement:

5.4.1 Awareness and Education: Programs aimed at educating women about their legal entitlements and organizational skills can empower them to advocate for their rights effectively. Initiatives that provide information about the Sustainable Development Goals (SDGs) can also enhance their understanding of global frameworks that support their local efforts.

5.4.2 Microfinance and Cooperatives: Facilitation of microfinance opportunities and the formation of cooperatives can help women access capital for businesses, improve market linkages, and gain economic independence.

5.4.3 Capacity Building Programs: Training in sustainable agricultural practices, resource management, and entrepreneurship can enable women to enhance their livelihoods while contributing to environmental conservation.

5.4.4 Policy Advocacy: Strengthening the voice of women in policy-making through advocacy groups can enhance their participation in resource governance and ensure that their perspectives are considered in environmental and developmental policies.

6. Conclusion:

The research presented in this paper underscores the significant role that gender plays in natural resource management, particularly in the context of tribal women in the Melghat region. Key findings from the study reveal that:

- Tribal women are pivotal in managing local ecosystems sustainably but often face systemic barriers that limit their access to resources and decision-making processes.
- External factors, such as institutional neglect and patriarchal structures, significantly impede their ability to exercise and benefit from livelihood rights.
- Despite these challenges, tribal women demonstrate remarkable resilience and capacity to engage in sustainable practices and community leadership, which are crucial for the region's ecological and social health.

Based on the findings, the following recommendations are proposed to policymakers, community leaders, and other stakeholders:

- **Policy Enhancement:** Develop and implement policies that recognize and protect the rights of tribal women to access natural resources. These policies should be informed by the ground realities and experiences of the women themselves.
- **Community Leadership Inclusion:** Facilitate and encourage the inclusion of tribal women in leadership roles within community and regional resource management committees to ensure their perspectives and knowledge are incorporated.
- **Educational and Capacity Building Programs:** Launch initiatives aimed at increasing the environmental literacy of tribal women, along with providing them training in resource management and legal rights to empower them effectively.
- **Strengthen Legal Frameworks:** Amend existing laws and regulations to include specific provisions for the protection and empowerment of tribal women, ensuring they have equal access to land and resources.
- **Support Systems:** Establish support systems such as microfinance, cooperatives, and markets that cater specifically to the needs of tribal women, promoting their economic independence and sustainability.

To further build on the findings of this study, future research could explore:

- **Longitudinal Studies:** Conduct longitudinal studies to assess the impact of specific policy changes on the livelihoods of tribal women over time.
- **Comparative Analysis:** Undertake comparative studies with other regions to identify best practices and innovative approaches to integrating gender in natural resource management.
- **Impact Assessments:** Evaluate the effectiveness of empowerment and capacity-building programs tailored for tribal women in enhancing their socio-economic status.
- **Cultural Studies:** Deepen the understanding of how cultural factors influence the participation of women in natural resource management and how these can be respectfully integrated into broader development strategies.

This study contributes to a nuanced understanding of gendered livelihood rights within natural resource management, emphasizing the critical role of tribal women in fostering sustainable development and equitable citizenship in the Melghat region. Through targeted policies, community engagement, and continuous research, we can better support these vital contributors to our ecological and cultural heritage.

7. References

- Agarwal, B. (2009). *Gender and Land Rights Revisited: Exploring New Opportunities for Improving Women's Land Access and Control*. *Gender and Land: A Global Perspective*, 30(3), 1-20.
- Agarwal, B. (2010). *Gender and Green Governance: The Political Economy of Women's Presence Within and Beyond Community Forestry*. New York: Routledge.
- Krishna, S. (2007). *Women's Livelihood Rights: Recasting Citizenship for Development*. New Delhi: Sage Publications.
- Kulkarni, S. (2005). *Looking Back, Thinking Forward: Women and Landless People's Access to Irrigation—the Khudawadi Experience*. In S. Ahmed (Ed.), *Flowing Upstream: Empowering Women through Water Management in India* (pp. 45–62). Ahmedabad: Centre for Environment and Education.
- Ramdass, S. R., & Ghotge, N. S. (2007). *Insecurity and Struggle*. In S. Krishna (Ed.), *Women's Livelihood Rights* (pp. 41-73). New Delhi: Sage Publications.
- Rocheleau, D. (1995). *Gender and Environment: A Feminist Political Ecology Perspective*. In J. M. MacGregor (Ed.), *Environment and Rural Development* (pp. 67-92). London: Earthscan.
- Rocheleau, D., Thomas-Slayter, B., & Wenner, M. (1996). *Feminist Political Ecology: Global Perspectives and Local Experiences*. New York: Routledge.
- Samanta, G., & Lahiri-Dutt, K. (2007). *Legal Identity and Natural Resource Management*. In S. Krishna (Ed.), *Women's Livelihood Rights* (pp. 89-116). New Delhi: Sage Publications.
- Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. New York: Alfred A. Knopf.
- Vira, B., & Jha, S. (2015). *Reconnecting Gender and Environment: A Case Study of the Shared Value in Climate Change Mitigation Strategies*. *Environmental Innovations and Societal Transitions*, 15, 1-15.

THE POETICS OF PEACE: EXPLORING, PEACE, SPIRITUAL HARMONY AND TRANSCENDENCE IN RABINDRANATH'S GITANAJLI

Dr. Neeta Bhausahab Jadhav

Shri Vitthalrao Shankarrao Naik, Arts, Commerce & Science College, Raver, Jalgaon

Email: jadhavneeta28@gmail.com. Mob. No. 9881516617

Abstract

Rabindranath Tagore's Gitanjali is a widely read collection of prose translations which reflects a broader vision of inner and universal peace and harmony. The present study focuses on multifaceted dimensions such as inner peace, the importance of surrender and devotion, harmony with nature and the universe, peace as a remedy to anxieties and fears. Close reading of selected poems numbered 35,36,37,38 examines its unique blend of devotional fervor, patriotic fervor, and philosophical contemplation, the importance of prayer lead to the path of spiritual harmony, introspection and dream for county. It offers a timeless message of positivity, importance of prayer, cultivation of inner peace as a foundation for universal harmony. This paper discusses Tagore's vision of a free and enlightened society. Free society is a bridge to connect peace where people are not afraid of oppression or violence. Respect for all individuals is essential for progress of the society which will lead society to sustainable progress and stability. Textual and contextual analysis method is selected for the present study. A close reading and critical interpretation of selected prose poems are being selected. The study is primarily based on literary work focusing on the language, imagery and thematic content. In present modern world where all human beings are captivated in hassles of lives, busy schedule, the use of AI, the over use of mobile, social media apps, instant information Tagore's poems gives message of peace and enlightened society for real peace of human beings where they can live happily and peacefully.

Keywords: Peace, Spiritual Harmony, Transcendence, Fear, Philosophical Contemplation

Introduction:

The pursuit of peace and spiritual harmony has remained a central aspiration of mankind for calm and better society which will definitely lead society to sustainable development. It has universal appeal across cultures and time periods. Eventually it transcends cultural and temporal boundaries. It has enduring impact on human beings which appeal mankind to live peacefully. Rabindranath Tagore, a renowned Indian poet has an important place in articulating profound themes such as peace, freedom, harmony, love. Gitanjali is a collection of poems is a testament to Tagore's spiritual vision and earned him the Nobel Prize in 1913. Concepts of peace, spiritual harmony and transcendence are skilfully woven in these verses. It is a journey of inner peace and connection with the divine for peaceful mind and peaceful society. The present study aims to study the intricate interplay of peace, spiritual harmony and transcendence in selected poems of Gitanjali. The study examines how Tagore's poetic language and philosophical insights give a profound understanding of these interconnected themes. The study demonstrates how Rabindranath Tagore uses natural imagery, devotional language and philosophical concepts reflects a vision of inner peace, freedom, dream of peaceful society, patriotic love, individual liberty, spiritual liberation and union with the divine for a better place, better country and better human development to create valuable society which will help to sustainable development the present paper will begin by thematic framework followed by a detailed analysis of the themes of peace, spiritual harmony and transcendence as they are expressed in selected poems of Gitanjali. Specific poetic language and imagery will be focused to relate these themes. At the end, this paper will discuss the relevance of Tagore's vision for today's society.

Thematic Framework and Discussion:

Rabindranath Tagore's Gitanjali is a collection of poems. Four poems numbered 35,36,37,38 have been selected. These poems are 'Where Mind is Without Fear', 'This is My Prayer to Thee My Lord', 'I THOUGHT that my voyage had come to its end', 'That I want thee, only thee — let my heart repeat without end'. These poems have chosen with a purpose to explore the connection between

individual soul and individual spirit where internal peace and external peace, peace as a state of union with the divine, the role of love and compassion in achieving peace, spiritual harmony with nature as a path to spiritual fulfilment, the yearning for the infinite and liberation and transcendence of ego and worldly desires.

Where Mind is Without Fear is a powerful poem that envision an ideal state of society. It has strong nationalistic connotations. The poem straightforwardly advocates society free from fear and division. The absence of fear is the cornerstone of inner peace. The lines, “Where knowledge is free; Where the world has not been broken up into fragments by narrow domestic wall” (Tagore, 27) emphatically suggest powerful vision for ideal society. These metaphoric lines used for the divisions that separate people, such divisions are caste system, religion, racial prejudice or any form of social or cultural barrier that separates groups of people. Narrow domestic walls significantly represent the limitations of narrow-mindedness. These lines reflect Tagore’s vision of a world where people transcend these divisions and to know the importance of unity and humanity. The poem appeals readers for intellectual freedom, a sense of shared humanity, open-mindedness and the pursuit of knowledge for the betterment of all. To remove such social and religious barriers are moving society for the better development and peaceful society. It emphatically reflects belief in the power of human consciousness to create a more peaceful and harmonious world. “Where the mind is led forward by thee into ever-widening thought and action —Into that heaven of freedom, my Father, let my country awake” (Tagore, 28) signifies a desire for spiritual and moral guidance. ‘Thee’ refers to a higher power that is God or a divine force. Ever-widening thought signifies a mind that open to new ideas, perspectives, understandings and knowledge. Besides, ever widening action reflects that thought must be followed by action and commitment. It is a commitment to intellectual and moral development moving forward beyond all barriers. This is a deep belief that true freedom comes from an ideal state of liberation. The liberation is not just political but also liberation from fear, prejudice and ignorance. My father emphatically enforces the spiritual nature and the individual connection to the divine. It is a passionate urge for national awakening to embrace these ideals and strive for the peaceful and harmonious future. This is a deep belief that true freedom comes from a combination of intellectual, moral, and spiritual development. A vision of a society where minds are open and free and actions are guided by moral values signifies positive attitude of the poem. The poem significantly calls for the transcendence of limitations where they are being imposed by fear, prejudice or out-dated traditions.it is a symbolic representation of humanity evolving towards a higher state of consciousness where reason, knowledge and compassion prevail.

“This is my prayer to thee, my lord — strike, strike at the root of penury,” this poem is a powerful expression of a deep spiritual yearning. It is a plea for liberation from the mundane life. Give me the strength lightly to bear my joys and sorrows. “Give me the strength lightly to bear my joys and sorrows. Give me the strength to make my love fruitful in service,” (Tagore, 28) these lines emphatically reflect a request for the divine to help and remove the obstacles that prevent people from experiencing true peace and spiritual harmony. “Give me the strength never to disown the poor or bend my knees before insolent might,” (Tagore, 28) significantly reflect spirituality deeply rooted in humanism. Divinity in all beings, especially the marginalized is shown as a path to spiritual realization. it reflects a commitment to social justice and belief of treating all members of the society with dignity leads true peace and harmony which is good for betterment of the society. This line also emphatically reflects the spiritual strength which helps one to stand against all wrongdoings and uphold truth. Transcendence is shown through love which extends to all of creation including poor and oppressed.

“I THOUGHT that my voyage had come to its end at the last limit of my power,” symbolically presents speaker’s idea of surrender. Speaker finds solace in surrendering to the divine will and power. “But I find that thy will knows no end in me. And when old words die out on the tongue, new melodies break forth from the heart,” (Tagore, 29) reflects the importance self-discovery and spiritual renewal. The concept new melodies represents fresh insights, faith and faith in discovering different levels of spiritual harmony which is not static but ever evolving. It reflects Tagore’s broader vision of peace where people can find new melodies within their own hearts which will lead to peaceful society.

“That I want thee, only thee — let my heart repeat without end,” poem signifies profound desire for spiritual union. “All desires that distract me, day and night, are false and empty to the core, (Tagore, 29) significantly reflects illusory nature of materialist desires. True peace and satisfaction could be found in a connection with the divine. Recognizing these desires as ‘false and empty’ is an important step towards spiritual harmony. “As the night keeps hidden in its gloom the petition for light, even thus in the depth of my unconsciousness rings the cry — I want thee, only thee” (Tagore, 30) reflects yearning for the innate desire for truth, knowledge and spiritual light. It is transcendence of ignorance and suffering.

Conclusion:

These selected poems express a deep constant desire for with the divine. These poems present a strong emphasis on cultivating inner strength. Inner strength is need in possessing good human qualities. The importance of humanity and service to others is a recurrent theme in these poems. The desire to “never disown the poor” reflects a belief that true peace and spirituality is found in compassion and in connection with all human beings. These poems collectively present a journey of transcendence. This can achieved through devotion and surrender to the divine. These selected poems from Gitanajli are a profound exploration the human soul’s quest for peace, harmony, and transcendence. They emphasize that true fulfilment is found not in worldly pursuits, but in a deep connection with the divine, expressed through love, service, and unwavering devotion.

References:

Tagore, Rabindranath. *Gitanjali*. The Macmillan Compan, 1915.

<https://archive.org/details/gitanjali00unse/page/26/mode/2up>. Accesed on 2 March 2025

<https://www.google.com/search?q=where+is+mind+without+fear&oq=where+is+mind+withput> Accesed on 2 March 2025

<https://www.britannica.com/topic/Gitanjali> Accessed on 3 March 2025.

PORTRAYAL OF DISPLACEMENT OF PEACE AND DEVASTATION OF HARMONY IN TRAIN TO PAKISTAN

Dr. Jitendra B. Patil

Associate Professor of English, Pratap College Amalner, Dist.-Jalgaon (M.S.)-425401

Abstract

The present paper aims to explore issues like peace and harmony in the most celebrated partition novel Train to Pakistan by Khushwant Singh. It tries to read the novel as a historical document that records the devastation of communal harmony and the transition of peace-loving communities into the most violent ones. How the partition of colonial India results in the permanent force of disturbance of the communal peace and harmony of the Sikhs and the Muslims who shared brotherhood with each other several years prior to this holocaustic incident in the history of humanity is analyzed in this paper.

Keywords: *Displacement, devastation, peace, colonial, harmony, partition, historical, communal, etc.*

Indian Novel in English is a literary and cultural force to be reckoned with. It depicts Indian life to its entirety. Innumerable issues have been handled in it since its beginning by various Indian English novelists. Most of the books of literary history on Indian Novel in English conveniently divide the periods of its development in timespans laying before and after the independence because it has left indelible marks on the Indian mind. The declaration of Indian independence coupled up with Indian partition. Partition is said to be:

The culmination of several years of maneuvering or a triangular plan of the Indian National Congress, the Muslim League and the colonial Government (Hasan 381).

The partition of India altogether changed the social and cultural fabric of India. It was a kind of havoc that disturbed the social and communal equilibrium causing a greater loss of peace and harmony in Indian society. Many Indian writers have written on Indian partition in their literary creations including Saadat Hasan Manto, Khushwant Singh, Yashpal, Manohar Malgonkar, Amrita Pritam, Chaman Nahal, Anita Desai, Bapsi Sidhwa, Amitav Ghosh, Bhisham Sahani, and Faiz Ahmad Faiz etc. Priyamvada Gopal makes an apt remark in this relation:

Of these few novels that came out in the late 1960's and the early 1970's such as Chaman Nahal's Azadi or, more famously Khushwant Singh's Train to Pakistan mainly undertook the task of naming and describing that fratricidal violence. As such, they tended to be prolonged exclamations of horror combined with sentimental evocation of love and fellow feeling (Gopal 70-71).

It is Khushwant Singh's Train to Pakistan which has become synonymous with Indian partition that indicates the success of the novel in depicting the most tumultuous event in the history of South Asia. It depicts Mano Majra, a tiny and peace-loving village near the India and Pakistan border as a representative of the whole of unified India before the partition to show how the British conspired Indian partition by sowing the seeds of communal division that ultimately led to the historic Indian partition. Khushwant Singh very beautifully delineates how a one political decision of the British Government disturbs the communal and social harmony of the then Indian society beyond repair for forever. Priyamvada Gopal sums up:

Train to Pakistan tells the story of sleepy Punjabi village, Mano Majra, and its enforced awakening to the political reality of partition. As ten million human beings were enforced to

flee across the borders in either direction, it became impossible to stay insulated from the violence (Gopal 71).

The arrival of the Ghost Train is the inceptor moment in Train to Pakistan that disturbs the peace and harmony of Mano Majra. The excessive secrecy kept regarding the Ghost Train creates pandemonium amongst the residents of the village. The Ghost Train's strange arrival becomes the starting point of unrest amongst the residents of Mano Majra. Khushwant Singh writes:

One morning, a train from Pakistan halted at Mano Majra railway station. At first glance, it had the look of the trains in the days of peace. No one sat on the roof. No one clung between the bogies. No one was balanced on the footboard. But somehow it was different (...) The arrival of the ghost train in broad daylight created a commotion in Mano Majra (Singh 81).

Rituparna Roy refers to it as 'an image that has been permanently imprinted on the nation's collective imagination; and has become, over the decades, a convenient shorthand to refer to the Partition' (Roy, 2010, p. 35). The deployment of the soldiers around the railway station of Mano Majra unnerves the villagers as they start to assemble to discuss the unusual nature of the ghost train. It triggers them to collect the information about what is going on in the surrounding region to their village against the backdrop of the partition of colonial India into two nations-states: Pakistan for the Muslims and India for the Hindus. Until the arrival of the ghost train, the residents of Mano Majra are absolutely unaware of the partition of India on communal lines.

The novel portrays the perfect communal harmony of Mano Majra before the partition. It presents how the Sikhs and the Muslims lived in unison for some centuries. The Sikhs, the landholders, had always treated their Muslim tenants just like their brothers and sisters. Khushwant Singh puts it as:

But Meet Singh was a man of peace. Envy had never poisoned his affection for Imam Baksh (Singh 88).

It is through the refugees coming from Pakistan the natives of Mano Majra come to know of the violence caused by the partition. Before that they are not much aware about the proposed independence of colonial India by partitioning it into Hindu-India and Muslim-Pakistan. They are completely unaware of the partition of the nation and what holocaustic changes it has started to produce. Due to this unawareness, the Sikhs and the Muslim are living a peaceful life with the cordial relations amongst themselves. The lambardar questions Iqbal Singh out of innocence:

We live in this little village and know nothing. 'Babuji, tell us why did the English leave (Singh 51).

In addition to this, they are not much excited about and determined on getting independence from British Imperialism. The lambardar (the Sikh) and a one Muslim are questioned by Iqbal Singh as to why they do not want to be free. The lambardar answers:

Freedom must be a good thing. But what will we get out of it? Educated people like you, Babu Sahib, will get the jobs the English had. Will we get more lands or more buffaloes?

'No' the Muslim said. 'Freedom is for the educated people who fought for it. We were slaves of the English, now we will be slaves of the educated Indians – or the Pakistanis' (Singh 51-52).

These replies by two persons belonging to two different religious communities exhibit the kind of harmony with which they might have been living together. The relations of the people of Mano Manjra is the best example of perfect communal and social harmony. It has also been disturbed and devastated by the arrival of both the ghost train and the refugees. The brotherhood of the natives of Mano Majra is destroyed by the arrival of the refugees from Pakistan. It has also been reflected in the most poignant

incident recorded in the novel when Imam Baksh comes to the Sikhs to know their opinions on the decision of the local administration to evacuate the Muslims of Mano Majra to Chundunnugger refugee camp. The Muslims of the village do not want to leave their native place. The lambardar on behalf of the Sikhs of Mano Majra says:

Yes, you are our brothers. As far as we are concerned, you and your children and your grandchildren can live here as long as you like... But Chacha, we are so few and the strangers coming from Pakistan are coming in thousands. Who will be responsible for what they do? (Singh 134)

The sudden change in behavior of the Sikhs shocks and disappoints Imam Baksh and the Muslims of Mano Majra. The disturbance of peace and devastation of harmony done by the thousands of refugees causes a rift in the congenial relations of the Sikhs and the Muslims of the village who have been living in coexistence for several years in perfect unison.

Three major forces that displace the peace and harmony of Mano Majra are: the administration, the ghost train, and the refugees. Khushwant Singh presents Mano Majra as the representative of every human settlement of unified India in the times of historic partition. The administration is represented by the magistrate Hukum Chand, and the Subinspector in the novel. Juggut Singh and Iqbal Singh are falsely imprisoned under the fabricated case of robbery of the house of Lala Ram Lal and his murder. The subinspector files a false case on the orders of Hukum Chand, the magistrate. Iqbal Singh, a worker of People's Party of India, though being a Sikh in reality, is intentionally presented as a Muslim by taking unnecessary benefit of the vagueness that surrounds the name 'Iqbal.' The name 'Iqbal' is found common in all three religions: Hindu, Muslim, and Sikh. His name is recorded as Mohmmmed Iqbal in police records to project him as a Muslim as per the plan of Hukum Chand, the magistrate. The motives behind all this are not clearly stated in the novel.

Secondly, it is the ghost train that alarms the people of Mano Majra of the catastrophic communal violence. The nature of the ghost train compels them to gather information about the partition and the consequent massacre that has taken place in the surrounding areas. It puts the residents of Mano Majra in the conditions that make them start to think on the communal lines even though they do not start to hate and assault on one another.

Lastly, the refugees who entered Mano Majra in enormous numbers give the last blow to peace and harmony of the village. They compel the native Sikhs to look at the Muslim as their archenemies by conducting their mental orientation. When the native Sikhs attempt to resist them by quoting the innocence of the Muslims of Mano Majra, they are bulldozed by the refugees giving the references to the atrocities taking place across the border. One of the refugee boys asks:

What sort of Sikhs are you? Potent or impotent? (Singh 156)

He further commands:

For each Hindu or Sikh they kill, kill two Mussulmans. For each woman they abduct or rape, abduct two. For each home they loot, loot two. For each trainload of dead they send over, send two across. For each road convoy that is attacked, attack two. That will stop the killing on the other side. It will teach them that we also play this game of killing and looting (Singh 157).

Meet Singh questions his irrational demands:

What have the Muslims here done to us for us to kill them in revenge for what Muslims in Pakistan are doing. Only people who have committed crimes should be punished (Singh 157).

The lad angrily answers to Meet Singh:

What had the Sikhs and Hindus in Pakistan done that they were butchered? Weren't they innocent? Had the women committed crimes for which they were ravished? Had the children committed murder for which they were spiked in front of their parents? (Singh 157)'

Thus, the refugees displace the peace and harmony of Mano Majra by instigating the Sikhs of Mano Majra against the Muslims to involve in the revengeful massacre they have already planned. As a part of all this, the Sikhs of Mano Majra become ready to attack the train going to Pakistan on which the Muslims of Mano Majra might be travelling that night. It is Juggut Singh who cuts the rope used as a weapon to sweep off the passengers who board on the tops of the bogies of the train and saves the lives of many passengers. Juggut Singh does all this to save the life of his Muslim beloved Nooran by sacrificing his own.

Conclusion:

To conclude, it can be stated that *Train to Pakistan* by Khushwant Singh depicts displacement of peace and devastation of harmony through the most holocaustic incident of India-Pakistan partition in the history of entire South Asia in general and India in particular. Although the novel does not picturize in explicit manner the bloodshed that took place in the times of India-Pakistan partition in communal riots and massacre, it succinctly picturizes displacement of peace and devastation of harmony of Indian society.

Bibliography

Gopal, Priyamvada. *The Indian English Novel*. Oxford : Oxford University Press, 2009.

Hasan, Mashirul. *Indian Partitioned: The Other Face of Freedom*. New Delhi: Lotus , 2012.

Roy, Rituparna. *South Asian Partition Fiction in English From Khushwant Singh to Amitav Ghosh*. Amsterdam : Amsterdam University Press, 2010.

Singh, Khushwant. *Train to Pakistan*. New Delhi: Ravi Dayal Publisher , 1956.

THE CONTRIBUTION OF THE SOCIAL WORK PROFESSION TO PEACE, JUSTICE, AND HARMONY FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN INDIA

Dr. Bharat D. Khandagale

Associate Professor, PJN College of Social Work, Amalner Dist. Jalgaon (MS)

Introduction:

Social work in India has a long history of advocating for peace, justice, and harmony, focusing on improving the lives of marginalized communities and fostering sustainable development. The profession is dedicated to creating social change by addressing inequalities, supporting individuals and communities, and advocating for human rights. In India, where diversity—ethnic, cultural, religious, and economic—is vast, social workers play a crucial role in promoting inclusive development and fostering peace among various communities. This article examines the contribution of the social work profession to peace, justice, and harmony in India, specifically in the context of sustainable development.

Social Work and Peace in India

Social work in India contributes significantly to peacebuilding efforts, especially in regions affected by communal tensions, conflicts, and ethnic divisions. Social workers are actively involved in reconciliation processes, trauma healing, and promoting social cohesion.

Conflict Resolution and Reconciliation - India has experienced various forms of conflict, including communal violence, caste-based discrimination, and regional disputes. Social workers engage in peace building by working at the grassroots level to address the root causes of these conflicts. Through community dialogue, conflict mediation, and promoting mutual understanding, social workers help prevent violence and heal divisions.

Case Study: In the aftermath of the 2002 Gujarat riots, social workers played an essential role in peace building efforts, providing counselling services to affected communities, organizing dialogues between different groups, and supporting the victims of violence. These interventions were crucial in rebuilding trust and fostering social harmony (Sundaram, 2011).

Social Work and Justice in India:

Social justice is a foundational principle in the social work profession. In India, where millions live in poverty and face systemic discrimination, social workers advocate for policies and actions that promote equality, human rights, and social justice.

Advocacy for Marginalized Communities: - Social workers in India are actively involved in advocating for the rights of marginalized and vulnerable groups, including Dalits (Scheduled Castes), Adivasis (Indigenous communities), women, and religious minorities. The profession's role in challenging discrimination, fighting for land rights, and ensuring access to education and healthcare has been vital in promoting justice.

Case Study: In rural India, social workers have been involved in promoting land rights for Adivasi communities. Through grassroots mobilization and legal advocacy, they have helped secure land titles for indigenous people, ensuring their economic security and social justice (Chandran, 2016).

Legal Aid and Social Justice Movements - Social workers in India also engage in legal aid services, providing assistance to those who cannot afford it, and advocating for social justice through legal channels. By supporting the victims of domestic violence, caste-based violence, and child labor, social workers work to ensure that justice is accessible to all citizens, particularly those from disadvantaged

backgrounds. **Example:** Social workers have played a key role in legal reforms related to child protection, including the Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2000, and the Protection of Children from Sexual Offences Act, 2012, which aim to safeguard the rights of children in India.

Social Work and Harmony in India:

Promoting social harmony in a country as diverse as India requires sensitive engagement with multiple cultures, religions, and communities. Social workers in India focus on creating inclusive societies that embrace diversity while promoting unity.

Intercultural and Interreligious Dialogue - Given India's diversity, social workers often serve as facilitators of intercultural and interreligious dialogue, especially in regions affected by religious and caste-based tensions. They promote understanding and tolerance, reducing communal violence and enhancing social cohesion.

Case Study: In regions like Kashmir, where religious and political tensions have been prevalent, social workers engage in initiatives that bring together members of different communities to discuss common issues, share experiences, and promote peaceful coexistence. This dialogue has been a crucial tool in reducing hostility and building a shared vision for harmony.

Promoting Social Cohesion through Education and Empowerment: Education and empowerment are powerful tools for promoting social harmony. Social workers in India work with schools, community centres, and NGOs to educate children and adults about equality, human rights, and the importance of peaceful coexistence.

Example: Programs like "Sarva Shiksha Abhiyan" (Universal Education Campaign) and "Beti Bachao Beti Padhao" (Save the Girl Child and Educate the Girl Child) aim to promote equality and social harmony by providing education and empowering marginalized groups.

Social Work in the Context of Sustainable Development in India

The social work profession aligns closely with the United Nations' Sustainable Development Goals (SDGs). In India, social workers actively contribute to various SDGs, particularly those related to poverty reduction, gender equality, and quality education.

Poverty Alleviation and Social Welfare - Social workers in India focus on poverty alleviation programs, working with the government and NGOs to deliver services such as employment schemes, microfinance, and healthcare to vulnerable populations. These initiatives are key to achieving SDG 1 (No Poverty) and SDG 10 (Reduced Inequality).

Example: The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) is one such program where social workers engage with rural populations to ensure access to employment, thus contributing to poverty alleviation.

Gender Equality and Empowerment - Gender equality is a priority for social workers in India, and they play an essential role in empowering women through various programs focused on health, education, and economic independence. These efforts contribute to SDG 5 (Gender Equality) and SDG 3 (Good Health and Well-Being).

Case Study: Social workers support women's self-help groups (SHGs) that provide financial services, skill training, and leadership opportunities, empowering women to become agents of change in their communities (Mahajan, 2014).

Conclusion:

Social workers in India play a pivotal role in promoting peace, justice, and harmony, addressing some of the country's most pressing social issues. Through advocacy, conflict resolution, education,

and community development, they contribute significantly to sustainable development. Despite challenges such as limited resources and political resistance, the profession remains committed to fostering a more just, peaceful, and inclusive society. By aligning with the Sustainable Development Goals and focusing on marginalized groups, social work helps ensure that India's development is both sustainable and equitable.

References

- Bhat, A. H. (2017). *Social Work and Peacebuilding in Kashmir: Reconciliation and Cultural Sensitivity*. *Social Work & Society*, 15(2), 48-61.
- Chandran, S. (2016). *Social Work and Justice: The Role of Social Workers in Advocacy for Adivasi Rights in India*. *Journal of Social Work*, 58(4), 345-360.
- Government of India. (2000). *The Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Act, 2000*. Ministry of Women and Child Development.
- Government of India. (2005). *Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act*. Ministry of Rural Development.
- Government of India. (2014). *Beti Bachao Beti Padhao Scheme*. Ministry of Women and Child Development.
- Mahajan, K. (2014). *The Role of Self-Help Groups in Women's Empowerment in India*. *Indian Journal of Social Work*, 75(2), 187-204.
- Sundaram, V. (2011). *Peacebuilding in India: Social Work Practice and Approaches*. *Indian Journal of Social Work*, 72(1), 72-87.

IMPACT AND IMPLEMENTATION OF THE FOREST RIGHTS ACT (FRA) IN THE KHANDESH REGION OF MAHARASHTRA: A CRITICAL ANALYSIS

Rajendra Nannaware

Research Scholar

Prof. Dr. Sham Sonawaane

Guide

Abstract

The Scheduled Tribes and Other Traditional Forest Dwellers (Recognition of Forest Rights) Act (FRA), 2006, aims to address historical injustices faced by tribal communities and forest dwellers by recognizing their rights over forest land. This paper examines the implementation of the FRA in the Khandesh region of Maharashtra, specifically in Jalgaon, Dhule, and Nandurbar districts, with a focus on the challenges, rejection rates, and the effects on forest conservation, biodiversity, and local livelihoods. The paper also analysed the crucial provisions of Critical Wildlife and Tiger Habitats [FRA section2(b)] (CWH & CTH) and their implications on both the tribal communities and conservation efforts in Maharashtra's Satpuda mountain ranges.

1. Introduction

The FRA was passed in 2006 to recognize the rights of forest dwellers who have historically depended on forests for their livelihood. However, despite the positive intent of the Act, its implementation has been faced many challenges such as high rejection rates of claims, confusion about land ownership rights, and conflict between human rights and wildlife conservation. This paper investigates the situation in Khandesh, a region with a large tribal population and significant biodiversity, including critical wildlife corridors between Melghat Tiger Reserve- Muktai Bhavani Conservation Reserve (Jalgaon Forest Division) Yawal wildlife Sanctuary and Aner Wildlife sanctuary. It also examines how the Act has affected forest management and the socio-economic conditions of the tribal communities in the region.

2. Objective of the Study

The objectives of the study are:

1. To analyse the status of FRA claims in Maharashtra, particularly in Khandesh region.
2. To explore the reasons behind the high rejection rates of FRA claims.
3. To evaluate the impact of FRA on forest conservation, biodiversity, and wildlife corridors in the region.
4. To examine the role of Critical Wildlife and Tiger Habitats (CWH & CTH) provisions [FRA section2(b)] and their implications for both the local communities and conservationists.
5. To assess the effectiveness of the Gram Sabha, Sub-Divisional Level Committees, and District Level Committees in the implementation process.

3. Methodology

This research utilizes both qualitative and quantitative methods:

- Qualitative Data: Interviews with local tribal communities, forest officials, NGOs, and wildlife conservationists.
- Quantitative Data: Analysis of Monthly Progress Reports on FRA by the Ministry of Tribal Affairs (MoTA), Government of India, and district-wise data on FRA claims.
- Field Observations: On-the-ground research in the Khandesh region, with a focus on selected forest divisions: Yawal Forest Division, Jalgaon Forest Division, Yawal Wildlife Sanctuary, Aner Wildlife Sanctuary, Nandurbar Forest Division, and Mewasi Forest Division.

4. The Forest Rights Act: Key Provisions and Implementation Process

The FRA includes several provisions aimed at recognizing forest rights, including the following:

- **Eligibility:** The Act applies to both Scheduled Tribes and Other Traditional Forest Dwelling Communities who have lived in the forest for at least three generations (before 13.12.2005).
- **Forest Rights:** Recognition of individual rights (up to 4 hectares) and community rights for conservation and management of forests.
- **Critical Wildlife Habitats (CWH):** Protected areas where human activity may be restricted to conserve biodiversity and wildlife. [FRA section2(b)]
- **Grievance Redressal Mechanism:** The process involves multiple levels of review, with the final decision made by the District Level Committee.

5. Challenges in Implementation

- **High Rejection Rates:** The rejection rates of FRA claims have been alarmingly high across India. In Maharashtra alone, a significant proportion of claims have either been rejected or are pending. As per the latest data from the Ministry of Tribal Affairs (MoTA) report dated 31st December 2022:
 - Total Claims Submitted: 3,74,716
 - Individual Claims Submitted: 3,62,679
 - Community Rights Submitted: 12,037
 - Total Claims Distributed: 1,72,116
 - Claims Distributed (Individual Rights): 1,65,032
 - Claims Distributed (Community Rights): 7,084
 - Total Rejected or Pending Claims: 3,26,2580
 - Distributed Forest Land: 31,29,589.41 acres

6. District-wise Rejection Rates in Maharashtra (FRA Data 2018)

The district-wise rejection data from the Government of Maharashtra provides further insights into the high rejection rates, especially in tribal-majority regions such as Nandurbar district and some parts of Dhule district. The table below summarizes the rejection of FRA claims at various districts in Maharashtra:

Districts	Total Submitted Claims	Gram Sabha Level (Rejected Claims)	Sub-division Level (Rejected Claims)	District Level (Rejected Claims)
Thane	52,892	20,560	15,875	0
Raigad	18,579	3,365	10,633	180
Nasik	50,384	674	31,534	456
Jalgaon	7,140	1,379	3,970	0
Dhule	21,753	0	2,317	4,466
Nandurbar	39,615	0	30,931	0
Ahmednagar	5,026	998	3,204	10
Pune	631	0	489	0
Satara	535	175	360	0
Sangali	0	0	0	0
Kolhapur	1,860	101	825	290
Aurangabad	3,889	0	3,506	22
Nanded	4,018	1,228	2,216	10
Hingoli	605	4	457	0
Buldhana	1,124	721	95	0
Akola	836	491	231	0
Amravati	2,645	52	959	244

Yavatmal	2,121	922	676	214
Vashim	288	0	183	0
Wardha	572	103	252	13
Nagpur	2,190	982	743	0
Bhandara	19,525	229	16,646	498
Gondiya	22,022	550	9,423	0
Chandrapur	21,226	1,922	15,983	0
Gadchiroli	59,609	15,924	23,244	13
Total	339,100	50,398	174,752	6,563

7. Reasons for High Rejection Rates

The high rejection rates can be attributed to several factors:

1. **Inadequate Documentation:** In many cases, the claims lack proper documentation or verification, leading to rejections at the Gram Sabha or sub-divisional levels.
2. **Overlapping Claims:** Multiple claims in some forest ranges on the same forest land often result in confusion and conflicts, making it difficult for authorities to verify and approve rights.
3. **Administrative Delays:** The slow pace of processing claims and a lack of capacity at various levels of governance have led to prolonged delays, leaving claims in a pending or rejected state.
4. **Submission of illegal claims:** There is a lack of baseline information on the existence of rights (recorded or unrecorded), and existence of customary practices relating to management, use, and protection, in most places. This makes difficult for any robust comparative assessment of the situation. The conservationist and environmentalist always expressed fear that the Forest Right Act will vanish the forest and its bio-diversity. In some places particularly in the Satpuda mountain ranges in Khandesh forest area this fear has been proved true; People in Madhya Pradesh have encroached into Yawal & Aner Wildlife Sanctuary and submitted illegal claim, the recognition of rights often clashes with conservation goals, leading to rejections of claims in protected areas.

8. Impact of FRA on Forests, Biodiversity, and Wildlife Corridors

The FRA has had mixed outcomes on forest conservation:

- **Deforestation:** The implementation of individual land rights has sometimes resulted in the clearing of forest land for agriculture and other purposes, reducing forest cover.
 - **Biodiversity Loss:** The granting of forest rights without proper safeguards has sometimes led to habitat destruction, particularly in ecologically sensitive areas like the Satpuda mountain ranges.
9. **Wildlife Corridors fragmentation and destructions :** The loss of forests due to land claims caused the fragmentation of the key corridors between Melghat Tiger Reserve- Muktai Bhavani Conservation Reserve (Jalgaon Forest Division) - Yawal wildlife Sanctuary and Aner Wildlife sanctuary.

10. Discussion on the provision of Critical Wildlife Habitat and Community Forest Rights: [FRA section2(b)]

The **Forest Rights Act (FRA)** has significantly impacted the livelihoods of tribal and forest-dwelling communities by recognizing their rights to forest resources. However, the Act's provisions for **Critical Wildlife Habitats (CWH)** and **Critical Tiger Habitats (CTH)** have sparked controversies regarding their implications for **biodiversity conservation** and the rights of Tribes communities.

The provision for **CWH** has led to a debate between **human rights activists** and **conservationists**. Conservationists argue that certain areas, especially **wildlife sanctuaries** and **tiger reserves**, need to be completely **human-free** to protect wildlife effectively. This perspective supports the creation of

inviolate zones where human activities, including settlement and resource extraction, are restricted or completely prohibited.

On the other hand, **human rights activists** assert that tribal communities have lived in harmony with nature for generations, and that **coexistence** between humans and wildlife is both possible and necessary. They stress that conservation should be socially just, allowing tribal populations to maintain their livelihoods without being forcibly relocated, especially since the FRA was intended to secure both **forest rights** and **conservation**.

The controversy primarily revolves around the potential **forced relocation** of tribal communities from critical wildlife areas, which some groups view as a violation of the FRA's goals of ensuring **tribal rights** and **livelihood security**.

Furthermore, **eco-tourism projects** in the buffer zone of protected areas, such as those in **Tadoba, Panch, Umred Karandla, Nagzira, and Bor etc.**, have proven to be beneficial for **local communities**. These projects generate income through **wildlife safaris** and other conservation-related activities, creating a **livelihood** for communities while contributing to **biodiversity conservation**. The relocation of villages in buffer zone also taken placed in these Tiger Reserves successfully and sustainably.

11. Case Study: Khandesh Region

The Khandesh region, situated within the Satpuda mountain ranges, is home to a large number of tribal communities and is rich in biodiversity. Key observations in the region include:

1. **Rejection Rates:** The district-wise data from Maharashtra shows that districts like Dhule and Nandurbar have faced high rejection rates of claims at the sub-divisional and district levels. In these regions, the rejection of community claims has also been a significant issue.
2. **Livelihood Impact:** The FRA has had a mixed impact on tribal livelihoods. While some tribal groups have gained access to land and forest resources, many have been left without recognition of their rights, adversely affecting their livelihoods.
3. **Biodiversity Conservation:** The implementation of FRA in areas like Yawal Wildlife Sanctuary and Aner Wildlife Sanctuary has raised concerns about the degradation of wildlife habitats as well as Corridors fragmentation and destructions due to land encroachment and changes in use of forest land.

12. Conclusion and Recommendations

Findings

1. Implementation of FRA in Khandesh has been flawed, with high rejection rates, inadequate awareness, and lack of consistency in decision-making.
2. Biodiversity and wildlife conservation have been negatively impacted due to deforestation and the loss of critical wildlife corridors.
3. The CWH and CTH provisions of the FRA have sparked tensions between conservationists and human rights activists, and their implementation has been inconsistent and controversial.

Recommendations:

1. **Improved Awareness and Education:** There is an urgent need for more community outreach and education programs to ensure that tribal communities understand their rights under the FRA.
2. **Stronger Implementation Mechanisms:** The Gram Sabha and other local committees should be strengthened to ensure transparent and fair decision-making in the recognition of rights.
3. **Strong action needes against new encroachments on forest land.**
4. **Promoting Sustainable Livelihoods through Forest Resources**

- **Eco-Tourism as a Livelihood Option:** The government should promote **eco-tourism initiatives** that involve tribal communities in **wildlife safaris**, **nature walks**, and **community-based tourism** in regions like the **Satpuda mountain ranges**. This can generate income while also fostering a sense of ownership among tribal communities for wildlife conservation.
- **Non-Timber Forest Products (NTFP):** Encourage the sustainable harvesting and marketing of **Non-Timber Forest Products (NTFPs)** such as honey, medicinal plants, fruits, and bamboo. This can offer an additional source of income while ensuring that forest resources are used in a sustainable manner without depleting the ecosystem.
- **Forest-Based Livelihood Support Programs:** The government should provide **financial support**, technical training, and **market linkages** for forest-based livelihoods. This includes promoting **community-run nurseries**, **afforestation programs**, and forest-based crafts to provide additional income streams for forest-dwelling communities.

6. Incorporating Tribal Knowledge in Conservation Practices

- **Traditional Ecological Knowledge (TEK):** The government should encourage the integration of **tribal knowledge systems** regarding forest management, sustainable land use, and species protection. These communities have centuries of **ecological wisdom** that could contribute significantly to the effective conservation of biodiversity and forest resources.
- **Joint Forest Management (JFM):** Implementing **joint forest management** programs where tribal communities and forest departments collaborate in managing and protecting forest areas. This model has been successful in some areas in balancing both **livelihood security** for communities and **forest conservation**.

7. Conservation of Forests and Wildlife through Community Engagement

- **Community Forest Rights (CFR) Recognition:** Prioritize the recognition and legal empowerment of **Community Forest Rights (CFR)** under the FRA, which allows communities to manage and conserve their **forests and wildlife**. Empowering local communities to manage forest areas would not only safeguard biodiversity but also strengthen **local governance** and **socio-economic resilience**.
- **Participatory Wildlife Management:** Tribal communities should be actively involved in **wildlife management**, particularly in the buffer zones of **National Parks** and **Sanctuaries**. By engaging these communities in anti-poaching efforts, forest patrols, and wildlife monitoring, communities can play a critical role in protecting wildlife.
- **Forest Regeneration and Rehabilitation:** Tribal communities could be involved in **forest regeneration** projects to restore degraded forest lands. These projects could be coupled with **financial incentives**, such as payments for ecosystem services (PES), to incentivize forest conservation and rehabilitation.

8. Implementing Monitoring and Evaluation Mechanisms

- **Biodiversity and Livelihood Monitoring Systems:** Establish **monitoring systems** to track both **biodiversity** and **livelihood outcomes** in regions affected by FRA implementation. By regularly evaluating the **impact** of forest rights recognition and wildlife conservation policies, it will be possible to **adapt policies** and interventions for better results.
- **Forest and Wildlife Monitoring Tools:** Use modern technologies like **satellite imagery**, **drones**, and **mobile-based data collection** tools to monitor forest cover, wildlife populations, and human activities within forest areas. This would allow for **real-time monitoring** of forest health and the **human impact on wildlife corridors**.

Conclusion

The implementation of the **Forest Rights Act (FRA)** must focus on achieving a **holistic balance** between the **livelihood security** of tribal communities and the **conservation of forests and wildlife**. By promoting sustainable livelihoods, empowering local communities, and involving them in **conservation activities**, the FRA can lead to **long-term solutions** for both **forest conservation** and **tribal empowerment**. The recommendations above highlight the importance of creating **synergies** between human development and environmental protection, ensuring a future where both **people and nature thrive together**.

References

- Ministry of Tribal Affairs, Government of India. (2022). Monthly Progress Report on FRA.*
Government of Maharashtra, FRA Report (2018).
Various academic articles on FRA and its impact on tribal communities and forest conservation.

THE ROLE OF NGOS IN SPREADING EDUCATIONAL AWARENESS AMONG MARGINALIZED COMMUNITIES

Dr. Jagdish Shankar Sonawane

(Asso. Prof. P. J. N. College of Social work Amalner)

Abstract

Non-Governmental Organizations (NGOs) play a vital role in addressing educational disparities among marginalized communities by providing access to learning resources, skill development programs, and advocacy initiatives. This paper examines the strategies adopted by NGOs, the challenges they face, and their overall impact on promoting educational awareness. NGOs implement various approaches, including community-based learning centers, digital education platforms, and scholarships to support underprivileged students. They also engage in teacher training programs and curriculum development to enhance the quality of education. Additionally, NGOs collaborate with governments and private organizations to advocate for inclusive policies that improve educational accessibility.

Despite their significant contributions, NGOs encounter numerous challenges such as inadequate funding, bureaucratic hurdles, and social resistance in conservative communities. Limited infrastructure and difficulty in reaching remote areas further hinder their efforts. However, case studies demonstrate that NGOs have successfully increased literacy rates, reduced school dropout rates, and empowered individuals through vocational training. By analyzing real-world examples, this paper highlights the transformative role of NGOs in shaping educational opportunities for marginalized groups. Their efforts not only bridge learning gaps but also contribute to long-term socio-economic development. Strengthening partnerships, ensuring sustainable funding, and leveraging technology are essential for enhancing their impact. The study emphasizes the need for continued support and policy integration to maximize the effectiveness of NGOs in creating an inclusive and equitable education system.

Key words - NGOs, Educational, Awareness

Introduction

Education is a fundamental right, yet millions of marginalized individuals lack access to quality learning opportunities. NGOs serve as key actors in addressing these disparities by providing resources, training, and awareness programs. This paper examines how NGOs facilitate educational outreach and the significance of their interventions in shaping inclusive education systems.

Objectives

1. To analyze the role of NGOs in spreading educational awareness among marginalized communities.
2. To explore the methods adopted by NGOs to enhance education accessibility.
3. To identify challenges NGOs face in their educational initiatives.
4. To assess the impact of NGO-driven educational programs on community development.

Literature Review

Several studies highlight the contribution of NGOs in education, emphasizing their role in advocacy, grassroots mobilization, and community engagement. Reports from UNESCO and UNICEF illustrate how NGOs supplement government efforts in achieving universal education goals. This section reviews key scholarly works, reports, and case studies to establish a theoretical foundation.

1. **“Education and NGOs: Global Challenges and Local Practices”** – Colin Brock & Nafsika Alexiadou (2013)
 - This book examines the contribution of NGOs to education across different regions, highlighting their role in addressing challenges related to access, equity, and policy-making.

2. **“Non-Governmental Organizations and Education: Mapping the Field”** – Steven J. Klees, Joel Samoff, & Nelly P. Stromquist (2012)
 - The authors critically assess the role of NGOs in education, exploring their influence on policy, funding, and grassroots initiatives in various countries.
3. **“The Role of NGOs in Education Policy Formation”** – Michael Edwards & David Hulme (1996)
 - This book discusses how NGOs shape education policies through advocacy and direct intervention, using case studies from developing nations.
4. **“NGOs and Social Responsibility in Education”** – Rajesh Tandon & Ranjit K. Singh (2018)
 - It highlights the ethical and social responsibilities of NGOs in the education sector, focusing on marginalized communities and gender inclusion.
5. **“Education and Social Change: Contours in the History of American Schooling”** – John L. Rury (5th Edition, 2019)
 - While primarily focused on the U.S., this book provides a theoretical perspective on how civil society organizations, including NGOs, have historically influenced education policies and reforms.

Methodology

This study employs a secondary data collection approach to analyze the role of Non-Governmental Organizations (NGOs) in bridging educational gaps among marginalized communities. The research is based on an extensive review of existing literature, including books, journal articles, reports, and credible online sources.

Sources of Data

1. Books – Academic publications and case studies on NGOs, education policies, and community-based learning initiatives provide theoretical frameworks and insights into best practices.
2. Journal Articles – Peer-reviewed research articles from educational, social work, and policy journals help in understanding the effectiveness of NGO interventions and their impact on literacy, skill development, and advocacy.
3. Reports from International Organizations – Documents from UNESCO, UNICEF, the World Bank, and other organizations provide statistical data, policy recommendations, and evaluations of global education programs.
4. NGO Websites and Online Resources – Websites of major NGOs engaged in education, such as Save the Children, Pratham, and Room to Read, offer real-time insights into ongoing projects, strategies, and challenges faced in implementation.

Data Analysis Approach

A qualitative content analysis method is used to synthesize findings from various sources. Comparative analysis of different NGO models and case studies is conducted to identify key trends, challenges, and successful strategies. The study also reviews policy documents and impact assessment reports to evaluate the long-term effectiveness of NGO-led educational initiatives.

This methodology ensures a comprehensive understanding of how NGOs contribute to educational awareness, highlighting best practices and areas requiring further policy support.

The research employs a qualitative approach, including:

- Case study analysis of selected NGOs working in the education sector.
- Interviews with NGO representatives and community members.
- Review of secondary data from reports, journals, and policy documents.

NGO Strategies for Educational Awareness

Community-Based Learning Centers Many NGOs establish informal schools or learning centers in underserved areas to provide basic literacy and vocational training. These centers play a crucial role in making education accessible to children and adults who lack formal schooling opportunities. By offering flexible schedules and context-specific curricula, they help bridge the education gap in disadvantaged communities.

Teacher Training and Capacity Building NGOs conduct workshops and training programs to improve teaching methodologies, particularly in rural and underprivileged regions. By enhancing teachers' skills and introducing innovative pedagogical approaches, NGOs contribute to raising the overall quality of education. These training initiatives focus on interactive learning, digital literacy, and inclusive teaching methods.

Scholarship and Financial Aid Programs Financial constraints often hinder education. To address this issue, NGOs offer scholarships, free study materials, and mid-day meal programs to encourage school attendance. These financial aid programs help reduce dropout rates and ensure that children from economically disadvantaged backgrounds receive uninterrupted education.

Awareness Campaigns NGOs use street plays, social media, and community meetings to spread awareness about the importance of education, especially for girls and disadvantaged groups. Through these initiatives, they challenge societal norms that discourage education and advocate for policies that promote inclusive learning opportunities.

Collaboration with Government and Private Sectors Partnerships between NGOs, government bodies, and corporate organizations help in resource mobilization and policy implementation. These collaborations strengthen educational programs by providing funding, technological support, and infrastructural development, ensuring a sustainable impact on the education sector.

By employing a qualitative research approach, this study aims to provide a holistic view of NGOs' contributions to the education sector. The combination of case study analysis, stakeholder interviews, and secondary data review ensures a robust examination of how NGOs function, the challenges they face, and the impact they create. Through this methodology, the research highlights the critical role of NGOs in bridging educational gaps and shaping policies for a more inclusive and effective education system. The findings are expected to offer valuable insights for policymakers, educators, and NGO practitioners working towards educational development.

Challenges Faced by NGOs

1. **Funding Limitations** – Financial sustainability remains a major hurdle for many NGOs.
2. **Cultural and Social Barriers** – Deep-rooted beliefs and societal norms sometimes resist educational interventions, particularly for female education.
3. **Policy Restrictions** – Government regulations and bureaucratic red tape can hinder NGO operations.
4. **Infrastructure Deficiency** – Lack of proper infrastructure in remote areas limits effective education delivery.

Impact Assessment

The impact of NGO-led educational initiatives can be seen in:

- Increased literacy rates in targeted communities.
- Enhanced employability and skill development among youth.
- Greater gender equality in education access.
- Policy reforms influenced by NGO advocacy efforts.

Discussions and Findings

1. Role of NGOs in Bridging Educational Gaps

NGOs have been instrumental in addressing educational inequalities by providing access to learning opportunities for marginalized communities. Their contributions range from setting up informal schools, offering scholarships, conducting teacher training programs, and advocating for inclusive education policies. Organizations such as Pratham, Save the Children, and Room to Read have demonstrated significant success in improving literacy rates and reducing dropout rates among disadvantaged children.

2. Strategies Adopted by NGOs

- **Alternative Learning Models:** Many NGOs establish community-based schools or learning centers in remote areas where government schools are either absent or underperforming.
- **Use of Digital Education:** NGOs leverage technology-driven solutions, such as mobile learning applications and online education platforms, to enhance accessibility to quality education.
- **Skill Development and Vocational Training:** NGOs offer job-oriented training programs for youth who lack formal education, enabling them to acquire employment skills.
- **Policy Advocacy and Awareness Campaigns:** NGOs work towards influencing government policies on education reform, ensuring that marginalized groups receive equal learning opportunities.

3. Challenges Faced by NGOs

Despite their significant contributions, NGOs encounter multiple challenges, including:

- **Funding Constraints:** Many NGOs rely on donations and grants, which often lead to financial instability, affecting the sustainability of their programs.
- **Lack of Government Support:** In some cases, NGOs face bureaucratic hurdles or lack of coordination with government agencies, limiting their effectiveness.
- **Infrastructure and Resource Limitations:** Many NGOs operate in rural and underserved areas where basic educational infrastructure, such as classrooms and trained teachers, is inadequate.
- **Cultural and Social Barriers:** Deep-rooted gender biases, caste discrimination, and societal norms often hinder efforts to bring marginalized children, especially girls, into the education system.

4. Impact of NGO-Led Educational Initiatives

- **Increased Literacy Rates:** Various reports indicate that NGO interventions have significantly contributed to literacy improvement, especially in developing countries.
- **Higher School Retention:** NGO-run programs focusing on midday meals, financial aid, and flexible schooling hours have helped reduce dropout rates.
- **Empowerment Through Education:** By focusing on education for girls, refugees, and differently-abled students, NGOs contribute to long-term social and economic empowerment of marginalized groups.
- **Community Involvement:** Many NGOs emphasize community participation, ensuring that education becomes a sustainable effort supported by local stakeholders.

5. Recommendations for Strengthening NGO Efforts

- **Enhanced Government-NGO Collaboration:** Increased public-private partnerships can help expand the reach and impact of NGO-led educational programs.
- **Sustainable Funding Mechanisms:** Developing self-sustaining financial models, such as social enterprises, can ensure long-term viability of NGO education initiatives.

- Technology Integration: Expanding digital learning programs and ensuring access to internet-based educational resources can further bridge learning gaps.
- Policy Reforms: Governments should incorporate successful NGO models into national education policies to improve learning outcomes at a larger scale.

Conclusion

The role of NGOs in education is indispensable, particularly in addressing gaps left by formal education systems. While they have made remarkable contributions, ensuring sustainability, government collaboration, and technological integration will be key to expanding their impact. Strengthening education-focused NGO initiatives can significantly enhance literacy, skill development, and social mobility among marginalized populations, paving the way for a more equitable education system.

NGOs play an indispensable role in fostering educational awareness and improving access for marginalized communities. Strengthening partnerships with government bodies, increasing financial support, and leveraging technology can further enhance their impact. Future research should focus on evaluating long-term sustainability and scalability of NGO-driven education programs.

References

UNESCO (Year). *"Education for All: The Role of NGOs."*

UNICEF (Year). *"Bridging the Education Gap: NGO Interventions."*

Case Studies from various NGOs.

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). (2021). *Global Education Monitoring Report*. Retrieved from <https://en.unesco.org/gem-report/>

World Bank. (2020). *The Role of NGOs in Education: Global Trends and Policy Implications*. Washington, DC: World Bank Publications.

Banerjee, A. V., & Duflo, E. (2019). *Good Economics for Hard Times: Better Answers to Our Biggest Problems*. PublicAffairs.

Bray, M. (2001). *Community Partnerships in Education: Dimensions, Variations, and Implications*. UNESCO.

International Labour Organization (ILO). (2021). *Skills Development for Youth: The Role of NGOs in Bridging the Gap*. Retrieved from <https://www.ilo.org/skills/>

Save the Children. (2022). *Education for Every Last Child: The Role of NGOs in Educational Equity*. Retrieved from <https://www.savethechildren.org/>

Agarwal, P. (2018). *The Impact of Non-Governmental Organizations in Education: A Case Study Approach*. Springer.

UNICEF. (2022). *The State of the World's Children: Education and Learning for All*. Retrieved from <https://www.unicef.org/reports>

Lewis, D., & Kanji, N. (2009). *Non-Governmental Organizations and Development*. Routledge.

Patel, S. (2020). *NGOs and Education Reform: Challenges and Opportunities in Developing Countries*. Oxford University Press.

GENDER JUSTICE AND HUMAN RIGHTS: ADDRESSING DISCRIMINATION AND INEQUALITY

Asso. Prof. Dr Shweta Vinod Vaidya

Pandit Jawaharlal Nehru college of Social work, Amalner, Dist. Jalgaon, Pin Code:- 425401.

Email: Vandana1joshi1@gmail.com Mobile no: - 9860145431

Abstract

Gender justice is a crucial component of human rights, emphasizing equal opportunities, freedoms, and protections for all individuals, regardless of gender. Despite global advancements, gender-based discrimination and inequality persist, hindering social and economic progress. This paper explores the multifaceted nature of gender justice, analyzing its legal, social, and cultural dimensions while identifying barriers to achieving true equality. Legal frameworks play a critical role in promoting gender justice through constitutional provisions, anti-discrimination laws, and international treaties such as the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW). However, the implementation of these laws often faces resistance due to deep-rooted patriarchal norms, inadequate enforcement, and socio-economic disparities. Additionally, gender-based violence, wage gaps, and underrepresentation in leadership positions continue to limit opportunities for marginalized groups.

Beyond legal reforms, societal change is essential for achieving gender justice. Education, awareness campaigns, and policy advocacy are crucial in challenging discriminatory norms and fostering inclusive environments. Grassroots movements and non-governmental organizations (NGOs) also play a significant role in empowering individuals and communities to demand equal rights and protections. This paper further examines successful national policies and international frameworks that have advanced gender justice, offering insights into best practices for ensuring sustainable progress. Strengthening legal mechanisms, enhancing education, and fostering cultural shifts are key to dismantling gender-based barriers. A holistic approach that integrates policy reforms with social transformation is necessary to create a just and equitable society for all.

Key words - Gender Justice, Human Rights

Introduction - Gender justice is a critical issue in human rights discourse, addressing the systemic inequalities that women, men, and non-binary individuals face in social, economic, and political spheres. Historically, gender-based discrimination has been deeply embedded in societies, restricting access to education, employment, political participation, and basic freedoms. This paper aims to analyze the progress made in achieving gender justice, the challenges that persist, and potential strategies to eliminate discrimination and inequality.

Legal and Social Dimensions of Gender Justice

1. International Legal Frameworks
 - The Universal Declaration of Human Rights (UDHR) and its emphasis on equal rights.
 - The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW).
 - The role of the United Nations and international treaties in promoting gender justice.
2. National Policies and Laws
 - Case studies of gender equality laws in different countries.
 - Legal barriers and loopholes that perpetuate gender inequality.
 - The effectiveness of affirmative action and gender quotas.
3. Social and Cultural Barriers
 - Patriarchy and traditional norms as obstacles to gender justice.
 - Gender stereotypes and their impact on societal roles.
 - The role of education and awareness in challenging gender biases.

Challenges in Achieving Gender Justice

- Gender justice refers to the fair and equitable treatment of all individuals, regardless of their gender identity, to ensure that everyone has the opportunity to live a life free from discrimination and violence. Despite numerous advancements in gender equality, significant challenges remain that hinder the realization of gender justice. Among these challenges are wage gaps and economic disparity, gender-based violence, underrepresentation in leadership roles, and discriminatory legal systems.
- **Wage Gaps and Economic Disparity Based on Gender**
One of the most persistent challenges in achieving gender justice is the wage gap between men and women. Across the world, women continue to earn significantly less than men for the same work. This disparity is often attributed to occupational segregation, undervaluation of work typically performed by women, and discriminatory workplace policies. Moreover, women are more likely to be employed in precarious, informal, and low-paying jobs that lack job security and benefits. In many cases, societal expectations regarding caregiving and household responsibilities further limit women's participation in the workforce and their ability to attain financial independence. The gender pay gap not only affects women's economic status but also has long-term implications for their retirement security and overall well-being.
- **Gender-Based Violence, Including Domestic Violence and Workplace Harassment**
Gender-based violence (GBV) remains a significant barrier to achieving gender justice. GBV includes physical, emotional, and sexual violence directed at individuals based on their gender. Domestic violence continues to be a pervasive issue, with many survivors facing legal, social, and economic barriers in seeking justice. In workplaces, sexual harassment and discrimination contribute to unsafe environments, discouraging women and gender minorities from fully participating in professional life. The lack of stringent enforcement of laws, cultural stigma surrounding survivors, and insufficient support systems further exacerbate the problem. Addressing GBV requires a multi-faceted approach, including legal reforms, educational campaigns, and comprehensive support for survivors.
- **Underrepresentation of Women and Marginalized Genders in Leadership Roles**
Despite progress in gender equality, women and marginalized genders remain underrepresented in leadership positions across various sectors, including politics, business, and academia. Structural barriers such as gender stereotypes, limited access to networks and mentorship, and discriminatory hiring practices prevent women from advancing into decision-making roles. In politics, for instance, women are often subjected to higher scrutiny and gendered expectations that discourage their participation. The lack of role models and representation perpetuates a cycle where young women and gender minorities do not see leadership as a viable path for themselves. To overcome this challenge, policies such as gender quotas, leadership development programs, and workplace inclusivity initiatives must be implemented.
- **Discriminatory Legal Systems That Disadvantage Women and LGBTQ+ Individuals**
Legal systems in many countries still contain discriminatory laws and policies that disadvantage women and LGBTQ+ individuals. In some regions, laws restrict women's rights to property, education, and reproductive health services, limiting their autonomy and participation in society. Similarly, LGBTQ+ individuals often face criminalization, lack of legal recognition, and barriers to accessing healthcare and employment. Legal systems that fail to protect against discrimination and violence perpetuate social inequalities and prevent marginalized groups

from achieving justice. Reforming discriminatory laws and ensuring their effective implementation is essential for achieving gender justice.

Achieving gender justice requires addressing systemic inequalities that persist in various aspects of life. Wage gaps, gender-based violence, underrepresentation in leadership, and discriminatory legal systems are major barriers that hinder progress. Governments, organizations, and societies must work collectively to implement policies and programs that promote equality, protect rights, and create inclusive environments. Only through sustained efforts can true gender justice be achieved, ensuring a fair and equitable future for all individuals, regardless of gender.

Strategies to Promote Gender Justice

1. Policy and Legal Reforms
 - Strengthening anti-discrimination laws.
 - Implementing gender-sensitive judicial systems.
 2. Educational and Awareness Programs
 - Promoting gender-sensitive curricula in schools.
 - Encouraging media representation that challenges stereotypes.
 3. Economic Empowerment
 - Ensuring equal pay and opportunities in workplaces.
 - Supporting women and marginalized groups in entrepreneurship.
 4. Community and Grassroots Movements
 - Role of activism in pushing for legal and social reforms.
 - Importance of community-based programs in addressing gender-based violence.
- Here are the five books with detailed publication information, including authors, publication years, and publishers:

Literature review

1. The Second Sex

- **Author:** Simone de Beauvoir
- **Publication Year:** 1949 (French), English translation in 1953
- **Publisher:** Éditions Gallimard (French); Jonathan Cape (1953 English edition); Vintage Classics (2011 edition)
- **Details:** This classic feminist text analyzes the historical oppression of women, exploring gender as a social construct. It remains one of the most influential books on gender justice and human rights.

2. Gender and Human Rights

- **Author:** Olivier de Schutter
- **Publication Year:** 2010
- **Publisher:** Oxford University Press
- **Details:** This book provides an in-depth analysis of gender equality through the lens of human rights law. It explores international legal frameworks, case studies, and the impact of policies on gender justice.

3. Half the Sky: Turning Oppression into Opportunity for Women Worldwide

- **Authors:** Nicholas D. Kristof & Sheryl WuDunn
- **Publication Year:** 2009
- **Publisher:** Alfred A. Knopf
- **Details:** Based on real-life stories, this book highlights gender-based violence, human trafficking, and lack of education for women worldwide, advocating for grassroots solutions to address discrimination and inequality.

4. The Gender Knot: Unraveling Our Patriarchal Legacy

- **Author:** Allan G. Johnson

- **Publication Year:** 1997 (Revised editions in 2005, 2014)
- **Publisher:** Temple University Press
- **Details:** This book examines patriarchy as a social system that perpetuates gender inequality. It provides an accessible explanation of gender discrimination and strategies for systemic change.

5. Invisible Women: Data Bias in a World Designed for Men

- **Author:** Caroline Criado Perez
- **Publication Year:** 2019
- **Publisher:** Abrams Press
- **Details:** This book exposes how systemic gender bias affects women in healthcare, technology, urban planning, and economics. Using extensive research, it highlights the consequences of designing a world primarily for men.

Methodology

This study adopts a secondary data collection approach to examine gender justice and human rights, focusing on discrimination and inequality. The research relies on a comprehensive review of books, journal articles, policy reports, and credible online sources to analyze legal frameworks, societal challenges, and international efforts toward gender equality.

Sources of Data

1. Books – Scholarly works on gender studies, human rights, and social justice provide theoretical perspectives on gender justice and its historical evolution.
2. Government and NGO Reports – Policy papers, legislative documents, and NGO reports on gender justice highlight legal mechanisms, advocacy efforts, and real-world challenges in achieving gender equality.
3. Online Sources – Websites of human rights organizations, legal databases, and gender advocacy groups provide updated information on global gender justice movements and legal developments.

Data Analysis Approach

A qualitative content analysis is employed to interpret and compare findings across different sources. The study examines legal provisions, international treaties, and social movements advocating for gender justice. Case studies from various countries help illustrate successful policies and ongoing challenges. Comparative analysis is used to identify best practices and policy recommendations for achieving gender equality. This methodology ensures a holistic understanding of gender justice, emphasizing legal, social, and institutional efforts to combat discrimination and promote human rights.

Discussions and Findings

1. Legal Frameworks and Policy Measures

The study finds that international treaties and national laws play a crucial role in advancing gender justice. Countries that have adopted progressive policies, such as equal pay laws, anti-discrimination acts, and affirmative action, show improvements in gender equality indices. However, implementation gaps due to social resistance and weak law enforcement remain significant barriers.

2. Persistent Gender-Based Discrimination

Despite legal advancements, gender discrimination continues in various forms, including wage disparities, lack of political representation, and gender-based violence. Women and marginalized gender groups face barriers in education, employment, and leadership positions. The study highlights that cultural norms and patriarchal structures often hinder the full realization of gender justice.

3. The Role of NGOs and Advocacy Groups

NGOs and grassroots movements play a pivotal role in challenging gender-based inequalities through awareness campaigns, legal aid, and policy advocacy. Organizations such as UN Women, Amnesty International, and Human Rights Watch have contributed to legal reforms and increased global attention to gender justice.

4. Societal and Structural Barriers

A major finding is that economic dependency, lack of education, and gender stereotypes contribute to persistent inequalities. Intersectionality, which considers how factors like race, class, and disability interact with gender, is essential in understanding discrimination. The study emphasizes the need for inclusive policies that address these multiple layers of disadvantage.

5. Recommendations for Achieving Gender Justice

- Strengthening legal frameworks and ensuring strict enforcement of gender equality laws.
- Increasing educational and economic opportunities for women and marginalized gender groups.
- Engaging communities in changing patriarchal mindsets and promoting gender-sensitive education.
- Enhancing government-NGO collaboration to create sustainable gender justice initiatives.
- Utilizing technology and media to amplify awareness and advocacy efforts.

Conclusion

The study concludes that while significant progress has been made in gender justice and human rights, persistent inequalities require comprehensive policy reforms, strong legal enforcement, and social transformation. A multi-dimensional approach, integrating legal, economic, and cultural changes, is necessary to achieve true gender equality.

Achieving gender justice is an ongoing struggle that requires collective efforts from governments, civil society, and individuals. While significant progress has been made through international treaties, national policies, and activism, persistent challenges remain. Addressing gender discrimination and inequality demands comprehensive legal, social, and economic strategies to ensure a just and equitable society for all.

References

- United Nations. (1979). *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW)*. Retrieved from <https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/>
- Sen, A. (2001). *Development as Freedom*. Oxford University Press.
- Nussbaum, M. C. (2000). *Women and Human Development: The Capabilities Approach*. Cambridge University Press.
- World Economic Forum. (2023). *Global Gender Gap Report 2023*. Retrieved from <https://www.weforum.org/reports/global-gender-gap-report-2023>
- UN Women. (2021). *Progress on the Sustainable Development Goals: The Gender Snapshot 2021*. Retrieved from <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications>
- Fraser, N. (2009). *Scales of Justice: Reimagining Political Space in a Globalizing World*. Columbia University Press.
- International Labour Organization (ILO). (2020). *The Gender Pay Gap: Challenges and Solutions*. Retrieved from <https://www.ilo.org/global/publications>
- Chinkin, C. (2019). *Gender Justice, Human Rights, and International Law*. Oxford University Press.
- Cornwall, A., Harrison, E., & Whitehead, A. (2007). *Feminisms in Development: Contradictions, Contestations, and Challenges*. Zed Books.
- United Nations Development Programme (UNDP). (2022). *Gender Equality Strategy 2022-2025*. Retrieved from <https://www.undp.org/publications>

SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF INDIA: THE ULTIMATE NECESSITY TO INCULCATE INDIAN CONSTITUTIONAL VALUES IN THE SOCIETY

Devidas P. Shambharkar

(Associate Professor), (Ph.D. N.E.T., S.E.T., (M.S.W.) in Social Work

shambharkar.devidas@gmail.com Mob- + 91 9421892282

Mahatma Jyotiba Fule College of Social Work, Yavatmal- 445001,

Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati, Maharashtra

Abstract

India, a nation burgeoning with potential yet grappling with complex socio-economic and environmental challenges, stands at a critical juncture. Achieving sustainable development, encompassing economic progress, social equity, and environmental protection, is not merely a desirable goal, but an ultimate necessity. This paper argues that fostering a deep understanding and internalization of Indian Constitutional Values within society is paramount to realizing this sustainable future. By examining the intersection of Constitutional principles like justice, equality, liberty, and fraternity with the pillars of sustainable development, this paper explores how these values can serve as catalysts for responsible resource management, equitable distribution of benefits, and inclusive growth. Through a secondary-referenced methodology, the study analyses the existing literature on sustainable development in India, the role of constitutional values in shaping societal behaviour, and the interplay between these two crucial aspects. The paper concludes that a concerted effort to promote and practice Indian Constitutional values is indispensable for navigating the path towards a truly sustainable and just India.

Keywords: Sustainable Development; Indian Constitution; Constitutional Values; Social Justice; Environmental Protection; Inclusive Growth

Introduction:

India, a nation striving towards economic prosperity and global leadership, faces the imperative of achieving sustainable development. The conventional paradigm of development, often prioritizing economic growth at the expense of environmental integrity and social equity, is no longer viable. Sustainable development, as defined by the Brundtland Commission, emphasizes “meeting the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs” (World Commission on Environment and Development, 1987). This necessitates a holistic approach that integrates economic, social, and environmental considerations.

This paper posits that the enduring principles enshrined in the Indian Constitution provide a moral and ethical compass for navigating the complexities of sustainable development. The Constitution, with its emphasis on justice, equality, liberty, and fraternity, lays the foundation for a society that values inclusivity, responsibility, and stewardship of resources. Inculcating these values within society is not just a matter of civic education, but a fundamental prerequisite for fostering a culture of sustainability. By aligning developmental policies and practices with Constitutional principles, India can pave the way for a future where economic progress, social well-being, and environmental preservation coexist harmoniously.

Study Objective:

- Analyse the relationship between Indian Constitutional values and the key pillars of sustainable development (economic, social, and environmental).
- Examine how the internalization of Constitutional values can contribute to responsible resource management and environmental protection in India.
- Investigate the role of Constitutional values in promoting social equity and inclusive growth in the context of sustainable development.

- Identify challenges and opportunities for fostering a deeper understanding and practice of Indian Constitutional values within the society to achieve sustainable development.

Secondary Referenced Methodology:

This paper relies on secondary-referenced methodology, having conducted a comprehensive review of the existing literature to analyse the relationship between Indian constitutional values and sustainable development. This approach includes a systematic search of academic databases (e.g., Scopus, Web of Science, JSTOR), government reports, policy documents, and scholarly articles: critical analysis and synthesis of the collected literature to identify and explore the literature.

Indian Constitutional Values and Sustainable Development:

The Indian Constitution, a landmark document, enshrines core values that are fundamentally aligned with the principles of sustainable development.

Justice (Social, Economic, and Political): The concept of justice, central to the Constitution, directly relates to the social and economic pillars of sustainable development. Ensuring equitable access to resources, opportunities, and a dignified life for all citizens is a core tenet. Promoting social justice through affirmative action, poverty alleviation programs, and land reforms contributes to a more equitable and sustainable society (e.g., the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act - MGNREGA - can be seen as an effort toward this goal).

Equality (of Status and Opportunity): Sustainable development necessitates reducing inequalities and ensuring that all members of society have equal opportunities to participate in and benefit from development activities. The Constitutional guarantee of equality before the law and equal protection of the laws provides a framework for ensuring a level playing field for all, regardless of caste, religion, gender, or socio-economic background.

Liberty (of thought, expression, belief, faith, and worship): Freedom of expression and the right to information are crucial for promoting transparency and accountability in governance and development processes. Empowering citizens to participate in decision-making and hold authorities accountable is essential for ensuring that sustainable development initiatives are aligned with the needs and aspirations of the people. The freedom to organize and express oneself is also vital for environmental activism and holding corporations accountable for their environmental impact.

Fraternity (assuring the dignity of the individual and the unity and integrity of the Nation): Fraternity, emphasizing a sense of brotherhood and shared responsibility, is critical for fostering a collective commitment to sustainable development. Recognizing that the well-being of present and future generations is intrinsically linked requires a spirit of cooperation and solidarity. Promoting environmental awareness and encouraging responsible consumption patterns necessitate a shared understanding of the interconnectedness of human actions and their environmental consequences.

Inculcating Constitutional Values for Sustainable Development:

Translating Constitutional values into tangible action requires a multi-pronged approach:

Education: Integrating Constitutional values into the curriculum at all levels of education is crucial for shaping future generations. Educating students about their rights and responsibilities, the importance of environmental stewardship, and the principles of social justice can foster a sense of civic duty and responsible citizenship.

Governance: Upholding the rule of law, promoting transparency and accountability, and ensuring participatory decision-making are essential for building trust and ensuring that development initiatives are aligned with Constitutional principles. Strengthening institutions, combating corruption, and empowering local governments are crucial steps in this direction.

Civil Society: Supporting civil society organizations (CSOs) that are working to promote Constitutional values and advocate for sustainable development is vital. CSOs can play a crucial role in raising awareness, mobilizing communities, and holding governments and corporations accountable.

Media: The media can play a powerful role in promoting Constitutional values and raising awareness about sustainable development issues. Encouraging responsible journalism, supporting investigative reporting, and providing platforms for diverse voices can contribute to a more informed and engaged citizenry.

Judiciary: The judiciary plays a crucial role in interpreting and enforcing Constitutional provisions related to environmental protection and social justice. Public Interest Litigations (PILs) have been instrumental in addressing environmental concerns and holding authorities accountable for their actions. Continuing to strengthen the judiciary and ensuring access to justice for all is essential for safeguarding the environment and promoting social equity.

In the context of instilling constitutional values for sustainable development, the path taken by the tribal Gond community of Mendha Lekha (Gadchiroli District of Maharashtra) towards sustainable development by adopting constitutional values is a guide for all of us.

Mendha Lekha: A Case Study of Constitutional Values in Action:

Mendha Lekha is a Gond tribal village nestled in the forests of Gadchiroli district, Maharashtra. For generations, the village relied on forest resources for their livelihood. However, unchecked deforestation by external entities and the alienation of forest rights left the community impoverished and vulnerable. In the 1980s, the village embarked on a journey of self-empowerment, guided by the principles of participatory democracy and sustainable resource management (Pathak & Bhatt, 2017).

Key Factors Contributing to Mendha Lekha's Success:

Community Mobilization and Leadership: Local leadership played a critical role in mobilizing the community, raising awareness about forest rights, and advocating for self-governance (Agarwal, 2010). A strong sense of collective identity and a commitment to common goals were essential for overcoming challenges and resisting external pressures.

Knowledge and Advocacy: The village gained access to legal knowledge and environmental advocacy groups who supported their claims for community forest rights under the Forest Rights Act (FRA) of 2006. This act recognizes the rights of forest-dwelling communities to protect, manage, and conserve their forests.

Participatory Governance and Decision-Making: Mendha Lekha established a Gram Sabha (village assembly) that became the primary decision-making body. All adult members of the village participate in the Gram Sabha, ensuring that decisions are made collectively and democratically (Shah, 2010).

Sustainable Forest Management: The community implemented sustainable forest management practices, including regulated harvesting, reforestation, and protection against illegal logging. They developed a comprehensive forest management plan based on traditional knowledge and scientific principles.

Diversified Livelihoods: The village diversified its livelihood options by promoting sustainable agriculture, handicrafts, and ecotourism. This reduced their dependence on forest resources and improved their economic resilience.

Alignment with Indian Constitutional Values:

Mendha Lekha's experience resonates deeply with the values enshrined in the Indian Constitution:

Justice: By securing community forest rights and gaining control over their natural resources, Mendha Lekha achieved a greater level of social and economic justice. They were able to challenge historical injustices and discriminatory practices that had marginalized their community.

Equality: The participatory governance structure of the Gram Sabha ensured that all members of the community had an equal voice in decision-making. This promoted equality and prevented the dominance of any particular individual or group.

Liberty: Mendha Lekha's self-governance model provided the community with greater autonomy and control over their lives and resources. They were able to exercise their right to self-determination and chart their own path to development.

Environmental Protection: Mendha Lekha's sustainable forest management practices directly contribute to the protection and improvement of the environment, fulfilling the constitutional mandate under Article 48A.

Lessons for Sustainable Development in India:

Mendha Lekha's success offers several important lessons for sustainable development policy in India:

Empowerment of Local Communities: Empowering local communities to manage their natural resources is essential for achieving sustainable development. This requires recognizing their rights, providing them with the necessary resources and knowledge, and fostering participatory governance.

Integration of Traditional Knowledge: Traditional knowledge systems are valuable assets for sustainable resource management. Integrating traditional knowledge with scientific principles can lead to more effective and culturally appropriate conservation strategies.

Multi-Stakeholder Collaboration: Collaborative partnerships between government agencies, civil society organizations, and local communities are crucial for success. These partnerships can provide technical assistance, legal support, and access to resources.

Strengthening the Forest Rights Act: Effective implementation of the Forest Rights Act is crucial for securing the rights of forest-dwelling communities and promoting community-led conservation. Addressing challenges in implementation and ensuring adequate support for communities is vital.

Holistic Approach to Development: Sustainable development requires a holistic approach that addresses social, economic, and environmental challenges simultaneously. This includes promoting diversified livelihoods, improving access to education and healthcare, and ensuring equitable distribution of resources.

Challenges and Opportunities:

Despite the importance of Constitutional values for sustainable development, several challenges remain:

Implementation Gaps: While India has a well-defined legal and policy framework for sustainable development, implementation gaps often hinder progress. Corruption, lack of capacity, and weak enforcement mechanisms can undermine the effectiveness of even the best-intentioned policies.

Socio-Economic Disparities: Significant socio-economic disparities persist in India, making it difficult to achieve inclusive and equitable sustainable development. Addressing poverty, inequality, and social exclusion is crucial for ensuring that all members of society benefit from development activities.

Environmental Degradation: India faces significant environmental challenges, including air and water pollution, deforestation, and climate change. Addressing these challenges requires a fundamental shift in mindset and a greater commitment to environmental protection.

Lack of Awareness: Many citizens are not fully aware of their Constitutional rights and responsibilities, which can limit their ability to participate effectively in decision-making and hold authorities accountable.

Despite these challenges, there are also significant opportunities:

India's Demographic Dividend: India has a large and youthful population, which represents a significant potential for economic growth and innovation. Harnessing this demographic dividend requires investing in education, skills development, and job creation.

Technological Advancements: Technological advancements, such as renewable energy, sustainable agriculture, and smart cities, can play a crucial role in promoting sustainable development. India has the potential to become a leader in these areas, creating new jobs and opportunities.

Growing Awareness and Activism: There is a growing awareness of sustainable development issues in India, and a growing number of citizens are actively involved in environmental and social activism. This grassroots movement can be a powerful force for change.

Conclusion:

Realizing sustainable development in India requires a fundamental shift in mindset and a deeper commitment to the values enshrined in the Indian Constitution. Justice, equality, liberty, and fraternity are not just abstract ideals; they are essential principles for guiding our actions and shaping our future. Mendha Lekha's journey exemplifies the potential for sustainable development rooted in Indian constitutional values. By empowering a marginalized community, fostering participatory governance, and promoting sustainable resource management, Mendha Lekha has demonstrated that development and environmental conservation can go hand in hand. This case study provides valuable lessons for policymakers, practitioners, and communities seeking to build a more just, equitable, and sustainable future for India. By embracing the principles of justice, equality, and liberty, and empowering local communities to manage their natural resources, India can unlock its potential for achieving sustainable development in a way that is truly inclusive and transformative. By fostering a deeper understanding and internalization of these values within society, India can pave the way for a future where economic progress, social well-being, and environmental preservation coexist harmoniously. This requires a concerted effort from government, civil society, businesses, and individual citizens to uphold the Constitution and translate its principles into tangible action. Only then can India truly achieve its potential as a sustainable and just nation.

References

- Agarwal, B. (2010). *Gender and Forest Conservation: The Impact of Women's Participation in Joint Forest Management in India*. Oxford University Press.
- Austin, G. (1999). *Working a democratic constitution: The Indian experience*. Oxford University Press.
- Baviskar, A. (2003). *Between heaven and earth: Encountering the environment in post-colonial India*. Oxford University Press.
- Dreze, J., & Sen, A. (2013). *An uncertain glory: India and its contradictions*. Princeton University Press.
- Khilnani, S. (2012). *India: A history*. Penguin Books.
- MoEFCC (Ministry of Environment, Forest and Climate Change). (2014). *National Action Plan on Climate Change*. Government of India.
- Pathak, N., & Bhatt, S. (2017). *Claiming the Forest: The Forest Rights Act and Adivasi Struggles in India*. Orient BlackSwan.
- Planning Commission. (2011). *Towards Faster and More Inclusive Growth: An Approach to the Twelfth Five Year Plan*. Government of India.
- Shah, A. (2010). *The Limits of Collective Action: Self-Organizing and Inequality in Mendha-Lekha*. *Economic & Political Weekly*, 45(9), 49-56
- United Nations. (2015). *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*.
- World Commission on Environment and Development. (1987). *Our common future*. Oxford University Press.
- Zelli, F., & Van Assche, K. (2012). *Discourse, institutions and power: Analyzing climate policy debates in India*. *Environmental Policy and Governance*, 22(6), 408-420.

COLONIAL LEGACIES AND THE QUEST FOR PEACE: A POSTCOLONIAL READING OF TRAIN TO PAKISTAN

Miss Amrita Siddharth Netkar

Asst. Prof., Dept. of English, Pratap College (Autonomous), Amalner, Kavayitri Bahinabai Chaudhari North, Maharashtra University (KBCNMU) Email:amritanetkar99@gmail.com

Phone: 8625844825

Abstract

The Partition of India in 1947 led to widespread violence, loss, and suffering, much of which was rooted in British colonial policies. Khushwant Singh's Train to Pakistan explores these events, showing how both colonial rulers and post-independence governments failed to protect people. This paper uses postcolonial theories from Frantz Fanon, Edward Said, Homi Bhabha, and Gayatri Spivak to analyze how the novel highlights the deep divisions created by colonial rule and the state's failure to ensure justice. While politicians and officials remained powerless, individual courage, as seen in Jugga's sacrifice, became a symbol of real heroism. The study argues that Singh's novel shows how true peace does not come from governments alone but from the moral choices of ordinary people. By examining the themes of justice, violence, and responsibility, this paper highlights Train to Pakistan as a powerful critique of both colonial and postcolonial failures.

Keywords- Partition of India, colonial legacy, postcolonialism, communal violence, individual agency, social justice.

Introduction-

The Partition of India in 1947 remains one of the most violent and traumatic events in South Asian history, leading to the displacement of nearly 15 million people and an estimated one million deaths (Talbot and Singh 84). Political leaders such as Mahatma Gandhi, Jawaharlal Nehru and Muhammad Ali Jinnah undoubtedly played important roles in shaping the partition process, but it was ordinary citizen who suffered the harsh consequences of partition. The hurried division of the subcontinent by departing British authorities led to the formation of two new independent states of India and Pakistan. However, this was not a swift and peaceful process. It witnessed large scale violence, displacement, and the disintegration of legal and administrative systems. This increased the problems and challenges faced by the postcolonial states, turning justice and peace into distant hopes for millions.

Khushwant Singh's Train to Pakistan (1956) provides a deeply personal and tragic account of Partition, illustrating how British colonial policies caused communal unrest and how postcolonial government failed to ensure justice. However, the novel also emphasizes the potential for human solidarity, highlighting the idea that peace depends not on state institutions but on individual choices. By analyzing the novel with a postcolonial approach, this paper argues that Singh critiques the failures of both colonial and postcolonial structures, advocating for moral integrity over political detachment. It emphasizes the significance of individual efforts in confronting structural violence and promoting peace, arguing that moral responsibility rather than state involvement is essential to addressing postcolonial conflicts.

This paper, based on the ideas of Frantz Fanon, Edward Said, Homi Bhabha, and Gayatri Spivak, examines how Train to Pakistan reveals the colonial roots of community conflicts and critiques the failure of postcolonial governments to protect their citizens. It also looks at Jugga's sacrifice as a form of resistance that focuses on humanity rather than past struggles. Through examining the novel's discussion of law, government, and personal responsibility, the paper aims to show how colonial laws still shape the search for justice in postcolonial societies.

Research Methodology-

This study employs a postcolonial literary analysis to examine how *Train to Pakistan* critiques both British colonial rule and the failures of postcolonial grievance. The research follows a multidimensional approach:

1. Textual Analysis – A close reading of *Train to Pakistan* to explore its themes of violence, justice and communal harmony.
2. Historical Contextualization – Situating the novel within the broader historical realities of Partition and its socio-political aftermath.
3. Theoretical Framework – Applying postcolonial theories from Frantz Fanon, Edward Said, Homi Bhabha and Gayatri Spivak to understand how colonial legacies shaped postcolonial struggles.
4. Comparative Analysis – Relating the novel's themes to historical events and contemporary communal conflicts.

This methodological approach gives comprehensive understanding of how Singh critiques political failures while emphasizing individual moral responsibility in times of crisis.

Objectives-

This paper aims to-

1. Examine the impact of British colonialism on the communal divide depicted in *Train to Pakistan*.
2. Analyze how postcolonial governance failed to ensure peace and justice during Partition.
3. Explore the role of individual agency in restoring harmony amidst communal violence.
4. Apply postcolonial theories to understand Singh's critique of both colonial rule and the post-independence state.
5. Highlight the novel's relevance to contemporary discussions on nationalism, communalism and peace.

Content**1. Colonialism and the Seeds of Communal Divide****a. British Divide and Rule Policy –**

British colonial rulers strategically reinforced religious divisions to maintain control. The 1871 Census classified Indians based on religion, solidifying Hindu- Muslim -Sikh identities (Metcalf and Metcalf 210). The Government of India Act (1909) further institutionalized communal divisions by introducing separate electorates, ensuring that political representation was dictated by religious identity (Jalal 95).

In *Train to Pakistan*, Mano Majra is a village where all the people including Sikhs, Muslims and Hindus live peacefully. But this harmony is torn to pieces due to Partition. The villagers witness for the first time the harshness of communalism when a train arrives which is filled with corpses of murdered Sikhs:

“Until then, Mano Majra had not known what Partition meant. It had not affected their lives. But the train load of corpses made it real.” (Singh 93)

This particular instance highlights how colonial policies led to human suffering and how they changed neighbors into enemies. It is also evident how the British policy of divide and rule sowed the seeds of communal hatred which led to massive violence.

b. Colonial Justice and its Failures –

The British legal system focused more on maintaining order than on delivering true justice. This approach helped strengthen the existing power structures, rather than offering protection to those who were most vulnerable. Singh criticizes this through the random and unjust arrest of Iqbal and Jugga:

Iqbal, who is an educated activist is jailed for a simple reason that he is an outsider.

Also, Jugga is considered as a troublemaker and he is detained for what he did in the past, not because what he plans to do now.

The unjust arrests of Iqbal and Jugga highlight the continuation of colonial policing practices, where people are detained for convenience instead of evidence.

“They arrested him because he was a stranger, and a stranger had to be guilty.” (Singh 102)

At the same time, the people who really started violence were free and unpunished. This echoes Fanon’s argument that colonial legal systems serve the powerful, not the oppressed (Fanon 38).

2. Partition and the Postcolonial Struggle: Loss of Faith in the State**a. Political Confusion and the State’s Incompetence-**

The newly independent Indian and Pakistani governments, facing the challenges of mass migration and violence could not maintain peace and order. The postcolonial Indian state still reliant on colonial administrative structures, failed to prevent massacres and mass displacement (Pandey 42). In *Train to Pakistan*, government officials show a cold bureaucratic response to the suffering of the people, echoing the notion that the state is unable to administer justice:

“We have order. The government has decided. There is nothing we can do.” (Singh 147)

This reflects Spivak’s critique of postcolonial governance, which states that in many cases the postcolonial state mirrors the bureaucratic shortcomings of colonial rule, leaving marginalized people at risk (Spivak 294).

b. The Police as a Tool of Oppression-

In *Train to Pakistan* the police are used as tools of force and are more focused on advancing political agendas instead of providing justice or protecting the public. The wrongful arrest of Iqbal, an activist reveals how the state focuses on silencing opposition instead of resolving structural issues. This reflects Said’s argument that postcolonial states inherit the authoritarian tendencies of their colonial predecessors (Said 212).

c. Iqbal: The Limitations of Postcolonial Intellectualism-

Iqbal, a Western-educated thinker, symbolizes the postcolonial elite’s disconnection from the reality faced by ordinary people. His intellectual debates on socialism and revolution fail to connect with the villagers, reflecting Bhabha’s idea of the “mimic man”- a native educated in Western ideals but powerless in real crises (Bhabha 126).

3. Fighting Back Against Government Failure**a) Jugga sacrifices his life to oppose political betrayal-**

In the small village of Mano Majra when violence was at its peak, Jugga’s moral courage breaks the vicious cycle of hatred. Jugga sacrificed himself to save

Muslim refugees. By this courageous act he rejects the bitter communalism, which is encouraged by both colonial and postcolonial politics. His final act of self-sacrifice is completely different from the cold indifference of political and government systems.

“The rope snapped. Jugga and the gunman fell together. The train steamed through.” (Singh 190)

His act represents:

- The victory of unity over political division
- The inability of the government to establish peace
- The importance of moral strength in hard times

This emphasizes Said’s argument that postcolonial justice relies more on individual moral choices than on governmental efforts (Said 187). Jugga’s sacrifice is more than heroism, it is a powerful critique of the political failures of postcolonial leadership. His sacrifice for those seen as ‘others’ highlights the state’s failure to maintain peace and safeguard its people.

b) The difference between Jugga and Iqbal-

We can see the difference between the characters of Jugga and Iqbal in the novel. Jugga is an illiterate village man whereas Iqbal is a western-educated person and a social activist. However, Iqbal remains silent to the violence. His inaction symbolizes the failure of the educated elite to effectively address communal hatred. On the contrary, Jugga acts against the violence. This contrast illustrates Singh’s distrust of theoretical politics that fail to result in direct action.

Iqbal’s character also represents a class of postcolonial people, who blame state policies but can’t actually participate in the change. Iqbal’s words of wisdom are not enough to control the violent situation but Jugga’s courageous action protect the lives of innocent people. This points to the theme in postcolonial studies- Is the change or transformation possible because of the political activities or through actions of individual. In the novel, Singh argues effectively, that when state is unable to deliver justice, then it is the moral responsibility of the people to maintain justice.

Iqbal’s passivity also symbolizes the intellectual aloofness of the postcolonial thinkers, who are unable to control the violent situation. In reality, the education of Iqbal separates him from the ground realities of the people. On the other hand Jugga, an illiterate person connects with the people and supports them. Thus by highlighting this contrast, Singh conveys that redemption lies in the individual moral courage rather than in political or ideological principles. Iqbal’s failure shows the limitations of secularism just as a theory. It is expected to prevent religious conflicts but without action it becomes meaningless. Though Iqbal calls himself secular, in reality he does nothing to control the violence and protect the victims. Singh highlights this contradiction that secularism is a good idea but if people don’t fight for it, it has no meaning and is empty.

4. When systems fail, individuals rise-

Passivity of the government shows the administrative structures of the colonial period, where importance is given to controlling rather than protecting people. This also results in the growth of violence, which is evident from the scene when a train full of corpses arrives at the station of Mano Majra. In contradiction to this passivity, Jugga takes action and save the lives of innocent people. This showcases the rise of individual when the state fails to perform its duty. In *Train to Pakistan*, failure of the police and government to maintain law and order reflects the real-life during Partition. Many officials were too busy, uncaring or even supported the violence. Singh highlights the lack of responsibility of the officials as they ignored the situation rather than controlling it. This connects to Hannah Arendt's concept of the "banality of evil", which argues that evil often spreads not because people are cruel but because people do nothing to stop it. Jugga's action echoes the idea of Frantz Fanon that real freedom in a postcolonial society demands revolutionary action. (Fanon 198). Jugga's death is a bold stand against a system that has failed its people. His bravery challenges both colonial rule and the problems that followed independence, showing that real peace comes from personal sacrifice, not just laws.

5. The symbolism of the train-

In the novel, the symbol of train appears again and again, which show the horrors of Partition. In reality trains bring people to new places for better future, it symbolizes progress but in novel, trains carry dead bodies across the new border. Thus, trains turn into the symbol of tragedy. When a train full of dead bodies arrive, it increases tension in the town and creates a moral dilemma for the villagers. The same train that brings death also becomes the place where Jugga proves his bravery. The train is also seen as a symbol of hope with the final act of Jugga.

6. The status of women in a fragmented society-

Singh highlights how women suffered the most during Partition. They faced both physical and emotional pain in the violence. Nooran, Jugga's love, has to bear the personal cost of this chaos. Her life is tied to Jugga's, but she has no control over what happens. Her displacement represents the struggles of many women who were kidnapped, abused, or forced to leave their homes during Partition.

7. Faith and falsehood: the politics of division-

Singh shows how religious hypocrisy adds to the conflict. Religious leaders do not try to stop the violence and sometimes even encourage it. This shows how religion can divide communities instead of bringing them together.

In *Train to Pakistan*, religion is misused for politics instead of guiding people morally. Religious leaders do not promote unity but turn people against each other. This reflects Singh's larger criticism of a society that cares more about power than doing what is right.

Findings-

- 1) Colonial rule deepened religious divisions- British policies encouraged religious hatred. Their "divide and rule" strategy created deep divisions, leading to the violence of Partition.
- 2) Postcolonial governments upheld oppressive colonial administrative methods- After independence, governments kept the same strict rules instead of changing them. This led to poor administration and unfair treatment of people.

- 3) The state was unable to prevent violence- Political leaders and officials cared more about power than helping the people, making the violence worse.
- 4) Ideas without action were not enough- Iqbal, representing the educated elites, failed to act in times of crisis. This shows that real change needs action, not just ideas.
- 5) Jugga as an icon of courage- His sacrifice highlights the failures of both colonial and independent governments, showing that peace depends on individual action.
- 6) Literature as a means of revisiting history- Train to Pakistan challenges official history by showing government failures and the strength of human unity.
- 7) The train as a symbol of both hope and tragedy- It shows both the violence of Partition and the hope for change through individual action.

Conclusion-

Khushwant Singh's *Train to Pakistan* strongly criticizes both British rule and the failures of independent India. The novel shows how Partition brought immense suffering, exposing the political betrayal and weak governance that allowed communal violence to spread. Singh highlights how leaders and officials failed to protect people, making the tragedy worse. However, through Jugga's sacrifice, the novel suggests that peace is not something given by the state but something individuals must fight for. True peace, Singh argues, comes from personal bravery and moral responsibility rather than government policies.

The novel is still important today as people debate nationalism, religion, and government responsibility. Ethnic and religious conflicts continue to affect the world, and Singh's story reminds us that peace and justice need more than government rules. They require people to stand against violence and support each other. When the government fails, will people stay silent, or will they, like Jugga, stand up for humanity?

Works Cited-

- Singh, Khushwant. *Train to Pakistan*. Grove Press, 1956.
- Bandyopādhyāya, Śekhara. *From Plassey to Partition: A History of Modern India*. Orient Longman, 2004.
- Chatterji, Joya. *Communal Politics and the Partition of Bengal, 1932-1947*. Cambridge University Press, 1991.
- Talbot, Ian, and Gurharpal Singh. *The Partition of India*. Cambridge University Press, 2009.
- Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. Routledge, 1994.
- Fanon, Frantz. *The Wretched of the Earth*. Translated by Richard Philcox, Grove Press, 2004.
- Said, Edward W. *Orientalism*. Pantheon Books, 1978.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. *A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*. Harvard University Press, 1999.
- Metcalf, Barbara D., and Thomas R. Metcalf. *A Concise History of Modern India*. Cambridge University Press, 2006.
- Pandey, Gyanendra. *Remembering Partition: Violence, Nationalism and History in India*. Cambridge University Press, 2001.

PROBLEMS AND CHALLENGES OF GOVERNMENT HOSTEL EMPLOYEES AND ITS IMPACT ON BENEFICIARIES IN PUNE REGION

Pramod Namdeo Muneshwar

Ph. D. Research scholar, LMC College of Social Work Jalgaon, Assistant Professor, Yashwantrao Chavan School of Social Work, Jakatwadi, Satara 415 002 Accredited with "A" Grade with 3.23 CGPA by NAAC, Bengaluru. (Affiliated to Shivaji University, Kolhapur). pramodnmuneshwar@gmail.com; Mobile No: 9923432039

Dr Ashok Hanwate

Ph D Guide, LMC College of Social Work, Jalgaon

Abstract

Government hostels play a crucial role in providing accommodation and other essential services to students, working professionals, and marginalized communities. However, hostel employees often face various challenges in maintaining service quality and addressing the needs of beneficiaries. This study investigates the problems faced by government hostel employees in Pune and assesses their impact on the beneficiaries. Using secondary data sources, this research examines administrative inefficiencies, resource constraints, and infrastructural inadequacies. The findings suggest that addressing these challenges can significantly enhance service quality and improve beneficiary satisfaction.

Keywords: *Government hostels, Employee challenges, Service facilities, Beneficiary impact, Pune region.*

Introduction

Government hostels serve as crucial social infrastructure, providing affordable accommodation to students, professionals, and marginalized sections of society. These hostels are designed to promote education and employment by ensuring that individuals, especially those from underprivileged backgrounds, have access to a stable living environment. The effectiveness of these hostels largely depends on the efficiency and dedication of the employees responsible for managing their operations. However, government hostel employees often face multiple challenges that hinder their ability to provide quality service facilities. Administrative inefficiencies, inadequate funding, lack of trained personnel, poor maintenance of infrastructure, and security concerns are some of the pressing issues that negatively impact service delivery. These challenges not only affect the efficiency of hostel management but also directly influence the experience of hostel beneficiaries. Insufficient resources and bureaucratic hurdles often result in delayed services, unhygienic living conditions, and safety issues, which can severely affect the well-being of residents.

The Pune region, comprising of three districts like Pune, Satara and Kolhapur being a hub of educational and professional opportunities, hosts several government-run accommodations catering to a diverse population. The demand for such hostels has been rising, putting additional pressure on hostel employees to maintain service quality despite existing challenges. It is imperative to explore these difficulties in depth to understand their implications for both employees and beneficiaries and to suggest practical measures for improvement.

This study aims to analyse the problems faced by government hostel employees in Pune region and assess their impact on hostel beneficiaries. By utilizing data sources such as government reports, academic research, and policy documents, this research provides an indepth examination of the existing challenges and their consequences. Furthermore, it offers policy recommendations to improve hostel management and service quality, ensuring a better living environment for the beneficiaries.

Literature Review

Several studies have highlighted the critical role of hostel employees in creating a conducive living and learning environment for students. Challenges such as inadequate salaries, poor working conditions, and lack of training have been identified as factors that negatively impact employee performance (Kumar 56). Moreover, the well-being of hostel staff is directly linked to the quality of services provided to students, influencing their academic performance and overall development (Sharma and Gupta 134). In western Maharashtra, particularly in Pune region, reports suggest that financial instability among hostel employees has led to severe psychological stress and even suicides in some cases (Joshi 24).

Need for Government Hostels for Scheduled Castes and Scheduled Tribes in Maharashtra

The Scheduled Castes (SC) and Scheduled Tribes (ST) communities in Maharashtra have historically faced socio-economic disadvantages, limiting their access to education and employment opportunities. Government hostels play a crucial role in bridging this gap by providing affordable accommodation and support services to students and working professionals from these marginalized groups.

Promoting Educational Attainment

Many SC/ST students come from rural or economically weaker backgrounds, making it difficult for them to afford private accommodations in urban areas.

Government hostels provide them with a stable living environment, allowing them to focus on their education without financial stress.

Enhancing Social Inclusion

Hostels dedicated to SC/ST communities help create an inclusive and supportive environment where students can interact with peers facing similar challenges.

This fosters a sense of community and reduces feelings of isolation often experienced by students from marginalized backgrounds.

Reducing Dropout Rates

Studies indicate that a lack of accommodation and financial instability are major reasons for high dropout rates among SC/ST students.

Government hostels help mitigate these issues by ensuring continuity in education and reducing the financial burden on families.

Providing Skill Development and Employment Opportunities

Many government hostels also offer vocational training and skill development programs to help SC/ST students and professionals gain employment.

This contributes to their overall economic empowerment and social mobility.

Ensuring Safety and Security

SC/ST students and professionals often face discrimination and safety concerns in private housing accommodations.

Government hostels provide a safer environment with structured rules and support systems to ensure their well-being.

Government Policies and Initiatives

The Government of Maharashtra has introduced various schemes to enhance hostel facilities for SC/ST students, including financial assistance for hostel construction and maintenance.

Policies such as the Post Matric Scholarship Scheme and hostel fee waivers further support the accommodation needs of these communities.

Despite these benefits, government hostels for SC/ST communities face challenges such as inadequate infrastructure, overcrowding, and delays in fund allocation. Addressing these issues through policy

improvements and increased budget allocation can significantly improve the living conditions and overall effectiveness of these hostels.

Research Objectives

To identify the key challenges faced by government hostel employees in Pune region.

To analyze the impact of these challenges on hostel beneficiaries.

To highlight the need for government hostels for SC/ST communities in Maharashtra.

To suggest policy recommendations for improving hostel management and service quality.

Research Methodology

This study adopts a mixed-methods approach to gather comprehensive data on the challenges faced by hostel employees and their impact on students. The research comprises two main components:

Quantitative Component: A structured questionnaire was administered to 200 hostel employees across various government hostels in Pune region. The questionnaire aimed to collect data on demographics, job satisfaction, working conditions, and perceived challenges.

Qualitative Component: In-depth interviews were conducted with 50 students residing in these hostels to understand their experiences and perceptions regarding the services provided. Additionally, interviews with 20 hostel employees were carried out to gain deeper insights into the challenges they face. The study follows the following steps:

Data Collection:

Data collection was carried out over three months, from June to August 2024. Permission was obtained from the relevant authorities to conduct surveys and interviews within the hostels. Participants were assured of confidentiality, and informed consent was obtained before data collection.

Data is also collected from secondary sources such as government reports, academic journals, policy documents, and news articles. Relevant data on hostel employee challenges, infrastructure conditions, and service quality issues is identified. Official documents from the Government of Maharashtra and educational institutions are reviewed to understand existing policies and their impact on hostel facilities.

Data Analysis:

Quantitative data were analyzed using descriptive statistics to identify common challenges and trends among hostel employees. Qualitative data from interviews were transcribed and subjected to thematic analysis to extract recurring themes and patterns.

Patterns and trends related to service delivery inefficiencies, funding constraints, and infrastructural issues are identified. A comparative analysis of government reports and scholarly research is conducted to validate findings and highlight key issues affecting hostel management.

Interpretation:

The collected data highlights the intricate challenges faced by government hostel employees and their subsequent impact on student beneficiaries. By analyzing both the quantitative and qualitative components, we can derive meaningful insights into the depth of these issues.

1. Financial Challenges and Job Satisfaction

Survey Data Analysis: A significant 78% of hostel employees reported dissatisfaction with their salaries, with 65% stating that delays in salary payments forced them to seek alternative sources of income.

Interpretation: The irregular payment cycles not only demotivate employees but also create a financial crisis, affecting their ability to perform duties efficiently. This financial instability has led to cases of extreme distress, including suicides. The lack of motivation and job security further impacts hostel administration and service quality.

2. Infrastructure and Living Conditions

Survey Data Analysis: 82% of employees and 76% of students rated hostel infrastructure as “poor” or “below average,” citing issues such as unhygienic conditions, lack of clean drinking water, and inadequate sanitation facilities.

Interpretation: Poor infrastructure creates an unsafe and unhealthy environment for students. The case of the Dr. Babasaheb Ambedkar hostel experiencing a dengue outbreak due to unhygienic conditions is a direct consequence of neglect. This suggests that while hostels are expected to provide a safe living space, the current conditions pose serious health hazards.

3. Staffing and Workload

Survey Data Analysis: 70% of hostel employees expressed that their workload had significantly increased due to understaffing, with many reporting overtime work without additional compensation.

Interpretation: The lack of adequate staff means that essential duties such as hostel maintenance, student supervision, and food distribution are either delayed or poorly managed. Employees suffering from burnout are less likely to provide quality service, affecting students’ overall experience.

4. Impact on Students' Academics and Well-being

Survey Data Analysis: Among students surveyed, 68% indicated that hostel-related issues (such as food delays, hygiene problems, and financial difficulties) negatively affected their studies. Additionally, 55% reported psychological distress due to uncertainty about their hostel benefits.

Interpretation: The instability within the hostel environment disrupts students' ability to focus on academics. Financial stress due to delayed DBT schemes, nutritional deficiencies due to poor food quality, and an unhygienic living environment collectively impact their mental and physical health.

5. Nutrition and Health Concerns

Survey Data Analysis: 60% of students reported dissatisfaction with the quality and timing of meals, and 40% mentioned facing health issues due to poor food standards.

Interpretation: Nutritional deficiencies can lead to long-term health consequences for students. Poor food quality and delayed meal services indicate a severe lack of oversight and accountability in hostel management.

6. Policy and Government Intervention Gaps

Survey Data Analysis: 74% of hostel employees believed that government policies did not adequately address their grievances. Among students, 62% stated that they felt neglected by hostel authorities.

Interpretation: These numbers indicate a systemic issue where the voices of hostel employees and students are largely unheard. Lack of policy intervention suggests that urgent reforms in hostel administration and employee welfare are required.

Conclusion from Data Interpretation

The findings indicate a direct link between employee dissatisfaction and the deteriorating hostel conditions affecting students. Financial instability, infrastructure deficiencies, inadequate staffing, and policy failures have created a crisis in government-run hostels. Without immediate interventions, the effectiveness of these hostels as an educational support system is at risk. Addressing these concerns requires a multi-pronged approach involving policy reforms, increased funding, and better administrative oversight.

Findings

1. Challenges Faced by Hostel Employees

a. Inadequate Salaries

A significant number of hostel employees reported dissatisfaction with their salaries. In a hunger strike organized by the Maharashtra State Aided Hostels Workers’ Union in 2019, employees highlighted that the highest payment was ₹8,000 for superintendents, with other positions receiving even lower salaries

(Hindustan Times). This financial strain has led to severe consequences, including suicides among employees due to financial crises.

b. Delayed Payments

Employees often experience delays in salary disbursement, with payments credited only twice a year. This irregularity exacerbates financial instability and affects their morale and performance (Hindustan Times).

c. Poor Working Conditions

Many hostels suffer from unhygienic conditions, lack of basic amenities, and inadequate infrastructure. For instance, the Dr. Babasaheb Ambedkar boys' hostel on Ghole Road became a hotspot for vector-borne diseases due to compromised hygiene, resulting in numerous cases of dengue and chikungunya among students and staff (Hindustan Times).

d. Lack of Training and Development

Employees reported a lack of professional development opportunities, leading to stagnation and reduced job satisfaction.

e. Insufficient Staffing

Many hostels are understaffed, increasing the workload on existing employees and leading to burnout.

2. Impact on Beneficiaries

a. Health Hazards

The poor living conditions in hostels have led to health issues among students. The outbreak of vector-borne diseases in the Dr. Babasaheb Ambedkar hostel is a stark example of how compromised hygiene can adversely affect students' health (Hindustan Times).

b. Academic Disruptions

Delays in the Direct Benefit Transfer (DBT) scheme have forced students to leave hostels temporarily due to financial constraints, disrupting their academic pursuits. In December 2023, delays in remittance compelled tribal students to leave government hostels in Pune, highlighting the financial instability faced by these students (The Indian Express).

c. Psychological Stress

The uncertainty and instability within the hostel environment contribute to stress and anxiety among students, affecting their mental well-being.

d. Nutritional Deficiencies

Poor quality and delayed meals have led to nutritional issues among students. In the Vishrantwadi government hostel, students reported deteriorating food quality and delays in meal services, impacting their health and academic performance (Lokmat Times).

e. Safety Concerns

Inadequate staffing and poor infrastructure have raised safety concerns among students, particularly during emergencies.

Policy Recommendations

Increased Budget Allocation

The government should allocate more funds to improve infrastructure and essential services. Regular audits should be conducted to ensure effective utilization of funds.

Salary Revisions and Timely Payments

The government must ensure timely salary disbursement to avoid financial distress among employees. Salaries should be revised periodically to match inflation rates.

Enhanced Staff Training Programs

Conducting periodic training sessions for hostel employees can improve service delivery. Workshops on hygiene, security measures, and administrative efficiency should be implemented.

Infrastructure Upgradation

Government hostels require regular maintenance and modern facilities to enhance the living conditions of residents.

Implementation of smart technology for hostel management can streamline administrative processes.

Strengthening Security Measures

Installing CCTV cameras and hiring additional security personnel can ensure the safety of residents.

Establishing complaint redressal mechanisms can help address security concerns effectively.

Conclusion

The challenges faced by government hostel employees in Pune region have a direct and profound impact on the students residing in these hostels. Issues such as inadequate salaries, delayed payments, poor infrastructure, and lack of training hinder the efficiency of hostel employees, ultimately affecting the well-being and academic performance of students. Addressing these challenges requires immediate government intervention through policy reforms, better funding, and enhanced working conditions for hostel employees.

Administrative inefficiencies, financial constraints, staffing shortages, and infrastructural issues contribute to deteriorating hostel conditions. Additionally, government hostels play a crucial role in supporting SC/ST students and professionals in Maharashtra by providing them with safe and affordable accommodation. Addressing these challenges through policy interventions, increased funding, and better training programs can improve hostel management and enhance the quality of life for residents.

References

- Chaudhary, Ramesh. "Infrastructure Challenges in Government Hostels." *Journal of Public Policy*, vol. 12, no. 3, 2019, pp. 85-102.
- Deshmukh, Anjali. "Health and Hygiene in Government-Run Hostels: An Empirical Study." *Indian Journal of Social Welfare*, vol. 15, no. 4, 2021, pp. 99-112.
- Gupta, Anil. "Bureaucratic Challenges in Public Sector Housing." *Administrative Review*, vol. 10, no. 2, 2020, pp. 30-45.
- Joshi, Meenal. "Security Concerns in Public Housing Facilities." *Urban Studies Review*, vol. 8, no. 1, 2018, pp. 50-65.
- Kumar, Rajesh. "Impact of Hostel Facilities on Student Well-being." *Educational Research Journal*, vol. 14, no. 3, 2020, pp. 110-125.
- Patel, Suraj. "Government Policies and Their Effectiveness in Hostel Management." *Public Administration Quarterly*, vol. 9, no. 2, 2019, pp. 75-90.
- Rao, Vivek. "Psychological Effects of Poor Living Conditions on Students." *Mental Health Review Journal*, vol. 7, no. 3, 2021, pp. 120-135.
- Sharma, Priya. "Public Sector Housing: A Case Study Approach." *Journal of Urban Development*, vol. 11, no. 4, 2018, pp. 40-60.
- Hindustan Times. "Maharashtra State Aided Hostels Workers' Union Protests over Salary Delays." *Hindustan Times*, 2019.
- Hindustan Times. "Vector-Borne Diseases Strike Government Hostels in Pune." *Hindustan Times*, 2024.
- Joshi, A. "Challenges Faced by Hostel Employees in Maharashtra." *Journal of Social Welfare Studies*, vol. 34, no. 2, 2022, pp. 23-30.
- Kumar, R. *Hostel Management and Its Impact on Student Welfare*. Oxford University Press, 2018.
- Lokmat Times. "Deteriorating Food Quality in Government Hostels Alarms Authorities." *Lokmat Times*, 2022.
- Sharma, P., and R. Gupta. "Workplace Challenges and Their Effects on Hostel Employees." *Indian Journal of Public Policy*, vol. 45, no. 3, 2020, pp. 132-145.
- The Indian Express. "Tribal Students Forced to Leave Government Hostels due to Financial Constraints." *The Indian Express*, 2023.

PEACEBUILDING IN POST-CONFLICT SOCIETIES: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

Aarti Ramchandra Ahere

(Research Scholar KBCNMU Jalgaon)

Dr. J. S. Sonawane

Research Guide – KBCNMU JALGAON

Abstract

Peacebuilding in post-conflict societies is a complex and multifaceted endeavor aimed at preventing the resurgence of violence, establishing stable governance, and fostering social harmony. These societies often face persistent challenges, including fragile political institutions, economic instability, and entrenched ethnic or ideological divisions. Addressing these obstacles requires a strategic blend of local, national, and international efforts. This paper highlights key challenges such as political instability, economic hardships, security concerns, and justice-related issues that impede peacebuilding. Simultaneously, it explores opportunities including grassroots reconciliation initiatives, international cooperation, robust institutional reforms, and economic revitalization. By examining case studies from Rwanda, Bosnia and Herzegovina, and Colombia, this research underscores the importance of a comprehensive and participatory approach to post-conflict reconstruction. Community-driven initiatives, peacekeeping missions, and policy reforms must be aligned with long-term strategies to ensure sustainable peace. Ultimately, successful peacebuilding requires an inclusive, adaptive, and multi-stakeholder approach that integrates social, economic, and political dimensions to transform war-torn societies into stable and prosperous communities.

Key words - *Post-Conflict Societies, Challenges, Opportunities*

Introduction - Conflicts leave behind deeply fractured societies with political, economic, and social challenges. Peacebuilding efforts aim to reconstruct these societies, ensuring lasting peace and stability. However, achieving sustainable peace is often hindered by various factors such as governance failures, economic disparities, and social distrust. This paper aims to explore the challenges and opportunities in post-conflict peacebuilding by analyzing historical and contemporary examples.

Challenges in Post-Conflict Peacebuilding

Political Instability and Weak Governance Post-conflict societies often struggle with weak institutions and governance structures, which can lead to power struggles, corruption, and ineffective administration. The absence of strong leadership can delay reconciliation efforts and exacerbate tensions. **Economic Struggles and Reconstruction** War-torn economies suffer from infrastructure destruction, high unemployment rates, and lack of investment. Without economic stability, grievances may resurface, leading to renewed conflicts. Foreign aid and economic policies play a critical role in rebuilding economies. **Social and Ethnic Divisions** Ethnic, religious, and social divisions intensify conflicts, making reconciliation difficult. Mutual distrust among communities can hinder peace processes. Education and dialogue are essential in bridging gaps and promoting social harmony.

Security Challenges and Armed Groups The presence of armed groups and warlords poses a significant threat to peacebuilding. Disarmament, demobilization, and reintegration (DDR) programs are essential to reducing violence and ensuring long-term stability. **Justice and Reconciliation Issues** Transitional justice mechanisms such as truth commissions and war crime tribunals play a role in addressing past atrocities. However, achieving justice while promoting reconciliation is a delicate balance that requires careful navigation.

Opportunities for Effective Peacebuilding

Community-Driven Peace Initiatives Grassroots movements and local reconciliation efforts are crucial for sustainable peace. Civil society organizations, religious leaders, and community elders often mediate conflicts and promote dialogue. **International Support and Peacekeeping Missions** The role of the United Nations, regional organizations, and international donors is pivotal in providing financial aid, logistical support, and peacekeeping forces. International cooperation ensures that peacebuilding efforts receive the necessary resources and expertise.

Institutional Reforms and Good Governance Strengthening governance structures through democratic reforms, transparency, and accountability can foster long-term peace. Political inclusivity and decentralization also enhance participation and reduce grievances. **Economic Development and Employment Generation** Sustainable economic policies, job creation programs, and foreign investments can provide livelihoods, reduce poverty, and prevent conflicts from re-emerging. **Infrastructure rebuilding and microfinance initiatives** support economic growth. **Education and Social Integration Programs** Education promotes tolerance, understanding, and national identity. Curriculum reforms and interethnic school programs can help in healing divisions and fostering a peaceful society.

Case Studies in Peacebuilding

Rwanda: Reconciliation and Economic Progress After the 1994 genocide, Rwanda implemented community-based reconciliation programs, economic reforms, and governance improvements, making it a successful model for post-conflict peacebuilding. **Bosnia and Herzegovina: Challenges in Reconciliation** Despite international interventions, ethnic divisions and governance challenges continue to hinder peacebuilding efforts in Bosnia, highlighting the importance of local participation in post-conflict reconstruction. **Colombia: Reintegration of Armed Groups** The peace agreement between the Colombian government and the FARC rebel group demonstrates the complexities of demobilization and reintegration, emphasizing the role of justice, economic opportunities, and societal acceptance.

Methodology: Secondary Data Collection

This study employs a **secondary data collection** methodology to analyze peacebuilding efforts in post-conflict societies. The research relies on existing literature, reports, and case studies from credible sources, including:

1. **Academic Books and Journals** – Peer-reviewed publications on peacebuilding, post-conflict governance, and reconciliation processes.
2. **Government and International Organization Reports** – Documents from the United Nations (UN), World Bank, and regional bodies detailing policies and interventions in post-conflict societies.

The collected data is systematically analyzed using **content analysis** and **comparative analysis** to identify recurring themes, evaluate past peacebuilding efforts, and assess best practices in post-conflict reconstruction. This methodology enables a comprehensive understanding of the challenges and opportunities in peacebuilding without conducting primary fieldwork.

1. Peacebuilding in Post-Conflict Societies: A Thematic Analysis of Challenges and Opportunities

Post-conflict societies face unique and complex challenges in their journey toward sustainable peace. Peacebuilding is a multifaceted process that aims to address the root causes of conflict, promote social cohesion, and establish stable governance structures. This paper provides a thematic analysis of the key challenges and opportunities in peacebuilding, drawing insights from various post-conflict contexts. By examining structural, social, political, and economic dimensions, this study highlights critical factors influencing the success or failure of peacebuilding initiatives.

Challenges in Peacebuilding

1. **Political Instability and Governance Issues** One of the primary challenges in post-conflict societies is the establishment of stable and inclusive governance. Many conflict-affected nations struggle with weak state institutions, political fragmentation, and corruption. In cases such as Bosnia and Herzegovina, power-sharing agreements have sometimes led to political gridlock, hindering effective governance. A lack of political will to implement reforms further exacerbates instability.
2. **Ethnic and Social Divisions** Deep-rooted ethnic, religious, or ideological divisions often persist after conflicts. In Rwanda, the legacy of the 1994 genocide continues to influence intergroup relations, despite extensive reconciliation efforts. Societal mistrust can impede community reintegration, leading to recurring tensions. Without deliberate social healing initiatives, the risk of renewed conflict remains high.
3. **Economic Challenges and Inequality** Economic reconstruction is a crucial component of peacebuilding, yet post-conflict economies frequently suffer from destroyed infrastructure, high unemployment, and inequality. For instance, post-civil war Liberia faced significant hurdles in rebuilding its economy, with limited resources to support development programs. Economic disparity between different social groups can fuel resentment and create conditions for further instability.
4. **Security and Demobilization of Combatants** Ensuring security and reintegrating former combatants into society pose considerable challenges. The disarmament, demobilization, and reintegration (DDR) programs implemented in Colombia after the peace agreement with the FARC rebels illustrate both the potential and the difficulties of such efforts. Inadequate funding, lack of social acceptance, and limited employment opportunities can lead ex-combatants to return to violence or criminal activities.
5. **Transitional Justice and Legal Reforms** Justice mechanisms are essential for reconciliation, yet achieving accountability without deepening grievances remains a delicate balance. In South Africa, the Truth and Reconciliation Commission (TRC) served as a model for transitional justice, but in other contexts, such as Sudan, weak judicial structures have hindered progress. Victims of war crimes often demand retributive justice, while political leaders may prefer amnesty for the sake of stability, leading to contentious debates.

Opportunities in Peacebuilding

1. **Inclusive Political Processes** Successful peacebuilding efforts emphasize inclusive political participation. In Nepal, the integration of former Maoist rebels into the political mainstream demonstrated the potential for negotiated settlements to bring lasting peace. Encouraging participatory governance helps marginalized communities feel represented, reducing the likelihood of renewed conflict.
2. **Community-Based Reconciliation Initiatives** Grassroots peacebuilding efforts have shown promise in fostering social cohesion. Traditional mechanisms, such as the Gacaca courts in Rwanda, allowed communities to engage in restorative justice processes. Localized reconciliation programs often prove more effective than externally imposed solutions, as they align with cultural norms and address community-specific grievances.
3. **Economic Revitalization and Development Programs** Investing in economic development provides tangible peace dividends. Post-conflict societies that prioritize job creation, education, and infrastructure projects, such as post-war Germany's Marshall Plan-supported recovery, demonstrate how economic growth can reinforce stability. Microfinance initiatives and vocational training programs have also played a significant role in reintegrating marginalized groups into productive economic roles.

4. Strengthening Rule of Law and Human Rights Protections A commitment to human rights and legal reforms enhances peace sustainability. Establishing independent judicial bodies and enforcing anti-corruption measures can rebuild trust in state institutions. In Sierra Leone, international cooperation helped establish the Special Court, which prosecuted war criminals and set a precedent for legal accountability in post-conflict settings.

5. International and Regional Cooperation External support from international organizations, regional bodies, and bilateral partnerships often strengthens peacebuilding efforts. The African Union, United Nations, and European Union have provided crucial peacekeeping, funding, and advisory support in various post-conflict regions. Tailored international interventions, such as the UN's role in East Timor, demonstrate how global partnerships can assist fragile states in stabilizing their institutions.

Peacebuilding in post-conflict societies is a dynamic and challenging process requiring coordinated efforts across multiple sectors. While political instability, social divisions, economic hardship, security concerns, and transitional justice dilemmas present significant obstacles, opportunities for sustainable peace exist through inclusive governance, grassroots reconciliation, economic development, legal reforms, and international cooperation. A thematic approach to analyzing peacebuilding efforts underscores the importance of contextualized strategies tailored to the unique circumstances of each post-conflict society. Moving forward, fostering local ownership of peace initiatives and ensuring long-term commitment from national and international stakeholders will be crucial in transforming fragile states into resilient and peaceful societies.

Peacebuilding in Post-Conflict Societies: Challenges and Opportunities

Peacebuilding in post-conflict societies is a multifaceted and complex process aimed at establishing long-term stability, governance, and reconciliation in regions emerging from violence and war. The aftermath of conflicts often leaves societies fragmented, institutions weak, and economies in distress. To prevent the resurgence of violence and ensure sustainable development, peacebuilding efforts must address political, economic, and social challenges while leveraging opportunities for positive transformation. A holistic approach, integrating local participation, international support, and institutional reforms, is essential for achieving long-term peace. By learning from past experiences and adopting innovative solutions, societies can transition from conflict to lasting stability.

Challenges in Peacebuilding

Post-conflict societies face a myriad of challenges that hinder peacebuilding efforts. These challenges are interconnected and require coordinated interventions at multiple levels.

Political Instability and Weak Governance

One of the primary obstacles to peacebuilding is political instability. Many post-conflict nations suffer from weak governance, corruption, and lack of legitimacy. Governments struggle to establish authority, enforce laws, and provide basic services, leading to power vacuums that can be exploited by extremist groups or warlords. Political polarization and lack of trust in institutions further deepen divisions, making reconciliation efforts difficult.

Economic Hardships and Infrastructure Damage

War devastates economies by destroying infrastructure, disrupting trade, and displacing populations. High unemployment rates, inflation, and lack of investment opportunities contribute to economic fragility. Additionally, many post-conflict nations rely heavily on external aid, which, if not managed properly, can create dependency rather than fostering sustainable growth. Economic instability can fuel resentment and grievances, potentially leading to renewed violence.

Security Concerns and Disarmament

Ensuring security in post-conflict regions is a significant challenge. The presence of armed militias, former combatants, and criminal organizations threatens stability. Effective disarmament, demobilization, and reintegration (DDR) programs are essential to transition ex-combatants into civilian life. However, failure in implementing these programs can result in continued violence, as armed groups may seek alternative means to maintain their power and influence.

Social Divisions and Reconciliation Efforts

Deep-rooted ethnic, religious, and ideological divisions often persist after conflicts, making reconciliation a difficult process. Societies must confront past atrocities and human rights violations to foster a sense of justice and healing. Truth and reconciliation commissions, community dialogue, and education programs can help bridge divides, but these efforts require political will and long-term commitment.

Justice and Human Rights Issues

Addressing war crimes, human rights abuses, and past injustices is crucial for building trust among communities. However, judicial systems in post-conflict societies are often weak or biased, making accountability difficult. The establishment of transitional justice mechanisms, such as war crime tribunals and reparations programs, is necessary to ensure justice and prevent impunity.

Opportunities for Sustainable Peacebuilding

Despite these challenges, post-conflict societies also have opportunities to rebuild and create a more just and equitable future. Strategic efforts in peacebuilding can transform war-torn nations into thriving communities.

Grassroots Reconciliation and Community Engagement

Community-led peace initiatives play a crucial role in fostering social cohesion. Local leaders, religious groups, and civil society organizations can mediate conflicts and promote dialogue among divided communities. Grassroots programs focusing on intergroup collaboration, storytelling, and shared economic opportunities help rebuild trust and relationships.

International Cooperation and Support

The involvement of international organizations, such as the United Nations, World Bank, and regional bodies, provides crucial financial, technical, and diplomatic assistance. Peacekeeping missions help maintain stability, while international funding supports reconstruction projects and governance reforms. However, international interventions must respect local dynamics and avoid imposing external models that may not align with the unique needs of the society.

Institutional Reforms and Good Governance

Strengthening political institutions is key to long-term stability. Post-conflict nations must focus on transparent governance, anti-corruption measures, and democratic processes. Inclusive political participation, decentralization, and electoral reforms help ensure representation and legitimacy, reducing the risk of future conflicts.

Economic Revitalization and Sustainable Development

Rebuilding economies is essential for sustainable peace. Governments and international partners should prioritize job creation, entrepreneurship, and infrastructure development. Encouraging private sector investment, supporting small businesses, and rebuilding critical industries create employment opportunities and stimulate economic growth. Moreover, natural resources must be managed equitably to prevent conflicts over resource distribution.

Education and Youth Empowerment

Investing in education and youth programs is a long-term strategy for peacebuilding. Education fosters critical thinking, tolerance, and understanding of historical conflicts. Empowering young people with skills and opportunities prevents them from being drawn into extremist groups or violence. Vocational training, scholarships, and leadership programs contribute to building a generation committed to peace and development.

Conclusion

Peacebuilding in post-conflict societies is a challenging yet crucial endeavor that requires a multidimensional approach. Addressing political instability, economic hardships, security threats, and social divisions is essential for preventing the recurrence of violence. At the same time, leveraging opportunities such as grassroots reconciliation, international cooperation, institutional reforms, economic revitalization, and education can create sustainable pathways to peace. By integrating local communities, adopting inclusive policies, and fostering resilience, societies can successfully transition from conflict to lasting stability. Learning from past experiences and embracing innovative solutions will ensure that post-conflict nations build a peaceful and prosperous future for their citizens.

Peacebuilding in post-conflict societies is a multifaceted process that requires addressing political, economic, and social challenges while leveraging opportunities for sustainable development. A holistic approach, combining local participation, international support, and institutional reforms, is essential for ensuring long-term stability and reconciliation. By learning from past experiences and adopting innovative solutions, societies can transition from conflict to lasting peace.

References

- Paris, R. (2004). *At War's End: Building Peace after Civil Conflict*. Cambridge University Press.
- Doyle, M. W., & Sambanis, N. (2006). *Making War and Building Peace: United Nations Peace Operations*. Princeton University Press.
- Lederach, J. P. (1997). *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. United States Institute of Peace Press.
- Call, C. T., & Cousens, E. M. (2008). "Ending Wars and Building Peace: International Responses to War-Torn Societies." *International Studies Perspectives*, 9(1), 1-21.
- Galtung, J. (1996). *Peace by Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilization*. Sage Publications.
- Richmond, O. P. (2011). *A Post-Liberal Peace*. Routledge.
- Kostic, R. (2007). "Ambivalent Peace: External Nation-Building, Threatened Identity and Reconciliation in Bosnia and Herzegovina." *Lund Political Studies*, No. 147.
- Kumar, C. (2011). "Building Peace and Stability through Local Governance and Decentralization: Challenges and Opportunities in Post-Conflict Settings." *Journal of Peacebuilding & Development*, 6(3), 37-49.
- Samset, I. (2011). "Building a Repressive Peace: The Case of Post-Genocide Rwanda." *Journal of Intervention and Statebuilding*, 5(3), 265-283.
- Theidon, K. (2007). "Transitional Subjects: The Disarmament, Demobilization and Reintegration of Former Combatants in Colombia." *International Journal of Transitional Justice*, 1(1), 66-90.

SOCIAL EXCLUSION OF FEMALE SEX WORKERS: A REVIEW OF CHALLENGES, CAUSES, AND POLICY RESPONSES

Vijaykumar Waghmare

Faculty Member at PJN College of Social Work Amalner

Dr. Sudam Rathod

Faculty Member Dr Babasaheb Ambedkar College of Social Work Morane Dhule

Abstract

This review paper examines the social exclusion faced by female sex workers (FSWs), analyzing its causes, manifestations, and impacts. Drawing from global and regional studies, it explores stigma, legal barriers, healthcare access, and economic marginalization.

The paper also highlights existing interventions and suggests policy changes for their social inclusion.

Keywords: *Social exclusion, female sex workers, stigma, human rights, healthcare, legal barriers, marginalization*

Introduction:-

Social exclusion is commonly defined as a series of linked and/or mutually reinforcing processes, such as low income, poverty, debt, unemployment, poor education, health problems, housing problems, crime, lack of social support and other adverse life events (Bradshaw et al., 2004).

Social exclusion refers to the process of being systematically denied access to the resources, rights, and opportunities that are considered normal within a society, effectively preventing full participation in social, economic, political, and cultural life; for female sex workers, this means being marginalized and ostracized from mainstream society due to the stigma associated with their profession, often leading to limited access to healthcare, housing, education, and social support networks, further isolating them from the community.

Key aspects of social exclusion for female sex workers:

Stigma and prejudice:

The widespread negative perception of sex work as immoral or degrading leads to social isolation, discrimination, and fear of judgment, preventing sex workers from openly accessing services and forming relationships within the community.

Legal barriers: The criminalization of sex work in many jurisdictions further marginalizes sex workers by making them vulnerable to arrest and harassment, hindering their ability to seek help or report abuse.

Limited access to healthcare: Due to fear of stigma, sex workers may avoid seeking healthcare even when needed, increasing their risk of sexually transmitted infections and other health issues.

Economic vulnerability: Sex work is often associated with poverty and unstable income, making it difficult for sex workers to access decent housing, education, and other basic needs.

Social isolation: The fear of being judged or rejected by family, friends, and neighbours can lead to social withdrawal and isolation, further reinforcing feelings of marginalization.

How social exclusion impacts female sex workers:

Increased risk of violence: Social exclusion can make sex workers more vulnerable to physical and sexual violence, as they may be less likely to report incidents due to fear of reprisal or disbelief.

Mental health challenges: The constant stigma and social isolation associated with sex work can lead to high rates of depression, anxiety, and low self-esteem.

Limited opportunities for empowerment: Social exclusion restricts access to education and job training opportunities, making it difficult for sex workers to exit the profession if they choose to.

Addressing the social exclusion of female sex workers:

Decriminalization of sex work: Removing legal penalties for sex work can reduce stigma and allow sex workers to access essential services without fear of legal repercussions.

Public awareness campaigns: Educating the public about the realities of sex work to challenge stereotypes and promote understanding.

Support services: Providing sex workers with access to healthcare, counselling, legal aid, and other support services specifically tailored to their needs.

Empowerment initiatives: Supporting sex worker-led organizations to advocate for their rights and promote

The significance of the issue in different global and local contexts.

Understanding an issue's significance across different global and local contexts is crucial because it allows for a nuanced analysis of its impact, considering how factors like culture, politics, economics, and geography shape the issue's manifestation and potential solutions in various regions, highlighting the interconnectedness of global problems while also acknowledging the unique challenges faced by different communities on a local level.

Key points to consider when analyzing an issue in global and local contexts:

Global Perspective: Interdependence: Recognizing how a problem in one region can have ripple effects globally, like climate change impacting food security across continents.

International Norms and Policies: Examining how global agreements and regulations influence local actions on issues like human rights or environmental protection.

Power Dynamics: Analyzing how power imbalances between nations can impact the severity of an issue and access to solutions.

Local Perspective:

Community Specific Needs: Identifying the unique challenges and priorities of a particular community within a broader global issue.

Cultural Context: Understanding how cultural norms and values shape perceptions of an issue and potential responses.

Local Governance and Capacity: Assessing the role of local authorities and community organizations in addressing an issue.

Examples of how the significance of an issue can vary across contexts:

Climate Change:

Global: Rising sea levels threatening coastal communities worldwide, and extreme weather events causing widespread damage.

Local: Coastal communities in developing countries face immediate displacement due to rising tides, while inland regions may experience more gradual changes in agricultural patterns.

Healthcare Access:

Global: Unequal distribution of healthcare professionals and resources across the world, leading to disparities in access to treatment.

Local: Rural communities in developing countries face limited access to basic healthcare due to geographic barriers and lack of infrastructure.

Education Inequality:

Global: Gender gaps in education access persist in many regions, impacting economic opportunities for women.

Local: Specific challenges like language barriers or cultural norms hindering girls' access to education in certain communities.

Importance of Contextual Analysis:

Effective Policy Design: By understanding the local context, policies can be tailored to address specific needs and be more likely to succeed.

Community Engagement: Recognizing local perspectives and incorporating them into decision-making processes can foster greater participation and ownership of solutions.

Global Advocacy: Highlighting the diverse impacts of an issue across different regions can strengthen global advocacy efforts.

1. The objectives of the paper.

A paper on "female sex workers and social exclusion" typically aims to examine the various ways in which female sex workers experience social exclusion, including stigma, discrimination, lack of access to healthcare and legal protections, and contributing factors like criminalization of sex work, leading to a deeper understanding of the social and structural barriers they face to achieve greater social inclusion and human rights recognition; this could involve analyzing the extent of this exclusion, identifying specific challenges faced by female sex workers in different contexts, and potentially proposing policy recommendations to address these issues.

Key objectives might include:**Investigating the social stigma and negative perceptions associated with sex work:**

Exploring how societal attitudes contribute to the marginalization of female sex workers.

Examining the impact of legal frameworks on sex workers' lives:

Analyzing how criminalization of sex work exacerbates social exclusion and hinders access to essential services.

Assessing the health risks and barriers to healthcare faced by female sex workers:

Identifying specific health concerns and obstacles to accessing quality healthcare due to social stigma.

Exploring the experiences of violence and exploitation against female sex workers:

Examining the prevalence of physical and sexual violence experienced by sex workers and the factors contributing to it.

Analyzing the economic vulnerabilities of female sex workers:

Investigating the factors that contribute to poverty and limited economic opportunities within the sex industry.

Identifying potential strategies for social inclusion:

Proposing policy changes, community-based interventions, and awareness campaigns to address the social exclusion of female sex workers.

2. Understanding Social Exclusion in the Context of FSWs**Definition & Dimensions: Economic, political, social, and cultural exclusion.**

Social exclusion is commonly defined as a series of linked and/or mutually reinforcing processes, such as low income, poverty, debt, unemployment, poor education, health problems, housing problems, crime, lack of social support and other adverse life events (Bradshaw et al., 2004).

- **Structural Exclusion.** "Structural exclusion" for female sex workers refers to the systemic barriers and societal structures that prevent them from accessing basic rights and services, often

stemming from the criminalization of sex work, stigma, and biased policing, which effectively pushes them to the margins of society, limiting their access to healthcare, housing, education, and legal protection, leaving them highly vulnerable to exploitation and violence.

- **How laws, policies, and institutions marginalize FSWs.** Laws, policies, and institutions often marginalize female sex workers by criminalizing sex work itself, leading to police harassment, difficulty accessing healthcare and legal protection, and social stigma, effectively pushing them to the fringes of society and preventing them from accessing basic rights and support systems; this is particularly prevalent in countries with "partial criminalization" where aspects like soliciting or operating a brothel are illegal, even if the act of sex work itself is not fully prohibited.

- **Intersectionality: How caste, race, gender identity, and economic class affect their exclusion.** The interconnection of caste, class, and gender illustrates the concept of intersectionality, where individuals experience overlapping forms of discrimination and privilege based on multiple social identities.

3. Causes of Social Exclusion

- **Legal & Policy Barriers:** Female sex workers often face significant legal and policy barriers, including criminalization of sex work itself, which leads to police harassment, difficulty accessing healthcare, increased vulnerability to violence, and stigma, preventing them from reporting crimes or seeking help when needed, all stemming from the widespread social stigma associated with their profession; this often results in limited access to basic human rights and safety measures.

- **Criminalization, lack of labor rights, and law enforcement harassment.** When sex work is criminalized, female sex workers often face significant issues like police harassment, lack of access to basic labor rights, and increased vulnerability to violence, as their profession is considered illegal, leaving them with little legal protection and making them hesitant to report crimes due to fear of arrest or further persecution by law enforcement.

- **Social Stigma & Moral Judgment:** Social stigma and moral judgment towards female sex workers are deeply ingrained in many societies, often viewing sex work as inherently immoral, leading to significant social exclusion, discrimination, and negative perceptions of their character, even when their work is legal; this stigma can manifest in various ways, including derogatory labels, assumptions about their personal lives, and a reluctance to access essential services like healthcare due to fear of judgment.

- **Cultural and religious perceptions that perpetuate discrimination.** It is interesting to note that religious convictions may, in the context of sex work, support discrimination against sex workers on the basis of moral grounds and contribute to their stigmatization and marginalization, increasing social inequality.

- **Healthcare & Economic Discrimination:** The authors' findings revealed that female sex workers were subject to poor physical, mental, sexual, and reproductive health. Financial hardships, social stigma, discrimination, and lack of healthcare literacy made them vulnerable to several health problems.

- **Restricted access to healthcare, credit, housing, and financial services.** The SRHR of sex workers are further undermined by policies restricting women's SRHR more broadly, including the criminalisation of abortion, and other policies and efforts which restrict access to safe abortion. In 2017, the Mexico City policy—known also as the Global Gag rule—was expanded to include all US government aid, preventing organisations from receiving US funding if they engage in any abortion-related activities, including offering abortion information, services, referrals, and/or advocating for

abortion law reform. Furthermore, organisations are excluded from receiving funding even if abortion-related information and services are provided by another donor.

- **Family & Community Alienation:** "Life after sex work" can be complex and vary greatly depending on individual experiences, but often involves navigating the challenges of social stigma, potential mental health impacts from the industry, and the need to transition into a new career path, while also potentially grappling with the lingering effects of past experiences and the desire to rebuild personal relationships and self-esteem; many sex workers seek support systems and resources to manage these aspects and build a fulfilling life outside of sex work
- **Breakdown of family ties and social networks.** A "breakdown of family ties and social networks" refers to a significant weakening or severing of connections within a family unit, as well as the broader social connections an individual has with friends, neighbors, and community members, often leading to feelings of isolation and reduced support systems.

4. Manifestations of Social Exclusion

- **Health Impacts: Poor access to sexual and reproductive health services, and increased HIV/AIDS risk.** For female sex workers, "poor access to sexual and reproductive health services" translates to a significantly increased risk of contracting HIV/AIDS due to limited ability to practice safe sex, access preventative measures like condoms, and get tested regularly, often stemming from social stigma, legal barriers, and lack of awareness about HIV prevention strategies; this lack of access can also lead to unintended pregnancies and complications related to reproductive health issues.
- **Economic Marginalization:** Limited job mobility, exploitation by brothel owners, and financial insecurity.
- **Violence & Human Rights Violations:** Police brutality, domestic violence, trafficking, and lack of legal protection.
- **Lack of Political Representation:** Absence from policy-making, lack of collective bargaining. An important area of research concerning female representation deals with its impact on the future of women in politics. Exposure to female representation can have a powerful effect on how voters perceive women and how women see themselves and their role in society.
- First, female politicians have the opportunity to debunk entrenched biases and prove their worth. Beaman et al. (2012) study parental aspirations in India within the context of the mandate reservation system where parents generally

5. Case Studies & Regional Perspectives

1) <https://durbar.org>

he **Durbar Mahila Samanwaya Committee** (Bengali: দুর্বার মহিলা সমন্বয় সমিতি Durbar Mohila Shômonbôe Shomiti "Unstoppable Women's Synthesis Committee"), or simply **Durbar**, is a collective of 60,000 sex workers in West Bengal. Established on 15 February 1992, in Sonagachi, the largest red-light district in Kolkata, West Bengal, India with estimated 11,000 sex workers, Durbar has been working on women's rights and sex workers' rights advocacy, anti-human trafficking and HIV/AIDS prevention.^{[1][2]} The Durbar states that its aims are the challenging and altering of the barriers that form the everyday reality of sex workers' lives as they relate to their poverty or their ostracism. Durbar runs 51 free clinics for sex workers across West Bengal, with support from organisations such as the Ford Foundation and the National AIDS Control Organisation (NACO), who also help Durbar in its initiatives like networking, rights protection and creating alternative livelihood for sex workers.^[3]

- Respect and dignity to sex work and towards sex workers.
- Reliance on the knowledge and wisdom of the community of sex workers.
- Recognition of sex work as an occupation and preserve and protect their occupational and human rights.

2) <https://www.sangram.org/>

Sampada Grameen Mahila Sanstha (SANGRAM)

People should believe that they can change things. It is not about a few activists fighting for other people's rights. Anybody who has imbibed this understanding should be able to go and fight for their rights.

6. Responses & Interventions

In the context of female sex work, "decriminalization" means removing criminal penalties for sex work itself, allowing sex workers to operate without legal repercussions, while "legalization" goes further by creating a regulated system where sex work is considered a legitimate profession with potential oversight and licensing, essentially treating it like any other job with legal protections and guidelines; the key distinction is that decriminalization does not necessarily mean government regulation, while legalization does.

7. Policy Recommendations & Future Directions

Sex workers need legal protection and rights recognition because they face discrimination, violence, and exploitation.

Stigma, Social Support, and Sexual Behavior among Female Sex Workers at risk for HIV in Malawi

Sex workers are entitled to equal protection under the law and social welfare, but they face significant barriers to inclusion in economic and social policies.

Intersectional and human rights-based approaches to supporting sex workers consider the multiple identities and social positions that impact their lives. These approaches aim to protect their rights and dignity.

8. Conclusion

. Complex challenges rooted in economic vulnerability, social marginalisation, and limited access to healthcare afflict female sex workers in LMICs. The maltreatment and stigma can potentially prevent LMICs from using health facility care, with potential implications for achieving the universal health coverage goals. Comprehensive, rights-based strategies that address structural injustices and empower these women to live healthier, more secure lives are necessary to address their special needs.

. The desire to be self-sufficient and earn as much money as possible put the FSWs in disadvantaged and vulnerable situations. Fear of financial insecurity, obligations to support one's family and the need to secure the future influenced FSWs' decisions to have safe or unsafe sex. The FSWs were, however, not only victims. They also had some control over their lives and working environment, with most viewing their work as an easy and good way of earning money.

- O'Brien, M., Kistmacher, O., Stephen, S.M. and Flaherty, G.T. (2024), "Challenges and opportunities in female commercial sex worker health care: a critical literature review", *International Journal of Human Rights in Healthcare*, Vol. 17 No. 3, pp. 330-339. <https://doi.org/10.1108/IJHRH-03-2022-0021>

References

Brunovskis A, Surtees R. *Coming home: Challenges in family reintegration for trafficked women. Qual Soc Work.* 2012;11(4): 454–472.

CASP. *Critical Appraisal Skills Programme Checklists.* Available from: <https://casp-uk.net/casp-tools-checklists/>

- Chaffee T, English A. Sex Trafficking of Adolescents and Young Adults in the United States: Healthcare Provider's Role. Curr Opin Obstet Gynecol. 2015;27(5): 339-344.*
- Silverman et al. 2007. Experiences of sex trafficking victims in Mumbai, India. International Journal of Gynecology & Obstetrics.*
- Silverman JG, Decker MR, Gupta J, et al. HIV prevalence and predictors among rescued sex trafficked women and girls in Mumbai, India. J Acquir Immune Defic Syndr 1999. 2006;43(3): Passim-passim.*
- Abas M, Ostrovski NV, Prince M, et al. Risk factors for mental disorders in women survivors of human trafficking: a historical cohort study. BMC Psychiatry. 2013;13(1):1-11.*

COLLABORATIVE GOVERNANCE FOR SUSTAINABLE PEACE AND JUSTICE IN INDIA

Dr. Rakesh P. Chaudhari

Principal, Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon

Email- rakeshpc12@gmail.com

Introduction

India, a country characterized by vast diversity in terms of ethnicity, religion, and language, faces a unique set of challenges in the pursuit of sustainable peace and justice. For decades, India has experienced regional conflicts, caste-based inequalities, and socio-economic disparities. While the country has made significant strides in democratic governance, achieving peace and justice especially in the context of marginalized communities remains an ongoing challenge. Collaborative governance, an approach that emphasizes joint decision-making, shared responsibility, and inclusivity, has the potential to address these challenges effectively. This article explores the concept of collaborative governance and its application in India, with an emphasis on promoting sustainable peace and justice.

Understanding Collaborative Governance

Collaborative governance is a model of decision-making that involves multiple stakeholders, including government institutions, non-governmental organizations (NGOs), the private sector, and civil society. Unlike traditional governance, which is hierarchical and often dominated by top-down decision-making, collaborative governance seeks to foster cooperation and dialogue among various actors to create more inclusive, transparent, and accountable systems of governance (Ansell & Gash, 2008). In the context of sustainable peace and justice, this model is particularly useful because it can address complex social, political, and economic issues that require cooperation across diverse groups.

Principles of Collaborative Governance

- 1. Inclusivity and Participation:** Collaborative governance prioritizes the inclusion of diverse groups, particularly marginalized and vulnerable populations, in decision-making processes. In India, this is critical in ensuring that historically excluded groups, such as Dalits, Adivasis, and religious minorities, have a voice in governance and policy-making (Huxham & Vangen, 2005).
- 2. Shared Decision-Making:** Rather than concentrating power in a single institution, collaborative governance distributes decision-making power among multiple stakeholders. This collective approach ensures that decisions are made in a way that reflects the interests and needs of various communities (Bingham et al., 2005).
- 3. Mutual Accountability:** In collaborative governance, all stakeholders are accountable to one another for the outcomes of their decisions. This principle is vital in building trust and ensuring that decisions are implemented effectively (Scharpf, 1997).
- 4. Trust-Building:** Trust is essential for collaboration, particularly in a society as diverse and complex as India. Overcoming historical grievances, social divides, and mistrust is fundamental to achieving collaborative governance (Lederach, 1997).
- 5. Flexibility and Adaptability:** The ability to adapt to changing circumstances is another key feature of collaborative governance. In India, where issues such as communal tensions, regional disparities, and environmental degradation require dynamic solutions, flexibility is vital (Ansell & Gash, 2008).

Collaborative Governance for Sustainable Peace in India

Sustainable peace is not merely the absence of conflict but the creation of an environment where justice, equality, and cooperation thrive. India's journey toward sustainable peace has been marred by ethnic,

religious, and regional conflicts, particularly in areas like Jammu and Kashmir, the North-East, and the tribal heartlands. Collaborative governance offers a framework for resolving such conflicts by involving local communities, regional actors, and national bodies in peace building efforts.

A notable example of collaborative governance in peace building in India is the peace process in Jammu and Kashmir. The region has witnessed decades of violence, largely due to political struggles, religious tensions, and insurgency. Recent peace efforts have involved not only the Indian government and separatist groups but also civil society organizations, local leaders, and international actors. A more inclusive dialogue involving diverse stakeholders, including the youth and women, has been promoted to bridge divides and establish long-term peace (Ganguly, 2018). This collaborative approach contrasts with earlier peace efforts, which often excluded critical local perspectives.

In the North-East, several insurgent groups have fought for autonomy or secession, leading to long-standing conflicts. Collaborative governance has played an essential role in peace building in the region through agreements such as the 2015 peace accord with the Nationalist Socialist Council of Nagaland (NSCN-IM). This agreement, negotiated with significant input from the local population, includes provisions for greater autonomy, protection of indigenous cultures, and resource management (Chakma, 2017). The involvement of local communities in shaping peace agreements helped ensure the agreement's legitimacy and long-term sustainability.

Collaborative Governance for Social Justice in India

Social justice in India is deeply intertwined with historical inequalities, especially caste-based discrimination, gender inequality, and religious marginalization. Collaborative governance can help address these issues by providing a platform for dialogue and decision-making that includes voices from all segments of society. This is particularly crucial in addressing the challenges faced by Dalits, Adivasis, and other marginalized communities.

One prominent example of collaborative governance for social justice is the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA), which aims to provide wage employment to rural households. The implementation of MGNREGA involves collaboration between the government, local bodies, civil society organizations, and the communities themselves. Through this collaborative process, MGNREGA has created significant employment opportunities for marginalized communities and has helped to reduce poverty in rural areas (Drèze & Gazdar, 2006). While the program has faced challenges related to corruption and mismanagement, its success in fostering community participation and improving livelihoods demonstrates the potential of collaborative governance in promoting social justice.

Another example is the Right to Information Act (RTI), a key instrument in promoting transparency and accountability in governance. The RTI has enabled citizens, particularly those from marginalized communities, to hold government officials accountable for their actions. Civil society organizations, such as the Mazdoor Kisan Shakti Sangathan (MKSS), played a critical role in advocating for the RTI and working with local communities to help them exercise their right to information (Aiyar & Khanna, 2006). Through the RTI, citizens have gained access to government records and have been able to demand greater accountability in the delivery of public services, including education, healthcare, and welfare.

Challenges and Barriers to Collaborative Governance in India

Despite the potential benefits, several challenges impede the widespread adoption of collaborative governance in India. These include:

1. Power Imbalances: India's complex social hierarchies, particularly caste-based divisions, often lead to power imbalances in governance processes. Marginalized groups may find it difficult to assert their interests, even in collaborative settings (Chandran, 2006).

2. Political Resistance: Traditional political elites may resist collaborative governance because it threatens their control over decision-making processes. The centralization of power within political parties and bureaucratic systems can limit the scope for inclusive governance (Pal, 2016).

3. Institutional Weakness: Effective collaborative governance requires strong institutions that can facilitate dialogue, negotiate conflicts, and implement policies. In India, many local institutions suffer from weak capacity, corruption, and lack of resources, which can undermine the effectiveness of collaborative governance (World Bank, 2004).

4. Fragmented Civil Society: While civil society in India is vibrant, it is often fragmented along political, regional, and ideological lines. This fragmentation can hinder the creation of a unified platform for dialogue and decision-making (Nair, 2010).

Opportunities for Enhancing Collaborative Governance in India

To overcome these challenges, it is crucial to focus on building capacity at the local level, strengthening institutions, and promoting inclusive policies. There is also a need for greater support from national and state governments to create an enabling environment for collaborative governance, including resources, training, and legal frameworks that empower local actors. Additionally, greater efforts should be made to bridge the gaps between fragmented civil society organizations and foster cooperation across diverse groups.

Conclusion

Collaborative governance offers a powerful framework for addressing the complex challenges of sustainable peace and justice in India. By promoting inclusivity, shared decision-making, and mutual accountability, collaborative governance can help address issues related to conflict, inequality, and environmental degradation. While significant barriers exist, there are also numerous examples in India where collaborative governance has led to positive outcomes. Moving forward, strengthening collaborative governance processes and fostering greater participation from marginalized groups will be key to building a more peaceful, just, and sustainable India.

References

- Agrawal, A., & Gupta, K. (2005). *Decentralization and participation: The governance of common pool resources in India. The Journal of Development Studies*, 41(2), 169-193.
- Aiyar, Y., & Khanna, S. (2006). *The Right to Information Act: A new tool for participatory governance. Economic and Political Weekly*, 41(33), 3601-3606.
- Ansell, C., & Gash, A. (2008). *Collaborative governance in theory and practice. Journal of Public Administration Research and Theory*, 18(4), 543-571.
- Baviskar, A. (2005). *In the belly of the river: Tribal conflicts over development in the Narmada Valley. Oxford University Press*.
- Chakma, B. (2017). *Peace agreements and the transformation of conflict in the North-East India. Journal of Peacebuilding & Development*, 12(1), 1-12.
- Chandran, R. (2006). *Caste and democracy: The search for social justice in India. Oxford University Press*.
- Ganguly, S. (2018). *Conflict and peace in Jammu and Kashmir: Historical overview and prospects for reconciliation. Asian Survey*, 58(5), 847-869.
- Huxham, C., & Vangen, S. (2005). *Managing to collaborate: The theory and practice of collaborative advantage. Routledge*.
- Lederach, J. P. (1997). *Building peace: Sustainable reconciliation in divided societies. United States Institute of Peace Press*.
- Nair, S. (2010). *Civil society in India: The politics of protest. Routledge*.
- Pal, S. (2016). *Political resistance to decentralization in India: The case of the Panchayati Raj system. Asian Journal of Comparative Politics*, 2(2), 125-135.
- World Bank. (2004). *India: Governance, institutional frameworks, and economic performance. World Bank*.

GENDER EQUALITY AND WOMEN'S EMPOWERMENT IN CONFLICT AND POST-CONFLICT CONTEXTS: PILLARS OF PEACE AND DEVELOPMENT

Dr. Sagarraaj Rohidas Chavan

(Asso. Prof.) P. J. N. College of Social work Amalner

Abstract

This research explores the critical intersection of gender equality, women's empowerment, and sustainable development, with a focus on conflict and post-conflict settings. It challenges the dominant narrative of women as mere victims by highlighting their active roles as agents of peace and development—contributions that are often overlooked. Conflict disproportionately affects women and girls, exposing them to heightened risks of gender-based violence (GBV) and structural inequalities. Addressing these challenges requires comprehensive GBV prevention and response strategies to ensure their protection and participation in rebuilding societies.

Beyond mitigating harm, empowering women and girls has far-reaching benefits for post-conflict recovery and long-term stability. Their inclusion in peace negotiations, governance, and economic reconstruction enhances social cohesion and sustainable development. Education, economic opportunities, and access to healthcare are vital components of gender-responsive policies that foster resilience and equitable progress. However, persistent systemic barriers hinder these efforts, necessitating stronger institutional commitments and policy frameworks. The study underscores that achieving lasting peace and development requires integrating gender equality across all sectors. It calls for concerted action, including robust political will, adequate funding, and cross-sectoral partnerships, to advance women's rights and agency. Recognizing women as key stakeholders in peacebuilding and reconstruction is essential to fostering inclusive societies and achieving sustainable, long-term development in conflict-affected regions.

Keywords: Women's Empowerment, Sustainable Development, Gender equality, etc.

Introduction: Gender Equality and Women's Empowerment in Conflict and Post-Conflict Contexts:

A Strategic Imperative for Sustainable Development Conflict and post-conflict situations pose significant challenges to sustainable development while also creating opportunities for transformation and social change. Women and girls are disproportionately affected by conflict, often facing heightened risks of gender-based violence (GBV), displacement, and loss of economic and social security. However, they are not merely victims; they also play critical roles in peacebuilding, reconciliation, and post-conflict reconstruction. This research challenges the dominant narrative that portrays women as passive recipients of aid and instead highlights their agency, resilience, and leadership in shaping sustainable peace and development.

The Disproportionate Impact of Conflict on Women Armed conflicts exacerbate pre-existing gender inequalities and expose women and girls to various forms of violence, including sexual violence, trafficking, forced displacement, and economic marginalization. The breakdown of social structures during conflicts often results in increased domestic and community-level violence, reduced access to essential services such as healthcare and education, and limited economic opportunities. Women and girls who are displaced due to conflict frequently experience insecurity in refugee camps or informal settlements, where they remain vulnerable to exploitation and abuse. Despite these challenges, women continue to support their families and communities, often assuming new roles as providers, caretakers, and mediators.

Women as Agents of Peace and Development Women's participation in peace processes is essential for achieving sustainable and inclusive peace. Research has shown that when women are involved in peace negotiations, agreements are more likely to be durable and reflective of broader societal needs. Women's leadership in post-conflict governance, community reconciliation, and economic recovery contributes to more inclusive decision-making and fosters long-term stability. Their involvement in

rebuilding education and healthcare systems ensures that the needs of vulnerable populations are met, contributing to sustainable development in conflict-affected regions. Moreover, economic empowerment initiatives, such as access to financial resources, vocational training, and entrepreneurship opportunities, enable women to rebuild their lives and contribute to the economic recovery of their communities. Studies indicate that when women have access to economic resources, they invest in education, healthcare, and community development, promoting long-term stability and prosperity.

Gender-Responsive Policies for Sustainable Development Achieving gender equality in conflict and post-conflict settings requires the implementation of gender-responsive policies across all sectors. Policies that promote women's economic participation, ensure access to education and healthcare, and prevent GBV are essential for fostering inclusive development. Legal and institutional frameworks must be strengthened to protect women's rights, prevent discrimination, and ensure their full participation in governance and decision-making processes. International organizations, governments, and civil society must work together to address systemic barriers and create environments that empower women. Adequate funding, political commitment, and multi-sectoral partnerships are necessary to integrate gender equality into post-conflict recovery strategies.

Gender equality and women's empowerment are not only matters of justice but also strategic imperatives for building peaceful, just, and harmonious societies. Recognizing and supporting women's roles in peacebuilding and development is essential for achieving sustainable progress in conflict-affected regions. Prioritizing gender-responsive policies and investments will help ensure that post-conflict recovery efforts lead to long-term stability and prosperity.

Research Methodology:

This research employs a mixed-methods approach. Qualitative data was collected through semi-structured interviews with women in conflict and post-conflict communities, as well as with representatives from civil society organizations and government agencies working on gender equality and development. Quantitative data was gathered from existing datasets on gender indicators, conflict-related violence, and development outcomes. The data was analyzed using thematic analysis for qualitative data and statistical analysis for quantitative data. Case studies of specific conflict-affected regions were also used to provide in-depth contextual understanding.

Research Objectives:

Examine the disproportionate impact of conflict on women and girls, including the prevalence and nature of GBV.

- Analyze the roles and contributions of women in peacebuilding, conflict resolution, and post-conflict reconstruction.
- Investigate the multifaceted benefits of empowering women and girls for building harmonious societies.
- Assess the effectiveness of current gender-responsive policies and programs in conflict and post-conflict contexts.
- Identify key recommendations for strengthening gender-responsive policies and promoting women's empowerment for sustainable development.

Literature reviews -

1. Gender Equality and Women's Empowerment in Post-Conflict Societies

Source: UN Women (2015). Preventing Conflict, Transforming Justice, Securing the Peace: A Global Study on the Implementation of United Nations Security Council Resolution 1325.

This study provides a comprehensive review of gender equality in post-conflict recovery, emphasizing the importance of women's participation in peace processes. It highlights case studies from various conflict-affected regions and evaluates the impact of policies aimed at increasing women's roles in governance, economic recovery, and peacebuilding. The report concludes that despite international commitments, women remain underrepresented in formal peace negotiations.

2. The Role of Women in Peacebuilding and Conflict Resolution

Source: True, J. (2013). *The Political Economy of Violence Against Women*. Oxford University Press.

This review examines the intersection of gender-based violence (GBV) and economic marginalization in post-conflict settings. It argues that economic empowerment is critical to breaking cycles of violence and fostering sustainable peace. True's analysis underscores the need for integrating gender-sensitive approaches in post-war reconstruction programs, focusing on legal frameworks, economic development, and institutional support for survivors of conflict-related violence.

3. Women's Economic Participation in Post-Conflict Reconstruction

Source: World Bank (2018). *Women, Business, and the Law: Removing Barriers to Economic Inclusion*.

This review assesses global trends in women's economic empowerment in fragile and conflict-affected states. It identifies key barriers to women's participation in post-conflict economies, including discriminatory laws, limited access to credit, and lack of protection from workplace harassment. The study finds that gender-responsive policies—such as targeted financial inclusion programs—significantly improve economic stability and long-term development outcomes.

4. Gender-Based Violence in Conflict and Post-Conflict Settings

Source: El-Bushra, J., & Sahl, I. M. (2005). *Cycles of Violence: Gender Relations and Armed Conflict*. Agency for Co-operation and Research in Development (ACORD).

This literature review explores the link between gender-based violence and conflict, emphasizing how social structures contribute to the perpetuation of violence against women. The authors argue that post-conflict societies often fail to address gender violence effectively, which undermines women's ability to participate in rebuilding efforts. The review advocates for survivor-centered policies that provide legal protection, healthcare access, and economic support.

5. The Impact of Gender-Responsive Policies on Sustainable Development

Source: OECD (2017). *Gender Equality and Women's Empowerment in Fragile and Conflict-Affected Situations: A Review of Donor Support*.

This review examines donor-driven initiatives aimed at integrating gender equality into post-conflict recovery programs. It highlights best practices in gender-responsive budgeting, legal reforms, and capacity-building efforts for women's leadership. The report concludes that sustained international funding and political commitment are crucial for ensuring that gender equality remains a priority in post-conflict development agendas.

- **The Impact of Conflict on Women and Girls:** This section explores the specific ways in which conflict affects women and girls, including displacement, economic hardship, and increased vulnerability to GBV. It examines the different forms of GBV, including sexual violence, domestic violence, and harmful traditional practices, and their long-term consequences.
- **Women as Agents of Peace and Development:** This section highlights the crucial roles women play in peacebuilding, conflict resolution, and post-conflict reconstruction. It showcases examples of women's initiatives and contributions to peace and reconciliation efforts.

- **Empowering Women for Harmonious Societies:** This section explores the multifaceted benefits of empowering women and girls, including improved health outcomes, increased economic productivity, greater political participation, and enhanced social cohesion. It argues that empowering women is essential for building more resilient and harmonious societies.
- **Gender-Responsive Policies for Sustainable Development:** This section examines the importance of gender-responsive policies across all development sectors, including economic empowerment, education, and healthcare. It analyzes the effectiveness of existing policies and programs and identifies gaps and challenges.
- **Recommendations for Promoting Women's Empowerment:** Based on the research findings, this section provides specific recommendations for strengthening gender-responsive policies, promoting women's leadership and participation, and ensuring adequate resources for women's empowerment programs.

Findings: The research found that:

- Conflict significantly exacerbates existing gender inequalities and increases the risk of GBV for women and girls.
- Women are active agents of peace and development, playing vital roles in conflict resolution, peacebuilding, and reconstruction.
- Empowering women and girls has significant positive impacts on individual well-being, community resilience, and sustainable development.
- Existing gender-responsive policies and programs are often inadequate and require strengthening to effectively address the needs and priorities of women and girls in conflict-affected contexts.

Conclusion: This research concludes that gender equality and women's empowerment are not only fundamental human rights but also essential cornerstones of peacebuilding, development, and social harmony, particularly in conflict and post-conflict settings. Achieving sustainable development requires a concerted effort to prioritize gender equality, empower women and girls, and ensure their meaningful participation in all aspects of peace and development. This includes strengthening gender-responsive policies, providing adequate resources for women's empowerment programs, and fostering effective partnerships among governments, civil society organizations, and international actors.

References

- United Nations Development Programme (UNDP). (2020). *Gender Equality in Post-Conflict Recovery: A Framework for Action*. UNDP.
- UN Women. (2015). *Preventing Conflict, Transforming Justice, Securing the Peace: A Global Study on the Implementation of United Nations Security Council Resolution 1325*. United Nations.
- World Bank. (2018). *Women, Business, and the Law: Removing Barriers to Economic Inclusion*. World Bank Group.
- True, J. (2013). *The Political Economy of Violence Against Women*. Oxford University Press.
- El-Bushra, J., & Sahl, I. M. (2005). *Cycles of Violence: Gender Relations and Armed Conflict*. Agency for Co-operation and Research in Development (ACORD).
- Ní Aoláin, F., Haynes, D. F., & Cahn, N. (2011). *On the Frontlines: Gender, War, and the Post-Conflict Process*. Oxford University Press.
- Chinkin, C., & Kaldor, M. (2013). *Gender and New Wars*. *Journal of International Affairs*, 67(1), 167-187.
- Rehn, E., & Sirleaf, E. J. (2002). *Women, War, and Peace: The Independent Experts' Assessment on the Impact of Armed Conflict on Women and Women's Role in Peace-Building*. UNIFEM.
- OECD. (2017). *Gender Equality and Women's Empowerment in Fragile and Conflict-Affected Situations: A Review of Donor Support*. OECD Development Policy Papers.

ROLE OF JOIN FOREST MANAGEMENT COMMITTEE IN ENVIRONMENT MANAGEMENT

Mr. Vijay K. More

(Assistant professor), Bhai Chhannusingh Chandele College of Social Work, Solapur Maharashtra

Dr. Sagarraaj R. Chavan

(Associate Professor), P.J.N. College of Social Work, Amalner, Dist. Jalgaon Maharashtra

Abstract

Joint Forest Management Committees (JFMCs) play a vital role in promoting sustainable forest management practices in India. It is a concept, which is based on the principle of rights of local communities in forests, a mechanism to manage the forest that is owned by the State but appropriated by local communities, also an approach involving the evolution of a very complex property rights regime to generate a sustainable interface between the Forest Department (FD) and the local community and it is a possible way through which the interests of people and of long term sustainability are harmonized in a mutually supporting manner. Prior to 1988, the forest management objectives were commercial forestry & revenue generation. But the 1988 Forest Policy envisaged for conservation of soil and environment, subsistence requirements of the local people etc. Thereafter, the Government of India issued guidelines on 1st June, 1990 and adopted Joint Forest Management under the National Afforestation Programme for conservation of forests with clearly identified duties and functions for ensuring protection of forests. The policy was motivated by a desire to both reduce environmental degradation and also reduce rural poverty. This study examines the role of JFMCs in sustainable forest management, highlighting their contributions to forest protection, conservation, and sustainable use. The findings reveal that JFMCs have been successful in protecting forests from encroachment, preventing forest fires, and promoting sustainable forest management practices such as selective logging and reforestation. Additionally, JFMCs have empowered local communities to manage and conserve forests sustainably, promoting community participation and benefit sharing. The study concludes that JFMCs are an effective institutional mechanism for promoting sustainable forest management practices, and recommends scaling up their activities to cover more forest areas.

Keywords: Joint Forest Management Committees (JFMCs), Environment Management (EM), Forest Conservation, Community Participation.

Introduction:

Joint Forest Management: As per the provisions of National Forest Policy 1988, the Government of India, vide letter NO.6.21/89-PP dated 1st June, 1990, outlined and conveyed to State Governments a frame work for creating massive people's movement through involvement of village committees for the protection, regeneration and development of degraded forest lands. "Joint Forest Management (JFM) is an approach and program initiated in the context of the National Forest Policy of 1988 wherein state forest departments support local forest dwelling and forest fringe communities to protect and manage forests and share the costs and benefits from the forests with them" (Joint Forest Management: A Handbook by Ministry of Environment and Forest). The members of JFM are owners (Government) and the local people (Communities) only. The government is always trying to manage the use and manage of the forest-based resources (products) with sustainable way. The government was to find out such a program which are actually control and manage the forest-based products as well as protecting the wild animals. JFM tries to harness the strengths and energy of local rural communities for protecting and managing forests through JFM Committees/ Eco- Development Committees, and helps to meet their needs for subsistence and livelihood as well as generates local environmental services. JFM has the potential to meet local subsistence needs, of fuel wood, fodder, other non-timber forest produce, small timber and timber etc., to provide livelihood through sale of produce, while at the same time, preventing degradation of the forests that provide local, national and global environmental benefits.

India has a long history of local use and protection of forests. The oldest examples perhaps are of sacred groves, which are an indigenous community approach for protecting patches of forests for a variety of ecosystem services. Many communities have historically protected local forests. Revenue systems reserved uncultivated areas as common lands, which included both grazing and forests lands. Even after the start of reservation of forest lands by the colonial Government, the Indian Forest Act of 1927 recognized the logic and need for local control and management of forests in the form of a provision for Village Forests in Section 28. This however was implemented sparingly. The Van Panchayat Rules of 1931 (and later) in the erstwhile Uttar Pradesh what is now Uttarakhand State provided for communities to demand the reservation of common lands as local village forests managed by a committee of villagers. During the ancient times, people were engaged in local use and protection of forests. The example like, as sacred groves, which are mainly indigenous people protecting forests for a variety of ecosystem services. Many communities have historically protected local forests. After the start of reservation of forest lands by colonial Government, Indian Forest Act of 1927 recognized the logic and for local control and management of forests in the form of a provision for Village Forests in Section 28 (Joint Forest Management: A Handbook by Ministry of Environment and Forest). This gave impetus to the participation of stakeholders in the management of degraded forests situated in the vicinity of villages. The joint forest management programme in the country is structured on the broad framework provided by the guidelines issued by the Ministry. So far, during the last ten years, 27 State Governments have adopted resolutions for implementing the JFM programme in their respective states. As on 15.8.2021, 14254845.95 ha of forests lands are being managed under JFM programme through 62890 committees. The demand is formulated by the communities of Uttarakhand in 1931 on which it is noticed that the common lands as local village forest those are managed by a committee of villagers. After then the State Government has granted the proposal for their communities' development. After the successful experience of Arbari hills in Midnapore district of West Bengal in where local people formed a forest protection committee to conserve the forest resources.

Important development programmes of JFMC Across India:

The forest conservation method and protect the forests from different abuse activities is important for the forest resources. The formation and subsequent success of JFM led to rejuvenating the degraded forests and bringing economic upliftment of fringe people through series of measure including implementation of people-oriented programmes. The factors (WBSRF:2014 to 2015) which are considered important for the success of JFM in the West Bengal state are:

1. Realization of the natural resource managers regarding the failure of custodian system of management in continuing degraded of forests and their growing perception that only participation of stakeholders can bring in an otherwise bleak scenario.
2. Empowerment of the local people by the inclusion of Panchayati Raj institution.
3. Adoption of different micro-planning such as silvicultural and harvesting operation, management of degraded areas etc.
4. Community or Eco-development activities by infrastructural development, vocational training, management of land-use system and productivity, income generation, adequate employment in forestry and allied activities with sustainable way.
5. The department has sheared the usufructs with community participation that to carry forward the aim of JFM.
6. NGOs, leaders of JFMCs (Joint Forest Management Committee), secretary of the Panchayat to motivate and bring the awareness by a workshop, group meeting, awareness campaigns etc.

Status of JFMCs in India:

In India, about 21.02% is the forest land of the total geographical area. According to the report of MoEF (Ministry of Environment and Forest) that there has been the increase 3.13 mha of forest cover in the country since 1997 i.e. from 65.96Mha to 69.09 mha. People of the fringes are dependent upon the forest resources but even they may do some time to sale the materials (ex.- Firewood) in the market. So, their dependence upon the forest with high population and this extensive activity with unsustainable way seriously that ultimately degraded the forests. There is also growing of JFM in the country by 2011 since 2000 (figure-2). According to MoEF, 2006 that around 40% of the poor of the country are living in these forest fringe villages. 'The holders of customary rights and concessions in forest areas should be motivated to identify themselves with the protection and development of forests from which they derive benefit' (National Forest Policy, 1988). About 1,18,213 JFMCs are present 28 states and UT of Andaman & Nicobar Islands with 22.94 mha of forests undermanaging. About 14.5 million families including 4.6 million scheduled tribe families and scheduled caste families are involved in JFM (ICFRE, 2011).

Environment management:

India faces a range of pressing environmental challenges that threaten its diverse ecosystems and the well-being of its population. Deforestation, driven by agricultural expansion, urban development, and logging, has led to significant loss of forest cover and biodiversity. Pollution, including air, water, and soil contamination, poses serious health risks and disrupts ecological balance. Climate change exacerbates these issues, contributing to more frequent and severe weather events, rising temperatures, and shifting rainfall patterns, which impact agriculture, water resources, and overall environmental stability. Historically, environmental management in India has evolved from early conservation efforts to more structured and comprehensive approaches. In the pre-independence era, conservation was primarily focused on preserving forest resources for economic purposes, while post-independence, the focus shifted towards broader environmental concerns. The 1970s marked a turning point with increased awareness of environmental issues and the establishment of key institutions and regulations. Key policies and programs have shaped India's environmental management landscape. The introduction of the National Environmental Policy (NEP) in 2006 marked a significant step towards a more integrated approach to environmental protection. The Green India Mission, part of the National Action Plan on Climate Change, aims to enhance green cover and improve ecosystem services. Other notable initiatives include the National River Conservation Plan, which addresses pollution in major rivers, and various afforestation programs aimed at restoring degraded lands. Despite these efforts, challenges persist, highlighting the need for continuous improvement and innovation in environmental management strategies.

Environmental Management Practices:

Environmental management strategies encompass a range of approaches aimed at preserving natural resources, reducing pollution, and promoting sustainable development. These strategies are designed to address the country's complex and multifaceted environmental challenges through integrated planning, regulation, and community engagement. Government initiatives play a pivotal role in shaping environmental management practices. The National Environmental Policy (NEP) of 2006 represents a comprehensive framework aimed at achieving a balance between environmental protection and socio-economic development. It outlines strategies for improving environmental quality, promoting sustainable use of natural resources, and integrating environmental considerations into planning and decision-making processes. Another significant initiative is the Green India Mission, part of the

National Action Plan on Climate Change, which focuses on increasing green cover, enhancing biodiversity, and improving ecosystem services. This mission aims to address climate change through afforestation, reforestation, and sustainable management of forests and other ecosystems. Non-governmental organizations (NGOs) and community-based organizations also play a crucial role in environmental management in India. These groups often engage in grassroots-level initiatives, such as organizing community clean-up drives, promoting sustainable agricultural practices, and advocating for environmental rights. NGOs like the Centre for Science and Environment (CSE) and the Wildlife Trust of India (WTI) work on various fronts, from policy advocacy to on-the-ground conservation projects. Community-based organizations, including local self-help groups and village councils, contribute by implementing sustainable practices and ensuring local participation in environmental management. India has made considerable progress in implementing environmental management practices, on-going efforts are needed to address emerging challenges and ensure the continued success of these initiatives. Effective environmental management requires a holistic approach that integrates government policies, NGO activities, and community participation to achieve sustainable outcomes and protect India's rich natural heritage.

Challenges and Barriers:

Environmental management in India faces several challenges and barriers that impact the effectiveness of sustainability efforts. Political and economic factors play a significant role in shaping environmental policies and their implementation. Political instability and competing priorities often result in inconsistent enforcement of environmental regulations and insufficient funding for conservation programs. Economic pressures, such as the need for rapid industrial growth and development, can lead to the exploitation of natural resources and neglect of long-term environmental considerations. This dynamic frequently results in policy compromises that favor short-term economic gains over sustainable practices. Social and cultural barriers also hinder the adoption of sustainable practices. In many communities, traditional practices and socio-economic conditions may conflict with modern environmental standards. For example, communities that rely heavily on natural resources for their livelihoods may resist conservation measures that restrict access to these resources. Additionally, a lack of environmental awareness and education can lead to resistance to change and limited public support for sustainability initiatives. Cultural attitudes towards resource use and environmental conservation can further complicate efforts to implement effective management strategies.

Technical and logistical challenges are another significant obstacle to successful environmental management. Inadequate infrastructure for waste management, water treatment, and pollution control can undermine efforts to address environmental issues effectively. Limited technical expertise and resources in certain regions can impede the implementation of advanced environmental technologies and practices. Additionally, logistical issues related to monitoring and enforcing regulations, particularly in remote or underserved areas, can reduce the impact of management strategies.

Case studies of failed or problematic projects highlight the complexities of environmental management in India. The Ganga Action Plan, launched in the 1980s, aimed to reduce pollution in the Ganges River but faced criticism for its limited success. The project struggled with inadequate funding, poor planning, and lack of coordination among stakeholders, leading to persistent water quality issues. Similarly, the Delhi Master Plan for air pollution control faced challenges due to inconsistent policy enforcement and insufficient public participation, resulting in ongoing air quality problems despite various interventions. These challenges underscore the need for a more integrated and adaptable approach to environmental management in India. Addressing political, economic, social, technical, and logistical barriers requires

a coordinated effort that includes strengthening policy frameworks, enhancing public awareness, investing in infrastructure, and fostering collaborative partnerships among government agencies, NGOs, and local communities.

Future Directions: Education and public awareness are vital components in promoting sustainability and driving behavioral change. Comprehensive environmental education programs can help individuals understand the importance of sustainable practices and inspire them to take action in their daily lives. Public awareness campaigns can also increase support for environmental policies and initiatives, encouraging community participation and fostering a culture of sustainability. By integrating environmental education into school curricula and engaging with media and community organizations, stakeholders can build a more informed and proactive society. Looking ahead, long-term goals for sustainable ecosystem management in India should include strengthening the resilience of natural systems, enhancing biodiversity conservation, and achieving sustainable development outcomes. This involves setting ambitious targets for reducing carbon emissions, expanding protected areas, and improving ecosystem restoration efforts. Furthermore, fostering collaborative approaches that involve government agencies, NGOs, businesses, and local communities will be essential for addressing the multifaceted challenges of environmental management. By pursuing these goals and leveraging emerging trends and technologies, India can work towards a more sustainable and resilient future for its ecosystems and communities.

Conclusion: The new approaches and developmental strategy have come up with changing the traditional perception into new ways of working through Joint Forest Management and Eco-Development. The sharing of the cost is resource based on equity among all members. The formulations of these kinds of groups have to give an opportunity to regenerate of the degraded areas and sustaining their livelihoods with depending upon it. JFM should be pursued mainly in the densely forested areas and with a tribal zone. The organizational co-operation for the making of interest to doing such activities for the people and their tremendous effort has led down to increasing plant diversity and biomass production in recent years. The management of degraded areas with proper pre-planning and post-planning has given to success over during the last ten years. The large degraded areas may become transpired into economic and ecological needs of local communities. In root management of the many communities are acquiring the forested lands as forest managers.

The implications for policy, practice, and future research are substantial. Policymakers need to focus on enhancing the enforcement of environmental regulations and integrating sustainability considerations into broader economic planning. Improved coordination among government bodies, NGOs, and local communities is crucial for implementing effective management strategies and achieving desired outcomes. In practice, there is a need for increased investment in technological innovations, such as renewable energy and advanced waste management systems, which can offer sustainable solutions to environmental challenges. The importance of sustainable ecosystems and environmental management in India cannot be overstated. As the country continues to face rapid economic development and environmental pressures, adopting comprehensive and integrated approaches to environmental management is essential for safeguarding natural resources and promoting resilience.

Reference

Annual Forest Report of West Bengal (2014-2015), Forest Department of West Bengal, Kolkata, PP- 14-15&43-47

Bhatt, J.D., Thaker, N. M., & Sharma, M.L. (2014), Joint Forest Management in India, Summer Internship Society, Vo I.VI, April

- Forest Survey of India (1995), State of Forest Report 1995, Ministry of Environment and Forest, Dehra Dun, India*
- Majhi. (2016). Joint Forest Management Programme in India and Community participation. International journal of research in economics and social sciences, vol-6, pp-2-6.*
- MOEF (2005), Joint Forest Management: A Handbook, Ministry of Environment and Forest*
- Chaudhury, S. (2012). Environmental Management in India: Challenges and Solutions. Springer.*
- Ministry of Environment, Forest and Climate Change, Government of India. (2006). National Environmental Policy 2006.*
- Sharma, K. (2017). Sustainable Development and Environmental Management. Oxford University Press.*

TO STUDY THE ECONOMIC EQUALITY AND EMPOWERMENT IN INDIA

Principal Dr. P. S. Patil

P. J. N. College of social work Amalner, Principal Dr. I. M. Saundhankar Bhagini Mandal College of social work Chopda

Abstract

Economic equality and empowerment are vital for India's sustainable development, ensuring inclusive growth and social stability. Despite significant progress, disparities persist across gender, caste, and socio-economic backgrounds, limiting opportunities for many. Addressing these inequalities requires comprehensive policy interventions and multi-stakeholder collaboration.

One of the key challenges is gender disparity in workforce participation and wage gaps. Strengthening financial inclusion through microfinance, self-help groups, and digital banking can empower women and marginalized communities. Government initiatives like the Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana and Stand-Up India have improved access to financial resources, yet more targeted efforts are needed to bridge the economic divide. Employment generation plays a crucial role in fostering economic inclusivity. Skilling programs such as Skill India and the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) help create livelihood opportunities, particularly for rural populations. Encouraging entrepreneurship and providing easier access to credit can further drive economic independence among disadvantaged groups.

Structural barriers, including unequal land ownership, lack of access to quality education, and digital divides, continue to hinder economic empowerment. Strengthening policy frameworks, enhancing digital literacy, and fostering private-sector participation are essential to overcoming these challenges. A collaborative approach involving government bodies, private enterprises, and civil society organizations is critical in ensuring equitable economic growth. By implementing targeted interventions and promoting financial inclusivity, India can create a sustainable and just economic landscape, where opportunities are accessible to all, fostering long-term development and national progress.

Key words - *Economic, Equality, Empowerment*

Introduction

Economic inequality remains a significant challenge in India, with disparities evident across gender, caste, and regional lines. While the country has witnessed remarkable economic growth and poverty alleviation over the past few decades, deep-rooted structural inequalities continue to hinder inclusive development. Bridging the economic divide requires a multi-dimensional approach, including financial empowerment, improved access to education, and effective policy interventions. Ensuring economic equality is not just a matter of social justice but is also crucial for fostering long-term sustainable development and social stability.

India's economic inequality has historical and structural roots. Traditional caste-based hierarchies, colonial economic policies, and post-independence development patterns have contributed to uneven wealth distribution. Urban areas have benefited from rapid industrialization and infrastructural growth, while rural regions continue to struggle with limited economic opportunities. The rural-urban divide is further exacerbated by disparities in education, healthcare, and financial accessibility, making it difficult for many to break the cycle of poverty. Women and marginalized communities, such as Scheduled Castes (SCs) and Scheduled Tribes (STs), face systemic barriers that prevent them from participating fully in economic activities. The wage gap, lower workforce participation among women, and the lack of financial independence hinder overall economic inclusivity.

Despite various government efforts, economic disparities persist due to gaps in policy implementation and accessibility. Initiatives such as the Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana (PMJDY) have significantly improved financial inclusion, providing millions with access to banking services. Similarly, programs

like the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) have created employment opportunities for rural populations. However, the effectiveness of these schemes is often hampered by bureaucratic inefficiencies, lack of awareness among beneficiaries, and corruption at the grassroots level. Additionally, while financial inclusion has expanded, many still struggle with digital illiteracy and inadequate financial literacy, preventing them from utilizing banking services effectively. Education plays a crucial role in reducing economic inequality, yet disparities in access and quality persist. Government initiatives like the Right to Education (RTE) Act and scholarships for underprivileged students have improved literacy rates, but there remains a significant gap in higher education opportunities and vocational training. The quality of education in rural areas continues to lag behind urban centers, limiting employment prospects for those from disadvantaged backgrounds. Strengthening skill development programs and vocational training can help bridge this gap by equipping individuals with the necessary tools to participate in the formal economy.

Entrepreneurship and self-employment have the potential to drive economic empowerment, particularly for women and marginalized communities. Access to credit through microfinance institutions, self-help groups (SHGs), and government schemes such as the Stand-Up India initiative have facilitated entrepreneurial growth. However, challenges such as limited market access, lack of mentorship, and gender biases continue to restrict entrepreneurial success. Encouraging private-sector participation and fostering a supportive ecosystem for small and medium enterprises (SMEs) can significantly contribute to economic inclusivity. Addressing economic inequality in India requires a collaborative effort between government bodies, private enterprises, and civil society organizations. Policymakers must focus on strengthening existing schemes, ensuring better implementation, and improving access to resources for disadvantaged groups. Digital financial inclusion, quality education, and employment generation must be prioritized to create a more equitable economic landscape. By adopting a holistic approach that addresses structural barriers, India can move toward a more just, inclusive, and sustainable economy that benefits all sections of society.

Literature Review

Several scholars have analyzed the complexities of economic equality and empowerment in India. Their research provides insights into the challenges and possible solutions for achieving inclusive economic growth.

Dreze and Sen (2013) in *An Uncertain Glory: India and Its Contradictions* discuss the paradox of India's economic growth and persistent inequalities. They emphasize the need for stronger social policies to bridge the gap between economic expansion and human development indicators.

Banerjee and Duflo (2019) in *Good Economics for Hard Times* explore the role of financial inclusion and targeted welfare programs in reducing income disparities. They highlight that sustainable economic policies should focus on accessibility and awareness for marginalized populations.

Deshpande (2017) in *The Caste of Merit: Engineering Education in India* examines caste-based economic inequality and the systemic barriers that prevent marginalized communities from achieving economic mobility. The study underscores the limitations of affirmative action policies in addressing deep-rooted disparities.

Kabeer (2005) in *Gender Equality and Women's Empowerment: A Critical Analysis of the Third Millennium Development Goal* analyzes gender disparities in economic participation. The research suggests that financial literacy, entrepreneurship, and access to credit are crucial for women's economic empowerment.

Basu (2006) in *Globalization, Poverty, and Inequality: What is the Relationship? What Can Be Done?* discusses the impact of globalization on economic inequality in India. The study critiques neoliberal policies that have widened the income gap and calls for stronger labor protections and social safety nets. These studies collectively highlight the multifaceted nature of economic inequality and the importance of policy interventions, social reforms, and grassroots initiatives in addressing the issue.

Methodology

This study primarily relies on secondary data collection to analyze economic equality and empowerment in India. Various sources such as government reports, academic research papers, policy documents, and statistical data from national and international organizations have been utilized. Secondary data allows for an in-depth examination of trends, policy effectiveness, and socio-economic disparities by leveraging existing studies and databases. The research employs a qualitative and quantitative approach to assess historical patterns, current economic conditions, and the impact of governmental and non-governmental initiatives. This method ensures a comprehensive analysis of economic equality while highlighting key areas that require policy intervention and improvement.

Factors Influencing Economic Equality Economic equality is influenced by several interrelated factors that create disparities among different groups. Some of the key factors include:

Income Disparities Unequal income distribution is a major contributor to economic inequality in India. Rural areas, which rely heavily on agriculture and informal labor, tend to have significantly lower income levels compared to urban centers. The rapid urbanization and industrialization of cities have led to a widening gap between urban and rural economies, further deepening income disparities.

Gender Pay Gap Women continue to earn significantly less than men for similar work. The gender pay gap in India is largely driven by socio-cultural factors, discrimination in hiring and promotions, and limited access to higher education and skill development opportunities for women. Women are also disproportionately engaged in unpaid domestic labor, limiting their participation in the formal economy.

Caste and Social Hierarchy Scheduled Castes (SCs) and Scheduled Tribes (STs) face economic and social disadvantages due to historical discrimination and systemic exclusion. Although affirmative action policies and reservations in education and employment have helped bridge some gaps, socio-economic disparities remain substantial. SCs and STs often have lower access to quality education, healthcare, and employment opportunities, restricting their economic mobility.

Access to Financial Services Financial literacy and banking penetration remain significant challenges, particularly in rural areas. Many individuals lack access to formal banking systems, preventing them from benefiting from credit facilities, savings mechanisms, and investment opportunities. The digital divide further exacerbates the issue, as many rural and marginalized communities struggle with limited access to internet-based financial services.

Government Initiatives for Economic Empowerment The Indian government has introduced several policies and initiatives aimed at reducing economic inequality and promoting financial empowerment. Some of the most impactful programs include:

Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana (PMJDY) This initiative enhances financial inclusion by providing bank accounts to all, particularly those from economically weaker sections. PMJDY has significantly increased access to formal banking services, allowing millions of people to save money securely, access credit, and participate in the formal economy.

Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) MGNREGA provides employment opportunities in rural India, ensuring a minimum livelihood for marginalized communities.

The program guarantees 100 days of wage employment per year to rural households, thereby reducing unemployment and providing financial security to the poor.

Startup India and Skill India These programs encourage entrepreneurship and skill development, especially among youth and women. Startup India provides financial incentives, tax benefits, and funding support to new businesses, while Skill India focuses on training individuals in industry-relevant skills to enhance employability.

Women-Specific Schemes Initiatives like Beti Bachao Beti Padhao and Mudra Yojana support women's financial empowerment by promoting education, entrepreneurship, and access to credit. These schemes aim to bridge the gender gap in economic participation and create opportunities for women to become financially independent.

Role of NGOs, Corporations, and Community Initiatives Apart from government initiatives, non-governmental organizations (NGOs), corporations, and community-driven efforts play a vital role in promoting economic equality and empowerment.

NGOs and Self-Help Groups (SHGs) NGOs and SHGs provide microfinance and vocational training to marginalized communities, enabling them to start small businesses and become self-reliant. These organizations also offer financial literacy programs, helping individuals understand savings, investments, and credit management.

Corporate Social Responsibility (CSR) Programs Many corporations contribute to economic empowerment through CSR initiatives focused on skill development, employment generation, and educational support. Companies invest in training programs, scholarships, and digital literacy projects, benefiting underprivileged sections of society.

Community-Driven Efforts Cooperatives and local enterprises boost economic self-reliance by encouraging collective economic participation. Community-led businesses, such as dairy cooperatives and handicraft collectives, provide employment and sustainable income to rural populations.

Challenges in Achieving Economic Equality Despite multiple efforts, several challenges hinder the realization of economic equality in India:

Structural Barriers Social prejudices and systemic discrimination continue to restrict economic mobility for marginalized groups. Traditional social hierarchies often prevent equal access to resources and opportunities.

Digital Divide Limited access to digital financial tools in rural regions restricts financial inclusion. Many rural communities lack internet connectivity and digital literacy, making it difficult for them to benefit from online banking and financial services.

Policy Implementation Gaps While several policies are in place, their effective execution remains a challenge. Corruption, bureaucratic delays, and lack of awareness about government schemes often prevent intended beneficiaries from accessing benefits.

Conclusion and Recommendations

Achieving economic equality and empowerment in India requires sustained policy efforts, public-private partnerships, and grassroots participation. The government must focus on strengthening financial literacy programs, expanding digital inclusion, and enhancing employment opportunities to drive inclusive growth.

Recommendations:

1. **Strengthening Financial Inclusion:** Increasing access to banking services, microfinance, and credit facilities, particularly for women and marginalized communities.

2. Bridging the Digital Divide: Expanding internet connectivity in rural areas and promoting digital financial literacy.
3. Enhancing Education and Skill Development: Investing in quality education and vocational training to improve employability.
4. Encouraging Entrepreneurship: Providing financial support, mentorship, and infrastructure for small businesses and startups.
5. Improving Policy Implementation: Strengthening governance mechanisms to ensure that economic policies reach their intended beneficiaries effectively.

Economic empowerment is a multi-dimensional challenge that requires a collaborative approach involving the government, private sector, and civil society. By addressing the existing disparities and implementing strategic interventions, India can pave the way for a more inclusive and equitable economic future.

References

- Dreze, J., & Sen, A. (2013). *An Uncertain Glory: India and its Contradictions*. Princeton University Press.
- Piketty, T., & Chancel, L. (2017). *Indian Income Inequality, 1922-2015: From British Raj to Billionaire Raj?* WID.world.
- Government of India. (2020). *Economic Survey 2019-20*. Ministry of Finance.
- Reserve Bank of India. (2021). *Annual Report 2020-21*. RBI Publications.
- Banerjee, A., & Duflo, E. (2019). *Good Economics for Hard Times*. PublicAffairs.
- World Bank. (2022). *India Development Update: Towards Inclusive Growth*.
- UNDP. (2021). *Human Development Report: India's Economic Challenges*.
- NITI Aayog. (2022). *State of the Economy Report*.
- International Monetary Fund. (2021). *India's Growth Prospects: Policy Challenges*.
- OECD. (2022). *Economic Policy Reforms: India 2022*.

ECONOMIC JUSTICE AND FAIR RESOURCE DISTRIBUTION: REDUCING INEQUALITY FOR SUSTAINABLE PEACE

Sandip Madhukar Nimase

Research Scholar, (B. Com, MSW -TW & EE) At Post Sky Row Bungalow no. 2, Trimbakraj Nagar, Opp. Of Motiwala college, Nasik -422012. (Mob No. 9922433516)

Dr. Sham Damu Sonawane

Research Guide/Professor, Dhanaji Nana Chaudhari Vidya Prabhodhani's Loksevak Madhukarrao Chaudhari College of Social Work, Jalgaon

Abstract

Economic justice is a crucial foundation for sustainable peace, as it ensures equitable access to resources, opportunities, and economic participation. The increasing disparity in wealth distribution, fueled by globalization and structural inequalities, has led to social tensions, political instability, and violent conflicts. Addressing economic injustice requires a multidimensional approach involving fair resource distribution, ethical supply chain management, corporate social responsibility (CSR), and inclusive economic policies.

This paper examines the intersection of economic justice and social stability, highlighting how reducing inequality through responsible economic governance can foster sustainable peace. It explores the role of fair trade in mitigating exploitative labor practices, ensuring dignified wages, and promoting equitable global commerce. Ethical supply chains contribute to global harmony by holding corporations accountable for sustainable and humane business practices. Furthermore, businesses play a pivotal role in promoting social justice through CSR initiatives, environmental sustainability, and community engagement.

The study also investigates poverty as a root cause of conflict, emphasizing the need for holistic poverty alleviation strategies. Economic deprivation often fuels crime, radicalization, and political uprisings, making equitable wealth distribution a necessary condition for long-term stability. Policy recommendations include progressive taxation, financial inclusion, social safety nets, and investments in education and healthcare to empower marginalized populations.

By integrating theoretical perspectives, case studies, and empirical data, this paper presents a comprehensive argument for economic justice as a driver of global peace. It highlights the importance of regulatory frameworks, international cooperation, and ethical business practices in fostering a more equitable world. The findings underscore the urgent need for collaborative efforts from governments, corporations, and civil society to bridge economic gaps and create sustainable, peaceful societies.

Keywords- *Economic Justice, Fair Resource Distribution, Social Responsibility, Ethical Supply Chains, Fair Trade, Poverty Alleviation, Sustainable Development, Corporate Social Responsibility (CSR), Wealth Inequality, Social Cohesion, Global Economic Policies, Financial Inclusion, Economic Stability, Inclusive Growth, Governance, Global Trade Justice.*

Objectives-

1. To analyze the impact of economic inequality on social stability and conflict.
2. To examine the role of ethical supply chains and fair trade in fostering global economic justice.
3. To assess corporate social responsibility initiatives in promoting social equity.
4. To explore the correlation between poverty and conflict and suggest measures for poverty alleviation.
5. To recommend policy frameworks that ensure fair resource distribution and sustainable peace.
6. To study historical trends in wealth distribution and their long-term effects on social structures.
7. To explore theoretical frameworks that justify economic justice as a prerequisite for peace and stability.
8. To investigate the effectiveness of current global economic policies in reducing inequality.

9. To assess the role of financial inclusion in bridging the wealth gap in developing and developed economies.
10. To propose long-term strategies for fair economic practices in global trade and corporate governance.

Methodology-

This research follows a qualitative and quantitative approach, integrating secondary data sources. It employs a descriptive and analytical research design to assess the relationship between economic justice and sustainable peace. The qualitative aspect of the study involves an in-depth analysis of theoretical perspectives on economic justice, including Rawls' Theory of Justice, Marxist economic analysis, and Amartya Sen's Capability Approach. It also incorporates case studies from different geopolitical regions to illustrate the impact of economic disparity on social stability and conflict resolution.

The quantitative aspect includes statistical analyses derived from reports by international organizations such as the United Nations, World Bank, and International Labour Organization. These datasets provide empirical evidence on wealth distribution, poverty rates, economic mobility, and corporate social responsibility initiatives. Furthermore, comparative policy analysis is used to assess the effectiveness of economic justice frameworks across various nations.

By integrating historical case studies, economic models, and empirical data, this paper provides a comprehensive examination of the interconnectedness between economic justice and peacebuilding. The research also explores best practices in ethical supply chains and fair-trade initiatives, highlighting their role in mitigating economic injustices and fostering sustainable development.

Data Collection-

Secondary Data

1. Review of academic literature, journal articles, and policy reports on economic justice and fair trade.
2. Analysis of global economic data from organizations such as the United Nations, World Bank, and International Labour Organization.
3. Case studies from past research on poverty reduction and its effects on conflict resolution.
4. Examination of historical economic models and their influence on modern-day inequality.
5. Theoretical perspectives on economic justice, including Rawls' Theory of Justice and Marxist economic analysis.
6. Review of global fair-trade practices and their socio-economic impacts.
7. Comparative analysis of economic policies implemented by different nations to reduce wealth gaps.
8. Evaluation of CSR reports from leading multinational corporations.

Theoretical Frameworks on Economic Justice

Economic justice is deeply rooted in philosophical and economic theories that explore the fair distribution of resources. Some of the most influential frameworks include:

1. Rawls' Theory of Justice

John Rawls' A Theory of Justice (1971) introduces the concept of the "**veil of ignorance**", which argues that just societies must be designed without bias toward any social group. He promotes the **difference principle**, which states that economic inequalities are only justifiable if they benefit the least advantaged members of society.

2. Marxist Perspective on Economic Inequality

Karl Marx's analysis of capitalism emphasizes the inherent exploitation within capitalist systems. He argues that economic inequality leads to class struggle, ultimately resulting in social unrest and revolution. His theories remain relevant in analyzing modern wealth disparities and corporate dominance over global markets.

3. Capability Approach by Amartya Sen

Amartya Sen introduces the **capability approach**, which evaluates economic justice based on individuals' ability to live fulfilling lives rather than simply measuring financial wealth. This framework highlights the importance of education, healthcare, and social freedoms in achieving sustainable development.

Fair Resource Distribution: Reducing Inequality for Sustainable Peace

Economic disparity is a pressing global issue, often resulting in social unrest and political instability. Wealth and resources remain concentrated among a small percentage of the population, while millions struggle with inadequate access to basic needs. Inequality fuels resentment erodes trust in institutions and exacerbates conflicts. Addressing these disparities through fair resource distribution can create a more just and peaceful world.

Policy Measures for Fair Distribution

1. **Progressive Taxation:** Taxing higher incomes at increased rates can help redistribute wealth.
2. **Universal Basic Income (UBI):** Providing a minimum financial guarantee can alleviate extreme poverty.
3. **Public Services Investment:** Ensuring quality healthcare, education, and social security.
4. **Land and Resource Reforms:** Equitable land distribution and fair access to natural resources.
5. **Wealth Redistribution Policies:** Addressing income gaps through wealth taxes and social programs.
6. **Global Economic Cooperation:** Promoting fair trade agreements that empower developing nations.
7. **Financial Inclusion:** Expanding access to banking services, microfinance, and digital payments for marginalized populations.
8. **Legal Reforms:** Strengthening labor laws and regulations to ensure fair wages and prevent exploitation.
9. **International Trade Policies:** Reducing tariffs and supporting sustainable trade relationships between developed and developing countries.
10. **Empowerment of Small Businesses:** Providing financial and infrastructural support for small and medium-sized enterprises (SMEs).

Ethical Supply Chains and Fair Trade for Global Harmony

Ethical supply chains and fair-trade practices play a crucial role in reducing global inequalities. Many multinational corporations exploit cheap labor and resources from developing countries, perpetuating economic disparity and social injustice.

Principles of Ethical Supply Chains

Ethical supply chains are essential for promoting economic justice and reducing global inequality. By ensuring that workers and producers receive fair compensation and work under safe conditions, ethical supply chains help create more equitable economic systems. The following principles serve as the foundation for ethical trade and responsible production:

1. **Fair Wages and Labor Rights**

Ensuring workers receive fair wages and labor rights is a fundamental aspect of ethical supply chains. Many workers, particularly in developing countries, are subjected to exploitative conditions, including low wages, unsafe environments, and lack of job security. Ethical supply chains enforce minimum wage policies, advocate for collective bargaining rights, and ensure compliance with international labor standards. Companies that prioritize fair wages contribute to poverty reduction, economic stability, and overall social well-being.

2. **Sustainability**

Environmental sustainability is a critical component of ethical supply chains. Unsustainable industrial and agricultural practices contribute to climate change, deforestation, and resource depletion, disproportionately affecting vulnerable communities. Ethical supply chains encourage eco-friendly production methods such as reducing carbon footprints, utilizing renewable energy sources, and promoting responsible waste management. Sustainable production ensures long-term economic viability while preserving natural resources for future generations.

3. **Transparency**

Ethical supply chains emphasize transparency by making every stage of production accountable and accessible to scrutiny. Transparency helps consumers make informed purchasing decisions and holds businesses responsible for ethical misconduct. Companies that openly share information about sourcing, labor practices, and environmental impact foster trust and credibility. Technologies such as blockchain and supply chain traceability systems further enhance transparency by verifying ethical sourcing and fair-trade practices.

4. **Community Development**

Ethical supply chains go beyond fair wages by investing in local communities to promote sustainable development. Many businesses collaborate with small-scale producers, artisans, and agricultural workers, providing financial support, education, and skill-building programs. When companies reinvest in communities, they create long-term economic opportunities and improve social conditions, contributing to a more stable and peaceful society.

5. **Equitable Trade Partnerships**

Ethical supply chains prioritize direct trade relationships with producers, reducing dependency on intermediaries that exploit laborers and reduce their earnings. By establishing equitable trade partnerships, businesses ensure that a larger share of profits reaches farmers, artisans, and workers at the bottom of the supply chain. Fair trade agreements also enhance bargaining power for small-scale producers, enabling them to negotiate better wages and working conditions.

Case Studies on Fair Trade Impact

Case studies provide empirical evidence of how fair-trade initiatives have improved economic conditions, promoted ethical business practices, and contributed to poverty alleviation. Below are key examples of fair trade's positive impact:

1. **Fair Trade Coffee Cooperatives in Latin America**

Coffee production is one of the largest agricultural industries in Latin America, yet many coffee farmers struggle with poverty due to fluctuating global prices and exploitative supply chains. Fair trade cooperatives have enabled farmers in countries like Colombia, Peru, and Guatemala to receive stable incomes, access credit facilities, and invest in community

development projects. These cooperatives have empowered farmers by ensuring fair wages, improving working conditions, and promoting sustainable farming practices.

2. **Ethical Textile Production in Bangladesh**

Bangladesh's garment industry is a major contributor to the global fashion supply chain, yet it has been marred by reports of unsafe working conditions and unfair wages. Ethical textile production initiatives, such as the Fair Wear Foundation and the Accord on Fire and Building Safety, have helped improve labor rights, implement living wages, and ensure workplace safety. These initiatives have provided workers, especially women, with greater economic security and opportunities for upward mobility.

3. **The Role of Fair Trade in Africa's Cocoa Industry**

The cocoa industry in West Africa, particularly in Ghana and Côte d'Ivoire, has long been associated with child labor and unfair wages for farmers. Fair trade certification programs have helped combat these issues by ensuring that cocoa farmers receive fair prices, access training programs, and work under ethical conditions. By eliminating exploitative middlemen and strengthening cooperatives, fair trade initiatives have helped farmers invest in education, healthcare, and sustainable farming methods.

4. **Sustainable Farming Cooperatives in India**

India's small-scale farmers face challenges such as low crop prices, climate change, and lack of access to financial resources. Fair trade farming cooperatives have addressed these challenges by providing farmers with fair prices, organic farming techniques, and better market access. The empowerment of local farmers through cooperatives has led to improved livelihoods, reduced debt burdens, and greater economic independence.

5. **Corporate Ethical Sourcing Strategies in Europe**

Several multinational corporations in Europe have adopted ethical sourcing policies to ensure sustainability and fairness in their global supply chains. Companies like Patagonia, Unilever, and IKEA have committed to using fair trade-certified materials, implementing worker welfare programs, and reducing environmental impact. These strategies demonstrate how corporate responsibility can contribute to economic justice, benefiting workers and producers in developing countries.

Addressing Poverty as the Root Cause of Conflict

Poverty is one of the primary drivers of social unrest and conflict worldwide. When individuals and communities face economic deprivation, they become more susceptible to crime, political instability, and extremist movements. Addressing poverty through inclusive policies and sustainable development initiatives can create long-term stability and peace. The following strategies are crucial in tackling poverty and preventing conflict:

1. **Economic Empowerment Programs**

Economic empowerment initiatives, such as microfinance programs, vocational training, and entrepreneurship support, enable marginalized communities to generate sustainable incomes. These programs provide individuals with the necessary resources to start businesses, acquire skills, and participate in the economy. By fostering economic independence, such initiatives reduce dependency on aid and mitigate socio-economic grievances that lead to conflict.

2. **Education and Healthcare**

Access to quality education and healthcare is essential for breaking the cycle of poverty. Education equips individuals with skills and knowledge necessary for employment, while

healthcare ensures that populations remain healthy and productive. Governments and international organizations must invest in universal education, vocational training programs, and affordable healthcare systems to improve economic mobility and reduce the likelihood of social instability.

3. **Employment Opportunities**

Job creation is a fundamental aspect of poverty reduction. Policies that promote industrial growth, technological innovation, and small business development can generate employment opportunities and improve living standards. Governments should encourage foreign investments, support small and medium-sized enterprises (SMEs), and implement labor laws that ensure fair wages and job security.

4. **Social Safety Nets**

Social safety nets, including unemployment benefits, food assistance programs, and pension schemes, provide vulnerable populations with economic security. These measures protect individuals from financial shocks and prevent them from falling into extreme poverty. Countries with strong social safety systems tend to experience lower crime rates, reduced economic inequality, and higher levels of social cohesion.

5. **Infrastructure Development**

Poor infrastructure, including inadequate transportation, energy supply, and digital connectivity, hinders economic growth and exacerbates poverty. Investments in roads, electricity, clean water, and internet access can improve productivity, attract investments, and create job opportunities. Infrastructure development plays a crucial role in integrating remote and underserved regions into the national and global economy.

6. **Gender-Inclusive Economic Policies**

Women and marginalized groups often face economic discrimination, limiting their access to education, employment, and financial resources. Gender-inclusive policies, such as equal pay laws, maternity benefits, and women's entrepreneurship programs, help bridge the economic gap and empower women as active participants in economic growth. Studies show that gender-equal societies experience higher economic development and lower levels of conflict.

Conclusion

Economic justice serves as the foundation for sustainable peace, playing a crucial role in fostering stability, equality, and social harmony. Ensuring fair resource distribution, ethical business practices, and targeted poverty alleviation measures is essential for reducing disparities that often lead to social unrest and conflict. Economic inequalities create divisions within societies, fueling resentment, marginalization, and systemic disadvantages that can escalate into larger socio-political crises. Addressing these disparities through progressive policies, fair trade initiatives, and corporate social responsibility can lead to more inclusive economic systems where opportunities are equitably distributed.

Governments, businesses, and individuals must work collectively to design economic frameworks that prioritize social welfare, financial inclusion, and ethical trade. Regulatory mechanisms should ensure that wealth and resources do not remain concentrated in the hands of a few but are instead equitably shared to uplift marginalized communities. Businesses must embrace sustainable practices that support fair wages, environmentally responsible production, and ethical supply chains. Simultaneously, international cooperation and strong governance are essential in implementing policies that reduce income inequality, enhance job creation, and foster economic mobility.

By addressing structural inequalities and promoting responsible economic models, societies can create a world where prosperity is not limited to privileged groups but is accessible to all. Sustainable peace can only be achieved when economic policies align with principles of fairness, justice, and social responsibility. A future built on economic justice ensures not only financial stability but also strengthens trust among communities, reduces conflicts, and creates an environment where people can thrive with dignity and security.

References

- Sen, A. (2009). *The Idea of Justice*. Harvard University Press.
- Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Harvard University Press.
- Stiglitz, J. E. (2012). *The Price of Inequality*. W.W. Norton & Company.
- Sachs, J. (2005). *The End of Poverty*. Penguin Press.
- Fair Trade International (2023). *Annual Report: Progress towards global economic justice*.
- United Nations (2015). *Sustainable Development Goals Report*.
- World Bank (2023). *Poverty and Shared Prosperity Report*.
- OECD (2023). *Income Inequality Update*.
- Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Harvard University Press.
- Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford University Press.
- Milanovic, B. (2016). *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*. *World Bank Economic Review*, 30(2), 367-391.
- Sachs, J. (2015). *Sustainable Development and the Need for Economic Justice*. *Sustainable Development Journal*, 23(1), 12-25.
- Rodrik, D. (2018). *Populism and the Economics of Globalization*. *Journal of International Business Policy*, 1(1), 12-33.
- Wilkinson, R., & Pickett, K. (2010). *The Spirit Level: Why Greater Equality Makes Societies Stronger*. *Social Science & Medicine*, 72(11), 1572-1576.
- United Nations Development Programme (2022). *Human Development Report 2022: Uncertain Times, Unsettled Lives*.
- World Bank (2020). *Global Economic Prospects*.
- International Labour Organization (2022). *World Employment and Social Outlook: Trends 2022*.
- OECD (2021). *Tackling Inequality and Promoting Inclusive Growth*.
- Fair Trade International (2021). *Annual Report on Fair Trade Practices*.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ITS POSITIVE AND NEGATIVE IMPACT ON HUMANS

Dr. Santosh B. Gavhad

Assistant Professor, Shri.Vitthalrao Shankarrao Nike Arts Commerce and Science College, Raver (MS)

Email-Santoshgavhad999@gmail.com

Abstract

Artificial Intelligence (AI) has significantly influenced various aspects of human life, presenting both opportunities and challenges. This paper explores the positive and negative impacts of AI on society, mental abilities, creativity, employment, and ethical considerations. While AI enhances productivity, decision-making, and innovation, it also raises concerns regarding job displacement, privacy, and human dependency. This study evaluates AI's dual role in human development through empirical research and theoretical analysis. Future research should focus on balancing AI integration with ethical considerations to maximize benefits while mitigating risks.

Keywords: Artificial Intelligence, impact, benefits, challenges, ethics, automation.

Introduction

Artificial Intelligence (AI) has transformed numerous industries, affecting daily life, employment, healthcare, education, and creative fields. As AI continues to evolve, its influence on human capabilities and society as a whole has garnered widespread academic interest. This paper examines both the positive and negative implications of AI, highlighting its role in enhancing efficiency while also raising ethical and societal concerns. Understanding AI's dual impact is crucial for policymakers, businesses, and individuals aiming to leverage AI responsibly.

Positive Impacts of AI

Enhancing Efficiency and Productivity

AI has revolutionized efficiency and productivity across various sectors, including healthcare, finance, and manufacturing. AI-driven automation streamlines workflows, reduces human error, and increases output. For instance, AI-powered robots in manufacturing industries perform repetitive tasks with high precision, leading to reduced costs and increased efficiency (Russell & Norvig, 2021).

Advancements in Healthcare

AI has played a transformative role in the medical field by enhancing diagnostics, treatment, and patient care. Machine learning algorithms analyze vast datasets to detect diseases at early stages, improving survival rates (Chollet, 2019). AI-powered robotic surgery and telemedicine services have made healthcare more accessible and accurate.

Improved Decision-Making

AI systems assist businesses and organizations in data-driven decision-making. AI algorithms analyze large datasets to identify trends, improve financial forecasting, and optimize supply chain management. AI-powered decision-support systems reduce cognitive biases and enhance strategic planning in diverse industries (McKinsey Global Institute, 2020).

Encouraging Creativity and Innovation

AI tools have fostered creativity and innovation by assisting in artistic and scientific endeavors. AI-generated music, literature, and visual art have expanded creative possibilities. Platforms like OpenAI's GPT-4 and DALL-E support artists and writers in generating unique content, enabling new forms of creative expression (McCormack & d'Inverno, 2020).

Negative Impacts of AI

Job Displacement and Economic Disruptions

One of the most significant challenges of AI is its impact on employment. Automation has replaced many routine jobs, leading to job displacement in industries such as manufacturing and customer service. AI's ability to perform human tasks more efficiently threatens traditional employment structures and necessitates workforce reskilling (Brynjolfsson & McAfee, 2014).

Privacy and Security Concerns

AI-driven data analytics raise ethical concerns regarding privacy and security. AI systems collect and process vast amounts of personal data, increasing the risk of data breaches and unauthorized surveillance. Concerns over data privacy regulations and ethical AI implementation remain a critical challenge (Floridi & Cowls, 2019).

Human Dependency on AI

As AI becomes more integrated into daily life, there is an increasing risk of overreliance on technology. AI-driven decision-making tools may lead to cognitive atrophy, reducing human critical thinking and problem-solving skills. Additionally, excessive dependence on AI in education and business may limit human autonomy (Carr, 2020).

Ethical and Bias Issues in AI Systems

AI algorithms are susceptible to biases, which can lead to unfair and discriminatory outcomes. AI models trained on biased datasets may reinforce existing social inequalities in hiring, law enforcement, and financial services. Addressing ethical concerns in AI development is crucial to ensuring fairness and accountability (Boden, 2018).

Ethical Considerations and Future Directions

The ethical implications of AI necessitate careful consideration. Policymakers and developers must establish ethical frameworks to ensure AI is used responsibly. Strategies such as transparent AI algorithms, bias mitigation, and ethical AI governance can help create an AI-driven society that benefits humanity while minimizing risks (Floridi & Cowls, 2019). Future research should explore ways to integrate AI with human intelligence while preserving ethical integrity and social values.

Conclusion

AI has profoundly influenced human society, presenting both positive and negative implications. While AI enhances productivity, healthcare, creativity, and decision-making, it also raises concerns regarding job displacement, privacy, and ethical issues. Striking a balance between AI advancements and responsible implementation is essential to maximizing benefits while mitigating risks. Future research and ethical AI policies will play a crucial role in shaping AI's impact on humanity.

References

- Boden, M. A. (2018). *Artificial intelligence: A very short introduction*. Oxford University Press.
- Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies*. W. W. Norton & Company.
- Carr, N. (2020). *The shallows: What the Internet is doing to our brains*. W. W. Norton & Company.
- Chollet, F. (2019). *Deep learning with Python*. Manning Publications.
- Floridi, L., & Cowls, J. (2019). A unified framework of five principles for AI in society. *Harvard Data Science Review*, 1(1). <https://doi.org/10.1162/99608f92.8cd550d1>
- McCormack, J., & d'Inverno, M. (2020). *Computers and creativity*. Springer.
- McKinsey Global Institute. (2020). *AI and the future of work*. McKinsey & Company.
- Russell, S., & Norvig, P. (2021). *Artificial intelligence: A modern approach (4th ed.)*. Pearson.

TO STUDY THE ROLE OF NGOS, CBOS, AND FBOS IN INDIA PARTNERSHIP FOR PEACE AND DEVELOPMENT

Anita Sudam Kale

Research scholar, P.J.N. College of Social Work, Amalner Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon (MH).

Prof. Dr. P. S. Patil

Research Guide, P.J.N. College of Social Work, Amalner Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon (MH).

Abstract

The Role of NGOs, CBOs, and FBOs in Promoting Peace and Development in India Non-Governmental Organizations (NGOs), Community-Based Organizations (CBOs), and Faith-Based Organizations (FBOs) play a significant role in fostering peace and development in India. These organizations contribute to social stability, economic progress, and conflict resolution through various initiatives that address poverty, education, healthcare, and human rights. NGOs work at grassroots levels to empower marginalized communities by providing education, vocational training, and healthcare services. Many also engage in advocacy for policy changes that promote social justice and equity. CBOs, being locally driven, focus on community participation and self-reliance, ensuring that development programs align with the needs of the people. FBOs, leveraging religious and moral influence, foster communal harmony by promoting interfaith dialogue, social welfare, and humanitarian aid.

Collaboration among these organizations enhances their effectiveness. They partner with government agencies, international bodies, and private sectors to implement large-scale development projects. For instance, NGOs and CBOs play a key role in disaster relief, environmental conservation, and women's empowerment. Despite their contributions, these organizations face challenges such as funding constraints, bureaucratic hurdles, and political interference. However, their persistent efforts continue to strengthen India's social fabric. By promoting education, economic opportunities, and conflict resolution, NGOs, CBOs, and FBOs significantly contribute to sustainable development and peacebuilding in the country.

Key words - Role of NGOs, CBOs, and FBOs

Introduction -

The Role of NGOs, CBOs, and FBOs in Promoting Peace and Development in India, with its vast socio-cultural diversity, faces numerous developmental and conflict-related challenges. Issues such as poverty, social inequality, religious and ethnic tensions, and regional disparities pose significant hurdles to national progress. In this context, Non-Governmental Organizations (NGOs), Community-Based Organizations (CBOs), and Faith-Based Organizations (FBOs) play a crucial role in addressing these issues and fostering peace and sustainable development. These organizations act as catalysts for social change by advocating for marginalized communities, promoting human rights, and implementing welfare programs at grassroots and national levels.

NGOs operate across various sectors, including education, healthcare, women's empowerment, environmental sustainability, and rural development. They bridge the gap between government policies and local implementation, ensuring that development reaches even the most vulnerable communities. Many NGOs work on conflict resolution and peacebuilding by engaging in dialogue, promoting social justice, and addressing grievances that may lead to communal or regional disputes. Organizations such as SEWA (Self-Employed Women's Association) and PRIA (Participatory Research in Asia) have contributed significantly to empowering marginalized groups and promoting inclusive development.

CBOs, being locally driven and community-centric, focus on participatory development. They encourage self-reliance by mobilizing local resources, providing skill development training, and

addressing issues specific to their communities. Their deep-rooted presence ensures that development initiatives are tailored to the socio-cultural realities of the people they serve. CBOs are particularly effective in resolving local disputes, strengthening community bonds, and ensuring equitable access to resources. FBOs, leveraging their moral and religious influence, play a significant role in promoting communal harmony and social welfare. They engage in humanitarian work such as disaster relief, poverty alleviation, and education. Many FBOs operate hospitals, schools, and shelters, providing essential services to underprivileged sections of society. Religious organizations often mediate conflicts by encouraging interfaith dialogue and promoting messages of peace and tolerance. For example, organisations like Ramakrishna Mission and Caritas India have been instrumental in providing social services while fostering unity among different religious groups.

Collaboration among these organizations amplifies their impact. NGOs, CBOs, and FBOs often work alongside government bodies, international organizations, and private sectors to implement large-scale development projects. Such partnerships enhance resource mobilization, improve policy advocacy, and ensure holistic solutions to complex social problems. Despite their contributions, these organizations face several challenges. Funding constraints, bureaucratic hurdles, and political interference often limit their effectiveness. Additionally, legal and regulatory frameworks, such as the Foreign Contribution (Regulation) Act (FCRA), pose challenges for NGOs in accessing international funding. There is also skepticism regarding the accountability and transparency of some organizations, necessitating stronger regulatory mechanisms. Nevertheless, the persistent efforts of NGOs, CBOs, and FBOs continue to strengthen India's social fabric. By addressing issues of social inequality, economic disparity, and communal tensions, they play a crucial role in peacebuilding and sustainable development. Their grassroots interventions empower communities, promote human rights, and contribute to national stability, making them indispensable agents of change in India's development journey.

Review of Literature on the Role of NGOs, CBOs, and FBOs in Promoting Peace and Development in India

1. Chakrabarti, R. (2018). The Role of NGOs in Grassroots Development in India.
This study examines how NGOs function as intermediaries between the government and marginalized communities. It highlights their contributions to education, healthcare, and women's empowerment, emphasizing their role in bridging gaps in public service delivery. The study also discusses challenges such as funding limitations and government regulations affecting NGO operations.
2. Desai, M. (2020). Community-Based Organizations and Participatory Development: A Case Study of Rural India.
This research explores how CBOs contribute to participatory development by involving local communities in decision-making processes. It presents case studies where CBOs have successfully mobilized resources for rural development, focusing on self-reliance and sustainable practices. The findings suggest that strong community engagement leads to long-term positive social impact.
3. Singh, A. & Verma, P. (2019). Faith-Based Organizations and Their Role in Social Welfare in India.
This paper investigates the impact of FBOs in providing education, healthcare, and disaster relief. It highlights their ability to foster communal harmony and promote peace through interfaith dialogue. However, it also points out concerns regarding the politicization of religious institutions and their influence on policy-making.

4. Kumar, S. (2021). Collaborative Efforts of NGOs, CBOs, and FBOs in Conflict Resolution and Peacebuilding.

This study assesses how these organizations work collectively to mitigate social conflicts and promote peace. It provides examples of successful peacebuilding initiatives and highlights the role of civil society in fostering inter-community dialogue. The research concludes that collaboration among various stakeholders enhances the effectiveness of conflict resolution efforts.

5. Patel, R. (2022). Challenges and Opportunities for NGOs in India's Development Sector. This literature review discusses the evolving role of NGOs in India's socio-economic landscape. It examines policy changes, including regulatory constraints such as the Foreign Contribution Regulation Act (FCRA), and their impact on NGO funding. The study also identifies emerging opportunities, such as corporate social responsibility (CSR) partnerships, that can strengthen NGO sustainability.

These studies collectively highlight the crucial role of NGOs, CBOs, and FBOs in India's peacebuilding and development efforts while addressing key challenges and opportunities for future growth.

Methodology –

This study employs a secondary data collection method to analyze the role of NGOs, CBOs, and FBOs in promoting peace and development in India. The research is based on an extensive review of published literature, government reports, academic papers, and institutional publications related to these organizations.

Sources of Data Collection:

1. Research Papers and Journals – A review of various national and international journal articles and academic studies related to NGOs, CBOs, and FBOs was conducted.
2. Books and Reference Materials – Books focusing on social work, sustainable development, and peacebuilding were reviewed.
3. Online Databases and Official Websites – Data from official websites of NGOs, government portals, and institutional research repositories were utilized.

Data Analysis Methods:

- A comprehensive literature review was conducted to understand the functions and impact of NGOs, CBOs, and FBOs.
- The effectiveness of these organizations in peacebuilding, conflict resolution, and development initiatives was assessed based on prior research findings.

Limitations of the Study:

- Since this study relies solely on secondary data, primary data collection through field surveys or interviews was not conducted.
- To ensure reliability, only credible and verified sources were used, but some reports may have inherent biases or data gaps.

This methodology provides a structured approach to understanding the contributions, challenges, and collaborative efforts of NGOs, CBOs, and FBOs in India's peace and development landscape.

Role of NGOs in Peace and Development NGOs operate at multiple levels to bridge gaps between government initiatives and community needs. They focus on:

1. Human Rights and Social Justice: NGOs like Amnesty International India work on protecting human rights and promoting legal awareness.

2. Economic Development: Organizations such as SEWA (Self Employed Women's Association) empower women through skill development and financial inclusion.
3. Education and Awareness: NGOs like Pratham enhance educational access for underprivileged children.
4. Conflict Resolution: NGOs mediate disputes and foster reconciliation in conflict-prone regions, such as Jammu & Kashmir and Northeast India.

Role of CBOs in Peace and Development CBOs play a vital role in grassroots mobilization and localized problem-solving. Their key contributions include:

1. Community Empowerment: Self-help groups (SHGs) and local cooperative societies enhance economic stability.
2. Social Cohesion: CBOs facilitate participatory development and foster inter-group harmony.
3. Disaster Relief and Rehabilitation: These organizations provide emergency aid and post-disaster recovery support, as seen during the Kerala floods.

Role of FBOs in Peace and Development Faith-Based Organizations leverage religious teachings to promote peace and development. Their significant roles are:

1. Mediation and Conflict Resolution: Institutions like the Art of Living Foundation engage in conflict mediation and stress relief programs.
2. Health and Social Welfare: FBOs such as Ramakrishna Mission run hospitals and educational institutions to support underprivileged communities.
3. Interfaith Dialogue: Organizations like Interfaith Foundation India work towards communal harmony and inter-religious understanding.

Collaborative Efforts and Government Partnership To maximize their impact, NGOs, CBOs, and FBOs often collaborate with government agencies, international donors, and private sector entities. Public-private partnerships (PPPs) and Corporate Social Responsibility (CSR) initiatives further strengthen development efforts.

Challenges Faced by NGOs, CBOs, and FBOs Despite their contributions, these organizations encounter several challenges:

1. Funding Constraints: Dependency on external funding limits sustainability.
2. Regulatory Hurdles: Stringent government policies, such as FCRA restrictions, impact financial flows.
3. Socio-Political Pressures: Navigating political influence and bureaucratic challenges is difficult.
4. Operational Limitations: Lack of skilled manpower and technological access hinder progress.

Conclusion and Recommendations NGOs, CBOs, and FBOs play a pivotal role in India's peace and development landscape. Strengthening collaboration among these organizations, along with enhanced government support and policy frameworks, can bolster their impact. Future strategies should focus on capacity-building, digital integration, and participatory governance to ensure sustainable peace and development in India.

References

- Chakrabarti, R. (2018). *The Role of NGOs in Grassroots Development in India*. *Journal of Social Development*, 15(2), 45-62.
- Desai, M. (2020). *Community-Based Organizations and Participatory Development: A Case Study of Rural India*. *Indian Journal of Community Studies*, 22(1), 78-94.
- Singh, A., & Verma, P. (2019). *Faith-Based Organizations and Their Role in Social Welfare in India*. *International Journal of Social Welfare*, 10(3), 112-129.

- Kumar, S. (2021). *Collaborative Efforts of NGOs, CBOs, and FBOs in Conflict Resolution and Peacebuilding*. *Journal of Peace and Development*, 18(4), 33-50.
- Patel, R. (2022). *Challenges and Opportunities for NGOs in India's Development Sector*. *Development Studies Review*, 20(2), 55-70.
- Sen, A. (2017). *Civil Society and NGOs in India: Role in Development and Governance*. *Economic and Political Weekly*, 52(6), 43-59.
- Basu, R. (2020). *Faith and Development: The Role of Religious Institutions in India's Social Welfare System*. *South Asian Journal of Social Studies*, 11(1), 88-104.
- Ghosh, T. & Mehta, D. (2019). *Empowering Communities: The Impact of CBOs on Sustainable Development*. *Journal of Rural Studies*, 25(3), 67-85.
- Sharma, P. (2021). *NGOs and Policy Advocacy in India: A Study of Influence and Effectiveness*. *Policy and Governance Review*, 19(2), 22-39.
- Rao, V. (2018). *Peacebuilding through Social Organizations: A Case Study of NGOs and CBOs in India*. *International Journal of Peace Studies*, 14(2), 50-65.

THE ROLE OF ECONOMIC EQUITY IN PROMOTING JUSTICE FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Mr. Sunil Ramesh Sapkale

M.A. (Gold Medalist) NET, SET, Department of Economics Pratap College, (Autonomous) Amalner K.B.C.N.M.U. Jalgaon Mo. 9545883387 Email id- ssapkale3321@gmail.com

Abstract

This paper explores the critical role of economic equity in promoting justice as a foundation for sustainable development. In the context of increasing global inequalities, it argues that sustainable development cannot be achieved without addressing the root causes of economic disparities that undermine social justice and environmental sustainability. By analyzing the interconnections between economic policies, income distribution, and access to resources, the paper demonstrates how equitable economic systems can foster more inclusive societies, reduce poverty, and ensure environmental sustainability. Additionally, it examines various case studies and policy frameworks where economic equity has contributed to long-term justice and stability, and it highlights the need for comprehensive strategies that integrate fairness, opportunity, and resource-sharing in development agendas. Ultimately, this paper advocates for an economic paradigm shift that prioritizes equity as a core component of sustainable development, offering recommendations for policymakers, international organizations, and civil society to create just and sustainable economic systems.

Keyword:- Economic Equity, Social Justice, Sustainable Development, Inclusive Growth

Introduction

In recent years, the global community has increasingly recognized that sustainable development cannot be realized without addressing the profound challenges posed by economic inequality and social injustice. While economic growth has lifted millions out of poverty, it has also exacerbated disparities within and between nations, hindering the achievement of equitable and lasting progress. Economic equity the fair distribution of resources, opportunities, and wealth emerges as a critical element in promoting justice, ensuring that all individuals have access to the means of prosperity while contributing to a sustainable future. This paper investigates the integral role that economic equity plays in promoting justice for sustainable development. It builds on the premise that true sustainability goes beyond environmental considerations, encompassing social and economic dimensions that empower individuals and communities to thrive. By focusing on equitable economic policies, income redistribution, and access to essential resources like education, healthcare, and employment, this paper explores how addressing inequality can create more inclusive societies, promote peace, and foster long-term stability. The notion of justice in sustainable development is multifaceted, encompassing both fairness in resource allocation and equal opportunities for all members of society. Inequality undermines social cohesion, leads to conflict, and accelerates environmental degradation, making it imperative to adopt economic frameworks that ensure justice for all. Through an examination of global case studies and theoretical perspectives, this paper will demonstrate that economic equity is not just a moral imperative but also a practical solution for achieving sustainable development goals.

By exploring the intersection of economic equity, social justice, and sustainability, this research aims to offer insights into the systemic changes necessary for building economies that prioritize fairness and environmental stewardship. Ultimately, this paper argues for a paradigm shift in economic policy—one that integrates equity as a foundational principle for achieving a more just, sustainable, and harmonious global society.

Objectives

1. To Examine the Relationship Between Economic Equity and Sustainable Development.
2. To Analyze the Role of Economic Equity in Promoting Social Justice.
3. To Propose Recommendations for Equitable Economic Policies.

Research Methodology

This research will primarily rely on secondary data sources, including academic journals, government reports, international organization publications, and reputable online databases. The methodology will involve a comprehensive literature review to examine existing studies, reports, and case studies that address the relationship between economic equity and sustainable development. Key themes such as income inequality, resource distribution, social justice, and policy frameworks will be analyzed. The research will synthesize findings from diverse sources to understand how economic equity influences social justice and contributes to sustainability. Comparative analysis of various national and regional policies will also be conducted to identify best practices and challenges in promoting equitable economic systems. The secondary research will be critically assessed to identify gaps in current literature and guide the development of practical recommendations for policymakers.

Main Discussion

Economic Equity

Economic equity refers to the fair distribution of resources, wealth, and opportunities among individuals and groups within a society. It emphasizes reducing economic disparities by ensuring that all people have equal access to essential services like education, healthcare, and employment, regardless of their background, gender, or social status. The goal is to create a system where economic benefits are shared more fairly, promoting social justice and reducing poverty and inequality.

Justice for Sustainable Development

Justice for sustainable development refers to ensuring fairness and equality in the process of achieving long-term economic, social, and environmental goals. It involves addressing inequalities and empowering marginalized groups while promoting inclusive policies that protect the environment for future generations. The concept emphasizes balancing the needs of people, planet, and prosperity, ensuring that development benefits are shared equitably and that resources are used responsibly for both present and future well-being.

The Relationship Between Economic Equity and Sustainable Development

In India, economic equity is a crucial factor for achieving sustainable development. High levels of income inequality and unequal access to resources hinder progress in reducing poverty, improving healthcare and education, and promoting environmental sustainability. Economic equity fosters inclusive growth by ensuring that marginalized groups such as rural populations, women, and lower-caste communities have access to opportunities and resources necessary for sustainable development. When these disparities are addressed, it leads to stronger social cohesion, better resource distribution, and a more environmentally conscious society.

Indicator	Value	Impact on Sustainable Development
Gini Coefficient (Income Inequality)	0.35	High inequality limits equitable access to resources hindering inclusive development

Percentage of Population Below Poverty Line	28%	Poverty exacerbates environmental degradation and limits sustainable development opportunities
Access to Clean Energy (India)	80% (2019)	Unequal access to clean energy impedes social and environmental sustainability.

1. **Income Inequality in India:** According to the World Bank, India has a Gini coefficient of 0.35, which indicates a high level of income inequality.
2. **Poverty:** According to the UN, approximately 28% of India's population lives below the national poverty line, limiting their access to essential services and opportunities for sustainable living.
1. **Access to Clean Energy:** As of 2019, about 80% of Indian households had access to electricity, but challenges remain in providing equitable access to clean and sustainable energy sources.

The Role of Economic Equity in Promoting Social Justice

In India, economic equity plays a vital role in promoting social justice by addressing deep-rooted inequalities that have historically disadvantaged certain social, economic, and regional groups. The country, with its vast population and complex socio-economic landscape, faces significant challenges related to income inequality, poverty, and unequal access to basic resources. Promoting economic equity involves reducing these disparities by ensuring fair distribution of wealth, opportunities, and resources across all sections of society, particularly marginalized groups such as Scheduled Castes (SCs), Scheduled Tribes (STs), women, and rural populations.

Contributions of Economic Equity to Social Justice

1. **Reducing Poverty and Inequality:** Economic equity helps alleviate poverty by ensuring that disadvantaged communities gain better access to opportunities, resources, and social safety nets. Policies such as affirmative action, which provides reserved quotas for SCs, STs, and Other Backward Classes (OBCs), aim to reduce economic disparities and foster inclusive growth.
2. **Empowering Marginalized Communities:** Access to education, healthcare, and employment opportunities is crucial for empowering marginalized communities. In India, efforts to ensure equitable access to these services for women, rural populations, and historically disadvantaged groups play a central role in promoting social justice.
3. **Promoting Equal Opportunities:** India's economic growth must be accompanied by policies that create equal opportunities for all citizens. This includes ensuring that economic policies do not disproportionately benefit the wealthy but instead focus on lifting the economically disadvantaged, thereby fostering a more just society.
4. **Enhancing Social Cohesion:** Economic equity contributes to reducing social tensions and fostering greater social cohesion by narrowing the gap between different socio-economic groups. It encourages a sense of belonging and participation in the nation's progress.

Propose Recommendations for Equitable Economic Policies

To achieve equitable economic growth and social justice, India needs to focus on policies that address income inequality, reduce poverty, and promote inclusive growth. The following recommendations aim

to ensure that economic policies are designed to create equal opportunities for all segments of society, particularly marginalized and vulnerable groups.

1. Progressive Taxation and Redistribution

Implement a more progressive tax system where the wealthy contribute a higher percentage of their income towards public goods and services. This would include increasing taxes on the ultra-wealthy and large corporations, while ensuring that lower-income groups benefit from tax breaks or rebates. Progressive taxation helps to redistribute wealth more equitably and finance social welfare programs, healthcare, and education, which can reduce economic disparities.

2. Enhancing Access to Quality Education

Invest in improving access to quality education for marginalized groups such as Scheduled Castes (SCs), Scheduled Tribes (STs), and women. This includes providing scholarships, ensuring adequate funding for public education, and improving the quality of teaching, particularly in rural and economically backward areas. Education is a key driver of upward social mobility, and enhancing access to quality education will reduce income inequality over time.

3. Empowering Women through Economic Inclusion

Create policies to increase women's participation in the workforce, such as offering maternity benefits, improving access to childcare, and ensuring safe working conditions. Additionally, incentivize women entrepreneurs through financial support and training programs. Empowering women economically leads to overall social and economic development and promotes equality. Increasing women's participation in the economy can help reduce gender-based income inequality.

4. Targeted Social Safety Nets and Welfare Schemes

Strengthen and expand social safety net programs such as the Public Distribution System (PDS), MGNREGA (Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act), and Jan Dhan Yojana. This would ensure better access to food, healthcare, and financial inclusion for the poorest segments of society. Social safety nets can reduce economic vulnerability and ensure that even the most marginalized sections of society have access to essential resources.

5. Inclusive Economic Growth and Rural Development

Focus on rural development by improving infrastructure, access to credit, and creating employment opportunities in rural areas. This includes promoting agricultural reforms, providing better support for small farmers, and incentivizing rural entrepreneurship. Rural areas, where much of India's poverty is concentrated, must be integrated into the broader economic growth process to ensure equitable development across the country.

6. Expanding Access to Healthcare

Increase public investment in healthcare infrastructure, particularly in rural and underserved urban areas. Implement universal health coverage to ensure that everyone, regardless of income, has access to essential medical services. Access to affordable healthcare is essential for reducing economic disparities, as poor health can perpetuate poverty and limit economic participation.

7. Improved Financial Inclusion

Ensure greater access to financial services for low-income and rural populations through initiatives like Jan Dhan Yojana, digital banking, and financial literacy programs. Encourage microfinance and small loans to empower entrepreneurs in underserved regions. Access to credit and financial services is essential for entrepreneurship and poverty alleviation, especially in rural areas and among marginalized communities.

8. Land Reforms and Redistribution

Strengthen land reform policies that redistribute land to landless farmers and promote equitable land ownership. Provide legal support to resolve land disputes and ensure secure land tenure for farmers, particularly in tribal and rural areas. Land is a critical asset for rural populations in India. Ensuring equitable land ownership can empower marginalized communities, reduce inequalities, and improve agricultural productivity.

9. Support for Small and Medium Enterprises (SMEs)

Implement policies that promote and support Small and Medium Enterprises (SMEs), including tax incentives, easy access to credit, and a conducive business environment. Special support should be provided to businesses owned by women, Scheduled Castes (SCs), and Scheduled Tribes (STs). SMEs contribute significantly to employment and economic growth in India. Supporting them can lead to more equitable development and reduce economic disparities.

Findings

1. **Economic Equity Drives Social Justice:** The research highlights that fair distribution of resources promotes social justice by improving access to education, healthcare, and employment, particularly for marginalized communities.
2. **Reduction in Poverty and Inequality:** Addressing income inequality is crucial for sustainable development. Reducing poverty leads to more stable economies and improved societal well-being.
3. **Inclusive Growth Supports Sustainability:** Inclusive economic growth ensures that all people benefit, creating a foundation for long-term sustainability by preventing resource depletion and promoting environmental responsibility.
4. **Access to Resources Reduces Environmental Stress:** Economic equity ensures equitable resource access, which reduces overconsumption and environmental degradation, as marginalized groups adopt more sustainable practices.
5. **Enhanced Social Cohesion:** Economic equity fosters social stability by reducing inequalities and promoting cooperation, which is key to achieving shared sustainability goals.
6. **Policy Recommendations:** The study suggests implementing progressive tax systems, strengthening social welfare programs, and improving access to education and healthcare to promote economic equity and sustainable development.

Conclusion

Economic equity plays a pivotal role in promoting justice and achieving sustainable development. The research demonstrates that equitable economic systems are fundamental for reducing poverty, addressing inequality, and fostering social justice. By ensuring fair access to resources, opportunities, and basic services, economic equity empowers marginalized communities and contributes to more inclusive growth. The study also highlights the direct connection between economic equity and environmental sustainability. When resources are distributed more equitably, communities are better positioned to adopt sustainable practices, which help preserve the environment for future generations. Moreover, equitable economic policies foster social cohesion, reduce social unrest, and promote stability, all of which are essential for long-term development. For sustainable development to be achieved, it is crucial to implement policies that prioritize economic equity, such as progressive taxation, inclusive growth strategies, and targeted interventions for vulnerable populations. Ultimately, fostering a more equitable society not only promotes social justice but also ensures that development is

sustainable and inclusive for all. The paper concludes that economic equity is not just a moral imperative but a strategic approach to achieving both social justice and environmental sustainability, forming the foundation for a more stable, prosperous, and sustainable future.

References

- Joshi, Vijay.(2012)*India's Long Road: The Search for Prosperity*. Oxford University Press,.
- Kher, Devika.(2020)"India's Education System: A Bridge to Social Justice?" *Economic & Political Weekly (EPW)*,.
- Bhagat, R. B.(2018)*The Gendered Impact of Economic Policies in India*. Oxford University Press,.
- Social Protection in India: A Review of Programs*. *Economic & Political Weekly (EPW)*, 2018.
- National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD),.
- World Bank. (2020). *India - Poverty and Shared Prosperity Report 2020*.
- National Sample Survey Office (NSSO), (2011-12). *Social Consumption: Health and Education*. Ministry of Statistics and Programme Implementation, Government of India.
- Economic Survey of India (2020-21)*. Government of India.
- United Nations, "The Sustainable Development Goals Report 2020."
- International Energy Agency (IEA), "India Energy Outlook 2021."
- www.nabard.org
- <https://www.worldbank.org/ext/en/home>

THE STUDY OF THE CORRELATION BETWEEN THE PERSONALITY FACTORS AND SUBSTANCE USED DISORDER AMONG THE KATKARI COMMUNITY OF RAIGAD DISTRICT OF MAHARASHTRA

Smt. Dhaneshwari Jagdish Goyar

Ph.D. scholar, Psychology, Kavayitri Bahinabai Chaudhari, North Maharashtra University, Jalgaon.

E-mail – dhanashri.indo@gmail.com Mob: - 9890740559/7218319441

Dr. Sachin Yamaji Jadhav

HOD Department of Psychology SSVPS and BNS Arts, MFMA Commerce College, Deopur road,

Dhule. E-mail–sachinpsy@rediffmail.com Mob: - 827527109

Abstract

The Katkari Community is the well known Adivasi community of Raigad district of Maharashtra. People are still socially and economically backward, have less education and following their old customs and rituals which are superstitious. Substance using like alcohol, tobacco, is also very common in this community. The young generation is vulnerable to these addictions and started to consume it in their adolescent age. The present study aims to find out the correlation between the personality factors and the addiction of this young generation. The sample method used is non-probable purposive sample method. The age group taken for this study is between 18-30 years of the age. The minimum educational qualification is 7th std. who are admitted in the government hospital of Raigad, for de-addiction treatment. The sample size taken is 40 males. Hypothesize that there is a positive correlation between the personality factors and substance used disorder among the youth of the Katkari community. The research design is a regression correlation design. Tools used for data collection is Personality dimensions were assessed with NEO-five factor inventory (NEO-FFI) (Costa and McCrae) and Diagnosis of alcohol and tobacco use was made as per DSM-V Research Criteria for Diagnosis and medical history taking method, Results shows that Neuroticism and Openness to Experience are the pre dominant personality factors among the males who have chronic alcohol and tobacco addiction from last more than 5 years. This research may help in psychotherapies and de-addiction counseling of the alcohol and tobacco addiction patients.

Keywords: - Personality factors, Substance abuse, Katkari Community.

Introduction

The Katkari community is one of the indigenous tribal communities in Maharashtra, India. They are primarily found in the regions of Thane, Raigad, Palghar, and some parts of Ratnagiri and Sindhudurg districts. The Katkari people are traditionally forest-dwelling and are considered to be part of the Scheduled Tribes (ST) in India.

Here are a few key aspects about the Katkari community

Social Structure and Lifestyle:

The Katkari people have a simple and traditional way of life, with a deep connection to the forest. Historically, they were dependent on forest resources for their livelihood, such as collecting wood, honey, and other forest products. They engage in subsistence farming and small-scale animal husbandry. Agriculture is usually their primary source of income, and they cultivate crops like rice, millet, and vegetables. They also practice hunting and gathering, but this is now less common due to changes in forest laws and conservation efforts.

Language:

The Katkari people speak a dialect of Marathi mixed with their tribal language, often referred to as "Katkari." Their language has influences from neighboring tribal groups and local Marathi, but it is distinct in many aspects.

Cultural Practices:

The community has a rich cultural heritage, with unique customs and rituals. They celebrate various festivals and traditional ceremonies, many of which are related to agriculture, nature, and worship of local deities. The community follows a system of tribal leadership, with elders or traditional leaders playing a significant role in decision-making and resolving conflicts.

Challenges:

The Katkari community, like many other tribal groups in India, faces significant challenges, including poverty, limited access to education and healthcare, and land rights issues. Their traditional livelihoods have been affected by deforestation and the encroachment of modern development projects into their ancestral lands. The community has been included in government schemes aimed at improving their social and economic status, such as reservations in education and employment, but many challenges persist. Overall, the Katkari community is a resilient and culturally rich group, though they continue to face challenges as they navigate modern pressures while trying to maintain their traditional way of life. The lifestyle of the Katkari community is deeply intertwined with nature and the surrounding forests. Traditionally, they lived in forested areas, and their way of life reflects a close relationship with the environment. Over time, however, their lifestyle has undergone changes due to modern influences, but many aspects of their traditional culture remain intact.

Here's a closer look at the lifestyle of the Katkari community:

Occupation and Livelihood:**Forest-based Livelihoods:**

Traditionally, the Katkari community relied on the forest for their livelihood. They collected forest produce like wood, honey, medicinal plants, and fruits. This gave them a direct connection to nature and the forest ecosystem.

Agriculture:

Agriculture has become an important part of their lifestyle, especially in recent decades. The Katkari people practice subsistence farming. They cultivate rice, millet, and vegetables on small plots of land. They use traditional farming methods, often relying on rainfall for irrigation.

Animal Husbandry:

Livestock farming, such as raising goats, cows, and poultry, is also an important part of their livelihood. The animals provide milk, meat, and are also used for plowing fields.

Manual Labor:

Many Katkari people also engage in daily wage labor, often working in construction, as agricultural laborers, or in other local industries.

Housing:

Simple Dwellings: The Katkari people typically live in simple homes made from locally available materials such as bamboo, thatch, mud, and wood. These homes are usually constructed in small settlements or villages within or near forested areas.

Traditional Construction:

Their houses are designed to withstand the local climate and provide shelter in rural and forested areas. Some homes have a thatched roof, mud walls, and a small courtyard for domestic animals.

Diet:

The traditional diet of the Katkari community is simple and based on locally grown food. Rice, millet, and vegetables are staples of their diet. They also gather fruits, nuts, and wild greens from the forest. Meat from hunting or livestock (goat, chicken, etc.) is a part of their diet, although hunting has become

less common due to legal restrictions on forest resources. Millets like jowar and bajra are commonly consumed and are part of the traditional meals.

Clothing:

The Katkari community traditionally wears simple, functional clothing made from locally sourced materials. In earlier times, the clothing would primarily consist of hand woven cloth or bark fiber. Women typically wear saris or a variant of local clothing that is practical for daily life and work. Men wear dhotis or lungis (traditional garments) along with shirts or vests. In modern times, there has been some influence of urban fashion, but traditional attire is still prevalent in daily life.

Social Structure:

The Katkari community traditionally follows a tribal social structure where elders and village leaders (called Patels or Sarpanch) make important decisions for the group. These leaders are responsible for conflict resolution and maintaining peace within the community. The family unit is typically patriarchal, with the father as the head of the household. However, the role of women in decision-making within the home is also respected. The community is also known for strong social bonds, and extended families often live together or near each other.

Cultural Practices and Traditions:**Festivals and Rituals:**

The Katkari people celebrate a variety of festivals, often related to agriculture, the seasons, and their worship of local deities. These include Gudi Padwa, Diwali, and Harvest Festivals, where they offer prayers for a good crop season and prosperity.

Religion and Beliefs:

While many Katkari follow local indigenous beliefs, they also practice Hinduism and worship deities specific to their region and community. They often have rituals and ceremonies related to marriage, birth, and death, which are rooted in their tribal traditions.

Dance and Music: Music and dance play a significant role in their cultural expression. The community has traditional songs and dances that are performed during festivals and celebrations. These rituals are often accompanied by drumming and other traditional instruments.

Health and Well-being:

The health of the Katkari community has been affected by their lifestyle, living conditions, and limited access to healthcare facilities. They often rely on traditional herbal medicines and treatments derived from local plants and herbs for minor ailments. Government health programs have made efforts to reach remote tribal populations, but healthcare access remains a challenge. Malnutrition and poor sanitation are common issues, especially in rural areas.

Challenges and Adaptation:

Land Rights and Forest Laws: The Katkari community faces challenges related to land ownership and forest rights, as many of them were traditionally forest dwellers. Restrictions on forest access have affected their traditional way of life.

Economic Difficulties: Despite being eligible for affirmative action programs, poverty and a lack of employment opportunities continue to be significant challenges.

Migration and Urbanization: In recent years, some members of the community have migrated to urban areas in search of work, often taking on menial jobs. This urban migration is gradually altering their traditional lifestyle and values.

Personality Factors**Personality**

Personality is the dynamic organization within the individual of those psycho-physical systems that determine his unique adjustments to his environment. (Allport, 1937).

McCrae & Costa (1997) contended that five-factor model of personality is stable across age, situation, and culture with traits that exhibit slow maturation. The same variations in personality traits are consistently found in different cultures regardless of variations among cultural norms.

Five factors of Personality proposed by them are as follows.

Neuroticism (N)

Neuroticism represents the affective side of personality. Individuals who are high on Neuroticism are also more anxious, temperamental, impulsive, angry, hostile, prone to stress, depression, worrying and various psychological maladjustments. At the opposite end individuals low on neuroticism tends to be stable emotionally, relaxed, stress free and emotionally mature.

Extraversion (E)

While considering the positive aspects of Extraversion as a personality trait, it refers to being forcefulness, adventurousness, activity, ascendancy, self-assurance, sociability, optimism, impulsiveness, and impatience just to name the prominent characteristics. The opposite end of the continuum reflects reservation, introversion, recluse, passivity, shyness, quietness, pessimism, introspection, rationality, and submission.

Openness to experience (O)

Openness to Experience, also named Culture / Intellect and Inquiring Intellect, is a trait that is least consensually agreed upon. Those who are high on Openness tend to be intellectually curious, intelligent, insightful, artistic, cultured, sophisticated, aesthetic, and open to new experiences, imaginative, introspective, and sensitive to one's own as well as to others' feelings. At the opposite end, individuals are narrow, shallow, closed, and generally steering away from novelty and alternative views.

Agreeableness (A)

Agreeableness is one of the interactive traits of personality, as Costa and colleagues (2001) termed it, generally encompassing altruistic tendencies. Individuals high on Agreeableness are cooperative, friendly, sympathetic, generous, trusting, straight forward, tender-minded, modest, compliant, and submissive, whereas the individuals low on Agreeableness are uncooperative, cruel, quarrelsome, mistrusting, and generally difficult to get along.

Conscientiousness (C)

Conscientiousness, also named industriousness, will to achieve, deals with self-control, diligence and moral. Individuals who score high on this trait are responsible, punctual, industrious, reliable, efficient, competent, achievement oriented, self-disciplined, and deliberate. The negative end of the scale stands for careless, irresponsible, unreliable, indolent, frivolous, and idle personalities.

Conclusion and Discussion

Those who use alcohol and tobacco are characterized by having high Neuroticism, high Openness to Experience, low Agreeableness, and low Conscientiousness.

The Katkari community has maintained a unique and close relationship with nature and the environment, which has shaped their lifestyle. While many traditional practices are still alive, the community is also trying to adapt to modern changes, with education and urbanization influencing their ways of life. However, they continue to face challenges related to land, health, and access to resources,

which require targeted efforts from the government and society to improve their living conditions and preserve their cultural heritage. This study may help in counseling and psychotherapy of the patients having addictions.

Limitations

Sample is restricted to Raigad District only.

Only patients admitted into the general wards of government hospitals will be taken in the present study.

This study is purely a correlational study; any kind of comparisons are not considered in the study

References

- Allport, G. W. (1937). *The personality: A psychological interpretation*. New York: Holt.
- Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1992). *Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R) and NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI) Professional Manual*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.
- Deshmukh, S. (2014). The Katkari community: A historical and socio-economic study. *Journal of Tribal Studies*, 23(4), 12-25.
- Gore, M. S. (2001). The social structure of the Katkari: A study of tribal communities in Maharashtra. *Economic and Political Weekly*, 36(45), 42-48.
- McCrae, R. R., & John, O. P. (1992). 'An introduction to the five factor model and its applications. *Journal of Personality*', 60 (2), page no.175–215.

THE ROLE OF PEACE, JUSTICE, AND HARMONY FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN UNIVERSITY LIBRARIES

Uday Dasharath Mahajan

(Librarian), PJN College of Social Work, Amalner

Abstract

Sustainable development in university libraries goes beyond the routine services of environmental concerns to include social justice, peace, and institutional harmony. Libraries serve as centers of knowledge and cultural exchange. Libraries are promoting equitable access to information. They are fostering peaceful coexistence, and ensuring justice in academic environments. This paper finds out the role of university libraries in promoting peace, justice, and harmony as key elements for sustainable development. It looks after policies, services, and initiatives that encourage inclusivity, ethical research, and conflict resolution, so as to strengthening academic and social sustainability.

Keywords: Peace, Justice, Harmony, Sustainable Development, University Libraries, Information Access, Social Justice

Introduction

University libraries are essential to academic success, knowledge dissemination, accumulation of knowledge and research integrity. However, their role extends beyond information storage to fostering peace, justice, and harmony. These principles align with United Nations Sustainable Development Goal (SDG) 16, which gives suggestions for peace, justice, and strong institutions. By promoting intellectual freedom, ethical scholarship, and inclusivity, libraries contribute to a sustainable academic environment.

This paper discusses the contributions of university libraries to social sustainability, ethical information practices, and conflict resolution, highlighting their significance in the modern educational landscape.

The Concept of Sustainable Development in University Libraries,

Sustainable development in libraries encompasses three pillars:

1. Environmental sustainability – Implementing some practices such as digital resources and energy-efficient infrastructure.
2. Social sustainability – Promoting inclusivity, cultural understanding, and equitable access to information.
3. Economic sustainability – Ensuring financial stability through innovative funding models and cost-effective services.

Among these, social sustainability, which includes peace, justice, and harmony, is crucial for making all over learning environment.

3. The Role of Peace in University Libraries

*** Libraries as Safe Spaces**

University libraries provide neutral ground for intellectual discussions, providing an atmosphere, free from discrimination and ideological conflict.

***Conflict Resolution and Mediation**

Libraries often serve as centers for dispute resolution by providing mediation spaces, ethical guidelines, and resources on conflict management.

- * Promotion of Global Understanding

By offering diverse literature and resources on different cultures, religions, and philosophies, libraries encourage respect and mutual understanding.

4. The Role of Justice in University Libraries

- * Equity in Information Access

Libraries ensure fair access to knowledge for all students, regardless of socioeconomic background, disabilities, or language barriers. Open-access journals, digital repositories, and inclusive policies promote justice in education.

- * Ethical Research and Intellectual Property Rights

Libraries see the academic integrity by educating students on plagiarism, citation ethics, and copyright laws. They also provide access to credible sources to prevent misinformation.

- * Diversity and Inclusion

University libraries actively work toward eliminating biases by ensuring diverse representation in their collections and services. Programs promoting minority voices of demand and below mentioned authors contribute to an inclusive all over academic environment.

5. The Role of Harmony in University Libraries

- * Cultural and Interdisciplinary Combination and Collaboration

Libraries encourage cross-disciplinary collaboration through joint research programs and community discussions. This improves harmony between different academic disciplines and student groups.

- * Mental Health and Well-Being

Libraries provide stress-free zones, mental health awareness programs, and reading therapy sessions to support students' emotional well-being. Thus contributing to overall academic harmony.

- * Technological Harmony

Libraries integrate traditional resources with modern technology to ensure seamless access to information. Digital transformation enhances learning without creating a digital divide.

6. Challenges and Solutions

- * Limited Funding for Social Programs

Many university libraries struggle with budget constraints. Universities should allocate more funds for including various programs, various research ethics training, and various mental health initiatives.

- * Resistance to Change

Librarians and institutions may face resistance in adopting various accepted policies. Regular training and awareness programs can address this issue.

- * Digital Divide and Technological Barriers

To promote justice, libraries must provide equal access to digital resources; ensuring students from disadvantaged backgrounds are not dropped from these kinds of initiatives.

7. Conclusion

University libraries play a crucial and very important role in fostering peace, justice, and harmony, which are integral to sustainable development. By promoting ethical research, cultural inclusivity, and intellectual freedom, libraries contribute to long-term academic and social sustainability. Strengthening their role through policy reforms and technological advancements will further enhance their impact in building a just and harmonious educational ecosystem.

References

- ACRL. (2019). *Diversity Standards: Cultural Competency for Academic Libraries*. Association of College and Research Libraries. Retrieved from <https://www.ala.org/acrl/standards/diversity>
- Aina, L. O. (2018). *Library and Information Science Research in the 21st Century: A Perspective from Developing Countries*. *Journal of Librarianship and Information Science*, 50(1), 3–7.
- Bundy, A. (2004). *Beyond Information: The Academic Library as a Place of Learning and Research*. *Australian Academic & Research Libraries*, 35(1), 51–68.
- Busha, C. H., & Harter, S. P. (1980). *Research Methods in Librarianship: Techniques and Interpretation*. Academic Press.
- Crow, R. (2020). *Sustainability and Open Access: The Role of University Libraries in Promoting Equity and Justice in Knowledge Distribution*. *Library Quarterly*, 90(4), 469–488.
- IFLA. (2017). *Access and Opportunity for All: How Libraries Contribute to the United Nations 2030 Agenda*. International Federation of Library Associations and Institutions. Retrieved from <https://www.ifla.org/publications>
- Jacobs, H. L. M. (2016). *The Information Literacy Framework: Implications for Justice and Equity in Higher Education*. *Portal: Libraries and the Academy*, 16(3), 471–487.
- Kapitzke, C. (2003). *Information Literacy: A Positivist Epistemology and a Politics of OutFormation*. *Educational Theory*, 53(1), 37–53.
- Kranich, N. (2010). *Libraries and Democracy: The Cornerstones of Liberty*. American Library Association.
- Oakleaf, M. (2010). *The Value of Academic Libraries: A Comprehensive Research Review and Report*. Association of College and Research Libraries. Retrieved from <https://www.ala.org/acrl/standards/value>
- Raju, R. (2017). *The Role of University Libraries in Advancing Social Justice*. *Library Trends*, 66(1), 82–102.
- Smith, L. C. (2001). *Knowledge Management: The Role of Libraries and Information Centers*. *Information Services & Use*, 21(4), 219–226.
- UNESCO. (2020). *Libraries and the Sustainable Development Goals: A Global Perspective*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Retrieved from <https://www.unesco.org>
- Westrum, R. (2004). *A Typology of Organizational Cultures and Their Impact on Knowledge Sharing in University Libraries*. *Journal of Knowledge Management*, 8(3), 65–79.
- Wilson, P. (1983). *Second-Hand Knowledge: An Inquiry into Cognitive Authority*. Greenwood Press.
- Zinn, H. (1990). *The Politics of Knowledge: How Libraries and Librarians Shape Social Change*. *Library Quarterly*, 60(1), 1–22.

COMMUNAL HARMONY AND SOCIAL PEACE!!**Dr. Sudam G. Rathod***(Asst. Professor), Dr. Babasaheb Ambedkar College of Social Work, Morane, Dhule***Introduction**

Communal harmony refers to states where people of different religious, caste and cultural backgrounds live together in peace and respect. It fosters harmony and prosperity among the various communities in the society, developing a sense of unity despite having different beliefs and practices. It highlights the importance of coexistence and mutual respect to avoid conflict and maintain social cohesion.

After 75 years of independence, the Indian National Congress pays heartfelt tribute to all those who fought for India's freedom, defeated the politics of divide and rule, came together to give the country its great Constitution and took India on the path of progress, prosperity, social justice and harmony. Every Indian, determined to uphold the country's Constitution against all odds and to ensure justice, liberty, equality and fraternity for all, regardless of caste, religion, class, creed, sex or language, is peacefully striving

Objectives:

1. To study what communal harmony is.
2. To study unity through peace and order.
3. To study the challenges and solutions in communal harmony

Methodology:

While writing the above research essay, secondary fact material has been used. Newspapers, websites, magazines, books have also been used as support.

Communal harmony is the peaceful coexistence and mutual respect among different religious and cultural communities in a society. Social harmony is a broader concept of stability and harmony among all social groups, not just on the basis of religion or ethnicity, but also at the economic, political and even personal levels.

Communal harmony is the foundation of a cohesive society where people of different religions, castes and creeds live together peacefully, respecting each other's beliefs and practices. Where diversity is celebrated and differences are not used to incite conflict. Promoting understanding, tolerance and empathy among communities is of utmost importance to maintain communal harmony. Celebrating festivals and cultural events together, irrespective of religious background, strengthens communal bonds. Education plays a key role in promoting communal harmony from an early age by teaching respect for different cultures and religions. Leaders and influential figures have a significant responsibility to promote harmony through their words and actions. To prevent harmony, it is necessary to address rumours and misinformation that can undermine communal peace. Active participation in community initiatives for interfaith dialogue and prosperity can enhance communal harmony. The concept of Vasudhaiva Kutumbakam (the world is a family) embodies the idea of global communal harmony. Continuous efforts by individuals and society as a whole are essential to maintain communal harmony so that division can be prevented and unity can surely grow.

Importance of Communal Harmony:

Communal harmony is important for a peaceful and united society. It is an important feature of democracy; it helps for national integration and growth of the nation as such.

Challenges:

Despite laws and government measures to maintain communal or ethnic harmony, incidents of peace disturbance still occur. An example is the reality of the state of Manipur.

Responsibility:

It is the responsibility of every citizen to contribute to the promotion of communal harmony by promoting understanding and respect for all religions and cultures.

Solutions for building communal harmony:

1. Encouraging people from different backgrounds to mix and interact with each other.
2. Teaching children the importance of tolerance and respect from an early age in school life.
3. Organizing community events that bring people together.
4. Challenging prejudices and celebrating diversity.
5. Introducing students to the values of different religions in schools and colleges.
6. Upholding the truth without fear or prejudice of any kind.
7. Let us oppose all forms of communalism, casteism and anarchy.
8. Let us rise above religion, caste, creed, community, language or gender and respect each other on the basis of common humanity in our society.
9. Let us pledge not to cooperate with those who oppose our values.
10. We will not support or adopt violence and intolerance under any circumstances and we will abide by the Indian Constitution and laws.
11. We will not take any step that will harm our country or tarnish its reputation.
12. We are proud to be Indians first.
13. Let us work for the unity of India and dedicate ourselves to making India a great and progressive nation.
14. Let us work to establish harmony, goodwill and peace in the world.

Conclusion:

Although laws have been made to establish communal harmony and social peace, communal and religious riots are seen taking place in various places in the country. It is unfortunate that peace and order are being threatened.

References

- Dr. Suman Behere- Communal Society in India, Vidya Prakashan, Nagpur*
Jaywant Gadkari- Society and Religion, Granthali Readers Movement, Dadar Mumbai 28
Harry Johnson -Sociology- Allied Publishers Mumbai 400001
Ram Puniyani- Communal Harmony and Society
Newspapers
Wikipedia, Magazines, etc.

GOVERNANCE AND SUSTAINABILITY IN THE ERA OF AI

Dr. Dimple Subodh Jaiswal

Moolji Jaitha College, Jalgaon, Autonomous, Affiliated to KBC NMU, Jalgaon

Email-dimplejais09@gmail.com. Mob- 9850075590

Abstract

Artificial intelligence (AI) is the most impressive and innovative concept to study. None of the field remains untouched by the concept of artificial intelligence. Artificial intelligence has a profound impact on the lives of people and each aspect of the development sector. This research study is based on the objective of studying AI, governance, and sustainability and finding the impact of AI on governance and sustainability. To obtain the data related to the objectives, the researcher went through several secondary sources and followed content analysis. Findings reveal that AI has a positive impact on governance and sustainability. AI can increase the development in many folds, whether it is economic, political, and social sectors or any other aspect of life. AI has the power to make any country a Global power.

Keywords - Artificial intelligence, governance, sustainability, Global power.

Introduction -

Living in the current world is challenging. In this era, where life is much faster than ever before, just beyond imagination, it is crucial to have information about new technology to improve one's chances of survival. All the countries of the world are accepting and welcoming AI technology in their system to maintain themselves in the flow of technological development. A collection of digital tools that let computers learn and work through cognitive issues on their own without assistance from humans is artificial intelligence (Madan and Ashok 188)¹.

This paper is prepared with the motive to assess the impact of artificial intelligence on governance and sustainability. It is very important to discuss the impact of AI on governance and sustainability. In the last few years in India, a drastic revolution in the field of digitalisation has occurred. This made the common people adopt new technology more easily and eagerly. As we are living in a country with a huge population, it is necessary to have better communication between the government and the people. The shortening of more comprehensive knowledge and complex structures and describing it into an easy and clear form is an amazing thing. Now-a-days, it has become extremely crucial to be familiar with the different tools and techniques of artificial intelligence. And those who are not moving along with the stream will have to face drastics backwardness infuture. AI is making life so easy. AI increases the skills of a person so the weaknesses of the person can be overcome. Thus, it will help the person to apply for more skilled jobs and upgrade his level. At the same time, on the contrary, some people think the AI will take over the fields of jobs. Because AI is becoming more capable of performing jobs that were previously completed by human workers, as predicted by AI Job

¹ Madan, Rohit, and Mona Ashok. "A Public Values Perspective on the Application of Artificial Intelligence in Government Practices." *Advances in electronic government, digital divide, and regional development book series*, 2022, pp. 162–189.

DOI: 10.4018/978-1-7998-9609-8.ch010

Replacement Theory and illustrated by recent advancements in AI, the emphasis should be on reskilling and upskilling employees (Morandini et al. 59)².

Research methodology -

The study is based on finding the impact of artificial intelligence on governance and sustainability. To obtain the data related to the objectives, the researcher utilized secondary sources and followed content analysis.

Objectives of the study -

- To study governance, sustainability, and AI.
- To study the impact of AI on governance.
- To study the impact of AI on sustainability.

Governance is a broad concept that describes the overall structure, functions, working methods, execution, rules and regulations, performance, policies and their implementations, controlling, freedom, dimension and dynamicity of power, solution of problems, fulfillment of people's collective needs, responsibilities, duties and rights. Good governance is responsible for the country's socio-cultural, political, economic, and physical empowerment. Governance determines the upliftment or downfall of any country. Governance is a term that is generally used to describe the process of governing something.

The term governance is derived from the Greek word Kubernacin, meaning to steer. But its meaning as ruling a country in English was first used by William Tyndale in the phrase "government of the realm" in England³.

Daniel Kaufmann and his collaborators at the World Bank's Worldwide Governance Indicators (WGI) project provide an expansive definition. According to Kaufmann et al.(1999), "Governance includes the process by which governments are selected, monitored and replaced; the capacity of the government to effectively formulate and implement sound policies; and the respect of citizens and the state for the institutions that govern economic and social interactions among them."⁴

Sustainability was defined as "meeting the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs" by the United Nations Brundtland Commission in 1987. Therefore, the ability of our civilization to grow and thrive without exhausting all of the natural resources required for future generations to live is known as sustainability. Sustainability is based on the idea that Earth's natural resources are limited; therefore, promoting sustainable activities helps balance the economy, environment, and equity.

The Latin word *sustinere* is the root of the English word sustainability. "To sustain" can refer to upholding, sustaining, supporting, or enduring. Therefore, sustainability is the capacity to survive for an extended time. Sustainability resides on three pillars: social, environmental, and economic. To provide strength to these pillars, leading educational sustainability is crucial.

In 2015, the United Nations created the 2030 Agenda for Sustainable Development, which included 17 global goals known as the Sustainable Development Goals (SDGs).

² Morandini, Sofia, et al. "The Impact of Artificial Intelligence on Workers' Skills: Upskilling and Reskilling in Organisations." *Informing Science the International Journal of an Emerging Transdiscipline*, vol. 26, Jan. 2023, pp. 039–68. <https://doi.org/10.28945/5078>.

³Wikipedia contributors. *Governance - Wikipedia*. 14 Feb. 2025, en.wikipedia.org/wiki/Governance#cite_ref-10.

⁴Governance in Developing Asia: Public Service Delivery and Empowerment. United Kingdom, Edward Elgar Publishing, 2015.

AI (Artificial intelligence)

Artificial Intelligence is the human intelligence given to a machine to perform intellectual tasks but with the exclusion of emotional and behavioural aspects of humans.

According to McCarthy, “The study of AI is to proceed based on the conjecture that every aspect of learning or any other feature of Intelligence can in principle be so precisely described that a machine can be made to simulate it”.

The ability of computers and other devices to mimic human learning, comprehension, problem-solving, decision-making, creativity, and autonomy is known as artificial intelligence (IBM, 2024). AI is a branch of computer science that is studied by computer science and various other disciplines.

The history of AI is not more than 80 years old. Alan Turing is called the father of AI. However, AI has a drastic impact on the day-to-day lives of people, society, various professions, administration, banking, communication, business, education, cyber-security, health care, forensics, and so on. None of the sectors in the world remain untouched by AI. According to Sundar Pichai (Google CEO), artificial intelligence is likely the most important project humanity has ever undertaken, it is more impactful than electricity or fire. Artificial intelligence has the immense capability of enhancing efficiency, productivity, capability, development, and sustainability.

Impact of AI on governance

Artificial intelligence has a profound and varied influence on governance. It helps in feeling the gap between the government and the people. The various dimensions of the governance in which the artificial intelligence proves the crucial role are as follows:

- **Public Administration** - AI makes the entire work take place in a systematic and effective self-operated form. It enhances capability, accuracy, transparency, and cost-benefit administration. Automation of daily work, analysis of vast information in much less time, and Chatbots and virtual assistants powered by AI increase customer services in various sectors such as tax services, social welfare, Health Care, etc. Though greater knowledge and training are needed, artificial intelligence can have a positive impact on governance in underdeveloped nations⁵. AI is mostly employed in government to improve internal administration and public service delivery, with limited application to support policy decision-making⁶. Mahakumbh 2025 established a global standard for tech-enabled, inclusive, and effective event management by utilizing AI with DPI.
- **Policy making and implementation** - Government policymaking and execution could benefit from AI, but there are drawbacks as well, such as algorithmic prejudice⁷. The effective analysing of data will help better policy making and its implementation. There has been a digital

⁵Osakwe, Jude, et al. “Artificial Intelligence: A Veritable Tool for Governance in Developing Countries.” *3rd International Multidisciplinary Information Technology and Engineering Conference (IMITEC)* · 2021, Nov. 2021, pp. 1–6. <https://doi.org/10.1109/imatec52926.2021.9714584>.

⁶Van Noordt, Colin, and Gianluca Misuraca. “Artificial Intelligence for the Public Sector: Results of Landscaping the Use of AI in Government Across the European Union.” *Government Information Quarterly*, vol. 39, no. 3, May 2022, p. 101714. <https://doi.org/10.1016/j.giq.2022.101714>.

⁷Valle-Cruz, David, et al. “A Review of Artificial Intelligence in Government and its Potential from a Public Policy Perspective.” *Digital Government Research*, June 2019, pp. 91–99. <https://doi.org/10.1145/3325112.3325242>.

revolution in India during the last 2 decades. AI is utilized in making various policies related to budget, Tax Services, healthcare, social and welfare services, etc. AI has the capability of enhancing the national economy by many folds. The Viksit Bharat vision calls for India to become a global leader in artificial intelligence by 2047 and leverage cutting-edge technology to advance society, governance, and economic growth⁸. In 2024, the government approved the IndiaAI Mission and set out ₹10,300 crore over five years to improve AI capabilities.

- **Public security and law enforcement** - The Government of India is making efforts toward the utilisation of AI in the field of crime and terrorism. According to the Bureau of Police Research and Development (BPR&D), as of January 1, 2022, the authorized police-to-population ratio is 196.23, while in practice, it is only 152.80 per lakh. Because of this, it is difficult for police officers to handle the different problems that the public faces⁹. Cyber security is another challenging concept that requires exhaustive efforts and deep accuracy in that failure is intolerable. Enhancing quantum encryption methods like quantum key Distribution (QKD), which could provide strong security levels against contemporary dynamic attacks, is one of AI's potential applications in cybersecurity¹⁰. The Delhi Police utilize an Intelligence traffic management system (ITMS) in that camera, and a 4D radar-based sensor helped in detecting the vehicles and monitoring the traffic rule violation¹¹.
- **In Elections** - The Utilization of AI in elections makes the procedure thoroughly computerized, which leads to the easy conduction of elections and maintaining transparency. The use of AI technologies in election processes streamlines the process, increases voter involvement, and produces more accurate and personalized results. Instead of merely just choosing the representative, citizens will become more engaged in the election processes¹².
- **Responsiveness and Transparency** -The AI increases the governing responsibility by enhancing service availability both in quantity and quality on a timely basis. The Labour and Welfare Administration in Norway employed a conversational AI during the COVID-19 epidemic called Frida to assist residents in accessing social benefits around the clock, answering 80% of questions without needing a civil servant's assistance¹³. The machine is bias-free as it

⁸ India's AI Revolution. pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2108810. Accessed 27 Feb. 2025.

⁹ Rani, Meena. "Impacts and Ethics of Using Artificial Intelligence (AI) by the Indian Police." *Public Administration and Policy*, vol. 27, no. 2, Aug. 2024, pp. 182–92. <https://doi.org/10.1108/pap-06-2023-0081>.

¹⁰ Ruffy. "Artificial Intelligence in Cyber Security." *ResearchGate*, Jan. 2024, www.researchgate.net/publication/377235308_Artificial_Intelligence_in_Cyber_Security. Accessed 25 Feb. 2025.

¹¹ Chand, Sakshi. "Intelligent Moves: First Step in AI-based Traffic System in Delhi." *The Times of India*, 12 July 2022, timesofindia.indiatimes.com/city/delhi/intelligent-moves-first-step-in-ai-based-traffic-system-in-delhi/articleshow/92837249.cms.

¹² Savaget, Paulo, et al. "Empowering Political Participation through Artificial Intelligence." *Science & Public Policy*, vol. 46, no. 3, 2018, p. 369, <https://doi.org/10.1093/scipol/scy064>. Accessed 1 Mar. 2025.

¹³ Ubaldi, Barbara-Chiara, et al. "GOVERNING WITH ARTIFICIAL INTELLIGENCE: ARE GOVERNMENTS READY?" *OECD ARTIFICIAL INTELLIGENCE PAPERS*, by Carlos Santiso, edited by OECD Public Governance Committee and OECD Working Party of Senior Digital Government Officials (E-Leaders), uploaded by OECD Public Governance Committee and OECD Secretariat, June 2024, www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2024/06/governing-with-artificial-intelligence_f0e316f5/26324bc2-en.pdf.

is prepared in such a way that it follows the built-in instructions. Due to the lack of emotional and behavioural features, artificial intelligence maintains transparency. AI helps in providing social services effectively.

- **Worldwide governance and Geopolitics** - With the advancement and development of AI in different countries, its commencement gives rise to the emergence of worldwide governance and geopolitics. The developed countries that invest highly in AI technologies will engage more in worldwide governance. Thus, AI can make powerful worldwide to any country. AI offers both new possibilities and difficulties in the field of geopolitics. Its uses include surveillance systems, information warfare, economic competitiveness, and military capability. Countries can increase their power projection and obtain a major competitive advantage by effectively utilizing AI.

Impact of AI on sustainable development

Artificial intelligence has the potential to accelerate sustainable development and is transforming our world and our lives. It can assist farmers in increasing food yields and provide healthcare and education to isolated regions. From creating environmentally friendly housing and transportation to offering early warning for natural disasters, UN Secretary General Antonio Guterres stated in his video address to the Summit.

The numerous socio-economic advantages of AI that can support intelligent and sustainable development include increased productivity and quality in the provision of goods and services, increased independence and mobility for the elderly and disabled, and enhanced safety through the use of AI in safety-critical operations like healthcare, transportation, and emergency response¹⁴. Some of the areas where sustainable development can be observed using AI technologies are as follows-

- **Rapid expansion in economy** - The BCG-NASSCOM Report 2024 projects that the AI market in India will expand at a compound annual growth rate (CAGR) of 25–35%, highlighting the technology's potential for innovation and employment development. AI is creating new opportunities in data science, machine learning, and AI-driven applications while also automating repetitive labor. About 80% of Indian small and medium-sized Indian enterprises that use AI observed an increase in revenue, and 93% said AI has helped them raise funds, according to Salesforce. The use of AI-driven techniques also helps with proper Waste management in the industries.
- **Health care**—In the health sector, the three main application categories are administrative tasks, patient engagement and adherence, and diagnosis and treatment recommendations. AI can enhance services and facilities at a low cost with better output. However, immense supervision is needed, or else the results will be contradictory.
- **Agriculture development** - AI-driven tools have the capability of enhancing agricultural development. Lots of issues are there related to agriculture, like lack of irrigation, low-quality seeds, weeds, pests, extreme weather conditions, soil quality, improper knowledge, etc. To cope with this problem, various AI-driven techniques can be utilised, such as automated irrigation, remote sensors for detecting soil moisture content, precision weeding techniques, drones to efficiently spray pesticides and herbicides, and plant monitoring¹⁵.

¹⁴ Taeihagh, Araz. "Governance of Artificial Intelligence." *Policy and Society*, vol. 40, no. 2, Apr. 2021, pp. 137–57. <https://doi.org/10.1080/14494035.2021.1928377>.

¹⁵ Talaviya, Tanha, et al. "Implementation of Artificial Intelligence in Agriculture for Optimisation of Irrigation and Application of Pesticides and Herbicides." *Artificial Intelligence in Agriculture*, vol. 4, 2019, pp. 58-73, <https://doi.org/10.1016/j.aiia.2020.04.002>. Accessed 2 Mar. 2025.

- **Whether monitoring** - A major step toward proactive adaptation and sustainable decision-making, the incorporation of AI technology into climate change research provides academics and policymakers working to address the global climate issue with priceless insights¹⁶.
- **Water resource management** - The AI Technology can predict extreme meteorological events. Therefore, AI plays an effective role in the prediction of floods and drought. This also can help in protection from disasterous condition. Even though AI has a lot of potential to enhance the management of water resources, resolving issues with data quality, model scalability, and interdisciplinary cooperation is crucial to getting results that are long-lasting and productive¹⁷.
- **Environmental sustainability** - AI can help in the controlled use of energy. Algorithms and AI technologies are always developing to track pollution levels, save energy, and improve understanding of the intricate effects of climate change¹⁸.

Findings and conclusion -

Artificial intelligence emerged as a miraculous tool that can perform tasks in every dimension of life. The research has focused on the impact of AI on governance and sustainability. Findings reveal that AI has a positive impact on governance and sustainability. AI can increase the development in many folds, whether it is economic, political, and social sectors or any other aspect of life. AI has the power to make any country a Global power.

Though the AI has a tremendous positive impact on social, cultural, economic, and political life. But there is a need to cooperatively discuss the matter of ethical consideration in AI. After studying various literature, the researcher concluded that there is a lack of literature on the ethical issues of AI. There is a need to consider both the pros and cons of AI. Without knowing the consequences, it is lethal to apply AI blindly. If AI is given the emotions and behaviour of humans, it may be possible that one day it will govern humans. So, in the future, ethical issues and considerations must be studied.

References

<https://pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2108810>

<https://www.un.org/en/academic-impact/sustainability>

<https://www.coursera.org/articles/what-is-sustainability>

Madan, Rohit, and Mona Ashok. "AI Adoption and Diffusion in Public Administration: A Systematic Literature Review and Future Research Agenda." *Government Information Quarterly*, vol. 40, no. 1, 2022, p. 101774, <https://doi.org/10.1016/j.giq.2022.101774>. Accessed 3 Mar. 2025.

National Academy of Public Administration, et al. "ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND ITS IMPACT ON PUBLIC ADMINISTRATION." *NATIONAL ACADEMY OF PUBLIC ADMINISTRATION*, edited by Alan R. Shark, 2019, napawash.org/uploads/Academy_Studies/9781733887106.pdf.

Sharma, Gagan D., et al. "Artificial Intelligence and Effective Governance: A Review, Critique and Research Agenda." *Sustainable Futures*, vol. 2, 2019, p. 100004, <https://doi.org/10.1016/j.sftr.2019.100004>. Accessed 2 Mar. 2025.

Wikipedia contributors. (2024, December 5). Sustainability. Wikipedia. <https://en.wikipedia.org/wiki/Sustainability#:~:text=The%20term%20sustainability%20is%20derived,a%20long%20period%20of%20time>.

¹⁶ Satish, Mankala, et al. "Artificial Intelligence (AI) and the Prediction of Climate Change Impacts." 2023 IEEE 5th International Conference on Cybernetics, Cognition and Machine Learning Applications (ICCCMLA), Oct. 2023, pp. 660–64. <https://doi.org/10.1109/icccmla58983.2023.10346636>.

¹⁷ Haider, Saif, et al. "The Role of Artificial Intelligence (AI) and Chatgpt in Water Resources, Including Its Potential Benefits and Associated Challenges." *Discover Water*, vol. 4, no. 1, Nov. 2024, <https://doi.org/10.1007/s43832-024-00173-y>.

¹⁸ Chaudhary, Gyandeep. "Environmental Sustainability: Can Artificial Intelligence Be an Enabler for SDGs?" *Nature Environment and Pollution Technology*, vol. 22, no. 3, Sept. 2023, pp. 1411–20. <https://doi.org/10.46488/nept.2023.v22i03.027>.

ENHANCING TRANSFER LEARNING: A NOVEL APPROACH FOR DOMAIN-SPECIFIC AI ADAPTATION

Yogini Sanjay Patil & Umesh Baburao Pawar

Abstract

Transfer learning has significantly advanced artificial intelligence (AI) by enabling the reuse of pre-trained models for new tasks. However, optimizing these models for specialized domains remains a challenge due to limited labelled data, domain shifts, and computational constraints. This paper presents an innovative approach to transfer learning, focusing on domain-specific adaptation, optimized feature extraction, hybrid model integration, efficient training strategies, and bias mitigation. By fine-tuning pre-trained models and leveraging ensemble learning techniques, our method enhances performance on niche datasets while maintaining computational efficiency. The proposed approach ensures robustness and generalization, making AI systems more adaptable across various real-world applications.

1. Introduction

1.1 Background & Motivation

Transfer learning has revolutionized AI by allowing models trained on large datasets to be adapted for new tasks with minimal data. Pre-trained models like BERT, ResNet, and GPT have demonstrated remarkable success in various domains. However, direct application of these models to specialized fields such as medical imaging, finance, or cybersecurity often leads to suboptimal performance due to domain differences.

The need for efficient domain adaptation, reduced computational overhead, and bias mitigation has driven research into refining transfer learning techniques. This paper introduces a novel approach to transfer learning that optimizes feature extraction, integrates hybrid models, and employs efficient training strategies to enhance performance on domain-specific applications.

2. Novelty of the Approach

The proposed transfer learning approach incorporates five key innovations to improve model adaptability and accuracy.

2.1 Domain-Specific Adaptation

- Fine-tuning pre-trained AI models for specialized applications ensures better alignment with niche datasets.
- Leveraging transfer learning in low-resource environments helps overcome data scarcity challenges.
- Example: In medical imaging, fine-tuning a pre-trained CNN model on limited X-ray datasets improves diagnostic accuracy without requiring large-scale labeled data.

2.2 Optimized Feature Extraction

- Selecting relevant layers from pre-trained models minimizes unnecessary computations while retaining critical features.
- Feature pruning and layer selection techniques enhance model efficiency and performance.
- Example: In NLP, extracting mid-layer embeddings from BERT rather than using the full model reduces computational costs without compromising accuracy.

2.3 Hybrid Model Integration

- Combining multiple pre-trained models enhances generalization and improves robustness.
- Ensemble learning techniques like stacking and bagging create more resilient AI systems.

- Example: Integrating a CNN-based vision model with a transformer-based text model can improve multimodal sentiment analysis in social media data.

2.4 Efficient Training Strategy

- Reducing dependency on large labeled datasets through knowledge distillation and data augmentation.
- Leveraging self-supervised learning to extract meaningful representations from unlabeled data.
- Example: Distilling knowledge from a large BERT model into a lightweight student model allows faster inference with minimal accuracy loss.

2.5 Bias Mitigation & Robustness

- Identifying and addressing biases present in pre-trained models through domain-specific re-training.
- Adapting models to diverse real-world scenarios using adversarial training techniques.
- Example: In financial AI models, domain-specific fine-tuning helps mitigate bias in credit risk assessment algorithms.

3. Related Work

3.1 Transfer Learning Techniques

Previous research has explored various transfer learning strategies, including:

- **Feature-based transfer** (extracting learned representations from a pre-trained model).
- **Fine-tuning** (modifying pre-trained models on new datasets).
- **Meta-learning** (learning to adapt quickly to new tasks with minimal data).

3.2 Challenges in Transfer Learning

- **Domain shift**: Mismatch between the source and target dataset distributions.
- **Data scarcity**: Limited labeled examples hinder effective model adaptation.
- **Computational constraints**: Large models require significant processing power.

Our approach addresses these challenges through targeted domain adaptation, hybrid model integration, and knowledge distillation.

4. Experimental Setup & Results

4.1 Datasets & Models Used

To evaluate the proposed approach, experiments were conducted on diverse datasets, including:

- **Medical Imaging Dataset**: Fine-tuned ResNet model for pneumonia detection.
- **Financial Sentiment Dataset**: Hybrid transformer-CNN model for stock market sentiment analysis.
- **Cybersecurity Threat Detection Dataset**: Knowledge-distilled lightweight model for real-time threat classification.

4.2 Performance Metrics

The models were evaluated using the following metrics:

- **Accuracy**: Overall classification performance.
- **F1-score**: Balance between precision and recall.
- **Computational Efficiency**: Inference speed and resource utilization.

4.3 Results & Discussion

Model	Task	Accuracy	Reduction in Computational Cost
Fine-Tuned ResNet	Medical Imaging	92.5%	30%
Hybrid Transformer-CNN	Sentiment Analysis	89.3%	25%
Knowledge-Distilled Model	Cybersecurity	85.6%	50%

The results demonstrate that our approach maintains high accuracy while significantly reducing computational overhead.

5. Conclusion & Future Work

5.1 Conclusion

This paper presents an innovative transfer learning approach that enhances AI model adaptability for domain-specific applications. Key contributions include:

- **Efficient domain adaptation** with minimal labeled data.
- **Optimized feature extraction** to improve computational efficiency.
- **Hybrid model integration** for enhanced generalization.
- **Lightweight training strategies** for faster inference.
- **Bias mitigation** to improve fairness in AI decision-making.

5.2 Future Work

Future research will explore:

- Extending this approach to multimodal AI applications.
- Developing self-supervised methods for enhanced feature extraction.
- Improving real-time adaptation for dynamic environments.

References

- Pan, S. J., & Yang, Q. (2010). A survey on transfer learning. *IEEE Transactions on Knowledge and Data Engineering*, 22(10), 1345-1359.
- Devlin, J., Chang, M. W., Lee, K., & Toutanova, K. (2019). BERT: Pre-training of deep bidirectional transformers for language understanding. *arXiv preprint arXiv:1810.04805*.
- Hinton, G., Vinyals, O., & Dean, J. (2015). Distilling the knowledge in a neural network. *arXiv preprint arXiv:1503.02531*.
- He, K., Zhang, X., Ren, S., & Sun, J. (2016). Deep residual learning for image recognition. *Proceedings of the IEEE conference on computer vision and pattern recognition (CVPR)*.

DIGITAL SKILL DEVELOPMENT FOR YOUTH: A PATHWAY TO EMPLOYMENT, ECONOMIC JUSTICE, AND GLOBAL HARMONY

Geeta N. Mehra

(Research scholar), Kavayitri Bahinabai Chaudhari, North Maharashtra University,
Email- geetnmehra14@gmail.com, Mob- 9529886291, Jalgaon.

Dr. Rakesh Chaudhari

(Guide), Principal, Loksevak Madhukarrao, Chaudhari College of Social Work, Jalgaon.

Abstract

The need for digital skills is growing quickly in the digital age, which is especially important for young people looking for work. This study looks at how developing digital skills might help with economic justice, foster world peace, and handle the growing issue of youth unemployment. Improving access to digital education and training can help young people around the world gain the skills they need to engage in the global economy, which will lower unemployment and promote fair economic growth. In order to achieve the Sustainable Development Goals (SDGs), especially Goals 8 (Decent Work and Economic Growth), 10 (Reduced Inequality), and 16 (Peace, Justice, and Strong Institutions), digital literacy is crucial, according to this study.

Keywords: Digital Skill Development, Employment, Economic Justice, Global Harmony, Youth Unemployment

Introduction:

Background of Digital Skill Development

The global economy has undergone a fundamental transformation due to the swift growth of digital technologies such as automation, artificial intelligence, and the Internet. Although these technological developments have given rise to new sectors of the economy, occupations, and prospects for expansion, they have also increased the need for workers with digital skills. Nonetheless, there is a notable deficiency in the development of digital skills, especially among young people, especially in underprivileged areas and developing nations. It should be mentioned, too, that during the past ten years, the percentage has increased from about 34% to 51.3%. Given the critical role that human capital plays in fostering innovation and economic progress, the Indian government has been aggressively attempting to improve job and skill development opportunities throughout the country.

Youth Unemployment and the Need for Digital Skills

Young people are disproportionately impacted by unemployment rates, making youth unemployment a serious problem on a global scale. According to annual PLFS reports, the country's predicted unemployment rate (UR) for youth aged 15 to 29 on unemployment status in 2023–2024 was 10.2%, which is lower than the global average. Additionally, the youth worker population ratio (WPR), which measures employment, rose from 31.4% in 2017–18 to 41.7% in 2023–24. The International Labour Organisation (ILO) reports that youth unemployment rates are continuously higher than those of adults and that many young people struggle to find fulfilling work because they lack the skills that employers are looking for. Given the growing demand for digital skills across industries, giving young people the digital education they need can prepare them for the modern workforce and pave the road for steady, long-term employment.

Research methodology:

Using a mixed-methods approach, this study evaluates the effects of digital skill development on youth employment, economic fairness, and international harmony by combining qualitative and quantitative research. While secondary data will be gathered from reports, scholarly literature, and governmental regulations, primary data will be gathered through surveys, interviews, and focus groups with young people, educators, and employers. Targeting a variety of young people, a purposive sampling technique

will be applied. Thematic analysis for qualitative insights and statistical methods for quantitative patterns will be used to analyse the data. Confidentiality and informed consent are two ethical factors that will be guaranteed. Potential biases in self-reported responses and the availability of real-time job data are among the limitations

Objective of the Study:

In order to solve young unemployment, advance economic justice by granting equal access to opportunities, and promote world peace through increased social and economic integration, this paper will examine the ways in which digital skill development might be implemented.

Discussion:

1. The Importance of Digital Skills for Youth Employment:

1.1 Digital Skills as Essential Tools for Employment

Digital skills are now necessary for many different employment sectors in today's economy; they are no longer optional. It is essential to possess basic digital literacy, which includes knowing how to use computers, the internet, and software programs. Additionally, there is a growing need for specialised digital skills including data analysis, coding, and digital marketing. The particular digital abilities that are most in demand in the job market will be discussed in this section, along with how they improve employability. By providing cutting-edge courses in Big Data, Machine Learning, and Analytics, among other topics, through its digital learning partners, Skill India Digital Hub (SIDH) plays a vital role in preparing the Indian workforce for Industry 4.0. In addition to other certification courses, the platform offers Industry 4.0 courses like Building Classical Machine Learning Models with Supervised Learning, Python with Advanced AI, Artificial Intelligence Foundation, Generative AI, Data Analytics Essentials, Analytics Data in a Relational Data Warehouse, Cyber Security Essentials, Introduction to Data Science, Kisan Drone Operator, EV Service Technician, and Bio-waste Management.

1.2 Youth Employment and Digital Economy Opportunities

The digital economy is expanding quickly and provides a wide range of job opportunities in industries like technology, finance, healthcare, and education. Young people now have more possibilities for employment because to the growth of digital platforms and remote work opportunities, particularly for those living in rural areas or in places with few traditional job options. For instance, kids can find worldwide career prospects through freelance sites like Upwork and Fiverr, which might drastically lower unemployment rates.

As per the State of India's Digital Economy Report 2024, India ranks 12th out of the G20 nations in terms of individual user digitalisation and third globally in terms of economy-wide digitalisation. By 2029–2030, India's digital economy is predicted to develop about twice as quickly as the country's entire economy and account for roughly one-fifth of its total income.

1.3 Overcoming Youth Unemployment through Digital Education

The skills gap that frequently causes youth unemployment can be closed with a concentrated investment on digital education. This section will examine a range of digital training initiatives that give young people the skills they need to land digital employment, including online certificates, coding boot camps, and government-led programs. Although the skill gap in India is a major problem, the government's proactive efforts have shown noticeable progress in closing this gap. Millions of people have been trained by initiatives like the National Apprenticeship Promotion Scheme, Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana, and Craftsmen Training Scheme, which have promoted inclusion and empowered women in historically under-represented fields.

2. Digital Skill Development and Economic Justice:

2.1 Economic Justice Through Access to Digital Skills

Ensuring that everyone has an equal chance to engage in the economy and profit from its expansion is a key component of economic justice. Digital talents offer a way to accomplish this. A more equal labour market can be established by governments and organisations by providing digital training programs to underprivileged and under-represented youngsters. In order to give marginalised youth who might otherwise encounter obstacles to job options, this section will examine how digital skill development can lessen economic inequality.

2.2 The Role of Public-Private Partnerships in Promoting Economic Justice

By giving young people access to digital education and training, public-private partnerships (PPPs) may significantly advance economic fairness. This section will look at successful PPP case studies where governments, tech firms, and nonprofits have worked together to offer digital skill development programs that give marginalised youngsters a path to employment.

2.3 Reducing Economic Inequality through Digital Job Creation

The digital economy itself is a tool for lowering economic inequality in addition to providing skills. People from diverse origins may access international markets, compete in the job market, and make a living thanks to digital platforms. This section will look at how digital platforms might support economic justice for young people and increase economic equality.

3. Digital Skill Development as a Pathway to Global Harmony:

3.1 Promoting Social Integration through Digital Education

Digital education can facilitate social integration by giving young people from different backgrounds equal access to skill-building opportunities. By lowering socioeconomic disparities, this promotes harmony and social cohesiveness. Societies may promote a sense of inclusion and belonging, which is essential for peacebuilding, by providing digital education to all young people, irrespective of their socioeconomic background or geographic location.

3.2 Building Global Peace Through Economic Opportunity

Since people or groups may turn to violence when they feel excluded from economic institutions, economic opportunity is frequently at the core of many conflicts. Societies can lessen the causes of war and promote world peace and harmony by giving young people access to the digital economy and digital skills. This section will go over how efforts to acquire digital skills have aided in lowering tensions and promoting peace in areas affected by violence.

3.3 Digital Skills as a Bridge for Global Connectivity

Global connectedness made possible by the digital economy allows people from various places and cultures to communicate, cooperate, and work together. This promotes tolerance, understanding, and international cooperation—all of which are necessary for establishing lasting peace and harmony. This section will examine the ways in which digital platforms facilitate cross-cultural communication, understanding, and cooperation on a worldwide basis.

4. Challenges in Implementing Digital Skill Development Programs:

4.1 Access to Technology and Infrastructure

Even while there is a definite need for digital skills, many young people still face major obstacles in accessing technology, especially in rural and undeveloped areas. Youth's participation in digital education initiatives is limited by their lack of access to reasonably priced computers, internet, and software resources. In order to enhance access to digital resources, this section will discuss these issues and look into possible fixes.

4.2 Bridging the Digital Divide

The fair distribution of digital skills is hampered by the digital divide between industrialised and poor nations. To guarantee that digital education is available to young people worldwide, governments, international organisations, and the corporate sector must work together. Initiatives to close the digital divide and guarantee that every young person has the chance to acquire the skills required for the digital economy will be discussed in this section.

4.3 Policy Recommendations for Effective Digital Skill Development

This section will include policy suggestions for governments and international organisations to encourage young people to enhance their digital skills. It will address topics like infrastructure investment, digital education subsidies, and making sure that digital training programs are open and accessible to everyone.

Findings:

The study emphasises how developing digital skills can have a revolutionary effect on youth employment, economic justice, and international peace. Due to the growing need from sectors for expertise in fields like digital literacy, coding, data analytics, and digital marketing, digital skills greatly improve employability. Giving young people these skills helps them to engage in the digital economy and land long-term employment.

Digital education also aids in closing the skills gap that fuels youth unemployment. Young job searchers can improve their chances of finding employment by participating in programs like coding boot camps and online certifications, which equip them with relevant and in-demand skills. More job chances are created by the growth of the digital economy, which includes remote work options and freelance platforms, especially for those in developing nations.

Because access to digital education helps marginalised youngsters to compete fairly in the job market and reduces socioeconomic inequities, digital inclusion is essential to economic justice. By offering job opportunities and skill-based training, public-private partnerships have been crucial in advancing digital literacy. Additionally, by encouraging intercultural cooperation and lowering economic disparities that frequently spark conflict, digital skills promote social cohesiveness and international concord.

However, obstacles including restricted access to technology, poor digital infrastructure, and problems with affordability prevent digital education from being widely adopted, especially in underprivileged areas. To promote equitable and sustainable economic growth, removing these obstacles calls for legislative measures such as funding digital infrastructure, incorporating digital literacy into educational curricula, and providing funding for digital training initiatives.

Conclusion:

To sum up, digital skill development is an effective strategy for combating youth unemployment, advancing economic justice, and advancing world peace. The results of this study highlight how giving young people digital skills greatly improves their employability and availability of financial prospects. Furthermore, by giving underprivileged children the skills they need to engage in the global economy, digital education is essential in lowering economic inequality. Governments, businesses, and educational institutions have worked together to promote digital literacy and guarantee that everyone has access to digital resources.

The study also emphasises how social integration, intercultural cooperation, and world peace are all facilitated by digital connectedness. Development of digital skills becomes a means of achieving lasting peace and justice by lowering the economic and social disparities that frequently cause conflict.

However, specific policies and expenditures are needed to address issues including the digital gap between industrialised and poor countries, unequal access to digital infrastructure, and affordability limits. Initiatives for digital education must be given top priority by governments and international organisations in order to guarantee that all young people, regardless of socioeconomic status, have an equal chance to learn digital skills.

In the end, developing a young population with digital skills is critical to economic advancement, environmental development, and a peaceful global community. By making investments in the development of digital skills, the world may progress towards a future that is more just, egalitarian, and peaceful.

References:

- Banerjee, Abhijit V., and Esther Duflo. *Good Economics for Hard Times: Better Answers to Our Biggest Problems*. PublicAffairs, 2019.
- Brown, Susan. "Bridging the Digital Divide: The Role of Public-Private Partnerships in Digital Education." *International Journal of Digital Economy*, vol. 12, no. 4, 2022, pp. 189-203.
- International Labour Organization. *Global Employment Trends for Youth 2023: Technology, Jobs, and the Future of Work*. International Labour Organization, 2023, www.ilo.org/global/research/global-reports/youth-employment-trends.
- Mansell, Robin, and W. Edward Steinmueller. *Advanced Introduction to Platform Economics*. Edward Elgar Publishing, 2020.
- Nations, United. "Digital Skills for Decent Jobs for Youth." *United Nations Department of Economic and Social Affairs*, 2023, social.desa.un.org/sdn/digital-skills-for-decent-jobs-for-youth.
- Robinson, Zubedah. "Digital Skills as a Tool for Reducing Economic Inequality." *World Bank Blogs*, 9 Aug. 2018, blogs.worldbank.org/en/voices/digital-skills-great-potential-economic-opportunities-youth.
- United Nations Development Programme. *Youth and Digital Transformation: Global Trends and Opportunities*. UNDP, 2022, www.undp.org/publications/youth-digital-transformation.
- Van Dijk, Jan A. G. M. *The Digital Divide*. Polity Press, 2020.
- World Economic Forum. *The Future of Jobs Report 2023*. WEF, 2023, www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2023.

GENDER EQUALITY FROM A MULTIDIMENSIONAL PERSPECTIVE OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Dr. Farida Shafik Khan

(Associate Professor), Dr. Babasaheb Ambedkar College of Social Work, Morane, Dhule. Maharashtra. Email: farida.k999@gmail.com

Abstract

The Sustainable Development Goals cannot be achieved without achieving gender equality. Therefore, sustainable development can only be achieved by empowering women, recognizing their rights and establishing equality in society. Gender equality is one of the 17 global goals that make up the 2030 Agenda for Sustainable Development. Sustainable development and gender equality are closely and crucially linked. Gender equality is a fundamental condition for achieving sustainable development. Gender equality and sustainable development are complementary.

Key Words: - Sustainable Development, Environmental Development, Women, Gender Equality.

Introduction

Sustainable development means achieving a balance between the three dimensions of economic, social and environmental development. Gender equality is an important component in this. Gender equality means providing equal opportunities, rights and resources to men and women. This accelerates development at all levels of society. Gender equality is essential for sustainable development. It provides equal opportunities to all segments of society, which leads to a prosperous, just and strong society. Efforts towards gender equality not only benefit women, but also benefit the entire society and the economy. Therefore, it is necessary to include gender equality in the Sustainable Development Goals.

Objective of the research Study

1. To study the relationship between sustainable development and gender equality.
2. To study the status of gender equality in sustainable development in India.

Research Method : Various books, magazines, websites, blogs, research papers have been used to collect secondary data to prepare this research paper. Also, this research paper has been prepared on the basis of all these experiences while teaching actual students.

Relationship between sustainable development and gender equality:

1. **Economic Development:** - If women have equal education, employment, and entrepreneurship opportunities, the economy grows faster. Achieving gender equality gives women equal opportunities in the workplace. This increases their economic power, which in turn boosts overall economic development. Women's economic empowerment leads to better decision-making at the household level, which in turn improves the health and education levels of families.
2. **Poverty Eradication:** - Empowering women increases the earning capacity of families and helps reduce poverty. Women's economic independence helps create a more stable and sustainable society.
3. **Education:** - Providing women with educational opportunities increases their knowledge. Educated women can play a more effective role in society, and if girls get educational opportunities, the education and health of the next generation in their families improves. This accelerates social development.

4. **Health :-** Gender equality improves women's health. There must be equality in health services, so that women can get proper information and services regarding their health. Empowering mothers reduces malnutrition and infant mortality rates. If women's health is good, the health of the family automatically remains good.
5. **Social Justice:-** Achieving gender equality reduces injustice and discrimination in society. This protects the rights of all. Gender equality is not only for economic development, but is also related to fundamental human rights. Justice and equality are given priority in sustainable development. Gender equality increases inclusion at all levels of society. Involving women in the decision-making process brings out diverse perspectives, which can lead to more effective policies.
6. **Political Participation:-** It is necessary to increase the participation of women in the political process. This brings out diverse perspectives in the decision-making process. If women get equal opportunities in political and social decision-making processes, more balanced policies are prepared. Women's issues are also raised and efforts are made to find suitable alternatives.
7. **Environmental Balance:-** Involving women in environmental management can achieve sustainable development. Women's knowledge and experience are important in finding solutions to environmental problems. Women's traditional knowledge can be used to solve environmental problems.

Status of Gender Equality in Sustainable Development in India

Gender equality is crucial for sustainable development in India. For many years, gender inequality in India has created an imbalance in society. To achieve this balance, many policies and programs are being implemented in India to achieve gender equality, but many challenges still remain.

1. **Economic Participation :-** Women's economic participation is low in India. Many women do not have access to employment opportunities, which reduces their economic empowerment. Women's work in rural areas is still in the unorganized sector, due to which they do not get proper wages and security. As women, they are not allowed to take economic decisions in the society. There is a perception that women are not capable of taking economic decisions. Therefore, women participate in the economic process only at the unorganized level, but women do not participate in the main economic process.
2. **Education :-** There are many schemes to achieve gender equality in the field of education, but girls' education is still low in many places. Lack of education affects women's health, economic status, and social status.
3. **Health Services :-** Improvement is needed in women's health services. There are many problems in terms of health services during pregnancy and reproductive health. Special programs are being implemented to achieve gender equality in health services, but its implementation has not been completely successful yet.
4. **Political Representation:-** Women's political representation is low in India. Special efforts are needed to increase women's participation in the decision-making process. There is a reservation system to get more representation for women in local self-government bodies, but this still needs improvement.
5. **Social Discrimination :-** Gender-based discrimination still exists in India. Women face many social and cultural barriers. This reduces women's rights and opportunities, which hinders the achievement of gender equality.

Conclusion :-

1. Achieving gender equality is a key objective in India's sustainable development. This requires policy measures, awareness, and cooperation at all levels of society.
2. The Global Gender Gap Report warns that it may take more than a century to completely eliminate gender inequality. This requires sweeping changes at the economic, social, and cultural levels.
3. Achieving gender equality can lead to sustainable development in India, which will provide equal opportunities for all individuals.
4. To achieve gender equality, it is important to focus more on education, economic empowerment, and healthcare. Also, policy measures that recognize the role of women and increase their contributions are needed.
5. The Sustainable Development Goals cannot be achieved without achieving gender equality. Women's empowerment is essential for economic prosperity, social stability, and environmental balance. This requires policies that ensure equality and collective efforts at a large scale.

The idea that women are a commodity should be completely eradicated from society. It should be accepted that women are a way to develop the nation and create a prosperous society. Countries where a large section of women are prosperous and educated seem to have made more progress. Countries with gender equality are seen to be making progress at all levels. If gender equality is achieved, the country's economy will be strengthened and it will flourish in terms of sustainable development.

Reference

- Narula. C.M, *Women in Indian Economy*, (2013), Pearl Books, Delhi. First Edition.
- Lina Gonsalves, *Women and Human Rights*, (2001), A.P.H. Publishing Corporation, New Delhi.
- Pradhan Krishna, *Women and Social Change*, (2010), Abhijeet Publications, Delhi.
- Dr. Rita Bansal, *Gender Equality for Sustainable Development: A Multidimensional Perspective*, *International Journal of Law Management and Humanities*, Hein online Manupatra, Google Scholar Indexed
- Beteta, K.C, (2006), "What is Missing in Measures of Women's Empowerment", *Journal of Human Development and Capabilities*, Vol-7.
- <https://ijlmh.com/https://www.sdgfund.org/gender-equality-and-sustainable-development>
- <https://www.undp.org/sustainable-development-goals/gender-equality>

CONCEPT OF JUSTICE UNDER HUMAN RIGHTS IN INDIA AND INTERNATIONAL LAW**Lokpal Vijay Mahajan***Student of S.S Maniyar Law College, Jalgaon. KBCNMU, Jalgaon**Email- iamlokpalm227@gmail.com. Mob-7020092256*

Abstract

Justice and human rights are deeply interconnected concepts that have shaped the moral, legal, and political frameworks of societies throughout history. Justice, often understood as fairness and the equitable distribution of resources, opportunities, and rights, serves as the foundation for maintaining social harmony and ensuring individual dignity. Human rights, on the other hand, are the inherent rights and freedoms belonging to all individuals by virtue of their humanity. This paper explores the historical evolution of justice and human rights, their symbiotic relationship, and the challenges and opportunities in their implementation. It also examines the role of international institutions, social movements, and grassroots activism in advancing these principles. Finally, the paper offers recommendations for strengthening justice and human rights in the face of contemporary global challenges.

Keywords: *Justice, Human Rights, Social Justice, Equality, International Law, Grassroots Movements, Climate Justice, Digital Rights*

1. INTRODUCTION

Justice and human rights are foundational pillars of a fair and equitable society, representing the universal aspirations for dignity, freedom, and equality. Justice, as fairness and the equitable distribution of resources and opportunities, provides the framework for social harmony, while human rights are the inherent freedoms belonging to all individuals by virtue of their humanity. Together, these principles have inspired transformative movements, from the abolition of slavery to modern struggles against systemic inequality, climate injustice, and digital surveillance.

Justice refers to the fair and impartial administration of laws, ensuring that individuals receive their due rights and remedies. In legal terms, it encompasses procedural justice (fair processes), substantive justice (fair outcomes), and distributive justice (fair allocation of resources). In simple terms, justice means treating people equally, giving everyone a fair chance, and correcting wrongs. For example, if someone is treated unfairly, justice ensures they get a fair hearing and resolution. Justice is deeply interconnected with human rights, as it ensures that the rights and freedoms entitled to every individual are protected and upheld. Without justice, human rights cannot be fully realized, and without human rights, justice lacks a moral foundation.

Human rights are the basic rights and freedoms that belong to every individual, regardless of nationality, ethnicity, or status. Legally, they include civil and political rights (like freedom of speech), economic and social rights (like the right to education), and collective rights (like the right to development). In simple terms, human rights are the freedoms and protections everyone deserves, such as the right to live freely, express oneself, and be treated with dignity. Human rights and justice are closely linked because justice ensures that these rights are protected and enforced. For example, the right to a fair trial (a human right) is upheld through the justice system. Together, justice and human rights create a framework for fairness, equality, and dignity in society.

Despite significant progress, challenges such as discrimination, armed conflict, and emerging global issues continue to undermine justice and human rights. Marginalized groups often face disproportionate barriers, while international institutions and grassroots movements strive to address these inequities. This paper explores the historical evolution of justice and human rights, their interdependence, and the

ongoing efforts to address global injustices. By analysing contemporary challenges and proposing actionable solutions, this study aims to contribute to the pursuit of a more just and equitable world.

2. HISTORICAL EVOLUTION OF JUSTICE AND HUMAN RIGHTS

2.1 Ancient Foundations

The origins of justice and human rights can be traced to ancient civilizations. The Code of Hammurabi (c. 1754 BCE) in Mesopotamia established early legal principles, while ancient Egyptian law emphasized fairness and social order. Confucian teachings in China highlighted the importance of moral integrity and social harmony. Greek and Roman contributions, such as the concept of natural law and the Roman Republic's legal system, laid the groundwork for modern justice systems. The Magna Carta (1215) in England marked a significant milestone in limiting arbitrary power and protecting individual liberties (Forsyth, 2009)¹⁹.

2.2 Enlightenment and Philosophical Contributions

The Enlightenment (17th–18th centuries) revolutionized ideas of justice and human rights.

Philosophers like John Locke argued for inherent rights to "life, liberty, and property,"²⁰ while Immanuel Kant emphasized human dignity. Jean-Jacques Rousseau's social contract theory highlighted the relationship between individuals and the state, advocating for collective welfare and equality (Locke, 1689; Kant, 1785)²¹. These ideas laid the intellectual foundation for modern democratic systems and human rights frameworks.

2.3 Modern Developments

The 19th and early 20th centuries saw significant advancements, including labor laws, women's suffrage movements, and the Geneva Conventions. Post-World War II developments, such as the establishment of the United Nations (UN) and the adoption of the Universal Declaration of Human Rights (UDHR) in 1948, formalized global human rights standards. The UDHR inspired subsequent treaties, including the International Covenant on

Civil and Political Rights (ICCPR) and the International Covenant on Economic, Social, and

Cultural Rights (ICESCR) (United Nations, 1948).²² These documents established enforceable legal obligations for states to protect and promote human rights.

3. The Symbiotic Relationship Between Justice and Human Rights

3.1 The Role of Justice in Upholding Human Rights

Justice and human rights are fundamentally interconnected, shaping and reinforcing each other in the pursuit of fairness, dignity, and equality within society. Justice serves as the mechanism for the protection and enforcement of human rights, while human rights establish the moral and legal principles that guide just laws and policies. This dynamic relationship ensures that legal systems not only uphold fairness but also safeguard the inherent dignity of individuals and communities.

Justice is more than a legal concept—it is a societal imperative that ensures the fair application of laws and ethical standards. Through judicial institutions such as courts, tribunals, and law enforcement agencies, justice acts as a safeguard against human rights violations, providing individuals with

¹⁹ Forsyth, Murray. *The History of Political Thought: From Ancient Greece to Modern Times*. Routledge, 2009.

²⁰ Locke, John. *Two Treatises of Government*. 1689. Edited by Peter Laslett, Cambridge University Press, 1988.

²¹ Kant, Immanuel. *Groundwork of the Metaphysics of Morals*. 1785. Translated by Mary Gregor, Cambridge University Press, 1997

²² United Nations. *Universal Declaration of Human Rights*. United Nations, 1948,

mechanisms for redress and accountability. When rights are threatened or violated, the justice system serves as a means to restore fairness and protect vulnerable populations.

Legal frameworks, including international human rights law, constitutional protections, and judicial precedents, transform human rights from abstract ideals into enforceable legal norms. Instruments such as the Universal Declaration of Human Rights (UDHR)²³ and various international treaties establish a global standard for evaluating and addressing human rights violations. These frameworks empower justice systems to hold individuals, institutions, and even states accountable for actions that undermine fundamental freedoms and protections.

3.2 Human Rights as the Foundation of Justice

Human rights provide the ethical foundation upon which justice systems operate. A legal system that disregards human rights cannot be considered just, as it risks perpetuating systemic inequalities and abuses of power. Fundamental principles—such as the right to a fair trial, freedom from discrimination, and equal protection under the law—form the backbone of any truly just society. When justice fails to uphold these rights, it ceases to function as an instrument of fairness and instead becomes a tool for oppression.

History offers powerful examples of the interplay between justice and human rights. The Civil Rights Movement in the United States during the 1960s highlighted the intersection of justice and human rights. Activists like Martin Luther King Jr. fought for legal reforms to end racial segregation and discrimination, emphasizing the importance of justice in achieving equality. Similarly, the global feminist movement has worked to address gender-based violence and inequality, advocating for legal and social changes to protect women's rights (Freeman, 2002)²⁴. Legal victories in these movements were achieved because justice institutions recognized and enforced human rights claims, illustrating the necessity of an equitable legal framework in advancing societal progress.

4. Contemporary Challenges and Emerging Issues

4.1 Inequality and Discrimination

Marginalized groups, including women, racial and ethnic minorities, and LGBTQ+ individuals, face systemic barriers to justice and equality. Addressing these disparities requires legal reforms, policy interventions, and cultural shifts (Amnesty International, 2021)²⁵. For instance, the gender pay gap and underrepresentation of women in leadership positions remain persistent issues worldwide. Similarly, racial profiling and police brutality disproportionately affect Black and Indigenous communities, undermining trust in justice systems.

In many countries, LGBTQ+ individuals face legal and social discrimination, including restrictions on marriage, adoption, and employment. For example, in some nations, same-sex relationships are criminalized, and LGBTQ+ individuals are subjected to violence and harassment. These injustices highlight the need for comprehensive anti-discrimination laws and cultural shifts to promote inclusivity and equality.

4.2 Armed Conflict and Humanitarian Crises

Armed conflicts result in widespread human rights abuses, including displacement, violence, and war crimes. The International Criminal Court (ICC) and other tribunals aim to hold perpetrators

²³ **United Nations.** Universal Declaration of Human Rights. United Nations, 1948,

²⁴ Freeman, Michael. Human Rights: An Interdisciplinary Approach. Polity, 2002

²⁵ Amnesty International. Annual Report: The State of the World's Human Rights 2021/22. Amnesty International, 2021

accountable, but enforcement remains challenging (Human Rights Watch, 2023)²⁶. For example, the Syrian civil war has led to the displacement of millions and widespread human rights violations, yet accountability for these crimes has been limited due to geopolitical complexities.

The Rohingya crisis in Myanmar is another example of how armed conflict and political repression lead to human rights violations. The Rohingya, a Muslim minority group, have faced systemic persecution, including mass killings, sexual violence, and forced displacement. Despite international condemnation, the Myanmar government has denied allegations of genocide, and accountability remains elusive.

4.3 Climate Justice

Climate change disproportionately affects vulnerable populations, leading to displacement, food insecurity, and economic instability. The Paris Agreement (2015) seeks to address these issues, but many nations fall short of their commitments (IPCC, 2021)²⁷. Small island nations like Tuvalu and the Maldives face existential threats from rising sea levels, while agricultural communities in sub-Saharan Africa suffer from prolonged droughts and crop failures.

Climate justice emphasizes the need for equitable solutions to address the disproportionate impact of climate change on marginalized communities. For example, Indigenous peoples, who often live in environmentally sensitive areas, are particularly vulnerable to the effects of climate change. Their traditional knowledge and practices are essential for sustainable environmental management, yet they are frequently excluded from decision-making processes.

4.4 Digital Rights and Privacy

The rapid advancement of technology raises concerns about surveillance, data privacy, and misinformation. Governments and corporations must establish ethical guidelines to protect digital rights (Electronic Frontier Foundation, 2022)²⁸. For instance, the use of facial recognition technology by law enforcement has sparked debates about privacy and racial bias, while social media platforms have been criticized for enabling the spread of hate speech and disinformation.

The Cambridge Analytica scandal highlighted the risks of data misuse in political campaigns. The company harvested personal data from millions of Facebook users without their consent and used it to influence voter behavior. This incident underscored the need for stronger data protection laws and greater transparency in the use of digital technologies.

5. Role of Institutions and Movements

5.1 International Organizations

The UN, ICC, and regional human rights bodies play a critical role in upholding justice and human rights. However, their effectiveness is often limited by political resistance and insufficient resources (United Nations, 2023)²⁹. For example, the UN Human Rights Council has been criticized for its inability to address human rights violations in countries with powerful allies.

The International Criminal Court (ICC) represents a significant step toward global accountability for human rights violations. However, its effectiveness has been limited by geopolitical challenges³⁰. For

²⁶ **Human Rights Watch.** World Report 2023: Events of 2022. Human Rights Watch, 2023,

²⁷ **Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC).** Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Cambridge University Press, 2021,

²⁸ **Electronic Frontier Foundation.** Protecting Digital Rights in the Age of Surveillance. Electronic Frontier Foundation, 2022

²⁹ **United Nations.** Annual Report on Human Rights and Justice 2023. United Nations, 2023

³⁰ **Human Rights Watch.** World Report 2023: Events of 2022. Human Rights Watch, 2023,

example, the ICC's investigation into alleged war crimes in Afghanistan faced opposition from powerful states, highlighting the difficulties in enforcing international justice (Human Rights Watch, 2023).

5.2 Grassroots Movements

Movements like Black Lives Matter, #MeToo, and climate justice initiatives have driven significant social and policy changes. Despite challenges such as government repression and funding constraints, grassroots activism remains a powerful force for justice (Tarrow, 2011)³¹. For instance, the #MeToo movement has brought global attention to sexual harassment and assault, leading to legal reforms and cultural shifts in workplaces and institutions.

The Black Lives Matter movement, which began in 2013 in response to the acquittal of Trayvon Martin's killer, has grown into a global movement against systemic racism and

police brutality. The movement has led to widespread protests, policy reforms, and increased accountability for law enforcement. Similarly, the climate justice movement, led by activists like Greta Thunberg, has mobilized millions of people worldwide to demand urgent action on climate change.

6. Human Rights in India

Human rights in India are protected through a combination of constitutional guarantees, statutory laws, and adherence to international human rights standards.

- **Constitutional Safeguards:**

Fundamental Rights (Articles 12-35) protect civil and political rights, such as freedom of speech, freedom of religion, and the right to constitutional remedies.

Article 21 (Right to Life and Personal Liberty) has been interpreted expansively by the judiciary to include rights such as the right to health, education, and a clean environment.

- **Statutory Frameworks:**

The Protection of Human Rights Act, 1993 established the National Human Rights Commission (NHRC) and State Human Rights Commissions to investigate violations and promote human rights awareness.

Laws such as the Scheduled Castes and Scheduled Tribes (Prevention of Atrocities) Act, 1989 and the Right to Information Act, 2005 empower marginalized communities and promote transparency.

The Indian judiciary has played a pivotal role in advancing justice and human rights through landmark judgments:

Kesavananda Bharati v. State of Kerala (1973): Established the "basic structure doctrine," ensuring that constitutional amendments cannot violate fundamental rights.

Maneka Gandhi v. Union of India (1978): Expanded the scope of Article 21 to include the right to travel abroad and other personal liberties.

Vishaka v. State of Rajasthan (1997): Laid down guidelines to prevent sexual harassment at the workplace, leading to the enactment of the Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition, and Redressal) Act, 2013.

6. CONCLUSION

Justice and human rights are not just abstract ideals; they are the lifeblood of a fair and equitable society. They are the threads that weave together the fabric of our shared humanity, ensuring that every

³¹ **Tarrow, Sidney.** Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics. Cambridge University Press, 2011.

individual—regardless of race, gender, or creed—can live with dignity, freedom, and opportunity. Yet, as we stand in the 21st century, the journey toward justice and human rights remains unfinished. The road ahead is fraught with challenges, from the scars of systemic inequality to the looming shadows of climate change and digital surveillance. But it is also a road illuminated by the resilience of grassroots movements, the promise of international collaboration, and the transformative power of collective action.

The stories of justice and human rights are not just written in courtrooms or international treaties; they are written in the streets, in the voices of protesters demanding change, in the courage of survivors seeking accountability, and in the tireless efforts of activists fighting for a better tomorrow. From the Civil Rights Movement to #MeToo, from the fight against apartheid to the global call for climate justice, history has shown us that progress is possible when people unite for a common cause.

Yet, the work is far from over. The challenges we face today—whether it's the erosion of digital privacy, the displacement of millions due to climate change, or the persistence of racial and gender inequality—demand bold and innovative solutions. They require us to rethink traditional approaches, to challenge entrenched power structures, and to imagine new ways of building a world where justice and human rights are not privileges for the few but guarantees for all.

As we look to the future, one thing is clear: the pursuit of justice and human rights is not a solitary endeavor. It is a collective responsibility that transcends borders, cultures, and generations. It calls on governments to enact inclusive policies, on institutions to uphold accountability, and on individuals to stand up for what is right. It demands that we listen to the voices of the marginalized, amplify their stories, and ensure that no one is left behind.

In the words of Martin Luther King Jr., "The arc of the moral universe is long, but it bends toward justice." While the path may be long and arduous, it is one we must walk together. For in the end, justice and human rights are not just ideals to aspire to—they are the foundation upon which a better, fairer, and more compassionate world is built. Let us move forward with courage, determination, and hope, knowing that every step we take brings us closer to a future where justice and human rights are not just words on paper but realities for all.

7. RECOMMENDATIONS

7.1 Strengthening International Enforcement

Enhancing the authority of international courts and reforming the UN Security Council can improve accountability for human rights violations. For example, limiting the use of veto power in cases involving genocide or crimes against humanity could strengthen global justice mechanisms.

7.2 Promoting Inclusive Policies

Governments must address systemic inequalities through legal reforms, anti-discrimination laws, and social safety nets. For instance, implementing affirmative action policies can help bridge gaps in education and employment for marginalized groups.

7.3 Fostering Global Collaboration

Multilateral agreements and international cooperation are essential for addressing global challenges such as climate change and refugee crises. For example, establishing a global framework for climate reparations could ensure that countries contributing the least to climate change receive adequate support.

7.4 Harnessing Technology Responsibly

Ethical guidelines and stronger data protection laws are needed to safeguard digital rights and combat misinformation. For instance, regulating the use of artificial intelligence in law enforcement can prevent biases and protect individual freedoms.

7.5 Supporting Grassroots Activism

Providing financial and legal support to grassroots organizations can amplify their impact and ensure sustainability. For example, creating grant programs for human rights defenders can help them continue their work without fear of persecution.

REFERENCES

- Aristotle. (350 BCE). *Nicomachean Ethics*. Translated by W. D. Ross.
- Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Harvard University Press.
- Locke, J. (1689). *Two Treatises of Government*. Awnsham Churchill.
- Kant, I. (1785). *Groundwork of the Metaphysics of Morals*. Translated by Mary Gregor. Cambridge University Press.
- United Nations. (1948). *Universal Declaration of Human Rights (UDHR)*. Retrieved from <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>.
- United Nations. (1966). *International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR)*. Retrieved from <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>.
- United Nations. (1966). *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR)*. Retrieved from <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cescr.aspx>.
- International Criminal Court (ICC). (2023). *About the ICC*. Retrieved from <https://www.icccpi.int>.
- United Nations Human Rights Council (UNHRC). (2022). *Annual Report on Human Rights Violations*. Retrieved from <https://www.ohchr.org/en/hrbodies/hrc>.
- Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Harvard University Press.
- Sen, A. (2009). *The Idea of Justice*. Harvard University Press.
- Chomsky, N. (1999). *The New Military Humanism: Lessons from Kosovo*. Pluto Press.
- Tuck, R. (1979). *Natural Rights Theories: Their Origin and Development*. Cambridge University Press.
- Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). (2021). *Climate Change and Human Rights: The Urgency of Climate Justice*. Retrieved from <https://www.ipcc.ch>.
- Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. PublicAffairs.
- Black Lives Matter Global Network. (2021). *Impact Report*. Retrieved from <https://blacklivesmatter.com>.
- Burke, J. (2021). *The Role of Social Movements in Shaping Justice and Human Rights Policies*. Oxford University Press.
- The Constitution of India. 1950. Government of India, <https://www.india.gov.in/mygovernment/constitution-india>.
- Protection of Human Rights Act, 1993. National Human Rights Commission, <https://nhrc.nic.in/>.
- Landmark Judgments of the Supreme Court of India. Supreme Court of India, <https://www.sci.gov.in/judgments>.

JUSTICE AND HUMAN RIGHTS

Dr. Mohini Uday Upasani

Bmcs College of Social Work Chopda.

Introduction

Justice and human rights are fundamental concepts that are essential for the well-being and dignity of individuals. The concept of justice refers to the fair and impartial application of the law, while human rights refer to the basic rights and freedoms that are inherent to all human beings. This paper will explore the relationship between justice and human rights, and examine the ways in which justice can be used to promote and protect human rights.

The Concept of Justice

Justice is a complex and multifaceted concept that has been debated and discussed by philosophers, lawyers, and scholars for centuries. At its core, justice refers to the fair and impartial application of the law, with the goal of promoting fairness, equality, and morality. There are several different theories of justice, including distributive justice, retributive justice, and restorative justice.

The Concept of Human Rights

Human rights are the basic rights and freedoms that are inherent to all human beings. They are universal, inalienable, and indivisible, and are based on the principles of dignity, equality, and justice. Human rights include civil and political rights, such as the right to life, liberty, and security of person, as well as economic, social, and cultural rights, such as the right to education, healthcare, and an adequate standard of living.

The Relationship Between Justice and Human Rights

Justice and human rights are closely intertwined. Justice is essential for the promotion and protection of human rights, as it provides a framework for ensuring that individuals are treated fairly and equally under the law. Human rights, in turn, provide a moral and ethical foundation for justice, by establishing the basic principles and values that should guide the application of justice.

The Role of Justice in Promoting and Protecting Human Rights

Justice plays a critical role in promoting and protecting human rights. Through the fair and impartial application of the law, justice can help to prevent human rights violations, and provide remedies and reparations for those whose rights have been violated. Justice can also help to promote human rights by holding individuals and institutions accountable for their actions, and by providing a framework for addressing systemic and structural inequalities.

Challenges and Limitations

Despite the importance of justice in promoting and protecting human rights, there are several challenges and limitations that must be addressed. These include:

- ***Inequality and discrimination*:** Justice systems can perpetuate inequality and discrimination, particularly against marginalized and vulnerable groups.
- ***Corruption and abuse of power*:** Justice systems can be vulnerable to corruption and abuse of power, which can undermine the rule of law and the protection of human rights.
- ***Limited access to justice*:** Many individuals and communities face significant barriers in accessing justice, including poverty, lack of education, and geographic isolation.

Conclusion

Justice and human rights are fundamental concepts that are essential for the well-being and dignity of individuals. The relationship between justice and human rights is complex and multifaceted, and requires a nuanced understanding of the ways in which justice can be used to promote and protect human rights. Despite the challenges and limitations that exist, justice remains a critical component of human rights promotion and protection, and must be strengthened and supported in order to ensure that all individuals can enjoy their human rights.

References

- United Nations. (1948). Universal Declaration of Human Rights.*
Rawls, J. (1971). A Theory of Justice.
Nozick, R. (1974). Anarchy, State, and Utopia.
Sen, A. (2009). The Idea of Justice.
United Nations. (2015). Sustainable Development Goals.
World Justice Project. (2020). World Justice Project Report.
Amnesty International. (2020). State of the World's Human Rights.
Human Rights Watch. (2020). World Report.

CULTURAL ETHICS BEHIND THE ACTIVATION OF THE PARENTS WORSHIP DAY AS AN ALTERNATIVE RADICAL PROGRAMMED TO THE VALENTINE DAY

Dr. H. D. Sawant

Dept. Of Philosophy & Logic ACS College, Taloda. Email- sawantshivam2016@gmail.com

Mob. 9623554542

Abstract

Parents are held in reverence in all religions-Hindu, Muslim, Sikh, and Christianity. Respecting and worshipping parents is our duty, which we should carry out physically and mentally, and persuade others to do. Our children today are being deprived of moral education and spirituality as if somebody were to snatch a morsel of food from a little child. They are being deviated from the path of Dharma and Bhakti. They are drinking wine and beer in the name of annual day celebration in colleges and performing obscene dances and singing lewd songs in the name of cultural programmes.

Today these governments are pitching us against one another. The media magnifies and distorts small events to make sensational news and give rise to internal strife. Today this is the hour of our test. We should pass this test."

Introduction-

This country is not of thieves and dacoits. This country is of Lord Rama, Lord Krishna, Sage Vasishthaji, Sage Bhardwajaji, Charaka, Chanakya and King Shivaji. Tulsidas says in Shri Rama Charita Manasa -

प्रातःकाल उठि कै रघुनाथा । मातु पिता गुरु नावहिं माथा ॥

'Lord Rama gets up early in the morning and bows at the feet of His parents and Guru.'

One who proceeds to accomplish his goal after worshipping his parents and Guru comes out victorious like Lord Rama. I shall request the people of India to worship their parents and receive their blessings and with their blessings spread the glory of the Indian culture. They should get absorbed in the ecstatic love sitting near Sadguru's feet.

What is the definition of love? Love is something invisible to eyes, inaudible to ears, and which leads to the experience of pure bliss in the heart. Such a love-incarnate saint is sitting as the Vyasaji (one who imparts spiritual knowledge) on the rostrum.

Objective :-

Taking the above into consideration, my study was aimed to verify the importance of Parents' Worship Day and encourage others to celebrate them, that blesses with pure happiness, true peace, desirelessness, harmony, and affection and sweetens the life with the bliss our beloved Self-God (the Supreme Self) which is of the essential nature of Consciousness.

Methodology :-

The research paper based on secondary data and information collected from variety of sources like books, newspapers, websites and traditional religious and spiritual literature.

Discussions and Results:-

Valentine's Day is "Ruin Day" whereas Parents' Worship Day is "Success Day"! This day should be propagated by those who favor Parents' Worship Day, see evil in teenagers exchanging flowers and look passionately at each other. Engage yourself in what you think is right, auspicious and beneficial and pray to God for those who are engaged in the evil, inauspicious and unwholesome thus: 'O Lord! Giver of good sense, please bless these children with good sense.'

Citizens of India! O children of India! Always pray to God for wisdom. Also, pray at the holy feet of your parents to bless you with good sense. It is good sense that guides one towards repose in the

Supreme Self of the nature of Truth. And a perverted mind ruins one's life by indulging in unreal carnal pleasures.

मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव ।

"Regard your mother as a God. Regard your father as a God. Regard your teacher as a God. Regard your guest as a God."

Those who respect their lives, respect their parents.

The great festival of 'Parents' Worship Day' falls on 14th February. A great Self-realized saint Pujya Bapuji (knower of Brahman) is the father and guide of this popular festival, which is beneficial for all and is celebrated by followers of various religions across the globe. What was the reason behind initiating this festival, and what are the benefits of celebrating it? Let us find this out through the blessed words of none other than Pujyashri Himself:

Young adolescents say "I love you" to each other, and indulge in sexual intercourse, thus they end up losing their vitality in no time.

Billions of rupees are spent by the US and other developed nations in saving and supporting the lives of adolescent youths who ruin their lives in the name of love affairs developed by celebrating Valentine's Day. Why do such things?

A Profound Message --Celebrate Parents' Day NOT Valentine's Day :

Revelries like 'Valentine's Day' that encourages people to live an immoral life are the prime factor behind widespread rejection of traditional sexual codes in many countries. This has caused the degradation of such nations. Seven percent of American children now have sex even before they have become teenagers. 85 percent of American males and 77 percent of American females have had sex by the age of 19. Even after spending cores of dollars on 'abstinence only' campaigns in schools, governments of these nations are unable to solve the consequent problems. Therefore, countries like India should preserve their traditional moral values by boycotting the celebration of 'Valentine's Day'.

Do celebrate 'Valentine's day' as a day of love, but it should inspire you towards self-restraint and real progress. If young boys and girls meet each other it will be a day of ruination, not of love.

On this day, children should pay respect to their parents and worship them by placing flowers on their heads and bowing before them. Parents, in turn, should shower affection on their children. Children should sink in their parents' arms. This will make real love bloom. Children should see the presence of God in their parents and the parents too should see God dwelling in their children.

Prurient thoughts and tendencies that are highly pernicious in impact are being inculcated in the youth in the name of 'Valentine's day'. In the future, they will breed irritability, emptiness, depression, frustration, premature old age and death. Indians therefore should guard against blindly aping such things. You are sons and daughters of Mother India. Celebrate 'Love Day,' wherein children pay respect to parents and parents shower affection on children.

Won't you do it my darlings? The west is on a ruinous path. People there are falling prey to sexually transmitted diseases and depression celebrating the likes of 'Valentine's day'. Why should you imitate them?

As per the Innocenti Report Card no.3, at least 1.25 million teenagers become pregnant each year in the 28 OECD nations. Of those, approximately half a million would seek an abortion and approximately three quarters of a million become teenage mothers. 4, 94,000 teen births are accounted for by the United States. Every year some 3 million American teenagers contract a sexually transmitted infection (about 1 in every 4 sexually experienced teenagers).

Overall, roughly one-quarter of the nation's sexually active teens have been infected by a sexually transmitted disease (STD). In one act of unprotected sex with an infected partner, a teenage woman has a 1 in 100 chance of contracting HIV, a 1 in 3 chance of contracting genital herpes and 1 in 2 chance of contracting gonorrhea. Approximately a quarter of all new cases of HIV/AIDS are diagnosed in young people under the age of 22. More than US \$ 400 million from federal and state funds has been spent on 'abstinence only' campaigns in America's schools. Today, one in three US high schools has an abstinence only' policy on sex education.

As per a report of "The Heritage Centre for Data Analysis,' sexually active girls are more than three times more likely to be depressed all, most, or a lot of the time than are girls who are not sexually active. Also, sexually active girls are nearly three times more likely to attempt suicide than are girls who are not sexually active. Boys who are sexually active are more than twice as likely to be depressed than those who are not sexually active. Sexually active teenage boys are eight times more likely to attempt suicide than are boys who are not sexually active. A full 14.3 percent of girls who are sexually active report having attempted suicide. Among boys, 6.0. percent of those who are sexually active have attempted suicide. The link between teen sexual activity and depression is supported by clinical experience. Doctor of adolescent medicine, Meg Meeker, on page 64 of his book, "Epidemic: How Teen sex is killing our kids', writes, "Teen age sexual activity routinely leads to emotional turmoil and psychological distress.... [Sexual permissiveness leads] to empty relationships, to feelings of self-contempt and worthlessness. All, of course , precursors to depression."

My dear young people and their parents! You are born on the pious land of India. You are the descendants of farsighted rishis. Shun 'Valentine's day' which, in the name of love, debilitates the youth. O parents and their children! Love each other beholding the Lord in the other one and let your hearts be filled with Divine Joy. Not the false joy of sex, but the Joy of God, the Love of God and the Bliss of God.

मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। बालिकादेवो भव। कन्यादेवो भव। पुत्रदेवो भव।

'May the mother be thy God . May the father be thy God, may the little girl be the God o May the daughter be thy God. May the son be thy God."

'Valentine's day', the day of love, should in fact be the day of loving the Lord abiding in every heart. Dear youths! Be cautious, lest you should have to face the ill consequences of celebrating "Valentine's day in the western style.

May all good come to the people of India and of the world! My brothers and sisters in India! Your conduct should be exemplary. It should help bring peace and happiness to my brothers and sisters of the whole world. Why should you ape the west? Rather they should be blessed following your footsteps.

In this lies the good of everyone.

Some people are wise, while on the other hand, some become unwise and ruin their lives in love affairs, and their intellect gets destroyed. Their intellect gets increasingly destroyed as these youths become more licentious. Such sensual persons better mend their ways; otherwise, after death, they are born in the species of moths. And moths make a fatal plunge into the burning lamp. Other moths, despite seeing a burning moth, make a fatal plunge and die.

For those with such a mindset, there's a verse in the Gita: 'Embodied beings, however, are bewildered because of the ignorance which covers their real knowledge.' (5.15)

Lacking intellect, such people don't care about the consequences and are only interested in enjoying pleasure. As a result, all they get is suffering after suffering.

Those promoting Valentine's Day propagate it in the name of their Christianity, but the lives of people are being ruined because of this. This triggered me to find a solution to this problem. I then meditated on God, engrossed myself in the God, and, being one with God, found a remedy. It was the event of a dispute between Lord Ganesha and Lord Kartikeya as to who was the eldest; and I got the gist of the story. I then started to say in my satsang-discourses, "Circumambulating one's mother yields the fruit of going on all pilgrimages, and respecting and circumambulating one's father yields the fruit of worshipping all gods."

Sarvatirthamayi mātā; sarvadevamayah pita

'Mother is the embodiment of all pilgrimages; Father is the embodiment of all deities.'

If we observe the effects of 'Valentine's Day'; there are more criminal cases of suicides, rapes, eloping of lovers, etc. on this day and there are multimillion dollar sales of condoms, liquor and narcotic drugs.

Looking at this degeneration of Indian society caused by blindly aping western culture; the heart of Sant Shri Asharamji Bapu (Pujya Bapuji-The Supreme Well-wisher of Mankind); the father of spiritual revolution and the protector of Indian culture; was overwhelmed with pity. He gave a clarion call to turn away from this evil to a celebration that infuses new life into the morbid society, 'Don't protest; don't oppose. Celebrate 'Parents' Worship Day' in place of 'Valentine's Day' on 14th February.'

Conclusion- Celebration of 'Valentine's Day' is suggestive of western culture. The Sun rises in the east and sets in the west. If we go towards western culture, our Sun will set; the darkness of ignorance will engulf all.

We are concerned about our sisters, brothers, spouses and children. Nobody is concerned about the foundation of the institution of family, the parents. Revered Bapuji alone is concerned about them. How can the one; who leaves his parents at an Old-Age Home, talk of serving the society.

Blessings of the parents will help you in this world as well as in the other."

References

- Weinstock, D. (2018). "For a Political Philosophy of Parent-Child Relationships." *Critical Review of Social and Political Philosophy* 21:351-365
- Cormier, A. (2018). "On the permissibility of shaping children's values." *Critical Review of Social and Political Philosophy* 21:333-350.
- www.ashram.org.com
- Baidi. (2019). *The role of parents' interests and attitudes in motivating them to homeschool their children.* *Journal of Social Studies Education Research*, 10(1), 156-177

CULTURAL DIPLOMACY AS A TOOL FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Dr. Anis Baig

Research Scholar, M.A. PhD. (English), RTM Nagpur University

Email ID: dr.anisbaig20@gmail.com. Mobile: 9923086286

Abstract

Cultural diplomacy is a crucial tool for international collaboration, strengthening diplomatic relationships, and promoting sustainable development. It helps in addressing social, economic, and environmental issues by sharing cultural values, traditions, and artistic expressions. This research explores the role of cultural diplomacy in heritage conservation, economic advancement, social inclusion, and peace. It emphasizes the importance of global partnerships like UNESCO for cultural heritage preservation and sustainable tourism. The economic effects of cultural industries, such as music, literature, film, and fashion, create jobs, boost international trade, and promote innovation. Cultural diplomacy also promotes social unity and conflict resolution, bridging ideological gaps and encouraging harmonious coexistence. However, it acknowledges challenges like political obstacles, financial constraints, cultural misunderstandings, and cultural appropriation. By integrating cultural diplomacy into global policies and sustainable development plans, countries can create a more inclusive, peaceful, and economically stable global community. Strategic application of cultural diplomacy can foster long-term sustainability and global connections. This study contributes to the growing conversation on diplomacy and sustainable development, highlighting the transformative power of cultural exchange in creating a more interconnected world.

Keywords: *Cultural Diplomacy, Economic Growth, Sustainable Development, Political Stability, Cultural Heritage*

INTRODUCTION

In a world that is becoming more interconnected, cultural diplomacy has surfaced as an influential means of promoting international collaboration, comprehension, and sustainable growth. Culture, a crucial element of human society, surpasses geographic and political limits, shaping how countries engage, forge connections, and tackle global issues. Cultural diplomacy, thus, acts as a link among varied communities, fostering mutual respect, sharing of knowledge, and socio-economic advancement. It is vital for promoting the United Nations' Sustainable Development Goals (SDGs) by enabling dialogue, protecting cultural heritage, supporting inclusive development, and nurturing global peace. This research investigates the significance of cultural diplomacy as a means for sustainable development by analyzing its historical importance, theoretical basis, practical uses, and prospects for the future. It explores the ways cultural initiatives enhance economic growth, promote environmental sustainability, and foster social inclusion, thereby influencing policies and international partnerships that endorse enduring development objectives.

Understanding Cultural Diplomacy

Cultural diplomacy involves utilizing cultural resources—like arts, language, traditions, and heritage—to foster connections between countries and communities. In contrast to conventional diplomacy, which mainly prioritizes political and economic discussions, cultural diplomacy highlights soft power, a notion put forth by Joseph Nye. Soft power denotes a country's capacity to sway others through appeal instead of force, rendering cultural diplomacy a crucial element of contemporary global relations. Governments, NGOs, educational institutions, and private organizations participate in cultural diplomacy via diverse efforts, such as cultural exchanges, global education initiatives, artistic partnerships, and heritage conservation programs. These efforts encourage intercultural conversation

and shared understanding, alleviating conflicts and nurturing collaboration among diverse nations and communities.

Linking Cultural Diplomacy with Sustainable Development

Sustainable development, as defined by the United Nations, seeks to balance economic growth, environmental protection, and social equity. Cultural diplomacy contributes to this vision by:

1. Promoting Peace and Conflict Resolution: Cultural diplomacy fosters conversation and healing between countries, addressing past misconceptions and easing political conflicts. It promotes significant interactions, challenging stereotypes and diminishing biases. Entities such as UNESCO endorse cultural projects, showcasing its contribution to enduring peace and stability.

2. Encouraging Economic Growth and Cultural Industries: Cultural diplomacy fosters trade and cooperation in creative and cultural sectors, generating job opportunities and enhancing local economies. Nations that engage in cultural diplomacy draw tourists, investors, and skilled individuals, enhancing their international influence. South Korea's approach, which emphasizes K-pop, K-drama, and Korean food, has greatly enhanced its economy.

3. Enhancing Education and Knowledge Sharing: Global educational initiatives and student exchange programs enhance cultural diplomacy by encouraging cross-cultural education, human resource development, and innovation. Higher education institutions promote international cooperation, cultivating a globally conscious workforce for sustainable growth.

4. Strengthening Social Inclusion and Cultural Heritage Preservation: Cultural diplomacy promotes inclusivity by recognizing and honoring various cultural identities, particularly for underrepresented communities. It safeguards cultural heritage, encourages sustainable development, and offers insights into native knowledge and traditions.

KEY THEORIES OF DIPLOMACY AND INTERNATIONAL RELATIONS

Diplomacy and international relations are guided by various theoretical frameworks that explain how states interact, negotiate, and influence one another. These theories help in understanding the role of cultural diplomacy in shaping global partnerships, fostering peace, and driving sustainable development. While multiple perspectives exist, three key theories—**Realism, Liberalism, and Constructivism**—offer significant insights into the functioning of diplomacy and international affairs.

1. Realism: Power and National Interest as the Driving Forces

Realism is a significant theory of international relations, grounded in the ideas of political thinkers such as Thucydides, Machiavelli, and Hobbes. It perceives the global system as a chaotic environment in which nations focus on power and safety. Cultural diplomacy is regarded as a soft power strategy employed by nations to broaden their influence without resorting to direct military or economic force. Throughout the Cold War, the United States and the Soviet Union employed cultural diplomacy to showcase their ideological advantages. Currently, nations leverage cultural influence to enhance their international reputation and economic strength. Nonetheless, realism frequently faces criticism for being overly cynical and focused on conflict, overlooking possibilities for collaboration and collective global advancement. Critics contend that diplomacy ought to emphasize promoting lasting peace and sustainability, a viewpoint more thoroughly explained by liberalism.

2. Liberalism: Cooperation, International Institutions, and Mutual Benefits

Liberalism presents an optimistic perspective on international relations, highlighting cooperation, diplomacy, and shared advantages rather than conflict and contests for power. It indicates that international organizations, NGOs, corporations, and individuals all have vital roles in influencing global policies. Liberalism supports the avoidance of conflicts and the advancement of international

stability. Cultural diplomacy is in line with liberalism, emphasizing the creation of connections among countries instead of deepening separations. Global entities such as UNESCO, the United Nations, and the WTO promote worldwide cooperation via cultural exchange initiatives and educational programs. People-to-people diplomacy, including Fulbright scholarships and Erasmus+ student exchanges, promotes knowledge exchange and enhances diplomatic relationships.

3. Constructivism: The Power of Ideas, Identity, and Cultural Narratives

Constructivism is a theory suggesting that international relations are influenced not only by material factors but also by ideas, beliefs, identities, and cultural narratives. It highlights the significance of common values, historical events, and cultural stories in influencing global relations. This method clarifies why certain countries possess more robust diplomatic relationships due to their historical and cultural links. For example, the European Union's focus on cultural cohesion has enhanced regional collaboration and diplomacy. Constructivism emphasizes the significance of narratives, historical reconciliation, and cultural conversations in forming lasting diplomatic connections. In contrast to realism and liberalism, which presume that states act predictably according to power or institutional frameworks, constructivism posits that international relations are evolving and dynamic, shaped by shifting cultural and ideological viewpoints. Integrating these viewpoints aids in grasping how cultural projects foster sustainable development, promote international peace, and enhance global prosperity.

HISTORICAL PERSPECTIVE OF CULTURAL DIPLOMACY

Cultural diplomacy, a crucial aspect of international relations, has evolved over centuries through cultural exchanges, artistic collaborations, and intellectual dialogues. It shapes relationships, fosters understanding, and influences global affairs, adapting to different eras' needs.

1. Ancient Civilizations and Cultural Exchanges: Cultural diplomacy traces its origins to ancient civilizations, where commerce, conquests, and religious exchanges enabled cultural interactions. The Silk Road, a system linking China, India, Persia, the Middle East, and Europe, served as an important instance of cultural diplomacy. The Roman Empire also practiced cultural diplomacy by incorporating the customs, architectural designs, and administrative systems of conquered areas, fostering a unified sense of civilization and enhancing diplomatic relations.

2. Medieval and Renaissance Diplomacy: In the medieval era, cultural diplomacy played a vital role in forming alliances between kingdoms and empires. Royal unions, support for the arts, and religious endeavors were utilized to fortify political ties and create harmonious relations. The Renaissance era (14th to 17th century) marked a flourishing time for cultural diplomacy, where art, literature, and scientific breakthroughs impacted global relations. European kings and city-states employed artistic patronage to boost their status and build diplomatic relations. Leonardo da Vinci's role with King Francis I of France demonstrated how artists served as cultural ambassadors. Religious diplomacy was also important during this time, as Christian missionaries disseminated their beliefs and culture worldwide.

3. Cultural Diplomacy in the Age of Empires and Nationalism: The colonial period (17th to early 20th century) represented a change in cultural diplomacy, with European nations employing culture for both control and interaction. Although colonizers enforced their languages, educational frameworks, and legal systems on native communities, cultural cooperation was also achievable by creating universities, museums, and cultural organizations. With the rise of nationalism, cultural diplomacy became essential for promoting national identity and enhancing global acknowledgment. Nations showcased their cultural heritage via world fairs, exhibitions, and artistic trends, exemplified by the 1889 Exposition Universelle in Paris.

4. Modern-Day Cultural Diplomacy: Cultural diplomacy has progressed notably due to the emergence of digital media, international travel, and cross-border partnerships. Nations implement soft power tactics to boost their international influence via cultural means, exemplified by South Korea's K-pop sector and China's Confucius Institutes. In the 21st century, cultural diplomacy is connected to sustainable development, with countries utilizing cultural exchange initiatives to promote peace, economic advancement, and environmental consciousness. Programs such as UNESCO's Intangible Cultural Heritage initiative and global art biennales illustrate how cultural diplomacy can foster beneficial worldwide transformation. In the face of emerging global challenges, cultural diplomacy continues to be an essential instrument for fostering peace, understanding, and sustainable development.

CULTURAL DIPLOMACY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Cultural diplomacy enhances sustainable development by nurturing global collaboration, safeguarding cultural heritage, and promoting inclusive economic advancement. It promotes peaceful communities and tackles global issues by utilizing culture as a connection between countries, enhancing diplomatic relationships, and aiding in sustainable economic, social, and environmental development.

1. The Role of Cultural Diplomacy in Global Cooperation: Cultural diplomacy plays a vital role in sustainable development by promoting international collaboration and encouraging connections among individuals. It encourages countries to work together towards common objectives, nurturing lasting alliances crucial for realizing the United Nations' Sustainable Development Goals. Programs such as the UNESCO Creative Cities Network bring together cities globally to encourage sustainable urban growth through cultural exchange. These "Creative Cities" leverage arts, music, film, and literature to stimulate economic growth, enhance environmental sustainability, and foster social inclusion. Cultural diplomacy goes beyond mere diplomacy; it involves lasting advancement.

2. Preserving Cultural Heritage for Future Generations: Cultural diplomacy plays a vital role in sustainable development by promoting international collaboration and encouraging connections among individuals. It encourages countries to work together towards common objectives, nurturing lasting alliances crucial for realizing the United Nations' Sustainable Development Goals. Programs such as the UNESCO Creative Cities Network bring together cities globally to encourage sustainable urban growth through cultural exchange. These "Creative Cities" leverage arts, music, film, and literature to stimulate economic growth, enhance environmental sustainability, and foster social inclusion. Cultural diplomacy goes beyond mere diplomacy; it involves lasting advancement.

3. Cultural Diplomacy and Sustainable Economic Growth: Cultural sectors such as film, music, fashion, literature, and crafts play a vital role in economic growth. Nations that invest in cultural exchange initiatives and creative sectors create jobs, enhance tourism, and stimulate innovation, in line with sustainable development ideals. The worldwide creative economy ranks among the quickest expanding sectors, producing billions of dollars each year. Nations that participate in cultural diplomacy gain economically by drawing in foreign investments, enhancing their creative sectors, and broadening international markets. Cultural diplomacy additionally encourages responsible tourism, in harmony with sustainable development. Eco-tourism and heritage tourism programs promote respect for and protection of cultural and natural sites, guaranteeing beneficial impacts for local communities. Places such as Bhutan focus on sustainable tourism by implementing cultural conservation strategies.

CHALLENGES AND LIMITATIONS OF CULTURAL DIPLOMACY IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Cultural diplomacy serves as an essential instrument for international collaboration and lasting progress, yet it encounters obstacles and constraints. Grasping these concepts is essential for enhancing

diplomatic approaches and guaranteeing their efficacy in closing cultural gaps and promoting economic development.

Challenges of Cultural Diplomacy in Sustainable Development

1. Political and Ideological Barriers: Cultural diplomacy encounters major obstacles in managing the political and ideological divides among countries. Nations with opposing ideologies might oppose cultural efforts, perceiving them as efforts to influence internal matters. The ideological conflicts of the Cold War between the US and the Soviet Union significantly affected cultural diplomacy, complicating authentic exchanges.

2. Commercialization and Loss of Authenticity: Global cultural diplomacy increases the danger of cultural commercialization, where traditions and heritage are leveraged for profit, leading to a diminished authenticity in popular items such as films, music, and fashion, alongside a shallow comprehension of a nation's legacy.

3. Limited Funding and Financial Constraints: Cultural diplomacy requires significant funding for initiatives such as art exchanges, education grants, and preservation of heritage. Nevertheless, financial limitations, particularly in developing countries, impede marginalized communities' access to cultural exchange initiatives. Governments might also place greater importance on economic and military expenditures rather than cultural diplomacy.

4. Cultural Misinterpretation and Stereotyping: Cultural diplomacy seeks to eliminate barriers but occasionally may inadvertently strengthen stereotypes or cause misunderstandings stemming from variations in traditions, ways of communicating, and social customs. Misunderstanding cultural symbols or messages can lead to backlash, resulting in resentment and adverse views instead of unity.

Limitations of Cultural Diplomacy in Sustainable Development

1. Long-Term Impact is Difficult to Measure: The effects of cultural diplomacy are frequently abstract and prolonged, complicating the assessment of its direct role in sustainable development. Governments and organizations might find it difficult to defend expenditures on cultural projects when outcomes are not instantly apparent.

2. Dependency on Political Stability: The success of cultural diplomacy is highly dependent on political stability and global relations. Diplomatic tensions can hinder cultural interactions and global collaborations, rendering it susceptible to outside political occurrences outside its influence, like the cancellation of art shows or academic alliances.

3. Unequal Representation of Cultures: Cultural diplomacy typically advantages countries with political and economic power, resulting in imbalanced representation of cultures. Richer countries possess greater resources to enhance their cultural heritage, whereas smaller or less developed countries find it difficult to achieve global recognition.

4. Risk of Cultural Appropriation: Cultural diplomacy encounters ethical challenges due to the danger of cultural appropriation, which occurs when cultural aspects are embraced without adequate knowledge or respect. This can result in bitterness and diplomatic strife when cultural elements are inaccurately portrayed or exploited for profit without recognizing their origins.

CONCLUSION

Cultural diplomacy serves as a powerful mechanism that promotes global collaboration, shared comprehension, and ongoing progress by utilizing culture to connect countries. It centers on common human experiences, values, and artistic expressions, establishing an inclusive and impactful method for tackling global issues. Cultural diplomacy helps maintain cultural diversity, fosters creative economies, and encourages peace and social inclusion. It backs projects such as UNESCO's World Heritage

initiatives, global arts festivals, and cultural exchange programs, safeguarding cultural traditions for economic and social growth. It additionally fuels the expansion of creative sectors, creating jobs, fostering innovation, and promoting global collaborations. Cultural diplomacy is also essential in fostering peace and social unity by encouraging intercultural dialogue, dismantling stereotypes, and enhancing mutual respect between countries. Nonetheless, it encounters obstacles including political and ideological hurdles, financial limitations, cultural misunderstandings, and cultural exploitation. Tackling these challenges with policy changes, ethical considerations, and enhanced global cooperation can render cultural diplomacy more inclusive, effective, and sustainable. In an ever-evolving world, cultural diplomacy has the potential to create a future where cultures are honored, heritage safeguarded, and countries collaborate for the shared benefit of the international community.

REFERENCES

- Nye, J. S. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. Public Affairs.
- Cull, N. J. (2008). *Public Diplomacy: Taxonomies and Histories*. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 616(1), 31- 54.
- British Council. (2016, May 10).
- Melissen, J. (Ed.). (2005). *The New Public Diplomacy: Soft Power in International Relations*. Palgrave Macmillan.
- Barma, N. (2007). *The Economics of Soft Power*. *International Studies Review*, 9(2), 332-334.
- Clarence, E. (2010). *Cultural Diplomacy and Economic Policy: An International Perspective*. Routledge.
- Schneider, C. (2012). *Cultural Diplomacy and the United States Government: A Survey*. *Oxford Research Encyclopedia of Communication*.
- Brown, R. (2000). *Social Identity Theory: Past achievements, current problems and future challenges*. *European Journal of Social Psychology*, 30 (6), 745–778.
- Buckingham, D. (2008). *Introducing identity*. MacArthur Foundation Digital Media and Learning Initiative. 1-22.
- Carté, P., & Fox, C. (2008). *Bridging the culture gap: A practical guide to international business communication*. Kogan Page Publishers.
- Chevan, J., M'kumbuzi, V. R., & Biraguma, J. (2012). *Culture, language, and resources: overcoming barriers to research collaboration with physical therapist education program faculty in a developing country*. *Journal of Physical Therapy Education*, 26(1), 50-54. <https://doi.org/10.1097/00001416-201210000-00009>.
- Coupland, C., & Brown, A. D. (2012). *Identities in action: Processes and outcomes*. *Scandinavian Journal of Management*, 28(1), 1. <https://doi.org/10.1016/J.SCAMAN.2011.12.002>.
- Craik, Jennifer, Libby McAllister, and Glyn Davis. (2003). *Paradoxes and contradictions in government approaches to contemporary cultural policy: An Australian perspective*. *International Journal of Cultural Policy* 9 (1): 17–34. <https://doi.org/10.1080/1028663032000069167>.
- Dhawan, R. K. (2017). *Korea's cultural diplomacy: An analysis of the Hallyu in India*. *Strategic Analysis*, 41(6), 559-570. <https://doi.org/10.1080/09700161.2017.1377895>.

THE ROLE OF SOCIAL WORK IN PEACEBUILDING: ADDRESSING CONFLICT THROUGH COMMUNITY ENGAGEMENT – PERSPECTIVES OF SOCIAL WORKERS

Vanshree Ashok Baisane

(Research Scholar – KBC NMU Jalgaon)

Dr. J. S. Sonawane

Research Guide - KBCNMU Jalgaon

Abstract

Social work plays a pivotal role in peacebuilding by addressing conflicts through community engagement and mediation. This paper examines how social workers contribute to conflict resolution, exploring their methodologies, challenges, and impact in fostering sustainable peace. Through qualitative research, the study captures the perspectives of social workers actively involved in peacebuilding efforts, highlighting the significance of grassroots interventions. Key findings reveal that social workers employ various approaches, such as dialogue facilitation, advocacy, and social cohesion programs, to address conflict at the community level. However, they also face challenges, including limited resources, institutional barriers, and resistance from conflicting parties. Despite these obstacles, their efforts contribute significantly to social stability and reconciliation. This study underscores the importance of equipping social workers with enhanced training, institutional support, and policy integration to strengthen their role in peacebuilding. It also advocates for a multidisciplinary approach that combines social work practices with broader peacebuilding frameworks. The paper concludes by providing recommendations for improving the effectiveness of social work in conflict-affected regions, emphasizing the need for strategic interventions and policy reforms. By fostering collaboration between social workers, policymakers, and community leaders, sustainable peace can be achieved.

Key words – Peacebuilding, Community Engagement.

The Role of Social Workers in Peacebuilding

Introduction

Peacebuilding is a multifaceted process that involves resolving conflicts, fostering social cohesion, and promoting justice. Social workers play a crucial role in this process by engaging with communities, mediating disputes, and implementing social programs that address the root causes of conflict. Their work spans a variety of settings, including post-conflict societies, marginalized communities, and areas affected by political instability. Through active intervention and advocacy, social workers contribute to rebuilding trust, enhancing community resilience, and supporting sustainable development initiatives. Social workers serve as mediators between conflicting groups, employing techniques such as conflict resolution training, trauma-informed care, and dialogue facilitation. They also focus on addressing underlying issues such as poverty, discrimination, and inequality, which often exacerbate tensions within communities. By implementing community-driven initiatives, social workers help individuals and groups find peaceful solutions to their disputes, ultimately promoting stability and cooperation. This paper investigates the role of social workers in peacebuilding by exploring their perspectives, strategies, and challenges in different contexts. It also assesses the effectiveness of their interventions and proposes policy recommendations to enhance their impact. The research draws on qualitative data from social workers engaged in conflict resolution, providing a comprehensive understanding of their contributions to peacebuilding efforts.

The Role of Social Workers in Peacebuilding

Social workers play a significant role in peacebuilding by working directly with individuals and communities affected by conflict. Their responsibilities range from providing psychosocial support to

advocating for policy changes that promote peace and justice. Below are some key areas where social workers contribute to peacebuilding:

1. **Conflict Resolution and Mediation** Social workers are trained in conflict resolution techniques that help individuals and groups navigate disputes peacefully. Through mediation and negotiation, they assist in bridging divides between conflicting parties, promoting dialogue, and fostering mutual understanding. These efforts are particularly crucial in post-conflict societies where tensions remain high and the risk of renewed violence is significant.
2. **Trauma-Informed Care and Psychological Support** Many individuals in conflict-affected areas experience trauma, which can hinder their ability to participate in peacebuilding efforts. Social workers provide trauma-informed care, helping individuals process their experiences and develop coping mechanisms. By addressing mental health issues, they contribute to emotional healing and stability within communities.
3. **Community Development and Empowerment** Social workers facilitate community-driven initiatives that promote economic stability, education, and social cohesion. By empowering local populations with skills and resources, they help create environments that are resilient to conflict. Community development programs often focus on creating employment opportunities, improving access to healthcare, and strengthening local governance structures.
4. **Addressing Social Inequalities** Many conflicts arise due to systemic inequalities, including discrimination, economic disparity, and political exclusion. Social workers advocate for marginalized populations, working to eliminate barriers to social justice. By addressing these root causes, they contribute to long-term peace and stability.
5. **Policy Advocacy and Reform** In addition to working at the community level, social workers engage in policy advocacy to influence governmental and institutional decisions. They collaborate with policymakers, non-governmental organizations (NGOs), and international bodies to develop policies that promote peace, social justice, and human rights.

Challenges Faced by Social Workers in Peacebuilding

Despite their critical contributions, social workers face several challenges in their peacebuilding efforts. Some of these challenges include:

Security Risks Social workers often operate in volatile environments where their safety is at risk. Engaging in conflict resolution may expose them to threats from armed groups, political factions, or individuals resistant to change.

Limited Resources Many social work initiatives rely on funding from NGOs or government agencies, which can be inconsistent. Limited financial and human resources hinder their ability to implement large-scale interventions effectively.

Resistance from Communities In some cases, communities may be resistant to external interventions, especially when trust in institutions is low. Social workers must navigate cultural sensitivities and establish credibility to gain community acceptance.

Emotional and Psychological Burden Working in conflict-ridden areas can take an emotional toll on social workers. Exposure to trauma and violence can lead to burnout, compassion fatigue, and mental health issues.

Political and Bureaucratic Barriers In certain contexts, government policies and bureaucratic hurdles can impede social workers' ability to operate effectively. Navigating these challenges requires strong advocacy and collaboration with policymakers.

Case Studies of Social Work in Peacebuilding

To illustrate the impact of social workers in peacebuilding, it is helpful to examine real-world case studies. Below are examples of social work interventions in conflict-affected regions:

1. **Post-Conflict Reconstruction in Rwanda** Following the 1994 genocide, social workers played a key role in rebuilding Rwandan society. They facilitated reconciliation programs, provided trauma counseling, and supported orphans and widows. Their efforts contributed to healing and rebuilding trust among communities.
2. **Community Mediation in Northern Ireland** Social workers in Northern Ireland have been instrumental in fostering dialogue between Catholic and Protestant communities. Through community engagement programs, they have helped reduce sectarian tensions and promote peaceful coexistence.
3. **Humanitarian Efforts in Syria** In conflict zones like Syria, social workers collaborate with international organizations to provide aid, education, and psychosocial support to displaced populations. Their work is crucial in mitigating the long-term effects of war on vulnerable groups.

Policy Recommendations for Enhancing Social Work in Peacebuilding

To enhance the effectiveness of social workers in peacebuilding, the following policy recommendations should be considered:

Increased Funding for Social Work Programs Governments and international organizations should allocate more resources to social work initiatives in conflict-affected areas.

Comprehensive Training Programs Social workers should receive specialized training in conflict resolution, trauma-informed care, and cultural competency to enhance their effectiveness.

Stronger Legal Protections Measures should be implemented to ensure the safety of social workers operating in high-risk environments.

Community Involvement and Ownership Peacebuilding initiatives should be community-driven to ensure sustainability and local buy-in.

Integration of Social Work in Policy Development Social workers should be involved in policymaking processes to ensure that peacebuilding strategies are informed by on-the-ground realities. Social workers play a pivotal role in peacebuilding by addressing the root causes of conflict, facilitating dialogue, and supporting community resilience. Despite facing numerous challenges, their contributions to conflict resolution and social justice are invaluable. By strengthening policies, increasing resources, and ensuring their safety, the impact of social workers in peacebuilding can be further enhanced. As societies continue to face conflicts and social divisions, the role of social workers remains essential in promoting sustainable peace and development.

Literature Review

Conceptual Framework of Peacebuilding and Conflict Resolution

Definitions and Theories of Peacebuilding

In *Peacebuilding: A Field Guide* by Luc Reyhler and Thania Paffenholz (2001), the authors define peacebuilding as a multidimensional process that addresses structural violence, reconciliation, and sustainable development. They introduce theoretical models such as Galtung's Positive Peace, which differentiates between negative peace (absence of violence) and positive peace (justice and harmony in societies).

Models of Conflict Resolution

John Paul Lederach's *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies* (1997) introduces a participatory, multi-tiered approach to conflict resolution. Lederach emphasizes the role of grassroots, mid-level, and elite leadership in building long-term peace. He presents conflict transformation as an alternative to traditional conflict resolution by focusing on relationships, structural change, and social justice.

Role of Social Institutions in Fostering Peace

In *The Moral Imagination: The Art and Soul of Building Peace* (2005), Lederach argues that social institutions families, religious groups, and educational institutions—play a central role in peacebuilding by shaping societal values and norms. He discusses how creativity, imagination, and empathy contribute to sustainable peace, emphasizing the importance of local traditions in conflict transformation.

Methodology - Research Design

This study employs a qualitative research approach using secondary data analysis to explore the role of social work in peacebuilding. The study synthesizes insights from books, scholarly articles, and credible websites to examine how social workers engage in conflict resolution and community-based peace initiatives.

Data Collection Methods

Secondary data collection is conducted through a comprehensive review of existing literature, including:

1. **Books** – Key texts related to social work, peacebuilding, and conflict resolution are analyzed to provide historical and theoretical perspectives. These include works on social work strategies in conflict-prone areas, ethical considerations, and case studies of successful interventions.
2. **Scholarly Articles** – Peer-reviewed journal articles from reputable sources such as the *Journal of Social Work*, *Conflict Resolution Quarterly*, and the *International Journal of Peace Studies* are reviewed to understand contemporary discussions and empirical findings.
3. **Web-based Sources** – Reports from international organizations (e.g., United Nations, World Bank, and NGOs working in peacebuilding), government policy documents, and other online resources are examined to gather data on real-world applications of social work in conflict resolution.

Data Analysis

The collected secondary data is analyzed using thematic analysis to identify key themes related to social work in peacebuilding. These themes include:

- **Community engagement strategies** used by social workers.
- **Challenges and ethical dilemmas** in conflict resolution.
- **Impact of social work interventions** on peacebuilding efforts.
- **Best practices and policy recommendations** for social work in conflict-prone areas.

Limitations

While secondary data collection allows for a broad and in-depth exploration of the topic, potential limitations include:

- **Reliability of sources** – Efforts are made to ensure data credibility by focusing on peer-reviewed and authoritative sources.
- **Lack of primary data** – The study does not include direct interviews or fieldwork, which may limit insights into recent grassroots initiatives.

This methodology ensures a systematic and comprehensive examination of the role of social work in peacebuilding through an extensive review of existing literature. The findings contribute to a deeper understanding of how social workers facilitate conflict resolution and foster sustainable peace through community engagement.

Findings and Discussion

Social Workers' Perspectives on Peacebuilding

Understanding of peacebuilding roles and responsibilities

Strategies employed for conflict resolution

Perceived impact of interventions on community stability

Challenges Faced by Social Workers in Peacebuilding

Limited resources and institutional support

Resistance from conflicting parties

Ethical dilemmas in conflict mediation

Best Practices and Policy Recommendations

Strengthening community participation

Enhancing training and capacity-building programs for social workers

Integrating social work into formal peacebuilding policies

Conclusion

Social workers play a critical role in peacebuilding by engaging with communities, mediating conflicts, and implementing sustainable social programs. This study highlights their perspectives on the effectiveness of their work, the challenges they face, and recommendations for enhancing social work contributions to peacebuilding. Strengthening institutional support and policy frameworks can further empower social workers to build lasting peace in conflict-affected regions.

References

- Lederach, J. P. (1997). *Building peace: Sustainable reconciliation in divided societies*. United States Institute of Peace Press.
- Payne, M. (2014). *Modern social work theory*. Oxford University Press.
- Healy, L. M. (2008). *International social work: Professional action in an interdependent world*. Oxford University Press.
- Ramsay, R. F., & Wiebe, R. (2017). *Social work in a rapidly changing world*. Canadian Scholars' Press.
- United Nations. (2018). *Social work and the promotion of peace and social cohesion*. Retrieved from www.un.org
- IFSW. (2014). *Global agenda for social work and social development: Promoting social and economic equalities*. International Federation of Social Workers.
- Dominelli, L. (2012). *Green Social Work: From Environmental Crises to Environmental Justice*. Polity Press.
- Hicks, M. H. R., & Colvin, C. J. (2019). "Social Work and Peacebuilding: A Critical Reflection on the Role of Practitioners in Post-Conflict Societies." *Journal of Human Rights and Social Work*, 4(1), 23-34.
- Healy, L. M. (2008). "Exploring the History of Social Work as a Human Rights Profession." *International Social Work*, 51(6), 735-748.
- Lederach, J. P. (2005). *The Moral Imagination: The Art and Soul of Building Peace*. Oxford University Press.

SOCIAL GEOLOGY: AN INDIAN PERSPECTIVE ON AGRICULTURAL AND CULTURAL IMPACTS IN MAHARASHTRA'S JALGAON DISTRICT

Shantanu Waghmare

*Department of Social Work, Indira Gandhi National Open University (IGNOU), New Delhi-110068, India (Corresponding Author, *Email: waghmareshantanu7@gmail.com)*

Sahir Mohammed S

*Department of Geology, Sikkim University, Gangtok-737102, India***

Abstract

This study studies social geology using Jalgaon, Maharashtra, India as a case study, looking at how geological factors like black cotton soil, basaltic terrain, and hydrology affect agriculture, culture, and social work. We emphasise the need of geological literacy for social workers in rural communities, whose livelihoods are intrinsically related to the environment. The findings show that geologically informed actions, helped by remote sensing and GIS, can effectively alleviate agrarian distress and improve access to inaccessible people. This study provides an Indian perspective on bringing geological knowledge into social work, adding to the environmental social work literature while emphasising social geology's potential for promoting community resilience and sustainable development.

Keywords: *Social geology, environmental social work, agricultural communities, indigenous knowledge systems, remote sensing.*

1. Introduction

Social geology is an emerging interdisciplinary field that explores the interaction between geological environments and social development, with a focus on how geological resources and risks influence territorial and social management (Mata-Perelló et al., 2012). Understanding of geology can help in addressing global challenges such as sustainable development, disaster risk reduction, and resource management (UNESCO, 1998; American Geosciences Institute, 2011; The Geological Society of London, 2014). Despite its potential, social geology is often underrepresented in discussions surrounding sustainable development, as it's argued geologists are not typically involved in broader societal discourse (Mora, 2013).

In rural India, where the populace is deeply linked to their natural surroundings, geological elements such as soil type, hydrology, and mineral resources influence agricultural techniques, cultural traditions, and socioeconomic conditions. The Jalgaon area of Maharashtra provides an interesting case study for investigating these relationships. Its distinctive basalt-dominated landscape, fertile black cotton soil, and water resources benefit the district's agricultural economy and cultural legacy. The purpose of this study is to better understand how geological variables influence social systems in Jalgaon, as well as how incorporating geological insights might help social work methods.

Figure 1: Study Area - Jalgaon District, Maharashtra

2. Methodology

This study uses a qualitative research methodology based on secondary data analysis to investigate the impact of geological characteristics on agricultural and cultural activities in Maharashtra's Jalgaon district. The study included an extensive analysis of academic literature, government papers, geological surveys, and case studies. The Geological Survey of India (GSI), Maharashtra's Agricultural and Water Resources Departments, and pertinent publications on social geology and rural development all served as important resources.

Maps for visualisation were made using QGIS software. BHUKOSH was used for map information while the map shapefiles were obtained using Survey of India. Interviews were conducted virtually with MSW students of Pandit Jawaharlal Nehru College, Amalner and social workers at Aadhar Sanstha, Amalner for in field understanding.

The findings were then contextualised within the framework of social geology to determine the feasibility of incorporating geological knowledge into social work and community development projects.

3. Results and Discussion

We discuss the agricultural implications, cultural adaptations and implications on social work practice that were observed while studying the geology of the region in social context along with the interviews conducted.

3.1 Geological Features of Jalgaon and Agricultural Implications

The agricultural landscape of Jalgaon district is intricately tied to the underlying geological formations. The district is primarily composed of Deccan Trap basalts (as observed in Figure 3), which have weathered to form the prevalent soil types. These basaltic soils, which range from deep black to medium black, loamy, and sandy, have unique characteristics that influence crop choices and cultivation practices. Deep black soils, particularly in the district's northern areas, are noted for their excellent water-holding capacity and fertility, making them ideal for crops such as cotton. However, these soils provide issues, such as waterlogging during heavy rains, which can reduce crop production.

The climate of Jalgaon is generally dry except during the monsoon season. A highly concentrated rainfall pattern characterizes this region, with the southwest monsoon accounting for approximately 90% of the annual total rainfall received in this region. The majority of this rainfall is received during the months of July and August. However, analysis of rainfall data from Jalgaon district over the past 28 years revealed a long-term, insignificant declining trend in mean annual rainfall, with the exception of the pre-monsoon season (AA Bhagat et al, 2021), setting a concerning trend with implications towards agriculture in the region.

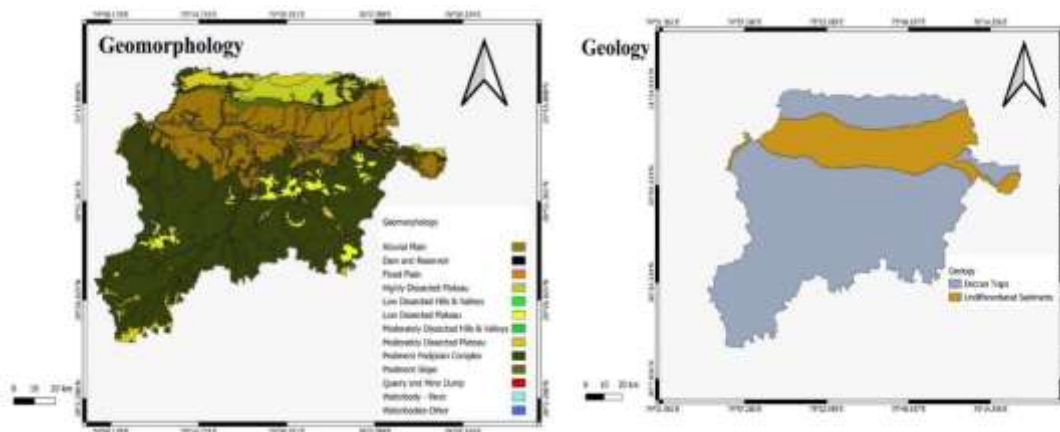

Figure 2, 3: Geomorphology and Geology of the Study Area – Jalgaon District, Maharashtra
(Source: BHUKOSH)

The Tapi River and its alluvial plain considerably increase the district's agricultural potential. Alluvial deposits, with their fertile clay composition, support a wide range of crops. However, the river banks are marked by erosion and gully formation, resulting in wasteland that limits agricultural expansion. This erosion not only diminishes arable land, but also has an impact on soil fertility and water retention, providing issues for local farmers.

Furthermore, the district's hydrogeological features, which include the Bazada, Alluvium, and Basalt aquifers, have a significant impact on groundwater availability for irrigation. The Bazada formations, located in the foothills of the Satpuda ranges, are highly porous and permeable, producing significant groundwater. However, while alluvial aquifers are vast, they vary in depth and composition, with older alluvium being clayey and less productive. Groundwater availability varies, necessitating careful water management measures and influencing crop kinds.

The geological structure also impacts the drainage patterns and soil stability. The meandering nature of the Tapi River and the immature tributaries in the northern region result in frequent changes in stream courses, affecting agricultural land and water resources. The undulating terrain and hill ranges in the southern part of the district create diverse microclimates and soil conditions, requiring farmers to adapt their agricultural practices accordingly.

The high prevalence of farmer suicides, which can be related to a variety of factors such as distress, crop failure, indebtedness, and a lack of access to key resources (Vanam Mahesh, 2016; Patil Shrikant L, 2024), demands a comprehensive intervention strategy. While social welfare programs and increased access to institutional financing are critical, a better understanding of the district's geology provides a solid platform for solving these difficulties. Recognising the direct relationship between geological

formations and soil fertility, water availability, and drainage patterns allows social workers and non-governmental organisations (NGOs) to execute more targeted and successful interventions.

For example, understanding aquifer locations and yields can help guide the development of sustainable irrigation systems, whereas geologically informed soil testing can support optimal fertilisation and crop selection. These techniques directly address the underlying reasons of crop failure and water shortage, reducing the suffering that drives debt and, ultimately, farmer suicide. Integrating geological findings into social welfare initiatives creates a more comprehensive and sustainable framework for assisting farmers and promoting long-term resilience in the Jalgaon community.

3.2 Cultural Adaptations to Geological Realities

Jalgaon district's cultural traditions exhibit a deep integration with geological knowledge, highlighting the nuanced understanding communities have built over generations. This integration is evident in different parts of their lives, such as seasonal festivities and social organisation.

Seasonal Festivals and Agricultural Cycles

Seasonal festivals in Jalgaon reflect the rhythms of the agricultural year, exhibiting a knowledge of seasonal changes driven by geological forces. For example, the Pola celebration, while primarily focused on livestock, takes place after the monsoon season, when the land is appropriate for specific agricultural practices and the bullocks, which are required for ploughing, have finished their labour. This timing reflects a broader understanding of seasonal variations and their impact on agriculture. The preparation for these festivals, as well as the general discussions that occur during them, frequently allow for the exchange of knowledge about anticipated weather patterns and soil conditions. This direct relationship between seasonal celebrations and agricultural needs has been documented in a variety of rural civilisations whose cultural practices are deeply linked to local ecologies (Geertz 1963).

Geological Indicators in Folk Knowledge

Local mythology makes frequent references to geological features as predicting tools. Songs, proverbs, and oral histories document signs such as soil colour fluctuations that anticipate rainfall, plant growth patterns that signal soil fertility, and soil textures that suggest crop compatibility. Farmers benefit greatly from this folk knowledge, which allows them to make informed decisions based on observable natural events. Similar reliance on local ecological knowledge has been found in other rural communities where traditional wisdom is essential for resource management (Berkes, 1999).

Social Organization Around Geological Features

Geological considerations often influence village spatial organisation. Community wells are placed based on subterranean rock formations, housing is built to accommodate seasonal soil expansion, and community gathering areas are established based on stable ground conditions. This spatial arrangement shows a practical awareness of the local geology and its consequences for daily life. The placement of wells, for example, reflects knowledge of aquifer locations and groundwater flows. This type of spatial adaptation to natural resources is widespread in traditional settlements, where communities organise themselves around the availability of basic resources (Rapoport, 1969).

Social workers in Jalgaon must recognise the cultural value of celebrations like Pola, as well as the broader understanding of agricultural cycles they symbolise. By recognising the link between livestock, soil conditions, and seasonal timing, social workers can gain a deeper understanding of farmers' perspectives. Similarly, folk knowledge about geological indicators provides a useful starting point for social workers to engage with local people. Incorporating these insights into agricultural extension programs or disaster preparedness efforts can improve their effectiveness. Understanding the social

organisation of geological features can help to build community-based programs that value local knowledge and resource management techniques.

3.3 Implications for Social Work Practice

Social work in the Jalgaon district presents distinct issues that necessitate a comprehensive and context-specific approach. While traditional social work approaches serve as a foundation, the integration of geological knowledge and technical tools is critical for successful interventions.

Anecdotal evidence from conversations with students and NGO personnel emphasises the significance of this integrated strategy. Amalner, a student at Pandit Jawaharlal Nehru College, stated that the challenges of social work are absolutely unique. Textbooks offer guidance, but experience and local expertise are considerably more valuable. In such circumstances, studying disciplines such as geology can be extremely advantageous. It is critical to connect with tribal language and culture, as well as understand their way of life. Understanding the topographical challenges of getting to the destinations, as well as how these geological factors shaped that language, culture, and way of life, is essential.” This emphasises the limitations of academic knowledge and the importance of adding local context and geological awareness into social work practice.

An employee from Aadhar Sanstha stated, “It is becoming increasingly clear. Social work has been an industry built on connections and field experience. We recently lost financing for a project owing to a lack of data. We discovered that our lack of grasp of environmental numbers and how they pertain to farmers was a major contributing factor. A better grasp of geology would have assisted us with it.” This illustrates a rising appreciation of the importance of data-driven techniques in social work, particularly in the context of environmental issues. NGOs must improve their data collecting and analysis capabilities in order to increase project effectiveness and secure funding.

Figure 4 a, b: a) Remote place of Kelapani-Leghapani under the Toranmal Sub centre, b) Aadhar Sanstha Team counselling tribal women (Source: Aadhar Sanstha, Amalner)

The difficulties of reaching rural locations due to geographical factors highlight the necessity for social workers to understand the terrain. Remote sensing data can be especially useful in this setting. High-resolution satellite images and digital elevation models (DEMs) can give precise topography information, including elevation changes, slope, and the existence of natural impediments such as rivers or dense woods. This information can be used to determine the best routes to isolated villages, taking into account accessibility, safety, and trip duration. GIS can then be used to overlay this topographical data with information about road networks, communities, and other relevant characteristics, allowing

social workers to visualise and compare various routes. This can significantly improve logistical planning and ensure that social services reach even the most isolated populations.

Social work in Jalgaon district requires a multidisciplinary approach that integrates geological understanding and data-driven methodologies, including the use of remote sensing and GIS. By adopting this holistic approach, social workers can enhance their effectiveness and better serve the needs of the community.

4. Conclusion

Social Geology is interdisciplinary field based on the relationship between geological features and social systems, in this study we are emphasising the importance of incorporating social geology into social work practice. We demonstrated how the district's unique geological characteristics have a significant impact on agriculture and socioeconomic development using Jalgaon District, Maharashtra as example. The findings underscore the importance of geological literacy for social workers, enabling them to design effective interventions that address root causes of agrarian distress, particularly in rural areas where livelihoods are deeply connected to the environment. The integration of technological tools like remote sensing and GIS further enhances program efficiency, facilitating data-driven decision-making and improving access to remote communities.

To address complex social and environmental challenges in rural India, interdisciplinary collaboration between geologists, social workers, and local communities is essential. Future research should focus on refining the methodologies for integrating geological data into social work practice, thus ensuring that future collaborations are both effective and long-lasting.

Authors Contributions

Shantanu Waghmare: Conceptualisation, Investigation, Data Collection, Formal Analysis, Writing-Original Draft. Sahir Mohammed S – Maps, Data Collection, Writing, Reviewing and Editing.

Acknowledgment

The authors are extremely grateful towards students of Pandit Jawaharlal Nehru College, Amalner and Aadhar Sanstha, Amalner for giving us time for the interviews.

References

- American Geosciences Institute, 2011. *Critical Needs for the Twenty-first Century: The Role of the Geosciences*.
- Berkes, F. (1999). *Sacred ecology: Traditional ecological knowledge and resource management*. Taylor & Francis.
- Bhagat, Anju & Bhoge, RS & Jadhav, DS. (2021). Trend and variability of rainfall in Jalgaon district of Maharashtra. *International Journal of Farm Sciences*. 11. 18-20. 10.5958/2250-0499.2021.00049.5.
- Central Ground Water Board. *Aquifer Mapping and Management of Ground Water Resources: Amalner, Bodwad, Chalisgaon, Chopda, Jalgaon, Muktainagar, Parola, Yawal & Raver Block, Jalgaon District, Maharashtra. Central Region, Nagpur, Department of Water Resources, River Development and Ganga Rejuvenation, Ministry of Jal Shakti, Government of India*, 2019.
- Geertz, C. (1963). *Agricultural involution: The processes of ecological change in Indonesia*. University of California Press.
- Geological Society of London, 2014. *Geology for Society*. The Geological Society of London www.geolsoc.org.uk/geology-for-society. (Accessed 9 April 2016).
- I.S. Stewart, J.C. Gill, *Social geology — integrating sustainability concepts into Earth sciences*, *Proc. Geol. Assoc.* (2017), <http://dx.doi.org/10.1016/j.pgeola.2017.01.002>
- Mata-Perelló, J.M., Mata-Lleonart, R., Vintró-Sánchez, C., Restrepo-Martínez, C., 2012. *Social geology: a new perspective on geology*. *Dyna* 79 (171), 158–166.
- Mora, G., 2013. *The need for geologists in sustainable development*. *GSA Today* 23 (12), 33–37.
- Patil Shrikant L. "Farmer Suicides in India: Problems and Solutions." *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (JETIR)*, vol. 11, no. 2, Feb. 2024, www.jetir.org.
- Rapoport, A. (1969). *House form and culture*. Prentice-Hall.
- Vanam Mahesh. "A Study on the Causes and Consequences of Farmers' Suicides in India." *Research Journal of Agriculture and Forestry Sciences*, vol. 4, no. 11, Nov. 2016, pp. 5-8. E-ISSN 2320-6063. Available online at www.isca.in, www.isca.me.
- UNESCO, 1998. *Environmental and Engineering Geology for Sustainable Development*. Moscow University of Engineering Ecology, Moscow p. 201.

सामाजिक कार्यकर्त्या अनुताई वाघ यांचे शैक्षणिक व सामाजिक क्षेत्रातील योगदान -एक अध्ययन**श्रीमती राजश्री जगन्नाथ पाटील**

संशोधक विद्यार्थिनी (Ph.D. समाजकार्य), कवयित्री बहिणाबाई उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव.

प्रा. डॉ. अस्मिता धनवंत सरवैया

संशोधन मार्गदर्शक तथा सहयोगी प्राध्यापक, पंडित जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय, अमळनेर, जि. जळगाव

गोष्टवारा

अनुताई वाघ या आदिवासी समाजासाठी काम करणाऱ्या समाजसेविका व शिक्षणतज्ज्ञ होत्या. त्यांनी शिक्षणाद्वारे आदिवासींच्या जीवनात जागृती निर्माण करण्याचे काम केले. पालघर जिल्ह्यातील कोसबाड येथे ताराबाई मोडक यांचेसोबत त्यांनी बालशिक्षणाचे कार्य केले. अनुताईचे वडील बालकृष्ण वाघ हे सार्वजनिक बांधकाम खात्यात नोकरीस होते. वयाच्या तेराव्या वर्षी इ.स. 1923 साली शंकर वामन जातेगावकर यांच्याशी अनुताईचा विवाह झाला. परंतु सहा महिन्यांतच त्यांना वयाच्या तेराव्या वर्षी वैधव्य आले. असे असूनसुद्धा तत्कालीन सामाजिक रूढींचे बंधन झुगारून त्यांनी शिक्षण घेतले व शिक्षिका म्हणून काम करीत असताना त्यांना ताराबाई मोडक भेटल्या आणि त्यांनी ताराबाईंच्या बोर्डी (ठाणे) येथे आदिवासींसाठी असलेल्या ग्राम बाल शिक्षण केंद्रात प्रवेश केला व तेथे इ.स. 1947 ते 1992 अशी 47 वर्षे त्यांनी निरपेक्ष वृत्तीने ग्रामशिक्षणाचे कार्य चालवले.

महत्वपूर्ण शब्द : अनुताई वाघ, ग्राम बाल शिक्षण, शैक्षणिक कार्य, सामाजिक कार्य,

प्रस्तावना-

अनुताई वाघ यांचा जन्म मोरगाव पुणे येथे 17 मार्च 1910 रोजी झाला अनुताईचे वडील बालकृष्ण वाघ हे सार्वजनिक बांधकाम खात्यात नोकरीस होते वयाच्या तेराव्या वर्षी इसवी सन 1923 साली शंकर वामन जातेगावकर यांच्याशी अनुताईचा विवाह झाला परंतु सहा महिन्यांतच त्यांना वयाच्या तेराव्या वर्षी वैधव्य आले तत्कालीन सामाजिक रूढींचे बंधन झुगारून त्यांनी शिक्षण घेतले व शिक्षिका म्हणून काम करीत असताना त्यांना ताराबाई मोडक भेटल्या आणि त्यांनी ताराबाई मोडक यांच्या बोर्डी ठाणे येथे आदिवासींसाठी असलेल्या ग्राम बाल शिक्षण केंद्रात प्रवेश केला

संशोधनाचा उद्देश :

1. सामाजिक कार्यकर्त्या अनुताई वाघ यांचे शैक्षणिक आणि सामाजिक कार्याची माहिती जाणून घेणे
2. अनुताई वाघ यांच्या कार्याचा समाज जीवनावर झालेला प्रभावाचे अध्ययन करणे

गृहीतके :

1. सामाजिक कार्यकर्त्या अनुताई वाघ यांच्या शैक्षणिक आणि सामाजिक कार्याची कार्यामुळे महिला व बालविकास झपाटाने झालेला दिसतो.
2. सामाजिक कार्यकर्त्या अनुताई वाघ यांच्या कार्याचा महिला व बाल जीवनावर सकारात्मक परिणाम झाला आहे.

संशोधन पद्धती :

सामाजिक कार्यकर्त्या अनुताई वाघ यांच्या जीवनावर झालेले संशोधन लेख, इतिहास पुस्तके, प्रकाशित अप्रकाशित संदर्भ पुस्तके, तसेच लिखित अलिखित पुस्तके वर्तमानपत्र इंटरनेट लेख इत्यादी दुय्यम स्रोतांचा उपयोग सदर संशोधन अहवालात करण्यात आला आहे.

शैक्षणिक कार्य-

इसवी सन 1947 ते 1992 अशी 47 वर्षे त्यांनी निरपेक्ष वृत्तीने ग्राम शिक्षणाचे कार्य चालवले व पुढे कोसबाडच्या नूतन बाल शिक्षण केंद्राच्या चालक राष्ट्रीय शिक्षण अनुसंधान व प्रशिक्षण मंडळाच्या कार्यकारणी सदस्य अखिल भारतीय पूर्व प्राथमिक शिक्षण संस्थेच्या उपाध्यक्ष म्हणूनही त्यांनी काम पाहिले त्यांचे शिक्षण विषयक ग्रंथ इंग्रजी हिंदी गुजराती तुन अनुवादित झाले आदिवासींच्या शिक्षणासाठी पाळणाघरे बालवाड्या प्राथमिक शाळा प्रौढशिक्षण वर्ग

बालसेविका ट्रेनिंग कॉलेज इत्यादी शैक्षणिक संस्था सुरू केल्या. अनुताई वाघ यांनी बोर्डी येथे 1945 सालापासून बारा वर्षे काम केले. त्यानंतर (1957), त्यांनी ताराबाई मोडक यांच्या बरोबर डहाणू तालुक्यातील 'कोसबाड' या गावात बालशिक्षणातील पायाभूत कार्याला सुरुवात केली. तेव्हा ताराबाई पासष्ट आणि अनुताई सत्तेचाळीस वर्षांच्या होत्या. तेथे आदिवासी वस्ती होती. अनुताईंनी ताराबाईंची प्रत्येक कल्पना उचलून धरली व ती प्रत्यक्षात आणली. त्यांना आदिवासी पाड्यांवर चालत किंवा बैलगाडीतून जावे लागत असे. ताराबाईंनी बोलावे व अनुताईंनी झेलावे, असे त्यांचे गुरुशिष्यत्वाचे विलक्षण नाते होते. ताराबाई अनुताईंना 'घरातील कर्ता पुरुष' असेच म्हणत असत.

अनुताईंनी मुलांना नुसते शिकवले नाही. त्यांना अंधोळी घातल्या, मुलींच्या डोक्यांतील उवा काढल्या, त्यांच्या खरजेला औषधे लावली, संडास तयार करून त्यांचा वापर कसा करावा याचे प्रात्यक्षिक करवून घेतले. त्यांनी मुलांना शाळेपर्यंत आणण्यासाठी बैलगाडीतून मिरवणुका काढल्या. तरीही मुले शाळेत येत नाहीत असे जाणवले तर स्वतः मुलांकडे जावे, या निकषानुसार त्यांनी वस्तीतच झाडाखाली अंगणवाड्या सुरू केल्या. ताराबाई आणि अनुताई यांनी निसर्गातून बनवलेल्या किंवा परिष्कृत केलेल्या साधनांचे अपूर्व असे जग मुलांपुढे निर्माण केले ! झाडे, पाने, फुले, गुंजा, शंख, शिंपले हे सर्व त्यांच्या शिक्षण प्रयोगात कामाला आले. गेरू, चुनखडी, पिवळी माती यांचा उपयोग रंगकामासाठी झाला. त्यांनी वडाच्या कोवळ्या पारंब्या ठेचून त्यांचे ब्रश तयार केले. अनुताईंच्या अनौपचारिक अभ्यासक्रमात गाणी, गप्पा, खेळ, ओढ्यात अंधोळी, फुले जमा करणे इत्यादींचा समावेश असे. अनुताईंनी त्यांच्या शैक्षणिक पद्धतीचे तत्त्वज्ञान "शाळा म्हणजे मुलांच्या अंगणातलं झाड झालं पाहिजे" अशा साध्यासोप्या शब्दांत सांगितले आहे.

पाड्यांवरील मुलांचे आई-वडील कामानिमित्त बाहेर जात असत. मोठी मुले वाडीतच विटांच्या भट्टीवर चार-दोन आणे रोजावर जात. मग आठ-दहा वर्षे वयाच्या मुलांना घर आणि लहान भावंडे सांभाळावी लागत; म्हणून अनुताईंनी पाळणाघरे सुरू केली. मोठ्या मुलांना शाळेत येता यावे म्हणून ही योजना ! मुलामुलींनी शाळेत त्यांच्या लहान भावंडांना घेऊन यावे, पाळणाघरात ठेवावे व घरी जाताना घेऊन जावे अशी कल्पना. त्यांना तेथे जेवणाची सोय होती. पाळणाघरातील बालकांची काळजीही आश्रमात प्रेमाने व बारकाईने घेतली जाई. मुंबई-पुण्यासारख्या शहरांतील कारखान्यांतून, गिरण्यांतून चालणाऱ्या 'क्रेश'पेक्षा हे स्वरूप वेगळे होते. तेथे धाकट्या भावंडांना खेळवण्याचे काम थोरल्या मुलांना करावे लागत असे. पाळणाघरात भावंडे कशी खेळतात, त्यांना अंधोळ कशी घालावी, पेज कशी पाजावी वगैरे गोष्टी थोरल्या भावंडांना व अधूनमधून मुलांना भेटण्यास येणाऱ्या आयांना सांगितल्या जात.

अनुताई अंगणवाडीत वेगवेगळ्या प्रकारचे साधनसाहित्य घेऊन जात. बादलीत आरसा, फण्या, तेल, रुमाल, हस्तव्यवसायाचे सामान, खराटे असा थाट असे. कार्यकर्त्यांना त्यांचे अनुकरण करावे लागे. आदिवासींची मुले नागरी संस्कृतीपेक्षा वेगळी असत. त्यांच्या डोक्यांतील चमक, चपळता, समयसूचकता, काटकपणा हे गुण लक्ष वेधून घेणारे असत. त्यांना भीती शहरी माणसांची वाटे. अनुताईंना कुरणशाळेत काम करताना तर फार आनंद होत असे. त्यांना निसर्गात जिकडे-तिकडे शैक्षणिक साधने विखुरलेली दिसत. तेव्हा त्यांना मुलांच्या शिक्षणातील त्रुटी सहज कळत व त्यावर उपाय सुचत. रिमझिम पाऊस पडत असताना, गुरे इकडेतिकडे चरत असताना मुलांना एकत्र करून गाणी, गोष्टी, कवायती, मैदानी खेळ, नकला वगैरे कार्यक्रम सुरू होत. त्यातून मुलांची मने शिक्षणाकडे आकर्षित होत, की मग गप्पागोष्टींद्वारा स्वच्छता, नागरिकशास्त्र, भूगोल, गणित, भाषा, सृष्टिविज्ञान असे अनेक विषय त्यांना शिकवले जात ! अधूनमधून ओढ्यांवर जाऊन सार्वजनिक अंधोळ, नखे कापणे, कपडे धुणे असे कार्यक्रम होत असत. दगडांच्या वजनावरून माणसाचे वजन... आणि त्यावरून एकूण आरोग्याकडे मुलांचे लक्ष वळवले जाई. असले सगळे खेळ व त्यातून शिक्षण- पाने, फुले, बिया, काटक्या, पिसे, घरटी ही सगळी माहिती त्यांना निसर्गाच्या शाळेतून मिळत असे.

सामाजिक कार्य-

अनुताईनी ताराबाई यांच्यानंतर त्यांच्यापेक्षा काही नवीन कामे हाती घेतली. 'विकासवाडी शबरी उद्योगालया'तून आदिवासी स्त्रियांकडून मसाले, पापड, लोणची वगैरे बनवून, त्यांची विक्री करून संस्थेला व त्या स्त्रियांना चार पैसे मिळू लागले. संस्थेने स्वतःचा छापखाना सुरू केला. बालसेविकांचे प्रशिक्षण चालू असताना, बालवाडीसाठी योग्य अशी गाणी, गोष्टी इत्यादी बालसाहित्य तेथे छापले जाई. 'शिक्षण पत्रिका' या मासिकाची छपाईही तेथेच होत असे. त्याचबरोबर बाहेरचे छपाईचे कामही छापखान्यात घेतले जाई. त्यामुळे संस्थेला आर्थिक मजबुती लाभली होती. त्यांच्या डोक्यात नव्या कल्पना व नव्या योजना कशा साकारत ते जाणण्यासारखे आहे. एकदा अनुताई रानशेत आणि वाणगाव या दोन गावांना जोडणाऱ्या गाडीरस्त्याने 'दाभोण' नावाच्या आदिवासी गावात गेल्या होत्या. त्यांची जीप पाहून आजूबाजूची आदिवासी मुले गोळा झाली. त्यांच्या अंगावर धड कपडे नव्हते. त्यांचे केस विस्कटलेले. पण त्यांचे चेहरे हसतमुख. अनुताईनी त्यांना विचारले, "शाळेत जाता का रे?" तेव्हा एक मुलगा म्हणाला, "कोठची शाळा?" त्या म्हणाल्या, "इथे जवळच शाळा आहे ना...?" तो मुलगा म्हणाला, "ते तथ शाळा होती, पण मास्तर कोठं येत आहे?" मुलांचे ते उत्तर ऐकून त्या निरुत्तर झाल्या. तेव्हा त्यांच्या मनात विचार आला, की येथे शाळा असण्यास हवी. त्या तेथे जाऊन काही दिवस राहिल्या.

तेथूनच 'दाभोणचा प्रकल्प' सुरू झाला आणि 'ग्राममंगल' या संस्थेची स्थापना झाली. दाभोण येथे आदिवासी मुलांसाठी बालवाडी व शाळा सुरू झाली. या संस्थेची जबाबदारी अनुताईनी त्यांचे मामेभाऊ प्राध्यापक रमेश पानसे यांच्यावर सोपवली. पानसे यांनी ती जबाबदारी समर्थपणे पेलली व अनेक कल्पक योजना अमलात आणल्या. दाभोण व आयना येथे आदिवासी मुलांसाठी उत्तम प्रकारच्या शिक्षणाची सोय झाली आहे. दाभोण प्रकल्पाच्या मूळ प्रणेत्या मंगला देशपांडे यांनी अनुताईंना डहाणू येथे मूकबधिर मुलांची शाळा सुरू करण्याचे सुचवले. त्यावर अनुताई म्हणाल्या, "हे खूप अवघड काम असून आपल्याला ते जमेल का? अशा मुलांशी माझा कधीही संबंध आलेला नाही." त्यावर मंगला म्हणाल्या, "आदिवासी मूकबधिर मुलांच्या समस्या फार बिकट आहेत." हे अनुताईंच्या लक्षात आल्यावर त्यांनी कंबर कसली व 1980 साली डहाणूतील मासोली भागात 'मूकबधिर बालविकास केंद्र' सुरू झाले. मंगला देशपांडे दाभोण प्रकल्पाच्या प्रेरणामूर्ती आहेत. त्यांनी तेथे मूकबधिर शाळा सुरू केली. त्यांनी 'सावित्री' हे मासिक सुरू केले. महाराष्ट्र शासनाने अनुताई व मंगला देशपांडे यांचा गौरव 'सावित्री पारितोषिक' देऊन 1981 साली केला.

भारत सरकारने अनुताईंचा 'पद्मश्री' पुरस्कार देऊन गौरव केला आहे. प्रयोगशील शिक्षणतज्ज्ञ अनुताईंनी 1992 साली कोसबाड येथे देह ठेवला.

निष्कर्ष :-

सामाजिक कार्यकर्त्या अनुताई वाघ यांनी आपले संपूर्ण जीवन बालके आणि महिलांच्या व सर्वांगीण विकासासाठी समर्पित केले आहे. त्यांचे शैक्षणिक कार्य आणि सामाजिक कार्य हे इतरांनाही प्रेरणादायी ठरेल असेच आहे. आजही महिला व बाल कल्याण विभागाच्या माध्यमातून अनुताई वाघ यांच्या कार्याला लक्षात ठेवून अनेक धोरणे व कार्यक्रम राबविले जात आहे. भारत शासनाद्वारे महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी, सबलीकरणासाठी अनेक योजना राबविल्या जात आहेत. महिला व बालविकास कल्याण मंत्रालय, भारत सरकार द्वारे महिला सबलीकरण याकडे विशेष लक्ष दिले जात आहे. महिला शक्ती केंद्र आणि पंचायतीमध्ये महिलांसाठी आरक्षण इत्यादी काही प्रमुख महिला सबलीकरण योजना भारत शासनाद्वारे राबविण्यात येत आहेत. महिला व बाल कल्याणासाठी असलेल्या या धोरणांचा व विविध योजनांचा लाभ महिलांना मिळाला तर त्या खऱ्या अर्थाने सक्षम होतील.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

भारतीय स्त्री जीवन:- डॉ. लीला पाटील, मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
सामान्य अध्ययन, राज्यसेवा मुख्य परीक्षा:- तुकाराम जाधव, युनिक अकॅडमी पुणे.
महिला सबलीकरण:- प्राचार्य डॉ. संभाजी देसाई, प्रशांत पब्लिकेशन.
मानवी संसाधन विकास:- प्रा. व्ही. बी. पाटील, के. सागर पब्लिकेशन, पुणे.
बोधनकर सुधीर,(2003) सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
www.googal.com

समुदाय आधारित शांततेसाठी स्वच्छ भारत अभियानाचे योगदान: एक लोकसहभाग दृष्टिकोन (विशेष संदर्भ: जळगाव जिल्हा)

शिरीषकुमार भिमराव तायडे

संशोधक विद्यार्थी (Ph.D. समाजकार्य), कवयित्री बहिणाबाई उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव

प्रा. डॉ. अस्मिता धनवंत सरवैया

संशोधन मार्गदर्शक तथा सहयोगी प्राध्यापक, पंडित जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय, अमळनेर, जि. जळगाव

गोपवारा

"समुदाय आधारित शांततेसाठी स्वच्छ भारत अभियानाचा योगदान: एक तळागाळातील दृष्टिकोन (विशेष संदर्भ: जळगाव जिल्हा)" या शोधनिबंधामध्ये स्वच्छ भारत अभियान (Swachh Bharat Mission) आणि समुदाय आधारित शांतता (Community-Based Peace) यांचा परस्पर संबंध जळगाव जिल्ह्याच्या संदर्भात विश्लेषित करण्यात आला आहे.

स्वच्छ भारत अभियानाच्या माध्यमातून जळगाव जिल्ह्यातील ग्रामीण आणि शहरी भागांमध्ये स्वच्छता मोहिमांद्वारे सामाजिक एकजूट आणि शांतता वाढवण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले आहेत. या मोहिमांमध्ये महिला बचत गट, युवक मंडळे, स्वयंसेवी संस्था (NGOs) आणि स्थानिक नेतृत्वाचा सहभाग महत्वाचा ठरला आहे. स्वच्छतेच्या उपक्रमांमुळे स्थानिक पातळीवर सामाजिक तणाव कमी होणे, एकात्मता वाढणे आणि शांततेसाठी सकारात्मक वातावरण निर्मिती झाली आहे (Patil, 2023).

जळगाव जिल्ह्यातील यशस्वी स्वच्छता मोहिमांचे विशेष उदाहरणे दिली आहेत. या मोहिमांमुळे सार्वजनिक ठिकाणांची स्वच्छता, शाळांमधील स्वच्छतागृहे, महिलांच्या आरोग्यातील सुधारणा आणि समाजातील संवाद वाढवणे यामध्ये सकारात्मक बदल दिसून आले (Shinde, 2022). जळगाव जिल्ह्यात समुदाय आधारित शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी स्वच्छ भारत अभियान प्रभावी ठरले आहे. स्थानिक पातळीवर नेतृत्व विकास, सामाजिक तणाव कमी करणे, संवाद वाढवणे आणि एकात्मता वाढवणे या बाबतीत अभियानाचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. समुदाय आधारित शांततेसाठी स्वच्छतेच्या उपक्रमांना शिक्षण, आरोग्य आणि सामाजिक न्यायाशी जोडून, अधिक प्रभावी उपाययोजना राबवणे आवश्यक आहे (Deshmukh & Pawar, 2024).

मुख्य शब्द (Keywords):

- स्वच्छ भारत अभियान (Swachh Bharat Mission)
- समुदाय आधारित शांतता (Community-Based Peace)
- तळागाळातील दृष्टिकोन (Grassroots Perspective)
- जळगाव जिल्हा (Jalgaon District)
- सामाजिक समरसता (Social Cohesion)

प्रस्तावना:

भारताची स्वतंत्रता मिळाल्यानंतर, देशाने सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणात प्रगती केली. तथापि, स्वच्छता, आरोग्य आणि सामाजिक समरसता या बाबतीत अनेक तळागाळातील समुदाय अद्यापही आव्हानांना सामोरे जात आहेत. अशा स्थितीत, 2014 मध्ये सुरू झालेल्या स्वच्छ भारत अभियानाने (Government of India, 2014) देशभरात स्वच्छता, आरोग्य आणि सामाजिक परिवर्तनासाठी व्यापक चळवळ उभारली. या अभियानाचा उद्देश केवळ शौचालय बांधणे किंवा कचरा व्यवस्थापन यापुरता मर्यादित नसून, तो सामाजिक समरसता, एकात्मता आणि शांततेच्या मूल्यांची स्थापना करणे हाही आहे (Sharma, 2021). जळगाव जिल्हा हा महाराष्ट्रातील कृषिप्रधान आणि सामाजिकदृष्ट्या विविध समुदायांचा जिल्हा आहे. या जिल्ह्यातील ग्रामीण आणि शहरी भागांमध्ये स्वच्छ भारत अभियानाने लोकसहभाग चळवळीला चालना दिली, ज्यामुळे समुदायांमध्ये शांततेचे बीज पेरले गेले. स्वच्छतेच्या माध्यमातून सामाजिक तणाव कमी होणे, संवाद साधण्यासाठी एकत्र येणे आणि सामूहिक प्रयत्नांद्वारे ताणतणाव व्यवस्थापन याला चालना मिळाली आहे (Patil, 2023).

समुदाय आधारित शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी स्थानिक नेतृत्व, महिला बचत गट, युवक मंडळे आणि स्वयंसेवी संस्थांचा (NGOs) सहभाग वाढवणे अत्यंत महत्वाचे आहे. स्वच्छतेच्या उपक्रमांमुळे महिला आणि युवकांना नेतृत्वाच्या भूमिका निभावण्याची संधी मिळाली. यामुळे सामाजिक संवाद, तणाव व्यवस्थापन आणि एकात्मता वाढवण्यास मदत झाली (Deshmukh & Pawar, 2024). शोधनिबंधाच्या माध्यमातून गुणात्मक (Qualitative) आणि प्रमाणात्मक (Quantitative) संशोधन पद्धतींचा वापर करून, जळगाव जिल्ह्यातील विविध भागांतील समुदायांचा अनुभव, स्वच्छता मोहिमांचे परिणाम आणि सामाजिक शांततेवरील प्रभाव यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासातून सामाजिक एकजूट, आरोग्यवर्धक वातावरण आणि विकासात्मक बदल यांची प्रक्रिया स्पष्टपणे समोर आली आहे.

या शोधनिबंधाचा उद्देश स्वच्छ भारत अभियानाच्या योगदानाचा लोकसहभागातील दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे, तसेच समुदाय आधारित शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रभावी उपाययोजना सुचवणे हा आहे. संशोधनातून मिळालेल्या निष्कर्षांवर आधारित स्थानिक पातळीवर धोरणात्मक निर्णय, सामाजिक संवाद वाढवणे आणि समुदायातील सर्व घटकांना एकत्र आणून शांतता निर्माण करणे यावर भर दिला आहे.

उद्देश (Objectives):

- स्वच्छ भारत अभियानाच्या माध्यमातून जळगाव जिल्ह्यात समुदाय आधारित शांतता प्रस्थापित करण्यातील योगदानाचे विश्लेषण करणे.
- लोकसहभागातील चळवळीतून स्वच्छता उपक्रमांनी सामाजिक समरसता, संवाद आणि तणाव व्यवस्थापनावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.

गृहितके (Hypotheses):

- स्वच्छ भारत अभियानामुळे जळगाव जिल्ह्यात समुदाय आधारित शांतता वाढली आहे.
- लोकसहभागातील स्वच्छता उपक्रमांमुळे सामाजिक तणाव कमी होऊन स्थानिक पातळीवर एकात्मता आणि संवादाची संधी निर्माण झाली आहे.

संशोधन पद्धती:

शोधनिबंधात "समुदाय आधारित शांततेसाठी स्वच्छ भारत अभियानाचा योगदान: एक तळगाळातील दृष्टिकोन (विशेष संदर्भ: जळगाव जिल्हा)" या विषयाच्या अभ्यासासाठी केवळ द्वितीय स्रोतांवर आधारित (Secondary Data-Based) संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

या संशोधनामध्ये सरकारी अहवाल, संशोधन लेख, स्वयंसेवी संस्था अहवाल, माध्यमे आणि ऑनलाइन डेटाबेस यांसारख्या विविध द्वितीय स्रोतांमधील माहितीचे संकलन आणि विश्लेषण करण्यात आले आहे. वर्णनात्मक (Descriptive) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) संशोधन प्रकारांचा वापर करून, स्वच्छ भारत अभियानाचा जळगाव जिल्ह्यातील समुदाय आधारित शांततेवरील प्रभाव अभ्यासण्यात आला आहे. संशोधन प्रक्रियेत नैतिक विचारांचे (Ethical Considerations) पालन करून, सर्व संदर्भ (References) आणि स्रोतांची योग्य नोंद करण्यात आली आहे.

समुदाय आधारित शांतता (Community-Based Peace):

समुदाय आधारित शांतता म्हणजे समाजातील विविध गटांमध्ये संवाद, सहयोग, आणि सहभागाच्या माध्यमातून स्थिर आणि तणावमुक्त वातावरणाची निर्मिती होणे. या प्रकारच्या शांततेत स्थानिक समुदायाचे योगदान महत्वाचे असते. समुदाय आधारित शांततेचा गाभा म्हणजे स्थानिक लोकांच्या गरजा, त्यांच्या समस्या आणि त्यांच्या दृष्टिकोनातून उपाययोजना करणे. अशा प्रकारच्या शांततेत समस्या केवळ बाहेरील हस्तक्षेपांमुळे सुटत नाहीत, तर समुदायातील लोक स्वतःच त्या समस्यांवर उपाय शोधतात.

स्वच्छ भारत अभियानाच्या माध्यमातून जळगाव जिल्ह्यातील विविध समुदायांनी सामूहिक स्वच्छता उपक्रमांमध्ये सहभाग घेतला आहे. या उपक्रमांतून केवळ शारीरिक स्वच्छता नाही, तर सामाजिक स्वच्छताही साधली गेली आहे. एकत्र येऊन काम केल्यामुळे समुदायांमध्ये संवाद वाढला, सामाजिक भान निर्माण झाले, आणि सहकार्याची भावना वृद्धिंगत झाली. उदाहरणार्थ, सार्वजनिक ठिकाणे, गावे आणि वस्त्यांमध्ये नियमित स्वच्छता मोहिमा आयोजित करून सामाजिक एकात्मता साध्य झाली आहे. या प्रक्रियेतून स्थानिक समस्यांचे त्वरित निराकरण होण्यास मदत झाली आणि शांततेसाठी एक ठोस पायाभूत कार्य पार पडले.

स्वच्छ भारत अभियान (Swachh Bharat Abhiyan):

स्वच्छ भारत अभियान हे भारत सरकारचे एक महत्वाकांक्षी राष्ट्रीय अभियान आहे, ज्याची सुरुवात २ ऑक्टोबर २०१४ रोजी महात्मा गांधींच्या जयंतीदिवशी झाली. या अभियानाचा मुख्य उद्देश म्हणजे भारताला स्वच्छ करणे, हागणदारीमुक्त (ODF) बनवणे आणि स्वच्छता व आरोग्याबाबत जनजागृती करणे.

या अभियानांतर्गत ग्रामीण आणि शहरी भागांमध्ये शौचालयांची निर्मिती, कचरा व्यवस्थापन, पुनर्वापर प्रक्रिया, तसेच स्वच्छतेविषयी शाळा आणि समुदाय स्तरावर प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवले गेले आहेत. जळगाव जिल्ह्यातील गावांमध्ये या मोहिमेमुळे लोकांमध्ये स्वच्छतेबाबत जागरूकता वाढली आहे. विशेषतः तळगाळातील लोक, महिलांचे बचत गट, स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक स्वयंसेवकांनी या मोहिमेत महत्वाची भूमिका बजावली आहे. सामूहिक स्वच्छता उपक्रमांतून सामाजिक एकोपा वाढला, ज्यामुळे स्थानिक पातळीवर शांततेचे वातावरण निर्माण झाले.

लोकसहभागातील दृष्टिकोन (Approaches to public participation):

लोकसहभागातील दृष्टिकोनाचा अर्थ असा की समाजातील सर्वसामान्य लोक, विशेषतः ग्रामीण आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल गट, या सामाजिक बदलाच्या प्रक्रियेत सहभागी होणे. या दृष्टिकोनातून सामाजिक उपक्रम राबवले असता स्थानिक गरजा आणि समस्या लक्षात घेऊन त्या अनुषंगाने उपाययोजना करता येतात.

स्वच्छ भारत अभियानाच्या यशस्वितेमध्ये लोकसहभागातील दृष्टिकोनाचे मोठे योगदान आहे. उदाहरणार्थ, जळगाव जिल्ह्यातील गावांमध्ये लोकसहभागाच्या माध्यमातून गावपातळीवर स्वच्छता समित्या स्थापन करण्यात आल्या. या समित्यांच्या मदतीने स्वच्छतेच्या मोहिमा, कचरा व्यवस्थापन, आणि पाणी स्वच्छतेसंबंधी उपक्रम प्रभावीपणे राबवले गेले. या प्रक्रियेतून समुदायातील लोकांमध्ये स्वच्छतेबाबत जागरूकता वाढली आणि सामाजिक जबाबदारीची भावना वृद्धिंगत झाली.

सामाजिक समरसता (Social Cohesion):

सामाजिक समरसता म्हणजे समाजातील विविध गट, धर्म, जाती, आणि वर्गांमधील एकोपा, सलोखा आणि सहकार्याची भावना. सामाजिक समरसता वाढली की समाज अधिक स्थिर आणि शांततामय राहतो.

स्वच्छ भारत अभियानाने जळगाव जिल्ह्यात सामाजिक समरसता निर्माण करण्यास मोठे योगदान दिले आहे. सामूहिक स्वच्छता उपक्रम, रॅली, आणि स्वच्छतेविषयी जनजागृती कार्यक्रमांमुळे लोक एकत्र आले. विविध सामाजिक, धार्मिक, आणि आर्थिक पार्श्वभूमी असलेल्या लोकांनी एकत्र काम केले, ज्यामुळे त्यांच्यात आपसी विश्वास आणि संवाद वाढला. सामाजिक भेदभाव आणि तणाव कमी झाले, आणि स्थानिक पातळीवर शांततेचे वातावरण निर्माण झाले.

तणाव व्यवस्थापन (Conflict Management):

तणाव व्यवस्थापन म्हणजे समाजातील तणाव आणि संघर्ष निर्माण करणाऱ्या समस्यांचे ओळखणे आणि त्यांचे सकारात्मक आणि शांतीपूर्ण पद्धतीने निराकरण करणे.

जळगाव जिल्ह्यातील स्वच्छ भारत अभियानाच्या उपक्रमांमुळे तणाव व्यवस्थापनातही मदत झाली आहे. सार्वजनिक जागांच्या स्वच्छतेमुळे आरोग्यविषयक समस्या कमी झाल्या, ज्यामुळे सामाजिक तणावही कमी झाले.

सामूहिक उपक्रमांतून लोकांमध्ये आपसी संवाद आणि सहकार्य वाढले. गावातील कचरा व्यवस्थापनाच्या मुद्द्यावरून होणारे वादविवाद सामूहिक चर्चांच्या माध्यमातून सोडवले गेले. या प्रक्रियेतून लोकांमध्ये आपसी विश्वास वाढला, ज्यामुळे समुदाय आधारित शांततेचा पाया अधिक मजबूत झाला. या सर्व घटकांच्या विश्लेषणातून स्पष्ट होते की, स्वच्छ भारत अभियानाचा तळागाळातील दृष्टिकोनातून समुदाय आधारित शांततेसाठी महत्त्वपूर्ण आणि प्रभावी योगदान आहे.

शोधनिबंधाचे निष्कर्ष:

"समुदाय आधारित शांततेसाठी स्वच्छ भारत अभियानाचा योगदान: एक तळागाळातील दृष्टिकोन (विशेष संदर्भ: जळगाव जिल्हा)" या शोधनिबंधाच्या विश्लेषणातून खालील निष्कर्ष प्राप्त झाले आहेत:

1. समुदाय आधारित शांततेचे स्वच्छतेचे महत्त्व:

स्वच्छ भारत अभियानाच्या माध्यमातून जळगाव जिल्ह्यात स्वच्छता आणि आरोग्य याबाबत जनजागृती झाली. सार्वजनिक ठिकाणे, शाळा, बाजारपेठा आणि गावे स्वच्छ ठेवण्याच्या उपक्रमांतून समुदायांमध्ये संवाद वाढला आणि सामाजिक तणाव कमी झाले. स्वच्छ वातावरणामुळे लोकांचे आरोग्य सुधारले आणि संघर्षाचे मूळ असणाऱ्या आरोग्यविषयक समस्यांमध्ये घट झाली.

2. लोकसहभागातील सहभागातून सामाजिक समरसता:

अभियानाच्या उपक्रमांमध्ये स्थानिक स्वयंसेवी संस्था, महिला बचत गट, युवक मंडळे आणि गावपातळीवरील समित्यांचा सक्रीय सहभाग होता. लोकसहभागातील सहभागातून लोकांमध्ये सामाजिक जबाबदारीची भावना निर्माण झाली आणि विविध सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक पार्श्वभूमीच्या लोकांमध्ये एकोपा वाढला.

3. सामाजिक आणि भौगोलिक समस्या सोडवण्यात योगदान:

जळगाव जिल्ह्यातील काही गावांमध्ये पाण्याची उपलब्धता, कचरा व्यवस्थापन, आणि सार्वजनिक स्वच्छतेच्या समस्यांमुळे अनेकदा सामाजिक तणाव निर्माण होतो. स्वच्छ भारत अभियानाच्या अंतर्गत, स्थानिक लोकांनी एकत्र येऊन या समस्या सोडवल्या, ज्यामुळे स्थानिक स्तरावर शांततेचे वातावरण निर्माण झाले.

4. आरोग्यदायी वातावरण आणि तणाव व्यवस्थापन:

सार्वजनिक स्वच्छतेमुळे रोगराई कमी झाली, ज्यामुळे समाजातील आरोग्यविषयक तणाव कमी झाले. शौचालयांच्या उपलब्धतेमुळे महिलांच्या आरोग्याचे संरक्षण झाले आणि त्यांच्या आत्मसन्मानातही वृद्धी झाली. या प्रक्रियेतून समुदायातील तणावपूर्ण परिस्थितींना सामोरे जाण्यास मदत झाली.

5. सामुदायिक उपक्रमांतून सकारात्मक बदल:

सामूहिक स्वच्छता मोहिमा, जनजागृती रॅली, आणि स्वच्छतेबाबत प्रशिक्षण कार्यक्रमांमधून लोकांमध्ये आपसी विश्वास वाढला. समाजातील वयोवृद्ध, महिला, आणि युवक यांनी एकत्र काम केले, ज्यामुळे विविध गटांमधील संवाद वाढला आणि शांततेचे वातावरण निर्माण झाले.

6. सकारात्मक प्रशासन आणि स्थानिक नेतृत्वाचा प्रभाव:

गावपातळीवरील प्रशासन आणि स्थानिक नेतृत्वाने स्वच्छता मोहिमांमध्ये सक्रीय सहभाग घेतला. स्थानिक नेतृत्वाच्या प्रोत्साहनामुळे समुदायातील लोक अधिक सक्रियपणे सहभागी झाले, ज्यामुळे अभियान अधिक प्रभावी ठरले.

7. लोकसहभागातील दृष्टिकोनाचा यशस्वी परिणाम:

लोकसहभागातील दृष्टिकोनातून राबवलेल्या उपक्रमांमुळे स्थानिक पातळीवर शांतता निर्माण करणे सोपे झाले. समुदायातील लोक स्वतःच समस्या ओळखून त्यावर उपाययोजना करू लागले, ज्यामुळे शाश्वत विकासाची प्रक्रिया सुरू झाली. स्वच्छ भारत अभियानाच्या माध्यमातून जळगाव जिल्ह्यातील लोकसहभागातील समुदायांमध्ये

सामाजिक एकोपा, आरोग्यदायी वातावरण, आणि शांततेचे स्थैर्य निर्माण करण्यात यश आले आहे. अभियानातील सहभागातून समाजातील प्रत्येक घटकाने आपली भूमिका ओळखून सामुदायिक विकासासाठी योगदान दिले आहे. समुदाय आधारित शांततेसाठी अशा उपक्रमांचे दीर्घकालीन आणि शाश्वत परिणाम दिसून येतात.

गृहितकांची सिद्धता:

"समुदाय आधारित शांततेसाठी स्वच्छ भारत अभियानाचा योगदान: एक तळागाळातील दृष्टिकोन (विशेष संदर्भ: जळगाव जिल्हा)" या शोधनिबंधातील गृहितकांचे व निष्कर्षांचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे आहे:

गृहितक 1:

1. "स्वच्छ भारत अभियानामुळे जळगाव जिल्ह्यात समुदाय आधारित शांतता वाढली आहे."

विश्लेषण:

शोधनिबंधाच्या निष्कर्षानुसार, स्वच्छ भारत अभियानाच्या माध्यमातून जळगाव जिल्ह्यातील तळागाळातील समुदायांमध्ये सामाजिक समरसता आणि शांततेचे वातावरण निर्माण झाले आहे. सामूहिक स्वच्छता उपक्रम, जनजागृती मोहिमा आणि शाळांमधील प्रशिक्षण कार्यक्रम यामुळे समुदायांमध्ये संवाद वाढला आणि तणावपूर्ण परिस्थितींवर सकारात्मक पद्धतीने मात करता आली.

उदा.: सार्वजनिक ठिकाणांच्या स्वच्छतेतून आरोग्यदायी वातावरण निर्माण झाले, ज्यामुळे रोगराई कमी झाली आणि त्यातून निर्माण होणारे सामाजिक तणावही कमी झाले.

गृहितक सिद्धता:

या गृहितकाची सिद्धता ठोस प्रमाणांवर आधारित आहे. द्वितीय स्रोतांमधून मिळालेल्या अहवालांमध्ये (उदा.: सरकारी अहवाल, सामाजिक संस्थांचे रिपोर्ट्स) असे दिसून आले की, जळगाव जिल्ह्यातील अनेक गावांमध्ये स्वच्छता मोहिमांमुळे सामाजिक तणाव कमी झाला आहे आणि स्थानिक स्तरावर शांतता प्रस्थापित झाली आहे (उदा.: Ministry of Housing and Urban Affairs, 2020).

गृहितक 2:

1. "लोकसहभागातील स्वच्छता उपक्रमांमुळे सामाजिक तणाव कमी होऊन स्थानिक पातळीवर एकात्मता आणि संवादाची संधी निर्माण झाली आहे."

विश्लेषण:

शोधनिबंधातील निष्कर्षानुसार, स्वच्छ भारत अभियानाने स्थानिक समुदायांमध्ये सामाजिक एकोपा वाढवला आहे. गावपातळीवरील समित्या, महिलांचे बचत गट, युवक मंडळे आणि स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून अभियानातील उपक्रम यशस्वीपणे राबवले गेले. यामुळे विविध जाती, धर्म आणि सामाजिक गटांतील लोकांमध्ये एकोप्याची भावना वृद्धिंगत झाली.

उदा.: स्वच्छता मोहिमांमधील सामूहिक सहभागामुळे, विशेषतः महिलांनी घेतलेला पुढाकार, यामुळे गावांमधील सामाजिक विभाजन कमी झाले आणि सहकार्याची भावना वाढली.

गृहितक सिद्धता:

द्वितीय स्रोतांमधील संशोधन अहवालांनुसार (उदा.: Swachh Bharat Mission Gramin, 2021), तळागाळातील दृष्टिकोनातून राबवलेल्या उपक्रमांमुळे जळगाव जिल्ह्यातील ग्रामीण भागांमध्ये समुदाय आधारित शांतता प्रस्थापित झाली आहे. विशेषतः, गावपातळीवरील समित्यांनी केलेल्या कार्यामुळे सामुदायिक सहभाग आणि सामाजिक एकात्मता वाढली आहे.

दोनही गृहितकांचे विश्लेषण आणि सिद्धता स्पष्टपणे दर्शवतात की, स्वच्छ भारत अभियानाचे लोकसहभागातील दृष्टिकोनातून जळगाव जिल्ह्यात शांतता, सामाजिक एकोपा आणि सामुदायिक सहभाग

वाढवण्यात महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. अभियानाच्या माध्यमातून लोकांमध्ये सामाजिक जबाबदारीची भावना निर्माण झाली असून, समुदाय आधारित शांततेसाठी एक ठोस पाया रचला गेला आहे.

समारोप:

समुदाय आधारित शांततेसाठी स्वच्छ भारत अभियानाचे योगदान: एक लोकसहभाग दृष्टिकोन (विशेष संदर्भ: जळगाव जिल्हा)"या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून तळागाळातील समुदायांमध्ये स्वच्छता आणि शांततेच्या संकल्पना एकत्रितपणे कशा विकसित करता येऊ शकतात, याचे सखोल विश्लेषण करण्यात आले.

शोधनिबंधातील विश्लेषण, गृहितकांची सिद्धता आणि निष्कर्ष यांवरून स्पष्ट झाले की, स्वच्छ भारत अभियानाने जळगाव जिल्ह्यात केवळ स्वच्छता वाढवण्याचेच नव्हे, तर सामाजिक एकात्मता, सामुदायिक सहभाग आणि शांततेचे वातावरण निर्माण करण्याचे कामही केले आहे. गावपातळीवरील स्वच्छता मोहिमा, महिलांच्या नेतृत्वाचे योगदान, शाळांमधील स्वच्छता शिक्षण आणि स्थानिक संस्थांचा सहभाग यामुळे सामाजिक संवाद वाढला व विविध गटांमधील तणाव कमी झाला. स्वच्छ भारत अभियानाच्या माध्यमातून सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे, स्वच्छतागृहांची उपलब्धता, कचरा व्यवस्थापनाच्या पद्धतींचा अवलंब आणि समाजामध्ये सकारात्मक विचारांचा प्रसार करण्यात यश मिळाले आहे. विशेषतः, तळागाळातील दृष्टिकोनातून राबवलेल्या उपक्रमांनी ग्रामीण भागातील सामाजिक शांतता टिकवून ठेवण्यास मदत झाली आहे.

भविष्यातील उपाययोजनांमध्ये शाश्वत (sustainable) उपक्रम राबवणे, स्थानिक नेतृत्वाला अधिक सक्षम करणे आणि समुदायांमध्ये स्वच्छतेबाबत सातत्याने जनजागृती करणे यावर भर दिल्यास, हा उपक्रम आणखी प्रभावी ठरू शकेल. स्वच्छ भारत अभियानासारख्या व्यापक उपक्रमांमुळे तळागाळातील समुदायांमध्ये शांतता, समरसता आणि सामाजिक प्रगती साध्य होऊ शकते. जळगाव जिल्ह्याच्या उदाहरणावरून असे स्पष्ट होते की, स्वच्छतेच्या माध्यमातून शांततेचा आणि विकासाचा मार्ग प्रशस्त करता येतो. यासाठी स्थानिक स्तरावर सातत्यपूर्ण प्रयत्न आणि सहकार्याची आवश्यकता आहे.

या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून, संशोधन पद्धतींचा वापर करून आणि द्वितीय स्रोतांवरील विश्वासाई माहितीच्या आधारे शोधनिबंध सादर करण्यात आला आहे. यामुळे शोधनिबंधाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता झाली असून, भविष्यकालीन संशोधन व कार्यप्रणालीसाठी दिशादर्शन देखील मिळाले आहे.

संदर्भसूची:

- Chandrasekar, K. (2019). *Community-Based Approaches to Sanitation: A Study of Rural Maharashtra*. *Journal of Rural Development*.
- Deshmukh, S. (2021). *Role of Local Leadership in the Success of Swachh Bharat Mission*. *Indian Journal of Public Policy*.
- Deshmukh, S., & Pawar, V. (2024). *Community-Based Peacebuilding Through Sanitation Initiatives in Rural Maharashtra: A Case Study of Jalgaon District*. *Journal of Social Work and Community Development*.
- Joshi, P., & Pawar, V. (2023). *Sustainable Sanitation Practices and Rural Peacebuilding*. *Journal of Environmental and Community Studies*.
- Kale, A. (2020). *Health and Hygiene Impact of Cleanliness Drives in Maharashtra Villages*. *Asian Social Science Review*.
- Ministry of Housing and Urban Affairs. (2020). *Swachh Bharat Mission (Gramin) Annual Report 2020*. Government of India. Retrieved from <https://swachhbharatmission.gov.in>
- Patil, R. (2023). *The Role of Cleanliness Campaigns in Fostering Social Unity: Evidence from Jalgaon District*. *International Journal of Rural Development Studies*.
- Patil, R., & Shinde, M. (2022). *Social Integration Through Cleanliness Campaigns: A Case Study of Jalgaon District*. *International Journal of Social Work and Community Development*.
- Shinde, M. (2022). *Impact of Swachh Bharat Mission on Rural Hygiene and Community Cohesion*. *Asian Social Science Review*.
- Swachh Bharat Mission Gramin. (2021). *Impact Assessment Report: Community Participation and Peacebuilding in Rural Areas*. Government of India.

लिंग समभाव आणि महिला सक्षमीकरण

डॉ. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे

सहयोगी प्राध्यापक, स्व. आण्णासाहेब आर. डी. देवरे महाविद्यालय, म्हसदी, ता. साक्री जि. धुळे

Email – milindkumardeore@gmail.com भ्रमणध्वनी – 7588733592

• प्रस्तावना –

आजच्या आधुनिक काळात महिला सक्षमीकरण हा विशेष चर्चेचा विषय आहे. स्त्री पुरुष समानता ही आधुनिक समाजाची अत्यंत महत्वाची गरज आहे. किंबहुना संपूर्ण समाजाच्या प्रगतीसाठी ती आवश्यक बाब आहे. समानतेच्या मार्गानेच आपण न्याय्य, सुसंस्कृत, शांततामय आणि एक सशक्त व सुंदर समाज निर्माण करू शकतो. समानतेचा अर्थ म्हणजे शिक्षण, रोजगार, कुटुंब, राजकारण आणि सामाजिक जीवनातील समानतेच्या आधारावर समाज घडवणे, जिथे लिंग हा भेदभावाचा आधार ठरत नाही. आपल्या समाजात अनेक शतकांपासून स्त्रियांचा दर्जा दुय्यम समजला जातो. शिक्षण, नोकरी, संपत्तीवर हक्क आणि सामाजिक अधिकार याबाबतीत स्त्रियांना पुरुषांच्या तुलनेत कमी मानले गेले आहे. त्यासाठी स्त्री सक्षमीकरणाची आवश्यकता आहे. स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना आर्थिक, शैक्षणिक आणि सामाजिक दृष्ट्या सक्षम करणे. समानतेचा विचार प्रत्यक्षात आणण्यासाठी महिलांना प्रत्येक क्षेत्रात समान संधी उपलब्ध करून देणे, महिलांचा राजकीय सहभाग वाढविणे आवश्यक आहे. स्त्री पुरुष समानता म्हणजे स्त्री आणि पुरुष यांना समान हक्क, संधी आणि सन्मान मिळवून देण्याचा मूलभूत विचार होय. समानतेचे तत्त्व हे मानवतेच्या मूलभूत तत्वांपैकी एक आहे. शिक्षण हे समानतेच्या दिशेने पहिले पाऊल आहे. मुलगा मुलगी दोघांनाही समान शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या तरच खऱ्या अर्थाने समाज प्रगत होईल. नोकरीच्या ठिकाणी स्त्रियांना समान वेतन, समान संधी आणि समान वागणूक मिळावी हे अपेक्षित आहे. कौटुंबिक जीवनातही स्त्री पुरुष समानता महत्वाची आहे. त्यासाठी पुरुषी मानसिकता बदलणे गरजेचे आहे.

• बीज शब्द – लिंगभेद, समानता, संविधान, संधी, स्त्री सक्षमीकरण, सामाजिक, पुरुषप्रधान संस्कृती

• उद्दिष्टे –

1. 'स्त्री - पुरुष समानता व स्त्री सबलीकरण' या संकल्पनेचा अर्थ समजून घेणे.
2. भारतीय संविधानातील स्त्रियांच्या अधिकाराविषयी असलेल्या तरतुदींचे अध्ययन करणे.
3. स्त्री सक्षमीकरणाची प्रक्रिया समजून घेणे.
4. भारतातील स्त्रियांच्या समस्यांविषयी अध्ययन करून त्यांच्या सबलीकरणाचे उपाय शोधणे.

• गृहितके –

1. आपल्या देशात लैंगिक असमानता मोठ्या प्रमाणात आहे.
2. स्त्री पुरुष विषमता ही मानसिकता आपल्या पारंपरिक विचारसरणीत आहे.
3. आजच्या आधुनिक काळातही महिला सक्षमीकरणाची आवश्यकता आहे.
4. लिंग समानता विकासाला अधिक मजबूत आणि शाश्वत बनवते.

• संशोधन पद्धती –

उपलब्ध माहितीच्या आधारे विषयाची मांडणी करण्यासाठी वर्णनात्मक विश्लेषण पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. प्रस्तुत लघु शोध निबंधात लेखनासाठी द्वितीयक सामग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे. संशोधनात विविध संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, समाचार पत्रिका यांचा आधार घेऊन निष्कर्षपर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

• **सामग्री (विषय विवेचन) –**

हिंदू समाजाची समाजरचना ही जातीय वर्गीय स्त्री पुरुष विषयक विषमतेवर उभी आहे. रोजगार, आरोग्य, राजकीय सहभाग, कुटुंबरचना, धर्म, वंश, जात, जमातवाद आणि हिंसाचार या सगळ्यांवर पुरुषी वर्चस्व आणि स्त्रीचे दुय्यम स्थान निर्माण केलेले आहे. स्त्रियांना कोणतेही प्रकारचे सामाजिक स्थान नव्हते. मनुस्मृतीच्या आधारे स्त्रियांवर फारच जाचक बंधने लादण्यात आली होती. पुरुषप्रधान व्यवस्थेने आपले वर्चस्व स्त्रियांवर गाजवले. पुरुषप्रधान वैदिक आर्य संस्कृतीने पुरुषप्रधान संस्कृती रुजविण्यास सुरुवात केली. पुरुष हा स्त्रियांपेक्षा श्रेष्ठ आहे. स्त्री ही दुय्यम आहे. यातूनच लिंगभाव जडणघडणीची प्रक्रिया सुरू झाली. पुरुषप्रधान व्यवस्थेचे लिंगभाव हे महत्त्वाचे अपत्य होय. प्राचीन भारतात स्त्रियांना शिक्षण, कला आणि धार्मिक जीवनात उच्च स्थान होते. परंतु मध्ययुगीन काळात स्त्रियांवर अनेक बंधने लादली गेली. स्त्रियांना 'चूल आणि मूल' यापुरते बंदिस्त ठेवण्यात आले. आधुनिक काळात समाज सुधारकांच्या प्रयत्नांनी स्त्री पुरुष समानता काही प्रमाणात दिसून येते.

स्त्रियांचे सर्वच काळात आणि सर्वच देशात कमी अधिक प्रमाणात शारीरिक, मानसिक आणि आर्थिक शोषण झाले आहे आणि होत आहे. मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रियां बाबत भेदभाव करण्यात आलेला दिसतो. भारतीय संविधानात स्त्री - पुरुष समतेचे तत्व स्वीकारण्यात आले आहे. असे असले तरी, पारंपरिकतेनुसार भारतीय समाजात स्त्रियांना दुय्यम स्थान देण्यात येते. त्यामुळे भारतीय स्त्रिया सर्व प्रकारच्या सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक आणि कौटुंबिक अन्यायाच्या बळी ठरल्या आहेत. लिंग भेदाच्या आणि शरीर रचनेतील फरकामुळे तसेच विविध पारंपरिक अनिष्ट प्रथांमुळे स्त्रियांना समाजात अत्यंत तुच्छ मानले जात असे. लिंगभेद, हुंडा पद्धती, गर्भजल परीक्षण, अंधश्रद्धा, धर्मभोळेपणा, अशिक्षितपणा, वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा अभाव, पुरुषप्रधान संस्कृती, कुटुंबातील कनिष्ठ स्थान इ. कारणांमुळे स्त्रियांना मानवी अधिकारांचा समानतेने उपभोग घेता येत नाही. आजही पुरुषांच्या मानाने स्त्रियांना दुय्यम दर्जा देण्यात आला आहे. स्त्री पुरुष मानवनिर्मित भेद आजही जाणवतो.

स्वतंत्र भारताच्या संविधानात 'लिंग समानता' हे तत्व निर्माण करण्याचे सर्व प्रयत्न केले गेले. स्त्री पुरुष दोघांना समान हक्क जाणीवपूर्वक बहाल केले होते. स्त्रियांबाबत विशेष कायदा निर्माण केला गेला. प्रत्यक्षात मात्र घटनेची हमी व कायदे असून देखील स्त्रियांच्या पदरी काही आले नाही. म्हणून अखंड आणि कष्टप्रद असे स्त्रियांच्या लढाईचे सत्र सुरू झाले. मुळात 'सामाजिक दर्जा' ही संकल्पना पुरुषांनी तयार केलेली आहे. प्राचीन कुटुंबापासून आजच्या प्रगत कुटुंबापर्यंत स्त्रीला समान दर्जा नाही. अनेक अधिकार स्त्रियांना नाकारले जातात. म्हणून महिला सबलीकरणाची आज खरी गरज आहे.

स्त्रियांना सर्व क्षेत्रात समान स्थान देणे, त्यांना न्याय्य हक्क मिळवून देणे, आर्थिक दृष्टीने स्वावलंबी बनविणे आणि समाजात सन्मानाने व प्रतिष्ठेने जीवन जगता येईल, अशी व्यवस्था निर्माण करणे म्हणजे स्त्री सबलीकरण किंवा सक्षमीकरण असे म्हणता येईल. महिला सबलीकरणासाठी काही प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे असल्याचे दिसून येते.

१. समाजव्यवस्थेत स्त्री पुरुष समानता प्रस्थापित करणे.
२. स्त्रियांना समाजात मान, प्रतिष्ठा व सन्मान मिळवून देणे.
३. राष्ट्रीय विकासाच्या कार्याला गती देणे.
४. स्त्रियांना आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी बनविणे.
५. सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे.
६. राजकीय सहभागाचे प्रमाण वाढविणे.

२००१ हे वर्ष 'महिला सक्षमीकरण वर्ष' म्हणून घोषित झाले. सक्षमीकरण म्हणजे अधिकारात वाढ करणे व ते अधिकार कसे वापरावे याची जाणीव करून देणे. अनेक समित्या व आयोग स्त्रियांच्या विकासासाठी व त्यांच्या दर्जात सुधारणा करण्यासाठी निर्माण केले गेले. शासनाने अनेक कायदे करून त्यांना अधिकार व सोयी सुविधा

प्रदान केल्या व याद्वारे स्त्री पुरुष भेद नष्ट करून त्यांच्यात योग्य समन्वय साधण्याचा प्रयत्न सर्व पातळीवर करण्याचा प्रयत्न केला. बालविवाह, हुंडाबळी, नवजात मुलींची हत्या, बलात्कार, शोषण, विनयभंग, वडिलांच्या संपत्तीतील वाटा इत्यादी बाबतच्या कायद्यांची जाणीव महिलांना करून देण्यात आली. महिलांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी, महिलांच्या रक्षणासाठी, त्यांच्या संवर्धनासाठी महिला सबलीकरणासाठी भारतात अनेक कायदे व धोरणे निश्चित करण्यात आलेली आहेत. स्त्रियांच्या संरक्षणासाठी केंद्र शासनाने ३९ पेक्षा जास्त कायदे केले आहेत. उदा. हुंडा प्रतिबंधक कायदा १९६१, अनैतिक व्यापार प्रतिबंध कायदा १९५६, मातृत्व लाभ कायदा १९६१, कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा २००५, हुंडाबळी कायदा १९६१, राष्ट्रीय महिला आयोग कायदा १९९०, बालविवाह बंदी कायदा २००६, हिंदू विवाह कायदा, हिंदू वारसा कायदा, मुस्लिम महिला घटस्फोट संरक्षण कायदा १९८६, हिंदू वारसा हक्कात मालमत्ता समान वाटप कायदा २००५ असे अनेक कायदे करून भारत सरकारने महिला सबलीकरणासाठी प्रयत्न चालवलेले आहेत. आज शिक्षणामुळे महिला सबलीकरण होताना दिसते आहे. स्त्रियांच्या विकासासाठी शासनमार्फत नवनवीन योजना आणल्या जातात. बचत गट या मार्फत महिलांना सक्षम बनवून शासन स्त्रियांना स्वतःच्या पायावर उभे करण्याचा प्रयत्न करत आहे.

□ महिला सबलीकरणासाठी उपाय योजना –

१. महिलांना शंभर टक्के शिक्षण सर्व क्षेत्रात मोफत दिले जावे.
२. सर्व क्षेत्रात महिलांना समान संधी द्यावी.
३. महिलांच्या हक्कांची होणारी पायमल्ली थांबवावी. त्यांचे समाजात होणारे शोषण कमी करावे, त्यांच्या विचारांना व महत्वाकांक्षेला अधिष्ठान निर्माण करून द्यावे.
४. महिलांना मालमत्तेचा तसेच राजकीय अधिकार द्यावा.
५. महिलांमध्ये जागरूकता निर्माण करून महिला कल्याण कार्यक्रम राबवावेत.
६. महिलांविषयी कायद्यात बदल करून त्याची कडक अंमलबजावणी करावी.
७. बदलत्या परिस्थितीनुरूप महिलांच्या हक्कांसाठी शासनाने सकारात्मक धोरण ठरवावेत.

• **समारोप** - भारतीय समाजावर पुरुषप्रधान संस्कृतीचा प्रभाव असल्यामुळे स्त्री पुरुष समानतेसाठी स्त्री सबलीकरण करण्याची आवश्यकता आहे. स्त्री पुरुष समानतेसाठी दोघांनाही समान संधी देणे, लिंगभेदाच्या मुद्द्यांवर चर्चा घडवून आणणे, महिलांच्या शिक्षणावर आणि आरोग्यावर भर देणे आवश्यक आहे. भारतीय संविधानाने समानतेचा अधिकार दिलेला आहे. तसेच स्त्रियांच्या संरक्षणासाठी विविध कायदे लागू करण्यात आले आहेत. त्या कायद्यांची कठोरपणे अंमलबजावणी होणे अभिप्रेत आहे. महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती सुधारणे जेणेकरून त्यांना रोजगार, शिक्षण, आर्थिक प्रगतीच्या समान संधी मिळतील, जेणेकरून त्यांना सामाजिक स्वातंत्र्य मिळेल. हाच मार्ग आहे ज्याद्वारे स्त्रिया पुरुषांप्रमाणेच त्यांच्या आकांक्षा पूर्ण करू शकतात.

• **निष्कर्ष** - भारतात महिला सबलीकरणासाठी केलेले कायदे व महिलांच्या विकासासाठी आवश्यक परिस्थिती असतांनाही महिला सबलीकरण धोरणास १००% प्रतिसाद मिळत नाही. महिला सक्षमीकरणासाठी समाजात विविध चळवळी उदयाला आलेल्या आहेत परंतु आजही स्त्री सबलीकरणासमोर स्त्रियांची कमी होणारी लोकसंख्या, स्त्री भ्रूणहत्या, लैंगिक शोषण, मातृत्व नाकारण्याची वृत्ती, गर्भपाताचे वाढते प्रमाण इ. समस्या निर्माण झालेल्या दिसून येत आहेत. शासनाने केलेल्या कायद्यांचा व योजनांचा प्रत्येक महिलेला उपयोग व्हावा यासाठी प्रत्येक घरातील महिलेपर्यंत याविषयी जाहिरात केली जावी. महिलांची मानसिकता बदलली तर या सर्व गोष्टी शक्य आहेत. समाज व्यवस्थेमध्ये स्त्री पुरुष लिंग भेदाभेद दूर करण्यासाठी पुरुषी मानसिकता देखील बदलली पाहिजे.

• संदर्भ –

- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर – ‘भारताचे संविधान’, मिलिंद प्रकाशन, वर्धा, २०१३
 डॉ. व्ही. वाय. सोनवणे, प्रा. सुरेश भालेराव – ‘महिला आणि मानवी हक्क’, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव
 डॉ. जयश्री महाजन – ‘स्त्रिया आणि लिंगभाव’, अथर्व प्रकाशन, धुळे, २०१७
 अरूंधती पाटील – ‘स्त्री आत्मभान ते सक्षमीकरण. एक प्रवास’, अरूणा प्रकाशन, लातूर
 मासिके – लोकराज्य, योजना

19 व्या शतकातील श्री समाजसुधारक कार्यकर्त्या व साहित्यिकांचे समाज जडण- घडणीतील योगदानाचे अध्ययन

प्रा. डॉ. अस्मिता धनवंत सरवैया

सहयोगी प्राध्यापक, पंडित जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय, अमळनेर, जि. जळगाव

Email-asmitads01@gmail.com

गोषवारा

भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन या संदर्भात अनेकांनी लिखाण केले आहे प्रस्तुत संशोधन पेपरच्या माध्यमातून 19 व्या शतकातील श्री समाज सुधारक कार्यकर्त्या व साहित्यिकांचे समाज जडणघडणीतील योगदानावर विशेष प्रकाश टाकण्यात आला आहे. प्राचीन काळापासून ते आज पर्यंत भारतीय स्त्रियांच्या प्रश्नांचा, कर्तृत्वांचा, दुःखांचा, त्यामागील कारणांचा, समग्र स्वरूपात वैचारिक आलेखाचा जर विचार केला तर, हुंडाबळी, बलात्कार, स्त्री भ्रूण हत्या, बालविवाह, घटस्फोट, सक्तीचे वैधव्य, विधवेचे जीवन, स्त्री शिक्षण व आरोग्य कडे दुर्लक्ष करण्याची प्रवृत्ती 19 व्या शतकात प्रामुख्याने दिसून येते. स्त्री स्वातंत्र्यावरील निर्बंध हे भारतीय स्त्रियांच्या विकासासाठी अडथळे होते. प्राचीन कालखंडात भारतीय स्त्रियांना स्वातंत्र्य दिसून येते, परंतु मोगल कालखंडापासून स्त्रियांच्या अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण झालेला आहे, तरीही त्या काळात राष्ट्रमाता जिजाऊ, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर आणि अशा कितीतरी शूर महिलांचा उल्लेख इतिहासाच्या पानांवर आहे. 19 व्या शतकातील भारतातील स्त्रियांची स्थिती व त्यांचा दर्जा आणि त्यासाठी ज्या महिलांनी स्त्री सन्मानाचा ध्यास घेतला आहे. अशा सन्माननीय समाज सुधारक कार्यकर्त्या व साहित्यिकांच्या प्रेरणेनेच समाज जडणघडणीचा इतिहास प्रस्तुत लेखातून मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. 19 व्या शतकात महिलांच्या परिषदा व संघटना, स्वातंत्र्य चळवळीतील स्त्रियांचे योगदान, ब्रिटिश सरकारने व भारत सरकारने पास केलेले स्त्री उद्घाराचे कायदे, समाजसुधारकांचे स्त्री मुक्ती बदलचे चिंतन, स्त्रियांचे शिक्षण, सामाजिक चळवळी, स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील विविध क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या महिलांचे योगदान अशा विविध अंगाने प्रस्तुत संशोधन पेपर मध्ये मांडणी केली आहे.

महत्वपूर्ण शब्द: श्री समाज सुधारक कार्यकर्त्या, शैक्षणिक कार्य, सामाजिक कार्य, स्वातंत्र्य चळवळीतील स्त्रियांचे योगदान

प्रस्तावना-

देशात उत्तम संस्कृती रुजवण्यात, टिकवण्यात महिलांचा मोठा वाटा आहे. प्राचीन काळातील विदुषी गार्गी, मैत्रेयीपासून येथील स्त्री विद्वता जोपासत समाज घडवत आहे. येथील संस्कृतीने स्त्रियांचा सन्मान करून त्यांना सर्वच क्षेत्रात मोठे स्थान बहाल केले. आधुनिक काळात महिलांसमोरील मोठी आव्हाने असली तरी, संस्कृती टिकवून आजच्या स्त्रियांना निकोप समाजाच्या निर्मितीसाठी कार्य करावे, इंग्रज राजवटीत महिलांच्या हक्कांसाठी मोहीम राबवली, ज्यात विधवांना पुनर्विवाह करण्याचा अधिकार आणि महिलांना मालमत्ता बाळगण्याचा अधिकार यांचा समावेश होता. बालविवाह, बहुपत्नीत्व, महिलांची निरक्षरता आणि विधवांच्या प्रश्न जटील होता. तत्कालीन स्त्री समाजसुधारकांनी ख्रिश्चन धर्माच्या कर्मकांडावर टीका केली आणि ख्रिस्ताला देवाचा अवतार म्हणून नाकारले. 19 व्या शतकातील स्त्री समाजसुधारक स्त्रियांचा सामाजिक सुधारणांचे केंद्रबिंदू महिला होते, त्यांनी बालविवाहाची प्रथा बंद करण्यासाठी आणि विधवा पुनर्विवाह सुरू करण्यासाठी त्यांच्या आयुष्यातील शक्ती खर्च केली. 10 वर्षांच्या किंवा त्याहूनही कमी वयाच्या मुलींचे लग्न करण्याच्या प्रथेवर जोरदार हल्ला चढवला, सामाजिक, नैतिक आणि स्वच्छताविषयक मुद्द्यांकडे लक्ष वेधले आणि त्याचा पुरस्कार करणाऱ्या धर्मशास्त्रांच्या वैधतेला नकार दिला.

उद्देश-

1. 19 वे शतकातील श्री समाज सुधारक कार्यकर्त्या व साहित्यिकांच्या समाज जडणघडणीतील योगदानाचे अध्ययन करणे

2. 19 वे शतकातील श्री समाज सुधारक कार्यकर्त्या व साहित्यिकांच्या समाज जडणघडणीतील योगदानाने समाजावर झालेल्या परिणामांचे अध्ययन करणे

गृहितके-

1. स्री समाज सुधारक कार्यकर्त्या व साहित्यिकांच्या योगदानाने समाजास योग्य दिशा मिळून, महिलांचे सबलीकरण झाले आहे.
2. स्री समाज सुधारक कार्यकर्त्या व साहित्यिकांनी केलेल्या कार्यामुळे महिलांना सन्मान प्राप्त झाला असून, त्यांना दुय्यम दर्जाची वागणूक दिली जात नाही.

संशोधन पद्धती:

सदर शोधनिबंधात '19 व्या शतकातील स्री समाजसुधारक कार्यकर्त्या व साहित्यिकांचे समाज जडण- घडणीतील योगदानाचे अध्ययन' या विषयाच्या अभ्यासासाठी केवळ द्वितीय स्रोतांवर आधारित संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. या संशोधनामध्ये संशोधन लेख, आणि ऑनलाइन डेटाबेस यांसारख्या विविध द्वितीय स्रोतांमधील माहितीचे संकलन आणि विश्लेषण करण्यात आले आहे.

पार्वतीबाई आठवले -

या भारतातील महान समाजसुधारकांपैकी एक असलेल्या डॉ. धोंडो केशव कर्वे यांच्या जवळच्या सहकारी होत्या. महिलांच्या, विशेषतः हिंदू विधवांच्या सामाजिक उन्नतीत त्यांनी मोठे योगदान दिले. पार्वतीबाई आठवले यांचा जन्म 1870 मध्ये भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील कोकण भागातील देवरुख या लहानशा गावात झाला. त्यांचे माहेरचे नाव मिस कृष्णा जोशी होते. त्यांचे लग्न अकरा वर्षांच्या तरुण वयात श्री. महादेव नारायण आठवले यांच्याशी झाले. लग्नानंतर त्यांना तीन मुले झाली पण एकच मुलगा (श्री. नारायण महादेव आठवले) जिवंत राहिला. त्यांच्या आयुष्यात नंतर, पार्वतीबाईंनी कर्वे यांच्या मार्गदर्शनातून विधवांच्या शिक्षणासाठी आणि उन्नतीसाठी निधी आणि देणग्या गोळा करण्यासाठी अमेरिकेला गेल्या. त्या स्वतः लहानपणीच विधवा झाल्या आणि त्यांना आपले डोके मुंडावे लागले. कोणतेही दागिने घालणे बंद केले, आणि त्या काळात परंपरेप्रमाणे महाराष्ट्रीय ब्राह्मण विधवेचा पारंपारिक पोशाख धारण केला. विधवा गृहात काम केल्यानंतर, पार्वतीबाईंना जाणवले की, जर बदल घडवायचा असेल तर तो विधवांनीच पुढाकार घ्यावा आणि एक आदर्श निर्माण करण्यासाठी त्यांनी विधवत्वाची चिन्हे सोडून देण्याचा निर्णय घेतला. 1912 मध्ये, त्यांनी आपले मुंडण करणे थांबवले आणि विधवेचा पोशाख सोडून दिला. त्या म्हणतात की, त्यांच्यावर खूप टीका झाली, परंतु त्या अपमानांना त्यांनी बळी पडले नाही.

पार्वतीबाई आठवले यांनी त्यांचे आत्मचरित्र देखील लिहिले आहे, ज्याचे नंतर जस्टिन ई. अॅबॉट यांनी इंग्रजीत भाषांतर केले आणि 1930 मध्ये प्रकाशित झाले, ते माय स्टोरी: द ऑटोबायोग्राफी ऑफ अ हिंदू विडो या नावाने, जे आजही सामाजिक प्रभाव पाडते.

सावित्रीबाई फुले -

सावित्रीबाई फुले या 19 व्या शतकातील एक समाजसुधारक होत्या, त्यांचा जन्म महाराष्ट्रात झाला. त्या देशातील महिला शिक्षणाच्या प्रणेत्या होत्या. देशातील पहिल्या महिला शिक्षिका म्हणून आदरणीय असलेल्या सावित्रीबाई फुले या ज्योतिराव फुले यांच्या पत्नी होत्या. सामाजिकदृष्ट्या पीडित वर्ग आणि महिलांसाठी शिक्षणाला चालना देण्यात सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान वाचणे महत्वाचे आहे. सावित्रीबाई फुले या भारतातील पहिल्या महिला शिक्षिका आणि महिला आणि कनिष्ठ जातींसाठी काम करणाऱ्या समाजसुधारक होत्या. 19 व्या शतकात पुणे (महाराष्ट्र) येथील समाजात प्रचलित असलेल्या जुलमी सामाजिक व्यवस्थेविरुद्ध त्यांनी आवाज उठवला. त्यांचे योगदान तर्कशुद्धता आणि सत्य, समानता आणि मानवता यासारख्या मानवी कारणांभोवती फिरत होते. सावित्रीबाई फुले यांच्या काळाच्या पुढे एक आदर्श समाजसुधारक आणि महिलांच्या हक्का बद्दल जागरूक अशा सामाजिक कार्यकर्त्या होत्या.

त्यांचा जन्म 03 जानेवारी 1831 रोजी महाराष्ट्रात (नायगाव - सातारा) झाला. त्यांचा जन्म आजच्या इतर मागासवर्गीय (ओबीसी) वर्गात येणाऱ्या माळी समुदायातील पालकांच्या पोटी झाला. वयाच्या 09 व्या वर्षी ज्योतिराव फुले यांच्याशी

लग्न केल्यानंतर, त्यांना त्यांच्याकडून शिक्षण मिळाले आणि नंतर त्यांनी त्या शिक्षणाचा वापर महाराष्ट्रात, विशेषतः पुण्यात प्रचलित असमानता, श्रेणीबद्ध पितृसत्ताकता आणि सामाजिक दडपशाहीविरुद्ध लढण्यासाठी केला. त्या काळात पुण्यात पितृसत्ताकता आणि जातिव्यवस्थेचे वैशिष्ट्य होते. तथाकथित खालच्या जातींना शिक्षित करून त्यांना त्यांच्या दुर्लक्षाची जाणीव करून देण्याच्या ज्योतिराव फुले यांच्या क्रांतिकारी विचाराने सावित्रीबाई फुलेंमध्येही दृढनिश्चयाची भावना जागृत केली.

सावित्रीबाई फुले आणि शिक्षण-

ज्योतिराव फुले आणि सावित्रीबाई फुले हे शिक्षणाला सामाजिकदृष्ट्या पीडित वर्गाच्या परिस्थितीत बदल घडवून आणण्याचे साधन मानत होते. शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यामागील कल्पना त्या काळात प्रचलित असलेली ही कल्पना दूर करणे होती की खालच्या जातीतील लोक आणि महिला ते स्वीकारण्यास सक्षम नाहीत. असमानतेच्या सामाजिक धोक्याशी लढण्यासाठी शिक्षणाचे महत्त्व ओळखणारे पहिले समाजसुधारक म्हणून या जोडीला आदरणीय मानले जाते. सामाजिक परिवर्तनाला चालना देण्यासाठी सावित्रीबाई फुले यांनी महिलांच्या शिक्षणाला महत्त्व दिले.

1848 मध्ये, सावित्रीबाई फुले भारतातील पहिल्या महिला शिक्षिका बनल्या. त्यांचे पती ज्योतिराव फुलेयांच्या मार्गदर्शनातून सावित्रीबाई फुले यांनी मुलींसाठी एक शाळा उघडली. मुलींना शिक्षण देण्यात त्यांनी पुढाकार घेतला. सत्यशोधक समाजातही त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. ब्रिटिश राजवटीत भारतात महिलांच्या हक्कांसाठी लढण्यात सावित्रीबाई फुले यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली आणि त्यांना "पहिल्या पिढीतील आधुनिक भारतीय स्त्रीवादींपैकी एक" म्हणून वर्णन केले जाते. सावित्रीबाई ज्योतिराव फुले एक समाजसुधारक आणि कवयित्री होत्या. ब्युबोनिक (बॅक्टेरिया संसर्ग) प्लेगच्या जागतिक तिसऱ्या साठीच्या काळात पीडित रुग्णांची काळजी घेत असताना त्यांचे निधन झाले.

ताराबाई शिंदे -

ही एक स्त्रीवादी कार्यकर्त्या होती ज्यांनी 19 व्या शतकातील भारतातील पितृसत्ताकता आणि जातीला विरोध केला. त्या 1882 मध्ये मराठीत प्रकाशित झालेल्या त्यांच्या स्त्री-पुरुष तुलना ("स्त्री आणि पुरुषांमधील तुलना") या पुस्तकासाठी ओळखल्या जातात. हे पत्रक उच्चवर्णीय पितृसत्ताकतेवर टीका करणारे आहे आणि बहुतेकदा ते पहिले आधुनिक भारतीय स्त्रीवादी मजकूर मानले जाते. हिंदू धार्मिक ग्रंथांना महिलांच्या अत्याचाराचे स्रोत म्हणून आव्हान देण्याच्या बाबतीत ते त्यांच्या काळात अत्यंत वादग्रस्त होते आणि आजही ते वादग्रस्त आहे.

1850 मध्ये बुलढाणा, वर्धमान प्रांत (सध्याचा महाराष्ट्र) येथे बापूजी हरी शिंदे यांच्या पोटी जन्मलेल्या त्या पुण्यातील सत्यशोधक समाजाच्या संस्थापक सदस्य होत्या. त्यांचे वडील, जे महसूल उपायुक्त कार्यालयात एक कट्टरपंथी आणि मुख्य लिपिक होते, त्यांनी 1871 मध्ये "हिंट टू द एज्युकटेड नेटिव्हज" नावाचे एक पुस्तक प्रकाशित केले. या भागात मुलींची शाळा नव्हती. ताराबाई ही एकुलती एक मुलगी होती, वडील तिला मराठी, संस्कृत आणि इंग्रजी शिकवत असत. तिला चार भाऊही होते. ताराबाईंचे लग्न खूप लहान वयात झाले होते परंतु तिचा नवरा तिच्या पालकांच्या घरी गेल्यापासून तिला इतर मराठी पत्नीपेक्षा जास्त स्वातंत्र्य देण्यात आले.

सामाजिक कार्य

शिंदे हे सामाजिक कार्यकर्ते जोतीराव आणि सावित्रीबाई फुले यांचे सहकारी होते आणि त्यांच्या सत्यशोधक समाज ("सत्य शोध समुदाय") संघटनेचे संस्थापक सदस्य होते. फुले दाम्पत्याने शिंदे यांना लिंग आणि जात यांच्यातील दडपशाहीच्या वेगवेगळ्या अक्षांची तसेच या दोघांच्या परस्परांशी जोडणाऱ्या स्वरूपाची जाणीव करून दिली.

स्त्री-पुरुष तुलना-

शिंदे यांनी त्यांच्या निबंधात जातीच्या सामाजिक असमानतेवर तसेच हिंदू समाजात जात हा विरोधाचा मुख्य प्रकार मानणाऱ्या इतर कार्यकर्त्यांच्या पितृसत्ताक दृष्टिकोनावर टीका केली. ज्या काळात बुद्धिजीवी आणि कार्यकर्ते दोघेही प्रामुख्याने हिंदू विधवेच्या जीवनातील कष्ट आणि महिलांवरील सहज ओळखता येणाऱ्या अत्याचारांवर लक्ष केंद्रित

करत होते, त्या काळात ताराबाई शिंदे, स्पष्टपणे एकाकीपणे काम करत, पितृसत्ताक समाजाच्या वैचारिक चौकटीचा समावेश करून विश्लेषणाची व्याप्ती विस्तृत करण्यास सक्षम होत्या. त्यांच्या मते, सर्वत्र महिलांना समान प्रकारे त्रास सहन करावा लागतो."

ताराबाईंनी आपल्या पुस्तकात विधवा-विवाहास उच्चवर्णीयांनी केलेली मनाई, तिचे हाल, शिक्षण नसल्याने स्त्रीची होणारी कुचंबणा त्यांच्या भोवताच्या परिस्थितीत त्या बघत होत्या. परंपरेने रूढी संस्कृतीने स्त्रियांना कुटुंबात दिलेले गौण स्थान, सर्व बंधने स्त्रीवर घालण्याची पद्धत, पुरुषांना गरजेपेक्षा दिलेले महत्त्व ताराबाईंना पटत नव्हते. त्या काळात घडलेल्या महत्त्वाच्या घटनेने त्यांना प्रेरणा मिळाली. 1881 सालच्या मे महिन्यात टाइम्स ऑफ इंडिया या इंग्रजी वृत्तपत्रात एक बातमी छापून आली होती. सुरतमधील विजयालक्ष्मी या विधवेने समाजाच्या भीतीने तिच्या मुलाची हत्या केल्याने तिच्या विरोधात दाखल झालेल्या खटल्याची ही बातमी होती. विजयालक्ष्मी या तरुण विधवेवर खटला भरला गेला होता. तिला शिक्षा झाली होती. खटल्याविषयी ताराबाईंनी वृत्तातून वाचले. त्याच्या अनुषंगाने 'पुणे वैभव' या तत्कालीन सनातनी वृत्तपत्रात एक लेख आला होता. त्याला प्रतिसाद म्हणून 1882 साली ताराबाई शिंदे यांनी 'स्त्री-पुरुष तुलना' हा निबंध लिहिला होता. या निबंधाच्या 500 प्रति पुण्याच्या शिवाजी प्रेस मध्ये छापल्या होत्या. त्याची किंमत 09 अणे होती. या निबंधाची दुसरी आवृत्ती येऊ नये, यासाठी समाजातून सनातनी, प्रतिगामी लोकांमधून मोठ्या प्रतिक्रिया, दबाव आणण्यात आला. एका स्त्रीची केशवपनासारख्या दुष्ट रूढी, तसेच पुरुषांना अनेक लग्न करण्याची असलेली मुभा या सर्व प्रश्नांवर टीका केलेली दिसते. तत्कालीन महाराष्ट्रातील स्त्री समाजसुधारक म्हणून त्याचा उल्लेख केला जातो. यांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीतदेखील सामाजिक सुधारणांच्या क्षेत्रात योगदान दिले. त्यांनी स्त्रियांच्या शोषणाविरोधात दिलेला लढा हा सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेस चालना देणारा होता. स्त्रियांचा कैवार घेण्याच्या हेतूने त्यांनी 'स्त्री-पुरुष तुलना' लिहिल्याचे स्पष्टपणे म्हंटले आहे. त्याच बरोबर विधवांच्या जीवनाचे विदारक चित्र त्यांनी रेखाटले आहे. विवाहित स्त्रियांवर होणारे अत्याचार आणि मुलींच्या लग्नाच्या विचित्र तऱ्हा त्यांनी या अनुषंगाने सांगितल्या आहेत. एकूणच स्त्रीच्या वाट्याला येणाऱ्या यम-यातनांमुळे त्यांचे मन विषन्न झाले होते. म्हणून त्यांनी तीन पृष्ठांची प्रस्तावना आणि एकोणपन्नास पृष्ठांचे विवेचन असा बावन्न पानाचा निबंध लिहिला. वस्तुतः स्त्री पुरुषपेक्षा अधिक शोषिक, अल्पसंतुष्ट, पुरुष प्रेमाची भुकेली असते. तरी सुद्धा स्त्रीच्या वाट्याला उपेक्षा, वंचना, शोषण व यातना येतात. त्याचा त्यांना त्रास होतो. म्हणून त्या पोटतिडकीने लेखन करतात.

पंडिता रमाबाई -

आपल्या समाजात सुधारणेच्या माध्यमातून अनेक स्त्रियांसाठी आदर्श ठरलेल्या महिला म्हणजे पंडिता रमाबाई होय. त्या एक समाज सुधारक होत्या. त्यांनी अतिशय कष्टातून आणि आपल्या विचारातून महिलांविरुद्ध होणाऱ्या अत्याचारावर आवाज उठवून त्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी यशस्वी देखील झाल्या. आजच्या भागामध्ये आपण पंडिता रमाबाई यांच्या विषयी माहिती तर बघणारच आहोत, शिवाय त्यांनी समाज सुधारणा करताना भोगलेल्या हाल अपेष्टा आणि त्यांच्या आयुष्याबद्दल माहिती घेणार आहोत.

म्हैसूरच्या संस्थांना मधील एका वकील कुटुंबामध्ये पंडिता रमाबाई यांचा 23 एप्रिल 1858 या दिवशी जन्म झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव अनंत शास्त्री होते. जे त्या काळचे प्रख्यात वकील होते. त्यांचे कुटुंब हे खूपच अध्यात्मिक होते. त्यामुळे त्यांच्या घरामध्ये नेहमी साधुसंतांचा वावर असे. यामुळे मात्र त्यांच्या कुटुंबावर आर्थिक संकट ओढवले. त्यामुळे पंडिता रमाबाईंच्या आईने सांगितल्याप्रमाणे त्यांनी गावोगावी पौराणिक कथा सांगण्यास सुरुवात केली. आणि त्यातून मिळालेल्या पैशांवर ते आपल्या कुटुंबाचे पोट भरत असत.

पंडिता रमाबाई यांचे शैक्षणिक जीवन:

पंडिता रमाबाई बालपणी आपल्या वडिलांकडून संस्कृतचे शिक्षण घेऊन मोठ्या झाल्या, त्या बालपणापासूनच फार हुशार होत्या. याचे उदाहरण म्हणजे वयाच्या अवघ्या बाराव्या वर्षी त्यांना 2000 पेक्षाही अधिक संस्कृत श्लोक पाठ होते. त्या मराठी भाषेसह हिंदी, बंगाली, आणि कन्नड भाषा देखील बोलत होत्या. त्यांच्या संस्कृतमधील ज्ञानामुळे

त्यांना विसाव्या वर्षी सरस्वती व पंडिता या दोन पदव्या देण्यात आल्या होत्या. आणि तेव्हापासूनच रमाबाई या पंडिता रमाबाई म्हणून ओळखल्या जाऊ लागल्या. लग्न केल्यानंतर देखील रमाबाई आपल्या शिक्षणातच व्यस्त होत्या. मात्र वयाच्या 40-42 वर्षांनंतर त्यांनी समाजातील विविध समस्यांवर भाष्य करायला सुरुवात केली. सर्वात प्रथम त्यांनी बालविवाह आणि विधवा यांच्या समस्या यावर भाष्य केले. त्यांनी वैद्यकीय पदवीदेखील मिळवलेली होती, त्यामुळे त्या या कामी युके मध्ये स्थायिक झाल्या. ज्यावेळी त्यांच्या पतीचे निधन झाले, त्यानंतर त्यांनी आर्य महिला समाज या संस्थेची पुण्यामध्ये स्थापना केली. त्यांनी आयुष्यभर अनेक भूमिका वठवल्या, ज्यामध्ये कवयित्री आणि लेखिका या भूमिकांचाही समावेश होतो. त्यांनी ख्रिश्चन धर्मांमध्ये धर्मांतरण केल्यानंतर बायबलचे मराठी भाषेमध्ये भाषांतर केले होते.

समाज सुधारक पंडिता रमाबाई यांचे विधवा महिलांसाठीचे कार्य-

संस्कृतवर प्रभुत्व मिळवणाऱ्या रमाबाई इंग्रजी भाषेच्या ज्ञानासाठी 1883 या वर्षी इंग्लंड मध्ये गेल्या. तिथे त्यांनी संस्कृतच्या प्राध्यापिका म्हणून देखील कार्य केले होते. तिथून त्या थेट अमेरिकेला गेल्या. अमेरिकेमध्ये त्यांनी केलेल्या प्रयत्नांमुळे रमाबाई असोसिएशन या संघटनेची स्थापना करण्यात आली, ज्या संस्थेने दहा वर्ष भारतामध्ये विधवांसाठी आश्रम सुरू केला होता. ज्यावेळी रमाबाई 1889 यावर्षी भारतामध्ये परत आल्या तेव्हा त्यांनी शारदा सदन या संस्थेची स्थापना करून विधवांसाठी महत्वाचे कार्य केले. आणि हे कार्य अजून पुढे घेऊन जाण्यासाठी कृपा सदन नावाची आणखी एक संस्था स्थापन करून त्या अंतर्गत महिलांसाठी चा आश्रम सुरू केला.

रमाबाई लहानपणापासून अतिशय हुशार व संस्कृत विषयांमध्ये पटाईत होत्या. त्याकाळी त्यांनी संस्कृत भाषेतून स्त्रियांच्या स्थितीवरील विषयावर भाषण दिले होते, त्यामुळे त्यांना ब्रिटनमध्ये डॉक्टर हंटर यांच्या प्रयत्नांने ही पंडिता पदवी मिळाली होती

लक्ष्मीबाई टिळक -

मराठी लेखिका आणि कवयित्री. कवी रेव्हरंड नारायण वामन टिळक ह्यांच्या पत्नी. माहेरचे नाव मनूताई (मनकर्णिका) गोखले. 1880 मध्ये त्यांचा विवाह झाला असावा. 1895 मध्ये टिळकांनी ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार केला. प्रथम ह्या घटनेने लक्ष्मीबाईंना धक्का बसला, तरी त्यानंतर 05 वर्षांनी त्यांनीही पतीप्रमाणेच, ख्रिस्ती धर्मावर खरीखुरी श्रद्धा बसल्यानंतर, डोळसपणे तो धर्म स्वीकारला. लक्ष्मीबाईंचे शिक्षण केवळ लिहिण्यावाचण्यापुरतेच झालेले होते. तथापि जीवनातील दुःखांना आणि ताणतणावांना तोंड देत असताना त्यांच्यातील सुप्त कवित्वशक्ती प्रथम उत्स्फूर्तपणे प्रकट झाली. त्यांची पहिली कविता टिळक धर्मांतर करणार, असे समजल्यानंतरच्या वेदनेतून लिहिली गेली आहे. पुढे काव्यरचनेसाठी टिळकांचे उत्तेजनही त्यांना मिळत गेले. रेव्हरंड टिळकांनी ओवीवृत्तात लिहावयास घेतलेले ख्रिस्तियन हे प्रदीर्घ काव्य पूर्ण करण्याचे काम लक्ष्मीबाईंनी रेव्हरंड टिळकांच्या मृत्यूनंतर सु. 12 वर्षांनी हाती घेऊन तडीस नेले. एकूण 76 अध्यायांच्या ह्या काव्यातील पहिले सु. 1011. अध्याय रेव्हरंड टिळकांचे असून सु. 6411 अध्याय लक्ष्मीबाईंचे आहेत. त्यामुळे ह्या काव्याचे बहुतांश कर्तृत्व लक्ष्मीबाईंकडेच जाते. एवढी दीर्घ आख्यानक रचना करणाऱ्या त्या एकमेव आधुनिक मराठी कवयित्री होत. त्यांची स्फुट काव्यरचना भावगीतात्मक असून भरली घागर (1951) ह्या नावाने प्रसिद्ध झालेली आहे. संसारातील सुखदुःखांचा, उत्कट ईश्वरनिष्ठेचा सहजाविष्कार तीत आढळून येतो. बालगीते, देशभक्तिपर गीते अशीही काही रचना त्यांनी केलेली असून तीही ह्या काव्यसंग्रहात अंतर्भूत आहे. तथापि ज्या ग्रंथामुळे लक्ष्मीबाईंचे नाव मराठी साहित्यसृष्टीत अजरामर झाले, तो त्यांचा ग्रंथ म्हणजे स्मृतिचित्रे. हा चार भागांत असून त्याचा पहिला भाग 1934 साली, दुसरा 1935 साली आणि तिसरा व चौथा 1936 साली प्रसिद्ध झाले. लक्ष्मीबाईंचे पुत्र देवदत्त ह्यांनी लिहावयास घेतलेल्या रेव्हरंड टिळकांच्या चरित्रासाठी केवळ सामग्री पुरविण्याच्या हेतूने लक्ष्मीबाईंनी आपल्या आठवणी लिहून काढावयास प्रारंभ केला. पुढे श्रीपाद कृष्णांना त्यांचे जमात आणि देवदत्तांचे स्नेही भा. ल. पाटणकर ह्यांच्याकडून लक्ष्मीबाईंच्या ह्या लेखनाची वार्ता समजली. पाटणकरांकडून ह्या आठवणी वाचून घेतल्यानंतर त्या प्रकाशात आल्याच पाहिजेत, अशी इच्छा त्यांनी

व्यक्त केली. श्रीपाद कृष्णांचे पुत्र प्रभाकर कोल्हटकर ह्यांच्या संजीवनी ह्या पाक्षिकातून स्मृतिचित्रे प्रथम प्रसिद्ध झाली.

लक्ष्मीबाईंच्या जीवनातील नानाविध अनुभवांचे कडूगोड सौंदर्य त्यातून सहजगत्या व्यक्त झाले. स्मृतिचित्रांची अकृत्रिम भाषाशैली, त्यातून प्रत्ययास येणारी वृत्तीची निरागसता, मानवतेवरील नितांत प्रेम आणि श्रद्धा, स्वतःलाच हसणारी आणि स्वतःबरोबरच सभोवतालच्यांना सदैव प्रसन्न ठेवणारी लोकविलक्षण, मिस्किल विनोदबुद्धी ह्या सर्वच गोष्टींची मोहकता कधीही न कोमेजणारी अशी आहे. 1933 मध्ये नागपूर येथे भरलेल्या मराठी ख्रिस्ती साहित्यसंमेलनाच्या त्या अध्यक्ष होत्या. त्याच वर्षी नासिकच्या कविसंमेलनाचे त्यांना स्वागताध्यक्ष करण्यात आले. 1935 मध्ये आचार्य अत्रे ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली नासिक शहरात त्यांच्या भव्य सत्कार करण्यात आला. नासिक येथेच त्या निधन पावल्या.

रखमाबाई राऊत-

रखमाबाई राऊत या भारतातील पहिल्या महिला डॉक्टर होत्या. 1891 च्या संमती कायद्याच्या परिणामी एका ऐतिहासिक कायदेशीर खटल्याच्या केंद्रस्थानीही त्या होत्या. रखमाबाई फक्त अकरा वर्षांची असताना तिचे लग्न एकोणीस वर्षांच्या वर दादाजी भिकाजीशी झाले. तथापि, ती तिच्या विधवा आई जयंतीबाई यांच्या घरी राहिली, ज्यांनी नंतर सहाय्यक सर्जन सखाराम अर्जुनशी लग्न केले. जेव्हा आजोबा आणि त्यांच्या कुटुंबाने रुखमाबाईंना त्यांच्या घरी परत जाण्यास सांगितले तेव्हा तिने नकार दिला आणि तिच्या सावत्र वडिलांनी तिच्या निर्णयाला पाठिंबा दिला. यामुळे 1884 पासून न्यायालयीन खटल्यांची एक मोठी मालिका सुरू झाली, ज्यामुळे बालविवाह आणि महिला हक्कांवर मोठी सार्वजनिक चर्चा सुरू झाली. या काळात रुखमाबाईंनी अभ्यास सुरू ठेवला आणि एका हिंदू महिलेच्या नावाने वृत्तपत्राला पत्रे लिहिली. त्याच्या केसला अनेक लोकांकडून पाठिंबा मिळाला आणि जेव्हा त्याने वैद्यकशास्त्राचा अभ्यास करण्याची इच्छा व्यक्त केली, तेव्हा त्याला लंडन स्कूल ऑफ मेडिसिनमध्ये पाठवण्यासाठी आणि तेथे शिक्षण घेण्यासाठी सक्षम करण्यासाठी एक निधी तयार करण्यात आला. ती पदवीधर झाली आणि 1895 मध्ये भारतात परतली, भारतातील पहिल्या महिला डॉक्टरांपैकी एक बनली (आनंदीबाई जोशी नंतर), आणि सुरतमधील महिला रुग्णालयात काम करू लागली.

रुखमाबाईंचा जन्म जनार्दन पांडुरंग आणि जयंतीबाई यांच्या पोटी झाला, जे सुतार (सुतार) समुदायाचे होते. जनार्दन पांडुरंग यांचे निधन झाल्यावर, जयंतीबाईंनी त्यांची मालमत्ता रुखमाबाईंना दिली, त्या त्यावेळी फक्त आठ वर्षांच्या होत्या आणि जेव्हा त्या अकरा वर्षांच्या झाल्या तेव्हा त्यांच्या आईने त्यांच्या मुलीचे लग्न दादाजी भिकाजीशी लावले. रुखमाबाई आणि त्यांची आई प्रार्थना समाज आणि आर्य महिला समाजाच्या साप्ताहिक बैठकींमध्ये नियमित येत असत.

न्यायालयीन खटले आणि त्याचे परिणाम-

1885 मध्ये दादाजी भिकाजी विरुद्ध रुखमाबाई हा खटला सुनावणीसाठी आला ज्यामध्ये भिकाजींनी "वैवाहिक हक्कांची पुनर्स्थापना" करण्याची मागणी केली आणि न्यायमूर्ती रॉबर्ट हिल पिन्हे यांनी निकाल दिला. पिन्हे म्हणाले की, परतफेडीबाबत इंग्रजी उदाहरणे येथे लागू होत नाहीत. कारण इंग्रजी कायदा प्रौढांच्या संमतीवर लागू करायचा होता. इंग्रजी कायद्यात खटल्यांची कमतरता होती आणि हिंदू कायद्यात कोणतेही उदाहरण नव्हते. त्याने जाहीर केले की, रुखमाबाईंचे लग्न तिच्या "असहाय्य बालपणात" झाले होते आणि तो एका तरुणीला जबरदस्ती करू शकत नाही. या शेवटच्या खटल्यानंतर पिन्हे निवृत्त झाले आणि 1886 मध्ये पुन्हा खटला सुरू झाला. रुखमाबाईंच्या वकिलांमध्ये जेडी इनव्हारिटी ज्युनियर आणि तेलंग यांचा समावेश होता. समाजातील विविध घटकांनी त्यावर टीका केली, तर इतरांनी त्याचे कौतुक केले. काही हिंदूंनी असा दावा केला की, कायदा हिंदू सीमांच्या पावित्र्याचा आदर करत नाही, परंतु प्रत्यक्षात पिन्हे यांनी तसे केले. पिन्हे यांच्या निर्णयावर अँग्लो-मराठी साप्ताहिक नेटिव्ह ओपिनियनचे विश्वनाथ नारायण मंडलिक (1833-89) यांनी जोरदार टीका केली. त्यांनी दादाजींना पाठिंबा दिला. लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांनी चालवलेल्या पुणे साप्ताहिकात, महाराष्ट्राने लिहिले की, पिन्हे यांना हिंदू कायद्याचा आत्मा समजला नाही आणि त्यांना "हिसक पद्धतींनी" सुधारणा हव्या होत्या. दरम्यान, टाईम्स ऑफ

इंडियामध्ये एका हिंदू महिलेच्या टोपणनावाने लिहिलेल्या लेखांच्या मालिकेबद्दल खटल्यादरम्यान (आणि त्यापूर्वी) सार्वजनिक प्रतिक्रिया उमटल्या आणि त्या लेखिका दुसरे तिसरे कोणी नसून रुखमाबाई असल्याचे उघड झाले. या खटल्यातील एक साक्षीदार, के.आर. सखाराम अर्जुन यांचे पूर्वीचे विद्यार्थी कीर्तिकर (1847-1919) यांनी दावा केला की, या प्रकरणात ओळखीचा प्रश्नच उद्भवत नाही. तथापि, कीर्तिकर दादाजींच्या समर्थनार्थ होते. हिंदू विरुद्ध इंग्रजी कायदा, बाहेरून सुधारणा विरुद्ध आतून, प्राचीन चालीरीतींचा आदर करावा की नाही, इत्यादी अनेक मुद्द्यांवर सार्वजनिक चर्चा आहे. 18 मार्च 1886 रोजी पहिल्या खटल्याविरुद्ध अपील करण्यात आले. मुख्य न्यायाधीश सर चार्ल्स सार्जेंट आणि न्यायाधीश फारन यांनी ते कायम ठेवले. 04 फेब्रुवारी 1887 रोजी न्यायमूर्ती फरन यांनी हिंदू कायद्यांच्या अर्थ लावून खटला हाताळला. रुखमाबाईंना तिच्या पतीसोबत राहण्याचे किंवा सहा महिन्यांच्या तुरुंगवासाची शिक्षा भोगण्याचा आदेश देण्यात आला. रुखमाबाईंनी धाडसाने लिहिले की, ती निकालाचे पालन करण्यापेक्षा जास्तीत जास्त शिक्षा भोगेल. यामुळे आणखी गोंधळ आणि वादविवाद झाला. बाळ गंगाधर टिळकांनी केसरीमध्ये लिहिले की, रुखमाबाईंचे अवज्ञा हे इंग्रजी शिक्षणाचे परिणाम होते आणि हिंदू धर्म धोक्यात असल्याचे जाहीर केले. मॅक्स मुलर यांनी लिहिले की कायदेशीर मार्ग हा रुखमाबाईंच्या प्रकरणात निर्माण झालेल्या समस्येवर उपाय नव्हता आणि ते म्हणाले की रुखमाबाईंच्या शिक्षणामुळेच त्यांना त्यांच्या पर्यायांचा सर्वोत्तम न्यायाधीश बनवता आले.

निष्कर्ष:

स्वातंत्र्य चळवळीत हिरीहिरीने सहभाग नोंदवणाऱ्या स्त्री समाजसुधारक कार्यकर्त्या व साहित्यिक मुक्त विचारांच्या होत्या. लहानपणापासून अतिशय सुसंस्कृत आणि हुशार असलेल्या ह्या समाज सुधारक चाणाक्ष व हुशार बुद्धीमत्तेच्या होत्या. स्त्रिया या कुठल्याही क्षेत्रात कमी नाहीत, त्यादेखील अगदी स्वातंत्र्य चळवळी सारख्या क्षेत्रांमध्ये सुद्धा आपले कर्तृत्व सिद्ध करू शकतात. आधुनिक भारतातील ही पहिली बौद्धिक सुधारणा चळवळ होती, जिथे त्या काळात चालणाऱ्या सामाजिक दुष्कृत्यांचा निषेध करण्यात आला आणि त्यांना समाजातून काढून टाकण्याचे प्रयत्न केले गेले. यामुळे भारतात बुद्धिवाद आणि ज्ञानाचा उदय झाला, ज्याने अप्रत्यक्षपणे राष्ट्रवादी चळवळीला हातभार लावला.

महिलांच्या अंगी जन्मजात क्षमता विकसित असतात, त्यांना त्यांच्या स्वप्नातील विधायक कार्य करण्यासाठी सहकार्य करणे गरजेचे असते, महिला वर्गाला सन्मान प्राप्त करून देण्यासाठी कौटुंबिक, सामाजिक प्रयत्न व सकारात्मक हस्तक्षेप महत्वाचा आहे. महिलांच्या विकासासाठी केवळ स्वयंसेवी संस्थानी प्रयत्न करून चालणार नाही, तर शासनाने, समाजातील प्रत्येक जबाबदार घटकाने विशेषतः पुरुष गटाने, त्यांच्या सर्वांगीण कृतीचा सन्मान केला पाहिजे. महिलांचे कार्य खरोखरच समाजासाठीचे कार्य खरच वंदनीय, असाधारण आणि अतुलनीय आणि प्रेरणादायी असे आहे. वरील व्यक्तींनी संघर्षातून निर्माण केलेल्या कार्याची ओळख कायम टिकून राहिल व त्यांनी उभारलेले विधायक कार्य देशाला समर्पित राहिल.

संदर्भ सूची-

खरेखुरे आयडॉल्स (लेखसंग्रह), प्रकाशक युनिक फीचर्स, संपादक सुहास कुलकर्णी, (2006) 'नसिमा हुरजूक', लेखक शिल्पा दातार- जोशी,

बोधनकर सुधीर, (2003) सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि स्त्री स्वातंत्र्य, प्रा. गौतम निकम, विमलकीर्ती प्रकाशन, चाळीसगाव.

आधुनिक भारतातील दलित (दृष्टीकोन आणि मुल्ये) एस. एम. मायकेल. मराठी अनुवाद. विद्या भाके, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

कुळकर्णी, वा. ल. टिळक, अशोक, संपा. स्मृतिचित्रे (अभिनव आवृ.), नासिक, १९७३

"भारत में कानूनन तलाक़ लेने वाली पहली महिला रुखमाबाई". मूल से 25 नवंबर 2017 को पुरालेखित. अभिगमन तिथि 22 नवंबर 2017.

स्त्रीमुक्तीचा पहिला हुंकार ताराबाई शिंदे - दैनिक नवशक्ती - मुखपृष्ठ महिला दिन विशेष संकेतस्थळ

Athavale, 10. Parvati, and Justin E. Abbott. 1930. My story: the autobiography of a Hindu widow. New York: Putnam.

संपा. फडके य. दि. (१९९१). महात्मा फुले समग्र वाङ्मय. मुंबई: महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ.

डॉ एस एस गाठळ, (जुलै 2013) भारतीय स्त्रियांचा इतिहास व स्त्री जीवन, प्रकाशक- के एस अतकरे, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.

शांतता, न्याय आणि संविधानिक संस्था : शाश्वत भविष्याचे आधारस्तंभ**डॉ. शाम दामू सोनवणे***प्राध्यापक, धनाजी नाना चौधरी विद्या प्रबोधनी संचलित, लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव.***गोष्टवारा**

विविध वांशिक गट आणि धर्म, दरम्यान, प्रत्येक राष्ट्र, वांशिक गट आणि धर्माची शांती आणि सुसंवाद ही सर्व मानवजातीची शांती आणि सुसंवादासाठी महत्वपूर्ण समजले जातात. धार्मिक संस्कृती ही मानवजातीच्या संस्कृती आणि ज्ञानाच्या उपलब्धीचे प्रतीक आहे, सर्वप्रमुख धर्म निःस्वार्थ कृत्य मानतात. जीवन आणि विकासाच्या सर्व परिस्थिती. त्याच वेळी, ते सुसंस्कृत जीवनाचे मुख्य लक्षण आहेत. मानवजातीच्या प्रगती आणि समृद्धीचे हे अपरिहार्य घटक आहेत. शांती आणि सुसंवाद परस्पर जोडलेले आहेत आणि भारतीय दृष्टिकोनातून ते यशस्वी जीवनाचे पाया आहेत. म्हणून, शांती आणि सुसंवादाचा अभ्यास आणि विश्लेषण हे एक महत्वाचे संकेत आहे. न्याय हा संभाव्य गुन्हेगारांना प्रतिबंधक म्हणून काम करतो, कारण गुन्हांना शिक्षा होईल हे ज्ञान प्रतिबंधक म्हणून काम करते. त्यामुळे शांतता राखण्यास हातभार लावते. शांतता निर्माण करण्याच्या प्रयत्नांमध्ये, स्थिरता सुनिश्चित करण्यासाठी आणि हिंसाचाराचे पुनरुत्थान रोखण्यासाठी न्यायावर भर देणे अत्यंत महत्वाचे आहे. यासाठी राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संस्था असणे, त्यांनी घालून दिलेले नियम व नियंत्रण असणे गरजेचे आहे. या सर्व बाबींचा उहापोह संदर अहवालात दिसून येईल.

मुख्य शब्द- शांतता, न्याय आणि संस्था, संस्थांचे नियंत्रण**प्रस्तावना-**

शांती म्हणजे शांतता, प्रसन्नता आणि संघर्षाचा अभाव. यामध्ये शांततेची अशी स्थिती असते जिथे व्यक्ती सुरक्षित वाटतात परंतु तसे असत नाही. शांती प्राप्त करण्यासाठी, व्यक्तींनी राग आणि संताप सोडून देण्यास तयार असले पाहिजे आणि त्याऐवजी इतरांबद्दल समजूतदारपणा आणि करुणेची भावना जोपासली पाहिजे. शांततेसाठी फरकांच्या पलीकडे पाहण्याची आणि प्रतिकूल परिस्थितीतही इतरांसोबत समानता शोधण्याची तयारी आवश्यक आहे. शांतता, संघर्षाचा अभाव, क्षमा, करुणा, सुसंवाद आणि शांती यांच्यातील संबंध सुसंवाद आणि शांती या वेगळ्या संकल्पना असल्या तरी, त्या जवळून संबंधित आहेत आणि बऱ्याचदा एकमेकांशी जोडल्या जातात. शांतता साध्य करण्यासाठी, व्यक्ती आणि गटांमध्ये सुसंवाद असणे आवश्यक आहे. सुसंवाद एकता आणि सहकार्याची भावना निर्माण करतो जो नातेसंबंध आणि समुदायांमध्ये शांतता राखण्यासाठी आवश्यक आहे. राज्य राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर शांतता आणि संघर्षाच्या संदर्भात अध्ययन करत असताना या सर्व बाबींसाठी संस्था म्हणून पोलीस प्रशासन न्याय प्रशासन दोन राष्ट्रांमधील संबंध हे महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. आंतरराष्ट्रीय संबंध सलोख्याचे असले तर, देशांतर्गत असलेल्या अर्थव्यवस्था बेरोजगारी आरोग्य शिक्षण या सर्व गोष्टींवर घटकांवर त्याचा परिणाम दिसून येतो. हे सर्व सकारात्मक घेतल्यास दोन राष्ट्रांमधील शांतता आणि सुसंवाद महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतो. मानव जातीच्या कल्याणासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर काही मूल्यांची जोपासना करावी लागते ज्यातून मानव जातीला कलंक लागणार नाही, असे निर्णय घेतले जातात यासाठी राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय स्तरावर असलेल्या नेतृत्वात सकारात्मक संबंध महत्त्वपूर्ण असतात.

शाश्वत विकास हा वाढीचा एक समग्र दृष्टिकोन आहे जो भविष्यातील पिढ्यांच्या त्यांच्या स्वतः च्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेची तडजोड न करता सध्याच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय विचारांमध्ये समतोल राखतो. हे अनियंत्रित औद्योगिकीकरण आणि लोकसंख्या वाढीमुळे निर्माण झालेल्या आव्हानांना प्रतिसाद म्हणून उदयास आले, ज्याचे उद्दिष्ट मानवी विकास आणि नैसर्गिक जग यांच्यात सुसंवादी आणि चिरस्थायी समतोल निर्माण करणे आहे.

उद्देश-

1. शांतता आणि सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने संविधानिक संस्थांच्या कार्याची माहिती अभ्यासणे.
2. शाश्वत भविष्याचे आधारस्तंभ म्हणून न्याय आणि संविधानिक संस्थांची गरज व परिणामांचा अध्ययन करणे

गृहितके-

1. शांतता आणि सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने संविधानिक संस्थांची कार्य महत्त्वपूर्ण आहे.
2. राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर संविधानिक संस्थांमुळे सामाजिक न्याय व सुरक्षितता प्रधान करण्यात येते.

संशोधन पद्धती-

सदर शोधनिबंधात शांतता, न्याय आणि संविधानिक संस्था : शाश्वत भविष्याचे आधारस्तंभ या विषयाच्या अभ्यासासाठी केवळ द्वितीय स्रोतांवर आधारित संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. या संशोधनामध्ये संशोधन लेख, पुस्तके, दैनिक वर्तमानपत्रातील माहिती, गुगल वरून ऑनलाइन डेटाबेस यांसारख्या विविध द्वितीय स्रोतांमधील माहितीचे संकलन आणि विश्लेषण करण्यात आले आहे.

विषय निवडीचे महत्व-

अल्बर्ट आइन्स्टाईन यांच्या मते मानवजातीला टिकून राहायचे असेल तर, माणसांनी एकमेकांबद्दलचे त्यांचे दृष्टिकोन आणि भविष्याबद्दलचे त्यांचे विचार आमूलाग्र बदलले पाहिजेत. या मध्ये व्यक्तींनी राजकारणाचा बळी न ठरता वेगळ्या पद्धतीने विचार करण्यात यशस्वी होणे आपल्या पिढीवर अवलंबून आहे. जर आपण अयशस्वी झालो तर सुसंस्कृत मानवतेचे दिवस थोडेच शिल्लक राहिले आहेत असे समजावे, वेबस्टरच्या मते "मानसिक किंवा आध्यात्मिक स्थिती-जी अस्वस्थ किंवा दडपशाही विचार किंवा भावनांपासून मुक्तता दर्शवते." ही शांती त्याच्या वैयक्तिक किंवा "आतील" अर्थाने, "मनाची शांती", तसेच "मन आणि हृदयाची शांती: आत्म्याची शांती" (आतील शांती) आहे. शांतीची व्याख्या "बाहेरील अशांतता आणि छळापासून मुक्ततेची शांत अवस्था" अशी केली जाते. शांतीचा अर्थ "मानवी किंवा वैयक्तिक संबंधांमध्ये सुसंवाद: परस्पर-सहमति आणि आदर" असा देखील होतो. यालाच आपण आंतरवैयक्तिक किंवा आंतरव्यक्तिगत शांती म्हणू शकतो.

भारतात, बौद्ध सम्राट अशोक त्याच्या कारकिर्दीच्या मध्यभागी त्याच्या यशस्वी लष्करी मोहिमा सोडून देण्यासाठी आणि अहिंसक मार्गांनी त्याच्या विरोधकांचे धार्मिक धर्मांतर करण्यासाठी स्वतःला समर्पित करण्यासाठी प्रसिद्ध होते. हिंदू महाकाव्य महा-भारत या महान भारतीय ग्रंथात, कदाचित त्याचा सर्वात महत्वाचा भाग म्हणून भगवद्गीता समाविष्ट आहे. हे प्राचीन भारतातील एका क्रूर गृहयुद्धाचे एक पौराणिक वर्णन आहे, ज्यामध्ये एक प्रमुख योद्धा, अर्जुन, लढण्यास नाखूष आहे कारण त्याचे अनेक मित्र आणि नातेवाईक विरोधी बाजूने आहेत. अर्जुनाला शेवटी देव कृष्णाने युद्धात सहभागी होण्यास प्रवृत्त केले, जो अर्जुनाला खात्री देतो की त्याने द्वेषाने किंवा वैयक्तिक फायद्याच्या आशेने नव्हे तर निःस्वार्थ कर्तव्यामुळे लढले पाहिजे. जरी गीता जातीनिष्ठा आणि वरिष्ठ पक्षाने आदेश दिल्यावर मारण्याच्या बंधनाचे समर्थन करणारी असू शकते आणि तिचा अर्थ लावला जात आहे, परंतु 20 व्या शतकातील महान भारतीय नेते मोहनदास गांधी (महात्मा गांधी) यांना उच्च ध्येयांच्या मागे लागण्यासाठी वैयक्तिक स्व-मर्यादेचे महत्त्व कमी करण्यासाठी एक रूपक म्हणून प्रेरित केले. "अणुबॉम्बचे जनक" जे. रॉबर्ट ओपेनहाइमर यांनीही गीतेचा उल्लेख केला होता, जेव्हा त्यांनी पहिल्या अणुस्फोटाचे वर्णन कृष्णाच्या समकालीन अवतार म्हणून केले होते: "मी मृत्यू जगाचा संहारक झालो आहे." अशी भावना त्यांच्यात निर्माण झाली.

सकारात्मक शांततेचे महत्त्व आणि अविकसित स्वरूप ओळखल्यानंतर, आपण आता संबंधित संकल्पनेकडे अधिक लक्ष देतो: सामाजिक न्याय. जरी आज जवळजवळ प्रत्येकजण एक 'न्याय्य समाज' इष्ट आहे यावर सहमत असला तरी, न्याय्य समाज नेमका कसा दिसतो याबद्दल व्यापक मतभेद सुरू आहेत. उदाहरणार्थ, भांडवलदार आणि व्यक्तिवादी आर्थिक स्वातंत्र्य आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याला विशेषाधिकार देतात. बहुतेकदा मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्य, कुपोषण आणि बेघरपणाच्या किंमतीवर - समाजवादी आणि सामूहिकतावादी आर्थिक आणि सामाजिक

सुरक्षिततेला महत्त्व देतात, कधीकधी वैयक्तिक राजकीय स्वातंत्र्याच्या किंमतीवर. तसेच, अनेक पाश्चात्य व्यक्तिवादी असा दावा करतात की, भांडवलशाही अर्थव्यवस्था आणि लोकशाही राजकीय व्यवस्था असलेली राष्ट्रे क्वचितच एकमेकांशी युद्धात उतरतात, तर भांडवलशाहीचे अनेक गैर-पाश्चात्य आणि असंतुष्ट पाश्चात्य टीकाकार दावा करतात की भांडवलशाही त्याच्या विस्तारवादी स्वभावामुळे स्वाभाविकपणे शिकारी आणि लष्करी आहे, जी वारंवार लोकशाहीवादी राष्ट्रांना अलोकतांत्रिक परंतु आर्थिक आणि/किंवा धोरणात्मकदृष्ट्या महत्त्वाच्या देशांवर आक्रमण करण्यास आणि कब्जा करण्यास प्रवृत्त करते.

विषय विवेचन –

आपल्या सर्वांना माहित आहे की, आजच्या जगात आपल्याला मोठ्या आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. गरिबी, उपासमार, असमानता आणि हवामान बदल हे काही मुद्दे आहेत ज्यांचे निराकरण आपल्याला तातडीने करावे लागेल. मोठ्या आव्हानांवर मात करण्यासाठी धाडसी कृती आवश्यक आहे, आणि तिथेच जागतिक उद्दिष्टे समोर येतात. 2030 पर्यंत पर्यावरणीय, न्याय्य, चांगले जग निर्माण करण्यासाठी सर्व जागतिक नेत्यांनी त्यावर सहमती दर्शवलेली ही योजना आहे आणि ती साध्य करण्यात आपल्या सर्वांची भूमिका आहे.

शांतता, न्याय आणि मजबूत संस्था साध्य करणे ही केवळ सरकारे आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांची जबाबदारी नाही. व्यक्ती आणि समुदाय खालील गोष्टी करून महत्त्वाची भूमिका बजावतात. सहिष्णुता आणि समजूतदारपणा वाढवणे. नेत्यांना त्यांच्या कृतींसाठी जबाबदार धरणे. उपेक्षित गटांसाठी वकिली करणे आणि भेदभावविरुद्ध लढा देणे. शांतता, न्याय आणि मजबूत संस्था साध्य करण्याचा प्रवास दीर्घ आणि गुंतागुंतीचा आहे. तथापि, सामूहिक कृती, नाविन्यपूर्ण उपाय आणि निष्पक्षता आणि समानतेच्या तत्त्वांप्रती अढळ वचनबद्धतेद्वारे प्रगती शक्य आहे. शिक्षणाला प्राधान्य देऊन, समावेशकतेला प्रोत्साहन देऊन आणि विश्वास निर्माण करून, आपण असे समाज निर्माण करू शकतो मनाची शांती मिळवणे जितके आव्हानात्मक वाटते, तितके आव्हानात्मक नाही. तुम्हाला मनाची शांती याद्वारे मिळू शकते. जे नियंत्रित केले जाऊ शकत नाही ते स्वीकारणे, स्वतःला आणि इतरांना क्षमा करणे, येथे आणि आता जे आहे त्यावर लक्ष केंद्रित करणे, पृथ्वी मातेशी जोडणे.

1999 मध्ये, संयुक्त राष्ट्रांच्या (यूएन) महासभेने जगातील मुलांसाठी "शांतीची संस्कृती" निर्माण करण्यासाठी कृती कार्यक्रम सुरू केला, ज्यामध्ये न्याय, सहिष्णुता आणि भरपूर प्रमाणात असलेल्या सकारात्मक शांततेसाठी काम करण्याची कल्पना होती. संयुक्त राष्ट्रांनी शांतीच्या संस्कृतीची व्याख्या अशी केली की ज्यामध्ये मूल्ये, दृष्टिकोन आणि वर्तन यांचा समावेश आहे जे हिंसाचार नाकारतात, मूळ कारणांना संबोधित करून संघर्ष रोखण्याचा प्रयत्न करतात आणि संवाद आणि वाटाघाटीद्वारे समस्या सोडवण्याचे उद्दिष्ट ठेवतात.

संयुक्त राष्ट्रांनी प्रस्तावित केले की, शांतीची अशी संस्कृती शांतता आणि शाश्वत विकासासाठी शिक्षणाला प्रोत्साहन देणाऱ्या कृतींद्वारे पुढे नेली जाईल, जी त्यांनी सुचवली की ती मानवी हक्क, लिंग समानता, लोकशाही सहभाग, सहिष्णु एकता, खुले संवाद आणि आंतरराष्ट्रीय सुरक्षा यावर आधारित असेल. तथापि, शांतीची संकल्पना आणि त्याच्या सर्व कथित कारणांमधील हे दुवे पद्धतशीरपणे मोजण्याऐवजी गृहीत धरले गेले.

कायदा आणि न्यायिक विभाग –

सर्व न्यायालयांमध्ये सरकारच्या लिटिगेशनचे निरीक्षण आणि पर्यवेक्षण करणे. कायदेशीर आणि कायदेविषयक बाबींबाबत सरकार आणि त्याच्या विभागांना सल्ला देणे. जिल्हा, उच्च न्यायालय आणि सर्वोच्च न्यायालय स्तरावरील सरकारी वकिलांच्या सर्व कार्यालयांचे प्रशासन करणे, धर्मादाय आयुक्त, फर्मचे निबंधक, प्रशासकीय महाप्रबंधक आणि अधिकृत विश्वस्त इत्यादी कार्यालये. कायदे अधिकारी, विशेष वकील, विशेष सरकारी वकील इत्यादींची नियुक्ती करणे.

उच्च न्यायालयाशी सल्लामसलत करून न्यायालये स्थापन करणे, न्यायालयांमध्ये पायाभूत सुविधा पुरवणे आणि कनिष्ठ न्यायालयांमध्ये न्यायाधीशांची नियुक्ती करणे.

पोलिस-

पोलिस दल ही राज्याने अधिकृत केलेल्या व्यक्तींची एक गठित संस्था आहे, जी राज्याने बनवलेल्या कायद्यांची अंमलबजावणी करणे, मालमत्तेचे संरक्षण करणे आणि नागरी अव्यवस्था नियंत्रित करण्याचे कार्य करते. पोलिसांना दिलेल्या अधिकारांमध्ये कायदेशीर बळाचा वापर देखील समाविष्ट आहे.

या सह राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अशा अनेक सांविधानिक संस्था आहेत, ज्या मानवी कल्याणासाठी कार्यरत आहेत. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सहसंबंध प्रस्थापित करून, देशांतर्गत आणि देशाबाहेर लोकांना सामाजिक न्याय संकल्पनेत सामावून घेण्यासाठी, संविधानिक संस्थांचे कार्य महत्त्वपूर्ण आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दहशतवाद, आतंकवाद, यासारख्या अनेक समस्यांवर उच्चाटन करण्यासाठी शांतता, न्याय, आणि संविधानिक संस्था आधारस्तंभ म्हणून काम करत आहेत.

शाश्वत विकासासाठी शांततापूर्ण आणि समावेशक संस्थांना प्रोत्साहन -

प्रत्येक लोकशाही समाजासाठी करुणा आणि मजबूत नैतिक दिशादर्शकता आवश्यक आहे. तरीही, छळ, अन्याय आणि गैरवापर अजूनही सर्रास सुरू आहे आणि संस्कृतीच्या रचनेलाच धोका निर्माण करण्याचे कार्य सुरू आहे. आपण हे सुनिश्चित केले पाहिजे की, आपल्याकडे मजबूत संस्था, न्यायाचे जागतिक मानके आणि सर्वत्र शांततेसाठी वचनबद्धता आहे. जागतिक उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी प्रत्येकजण मदत करू शकतो. शांतता, न्याय आणि मजबूत संस्थांना प्रोत्साहन देण्यासाठी कृती करण्यासाठी काही लक्षांवर कार्य होणे अपेक्षित आहे.

1. सर्वत्र सर्व प्रकारच्या हिंसाचाराचे प्रमाण आणि त्यासंबंधित मृत्यूचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या कमी करा.
2. मुलांवर होणारे अत्याचार, शोषण, तस्करी आणि सर्व प्रकारच्या हिंसाचार आणि छळ थांबवा.
3. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कायद्याचे राज्य वाढवा आणि सर्वांना न्यायाची समान उपलब्धता सुनिश्चित करा.
4. 2030 पर्यंत, बेकायदेशीर आर्थिक आणि शस्त्रास्त्र प्रवाह लक्षणीयरीत्या कमी करा, चोरीला गेलेल्या मालमत्तेची पुनर्प्राप्ती आणि परतफेड मजबूत करा आणि सर्व प्रकारच्या संघटित गुन्हेगारीचा मुकाबला करा.
5. सर्व प्रकारच्या भ्रष्टाचार आणि लाचखोरी लक्षणीयरीत्या कमी करा.
6. सर्व स्तरांवर प्रभावी, जबाबदार आणि पारदर्शक संस्था विकसित करा.
7. सर्व स्तरांवर प्रतिसादात्मक, समावेशक, सहभागी आणि प्रतिनिधित्वात्मक निर्णय घेण्याची खात्री करा.
8. जागतिक प्रशासनाच्या संस्थांमध्ये विकसनशील देशांचा सहभाग वाढवा आणि मजबूत करा.
9. 2030 पर्यंत, जन्म नोंदणीसह सर्वांना कायदेशीर ओळख प्रदान करा.
10. राष्ट्रीय कायदे आणि आंतरराष्ट्रीय करारांनुसार, माहितीवर सार्वजनिक प्रवेश सुनिश्चित करा आणि मूलभूत स्वातंत्र्यांचे संरक्षण करा.
11. हिंसाचार रोखण्यासाठी आणि दहशतवाद आणि गुन्हेगारीशी लढण्यासाठी राष्ट्रीय संस्थांना बळकटी द्या. हिंसाचार रोखण्यासाठी आणि दहशतवाद आणि गुन्हेगारीचा सामना करण्यासाठी सर्व स्तरांवर, विशेषतः विकसनशील देशांमध्ये क्षमता निर्माण करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्याद्वारे संबंधित राष्ट्रीय संस्थांना बळकटी द्या.
12. शाश्वत विकासासाठी भेदभावरहित कायदे आणि धोरणांना प्रोत्साहन द्या आणि त्यांची अंमलबजावणी करा.

सारांश -

शांतता, न्याय आणि मजबूत संस्था हे केवळ आदर्श नाहीत, त्या एका न्याय्य आणि समतापूर्ण जगासाठी आवश्यक आहेत. ते लोकांना सक्षम बनवतात, विकास टिकवून ठेवतात आणि येणाऱ्या पिढ्यांसाठी भविष्य सुरक्षित करतात. समाजातील प्रत्येक व्यक्तींनी या तत्वांशी वचनबद्ध होऊन या आणि असे जग निर्माण करण्यासाठी एकत्र काम करूया जिथे प्रत्येक व्यक्ती सन्मानाने, निष्पक्षतेने आणि संधीने जगू शकेल. शेवटी, सुसंवाद आणि शांती या दोन

संकल्पनांमध्ये समानता असते, परंतु त्यांचे वेगळे गुणधर्म देखील असतात, जे त्यांना वेगळे करतात. सुसंवाद सहकार्य, एकता आणि संतुलन द्वारे दर्शविले जाते, तर शांतता शांतता, प्रसन्नता आणि संघर्षाची अनुपस्थिती द्वारे दर्शविले जाते. सुसंवाद आणि शांती जवळून संबंधित आहेत, परंतु ते प्रत्येकी आपल्या जीवनात आणि समुदायांमध्ये शांतता आणि संतुलनाची भावना निर्माण करण्यात एक अद्वितीय भूमिका बजावतात. राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर असलेल्या संविधानिक संस्थेच्या सहकार्याने प्रत्येक राष्ट्र आपल्या समस्या योग्य ठिकाणी मांडू शकतात. देशात आणि देशांतर्गत मानवाधिकारक प्रतिबंध करणाऱ्या अनेक समस्या व जुलमांपासून संरक्षण करण्यासाठी शांतता न्याय व संविधानिक संस्थांचे बळकटीकरण करणे गरजेचे आहे. यासाठी देशातील लोकशाही नेतृत्व बळकट व भ्रष्टाचार मुक्त असणे, गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची-

बोधनकर सुधीर, (2003) सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

आगलावे प्रदीप, सामाजिक संशोधन, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

प्रा लांडगे पंडित शिवराम (2014) भारतीय शासन आणि राजकारण, अरुणा प्रकाशन, ओमकार कॉम्प्लेक्स, लातूर.

श्री. चां. भ. खैरमोडे (1990) डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर चरित्र ग्रंथ अकरावा, सचिव महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, नवीन प्रशासकीय भवन, मुंबई.

डॉ. डी. डी. पाटील, प्रा. एम. बी. हांडे (2011) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारताला महासत्ता बनविण्यासाठी वैचारिक योगदान, युवराज माळी अथर्व पब्लिकेशन, धुळे

अॅड अभया शेलकर (2004) मानवी हक्क संरक्षण अधिनियम 1993, नासिक लॉ हाऊस अॅड पब्लिशर, नाशिक.

डॉ. वा. बा. पाटील (2006) संशोधन पद्धती, प्रशांत पब्लिकेशन, पुणे

सामाजिक शांतता आणि सुव्यवस्थेतील अडथळे व त्यावरील उपाययोजना: एक समीक्षा

प्रा. डॉ. बरडे सुवर्णा साहेबराव

सहाय्यक प्राध्यापक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समाजकार्य महाविद्यालय, मोराणे (प्र. ल.), जि. धुळे

सारांश

समाजाच्या सर्वांगीण कल्याणासाठी सामाजिक शांतता आणि सुव्यवस्था अत्यावश्यक बाब आहे. परंतु, अनेक घटक व समस्या या सुस्थितीमध्ये अडथळे निर्माण करतात. या शोध निबंधात, सामाजिक शांतता आणि सुव्यवस्थेतील मुख्य अडथळ्यांचे वर्णन केले आहे. तसेच त्यावर आधारित विविध उपायांवर चर्चा केली आहे. सामाजिक भेदभाव व अन्याय, आर्थिक विषमता, राजकीय अस्थिरता, सांस्कृतिक व धार्मिक संघर्ष आणि पर्यावरणीय प्रश्न यांसारख्या विविध कारणांचा सखोल अभ्यास करून, या समस्यांवर मात करण्यासाठी महत्वपूर्ण उपायांची चर्चा केली आहे. या शोध निबंधाचा मुख्य उद्देश समाजात शांतता आणि सुव्यवस्था स्थापित करण्याच्या दिशेने एक व्यापक दृष्टीकोन प्रदान करणे आहे.

मुख्य शब्द: सामाजिक शांतता, सामाजिक सुव्यवस्था, सामाजिक भेदभाव, आर्थिक विषमता, सांस्कृतिक व धार्मिक कलह, राजकीय अस्थिरता.

• **प्रस्तावना :** सामाजिक शांतता आणि सुव्यवस्था कोणत्याही समाजाच्या विकासाचा आधारस्तंभ आहे. समाजातील सामान्य नागरिक जेव्हा सुरक्षित व समाधानी असतात, तेव्हा समाज प्रगतीपथावर जात असतो. शांतीपूर्ण समाजात शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा, अर्थव्यवस्था आणि सांस्कृतिक बाबींमध्ये सकारात्मक वाढ होत असते. याउलट, अशांत व अराजक समाजात विकास थांबतो आणि सामान्य नागरिकांचे जीवन असुरक्षित बनते.

आजच्या २१ व्या शतकात समाजात शांतता आणि सुव्यवस्था राखणे ही आव्हानात्मक बाब बनली आहे. सामाजिक अन्याय व भेदभाव, आर्थिक विषमता, धार्मिक व सांस्कृतिक कलह, राजकीय अस्थिरता आणि आंतरराष्ट्रीय संघर्ष यांसारख्या अनेक घटकांमुळे समाजात अशांतता निर्माण होऊ शकते. ज्यामुळे समाजाची घडी विस्कळित होते. समाजात संघर्ष, हिंसा आणि अस्थिरतेची स्थिती निर्माण होते. या समस्यांची समजून घेणे आणि त्यावर प्रभावी उपाय शोधणे हे समाजाच्या प्रगतीसाठी अत्यावश्यक आहे.

• साहित्य समीक्षा :

सामाजिक शांतता या विषयावर अनेक अभ्यासकांनी विविध दृष्टिकोनातून अध्ययन केले आहे. जोहान गॅल्टिंग (१९६९) यांनी “Violence, peace and peace research” या लेखात हिंसा आणि शांततेमधील गुंतागुंत अधिक स्पष्ट केली आहे. त्यांनी ‘नकारात्मक शांतता’ आणि ‘सकारात्मक शांतता’ यांच्यातील भेद दर्शविला आहे.

जाफ्रेलोट (२००३) यांनी भारतीय राजकारण व धार्मिक मतभेदांवर प्रकाश टाकला आहे. ज्यामुळे सामाजिक संघर्षाची निर्मिती कशी होते याची कल्पना मिळते. प्रस्तुत संशोधन या सिद्धांतांचा आधार घेत सामाजिक शांतता व सुव्यवस्था आणि त्यांचा विविध सामाजिक, आर्थिक आणि तांत्रिक घटकांमधील आंतरसंबंध समजून घेण्याचा प्रयत्न करते.

• अध्ययनाचे उद्देश :

१. जातीय भेदभाव, धार्मिक असहिष्णुता, आर्थिक विषमता, राजकीय अस्थिरता आणि पर्यावरणीय समस्या यांचा शांतता व सुव्यवस्थेवर होणारा प्रभाव अभ्यासणे.
२. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि तंत्रज्ञान या घटकांच्या अनुशंगाने शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी उपयुक्त उपायांचा आढावा घेणे.
३. सामाजिक न्याय, आर्थिक संधी, शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि कायद्याचे राज्य यांचा सर्वसमावेशक विकासासाठी उपयोग कसा करता येईल हे शोधणे.

• अध्ययन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या विषयासंदर्भात अभ्यास करण्यासाठी दुय्यम स्त्रोतांचे अध्ययन केले गेले आहे. दुय्यम स्त्रोतात ग्रंथालयातील विविध महत्वपूर्ण संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्र, शासकीय प्रकाशन तसेच इंटरनेट विविध स्त्रोत इ. साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. या स्त्रोतातून प्राप्त झालेल्या तथ्यांच्या आधारे शोध विषयासंदर्भातील विविध पैलूंचा अभ्यास करून वर्णनात्मक स्वरूपात शोध निबंधाचे लेखन करण्यात आले आहे.

• विषय विश्लेषण व चर्चा :

अ) सामाजिक शांतता आणि सुव्यवस्थेतील अडथळे :

१. सामाजिक अडथळे :

i. **सामाजिक अन्याय आणि भेदभावपूर्ण वागणूक** : जात, धर्म, लिंग, वंश किंवा इतर विविध सामाजिक-आर्थिक कारणांमुळे होणारा अन्याय व भेदभाव समाजात तीव्र असंतोष निर्माण करतो. जेव्हा लोकांना समान संधी न मिळता त्याऐवजी अन्याय होत असतो, तेव्हा समाजात कलह वाढतो (Sen, 2006). भेदभावपूर्ण कायदे, योजना किंवा पद्धती समाजातील काही घटकांना दुर्लक्षित करतात, ज्यामुळे असंतोष आणि संघर्ष निर्माण होतात.

ii. **शैक्षणिक अभाव आणि माहितीतील कमतरता** : योग्य शिक्षण तसेच योग्य माहिती लोकांपर्यंत न पोहोचल्यास लोकांमधील गैरसमज आणि पूर्वाग्रह वाढतात. शिक्षित व सजग नागरिक शांततापूर्ण आणि सुव्यवस्थित समाजासाठी अधिक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत असतात. शैक्षणिक व्यवस्था, जनजागृती अभियान आणि संवादाचे माध्यम यांचा योग्य एकत्रित वापर सामाजिक संघर्ष व तणाव दूर करण्यास फायदेशीर ठरतो. तर अयोग्य शिक्षण व माहितीच्या अभावामुळे लोक सहजपणे चुकीच्या माहितीवर विश्वास ठेवू शकतात, ज्यामुळे सामाजिक तेढ निर्माण होऊ शकते.

iii. **आरोग्य सेवांचा अभाव** : दर्जेदार व सुलभ आरोग्य सेवांचा अभाव शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम करतो. समाजातील आजारी, अशक्त आणि मनोविकारांनी ग्रसित नागरिक समाजात सक्रियपणे योगदान देऊ शकत नाहीत, ज्यामुळे सामाजिक व आर्थिक विकास खुंटतो. अर्थात योग्य आरोग्य सेवांचा अभाव व कमतरता समाजातील वाढत्या असंतोष आणि निराशेला कारणीभूत ठरतो.

iv. **सशस्त्र हिंसा आणि असुरक्षिततेचे वातावरण** : मोठ्या प्रमाणावरील सशस्त्र हिंसाचारामुळे सामाजिक शांतता धोक्यात येते. बंदुका, दंगे, गुन्हेगारी यांसारख्या हिंसक घटनांमुळे समाजात भीती पसरते. सामान्य लोकांची सुरक्षितता धोक्यात येते, अनेकांचे जीवन बाधित होते. यामुळे अनेकदा सामान्य नागरिकांचे नाहक बळी जातात, त्यांचे विस्थापन होते आणि सामाजिक सलोखा व विश्वास खंडित होतो. गैरकायदेशीर शस्त्रे आणि गुन्हेगारीची वाढ यामुळे ही समस्या अधिक गंभीर होते.

२. आर्थिक अडथळे :

i. **आर्थिक विषमता आणि दारिद्र्य** : समाजातील दारिद्र्य आणि श्रीमंत व गरीब यांच्यातील वाढती दरी हे सामाजिक अशांततेचे प्रमुख कारण ठरते. समाजातील मोठा वर्ग जेव्हा मूलभूत व आवश्यक गरजांपासून वंचित राहतो, त्याला त्यासाठी संघर्ष करावा लागतो, तेव्हा समाजात असंतोष व कलहाची स्थिती वाढीस लागते. ज्यातून सामाजिक उद्रेक, गुन्हेगारी वृत्ती आणि राजकीय अस्थिरता वाढू शकते (Wilkinson & Pickett, 2009).

ii. **आर्थिक अनिश्चितता व महागाई** : अनेक लोकांना कामाची आवश्यकता असतांनाही काम न मिळाल्यास, जीवनावश्यक वस्तूंच्या किंमती वाढल्यास आणि आर्थिक भविष्य अंधकारमय वाटल्यास लोकांमध्ये असुरक्षिततेची भावना निर्माण होते. यातून सामाजिक तणाव वाढीस लागतो आणि सामाजिक शांतता व सुव्यवस्था भंग पावण्याची शक्यता असते.

iii. **युवकांमधील बेरोजगारी** : लोकसंख्या वाढ, कौशल्याचा अभाव आणि तंत्रशिक्षणाची कमतरता यामुळे तरुणांना रोजगार मिळत नाही. यामुळे तरुणांमध्ये नैराश्य, चिडचिड आणि समाजापासून दूर जाण्याची प्रवृत्ती

वाढते. नोकरी नसलेले युवक सहजपणे नकारात्मक, गुन्हेगारी व विध्वंसक मार्गाकडे आकर्षित होऊ शकतात, ज्यामुळे सामाजिक सुव्यवस्थेला धोका निर्माण होतो (Standing, 2011).

३. राजकीय व प्रशासनिक अडथळे :

i. **राजकीय मतभेद, ध्रुवीकरण व अस्थिरता** : विविध राजकीय पक्ष आणि गटांमधील मतभेद आणि विरोधाभासामुळे समाजात विभाजन आणि संघर्षाचे वातावरण निर्माण होते. सत्ता संघर्ष, राजकीय अस्थिरता आणि राजकीय हिंसा यामुळे समाजात भीती आणि असुरक्षितेची स्थिती निर्माण होते. कायदा आणि सुव्यवस्थेचे उल्लंघन झाल्यास, सामाजिक शांतता धोक्यात येते.

ii. **भ्रष्टाचार आणि गैरकारभार** : राजकीय भ्रष्टाचार आणि गैरकारभार लोकांचा शासनावरील विश्वास कमी करतो. ज्यावेळेस लोकांना वाटते की, शासन त्यांच्या हिताचे रक्षण करत नाही आणि केवळ काही लोकांचा फायदा साधत आहे, तेव्हा समाजात अशांतता वाढीस लागते (Transparency International, 2022).

iii. **लोकशाही मूल्यांचा अभाव** : ज्यावेळी लोकांच्या मताला महत्त्व दिले जात नाही आणि त्यांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळत नाही, तेव्हा नागरिक निराश होतात. लोकशाही मूल्ये जसे की सहभाग, समानता आणि कायद्याचे राज्य यांचा अभाव असल्यास समाजात असंतोष निर्माण होतो.

iv. **अप्रभावी, अनियंत्रित धोरणे व प्रशासनातील भ्रष्टाचार** : सार्वजनिक सुरक्षा आणि व्यवस्थेसाठी योग्य धोरणांचा अभाव आणि प्रशासनातील भ्रष्टाचारामुळे समाजातील सुव्यवस्था धोक्यात येते. यामुळे लोकांचा प्रशासनावरील विश्वास कमी होतो.

v. **संस्थात्मक कार्यक्षमतेचा अभाव व कमतरता** : शासन, न्यायालय आणि सार्वजनिक संस्थांमधील कार्यक्षमतेचा अभाव, भ्रष्टाचार व कमतरता यामुळे न्याय व प्रशासन प्रक्रियेवरील विश्वास कमी होऊन समाजातील शांतता व सुव्यवस्था धोक्यात येते.

vi. **न्यायाची अनुपस्थिती** : जेव्हा नागरिकांना योग्य कायदेशीर मदत मिळत नाही किंवा त्यांना असे वाटते की न्यायव्यवस्था पक्षपाती आहे, तेव्हा त्यामुळे निराशा आणि असंतोष निर्माण होतो. यामुळे विविध संस्थांवरील लोकांचा विश्वास कमी होतो आणि समाजात तणाव वाढतो.

४. धार्मिक व सांस्कृतिक अडथळे :

i. **धार्मिक आणि सांस्कृतिक मतभेद व संघर्ष** : वेगवेगळ्या धार्मिक व सांस्कृतिक मूल्यांमुळे अनेकदा विविध समुदायांमध्ये गैरसमज आणि तणाव निर्माण होतात. उदा., वेगवेगळ्या श्रद्धा, परंपरा किंवा पद्धती संघर्ष निर्माण करू शकतात, ज्यामुळे सामाजिक सुसंवाद धोक्यात येऊ शकतो. हंटिंग्टन (१९९६) यांच्यामते, इतर संस्कृती किंवा धर्माबद्दल असहिष्णुता आणि पूर्वाग्रह समाजात फूट वाढवतात, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणात संघर्ष होऊ शकतात.

ii. **भाषा आणि संवाद अडथळे** : भाषेतील अंतर आणि कमकुवत संवाद कौशल्यांमुळे काही गैरसमज निर्माण होऊ शकतात आणि त्यामुळे विविध गटांमध्ये दुरावा निर्माण होऊ शकतो. जेव्हा लोक स्वतःला योग्य पद्धतीने व्यक्त करू शकत नाहीत, इतरांना समजून घेऊ शकत नाहीत, तेव्हा त्यातून सामाजिक आणि सांस्कृतिक संबंध कमकुवत होतात.

iii. **मूल्ये आणि जीवनशैलीतील अंतर व विविधता** : प्रत्येक समाज घटकांची मूल्ये व जीवनशैली वेगवेगळी असतात. मूल्ये, परंपरा आणि जीवनशैलीतील अंतर व विविधता अनेकदा संघर्षास कारण ठरते. या विविधतेबद्दल सहिष्णुता आणि सहानुभूतीचा अभाव सामाजिक एकतेला खंडित करू शकतो.

iv. **पारंपारिक ओळखीचे क्षय** : जागतिकीकरण, आधुनिकीकरण आणि सामाजिक बदल यामुळे काही समुदायांची पारंपारिक सांस्कृतिक ओळख नष्ट होऊ शकते. यामुळे त्या समुदायामध्ये अस्तित्व नष्ट झाल्याची व अलिप्ततेची भावना निर्माण होते, ज्यामुळे सामाजिक एकता धोक्यात येते. याला तोंड देण्यासाठी पुरोगामी मूल्ये स्वीकारताना सांस्कृतिक वारसा व परंपरा जपण्याचा प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

५. प्रदूषण व पर्यावरणीय अडथळे :

i. **प्रदूषण आणि संसाधनांची कमतरता** : जल, वायू, ध्वनी आणि मृदा प्रदूषण मानवी जीवनासाठी धोकादायक आहे. या प्रदूषणांमुळे अनेक मानवाला समस्यांना सामोरे जावे लागते. तसेच संसाधनांच्या कमतरतेमुळे संघर्ष निर्माण होऊ शकतो.

ii. **नैसर्गिक आपत्ती आणि हवामान बदल** : विविध नैसर्गिक आपत्ती जसे की भूकंप, त्सुनामी, पूर, दुष्काळ आणि हवामान बदल लोकांचे जीवन विस्कळीत करतात. या आपत्त्यांमुळे जीवित व वित्त हानी मोठ्या प्रमाणात होत असते, लोकांचे विस्थापन होते आणि सामाजिक रचना कमकुवत होते. ज्यामुळे नैसर्गिक संसाधनांची कमतरता, विविध गरजांची अपूर्तता आणि स्थलांतर वाढू शकते, ज्यामुळे सामाजिक स्वास्थ धोक्यात येऊन संघर्ष वाढण्याची शक्यता असते (IPCC, 2021).

६. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा प्रभाव :

i. **समाज माध्यमांचा गैरवापर** : अलिकडे समाज माध्यमांचा वापर वाढला आहे. या माध्यमातून अनेक अयोग्य, चुकीच्या गोष्टी व अफवा प्रसारित केल्या जातात, ज्यामुळे जातीय व धार्मिक तेढ निर्माण होत असतो.

ii. **डिजिटल मीडिया व आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स** : या तंत्रज्ञानामुळे काहीवेळा व्यक्तीगत व सामाजिक गोपनीयतेवर परिणाम होतो, ज्याचा परिणाम सामाजिक शांततेवर होऊ शकतो. उदा., इतरांची खाती हॅक करणे, माहिती चोरणे इ.

ब) सामाजिक शांतता आणि सुव्यवस्था स्थापित करण्यासाठी उपाय :

१. सामाजिक उपाय :

i. **सामाजिक न्याय आणि समावेशकता** : समाजात सामाजिक न्याय आणि समावेशकता वाढवण्यासाठी ठोस उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. कठोर कायदे आणि धोरणांद्वारे सामाजिक भेदभाव, अन्याय आणि असमानता दूर करणे. वंचित आणि दुर्बल घटकांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी विशेष योजना राबविणे (Young, 1990). उदा., शिक्षण, रोजगारात समान संधी सुनिश्चित करणे आणि सामाजिक भेदभावविरुद्ध जनजागृती करणे.

ii. **सर्वसमावेशक सहभाग व सहभागी लोकशाहीला प्रोत्साहन** : निवडणुक व निर्णय प्रक्रियेत समाजातील विविध समाज घटकांना सहभागी करून घेतल्याने आपलेपणा आणि एकतेची भावना निर्माण होते. यामुळे उपेक्षित गटांमध्ये 'मालकीची भावन' निर्माण होते आणि तेथील असंतोष कमी होतो.

iii. **शिक्षण आणि जनजागृती अभियान** : शिक्षणाच्या माध्यमातून लोकांना जागरूकता आणि सामाजिक सलोखा वाढवणे महत्वाचे आहे. शालेय अभ्यासक्रमात सहिष्णुता, समानता, विविधतेचा आदर या मूल्यांचा समावेश केला पाहिजे. माध्यमे, सामाजिक संस्था आणि शासकिय यंत्रणांद्वारे लोकांमध्ये सामाजिक न्याय, हक्क आणि कर्तव्ये याविषयी जागरूकता पसरवणे.

iv. **कौशल्य विकास आणि रोजगार कार्यक्रम** : प्रत्येकासाठी दर्जेदार शिक्षण, व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे. यामुळे आर्थिक असमानता कमी होते तसेच सामाजिक स्थैर्य वाढण्यास मदत होते.

v. **आरोग्य सेवेचा विस्तार** : प्राथमिक आरोग्य केंद्रे मजबूत करणे, आरोग्य विमा योजनांचा व्यापक प्रसार आणि आरोग्य शिक्षण देणे. कारण निरोगी समाज हा सुव्यवस्थित समाजाचा पाया आहे.

vi. **सामाजिक सहकार्य आणि संवाद** : धार्मिक, सांस्कृतिक व आर्थिक भिन्नता ओळखून त्यावर आधारित संवादासाठी मंच उपलब्ध करून देणे. सामूहिक कार्यक्रम, चर्चासत्रे आणि सामाजिक उपक्रमांद्वारे परस्पर विश्वास वाढविणे.

२. आर्थिक उपाय :

i. **दारिद्र निवारण आणि आर्थिक समानता** : दारिद्र व आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी प्रभावी धोरणे व योजना अंमलात आणणे गरजेचे आहे. यामध्ये शिक्षण, कौशल्य विकास, रोजगाराच्या संधी वाढवणे आणि सामाजिक सुरक्षा योजना सक्षम करणे यांचा समावेश होतो (Banerjee & Duflo, 2011). उदा., 'महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना' ग्रामीण भागात रोजगार निर्मिती करून काही प्रमाणात गरिबी दूर करण्यास मदत करते.

ii. **सर्वसमावेशक विकास धोरणे** : समाजातील आर्थिक विषमता दूर करण्यासाठी सर्वसमावेशक विकास धोरणे अंमलात आणणे गरजेचे आहे. यामध्ये शिक्षण, आरोग्य सुविधा, सामाजिक सुरक्षा योजना इत्यादी क्षेत्रांमध्ये सुधारणा करणे गरजेचे आहे. ज्यामुळे समाजातील सर्व घटकांना विकासाच्या प्रक्रियेत सहभागी करून घेता येईल.

iii. **महागाई नियंत्रण आणि आर्थिक सुरक्षा** : सामान्य लोकांच्या जीवनात महागाईचा खूप परिणाम होत असतो. म्हणून महागाई नियंत्रणात ठेवण्यासाठी आणि लोकांना आर्थिक सुरक्षितता प्रदान करण्यासाठी प्रभावी आर्थिक धोरणे आखणे आवश्यक आहे. यासाठी वस्तू आणि सेवांची उपलब्धता सुनिश्चित करणे, काळाबाजार रोखणे आणि लोकांमध्ये आर्थिक नियोजन व व्यवस्थापनाबद्दल जागरूकता वाढवणे गरजेचे आहे.

iv. **रोजगार निर्मिती आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन** : रोजगार निर्मिती आणि उद्योजकतेला चालना देण्यासाठी शासन आणि खाजगी क्षेत्रांनी एकत्रितपणे काम करणे गरजेचे आहे. सुक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना प्रोत्साहन देणे, कौशल्य विकास केंद्रे स्थापन करणे आणि उद्योजकांसाठी अनुकूल वातावरण व सुलभ कर्ज पुरवठा निर्माण करणे यासारख्या उपायांनी रोजगाराच्या संधी वाढण्यास मदत होईल.

v. **योजनांची अंमलबजावणी आणि मूल्यमापन** : विविध योजना व धोरणे आखून त्यांची पारदर्शक आणि कार्यक्षमपणे अंमलबजावणी करणे महत्वाचे आहे. योजनांच्या नियमित मूल्यांकनाद्वारे त्यांचे परिणाम तपासून आवश्यक ते बदल करणे आवश्यक आहे. यामुळे योजना व धोरणांची प्रभावीता व कार्यक्षमता वाढते आणि त्यांचा उद्देश साध्य करणे सोपे जाते. योजना व धोरणांमधील पारदर्शकतेमुळे लोकांच्या विकास होण्यास आणि लोकांमध्ये शासन व प्रशासनाविषयी विश्वास वाढण्यास मदत होते.

३. राजकीय व प्रशासनिक उपाय :

i. **लोकशाही मूल्यांचे संवर्धन** : लोक सहभाग, समानता, कायद्याचे राज्य आणि समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता या तत्वांचे संवर्धन करणे आवश्यक आहे. नागरिकांना त्यांच्या हक्कांबद्दल आणि जबाबदारींबद्दल जागरूक करणे, राजकीय सहभाग वाढवणे आणि लोकशाही संस्थांना मजबूत करणे हे महत्वाचे आहे.

ii. **कायद्याचे राज्य प्रस्थापित करणे** : राज्यकर्त्यांनी कायदानुसार राज्य चालविले पाहिजे. सर्व नागरिकांना निष्पक्ष आणि सुसंगत कायदे लागू करण्याची खात्री शासनाने केली पाहिजे. कायद्याची अंमलबजावणी निष्पक्ष आणि प्रभावी असल्यास भ्रष्टाचार कमी होतो. तसेच समाजात सुव्यवस्था राखण्यासाठी मानवी हक्कांचे समर्थन करणारी एक कायदेशीर चौकट स्थापित करणे आवश्यक आहे.

iii. **भ्रष्टाचार निर्मूलन आणि सुशासन** : भ्रष्टाचार कमी करण्यासाठी आणि सुशासन स्थापित करण्यासाठी कठोर उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढवणे, कायद्याचे राज्य मजबूत करणे, आणि प्रशासकीय सुधारणा करणे हे महत्वाचे आहे (Kaufmann et al., 2011). उदा., माहिती अधिकार कायदा आणि लोकपाल कायदा.

iv. **संस्थात्मक सुधारणा व पारदर्शकता** : प्रशासनिक सुधारणांच्या माध्यमातून भ्रष्टाचार विरुद्ध कठोर पावले उचलली पाहिजेत. शासकिय संस्थांमध्ये पारदर्शक उपाययोजना राबवल्याने जनतेचा विश्वास पुनर्स्थापित होण्यास मदत होऊ शकते. तसेच प्रशासकिय अधिकार्यांना त्यांच्या कृतींसाठी जबाबदार धरण्यात यावे, जेणेकरून जनकल्याणाची कार्ये व्यवस्थित राबविण्यास मदत होईल.

v. **राजकीय स्थिरता आणि सर्वसमावेशक शासन** : निवडणुका निष्पक्ष आणि वेळेवर घेणे, आणि सर्व समाज घटकांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी देणे हे महत्वाचे आहे. ज्यामुळे राजकीय स्थिरता आणि सामान्य नागरिकांमध्ये शांतता व सुव्यवस्था राहण्यास मदत होईल.

vi. **सुरक्षा यंत्रणा सक्षम करणे** : स्थानिक व राष्ट्रीय सुरक्षिततेच्या दृष्टीकोनातून सुरक्षा धोरणे व यंत्रणांना अद्यावत ठेवले पाहिजे. जेणेकरून वेळप्रसंगी समाजात शांतता व सुव्यवस्था राखणे शक्य होईल व उपद्रवी घटकांना वेळीच आळा घालता येईल.

४. सांस्कृतिक उपाय :

i. **आंतर-सांस्कृतिक संवाद आणि सलोखा** : विविध सांस्कृतिक व धार्मिक समूहांमध्ये संवाद आणि सलोखा वाढवणे आवश्यक आहे. त्यासाठी विविध संस्कृतींबद्दल आदर व सहिष्णूता वाढवणे, सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आयोजन करणे, आंतर-धार्मिक चर्चासत्रे आयोजित करणे महत्वाचे आहे (Parekh, 2000).

ii. **भाषा आणि संवाद कौशल्यांचा विकास** : विविध भाषा व संस्कृतीची ओळख होण्यासाठी विविध भाषा शिकण्यास प्रोत्साहन देणे, संवाद कौशल्यांचे प्रशिक्षण देणे महत्वाचे आहे. त्यासाठी शिक्षण आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करणे आवश्यक आहे. तसेच विविध सामाजिक गटांमध्ये नियमित संवाद, चर्चासत्र व कार्यशाळा आयोजित करून गैरसमज दूर केले जाऊ शकतात.

iii. **सहिष्णुता आणि समजूतदारपणा वाढवणे** : विविध धर्मियांबद्दल सहिष्णुता आणि समजूतदारपणा वाढवण्यासाठी समाजात जनजागृती करणे गरजेचे आहे. विविध धर्म, पंथ, विचार व जीवनशैलींचा आदर करणे आणि सामाजिक एकतेला प्रोत्साहन देणे हे महत्वाचे आहे.

५. पर्यावरणीय उपाय :

i. **नैसर्गिक आपत्ती निवारण आणि व्यवस्थापन** : नैसर्गिक आपत्तींचे निवारण आणि व्यवस्थापन करण्यासाठी प्रभावी योजना तयार करणे आवश्यक आहे. पूर्वसूचना प्रणाली सक्षम करणे, आपत्कालीन प्रतिसाद कृती दल तयार करणे आणि आपत्तीनंतर पुनर्वसन आणि पुनर्निर्माण योजना तयार करणे हे महत्वाचे आहे (United Nations, 2015).

ii. **प्रदूषण नियंत्रण आणि शाश्वत विकासावर भर** : वाढते प्रदूषण कमी करण्यासाठी व शाश्वत विकासाचा चालना देण्यासाठी योग्य व कठोर उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. ज्यात औद्योगिक उत्सर्जन कमी करणे, कचरा व्यवस्थापन प्रक्रियेचा वापर आणि नवीकरणीय ऊर्जा स्रोतांचा वापर वाढवणे आज गरजेचे झाले आहे.

६. तंत्रज्ञानाचा समतोल वापर :

i. **समाज माध्यमांचा सकारात्मक वापर** : समाज माध्यमांचा वापर अफवा किंवा चुकीच्या गोष्टी प्रसारित करण्यासाठी करू नये, जपून वापर करावा. सामाजिक सौहार्द व एकात्मतेला बाधा पोहचेल असे संदेश पाठवू नये.

ii. **डिजिटल जागरूकता अभियान** : विविध डिजिटल प्लॅटफॉर्म, समाज माध्यमे व इंटरनेटवरील अफवा रोखण्यासाठी व्यापक प्रमाणात जागरूकता अभियान राबविणे आवश्यक आहे. तसेच सायबर सुरक्षावरती कार्यशाळेचे आयोजन करून मोबाईल व इंटरनेटचा योग्य वापर कसा करावा याबाबत लोकांना जागरूक करण्यात यावे.

iii. **AI चा नैतिक वापर** : तंत्रज्ञानाच्या वापरावर नैतिक मार्गदर्शक तत्वे तयार करून सुरक्षित माहितीचे आदान-प्रदान सुनिश्चित करणे.

• समापन :

समाजात शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी विविध अडथळे, धोके तसेच दीर्घकालीन समस्यांना संबोधित करणार्या एका व्यापक दृष्टिकोनाची आवश्यकता आहे. विविध स्वरूपाचा हिंसाचार, जातीय व धार्मिक तेढ, असमानता, अन्याय, भ्रष्टाचार आणि निराकरण न झालेले प्रश्न यांना वेळीच ओळखून त्यावर योग्य उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. समाजात शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित करण्याची प्रक्रिया ही निरंतर चालणारी आहे आणि त्यासाठी समाजातील प्रत्येक घटकाचा सक्रिय सहभाग अत्यंत गरजेचा आहे. आधुनिक युगातील नवीन आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी प्रभावी कायदे व धोरणे, सर्वसमावेशक विकास योजना, प्रभावी व सकारात्मक संवादाचे माध्यम आणि विज्ञान-तंत्रज्ञानाचा समतोल वापर करणे गरजेचे आहे.

• निष्कर्ष :

१. सामाजिक शांतता आणि सुव्यवस्था या परस्परावलंबी संकल्पना आहेत. समाजातील विविध घटकांचे समतोल व्यवस्थापन न झाल्यास शांतता धोक्यात येते.
२. असमानता, भेदभाव आणि अन्याय हे अशांततेचे मुख्य कारण आहेत. आर्थिक विषमता, शिक्षणातील तफावत, जातीय व धार्मिक तणाव आणि राजकीय अस्थिरता यामुळे समाज अस्थिर होतो.
३. लोकशाही मूल्ये आणि कायद्याचे राज्य या गोष्टी अनिवार्य आहेत. पारदर्शक प्रशासन, सक्षम न्याय यंत्रणा आणि भ्रष्टाचार विरोधी उपाययोजना यामुळे सामाजिक स्थैर्य निर्माण होते.
४. शिक्षण, संवाद आणि जनजागृतीमुळे सामाजिक सलोखा वाढविता येतो. सर्वसमावेशक शिक्षण आणि तंत्रज्ञानाच्या योग्य वापराद्वारे गैरसमज दूर करून शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित करता येते.
५. सामाजिक शांततेसाठी आर्थिक स्थैर्य अनिवार्य आहे. रोजगार निर्मिती, उद्योजकतेला प्रोत्साहन आणि दारिद्र्य निर्मूलनाच्या उपाययोजना या शांतताविषयक धोरणांचा एक भाग असल्या पाहिजेत.
६. पर्यावरणीय समस्या आणि हवामान बदल यांचाही सामाजिक स्थैर्यावर परिणाम होतो. प्रदूषण, नैसर्गिक आपत्ती आणि संसाधनांची कमतरता यामुळे सामाजिक असंतोष वाढतो.
७. सद्यस्थितीत सर्वसमावेशक विकास धोरणांची आवश्यकता आहे. प्रशासन, समाज आणि नागरिकांनी एकत्रितपणे कार्य करून शांतता आणि सुव्यवस्था टिकवण्यासाठी सामूहिक प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

• संदर्भ :

- Banerjee, Abhijit & Duflo, Esther. (2011). *Poor Economics: A Radical Rethinking of The Way to Fight Global Poverty*. PublicAffairs.
- Galtung, J. (1969). Violence, peace, and peace research. *Journal of Peace Research*, 6(3), 167–191. <https://www.bbau.ac.in/dept/dps/TM/Johan%20Galtung%20.pdf>
- Huntington, S. P. (1996). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. Simon & Schuster. <https://msuweb.montclair.edu/~lebelp/1993SamuelPHuntingtonTheClashOfCivilizationsAndTheRemakingofWorldOrder.pdf>
- IPCC. (2021). *Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge University Press. <https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/>
- Jaffrelot, C. (2003). *The Hindu nationalist movement and Indian politics*. Cambridge University Press. https://books.google.co.in/books?id=iVsfVOTUnYEC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Kaufmann, D., Kraay, A., & Mastruzzi, M. (2011). The worldwide governance indicators: Methodology and analytical issues. *Hague Journal on the Rule of Law*, 3(2), 220–246. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/630421468336563314/pdf/WPS5430.pdf>
- Parekh, B. (2000). *Rethinking multiculturalism: Cultural diversity and political theory*. Macmillan. https://books.google.co.in/books?id=Ajx-AoUIW6wC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Sen, A. (2006). *Identity and violence: The illusion of destiny*. W. W. Norton & Company. https://books.google.co.in/books?id=srCsbXDejd0C&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Standing, G. (2011). *The precariat: The new dangerous class*. Bloomsbury Academic. [https://www.hse.ru/data/2013/01/28/1304836059/Standing.%20The_Precariat_The_New_Dangerous_Class_-Bloomsbury_USA\(2011\).pdf](https://www.hse.ru/data/2013/01/28/1304836059/Standing.%20The_Precariat_The_New_Dangerous_Class_-Bloomsbury_USA(2011).pdf)
- Transparency International. (2022). *Corruption perceptions index 2021*. Transparency International Secretariat. <https://www.transparency.org/en/cpi/2021>
- United Nations. (2015). *Sendai framework for disaster risk reduction 2015-2030*. United Nations Office for Disaster Risk Reduction. <https://www.undrr.org/publication/sendai-framework-disaster-risk-reduction-2015-2030>
- Wilkinson, R. G., & Pickett, K. E. (2009). *The spirit level: Why more equal societies almost always do better*. Allen Lane. <https://equalitytrust.org.uk/the-spirit-level/>
- Young, I. M. (1990). *Justice and the politics of difference*. Princeton University Press. https://books.google.co.in/books/about/Justice_and_the_Politics_of_Difference.html?id=Q6keKguPrsAC&redir_esc=y

सामाजिक न्यायासाठी भारतीय महिलांचे घटनात्मक आणि कायदेशीर हक्क

प्रा. उमेश वाणी

लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय जळगाव.

सारांश

सामाजिक न्याय म्हणजे शोषणविरहीत, समताधिष्ठित, न्याय्य समाजाची निर्मिती होय. एक समाजवादी राष्ट्र या भूमिकेतून सामाजिक न्याय ही संकल्पना समताधिष्ठित समाजनिर्मितीकडे जाणारी आहे. सामाजिक न्याय या विस्तृत संकल्पनेमध्ये पुढील उपघटकांचा समावेश होतो.

दलितांचे प्रश्न - प्रतिनिधित्व, आरक्षण, अस्पृश्यता, विषम वागणूक इत्यादी.

आदिवासींचे प्रश्न - जंगल आणि जमिनीवरचा हक्क, समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामील होण्याविषयीच्या समस्या इत्यादी.

स्त्रियांचे प्रश्न - उदा. प्रतिनिधित्व, अन्यायी वागणूक, कौटुंबिक अत्याचार, लैंगिक अत्याचार, बलात्कार, कामाच्या ठिकाणचे लैंगिक शोषण, स्त्रीभ्रूण हत्या, हुंडाबळी, ऑनर किलिंग इ.

तसेच अपंगांच्या समस्या, वृद्धांच्या समस्या, मानवी देह व्यापार, बालकामगार, झोपडपट्ट्यांचे प्रश्न, शिक्षणाच्या समस्या विशेषतः ग्रामीण भागातील शिक्षण तसेच आरोग्य, कुपोषणाची समस्या, रोजगाराच्या समान संधी या सर्व बाबींचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. सामाजिक न्याय हे कल्याणकारी राज्याचे एक वैशिष्ट्य आहे.

भारतात सामाजिक नाय प्रस्थापित करण्यासाठी स्त्रियांकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. स्त्रियांकडे दुर्लक्ष करून सामाजिक न्याय प्रस्थापित होऊ शकत नाही. प्रस्तुत संशोधन लेखात सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी भारतातील घटनात्मक तरतुदी आणि कायदेशीर हक्क याविषयी आढावा घेतलेला आहे.

उद्देश: १) भारतीय महिलांचे घटनात्मक आणि कायदेशीर हक्क अभ्यासणे.

२) सामाजिक न्यायातील अडथळे अभ्यासणे.

चल: सामाजिक न्याय, घटनात्मक आणि कायदेशीर तरतूद, महिलांचे प्रश्न

संशोधन पद्धतीशास्त्र: प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी दुय्यम स्त्रोताचा आधार घेण्यात आला आहे.

प्रस्तावना: भारत हा एक समृद्ध संस्कृती आणि परंपरांसाठी ओळखला जाणारा देश आहे. भारतीय समाजात स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाच्या घटना दिवसेंदिवस वाढतच आहेत. सामाजिक विषमता ही जात, धर्म आणि लिंग या तीन घटकांवर आधारित आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांना नेहमीच दुय्यम स्थान मिळत आले आहे. स्त्री ही केवळ उपभोगाची वस्तू आहे अशी पारंपारिक, प्रतिगामी मानसिकता आहे. स्त्रियांना शिक्षण, सत्ता, संपत्तीचे सारे अधिकार नाकारण्यात आले होते. धार्मिक कायदांचा आधार घेवून स्त्रियांवर अधिकाधिक बंधने लादली गेली. सतीप्रथा, हुंडाप्रथा, बालविवाह यासारख्या अनेक अन्यायकारक चालीरीती मुळे लाखो स्त्रियांचे अवघे आयुष्यच करपून टाकले होते. भारतात ब्रिटीशांचे आगमन होईपर्यंत या निर्दयी प्रथा चालूच होत्या.

ब्रिटीशकाळात जोतीबा फुले आणि सावित्रीमाई या समाजसुधारकांची भूमिका मग ते स्त्रियांसाठी शिक्षण असो वा स्त्री पुरुष समानता तत्वाचा पुरस्कार ह्यास पुढे जाऊन संवैधानिक अधिष्ठान देण्याचा प्रयत्न डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटना बनविताना आणि त्या नंतर हिंदु कोड बिल ह्या माध्यमातून केला गेला.

गेल्या अनेक वर्षात स्त्रियांवर होणाऱ्या शारीरिक आणि मानसिक अत्याचाराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढतच चालले आहे. शारीरिक शोषण, घरगुती हिंसाचार, लैंगिक छळ आणि महिलांवरील स्त्री भ्रूणहत्या, खुनासारख्या घटना समाज रोज उघड्या डोळ्यांनी बघत आहे. त्यामुळे महिलांना त्यांच्या अधिकारांची जाणिव व कायदेविषय संरक्षणाची माहिती होते अगत्याचे झाले आहे. या दृष्टीने घटनेतील विविध कायदे व अधिकारांवर प्रकाश टाकण्याचा हा अल्पसा प्रयत्न.

महिला हिंसाचार आणि अत्याचावर अंकूश बसावा या उद्देशाने महिलांच्या विशेष सुरक्षेसाठी अनेक प्रकारचे कायदे तयार करून ते देशात लागू करण्यात आले आहेत. भारतामधील महिलांसाठी असलेल्या अधिकारांची माहिती करून घेणे आवश्यक आहे. महिला अधिकारांवर चर्चा करताना त्यांचे संविधानिक अधिकार आणि कायदेशीर

अधिकारांवर विचार करणे क्रमप्राप्त आहे. संविधानाच्या विविध कलमांमध्ये महिलांसाठी असलेले अधिकार म्हणजे संविधानिक अधिकार होत. तर कायदेशीर अधिकार हे संसद आणि राज्य विधानसभेच्या विविध कायदांमध्ये समाविष्ट आहेत.

घटनेतील तरतुदी:

घटनेतील अनुच्छेद १४ हे महिलांना समानता, प्रतिष्ठा आणि समाजिक सन्मानाची हमी देतो. याशिवाय महिला आणि पुरुषांमधील भेदभावाला लगाम लावतो.

घटनेच्या अनुच्छेद १५(३) अन्वये, राज्यांना (भारतीय संघ) महिला आणि मुलांसाठी विशेष तरतूद करण्याचा अधिकार आहे. महिलांची उन्नतीसाठी विशेष प्रावधान करणे हा यामागचा उद्देश आहे. याचप्रमाणे घटनेचा अनुच्छेद १६ (२) सर्व स्त्री आणि पुरुष या दोघांनाही समान संधी प्रदान करतो.

घटनेच्या कलम ३९(ए) नुसार, राज्यातील पुरुष आणि स्त्रियांसाठी पुरेसा उपजीविका उपलब्ध करून देणे बंधनकारक आहे. तसेच घटनेच्या कलम ३९ (डी) अनुसार पुरुष आणि महिलांना समान कामाची संधी आणि समान वेतन देणे बंधनकारक आहे.

याप्रमाणे कलम ३९ (ई) अनुसार महिला कामगारांच्या आरोग्याचा आणि शक्तीचा गैरवापर होत नाही हे निश्चित करणे राज्यांना आवश्यक आहे. आणि आर्थिक मजबुरीमुळे महिलांच्या शक्तीपलिकडे त्यांना कोणताही व्यवसाय करायला भाग पडायला नको.

घटनेचे अनुच्छेद ४२ मध्ये असे म्हटले आहे की, राज्य योग्य आणि मानवी कामांच्या प्रसूतीपासून बचाव करण्याची तरतूद करेल.

विविध कायदांमधील तरतुदी:

१९६१ मध्ये महिलांच्या हितासाठी प्रसूती लाभ कायदा मंजूर झाला आहे.

घटनेचा अनुच्छेद ५१-अ (ई) महिलांच्या सन्मानासाठी नागरिकांनी अपमानास्पद वागणूक देण्याचा त्याग करावा व हे कर्तव्य समजावे अशी शिकवण देतो. यावर अधिक स्पष्टीकरण द्यायचे झाले तर भारतीय घटनेतच महिलांच्या संरक्षणासाठी प्रभावी तरतुदी आहेत. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४, १५, १६, ३९ आणि ५१-अ च्या मूळ उद्दीष्टाला लक्षात घेता राज्यांनी अनेक कायदे तयार केले आहेत. त्यानुसार महिलांचे कायदेशीर हक्क पुढील प्रमाणे आहेत.

१. स्वातंत्र्यापूर्वी वूमन राईट्स ऑफ प्रॉपर्टी कायदा १९३७ लागू करण्यात आला होता. त्यामध्ये महिलांच्या देखरेखीचे अधिकार निश्चित करण्यात आले आहेत.

२. नंतर असे म्हटले गेले की, वूमन राईट्स ऑफ प्रॉपर्टी अॅक्ट १९३७ ला द हिंदू सक्सेन्शन अॅक्ट १९५६ द्वारा अधिग्रहित केले आहे.

जेथे कलम १४ अन्वये हिंदू स्त्रियांचे मर्यादित हक्क पूर्ण मालकीत रूपांतरित झाले. हिंदू मुलींसाठी हिंदू वारसा कायदा १९५६ अंतर्गत नुकतीच केलेल्या दुरुस्तीनुसार भागीदार /संयुक्त कुटूंबाच्या मालमत्तेत उपस्थितांचा दर्जा देण्यात आला.

३. सती (प्रतिबंध) आयोग कायदा (१९८७) सती प्रथा आयोग अधिक प्रभावी प्रतिबंध प्रदान करतो. किंवा कोणत्याही सोहळ्याच्या निरीक्षणाद्वारे विधवांना जिवंत जाळण्यासाठी किंवा दफन करणे कारवाईवर स्थगिती मिळवून देते.

४. हुंडा देणे व घेणे टाळण्यासाठी हुंडाबंदी कायदा १९६१ लागू करण्यात आला. या कायदानुसार हुंडा मागणी करणे हा दंडनीय गुन्हा आहे.

५. गर्भधारणा अधिनियम १९७१ च्या अंतर्गत वैद्यकीय समाप्तीद्वारे, गर्भधारणेची बेकायदेशीर समाप्ती आणि स्त्री भ्रूणहत्या आणि दंड अशाप्रकारच्या संरक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे.

६. प्रसूती लाभ अधिनियम १९६१ प्रसूतीच्या वेळी महिलांच्या रोजगाराचे संरक्षण करते आणि प्रसूती व इतर काही फायद्यांसाठी महिलांना प्रेरणा देते. प्रसूती लाभ कायदा (दुरुस्ती) अधिनियम २००७ म्हणजे मातृत्व लाभ कायदा

१९६१ मध्ये दुरुस्ती होय. या कायद्यात आधीपासूनच सुधारित कायद्यातील कंत्राटी किंवा सल्लागार महिलांना लागू आहे. अंमलबजावणीच्या वेळी प्रसूतीच्या रजेवर आहेत.

७. अलीकडेच २००५ साली कौटुंबिक हिंसाचारात महिलांचे संरक्षण कायदा २००५ तयार करण्यात आला. महिलांचे हित लक्षात घेता त्यांना घरगुती हिंसा किंवा कोणत्याही प्रकारच्या हिंसाचारापासून संरक्षण देण्यासाठी हा एक व्यापक कायदा आहे. घरगुती संबंधांमध्ये महिलांवर अत्याचार होणे ही एक सामान्य घटना आहे. म्हणूनच, या कायद्यात आर्थिक हिंसा, भावनिक हिंसा, शारीरिक हिंसा इत्यादी सर्व प्रकारच्या हिंसाचाराचा समावेश आहे. या कायद्यांतर्गत महिलांना संरक्षणाची हमी आणि संरक्षणाची प्रभावीपणे काळजी घेण्याची हमी देते. या कायद्यात संरक्षण अधिकाऱ्याच्या नियुक्तीचीही तरतूद करण्यात आली आहे. या कायद्यांतर्गत जरी न्यायालयाने दिलेल्या संरक्षणाच्या काही कामांना हा गुन्हा ठरत नसला तरी ज्याद्वारे प्रभावी उपाय प्रदान केले जातात आणि नमूद केलेल्या संरक्षण ऑर्डरचे पालन न केल्यास हे चुकीच्या कृत्याबद्दल शिक्षा मानते.

८. पूर्व गर्भधारणा आणि प्री-नेटल डायग्नोस्टिक तंत्रे (लिंग निवडीवर निर्बंध) कायदा (१९९४) लिंग निवडीवर प्रतिबंध लावते. तसेच स्त्री भ्रूणहत्येसाठी कारणीभूत असलेल्या लिंग निश्चितीसाठी जन्मपूर्व निदान तंत्र प्रतिबंधित करते आणि प्रतिबंधित करत हे गैरवर्तन मानते.

९. समान काम व समान कामांसाठी समान वेतन कायदा १९७५ पुरुष व महिला कामगार दोघांनाही समान मोबदल्याची भरपाई प्रदान करते. महिला भरती आणि सेवेच्या पदांवर तसेच लैंगिक आधारावर भेदभाव प्रतिबंधित करते.

१०. किमान वेतन कायदा १९४८ पुरुष किंवा महिला कामगारांमध्ये भेदभाव किंवा किमान वेतनामध्ये भेदभावास परवानगी देत नाही.

११. मुस्लिम महिला (घटस्फोटावरील हक्कांचे संरक्षण) कायदा, १९८६ ज्या मुस्लिम महिलांनी पतीपासून घटस्फोट घेतला किंवा ज्यांना घटस्फोट देण्यात आला अशा सर्व महिलांचे संरक्षण करते.

१२. कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध व संरक्षण) कायदा २०१३ सार्वजनिक आणि खाजगी अशा दोन्ही क्षेत्रातील कामाच्या ठिकाणी महिलांना लैंगिक छळापासून संरक्षण प्रदान करते.

१३. खाणींचा कायदा १९५२ आणि कारखाने कायदा १९४८ सायंकाळी ६ ते रात्री ७ वाजतापर्यंत कामावर ठेवण्याला प्रतिबंधित करते आणि त्यांना सुरक्षा प्रदान करते.

१४. छोट्या मुलांचे लैंगिक शोषण आणि मुलांवरील लैंगिक अत्याचाराचे संरक्षण करण्यासाठी मुलांचे लैंगिक संरक्षण गुन्हे (पॉक्सो अॅक्ट) २०१२ लावण्यात आला. हे १८ वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या कोणत्याही मुलास एक व्यक्ती म्हणून लैंगिक छळ आणि पोर्नोग्राफी गुन्ह्यांविषयी सांगतो व या वयाखालील मुलांना संरक्षण प्रदान करते.

१५. भादवीसमधील कलम ४९८-अ सारख्या तरतुदी देखील महिलांवर होणाऱ्या अत्याचारांपासून संरक्षण पुरविण्याच्या उद्देशाने असून महिलांवर होणारा अत्याचार या कायद्यानुसार दंडनीय गुन्हा ठरतो.

महिलांना त्यांचे अधिकार आणि कायद्याची माहिती त्यांना असणे आवश्यक आहे.

– मोफत कायदेशीर मदतीचा अधिकार

जेव्हा एखादी महिला वकिलाशिवाय पोलिस स्टेशन किंवा न्यायालयात जाते तेव्हा तिला त्या गोष्टीची माहिती असणे आवश्यक आहे

तिला कायदेशीर मदत मिळणे आवश्यक असून तिने या अधिकाराचा योग्य वापर केला पाहिजे.

गोपनीयतेचा अधिकार

ज्या महिलेवर बलात्कार झाला आहे, तिला न्याय दंडाधिकार्यासमोर उभे केल्यावर तिला खासगीरित्या बयान देण्याचा अधिकार आहे. कुठल्याही पोलीस शिपाई किंवा महिला पोलीस अधिकाऱ्याशी न बोलता हे ती करू

शकते. गुन्हेगार कार्यवाही संहितेच्या कलम १६४ अन्वये, पोलिसांना बिना तणावाशिवाय पीडित व्यक्तीला गोपनीयता प्रदान करावे लागेल.

राईट टू शून्य एफआयआर-

सुप्रीम कोर्टाच्या म्हणण्यानुसार बलात्कार पीडित झीरो एफआयआर अंतर्गत कोणत्याही पोलिस ठाण्यातील पोलिस तक्रार नोंदवू शकते

अटक करणे योग्य नाही-

सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालानुसार सूर्यास्तानंतर आणि सूर्योदय होण्यापूर्वी एखाद्या महिलेस अटक करत येत नाही. त्या महिलेने जर गंभीर गुन्हा केला असेल तर पोलिसांनी न्याय दंडाधिकाऱ्यांना तीची अटक का आवश्यक आहे हे हे कळवणे लागेल.

पोलिस स्टेशनला न बोलावण्याचा अधिकार-

फौजदारी प्रक्रिया संहितेच्या कलम १६० नुसार महिलेला चौकशीसाठी पोलिस ठाण्यात बोलावता येणार नाही. पोलीस हे महिला कॉन्स्टेबल आणि तिच्या कुटुंबातील सदस्य किंवा मित्रांच्या उपस्थितीतच चौकशी करू शकतात.

गोपनीयतेचा अधिकार

बलात्कार पीडितेची ओळख जाहीर करणे हा भारतीय दंड संहितेच्या २२८-ए अंतर्गत दंडनीय गुन्हा आहे. कोणत्याही परिस्थितीमध्ये बलात्कार पीडितेची ओळख उजागर करता येत नाही. पोलिस किंवा प्रसार माध्यमेही पिडती महिलेचे नाव सार्वजनिक करू शकत नाही. १६ डिसेंबर २०१२ च्या रात्री झालेल्या निर्भया सामूहिक बलात्कार प्रकरणानंतर संपूर्ण देश हादरला होता.

या घटनेने बहुप्रतीक्षित कायदा म्हणजेच फौजदारी कायदा दुरुस्ती अॅक्ट २०१३ च्या माध्यमातून गुन्हेगारी कायद्याला एक नवीन आकार आणि देखावा देण्यासाठी भाग पाडले. १९ मार्च २०१३ रोजी लोकसभा आणि २१ मार्च २०१३ रोजी राज्यसभेमध्ये कायदा पारित करण्यात आला. जो भारतीय दंड संहिता, लैंगिक गुन्ह्यांसंदर्भातील कायदा आणि पुरावा अधिनियमात १९७३ च्या कोडमध्ये सुधारणा करण्याची तरतूद आहे. अशा प्रकारे पुढील कलम समाविष्ट करण्यात आले आहेत. भादंवी कलम ३५४ ए, कलम ३५४ बी, कलम ३५४ सी, कलम ३५४ डी.

अशा प्रकारे, भारतातील महिलांची सुरक्षा आणि सुरक्षा सुनिश्चित करण्यासाठी विधिमंडळाने सर्व काळजी घेतली आहे. मात्र, आज महिलांना त्यांच्यासाठी तयार करण्यात आलेल्या कायद्याची माहिती असणे, त्यांची जाणिव आणि जागृती असणे आवश्यक आहे. कायदे यंत्रणा आणि पोलिस अधिकारी यांच्या मार्फत प्रभावी अंमलबजावणीसाठी आणखी काही प्रभावी कारवाई करणे आवश्यक आहे.

महिलांची आर्थिक सुरक्षा हा भारतातील महत्त्वाचा मुद्दा आहे. महिलांना अनेक प्रकारच्या निर्वाह भत्यांचा अधिकार आहे. ज्याद्वारे हे सुनिश्चित केले जाते की स्त्रियांनी कोणावरही अवलंबून राहू नये किंवा ते जगण्यासाठी दयनीय नसतील. महिलांचे आर्थिक स्वातंत्र्य सुनिश्चित करण्यासाठी न्यायालये आणि सरकारी यंत्रणा उपलब्ध आहेत.

भारतीय नागरीक सुरक्षा संहिता, हिंदू विवाह कायदा कलम २४, २५, विशेष विवाह कायदा कलम ३६ आणि ३७, घरगुती हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम कलम १८, २३, १२ आणि १८ तसेच यासह हिंदू दत्तक व देखभाल कायदा १९५६ सारखे कायदे महिलांना आर्थिक शोषण आणि हिंसाचाराच्या इतर प्रकारांपासून संरक्षण देण्यासाठी आहेत. आमची न्यायालयेही महिलांना न्याय मिळवून देण्यासाठी अथक प्रयत्न करीत आहेत.

पत्नी, अपत्ये व आईवडील यांना निर्वाह भत्ता

पत्नी, अपत्ये आणि आईवडील यांच्या निर्वाहा करीता पुरेशी ऐपत असताना जर कोणत्याही व्यक्तीने निर्वाह करण्यास उपेक्षा केली किंवा तो करण्यास नकार दिला तर अशी उपेक्षा आणि नकार शाबीत झाल्यावर भारतीय नागरीक सुरक्षा संहिता २०२३ च्या कलम १४४ नुसार (पूर्वीचा फौजदारी प्रक्रिया संहिता १९७३) अशा अपत्याच्या अथवा वडीलांच्या अथवा आईच्या निर्वाहाकरीता प्रथम वर्ग दंडाधिकाऱ्याला योग्य वाटेल त्या मासिक दराने मासिक

भत्ता प्रदान करण्याचा आदेश खालील परीस्थीतीत देऊ शकतील. सदर कायदा भारतातील सर्व नागरीक, सर्व धर्मियांसाठी लागू आहे.

अ) स्वतःचा निर्वाह करण्यास असमर्थ असलेली पत्नी

ब) स्वतःचा निर्वाह करण्यास असमर्थ असलेल्या त्याच्या औरस किंवा अनौरस अज्ञान अपत्ये- मग ती विवाहीत असो अथवा अविवाहित

क) त्याचे सज्ञान झालेले औरस किंवा अनौरस अपत्य (विवाहीत मुलगी सोडून) कोणत्याही शारीरिक किंवा मानसिक अपसामान्यतेमुळे किंवा क्षतीमुळे स्वतः चार निर्वाह करण्यास असमर्थ असेल तर अशा अपत्याचा अथवा

ड) स्वतःचा निर्वाह करण्यास असमर्थ असलेल्या आपल्या वडीलांच्या अथवा आईचा

निर्वाह करण्याबाबत उपेक्षा केली किंवा तो करण्यास नकार दिला तर अशी उपेक्षा आणि नकार शाबीत झाल्यावर भारतीय नागरीक सुरक्षा संहिता २०२३ नुसार अशा अपत्याच्या अथवा वडीलांच्या अथवा आईच्या निर्वाहाकरीता प्रथम वर्ग दंडाधिकार्याला योग्य वाटेल त्या मासिक दराने मासिक भत्ता प्रदान करण्याचा आदेश देऊ शकेल.

निष्कर्ष: स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतीय राज्य घटनेतील तरतुदी आणि महिलांसंबंधी विविध कायद्यांमध्ये करण्यात तरतुदी यामुळे सामाजिक न्याय प्रस्थापित होण्यास मदत होत आहे. सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी नागरिकांनी कायद्याचे पालन करणे. पोलीस आणि न्यायालय यांनी लवकर तपास लावणे व शीघ्र गतीने न्याय देणे अपेक्षित आहे. तरच खऱ्या अर्थाने सामाजिक न्याय प्रस्थापित होऊ शकतो.

संदर्भ:

महाराष्ट्र राज्य भाषा संचालनालय: भारताचे संविधान, कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद २००६.

प्रा. उमेश वाणी: सामाजिक कायदे, अथर्व पब्लिकेशन, जळगाव, २०२४

प्राजक्ता टांकसाळे: व्यावसायिक समाजकार्य: साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, मार्च २०००

मंगला मा. ठोंबरे: भारतीय न्याय संहिता २०२३, चौधरी लॉ पब्लिशर्स, जळगांव, पुणे,

शांतता व सुसंवाद अश्वासक कौटुंबिक जिवनासाठी कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्शन केंद्र एक शांतीदुत

प्रा.ढगे धनराज रामराव

प्रस्तावना –

आपल्या दैनंदिन जीवनाच्या धावपळीच्या काळात कुटुंबाचे महत्त्व अनेकदा सांत्वन आणि शक्तीचा एक दीपस्तंभ म्हणून उभे राहते. तरीही कौटुंबिक जीवनाचा दर्जा केवळ वारशाने मिळत नाही तो जाणून बुजून केलेल्या प्रयत्नांनी आणि संगोपनाच्या हावभावांनी तयार केला जातो. प्रेमळ, आधार देणारे कौटुंबिक वातावरण निर्माण करणे म्हणजे केवळ एकत्र राहणे नव्हे तर ते असे स्थान निर्माण करणे आहे जिथे प्रत्येक सदस्याला मुल्यवान, समजलेले असते आणि उन्नत वाटेल असेच असते वास्तव कौटुंबिक जिवनात वातावरण व अवास्तव परिणाम व बदल झाल्याचे दिसते याचा सुसंवादी मार्ग एक महत्त्वाचे प्रतिबिंब आहे.

सुसंवादी प्रेमळ,आधार देणारे कौटुंबिक वातावरणाचे महत्त्व

कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीच्या कल्याणासाठी आणि विकासासाठी प्रेमळ आधार देणारे कौटुंबिक वातावरण अत्यंत महत्त्वाचे असते. प्रथम ते भावनिक आधाराचा पायाभूत स्तोत म्हणून काम करते कठीण किंवा संकटाच्या वेळी कुटुंबातील सदस्य सांत्वन सहानुभूती आणि आश्वासन देतात एकमेकांना जीवनातील आव्हानांना लवचिकतेने तोंड देण्यास मदत करतात. हा भावनिक आधार सुरक्षितता आणि आपलेपणाची भावना निर्माण करतो. जीवनातील चढ-उतारांना तोंड देताना व्यक्तींमध्ये आत्मविश्वास आणि भावनिक लवचिकता निर्माण करतो.

प्रेमळ कौटुंबिक वातावरण निरोगी संवाद आणि परस्पर कौशल्यांना प्रोत्साहन देते. अशा वातावरणात, कुटुंबातील सदस्यांना त्यांचे विचार भावना आणि चिंता उघडपणे आणि प्रामाणिकपणे व्यक्त करण्यास प्रोत्साहित केले जाते. यामुळे मजबूत संवाद कौशल्य विकसित होते आणि कुटुंबातील सदस्यांमध्ये परस्पर आधार सहानुभूती आणि समजुतदारपणा वाढतो लक्षपूर्वक ऐकणे आणि प्रभाविपणे संवाद साधणे शिकून,व्यक्ती मौल्यावान कौशल्ये विकसित करतात जी त्यांना कुटुंबाच्या पलीकडे त्यांच्या वैयक्तिक आणि व्यावसायिक संबंधांमध्ये चांगली मदत करतात.

शिवाय,प्रेमळ आश्वासक कौटुंबिक वातावरण आपुलकीची आणि जोडणीची भावना वाढवते. कुटुंबातील सदस्य अनुभव, परंपरा आणि आठवणी सामायिक करतात जे त्यांना एकत्र बांधतात ओळख आणि एकतेची मजबूत भावना निर्माण करतात, आपुलकीची ही भावना कुटुंबातील सदस्यांमध्ये खोल भावनिक संबंध निर्माण करते, त्यांचे बंध मजबूत करते आणि जीवनातील बदल आणि संक्रमणांमध्ये स्थिरता आणि सातत्यतेची भावना प्रदान करते.

याव्यतिरिक्त एक सहाय्यक कौटुंबिक वातावरण वैयक्तिक वाढ आणि विकासासाठी पोषक जागा प्रदान करते. कुटुंबातील सदस्य एकमेकांना त्यांच्या आवडी आणि ध्येये पूर्ण करण्यास प्रोत्साहित करतात, त्यांना प्रोत्साहन मार्गदर्शन आणि पाठिंबा देतात हे समर्थन वाढीची मानसिकता वाढवते आणि व्यक्तीना त्यांच्या क्षमतांचा शोध घेण्यास त्यांच्या प्रतिभेचा विकास करण्यास आणि त्यांच्या आकांक्षा साध्य करण्यास सक्षम करते.

थोडक्यात प्रेमळ आधार देणारे कौटुंबिक वातावरण कुटुंबातील व्यक्तीच्या कल्याण आणि विकासाला चालना देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते भावनिक आधार देण्यापासून आणि निरोगी संवादाला चालना देण्यापासून ते आपलेपणाची भावना जोपासण्यापर्यंत आणि वैयक्तिक वाढ आणि आत्म-सुधारणेला प्रोत्साहन देण्यापर्यंत असे वातावरण काळाच्या कसोटीवर टिकून राहणाऱ्या मजबूत लवचिक आणि परिपूर्ण नातेसंबंधाचा पाया रचते.

सु-संवादी कौटुंबिक वातावरणाचे संगोपन आणि प्रेम करण्यासाठीच्या रणनीती –

प्रेमळ आधार देणारे कौटुंबिक वातावरण हे आनंदी आणि परिपूर्ण जीवनाचा पाया आहे. हे असे ठिकाण आहे जिथे व्यक्तींना मूल्यवान समजलेले आणि जपलेले वाटते आणि जिथे प्रेम आणि नातेसंबंधांचे बंध वाढतात या

उताच्या मध्ये आम्ही तुमच्या कुटुंबात असे वातावरण निर्माण करण्याचे सर्वोत्तम मार्ग शोधू खुल्या संवादाला प्रोत्साहन देण्यापासून ते एकत्र दर्जेदार वेळेला प्राधान्य देण्यापर्यंत या धोरणांमुळे मजबूत बंध निर्माण करण्यासाठी आणि उबदारपणा सहानुभुती आणि भरलेले घर तयार करण्यासाठी एक मार्ग मिळतो.

• **कौटुंबिक मुक्त संवाद** – कुटुंबात मजबूत नातेसंबंध निर्माण करण्यासाठी संवाद हा महत्वाचा घटक आहे. प्रत्येकाला ऐकले आणि आदर वाटेल अशा खूल्या, प्रामाणिक संवादाला प्रोत्साहन द्या. कुटुंबातील सदस्यांना त्यांचे विचार, भावना आणि चिंता व्यक्त करता येतील अशी सुरक्षित जागा निर्माण करा, जिथे त्यांना टीका किंवा टीका होण्याची भीती न बाळगता त्यांचे विचार व्यक्त करता येतील मनातील भिती कमी करता येईल व आदर युक्त वातावरण निर्माण होईल.

• **कुटुंबात एकत्र दर्जेदार वेळ घालवा** – जेवण, खेळ व रात्री बाहेर फिरायला जाणे या सारख्या नियमित कौटुंबिक क्रियाकलापासाठी वेळ काढा. हे सामायिक अनुभव कौटुंबिक बंध मजबूत करण्यास आणि कायमस्वरूपी आठवणी निर्माण करण्यास मदत करतात. विचलित न होता कुटुंबात एकत्र दर्जेदार वेळेला प्राधान्य द्या जिथे तुम्ही एकमेकांशी जोडले जाऊ शकता आणि एकमेकांच्या सहवासाचा आनंद घेऊ शकता आणि कौटुंबिक वातावरण आरोग्यदायी ठेवता येऊ शकते कुटुंबात वेळ घालवला की आनंद मिळतो हायसे वाटते आपलेपणाला चालना मिळते जवळीकता निर्माण होते.

• **कुटुंबात प्रेम, जिवाळा आणि आपुलकी व्यक्त करा:** - शब्द आणि कृतींद्वारे एकमेकांना प्रेम आणि आपुलकी दाखवा एकमेकांबद्दल कौतुक आणि प्रेम व्यक्त करण्यासाठी मिठी, गळाभेट आणि पुष्टीकरणाचे शब्द द्या यश टप्पे आणि खास क्षण एकत्र साजरे करा एकत्रीतपणाची संवादाची जोपासणा करा एकसंघ व्यक्त व्हा, जिवाळा दाखवा एक मेकांविषयी प्रेम व्यक्त करा जेणेकरून स्वत्वाची भावना तयार होईल.

• **कुटुंबात सहानुभूतीचा सराव करा** – एकमेकांचे दृष्टिकोन आणि भावना सक्रियपणे ऐकून कुटुंबात सहानुभूती आणि समजूतदारपणा वाढवा स्वतःला एकमेकांच्या जागी ठेवा आणि त्यांच्या दृष्टिकोनातून गोष्टी पाहण्याचा प्रयत्न करा. एकमेकांचे अनुभव आणि भावना मान्य करा सदस्य यांच्यात एकसारखी सहानुभूती ठेवा सहयोग करा सहयोगी भावना वाढवा, सहकार्य करा, सहचर्य वाढवा.

• **कुटुंबातील स्पष्ट सीमा निश्चित करा** – आदर आणि सुसंवाद वाढविण्यासाठी कुटुंबात स्पष्ट आणि निरोगी सीमा निश्चित करा. वर्तन जबाबदाऱ्या आणि गोपनीयतेबद्दल अपेक्षा परिभाषित करा. एकमेकांच्या सीमांचा आदर करा आणि गरजा आणि आवडींबद्दल मोकळेपणाने संवाद साधा संवादाणे प्रश्न समस्यांवर मात करता येऊ शकते व्यक्तीचा दर्जा राखा आदर करा.

• **कुटुंबातील सदस्यांनी एकमेकांना आधार द्यावा.** – चांगल्या आणि वाईट काळात एकमेकांसाठी उभे रहा. कुटुंबातील सदस्यांना त्यांचे ध्येय गाठतांना आणि जीवनातील आव्हानांना तोंड देतांना प्रोत्साहन, मार्गदर्शन आणि व्यावहारिक आधार द्या. एकमेकांच्या कामगिरीची ओळख पटवा आणि कठीण परिस्थितीत पाठिंबा द्या, प्रोत्साहन, प्रेरणा द्या उत्साह वाढवा सहकार्य सहयोग करा.

• **कौटुंबिक संघर्ष रचनात्मक पद्धतीने सोडवणे** – संघर्ष हा कोणत्याही नात्याचा एक नैसर्गिक भाग आहे परंतु संघर्ष निरोगी आणि आदरपूर्वक सोडवणे महत्वाचे आहे. परस्पर स्वीकारार्ह उपाय शोधण्यासाठी सक्रिय ऐकणे, तडजोड करणे आणि समस्या सोडवण्याचे कौशल्य सराव करा. एकमेकांचे दृष्टीकोन समजून घेण्याचा प्रयत्न करा आणि समान आधार शोधण्याचा प्रयत्न करा संघर्ष टाळा सुखी जिवणाचा मार्ग स्विकारा, सुखी जीवन जगण्याचे मार्ग शोधा.

• **कुटुंबात उदाहरणाद्वारे मार्गदर्शन** – पालक किंवा काळजीवाहक म्हणून तुमच्या मुलामध्ये तुम्ही जी मुल्ये संस्कार, सृजनशिलता आणि वर्तन बिंबवू इच्छिता त्यांचे उदाहरण देऊन मार्गदर्शन करा. कुटुंबातील सदस्यांशी आणि इतरांशी संवाद साधतांना द्याळपणा, हळुवारपणा, आदर आणि करुणा दाखवा तुमच्या कृती शब्दापेक्षा जास्त

बोलक्या असतात त्या दिर्घकाळ परिणामकारक असतात चांगल्या सवयी, चांगले संस्कार नजरे समोर आणा चांगल्या कुटुंबाचे आदर्श मांडा स्वातंत्र्य द्या.

• **कुटुंबात प्रत्येक व्यक्तीमत्त्वाला प्रोत्साहन द्या** – कुटुंबातील प्रत्येक सदस्यांची अतितीय ताकद आवडी आणि व्यक्तिमत्त्वाचे गुण साजरे करा व्यक्तिमत्त्व आणि आत्म-अभिव्यक्तिला प्रोत्साहन द्या प्रत्येकाला त्यांच्या आवडी आणि आवडी मुक्तपणे पूर्ण करण्याची परवानगी द्या कुटुंबातील विविधतेला अलिंगन द्या आणि प्रत्येक व्यक्तीला खास बनविणाऱ्या गोष्टी साजऱ्या करा यातून प्रेम, जिवाळा वाढवता येतो व सु-संवादी जीवन जगता येते, प्रश्न समस्या सोडविता येतात. प्रत्येकाला कौटुंबिक हिताचे स्वातंत्र्य द्या, व्यक्ती स्वातंत्र्य द्या.

• **कुटुंबात सदस्य कृतज्ञतेचा सराव करा** – एकमेकांबद्दल आणि तुमच्या जीवनातील आशीर्वादांबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करून कुटुंबात कृतज्ञतेची वृत्ती जोपासा लहान आणि मोठ्या दोन्ही गोष्टींसाठी तुम्ही ज्याचे आभार मानता त्यावर विचार करण्यासाठी आणि सामायिक करण्यासाठी वेळ काढा. कृतज्ञता संबंध मजबूत करते आणि आनंद आणि विपुलतेची भावना वाढवते निर्मळ, साजळ भावना वाढवा. एकमेकांत आदर वाढवा, व्यक्ती हित जोपासा यातून कुटुंब कृतज्ञ होईल.

• **सारांश** - प्रेमळ, आधार देणारे कौटुंबिक वातवरण निर्माण करण्यासाठी कुटुंबातील प्रत्येक सदस्यांकडून प्रयत्न आणि वचनबद्धता आवश्यक आहे. खुल्या संवादाला, एकत्र दर्जेदार वेळ घालवण्यास आणि परस्पर आदराला प्राधान्य देऊन, कुटुंबे मजबूत बंध निर्माण करू शकतात आणि उबदारपणा, सहानुभुती आणि प्रेमाने भरलेले घर तयार करू शकतात. एकमेकांच्या मतभेदांना अलिंगन द्या, एकमेकांच्या स्वप्नांना पाठिंबा द्या आणि तुम्ही देऊ केलेल्या क्षणांना जपून ठेवा या धोरणांसह, तुमचे कुटुंब भरभराटीला येऊ शकते आणि कौटुंबिक समुह भरभराटीला येऊ शकते, प्रेम आणि समर्थनाचा पाया तयार करू शकते जो आयुष्यभर टिकेल. तरी या धोरणामुळे प्रेमळ, सहाय्यक कौटुंबिक वातावरण निर्माण करण्यासाठी एक मजबूत पाया उपलब्ध होतो, तरी असेही काही वेळा होऊ शकते जेव्हा अतिरिक्त मदतीची आवश्यकता असते. जर तुम्हाला असे आढळले की आव्हाने प्रश्न समस्या कायम आहेत किंवा तुम्हाला अशा अडचणी येत आहेत ज्या दुर्गम वाटतात तर समुपदेशन मिळविणे अविश्वसनीयपणे फायदेशीर ठरू शकते. कौटुंबिक थेरपी जटिल गतिशीलतेतून मार्ग काढण्यासाठी, जखमा भरून काढण्यासाठी आणि नातेसंबंध मजबूत करण्यासाठी मौल्यवान अंतर्दृष्टी आणि साधन देतात मदतीसाठी संपर्क साधण्यास अजिबात संकोच करू नका थेरपी समस्या सोडविण्यासाठी आणि निरोगी, आनंदी कौटुंबिक जीवनासाठी काम करण्यासाठी एक सुरक्षित जागा प्रदान करू शकते. लक्षात ठेवा मदत मिळवणे हे तुमच्या कुटुंबाच्या कल्याणासाठी ताकद आणि वचनबद्धतेचे लक्षण आहे.

• **संदर्भ** –

डॉ. के. यु. घोरमोडे/डॉ. कला घोरमोडे – शैक्षणिक मार्गदर्शन आणि समुपदेशन, विद्या प्रकाशन नागपुर.

प्रा. म. न. पलसाने/प्रा. विद्या तळवळकर सामाजिक मानसशास्त्र – कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयनगर, पुणे.

प्रा. डॉ. शैलजा भंगाळे/प्रा. डॉ. संगिता महाजन – समुपदेशन मानसशास्त्र प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.

प्रा. बी. एस. पवार/डॉ. जी. बी. चौधरी – समुपदेशन मानसशास्त्र – प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव

प्रा. त्रिवेणी फरकाडे/ सौ. सुलभा गोंगे – विवाह आणि कौटुंबिक संबंध – विद्या प्रकाशन, नागपुर

डॉ. प्रा. आर. के. सुरी, क्लिनिकल सायकोलॉजिस्ट

सुश्री समता पारीक कौन्सिलिंग सायकोलॉजिस्ट

प्रा. डॉ. नीलम ताटके – समाजकार्य कोष डायमंड पब्लिकेशन 1691 सदाशिव पेठ – शंकर प्रसाद, को. हौ. सो. तिसरा मजला टिळक रोड, पुणे-411030

डॉ. सौ. ज्योती गायकवाड – बालविकास शास्त्र – मंगेश प्रकाश नागपुर.

मानवी हक्क आणि दिव्यांग समुदायाचे सक्षमीकरण

डॉ. भारती प्रमोद गायकवाड.

धनानी नाना चौधरी विद्याप्रबोधिनी संचालिक, लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव
कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ संलग्नित. ईमेल: bharatigaikwad30774@gmail.com
मोबाईल क्र. : 9423937219

मानवी हक्क किंवा मानवी अधिकार हे मानवाचे मुलभूत हक्क आहेत. मानवी हक्क म्हणजे सर्व माणसांचे जन्मजात आणि मुलभूत हक्क असलेले अधिकार. हे अधिकार भेदभावाशिवाय प्रत्येकाला मिळतात. मानवी हक्क हे नैसर्गिक किंवा कायदेशिर हक्क असू शकतात.

आरोग्य संपन्न व्यक्ती इतकेच दिव्यांग व्यक्तींना सुद्धा समाजात महत्वाचे स्थान आहे त्यांच्या उध्दारासाठी, पुनर्वसनासाठी प्रयत्न करणे सर्व समाजाचे कर्तव्य आहे. दिव्यांगांना जगण्याचा उत्साह असतो. त्यांच्यावर सोपवलेले कार्य ते इतर व्यक्तींसारखेच परिणामकारक करतात हे सिद्ध करण्याची त्यांना संधी हवी असते. थोडी ही मदत त्यांना मिळाली की, आपल्या दिव्यांगत्वावर मात करतात राष्ट्रभारणीच्या कार्यात त्यांच्या कौशल्याचा वापर केला जातो. नावीन गोष्टी आत्मसात करण्याची व शिकण्याची त्यांच्यात जिद्द असते.

दिव्यांग व्यक्ती इतरांच्या तुलनेत शारीरिक किंवा मानसिक दृष्ट्या दुर्बल असतात. ते इतरांसारखे सामाजिक जीवनांमध्ये सर्व लाभ घेतांना दिसून येत नाही. म्हणून अशा दिव्यांग व्यक्तींना सामाजिक जीवन जगत असतांना सर्व सुविधा / लाभ मिळाले पाहिजेत त्यामुळे त्यांच्या मानवी हक्कांचे संरक्षण होईल.

अध्ययनाचे उद्देश

- १) दिव्यांग व्यक्तींच्या पुनर्वसनासाठी असलेल्या सोई-सुविधांचा अभ्यास करणे.
- २) दिव्यांग व्यक्तींना येणाऱ्या समस्यांचे अध्ययन करणे.

अध्ययनाचे गृहितकृत्य

- १) दिव्यांग व्यक्तींना असलेल्या शारीरिक कमतरतेमुळे जीवन जगत असतांना इतर सामान्य व्यक्तींचा आधार घ्यावा लागतो. त्यामुळे त्यांच्या मनात न्युनगंडाची भावना असते.
- २) दिव्यांग व्यक्तींना पुनर्वसनात्मक कार्यामुळे त्यांना दिलेल्या व्यावसायिक प्रशिक्षणामुळे, शासकीय आर्थिक मदतीने ते आपले जीवन समाधानाने जगतात.

तथ्य संकलन

दुय्यम तथ्यांचा वापर करून तथ्य संकलीत करण्यात आले आहे.

शैक्षणिक समस्या

- अंधत्व

सामान्य मुले किंवा ज्यांची दृष्टी चांगली आहे अशा मुलांच्या शाळेत जे दृष्टिहीन किंवा कमी दिसते अशा मुलांसाठी वेगळी शाळा असते. सामान्य मुलांच्या शाळेत या विद्यार्थ्यांना प्रवेश मिळत नाही. अंध विद्यार्थ्यांच्या शाळेत श्रवणक्रियांवर जास्त भर दिला जातो. अशा शाळेत ब्रेल लिपीचा वापर करून शिकविले जाते. ब्रेल लिपीच्या माध्यमातून यांचे शिक्षण पूर्ण होते. समाजात वावरत असतांना यांच्यासाठी पांढऱ्या रंगाच्या काठीचा फार मोठ्या प्रमाणावर उपयोग होतो.

- मुकबाधीर -

या मुलांना सांकेतीक भाषेतून शिकविले जाते त्यांच्या आयुष्यात त्यांना मानसिक दिलासा देणारे व आत्मविश्वास निर्माण करणारे शिक्षक मिळणे खूप गरजेचे आहे. ग्रामीण भागात वास्तव्य करणाऱ्या अंध व मुकबाधीर मुलांच्या शाळा नसल्याने यांना शिक्षणापासून वंचित रहावे लागते.

दिव्यांगत्व -

हाता पायांना किंवा शरीरातील काही अवयवांमध्ये व्यंग असलेली मुले सर्वसाधारण शाळेत जाऊ शकतात परंतु शिक्षकांनी त्यांना योग्य व सर्वतोपरी मदत केली पाहिजे.

- नोकरी विषयक समस्या

सुरुवातीच्या काळात दिव्यांगांसाठी आरक्षण हे नोकरी बाबतीत 'क' आणि 'ड' अशा कनिष्ठ वर्गा पुरते होते. यांच्याकडे गुणवत्ता होती परंतु 'अ' आणि 'ब' या वर्गासाठी आरक्षण नव्हते. तद्वंतर 1993 मध्ये 'विकलांग व्यक्ती अधिनियम संमत करण्यात येऊन हे आरक्षण 'अ' आणि 'ब' या वरिष्ठ श्रेणी साठी लागू करण्यात आले. शासकिय नोकरी सोडता प्रायव्हेट किंवा इतर ठिकाणी यांना रोजगार मिळण्यात अडचणी येतात यांच्या बाबत रोजगार देताना यांच्यातील क्षमता, कुवत या बाबत अनेक शंका निर्माण केल्या जातात. या व्यक्ती संपूर्ण कार्यक्षमतेने काम करणार नाहीत असे त्यांना वाटते. यामुळेच दिव्यांग व्यक्तींसाठी शासकिय सेवांमध्ये 3%. जागा राखीव ठेवण्याची कायद्याने तरतुद केली आहे.

लवकर विवाह होण्या बाबत अडचणी

दिव्यांग व्यक्तींच्या विवाह होण्या बाबत अनेक अडचणी येत असतात. यांच्या सोबत विवाह करायला मुली/ मुले तयार नसतात. या मूला/ मुलींना त्यांच्या सारख्याच दिव्यांग असलेल्यांसोबत विवाह करावा लागतो त्यामुळे पुढील आयुष्यात सुद्धा अनेक समस्या निर्माण होत असतात.

हिंसाचार / अत्याचार / वाईट वागणूक

दिव्यांग मुले, मुली महिला पुरुष यांना या समस्यांना तोंड द्यावे लागत असते. सन 2004 मध्ये भारतातील ओडीशा राज्यात केलेल्या सर्व्हे मध्ये असे आढळून आले की, दिव्यांगत्व असणाऱ्या सर्व महिलांना कौटुंबिक हिंसाचारास सामोरे जावे लागले, 25% महिलांवर अत्याचार करण्यात आले. 6%. महिलांवर बलपूर्वक कुटुंब नियोजनाची शस्त्रक्रिया करण्यात आली. अशा वेगवेगळ्या स्वरूपाच्या हिंसाचार व अत्याचारास सामोरे जावे लागते.

भिक्षा मागण्यासाठी प्रवृत्त करणे -

भारतातील अनेक ठिकाणिकाणी दिव्यांग असलेल्या व्यक्ती यात महिला पुरुष, मुले मूली, वृद्ध व्यक्ती यांना उदरनिर्वाह करण्यासाठी भिक्षा मागावी लागते तथापी समाजातील काही वाईट व्यक्ती अशा दिव्यांग व्यक्तींकडून त्यांना भिक्षा मागण्यासाठी प्रवृत्त केले जात असते.

दिव्यांग व्यक्तींची मानसिकता

दिव्यांग व्यक्तींच्या मते किंवा त्यांना असे सातत्याने जाणवत असते की आपण सर्वसामान्य व्यक्तींपेक्षा वेगळे आहोत. आपल्यात कमतरता आहेत, आपण हास्यास्पद आहोत, कमकुवत आहोत, मोठ्या प्रमाणात व्यंग आहोत असे अनेक प्रकारचे न्यूनगंड यांच्या मनात निर्माण झालेले असतात. यामुळे यांच्यात आत्मविश्वासाची कमतरता दिसून येते. त्यामुळे या व्यक्ती समाजात जास्त मिसळत नाही. भारतात दरवर्षी 3 डिसेंबर हा राष्ट्रीय दिव्यांग दिन म्हणून साजरा करण्यात येतो. याचे औचित्य साधून यांना खालील अधिकार प्राप्त व्हायला हवेत.

- १) यांना शक्य तितक्या प्रमाणात आत्मनिर्भर होण्यासाठी
- २) यांच्या क्षमतेनुसार रोजगार प्राप्त व्हावा किंवा ते उपयुक्त आणि मोबदला प्राप्त होणाऱ्या व्यवसायांमध्ये व्यस्त असावेत,
- ३) आपल्या कुटुंबासोबत वा संगोपन करणाऱ्या पालकांसोबत राहता यावे, तसेच सामाजिक निर्मीती पुरक व मनोरंजनपर कृतींमध्ये त्यांना सहभागी होण्याची संधी उपलब्ध करून मिळावी/द्यावी.
- ४) सर्व प्रकारचे शोषण, भेदभाव, अपमानास्पद वागणूक या पासून संरक्षण देण्यात यावे / मिळावे.
- ५) दिव्यांग व्यक्तीला मालमत्तेच्या संरक्षणासाठी अत्यावश्यक कायदेशीर मदत उपलब्ध व्हावी.

दिव्यांग व्यक्तीसाठी शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे -

2012 सालच्या संयुक्त राष्ट्रे शाश्वत विकासावरील परिषदे दरम्यान (रिओ +20) सदस्य राष्ट्रांनी MDG चा वारसा शाश्वत विकासाला चालना दिली.

त्यानंतर सप्टेंबर 2013 मध्ये आम सभेच्या 30 सदस्यीय 6 ओपन वर्किंग ग्रुप ला SDG वरील प्रस्ताव तयार करण्याची जबाबदारी सोपविण्यात आली. जुलै 2014 मध्ये या गटाने SDG उद्दिष्टांच्या पुर्ततेचा कालखंड 2015 ते 2030 असा आहे. SDG च्या मसुदाच्या प्रस्तावामध्ये विविध भागांमध्ये दिव्यांगांच्या संदर्भात प्रावधान करण्यात आलेली आहे.

उद्दिष्ट क्र. 4 - सर्वांसाठी समावेशक गुणवत्ता पूर्ण शिक्षण या प्रस्तावामध्ये शिक्षणाच्या सर्व पातळ्यांमध्ये समान पोच असण्याची हमी देण्यात आली आहे. विकलांग व्यक्तिसह वंचित घटकांना व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे.

उद्दिष्ट क्र. 8- संपूर्ण आणि उत्पादक रोजगाराची उपलब्धी करता सर्वांना महिला पुरुषांना दिव्यांग व्यक्तींना रोजगार पुरविणे समान मुल्यांकरिता समान वेतन देणे.

उद्दिष्ट-10-विकलांग व्यक्तिसह सर्वांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय समावेशनाला चालना देणे.

उद्दिष्ट-11- शहरे आणि मानवी वसतीस्थाने समावेशक सुरक्षित आणि शाश्वत बनविण्याकरिता कार्य करणे. दिव्यांग व्यक्ती समाज-घटकांच्या गरजांवर विशेष लक्ष पुरवून रस्त्यांवरील सुरक्षिततेत सुधारणा करावी.

दिव्यांग व्यक्तीचे पुर्नवसन -

विकलांग कायदा 1995 नुसार पुर्नवसन म्हणजे विकलांगांना त्यांच्या शारीरिक, बौद्धिक, मानसिक आणि सामाजिक कार्यात्मक पातळी गाठून देणे व ती कायम ठेवणे यासाठी त्यांचे पुर्नवसन करण्यात येत आहे.

केंद्र शासन दिव्यांगांच्या पुर्नवसनासाठी विविध योजना राबवित आहेत. यांचे जीवनमान व प्रतिष्ठा उंचावेल याबाबत योजना आहेत.

1) दिनदयाळ विकलांग पुर्नवसन योजना ही सर्वसमावेशक योजना आहे. यामध्ये शाळेत जाण्याअगोदरपासून ते शाळेत पोहचविण्याची सुविधा केली जाते.

2) खाजगी क्षेत्रात दिव्यांगांना रोजगार दिला जात असेल तर यामध्ये विकलांग कर्मचाऱ्यांचा भविष्य निर्वाह निधी मधील आणि राज्य विमा मंडळातील 3 वर्षांचा निधी हा भारत सरकार कडून भरला जातो.

भारतीय कृत्रिम अवयव निर्माती मंडळ -

भारतीय कृत्रिम अवयव निर्माती मंडळ हे कानपुर येथे आहे. या मंडळाने निर्माण केलेल्या वस्तू ब्यूरो ऑफ इंडिया स्टॅंडर्ड्सची मान्यता मिळालेल्या असतात, या वस्तुंची विक्री मुंबई चेन्नई, भुवनेश्वर, दिल्ली येथील प्रांतिक मंडळ आणि राष्ट्रीय संस्था या माध्यमातून करण्यात येत आहे.

-स्वयंसेवी संघटनांना सहाय्यक अनुदान

दिव्यांग व्यक्तींना कृत्रिम अवयव बसविण्यासाठी व उपकरणांच्या खरेदीसाठी सहाय्य करणे ही योजना देशातील दिव्यांगांना देत आहे. खास शिक्षण. व्यावसायिक प्रशिक्षण, शारीरिक उपचार पद्धती या सारख्या सेवा पुरविण्यासाठी कार्यक्रमांतर्गत अनुदान दिले जाते. या व्यक्तींच्या पुर्नवसनासाठी हातभार म्हणून टिकाऊ आणि आत्याधुनिक दर्जाचे साधने मिळण्यासाठी मदत कोली आते.

अस्थिव्यंग, दिव्यांगांना आर्थेस्टिस्टस व प्रॉथेस्टिस्टस साधने कर्णबधिरांना श्रवण साधने, अंधांना ब्रेल लिपी व ब्रेल मोजण्याची साधने तसेच ब्रेल लेखक पुरविले जातात. शारीरिकदृष्ट्या दिव्यांगांना तिनचाकी सायकल, चाकाच्या खुर्च्या, अस्थिव्यंग यांना बुट पुरविले जातात.

- सुगम्य भारत अभियान

हा दिव्यांगजन विभागाचा खास उपक्रम आहे.

1) निर्मित वातावरण सुगम्यता- (सरकारी इमारतीमध्ये विकलांगता प्रवेश सुलभता)

2) परिवहन प्रणाली सुगम्यता – (रेल्वे स्थानके व विमानतळ प्रवेश सुलभता)

- 3) माहिती व संप्रेषण इको-प्रणाली सुगम्यता.
(विकलांगांना वापरता येऊ शकतील अशी संकेत स्थळे)

अंध / दृष्टीहिन व्यक्तींसाठी राष्ट्रीय संस्था -

अंध व्यक्तींच्या कल्याणासाठी डेहराडून येथे राष्ट्रीय संस्था आहे. केंद्रिय शिक्षण मंत्रालयाच्या अंतर्गत १ जानेवारी १९५० रोजी अंधांसाठी प्रशिक्षण केंद्र स्थापन झाले आहे. या संस्थे अंतर्गत अंधांसाठी आदर्श सेवा चालू करणे, अंधांसाठी केलेल्या कामाच्या माहितीचे एकत्रिकरण व प्रसारण करणे, साधने व उपकरणे तयार करणे, ब्रेल लिपीतील पुस्तक निर्मिती व ध्वनिफीती तयार करणे.

दिव्यांग व्यक्तींची मानसिक स्थिती

दिव्यांग व्यक्तींच्या मते आपल्याकडे इतर व्यक्तींपेक्षा बऱ्याच कमतरता आहेत. त्यामुळे इतरांशी बरोबरी करण्यास पात्र नाही आहेत हा न्यूनगंड त्यांच्या मनात सतत असतो. समाजातील लोकांमध्ये मिसळण्याची आपली लायकी नाही, सर्व व्यक्ती आपणास हास्यास्पद समजत आहे अशा न्यूनगंडाने पछाडलेली माणसं त्यांच्यात क्षमता असुनही काम करू शकत नाही. यांच्या मनात सतत आत्मविश्वासाचा अभाव दिसून येतो.

दिव्यांगांना आरक्षण

अपंग कायदा 1998 च्या विभाग 33 च्या अंतर्गत शासकिय नोकऱ्यांमध्ये अपंगासाठी ३% पेक्षा कमी आरक्षण असता कामा नये.

दिव्यांगासाठी अडथळा मुक्त परिसर

अपंग व्यक्तींना सुरक्षित आणि मुक्त हालचाली साठी अडथळायुक्त परिसर विकसीत करणे, तेथे विविध सुविधा उभारणे जेणेकरून त्या व्यक्तीला कुणाच्या मदतीशिवाय त्यांचे दैनोदिन कामकाज पूर्ण करता येईल, त्यासाठी शक्य तितक्या अधिकाधिक इमारती, घरे, वाहतूक व्यवस्था अडथळामुक्त बनवण्याचा प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष

- १) खाजगी नोकरीत उच्चविद्याविभूषीत असुनही केवळ दिव्यांगत्वामुळे या लोकांना नोकरीत संधी मिळत नाही.
- २) दिव्यांग व्यक्तींमध्ये आपण सर्वसामान्य व्यक्तींच्या बरोबरीने काम करू शकत नाही ही न्यूनगंडाची भावना.
- ३) सुगम्य भारत अभियानांतर्गत दिव्यांग व्यक्तींना सर्व ठिकाणी प्रवास करण्यात सुलभता निर्माण झाली आहे.
- ४) शाश्वत विकासाचे ध्येयानुसार सर्वसमावेशक सुविधा देण्यात आल्या आहेत.
- ५) कृत्रिम अवयव मिळाल्याने दिव्यांग व्यक्ती आत्मविश्वासाने समाजात वापर करू शकतात.

संदर्भ ग्रंथ सूची -

समग्र मानवी हक्क - तुकाराम जाधव, के सागर पब्लिकेशन

मानवी हक्क - तुकाराम जाधव, युनिक अकॅडमी

मानवी हक्क - आनंद बोबडे,

मानवी हक्क - प्रा. व्ही.बी. पाटील.

www.wikipedia.com

संत नामदेव महाराजांच्या सामाजिक विचारांचा शिंपी समाजावर प्रभाव - एक अध्ययन**सुजाता विजयकुमार कापडणे**

संशोधक विद्यार्थिनी (Ph.D. समाजकार्य), कवयित्री बहिणाबाई उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव.

प्रा. डॉ. अस्मिता धनवंत सरवैया

संशोधन मार्गदर्शक तथा सहयोगी प्राध्यापक, पंडित जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय, अमळनेर, जि. जळगाव

गोष्टवारा

संत नामदेव महाराज हे मराठी संतपरंपरेतील महत्त्वाचे संत होते. त्यांनी आपल्या अभंग आणि कीर्तनांच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन केले. त्यांच्या विचारांनी विशेषतः शिंपी समाजावर मोठा प्रभाव टाकला. समता, श्रमाचा सन्मान, भक्तिमार्ग, स्त्री-पुरुष समानता आणि सर्वधर्मसमभाव यांसारख्या सामाजिक मूल्यांचे त्यांनी प्रचार व प्रसार केले. शिंपी समाज हा वस्त्रनिर्मिती व्यवसायाशी जोडलेला असून, संत नामदेव महाराज स्वतः याच समाजातून आले होते. त्यामुळे त्यांच्या विचारांचा थेट परिणाम या समाजाच्या सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक जडणघडणीवर झाला. त्यांच्या अभंगांनी शिंपी समाजाला आत्मसन्मान आणि कष्टाचा महत्त्वपूर्ण संदेश दिला. त्यांनी कीर्तन व भक्तीमार्गाच्या माध्यमातून समाजातील अंधश्रद्धा आणि जातिव्यवस्थेवर कठोर प्रहार केला.

महत्त्वपूर्ण शब्द: संत नामदेव महाराज, शिंपी समाज, आत्मसन्मान**प्रस्तावना :**

संत नामदेव महाराज हे वारकरी संप्रदायातील थोर संत असून, त्यांच्या विचारांनी आणि कार्याने समाजात मोठे परिवर्तन घडवले. त्यांनी आपल्या अभंग, कीर्तन आणि प्रवचनांमधून भक्तीमार्गाचा प्रसार केला आणि समाजातील विषमता दूर करण्याचा प्रयत्न केला. १३व्या-१४व्या शतकात जातिव्यवस्थेचे कठोर बंधन होते, अशा काळात संत नामदेव महाराजांनी जातिनिरपेक्ष भक्तीमार्गाचा प्रचार केला. त्यांच्या अभंगांतून प्रेम, समानता आणि श्रमप्रतिष्ठा यांचा संदेश मिळतो. संत नामदेव महाराज शिंपी समाजातून होते, जो मुख्यतः वस्त्रनिर्मिती व्यवसायाशी संबंधित होता. त्यांच्या शिकवणींमुळे शिंपी समाजावर विशेष प्रभाव पडला. त्यांनी श्रमाला प्रतिष्ठा दिली आणि समाजातील प्रत्येक घटकाला ईश्वरभक्तीसाठी समान अधिकार आहेत, हे आपल्या विचारांतून पटवून दिले. त्यामुळे शिंपी समाजाच्या धार्मिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनावर त्यांचा दीर्घकालीन प्रभाव पडला. या संशोधनात संत नामदेव महाराजांचे सामाजिक विचार, त्यांच्या अभंगांमधून मिळणारा सामाजिक संदेश, शिंपी समाजावर झालेला प्रभाव आणि त्यांच्या विचारांचे आधुनिक काळातील महत्त्व यांचा सखोल अभ्यास केला जाईल. त्यांच्या विचारांनी समाजावर कसा प्रभाव टाकला आणि आजच्या काळातही ते किती महत्त्वाचे आहेत, याचे विश्लेषण या अभ्यासाद्वारे करण्यात येईल. शिंपी समाज हा वस्त्रनिर्मिती व्यवसायाशी निगडित असून, संत नामदेव महाराज स्वतः या समाजातून उदयास आले. त्यामुळे त्यांच्या विचारांचा आणि शिकवणींचा शिंपी समाजावर विशेष प्रभाव पडला. त्यांनी श्रमप्रतिष्ठा, सामाजिक न्याय, समानता आणि भक्तीला महत्त्व दिले. त्यांच्या अभंगांतून लोकशिक्षण व सामाजिक सुधारणा यांचा संदेश दिसून येतो. आजही शिंपी समाज संत नामदेव महाराजांना आदर्श मानतो. त्यांच्या शिकवणीमुळे समाजात समता आणि धार्मिक एकता रुजली. त्यांच्या विचारांचा प्रभाव कीर्तनपरंपरा, धार्मिक उत्सव आणि सामाजिक चळवळींमध्ये पाहायला मिळतो. त्यामुळे संत नामदेव महाराजांचा वारसा हा केवळ भक्तिपंथापुरता मर्यादित न राहता, सामाजिक परिवर्तनाचे प्रेरणास्थान ठरला आहे.

संशोधनाचा उद्देश :

1. संत नामदेव महाराजांचे सामाजिक विचार समजून घेणे.

2. शिंपी समाजाच्या इतिहास आणि पारंपरिक व्यवसायाचा आढावा घेणे.
3. शिंपी समाजाच्या सध्याच्या स्थितीवर त्यांच्या शिकवणीचा काय प्रभाव आहे हे पाहणे.

गृहीतके :

1. संत नामदेव महाराज सामाजिक न्याय आणि समानतेचे समर्थक होते.
2. शिंपी समाजाने सामाजिक आणि शैक्षणिक प्रगती साधली.
3. संत नामदेव महाराजांच्या शिकवणीमुळे शिंपी समाज अधिक संघटित आणि आत्मनिर्भर झाला आहे.

संशोधन पद्धती :

शिंपी समाजातील लोकांशी संवाद (मुलाखती, सर्वेक्षण), संत नामदेव महाराजांचे अभंग, ग्रंथ, संशोधन लेख, इतिहास पुस्तके, ग्रंथांचा अभ्यास. सदर पेपर हा प्रकाशित अप्रकाशित संदर्भ पुस्तके जनरल शोध प्रबंध निबंध लेख आणि सरकारी अहवाल संपूर्ण लिखित अलिखित पुस्तके वर्तमानपत्र इंटरनेट लेख इत्यादी माध्यमातून दुय्यम स्रोतांच्या माध्यमातून संकलित केलेल्या तथ्यांवर आधारित आहे.

अभ्यासाचे महत्त्व :

संत नामदेव महाराजांचे विचार आणि शिंपी समाजावर त्यांचा प्रभाव हा संशोधनाचा विषय सामाजिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून महत्त्वाचा आहे. संत नामदेव महाराजांनी भक्ती, श्रमप्रतिष्ठा, सामाजिक समता आणि न्याय यांना आपल्या अभंगांमधून महत्त्व दिले. त्यांच्या विचारसरणीचा प्रभाव शिंपी समाजाच्या जीवनशैली, व्यवसाय आणि सामाजिक उन्नतीवर स्पष्टपणे दिसून येतो. या संशोधनाद्वारे शिंपी समाजाचा ऐतिहासिक प्रवास, त्यांच्यावर संत नामदेव महाराजांच्या शिकवणीचा परिणाम, आणि आजच्या काळातील त्यांची उपयुक्तता यांचा अभ्यास करता येईल. नामदेवांच्या काळातील भारतातील शिंप्यांची उपकरणे म्हणजे कात्री, सुया आणि गज. गजाने कापड मोजणे, दोरीने ग्राहकाची मापे घेणे, कात्रीने कपडा कापणे आणि सुई-दो-याने शिवणे. शिवणे हातानेच करावे लागत असल्याने ते अर्थातच अत्यंत किचकट, कौशल्याचे पण कष्टाचे काम असे. त्यामुळे अर्थातच या कामाचा मोबदला चांगला मिळत असेल अशी आपली कल्पना होईल. पण बारा-व्या तेराव्या शतकानंतर महाराष्ट्रात बलुतेदारी पद्धतीचा प्रवेश झाला आणि या समाजाची आर्थिक अवनती व्हायला सुरुवात झाली. ज्या प्रमाणात काम त्या प्रमाणातील मोबदलाच थांबला. कापड व्यापारही वैश्यांच्या ताब्यात जावू लागला. त्याचाही फटका शिंपी समाजाला बसला. यादवकाळानंतर इस्लामी सत्ता जशा महाराष्ट्रात स्थिर झाल्या त्याचा समाजजीवनावर मोठा परिणाम झाला. त्यात वारंवार येणारी अवर्षणे. मुस्लिम काळात महाराष्ट्रात उच्चभू सत्ताधारी आणि लष्करी वर्गाच्या वेशभूषेत बराच बदल झाला. शिंपी समाजाने या नव्या वेशभूषांचे शिवण आत्मसात केले असले तरी सर्वच शिंपी समाजाला ती कामे मिळू शकत नव्हती. शहरांत स्थिर झालेल्यांनाच त्या कामांचा लाभ होई. कापडव्यापार त्यांच्या हातातून गेल्याने त्यांना व्यापा-यांच्या मेहरबानीवर व्यवसाय करावा लागू लागला. त्यांचे विचार आधुनिक समाजासाठीही प्रेरणादायी ठरू शकतात. त्यामुळे हा अभ्यास केवळ शिंपी समाजापुरता मर्यादित न राहता, व्यापक सामाजिक सुधारणा आणि लोकशिक्षणासाठी मार्गदर्शक ठरू शकतो.

विषय विवेचन :

संत नामदेव महाराज हे भक्ती आंदोलनातील एक प्रमुख संत होते, ज्यांनी समाजातील विषमता, जातिभेद आणि अन्यायाविरोधात आवाज उठवला. त्यांनी "विश्वाची माझी जात" असा समतेचा संदेश देऊन सामाजिक एकोपा आणि न्याय यांना महत्त्व दिले. त्यांच्या अभंगांमधून श्रमप्रतिष्ठा, लोकशिक्षण आणि भक्तीमार्ग यांचा प्रचार झाला. शिंपी समाजाशी त्यांचा जवळचा संबंध असल्याने त्यांनी श्रमाला प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला आणि स्वकष्टावर विश्वास ठेवण्याचा संदेश दिला. त्यांच्या शिकवणीमुळे शिंपी समाजाने आपली सामाजिक ओळख अधिक दृढ केली आणि शिक्षण, व्यवसाय आणि सामाजिक सुधारणांकडे वाटचाल केली. आजही त्यांच्या विचारांची प्रेरणा घेत शिंपी समाज आपल्या विकासाचा मार्ग शोधत आहे. संत नामदेव महाराज हे महाराष्ट्रातील संत परंपरेतील महत्त्वाचे संत

असून, त्यांनी सामाजिक समता, श्रमप्रतिष्ठा आणि भक्तीमार्ग यांचे अनोखे तत्त्वज्ञान मांडले. त्यांचे विचार केवळ धार्मिक मर्यादित न राहता सामाजिक सुधारणांसाठीही प्रेरणादायी ठरले. या संशोधनाचा उद्देश त्यांच्या विचारसरणीचा सखोल अभ्यास करून शिंपी समाजावर झालेल्या प्रभावाचे विश्लेषण करणे हा आहे. त्यामुळे या अभ्यासाचे विवेचन पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

दहाव्या शतकाच्या आसपास शिवणकाम करणा-यांची स्वतंत्र जातच बनू लागली. भारतात शिंपी ही तशी अर्वाचीनकाळात उदयाला आलेली तुलनेने अत्यंत नवीन जात आहे. पंढरपूर येथील चौ-यांशीच्या लेखात (सन 1195-97) शिंप्यांचा स्पष्ट उल्लेख मिळतो. यावरून महाराष्ट्रात तोवर शिंपी जात स्थिरस्थावर झाली होती असे दिसते. नामदेव महाराजांचा जन्म सन 1270 चा आहे. म्हणजेच तोवर शिंपी जात महाराष्ट्राच्या समाजजीवनात चांगलीच रुळलेली असणार आहे. या जातीत अहीर, भावसार (बाहुसार), चतुर, मराठा अशा अनेक पोटजाती पडल्या. या पोटजाती त्यांचे मूळ जाती किंवा कूळस्वरूप (म्हणजे मुळात ते ज्या जातीचे वा कुळाचे होते) स्पष्ट करतात. संत नामदेव महाराजांमुळे नामदेव शिंपी ही एक स्वतंत्र पोटजात बनली. शिंपी समाजात जैन, लिंगायत आणि मुस्लिमही आढळतात. शिंपी हे त्या काळात तीन प्रकारची कामे करत. कपडे विकणे, रंगवणे आणि शिवणे. पुढे त्यातूनच रंगारी ही स्वतंत्र जात बनली. मुस्लिम पद्धतीच्या पोषाखांची लाट महाराष्ट्रात खूप उशिरा म्हणजे पंधराव्या शतकानंतर आली. कपड्यांच्या व्यवसायात येण्यापूर्वी शिंपीमंडळी पशुपालन (अहीर), शेती (मराठा, चतुर), कपड्यांचा व्यापार (बाहुसार), वस्त्रे रंगवणे आदि व्यवसायात होतीच. त्यामुळे शिंपिकाम स्वीकारले तरी मूळचे व्यावसायही कमीअधिक प्रमाणात सुरूच राहिले. या मंडळींची शेतीही असे, असे दिसून येते. या व्यवसायत स्थिरता येताच पुढे त्यांनी शेती स्वतः न कसता कुळांना खंडाने देण्याची पद्धत सुरू झाली.

1. संत नामदेव महाराजांचे विचार-

संत नामदेव महाराजांनी त्यांच्या अभंगांमधून समाजातील विषमता, अन्याय, आणि श्रमप्रतिष्ठेचा विचार मांडला. सामाजिक आणि आध्यात्मिक विचार फक्त त्यांच्या काळापुरते मर्यादित नव्हते, तर आजही ते समाजाला मार्गदर्शन करतात. त्यांच्या शिकवणीतील समता, प्रेम, आणि भक्ती यांचे मूल्य समजून घेण्यासाठी हा अभ्यास उपयुक्त ठरेल.

2. शिंपी समाजाच्या ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक जडणघडणीचा अभ्यास-

शिंपी समाज हा पारंपरिकरित्या वस्त्रनिर्मिती व्यवसायाशी संबंधित असून, संत नामदेव महाराज यांचा या समाजावर विशेष प्रभाव होता. त्यांच्या विचारांमुळे शिंपी समाजाने श्रमप्रतिष्ठा आणि स्वाभिमानाला महत्त्व दिले. या संशोधनाद्वारे शिंपी समाजाचा इतिहास, त्यांची सामाजिक स्थिती, आणि संस्कृती कशी विकसित झाली, हे समजण्यास मदत होईल.

3. सामाजिक सुधारणा आणि लोकशिक्षणाचा दृष्टिकोन-

संत नामदेव महाराजांचे विचार केवळ भक्तीपुरते मर्यादित नव्हते, तर त्यातून समाजप्रबोधनही झाले. या संशोधनाद्वारे त्यांच्या विचारांनी समाजाच्या विविध स्तरांवर कसे परिवर्तन घडवले, याचा सखोल अभ्यास करता येईल. विशेषतः श्रमिक आणि व्यवसायिक समाजगटांवर त्यांच्या विचारांचा कसा परिणाम झाला, हे समजण्यासाठी हा अभ्यास महत्त्वाचा आहे.

4. आजच्या काळातील सामाजिक संदर्भ-

संत नामदेव महाराजांचे विचार आजच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिस्थितीसाठी किती उपयुक्त आहेत, याचा अभ्यास होईल. त्यांच्या शिकवणीमधील तत्त्वज्ञान आधुनिक काळातील सामाजिक विषमता, श्रमप्रतिष्ठा, आणि सामाजिक न्याय यांसाठी मार्गदर्शक ठरू शकते. शिंपी समाजासह इतर समाजघटकांनी त्यांचे विचार आजच्या परिस्थितीत कसे आत्मसात करावेत, याचे दिशा-निर्देश या संशोधनातून मिळू शकतील.

5. शिंपी समाजाच्या भविष्यासाठी मार्गदर्शन-

संत नामदेव महाराजांच्या विचारांमधून शिंपी समाजाने आपला सामाजिक आणि आर्थिक विकास कसा साधावा, याचे मार्गदर्शन मिळू शकेल. त्यांच्या शिकवणीवर आधारित सामाजिक आणि शैक्षणिक विकासासाठी काही नवीन

धोरणे आणि उपक्रम सुचवता येतील. शिंपी समाजाच्या प्रगतीसाठी संत नामदेव महाराजांच्या विचारांची पुनर्व्याख्या करता येईल.

6. संत परंपरेचा आणि महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक वारशाचा अभ्यास-

संत नामदेव महाराज हे केवळ महाराष्ट्रापुरते मर्यादित न राहता पंजाबपर्यंत आपली शिकवण घेऊन गेले. त्यांची रचना शीख धर्मग्रंथ 'गुरू ग्रंथसाहिब' मध्ये समाविष्ट आहे, यावरून त्यांचा प्रभाव किती दूरवर पोहोचला हे स्पष्ट होते. या संशोधनाद्वारे त्यांच्या कार्याचा आणि महाराष्ट्राच्या संत परंपरेतील स्थानाचा व्यापक अभ्यास करता येईल.

7. शैक्षणिक व संशोधन क्षेत्रातील योगदान-

संशोधन संत साहित्य, समाजशास्त्र, आणि इतिहासाच्या अभ्यासकांसाठी महत्वाचे ठरेल. संत नामदेव महाराजांच्या विचारांवर आधारित नव्या दृष्टिकोनातून सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विषयांवर चर्चेस चालना मिळू शकेल. शिंपी समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक प्रगतीसाठी पुढील संशोधनासाठी हा अभ्यास प्रेरणादायी ठरू शकेल.

निष्कर्ष :

संत नामदेव महाराजांचे सामाजिक विचार आणि त्यांचा शिंपी समाजावर झालेला प्रभाव हा सामाजिक समतेच्या दृष्टीने महत्वाचा ठरतो. त्यांनी "विश्वाची माझी जात" या विचारातून जातिभेद नाकारला आणि सर्व समाजघटकांना श्रमप्रतिष्ठा व भक्तीमार्गाचा संदेश दिला. शिंपी समाजासाठी त्यांनी आत्मसन्मान, कष्टाला मान्यता आणि शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित केले. त्यांच्या अभंगांमधून समाजप्रबोधन झाले आणि त्यामुळे शिंपी समाज अधिक संघटित झाला. त्यांच्या शिकवणींमुळे शिंपी समाजाने सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक प्रगतीसाठी नवे मार्ग स्वीकारले. आजही त्यांचे विचार समाज सुधारणा आणि सामाजिक समतेसाठी मार्गदर्शक ठरतात, त्यामुळे त्यांच्या शिकवणींची उपयुक्तता कालातीत राहते.

संदर्भ :

बोधनकर सुधीर, (२००३) सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
आगलावे प्रदीप, सामाजिक संशोधन, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
संजय सोनवणी (२०१२) शिंपी समाजाचा इतिहास,
कोंकणी विश्वकोश, संपादक - तानाजी हळर्णकार, गोंय विद्यापीठ, ताळगांव
www.google.com

भारतात आर्थिक समानता आणि सशक्तीकरणाचा एक अभ्यास**डॉ. मनीष रघुनाथ करंजे**

संशोधक, राणी लक्ष्मीबाई महाविद्यालय पारोळा (इतिहास विभाग)

भाग्यश्री अशोक बैसाने

वकील, प. ज. ने. समाजकार्य महाविद्यालय अमलनेर

सारांश

भारतातील शाश्वत विकासासाठी आर्थिक समानता आणि सशक्तीकरण अत्यावश्यक आहे, जे समावेशक वाढ आणि सामाजिक स्थिरतेसाठी महत्वाचे आहे. लक्षणीय प्रगती असूनही, लिंग, जात आणि सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमीनुसार असमानता कायम आहे, ज्यामुळे अनेकांना संधी मर्यादित राहतात. या असमानतेला तोंड देण्यासाठी सर्वसमावेशक धोरणे आणि बहु-हितधारक सहकार्य आवश्यक आहे.

कामगार सहभाग आणि वेतन विषमतेतील लिंगभेद ही एक मोठी समस्या आहे. महिला आणि वंचित समुदायांना सक्षम करण्यासाठी सूक्ष्म वित्त, स्वयं-सहाय्यता गट आणि डिजिटल बँकिंग यांचा विस्तार गरजेचा आहे. प्रधानमंत्री जन धन योजना आणि स्टँड-अप इंडिया सारख्या सरकारी उपक्रमांमुळे आर्थिक संसाधनांची उपलब्धता सुधारली असली तरी आर्थिक दरी भरून काढण्यासाठी अधिक लक्षित प्रयत्न आवश्यक आहेत. रोजगार निर्मिती समावेशक आर्थिक वाढीस चालना देण्यास महत्वाची भूमिका बजावते. स्किल इंडिया आणि महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA) यांसारख्या कौशल्यविकास कार्यक्रमांमुळे विशेषतः ग्रामीण भागातील लोकांसाठी उपजीविकेच्या संधी उपलब्ध होत आहेत. उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे आणि पतसुविधा सुलभ करणे वंचित गटांमध्ये आर्थिक स्वातंत्र्य वाढविण्यास मदत करू शकते. जमिनीच्या असमान मालकीपासून ते दर्जेदार शिक्षणाच्या अभावापर्यंत अनेक संरचनात्मक अडथळे आर्थिक सशक्तीकरणात अडथळा आणतात. धोरणात्मक चौकट बळकट करणे, डिजिटल साक्षरता वाढवणे आणि खासगी क्षेत्राच्या सहभागास चालना देणे या समस्यांवर मात करण्यासाठी आवश्यक आहे. सरकारी संस्था, खाजगी कंपन्या आणि नागरी समाज संघटना यांचा समावेश असलेली सहयोगात्मक भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे. वित्तीय समावेशकतेला प्रोत्साहन देऊन भारत सर्वांसाठी संधी उपलब्ध करून देणारे न्याय्य आणि शाश्वत आर्थिक भविष्य घडवू शकतो.

मुख्य शब्द: आर्थिक, समानता, सशक्तीकरण

प्रस्तावना - भारतातील आर्थिक असमानता ही एक मोठी समस्या आहे, जी लिंग, जात आणि प्रादेशिक स्तरावर दिसून येते. गेल्या काही दशकांत देशाने उल्लेखनीय आर्थिक वाढ आणि गरिबी निर्मूलनामध्ये प्रगती केली असली तरीही, खोलवर रुजलेल्या संरचनात्मक असमानता समावेशक विकासास अडथळा आणतात. आर्थिक दरी भरून काढण्यासाठी आर्थिक सशक्तीकरण, शिक्षणास प्रवेश आणि प्रभावी धोरणात्मक हस्तक्षेप आवश्यक आहेत. आर्थिक समानता हा केवळ सामाजिक न्यायाचा विषय नसून दीर्घकालीन शाश्वत विकास आणि सामाजिक स्थिरतेसाठीही महत्वाचा आहे.

भारतातील आर्थिक असमानतेची ऐतिहासिक आणि संरचनात्मक मुळे आहेत. पारंपरिक जातिव्यवस्था, वसाहतकालीन आर्थिक धोरणे आणि स्वातंत्र्यानंतरच्या विकास नमुन्यांमुळे संपत्तीचे असमान वितरण झाले आहे. शहरी भागांना औद्योगिकीकरण आणि पायाभूत सुविधांचा लाभ झाला असताना ग्रामीण भाग आजही मर्यादित आर्थिक संधींशी झुंज देत आहे. शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि आर्थिक प्रवेशातील असमानता ग्रामीण-शहरी दरी अधिक गहिरा करत आहे, ज्यामुळे अनेकांना गरिबीच्या चक्रातून बाहेर पडणे कठीण होत आहे. महिलांबरोबरच अनुसूचित जाती (SC) आणि अनुसूचित जमाती (ST) यांना संपूर्ण आर्थिक सहभागात अडथळे येतात. वेतन असमानता, महिलांचा कमी कामगार सहभाग आणि वित्तीय स्वातंत्र्याचा अभाव एकूणच आर्थिक समावेशकतेसाठी अडथळे ठरतात.

सरकारी प्रयत्न असूनही, धोरण अंमलबजावणीतील त्रुटी आणि प्रवेशयोग्यता समस्येमुळे आर्थिक असमानता कायम आहे. प्रधानमंत्री जन धन योजना (PMJDY) यांसारख्या उपक्रमांमुळे वित्तीय समावेशन सुधारले असून कोट्यवधी

लोकांना बँकिंग सेवांचा प्रवेश मिळाला आहे. तसेच, महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेद्वारे (MGNREGA) ग्रामीण भागातील लोकांसाठी रोजगार संधी निर्माण झाल्या आहेत. मात्र, प्रशासकीय अडथळे, लाभार्थीच्या जागरूकतेचा अभाव आणि स्थानिक पातळीवरील भ्रष्टाचार यामुळे या योजनांची प्रभावीता मर्यादित राहते. शिक्षण आर्थिक असमानता कमी करण्यास महत्वाची भूमिका बजावते, मात्र प्रवेश आणि गुणवत्ता यामध्ये अजूनही मोठी दरी आहे. शिक्षण हक्क कायदा (RTE) आणि वंचित विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्ती योजनांमुळे साक्षरता दर वाढला असला तरी उच्च शिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षणाच्या संधींमध्ये अद्याप मोठी तफावत आहे. ग्रामीण भागातील शिक्षणाची गुणवत्ता शहरी केंद्रांच्या तुलनेत अद्याप मागे आहे, ज्यामुळे वंचित पार्श्वभूमीतून येणाऱ्या लोकांसाठी रोजगाराच्या संधी मर्यादित राहतात. कौशल्यविकास आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण मजबूत करणे ही दरी भरून काढण्यास मदत करू शकते.

भारतातील आर्थिक समानतेचा अभ्यास करताना असे दिसते की आर्थिक प्रगतीत सामाजिक व आर्थिक घटकांचा मोठा सहभाग आहे. भारत हा आर्थिकदृष्ट्या विविधता असलेला देश असून त्यात असमानता ही मोठी समस्या आहे. या असमानतेला हाताळण्यासाठी सामाजिक-आर्थिक धोरणे, सरकारी हस्तक्षेप आणि वित्तीय समावेशकता यासारख्या घटकांवर भर देण्यात आला आहे. या अभ्यासात आर्थिक विषमता, सरकारच्या विविध योजनांचा परिणाम आणि भविष्यातील धोरणात्मक उपाय यांचा सखोल आढावा घेतला आहे.

साहित्य समीक्षा - भारतातील आर्थिक समानतेवरील विविध अभ्यास आणि संशोधन कार्यांचा आढावा घेतला असता असे दिसते की आर्थिक समता मिळवण्यासाठी सरकार आणि खाजगी क्षेत्र दोन्ही स्तरांवर प्रयत्न केले जात आहेत. पुढील पाच ग्रंथांचा आढावा घेतल्यास हे स्पष्ट होते:

1. "Economic Inequality in India" – Jean Drèze आणि Amartya Sen
o या ग्रंथात सामाजिक व आर्थिक विषमतेचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे.
2. "India's Social and Economic Transformation" – B. N. Pande
o सामाजिक सुधारणा आणि आर्थिक धोरणे यांचा आढावा घेतला आहे.
3. "The Economics of Inequality" – Thomas Piketty
o संपत्तीचे वितरण आणि त्याचा आर्थिक समानतेवर होणारा प्रभाव स्पष्ट केला आहे.
4. "Inclusive Growth and Development in India" – R. Radhakrishna
o भारतातील समावेशक वाढीचे महत्त्व आणि आव्हाने यांचा ऊहापोह केला आहे.
5. "Poverty and Inequality in India" – S. Mahendra Dev
o भारतातील गरिबी आणि आर्थिक असमानता यांचा अभ्यास केला आहे.

पद्धतशास्त्र

संशोधनासाठी गुणात्मक द्वितीयक स्रोतांचा वापर करून आर्थिक समानतेवरील प्रभावी घटकांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या संशोधनात धोरणात्मक दस्तऐवज, सरकारी अहवाल, अभ्यासपत्रे आणि आकडेवारी यांचा समावेश करण्यात आला आहे. आर्थिक असमानतेच्या विविध स्तरांचा आढावा घेण्यासाठी तुलनात्मक विश्लेषण वापरण्यात आले आहे.

भारतातील आर्थिक समानता आणि सशक्तीकरण: एक सखोल अभ्यास

भारतातील आर्थिक समानता ही एक गुंतागुंतीची आणि बहुआयामी संकल्पना आहे. विविध घटक, धोरणे आणि सामाजिक परिस्थिती आर्थिक समानतेच्या प्रक्रियेला प्रभावित करतात. आर्थिक विषमता ही कोणत्याही राष्ट्राच्या सामाजिक आणि आर्थिक प्रगतीसाठी मोठे आव्हान आहे. भारतासारख्या देशात, जिथे लोकसंख्येचा मोठा भाग विविध सामाजिक, आर्थिक आणि भौगोलिक परिस्थितीत आहे, तिथे आर्थिक समानता साध्य करणे हे एक कठीण कार्य आहे. या लेखात आर्थिक समानतेस प्रभावित करणारे विविध घटक, सरकारी योजना, सहभागी संस्था आणि आर्थिक सशक्तीकरणासाठी आवश्यक उपाययोजना यांचा सखोल विचार करण्यात आला आहे.

आर्थिक समानतेस प्रभावित करणारे घटक

१. शिक्षण आणि कौशल्य विकास - शिक्षण हे आर्थिक प्रगतीचे मुख्य साधन आहे. शिक्षणाच्या अभावामुळे अनेकांना आर्थिक प्रगतीच्या संधी गमवाव्या लागतात. साक्षरता आणि उच्च शिक्षणाचा अभाव असल्यास व्यक्तींना चांगल्या नोकऱ्या मिळविण्यासाठी अडचणी येतात. विशेषतः ग्रामीण भागात शिक्षणाच्या संधी मर्यादित असतात आणि त्यामुळे आर्थिक असमानता वाढते. याशिवाय, आधुनिक कौशल्यांचा अभाव हा देखील मोठा अडसर ठरतो. त्यामुळे सरकारकडून कौशल्यविकासासाठी विविध योजना राबवल्या जात आहेत.

२. लिंग समानता - महिलांसाठी रोजगाराच्या संधी मर्यादित असल्याने आर्थिक असमानता वाढते. अनेक क्षेत्रांत अजूनही महिलांना पुरेशा संधी दिल्या जात नाहीत. घरगुती जबाबदाऱ्या, सामाजिक प्रथा आणि कौशल्य विकासातील मर्यादा यामुळे महिलांना मुख्य प्रवाहात येण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो. आर्थिक समानता साध्य करण्यासाठी महिलांना आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण करण्यावर भर दिला पाहिजे. यासाठी स्वयंरोजगार, उद्योजकता आणि वित्तीय साक्षरता वाढविणे आवश्यक आहे.

३. ग्रामीण आणि शहरी आर्थिक संधीमधील तफावत - ग्रामीण भागातील लोकांना शहरी भागाच्या तुलनेत कमी आर्थिक संधी मिळतात. मोठ्या प्रमाणावर उद्योग-धंदे शहरी भागात केंद्रित असल्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना चांगल्या रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होत नाहीत. कृषी क्षेत्रावर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबित्व असल्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना सीमित उत्पन्नाच्या स्रोतांवर अवलंबून राहावे लागते. त्यामुळे ग्रामीण विकासासाठी विशेष धोरणे आखणे आवश्यक आहे.

४. सामाजिक वंचित घटकांची स्थिती - भारतातील अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीय समाज गटांना आर्थिक प्रवाहात आणण्यासाठी विशेष प्रयत्न आवश्यक आहेत. ऐतिहासिकदृष्ट्या या समाजगटांना अनेक आर्थिक आणि सामाजिक अडचणींना सामोरे जावे लागले आहे. शासनाने या गटांसाठी विशेष आर्थिक योजना आणि मदतीसाठी विविध कार्यक्रम हाती घेतले असले तरी अद्यापही मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक असमानता पाहायला मिळते.

५. संपत्ती आणि मालमत्तेचे वितरण - मोठ्या प्रमाणावर संपत्ती काही मोजक्या लोकांच्या ताब्यात असल्याने आर्थिक विषमता वाढत आहे. भारतातील संपत्ती वितरणातील असमानता ही एक गंभीर समस्या आहे. काही मोजके उद्योगपती आणि उच्चभ्रू गट मोठ्या प्रमाणावर संपत्तीच्या मालकीस हक्क सांगतात, तर मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या आर्थिक दृष्ट्या मागासलेली आहे. यासाठी संपत्तीचे अधिक समतोल वितरण आवश्यक आहे.

भारतातील सरकारी योजना आणि धोरणे

भारतातील सरकारने आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी विविध योजना राबवल्या आहेत. या योजनांमधून गरीब आणि मागासवर्गीयांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनवण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. खालील काही महत्वाच्या योजना आहेत:

१. प्रधानमंत्री जन धन योजना (PMJDY) - ही योजना आर्थिक समावेशकता वाढवण्यासाठी सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेंतर्गत गरीब आणि मागासवर्गीय लोकांना बँकिंग प्रणालीमध्ये सामील करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. याद्वारे आर्थिक व्यवहार अधिक पारदर्शक आणि सुरक्षित करण्यास मदत होते.

२. स्टँड-अप इंडिया - लघु आणि मध्यम उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासाठी ही योजना कार्यरत आहे. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि महिलांसाठी व्यवसाय उभारणीसाठी ही योजना अत्यंत महत्वाची ठरली आहे.

३. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA) - ग्रामीण भागातील लोकांना रोजगार मिळवून देण्यासाठी ही योजना राबवली जाते. या योजनेंतर्गत प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबातील एका व्यक्तीस किमान १०० दिवस रोजगाराची हमी दिली जाते.

४. स्किल इंडिया - कौशल्य विकासाद्वारे रोजगारसंधी वाढवण्यासाठी ही योजना सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेंतर्गत युवकांना विविध व्यवसायिक प्रशिक्षण दिले जाते.

५. महिला आर्थिक सशक्तीकरणासाठी विविध योजना - महिलांना स्वयंरोजगारासाठी प्रोत्साहन देण्यासाठी विविध सरकारी योजना राबवल्या जात आहेत. मुद्रा योजना, उज्ज्वला योजना आणि महिला बचत गटांसाठीच्या विविध योजनांमधून महिलांचे आर्थिक सशक्तीकरण होत आहे.

सहभागी संस्था आणि त्यांची भूमिका - आर्थिक समानता साध्य करण्यासाठी केवळ सरकारच नव्हे, तर विविध संस्था आणि संघटनाही महत्वाची भूमिका बजावत आहेत. खालील काही प्रमुख संस्थांचा या प्रक्रियेत सहभाग आहे:

१. सरकारी विभाग - अर्थ मंत्रालय, ग्रामीण विकास मंत्रालय आणि सामाजिक न्याय विभाग या संस्थांचे योगदान मोठे आहे. आर्थिक धोरणे तयार करणे, योजनांची अंमलबजावणी करणे आणि गरीबांना मदत पुरवणे ही त्यांची मुख्य कार्ये आहेत.

२. स्वयंसेवी संस्था (NGOs) - समाजातील वंचित घटकांना आर्थिक मदत करणाऱ्या संस्था मोठ्या प्रमाणावर कार्यरत आहेत. शिक्षण, आरोग्य, कौशल्य विकास आणि महिला सशक्तीकरण यांसारख्या क्षेत्रांत या संस्था महत्वाची भूमिका बजावत आहेत.

३. खाजगी क्षेत्र आणि CSR उपक्रम - खाजगी कंपन्यांच्या कॉर्पोरेट सोशल रिस्पॉन्सिबिलिटी (CSR) उपक्रमांतर्गत शिक्षण, कौशल्यविकास आणि आरोग्यविषयक विविध उपक्रम राबवले जात आहेत.

४. वित्तीय संस्था - बँका, सूक्ष्म वित्तसंस्था आणि पतसंस्था आर्थिक समावेशकता वाढवण्यासाठी कार्यरत आहेत. कर्जपुरवठा, बचत योजना आणि गुंतवणुकीच्या सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे कार्य या संस्थांमार्फत केले जाते.

भारतातील आर्थिक समानता ही अनेक घटकांवर अवलंबून असते आणि ती साध्य करण्यासाठी बहुआयामी प्रयत्न आवश्यक आहेत. सरकार, स्वयंसेवी संस्था, खाजगी क्षेत्र आणि वित्तीय संस्था यांनी एकत्र येऊन कार्य केल्यास आर्थिक विषमता कमी होऊ शकते. शिक्षण, कौशल्य विकास, स्त्रीसशक्तीकरण, ग्रामीण विकास आणि संपत्तीचे समतोल वितरण यावर विशेष भर देणे गरजेचे आहे. त्यामुळे भारत आर्थिकदृष्ट्या अधिक समतोल आणि सशक्त राष्ट्र बनू शकतो.

आव्हाने

१. धोरण अंमलबजावणीतील अडथळे: सरकारी योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी होत नाही.
२. वित्तीय संसाधनांचा अपुरा वापर: सरकारकडील निधीचा उपयोग योग्य प्रकारे होत नाही.
३. शिक्षण आणि कौशल्याच्या संधींची कमतरता: ग्रामीण आणि दुर्गम भागात शिक्षण व कौशल्य विकासाच्या संधी अपुऱ्या आहेत.

निष्कर्ष आणि शिफारसी

१. **आर्थिक समानतेसाठी धोरणात्मक सुधारणा आवश्यक:** आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी नवीन धोरणे राबवावीत.
२. **आर्थिक साक्षरता आणि डिजिटल समावेशन वाढवणे:** डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करून आर्थिक समावेशकता वाढवावी.
३. **सामाजिक-आर्थिक सुधारांसाठी बहु-हितधारक सहकार्य गरजेचे:** सरकारी आणि खाजगी संस्थांमध्ये समन्वय वाढवावा.

भारतात आर्थिक समानतेसाठी अनेक पातळींवर प्रयत्न सुरू आहेत, परंतु त्यात अजूनही अनेक सुधारणा करण्याची गरज आहे. आर्थिक धोरणांमध्ये सुधारणा, शिक्षणाचा प्रसार, महिला सशक्तीकरण, ग्रामीण भागातील आर्थिक संधी वाढवणे आणि सामाजिक वंचित घटकांसाठी अधिक प्रभावी योजना राबवणे हे महत्वाचे उपाय ठरू शकतात.

आर्थिक समानता प्रस्थापित करण्यासाठी सरकार, खाजगी क्षेत्र, स्वयंसेवी संस्था आणि नागरिक यांच्यातील सहकार्य महत्त्वाचे ठरते. त्यामुळे, दीर्घकालीन आर्थिक समृद्धीसाठी या सर्व घटकांनी एकत्रितपणे काम करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ -

1. 'आर्थिक विकास आणि सामाजिक न्याय' - लेखक: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (प्रथम प्रकाशित: १९४७) हे पुस्तक आर्थिक विकास आणि सामाजिक न्याय यांच्यातील संबंधांवर प्रकाश टाकते.
2. 'जाति प्रथा: उन्मूलन का मार्ग' - लेखक: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (प्रथम प्रकाशित: १९३६) या पुस्तकात भारतीय समाजातील जाति प्रथेचे उन्मूलन आणि सामाजिक समतेच्या दिशेने उपाय सुचवले आहेत.
3. 'अस्पृश्यता आणि तिचे निर्मूलन' - लेखक: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (प्रथम प्रकाशित: १९४८) या पुस्तकात अस्पृश्यतेच्या समस्येचे विश्लेषण आणि तिच्या निर्मूलनासाठी उपाय सुचवले आहेत.
4. 'महिला सशक्तीकरण: सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक दृष्टिकोण' - संपादक: इंदू शर्मा आणि शिवाली अग्रवाल (प्रथम प्रकाशित: २०१२) हे पुस्तक महिला सशक्तीकरणाच्या विविध पैलूंवर चर्चा करते.
5. 'सामाजिक संरचनेतील महिला सशक्तीकरणाची संकल्पना' - लेखक: प्रज्ञा श्रीवास्तव (प्रथम प्रकाशित: २०१५) या पुस्तकात सामाजिक संरचनेतील महिला सशक्तीकरणाच्या संकल्पनेचे विश्लेषण केले आहे.
6. 'भारत में मानव सशक्तीकरण के विविध आयाम' - संपादक: अज्ञात (प्रथम प्रकाशित: २०१८) हे पुस्तक भारतातील मानव सशक्तीकरणाच्या विविध आयामांवर प्रकाश टाकते.
7. 'स्वी सम्मान एव सशक्तीकरण' - लेखक: अज्ञात (प्रथम प्रकाशित: २०१९) या पुस्तकात महिलांच्या आर्थिक सशक्तीकरणाच्या महत्त्वावर चर्चा केली आहे.
8. 'भारत का संविधान: महिला सशक्तीकरण' - लेखक: अज्ञात (प्रथम प्रकाशित: २०२०) या पुस्तकात भारतीय संविधानातील महिला सशक्तीकरणाच्या तरतुदींवर चर्चा केली आहे.
9. 'भारत में महिलाएँ' - लेखक: अज्ञात (प्रथम प्रकाशित: २०१७) हे पुस्तक भारतातील महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक स्थितीचे विश्लेषण करते.
10. 'सरल प्रशासनिक शब्दावली' - लेखक: राजभाषा विभाग (प्रथम प्रकाशित: २०१६) हे पुस्तक प्रशासनिक शब्दावली समजून घेण्यासाठी उपयुक्त आहे.

शास्वत विकासाची ध्येये आणि दलित वस्त्या**विशाल सुरेश सपकाळे**

पी.एच.डी. संशोधक विद्यार्थी, क.ब.चौ.उ.म.वि.जळगाव.

प्रा. डॉ. शाम डी. सोनवणे

संशोधन मार्गदर्शक तथा प्राध्यापक, लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव.

गोषवारा

शास्वत विकास संकल्पना सध्याच्या काळात गरजेची झाली आहे कारण जगातील परिस्थिती बघता जी काही संसाधने आहेत त्याची कमतरता होतांना दिसते आहे. संसाधने मर्यादित स्वरूपाची असल्याने त्यांचे जतन आणि संवर्धन करणे आवश्यक आहे. असे असले तरी मानवी विकास ही कायम चालणारी प्रक्रिया आहे आणि मानवी समाजाच्या विकासासाठीच शास्वत अशा स्वरूपाची ध्येये ठरवणे गरजेचे आहे. त्यापासून भारत देखील अलिप्त नाही कारण भारताच्या लोकसंख्येचा विचार केला तर २०११ च्या जनगणने नुसार भारताची लोकसंख्या जवळ जवळ एक अब्ज पंचवीस कोटी इतकी आहे. आणि इतक्या मोठ्या लोकसंख्येच्या देशातील प्रत्येक घटकांचा विकास करण्यासाठी शास्वत विकास ध्येय ठरवणे आवश्यक आहे. ही शास्वत विकासाची ध्येये ठरवताना भारतीय समाजातील अगदी वरच्या स्तरापासून तर शेवटच्या स्तरापर्यंत विचार करणे आवश्यक आहे. आणि भारतीय समाजातील वंचित घटकांना देखील या विकासात सहभागी होऊन शास्वत विकासाचा लाभ घेता आला पाहिजे. दलित वस्त्या देखील या विकासाचा भाग आहेत महाराष्ट्रातील दलित वस्त्यांमध्ये पायाभूत सोयी सुविधांचा विकास करण्यासाठी “दलित वस्ती सुधारणा योजना” १९७४ पासून राबविली जाते जि आजतागायत सुरु आहे. सदर शोध पत्रात शास्वत विकास आणि महाराष्ट्रातील दलित वस्त्यांच्या स्थितीचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

प्रमुख चल: शास्वत विकास ध्येये, दलित वस्त्या.**प्रस्तावना :**

कोणत्याही राष्ट्राला वाटते कि आपला सर्वांगीण विकास व्हावा त्यासाठी प्रत्येक राष्ट्र सतत प्रयत्नशील असते. कारण जगात जलद गतीने आणि सतत परिवर्तन होत आहे. जगातील राष्ट्रांचे विकसित, विकसनशिल आणि अविकसित अशा तीन प्रकारात वर्गीकरण केले जाते. भारत हा विकसनशिल या प्रकारात मोडतो. कारण भारताला १९व्या शतकात १९४७ नंतर स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. म्हणजेच इतिहासात हा काळ आधुनिक जगाचा काळ म्हणून ओळखला जातो. या कालावधीत प्रगत राष्ट्रांनी विविध क्षेत्रात आश्चर्यकारक अशी प्रगती केली. भारताचा विचार करता अर्थातच भारताला एक स्थिर व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी वेळ लागला परंतु भारताने इतक्या कमी कालावधीत एक मजबूत अशी व्यवस्था निर्माण केली ती म्हणजे भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून. आणि भारत हा इतर राष्ट्रांसोबत देशविकासासाठी प्रयत्न करू लागला. भारतीय संविधानाने भारतीय समाजात समानता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय यांची हमी दिली आहे आणि लोकशाही व्यवस्था प्रस्थापित केली आहे. देशाच्या विकासासाठी काही शास्वत असे ध्येय ठरवणे गरजेचे होते. कि ज्यामुळे भारत हा जगातील इतर राष्ट्रांसोबत विकसित होईल.

उद्देश :

- १) शास्वत विकासाची ध्येय अभ्यासणे.
- २) शास्वत विकासात अपेक्षित समता व न्याय यांचा अभ्यास करणे.
- ३) शास्वत विकासात महाराष्ट्रातील दलित वस्त्यांच्या स्थितीचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:

सदर शोधपत्रात वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

तथ्य स्रोत:

सदर शोधपत्रात दुय्यम तथ्य स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

शोधपत्र मर्यादा:

१) सदर शोधपत्रात जागतिक शास्वत विकासाच्या ध्येयांचा महाराष्ट्रातील दलित वस्ती सुधार योजनेवर कशा पद्धतीने प्रभाव असून, दलित वस्त्या शास्वत विकासाचा कशा पद्धतीने भाग आहे इत्यादी बाबींचे अध्ययन करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

२) केवळ महाराष्ट्रातील दलित वस्त्यांच्या स्थितीचा अभ्यास करण्यात आला असून सन २०१२-१३ ते सन २०१६-१७ या कालावधीतील स्थितीचे अध्ययन करण्यात आले आहे.

विषय विवेचन :

सन २०१५ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या सर्व सदस्य देशांनी जागतिक गरिबी संपवण्यासाठी, पृथ्वीचे रक्षण, आणि २०३० पर्यंत सर्व लोकांना शांतता आणि समृद्धीचा आनंद घेता यावा यासाठी सार्वत्रिक प्रत्यक्ष स्वरूपात सार्वत्रिक कृती करण्याचे आवाहन म्हणून शास्वत विकासाची उद्दिष्टे स्वीकारली या उद्दिष्टांना शास्वत विकास उद्दिष्ट्ये (SDG) असे म्हणतात.

संयुक्त राष्ट्राने शास्वत विकासाची निर्धारित केलेल्या उद्दिष्टांची संख्या एकूण १७ इतकी आहे त्यामध्ये सामाजिक, पर्यावरणीय आणि आर्थिक घटकांची शास्वतता संतुलित राहिल. या शास्वत ध्येयांसाठी जगातील सर्व समाजातील घटकांकडून सर्जनशीलता, ज्ञान, तंत्रज्ञान आणि आर्थिक संसाधने आवश्यक आहेत.

संयुक्त राष्ट्राने शास्वत विकासासाठी जी ध्येय ठरवली आहेत ती खालीलप्रमाणे अभ्यासता येतात.

शास्वत विकासाची जागतिक १७ ध्येये :

१) जागतिक गरीबीचे निर्मूलन	२) जागतिक भूक निवारण	३) सर्वांना चांगले आरोग्य आणि कल्याण
४) सर्वांना दर्जेदार शिक्षण	५) लिंग समानता	६) सर्वांना स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छता
७) सर्वांना परवडणारी स्वच्छ उर्जा	८) हाताला चांगले काम आणि आर्थिक वाढ	
९) उद्योग, नवोन्मेष आणि पायाभूत सुविधा	१०) कमी झालेली असमानता	
११) शाश्वत समुदाय आणि शहरे	१२) संसाधनांचा जबाबदार वापर आणि उत्पादन	१३) हवामान कृती
१४) पाण्याखालील जीवन संरक्षण	१५) जमिनीवरील जीवन संरक्षण	१६) शांतता, न्याय आणि मजबूत संस्था
१७) शास्वत ध्येयासाठी भागीदारी		

सप्टेंबर २०१५ च्या संयुक्त राष्ट्रांच्या शिखर परिषदेत जगभरातील १९३ सदस्य राष्ट्रांनी सन २०३० पर्यंतचा शास्वत विकासाचा अजेंडा स्वीकारला जो अजेंडा जानेवारी २०१६ ला अंमलात आला. २०३० च्या या जागतिक अजेंड्याच्या केंद्रस्थानी सार्वत्रिकतेचे तत्त्व आहे. 'कोणालाही मागे सोडू नका' म्हणजेच विकासाच्या या आयामांमध्ये सर्व लोकांचा समावेश सर्व ठिकाणी असला पाहिजे. आणि हा सार्वत्रिकतेचा अजेंडा जगातील सर्वात असुरक्षित आणि उपेक्षित घटकांच्या सहभागातून उभारला गेला पाहिजे. कारण आता विकासासाठी केवळ आर्थिक बाबींवर लक्ष केंद्रित न करता अधिक न्याय अधिक समान असा समाज आणि आपला सुरक्षित आणि समृद्ध असा ग्रह (पृथ्वी) या बाबींवर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. तरच शास्वत विकासाची ध्येये आपण साध्य करू शकू.

शास्वत विकासाची ध्येये आणि भारतातील राज्यांच्या भूमिका:

भारताचा विचार करता शास्वत विकासाच्या ध्येयांच्या प्राप्तीसाठी भारत सरकारचा थिंक टँक असलेल्या नीती आयोगाला काही जबाबदाऱ्या सोपविण्यात आल्या आहेत. त्यामध्ये SDG चे समन्वय साधणे, SDG आणि त्याच्या लक्ष्यांशी संबंधित योजनांचे मॉनिंग करणे, प्रत्येक लक्ष्य साध्य करण्यासाठी नेतृत्व आणि समर्थन देणारे मंत्रालये ओळखणे इत्यादी कामे सोपविण्यात आली आहेत. त्याव्यतिरिक्त सांख्यिकीय आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय SDG चे राष्ट्रीय निर्देशक विकसित करण्यासाठी विविध चर्चांचे नेतृत्व करत आहे. तसेच भारताच्या SDG च्या प्रगतीसाठी राज्यसरकारे महत्वाची आहेत. कारण या शास्वत विकासाची ध्येये गाठताना राज्य

सरकारांनी लोकांना प्रथम स्थान देण्यासाठी आणि या विकासापासून कोणीही मागे राहणार नाही याची खात्री करण्यासाठी सर्वोत्तम स्थान देण्यात आले आहे. त्यामुळे प्रत्येक राज्यांची भूमिका याठिकाणी महत्वपूर्ण आहे.

महाराष्ट्र शास्वत विकास ध्येय राज्य निर्देशक आराखडा:

महाराष्ट्राच्या अर्थ व सांख्यिकीय संचलनालय नियोजन विभागाने २०२२ साली महाराष्ट्रासाठी २३७ निर्देशकांचा शास्वत विकास ध्येयांचा राज्य निर्देशक आराखडा सादर केला आहे. त्यामध्ये समाजातील दुर्लक्षित, वंचित, मागासलेले घटकांच्या प्रगतीसाठी या घटकांना शास्वत विकासाच्या ध्येयात सहभागी करून समान न्याय, समानता, लाभ मिळावा आणि सर्वासोबत त्यांचाही विकास व्हावा यादृष्टीने लक्ष्य ठरविण्यात आले आहेत. त्यामधील सामाजिक न्याय, समानता, मुलभूत सोयी – सुविधा, या संदर्भातील ध्येय खालीलप्रमाणे.

१) २०३० पर्यंत तळागळासह सर्व स्तरातील लोकांसाठी समुचित सामाजिक सुरक्षा यंत्रणा व उपाययोजना राबविणे व पोहोचविणे.

२) २०३० पर्यंत सर्व दुर्बल घटकांना मुलभूत सेवा, नैसर्गिक साधन संपत्ती, नवीन तंत्रज्ञान इत्यादि स्वरूपातील समान हक्क असेल याची निश्चिती करणे.

३) सार्वजनिक सेवा पायाभूत सोयी सुविधा आणि सामाजिक संरक्षण विषयक धोरणे यांना मान्यता देणे आणि मूल्यमापन करणे.

४) २०३० पर्यंत सर्वांसाठी व सामान्यपणे सुरक्षित पेयजल मिळण्याचे उद्दिष्ट्ये साध्य करणे.

५) २०३० पर्यंत युवक, विकलांग, महिला, पुरुष यांच्यासाठी पूर्णवेळ प्रतिष्ठापुर्वक समान काम आणि समान वेतन देणे.

६) प्रादेशिक पायाभूत सोयी सुविधांसह आर्थिक विकास व सुखकर मानवीजीवन यासाठी दर्जेदार शास्वत पायाभूत सुविधांचा विकास करणे.

७) २०३० पर्यंत वय, लिंग, विकलांगता, वंश, कुळ, मूळ, धर्म किंवा आर्थिक व इतर कोणत्याही बाबींचा आधार न घेता सर्वांच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय समावेशाला चालना देणे.

८) भेदभावकारी कायदे, धोरणे व प्रथा बंड करून उचित कायदे, धोरणे व कारवाई यांना चालना देणे आणि परिणामांमधील असमानता दूर करणे.

९) वित्तीय, वेतन विषयक व सामाजिक संरक्षणविषयक धोरणांचा स्वीकार करणे आणि सातत्यपूर्ण प्रयत्नातून अधिकाधिक समानता साध्य करणे.

१०) २०३० पर्यंत सर्वांसाठी पर्याप्त, सुरक्षित आणि परवडणारी घरे आणि मुलभूत सेवा मिळण्याची सुनिश्चिती करणे.

११) सर्व स्तरावर प्रतिसादक्षम, स्वावेशक, सहभागात्मक आणि प्रतिनिधिक अशा निर्णय प्रक्रियेची सुनिश्चिती करणे.

१२) शास्वत विकासासाठी भेदभाव विरहीत कायदे व धोरणे यांचे प्रचालन करून अंमलबजावणी करणे.

शास्वत विकास ध्येयांसाठी भारताची नवरत्न संकल्पना:

जागतिक शास्वत विकास कार्यक्रम २०३० च्या भारतात प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी भारत सरकार कटिबद्ध आहे. भारताची राष्ट्रीय विकास ध्येये व 'सर्वांची योजना सर्वांचा विकास' किंवा 'सर्वासोबत आणि सर्वांसाठी विकास' ही धोरणे शास्वत विकासाची ध्येये साध्य करण्यासाठी अनुरूप स्वरूपाची आहेतच त्याचबरोबर विविध संस्था, संघटना, खाजगी क्षेत्रे, तरुण, समुदाय आणि घटकांच्या समन्वयातून ही शास्वत विकासाची ध्येये साध्य करणे निश्चितच शक्य होणार आहे. भारत सरकारच्या पंचायतराज विभाग आणि तज्ञ गटांच्या माध्यमातून शास्वत विकासाची ही ध्येये साध्य करण्यासाठी खालीलप्रमाणे संकल्पनात्मक दृष्टिकोनाचा अवलंब केला आहे.

१) गरिबी मुक्त आणि उपजीविका वृद्धीस पोषक गाव २) आरोग्यदायी गाव ३) बालस्नेही गाव

४) जल समृद्ध गाव ५) स्वच्छ आणि हरित गाव ६) स्वयंपूर्ण पायाभूत सुविधायुक्त गाव

७) सामाजिक दृष्ट्या सुरक्षित गाव ८) सुशासनयुक्त गाव ९) लिंग समभाव पोषक गाव

वरील नवरत्न संकल्पना मधील संकल्पना क्रमांक २, ४, ५, ६, ७ या संकल्पना शास्वत विकासात दलित वस्त्यांच्या विकासाशी संबंधित आहेत. त्या खालीलप्रमाणे अभ्यासता येतात.

संकल्पना क्र. २ – आरोग्यदायी गाव: या संकल्पनेत असे गाव ज्या गावात सर्व वयोगटातील सर्व समाज घटकांच्या आरोग्याची खात्री असेल.

संकल्पना क्र.४ जल समृद्ध गाव – या संकल्पनेत गावाच्या प्रत्येक घरांसाठी नळजोडणीद्वारे गुणवत्तापूर्ण आणि दर्जेदार पाणीपुरवठा आणि पाण्याच्या निचर्याची व्यवस्था

संकल्पना क्र. ५ स्वच्छ व हरित गाव – या संकल्पनेत असे गाव ज्यामध्ये गावातील प्रत्येक परिसर, प्रत्येक वस्त्या यांमध्ये स्वच्छता असणे.

संकल्पना क्र. ६ स्वयंपूर्ण पायाभूत सुविधायुक्त गाव – या संकल्पनेत पायाभूत सोयी- सुविधांच्या दृष्टीने गाव स्वयंपूर्ण करणे. गावातील प्रत्येक घटकांना पुरेशा पायाभूत सोयी-सुविधा उपलब्ध करून देणे. पक्के रस्ते, गटारी, सौर पथदिवे इत्यादींची व्यवस्था असणे

संकल्पना क्र. ७ सामाजिक दृष्ट्या सुरक्षित गाव – या संकल्पनेत गावात प्रत्येक व्यक्तीची घेतली जाते याची भावना सर्व गावकऱ्यांमध्ये निर्माण करणे गावातील असुरक्षित, दुर्बल घटकांच्या मानवी हक्कांचे संरक्षण यंत्रणा निर्माण करणे जेणे करून सर्व घटकांना विकासामध्ये सोबत घेऊन जाणे शक्य होईल.

वरील विवेचनात आपण शास्वत विकास ध्येये, भारत सरकारची भूमिका, पंचायतराज विभागाच्या शास्वत विकास ध्येयाच्या संकल्पना यांची माहिती घेतली आता खालीलप्रमाणे महाराष्ट्रातील दलित वस्त्यांची शास्वत विकास काळातील स्थिती अभ्यासुया.

महाराष्ट्रातच नाही तर संपूर्ण देशभरात अभ्यासात असे आढळून आले आहे कि, भारतातील बहुसंख्य गावांत दलित समाज घटकांच्या वस्त्या किंवा निवासस्थाने ही अगदी गावकुसाच्या बाहेर वसलेली असतात अर्थातच अगदी प्राचीन कालपासूनच दलित घटकांची अशी अवस्था असल्याचे आढळून येते. परंतु आताच्या आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या युगात देखील गावाबाहेरील दलित वस्त्यांची जागा आणि अवस्था फारशी बदललेली दिसत नाही. आजही या दलित वस्त्या गावाच्या बाहेरच वसलेल्या आहेत. असे असले तरी शासनाचा या वस्त्यांची दयनीय स्थिती बदलण्यासाठी, त्यांचा विकास करण्यासाठी सतत प्रयत्न सुरुच आहे. ही सामाजिक असमानता मिटवण्यासाठी आणि दलित वस्त्यांतील घटकांचा विकास साधण्यासाठी, या वस्त्यांकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलण्यासाठी शासन वेळोवेळी प्रयत्न करत आहे. महाराष्ट्रात अनुसूचित जाती व नवबौद्ध घटक यांचा विकास करण्यासाठी सन १९७४ सालापासून ‘दलित वस्ती सुधार योजना’ महाराष्ट्र शासनाच्या समाजकल्याण विभाग सध्याचा (समाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग) या मार्फत आजतागायत राबविली जात आहे.

दलित वस्तीची व्याख्या:

“दलित वस्ती म्हणजे अनुसूचित जातींच्या समाजाचे लोक समुहाने गावाच्या परिसिमेत वास्तव्य करून राहतात तसेच बऱ्याचदा अनुसूचित जातीपैकी उपजाती व जातीनिहाय घरे वेगवेगळ्या समुहाने एकत्रित वास्तव्य करून राहतात व अशा प्रकारे वास्तव्य करून असलेल्या सर्व जाती/ उपजाती यांची एकूण लोकसंख्येच्या ५०% पेक्षा अधिक असल्यास त्यास ‘दलित वस्ती’ असे संबोधण्यात आले आहे”.

योजनेचा उद्देश :

अनुसूचित जाती व नवबौद्ध घटकांच्या वस्त्यांमध्ये पायाभूत सोयी- सुविधांची उपलब्धता करून वस्त्यांचा विकास करणे.

योजने स्वरूप:

अनुसूचित जाती व नवबौद्ध घटकांच्या वस्त्या गावाच्या परिसिमेत वसलेल्या असल्या तरी त्यांना मुलभूत सोयी – सुविधांचा लाभ मिळत नाही त्यासाठी अशा सुविधा उपलब्ध व्हाव्यात आणि शास्वत विकासात या वस्त्यांतील

समाज घटक विकसित व्हावेत यासाठी खालीलप्रमाणे पायाभूत सोयी-सुविधा सदर योजनेच्या माध्यमातून उपलब्ध करून दिल्या जातात ज्यामध्ये,

- १) पाणी पुरवठ्याची कामे
- २) मलनिस्सारण
- ३) पर्जन्य व सांड पाण्याचा निचरा
- ४) गटारी बांधणे
- ५) अंतर्गत पक्के रस्ते
- ६) पोहोच रस्ते
- ७) पथदिवे
- ८) समाज मंदिर, वाचनालय इत्यादी कामे करून दलित वस्त्यांमध्ये पायाभूत सोयी-सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात.

योजनेचे निकष आणि मंजूरी प्रक्रिया :

- १) गावातील एकूण लोकसंख्येच्या अनुशंगाने जनगणनेच्या निकषांनुसार सदर वस्ती दलित वस्ती म्हणून घोषित करून ग्रामसभेने ठराव घेतला जातो व तो ग्रामपंचायतीकडे सादर केला जातो.
- २) ग्रामपंचायतीकडून प्राप्त झालेला ठराव, स्थानिक गरजा व परिस्थिती लक्षात घेऊन विकास कामांचा एक बृहत आराखडा तयार केला जाऊन तो गटविकास अधिकारी यांचेकडे सोपविला जातो.
- ३) गट विकास अधिकारी तो प्रस्ताव समाजकल्याण अधिकारी जिल्हा परिषद यांचे मार्फत मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांचेकडे पाठवला जातो.
- ४) मुख्य कार्यकारी अधिकारी प्राप्त प्रस्तावानुसार दलित वस्त्यांची घोषणा करतात.
- ५) जिल्हा परिषद मुख्य कार्यकारी अधिकारी जिल्ह्याचा एक बृहत आराखडा तयार करून प्रादेशिक समाजकल्याण उपयुक्त यांची मान्यता घेतात.
- ६) घोषित दलित वस्त्यांचे GIS Mapping करून त्यांचा Electronic Data तयार केला जातो व तो जिल्हा परिषदेच्या संकेतस्थळावर प्रसिद्ध केला जातो.
- ७) दलित वस्त्यांचा बृहत आराखडा हा ५ वर्षासाठी असतो एकदा अनुदान दिल्या नंतर परत ५ वर्षे अनुदान दिले जात नाही.

दलित वस्ती अनुदान स्वरूप:

तक्ता क्र.१ दलित वस्ती सुधार योजनेच्या अनुदानातील वाढ :

अ.क्र.	दलित वस्ती लोकसंख्या	अनुदान रक्कम (लाखात)
१)	१० ते २५	२.००
२)	२६ ते ५०	५.००
३)	५१ ते १००	८.००
४)	१०१ ते १५०	१२.००
५)	१५१ ते ३००	१५.००
६)	३०१ च्या पुढे	२०.००

स्त्रोत (सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग शासन निर्णय क्र.दवसु-२०११/प्र.क्र.-४४२/मंत्रालय विस्तार भवन ५ डिसेंबर २०११)

तक्ता क्र.२ ग्रामिण व शहरी भागातील एकूण दलित वस्त्यांची संख्या

ग्रामिण दलित वस्त्यांची संख्या	शहरी दलित वस्त्यांची संख्या
३७६०४	३३२

स्त्रोत (महाराष्ट्र दलित वस्ती सर्वेक्षण अहवाल २००१)

तक्ता क्र. ३ महाराष्ट्रातील विभाग निहाय एकूण घोषित दलित वस्त्यांची संख्या

अ.क्र.	विभाग	घोषित दलित वस्त्यांची संख्या
१.	कोकण	३०७७
२.	नाशिक	७९५५
३.	पुणे	१२२२४
४.	औरंगाबाद	१४९०१
५.	अमरावती	९७०२
६.	नागपूर	७२८२
एकूण		५५१४१

स्त्रोत (दलित वस्ती सुधार योजना मूल्यमापन अहवाल अर्थ व सांख्यिकीय संचलनालय २०१८ -१९)

तक्ता क्र ४. महाराष्ट्रातील विभागनिहाय ५०% पेक्षा अधिक अनु. जातींची लोकसंख्या असलेल्या गावांची संख्या आणि ५०% पेक्षा जास्त अनु. जातींची लोकसंख्या असलेले जिल्हे व गावांची संख्या.

अ.क्र.	विभाग	गावांची संख्या	जिल्हे	गावांची संख्या
१.	अमरावती	४०९	अमरावती	१२७
२.	औरंगाबाद	४४	उस्मानाबाद	०५
३.	नागपूर	२५५	नागपूर	५६
४.	नाशिक	२८	जळगाव	३
५.	पुणे	७३	सोलापूर	४
६.	कोकण	२९	रत्नागिरी	१२
७.	लातूर	४४	लातूर	०६
एकूण		८८२		२१३

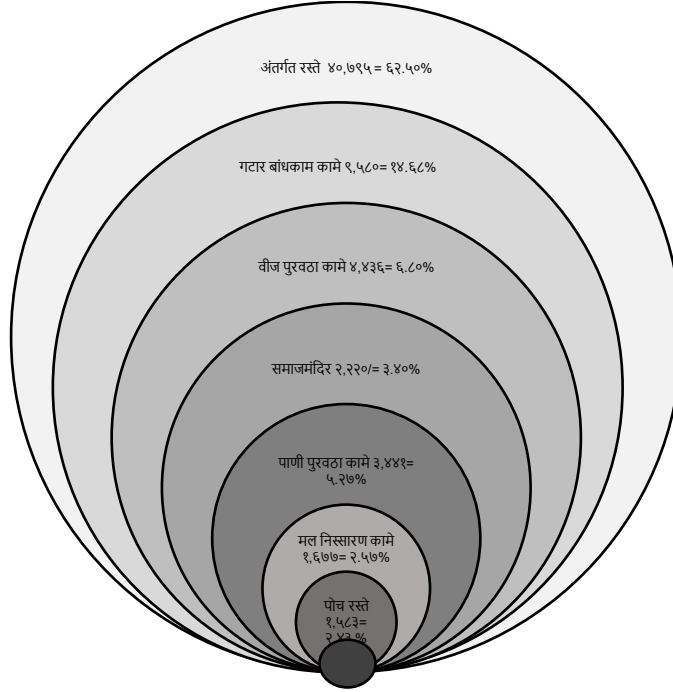
स्त्रोत (महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातींच्या वस्त्यांमधील सोयी-सुविधांचा सर्वेक्षण अहवाल, बार्टी, पुणे २०२०)

**तक्ता क्र. ५ सन २०१२ ते २०१७ या कालावधीत वर्षनिहाय नियतव्यय, प्राप्त निधी व खर्च झालेला निधी.
(रु. कोटीत)**

अ.क्र.	वर्ष	मंजूर नियतव्यय	प्राप्त निधी	खर्च	निधीशी खर्चाची प्राप्त टक्केवारी
१.	२०१२ – १३	३८८.८९	३७२.५४	२९२.७२	७८.५७
२.	२०१३ – १४	४६६.३४	४३९.०४	४२३.००	९६.३५
३.	२०१४ - १५	५१९.१४	४९९.७९	४६०.६२	९२.१६
४.	२०१५ – १६	८०५.२९	७०५.८९	५५७.०१	७८.९१
५.	२०१६ – १७	७४४.००	७३९.३०	५१२.५३	६९.३३
एकूण		२,९२३.६६	२७५६.५६	२२४५.८७	८१.४७

स्त्रोत (दलित वस्ती सुधार योजना मूल्यमापन अहवाल अर्थ व सांख्यिकीय संचलनालय २०१८ -१९)

आकृती क्र. १ दलित वस्ती सुधार योजना मुल्यमापन अहवाल २०१८-१९ मध्ये दलित वस्ती सुधार योजनेच्या कामांची स्थिती

तक्ते आणि आकृती विश्लेषण :

तक्ता क्र. १ नुसार दलित वस्ती सुधार योजनेचे अनुदान वस्तीमधील लोकसंख्येच्या आधारावर दिले जाते. १० ते २५ लोकसंख्येसाठी २ लाख, २६ ते ५० लोकसंख्येसाठी ५ लाख, ५१ ते १०० लोकसंख्येसाठी ८ लाख, १०१ ते १५० लोकसंख्येसाठी १२ लाख, १५१ ते ३०० लोकसंख्येसाठी १५ लाख आणि ३०१ इतक्या लोकसंख्येपेक्षा जास्त लोकसंख्येसाठी २० लाख. अशा स्वरूपात अनुदान दिले जाते.

तक्ता क्र. २ महाराष्ट्रातील दलित सर्वेक्षण अहवालानुसार महाराष्ट्र राज्यातील ग्रामिण दलित वस्त्यांची संख्या ३७६०४ इतकी तर शहरी भागातील दलित वस्त्यांची संख्या ३३२ इतकी असल्याचे नमूद करण्यात आले आहे.

तक्ता क्र. ३ महाराष्ट्रातील विभाग निहाय एकूण घोषित दलित वस्त्यांची संख्या ही विभागनिहाय कोकण विभागात ३,०७७, नाशिक विभागात ७,९५५, पुणे विभागात १२,२२४, औरंगाबाद विभागात १४,९०१, अमरावती विभागात ९,७०२, नागपूर विभागात ७,२८२ इतकी असून एकूण संख्या ५५१४१ इतकी आहे.

तक्ता क्र. ४ महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातींची लोकसंख्या ५०% हून अधिक असलेले विभाग अमरावती - ४०९, औरंगाबाद - ४४, नागपूर - २५५, नाशिक - २८, पुणे - ७३, कोकण - २९, लातूर - ४४ आहेत. तर अनुसूचित जातींची लोकसंख्या ५०% पेक्षा अधिक असलेले विभागातील जिल्हे आणि त्या जिल्ह्यातील गावांची संख्या अमरावती जिल्हा - १२७ गावे, उस्मानाबाद जिल्हा - ०५ गावे, नागपूर जिल्हा - ५६ गावे, जळगाव जिल्हा - ०३ गावे, सोलापूर जिल्हा - ०४ गावे, रत्नागिरी जिल्हा - १२ गावे, लातूर जिल्हा - ०६ गावे याप्रमाणे आहेत.

तक्ता क्र. ५ सन २०१२ ते २०१७ या कालावधीत खर्चाची टक्केवारी सन २०१२ - १३ = ७८.५७%, सन २०१३ - १४ = ९६.३५%, सन २०१४ - १५ = ९२.१६%, सन २०१५ - १६ = ७८.९१%, सन २०१६ - १७ = ६९.३३% तर एकूण खर्चाची टक्केवारी ८१.४७% इतकी आहे.

आकृती क्र. १ आकृतीमध्ये महाराष्ट्रातील दलित वस्त्यांमधील सन २०१२-१३ ते २०१६-१७ या कालावधीत पुर्ण झालेल्या कामांची संख्या दर्शवण्यात आली आहे. त्यामध्ये वस्त्यांमधील अंतर्गत रस्त्यांची कामे ६२.५०%, गटारीची कामे १४.६८%, वीज पुरवठ्याची कामे ६.८०%, पाणी पुरवठ्याची कामे ५.२७%, समाज मंदिराची कामे ३.४०%, मल निस्सारणाची कामे २.५७%, पोच रस्त्यांची कामे २.४३%, पर्जन्य पाणी निचऱ्याची कामे ०.०३% तर इतर कामे २.३३% इतक्या प्रमाणात करण्यात आलेली आहेत.

सर्वाधिक झालेल्या कामांमध्ये अंतर्गत रस्त्यांची कामे ६२.५०%

गटार बांधकामाची कामे १४.६८%

वरील आठ ८ प्रकारांतील कामांपैकी इतर प्रकारातील कामे २.३३% पाच वर्षांच्या कालावधीत करण्यात आली असून पर्जन्य पाण्याच्या निचऱ्याच्या कामांचे प्रमाण खूप नगण्य अशा स्वरूपाचे दिसते.

निष्कर्ष :

शास्वत विकासातील १७ उद्दिष्टांपैकी अनेक उद्दिष्टे जगभरातील जाती आणि वंशावर आधारित भेदभाव सहन करणाऱ्या कोट्यावधी लोकांशी संबंधित आहेत. जाती आणि समान प्रणालीच्या आधारावर भेदभाव हे गरिबी, असमानता आणि प्रभावित समुदायांच्या सामाजिक बहिष्काराचे एक प्रमुख कारण आहे. त्यामुळे शास्वत विकास अजेंड्याच्या अंमलबजावणी मध्ये जाती-विशिष्ट निर्देशकांचा विचार व्हावा जेणे करून SDG साध्य होतील. म्हणजेच शास्वत विकासात 'कोणीही मागे राहणार नाही', अर्थातच त्या दृष्टीनेच शासनाचे प्रयत्न सुरु आहेतच यात शंका नाही. कारण भारतातील प्रत्येक योजनेची निर्मिती किंवा अगोदरच्या योजनांची अंमलबजावणी करतांना गरिबी निर्मुलन, समानता, न्याय या बाबींचा विचार योजनांमध्ये आणि कल्याण कार्यक्रमांमध्ये दिसून येतो. महाराष्ट्रातील दलित वस्ती सुधार योजनेत देखील वेळोवेळी परिस्थितीनुरूप, लोकांच्या स्थानिक गरजा लक्षात घेऊन बदल करण्यात आल्याचे दिसते. परंतु राज्यभर या योजनेची अंमलबजावणी करतांना काही योजनेच्या बाबतीत काही चांगल्या बाबीही होतात आणि काही बाबतीत काही त्रुटी देखील राहतात.

वरील शोधपत्रात शास्वत विकासाची ध्येय आणि महाराष्ट्रातील दलित वस्त्या यांच्या स्थितीचे अध्ययन केले आहे. त्यात काही प्रमुख निष्कर्ष निदर्शनास आले आहेत ते खालीलप्रमाणे.

१) शास्वत विकासातील पहिल्या आणि दुसऱ्या ध्येयाचा आणि भारत सरकारच्या नवरत्न संकल्पनेचा दलित वस्ती सुधार योजनेशी सहसंबंध आहे तो असा कि दलित वस्त्यांमध्ये वास्तव्य करणारे सर्व घटक हे जवळ जवळ गरिबीत जीवन जगत असतात. त्यांना दारिद्र्याची झळ सहन करावी लागते. त्या अनुशंगाने शास्वत विकासाचे पहिले ध्येय हे सर्व घटकांच्या गरिबी निर्मुलनासाठी आहे.

२) शास्वत विकासातील तिसरे आणि सहावे ध्येय हे सर्वांसाठी चांगले आरोग्य, कल्याण आणि सर्व सामाजिक घटकांना स्वच्छ पाणी उपलब्धतेशी संबंधित आहे.

३) ध्येय क्रमांक ९ हे सर्व सामाजिक घटकांसाठी उद्योग निर्मितीसाठी प्रोत्साहन आणि मदत तसेच त्यांच्या हाताला योग्य काम आणि समान कामासाठी समान मोबदला यावर लक्ष देते. त्याचबरोबर सर्व सामाजिक घटकांच्या विकासासाठी पायाभूत सोयी – सुविधांसाठी कटीबद्धतेवर लक्ष पुरविते.

४) ध्येय क्रमांक १० हे सामाजिक असमानता कमी करण्यासाठी महत्वाचे आहे कारण गावांच्या वेशीबाहेर वास्तव्य करून राहणारे सामाजिक छेद हे सामाजिक भेदभाव आणि सामाजिक बहिष्काराचे उदाहरण आहे. त्यामुळे दलित वस्ती सुधार योजनेच्या माध्यमातून या गावकुसाबाहेरच्या सामाजिक घटकांच्या बाबतीतली असमानता कमी करण्याचा प्रयत्न आहे.

५) ध्येय क्रमांक १६ हे सर्व सामाजिक घटकांसाठी शांतता, न्याय यावर लक्ष केंद्रित करते. कारण समाजात अनेक प्रकारच्या घटना घडतात त्यात सामाजिक भेदभाव हे देखील महत्वाचे कारण त्यासाठी असु शकते त्यामुळे सर्व समाजात सर्व घटकांना शांततेने जीवन जगता यावे आणि सर्व सामाजिक घटकांना सर्व बाबतीत समान न्याय मिळावा यादृष्टीने हे ध्येय महत्वपूर्ण आहे.

६) दलित वस्ती सुधार योजनेच्या अंमलबजावणी साठी निधीच्या उपलब्धतेचे प्रमाण चांगले आहे परंतु वस्त्यांमधील करावयाच्या कामांची स्थिती ही कमी-अधिक स्वरूपात दिसते. कारण उपलब्ध आकडेवारी वरून असे निदर्शनास येते कि, योजनेचा निधी/अनुदानाचा ठराविक कामांसाठीच वापर करण्यात आला असून बाकी कामांच्या बाबतीत उदासीनता दिसते.

संदर्भ सूची:

- १) undp.org
- २) india.un.org
- ३) महाराष्ट्र शास्वत विकास ध्येये राज्य निर्देशक आराखडा, महाराष्ट्र अर्थ व सांख्यिकीय संचलनालय नियोजन विभाग, २०२२
- ४) mahaegram.co.in
- ५) वाटचाल, सामाजिक न्यायच्या दिशेने, सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, महाराष्ट्र शासन.
- ६) दलित वस्ती सुधार योजना मुल्यमापन अहवाल, अर्थ व सांख्यिकीय संचलनालय नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, २०१८ – १९
- ७) महाराष्ट्र दलित वस्ती सर्वेक्षण अहवाल, अर्थ व सांख्यिकीय संचलनालय नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, २००१.
- ८) महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातींच्या वस्त्यांमधील सोयी-सुविधांचे सर्वेक्षण अहवाल, बार्टी, पुणे, २०२०.
- ९) शासन निर्णय, सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग शा.नि.क्रमांक : दवसु-२०११/प्र.क्र. ४४२/ अजाक, मंत्रालय विस्तार भवन, मुंबई दिनांक ५ डिसेंबर २०११.
- १०) शासन निर्णय समाजकल्याण, सांस्कृतिक कार्य, क्रीडा व पर्यटन विभाग शा.नि.क्रमांक – एससीडब्ल्यू १०४७/५८ व्ही/ मावक-मंत्रालय विस्तार भवन, मुंबई दिनांक १४ जुन १९७४.
- ११) शासन निर्णय सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग शासन निर्णय क्रमांक :- दवसु-२०१३/प्र.क्र. ८५/ अजाक- १ मंत्रालय विस्तार भवन मुंबई, दिनांक १ ऑगस्ट २०१३.
- १२) idsn.org

आदिवासी विद्यार्थ्यांचे व्यावसायिक शिक्षणानंतरचे जीवन: संधी आणि आव्हाने

सौ. शितल सचिन वकारे

संशोधक विद्यार्थी, पंडित जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय, अमळनेर.

प्रा. डॉ. अस्मिता धनवंत सरवैया

सहयोगी प्राध्यापक तथा संशोधन मार्गदर्शक

गोष्टवारा

आदिवासी समाज हा भारतीय संस्कृतीचा एक महत्वाचा भाग असून त्यांची पारंपरिक जीवनशैली, संस्कृती आणि शिक्षणाची परिस्थिती वेगळी आहे. सरकारच्या विविध योजनांमुळे आदिवासी विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक शिक्षणाची संधी मिळत आहे. मात्र, या शिक्षणानंतर त्यांना मिळणाऱ्या संधी आणि समोर येणारी आव्हाने यांचा अभ्यास करणे महत्वाचे आहे. हा संशोधन पेपर आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या व्यावसायिक शिक्षणानंतरच्या जीवनावर प्रकाश टाकतो. व्यावसायिक शिक्षणामुळे त्यांना स्वयंरोजगार व नोकरीच्या संधी मिळतात, परंतु सामाजिक, आर्थिक, आणि सांस्कृतिक अडथळे देखील त्यांच्यासमोर येतात. संशोधनात शिक्षणानंतरच्या रोजगाराच्या उपलब्ध संधी, उद्योजकतेसाठी असलेले अनुकूल घटक, तसेच व्यावसायिक शिक्षणाच्या व्यावहारिक उपयोगितेचे मूल्यांकन केले आहे.

महत्त्वपूर्ण शब्द :- आदिवासी विद्यार्थी, जीवन संधी आणि आव्हाने

प्रस्तावना :-

भारतातील आदिवासी समाज हा देशाच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक विविधतेचा एक महत्त्वपूर्ण भाग आहे. परंतु ऐतिहासिकदृष्ट्या पाहता, त्यांना शिक्षण आणि आर्थिक विकासाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी मोठे प्रयत्न करावे लागले आहेत. शिक्षण हा कोणत्याही समाजाच्या विकासाचा मूलभूत घटक आहे आणि त्यात व्यावसायिक शिक्षणाला (Vocational Education) विशेष महत्त्व आहे. व्यावसायिक शिक्षण हे केवळ पुस्तकी ज्ञान देण्यापेक्षा प्रत्यक्ष कौशल्य विकसित करण्यावर भर देते, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना जलद आणि स्थिर रोजगार मिळविण्यास मदत होते.

सरकार आणि विविध स्वयंसेवी संस्थांनी आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षणाच्या संधी वाढविण्यासाठी अनेक योजना आणल्या आहेत. प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना (PMKVY), दीनदयाळ उपाध्याय ग्रामीण कौशल्य योजना (DDU-GKY), TRIFED, आणि विविध राज्य सरकारांच्या विशेष योजना यामध्ये महत्वाचा वाटा उचलतात. या माध्यमातून आदिवासी तरुणांना औद्योगिक, कृषी, माहिती तंत्रज्ञान, आरोग्य सेवा आणि अन्य क्षेत्रांमध्ये प्रशिक्षण मिळते. मात्र, व्यावसायिक शिक्षण घेतल्यानंतर आदिवासी विद्यार्थ्यांना अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागते. रोजगाराच्या मर्यादित संधी, कौशल्यविकासासाठी अपुरी सुविधा, सामाजिक-आर्थिक अडथळे, पारंपरिक शिक्षण प्रणालीतील तफावत आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापराबाबतची कमतरता ही काही प्रमुख समस्या आहेत. काही ठिकाणी अद्यापही सामाजिक भेदभाव आणि आदिवासींवरील पारंपरिक दृष्टिकोनामुळे त्यांना मुख्य प्रवाहात येण्यास अडचणी येतात. या संशोधनात आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या व्यावसायिक शिक्षणानंतरच्या आयुष्याचा सखोल अभ्यास केला जाईल. त्यांच्यासमोरील संधी आणि अडथळ्यांचे विश्लेषण करून त्यावर उपाय शोधण्याचा प्रयत्न केला जाईल.

संशोधनाचा उद्देश :-

1. आदिवासी विद्यार्थ्यांचे व्यावसायिक शिक्षण पूर्ण केल्यानंतरच्या जीवनशैलीचा अभ्यास करणे.
2. शिक्षणानंतर त्यांना उपलब्ध रोजगाराच्या संधींचे मूल्यमापन करणे.

गृहीतके :-

1. व्यावसायिक शिक्षणामुळे आदिवासी विद्यार्थ्यांचे सामाजिक आणि आर्थिक जीवनमान सुधारते.
2. शासनाच्या योजना आणि धोरणे आदिवासी विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक शिक्षणात प्रोत्साहन देतात.

संशोधन पद्धती :-

सदर पेपर हा प्रकाशित, अप्रकाशित, संदर्भ पुस्तके, जनरल शोध प्रबंध, निबंध लेख, सरकारी अहवाल संपूर्ण लिखित, अलिखित पुस्तके, वर्तमानपत्र, इंटरनेट लेख इत्यादी माध्यमातून दुय्यम स्रोतांच्या माध्यमातून संकलित केलेल्या तथ्यांवर आधारित आहे.

अभ्यासाचे महत्त्व :-

आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या व्यवसायिक शिक्षणानंतरच्या जीवनावर संशोधन करणे आवश्यक आहे, कारण हे शिक्षण त्यांना आर्थिक स्थैर्य, सामाजिक उन्नती आणि आत्मनिर्भरता प्रदान करण्यास मदत करते. परंतु, त्यासोबत अनेक आव्हाने देखील येतात. या अभ्यासाद्वारे, आदिवासी विद्यार्थ्यांसमोरील अडचणी समजून घेता येतील आणि त्यावर उपाय शोधण्यास मदत होईल.

आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी व्यवसायिक शिक्षणाचे महत्त्व

- 1. रोजगाराच्या संधी:-** व्यवसायिक शिक्षणामुळे त्यांना सरकारी व खासगी क्षेत्रात नोकऱ्या मिळण्यास मदत होते.
- 2. उद्योजकतेस चालना:-** पारंपरिक व्यवसाय आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने नवीन उद्योग सुरू करता येतात.
- 3. सामाजिक परिवर्तन:-** शिक्षणामुळे समाजात आदिवासी विद्यार्थ्यांचा सन्मान वाढतो आणि त्यांचा आत्मविश्वास वाढतो.
- 4. आर्थिक सक्षमीकरण:-** व्यवसायिक कौशल्यांमुळे उत्पन्न वाढते, ज्यामुळे कुटुंब आणि समाजाची आर्थिक स्थिती सुधारते.
- 5. स्थानिक विकास:-** शिक्षण घेतलेले आदिवासी विद्यार्थी आपल्या समाजाच्या विकासासाठी योगदान देऊ शकतात.

विषय विवेचन :

आधुनिक जगात शिक्षण हे सामाजिक आणि आर्थिक प्रगतीचे महत्त्वाचे साधन आहे. भारतातील आदिवासी समुदाय पारंपरिक जीवनशैली, नैसर्गिक संसाधनांवर आधारित अर्थव्यवस्था, आणि सांस्कृतिक वारसा यांसह जगतो. तथापि, औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणामुळे आदिवासी समाजाला आपल्या पारंपरिक रोजगाराच्या संधींमध्ये मोठे बदल अनुभवावे लागत आहेत.

व्यवसायिक शिक्षण (Vocational Education) हे कौशल्याधारित शिक्षण असून, त्याद्वारे विद्यार्थ्यांना विशिष्ट क्षेत्रात तांत्रिक व व्यावसायिक कौशल्ये मिळतात. या शिक्षणामुळे आदिवासी युवकांना चांगल्या संधी मिळू शकतात, मात्र अद्याप अनेक आव्हाने त्यांच्यासमोर आहेत. व्यवसायिक शिक्षण घेतल्यानंतरही त्यांना स्थिर नोकरी मिळेलच असे नाही, आणि अनेकदा सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक अडथळ्यांमुळे त्यांचा अपेक्षित प्रगती दर संथ राहतो.

या संशोधनाद्वारे, "आदिवासी विद्यार्थ्यांचे व्यवसायिक शिक्षणानंतरचे जीवन: संधी आणि आव्हाने" या विषयाचा सखोल अभ्यास केला जाईल. या संशोधनात व्यवसायिक शिक्षण घेतल्यानंतर आदिवासी युवकांना कोणत्या प्रकारच्या रोजगाराच्या संधी मिळतात, त्यांना कोणत्या आव्हानांचा सामना करावा लागतो, आणि या समस्यांचे संभाव्य समाधान कोणते असू शकते, याचा शोध घेतला जाईल.

व्यावसायिक शिक्षण: संकल्पना आणि महत्त्व

व्यवसायिक शिक्षण म्हणजे विद्यार्थ्यांना विशिष्ट कौशल्ये, तांत्रिक ज्ञान आणि प्रत्यक्ष अनुभव प्रदान करणारे शिक्षण, जे त्यांना रोजगार किंवा स्वयंरोजगारासाठी सक्षम बनवते. पारंपरिक शैक्षणिक प्रणालीपेक्षा व्यवसायिक शिक्षण अधिक व्यावहारिक आणि कौशल्याधारित असते. आधुनिक अर्थव्यवस्थेत कुशल कामगारांची मागणी मोठ्या प्रमाणावर वाढली आहे. विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी भागातील तरुणांना रोजगाराच्या चांगल्या संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी व्यवसायिक शिक्षण महत्त्वपूर्ण ठरते. हे शिक्षण त्यांना केवळ शैक्षणिक ज्ञान देत नाही, तर त्यांच्या कौशल्यांचा विकास करून त्यांना आत्मनिर्भर बनवण्यास मदत करते.

आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी व्यवसायिक शिक्षणाच्या संधी

आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी व्यवसायिक शिक्षण अनेक संधी निर्माण करू शकते. पारंपरिक रोजगाराच्या मर्यादित संधींमुळे आदिवासी तरुणांना तांत्रिक कौशल्ये आणि आधुनिक प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे. सरकार तसेच विविध स्वयंसेवी संस्था आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी कौशल्यविकास कार्यक्रम, प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम आणि डिप्लोमा कोर्सेस उपलब्ध करून देतात. यामध्ये आयटीआय (ITI), पॉलिटेक्निक, कृषी तंत्रज्ञान, हॉटेल मॅनेजमेंट, संगणक शिक्षण, हातमाग आणि वस्त्रनिर्मिती यांसारख्या क्षेत्रांचा समावेश होतो.

व्यवसायिक शिक्षणानंतरच्या संधी

1. खाजगी आणि सरकारी क्षेत्रातील नोकऱ्या: बँकिंग, माहिती तंत्रज्ञान, आरोग्यसेवा, अभियांत्रिकी, शेती, शिक्षण आदी क्षेत्रांत रोजगार मिळू शकतो.
2. स्वयंरोजगार आणि स्टार्टअप्स: शेतीपूरक व्यवसाय, हस्तकला, कुटीर उद्योग, पारंपरिक औषधी व्यवसाय यासारख्या संधी.
3. सरकारी योजना आणि अनुदाने: 'स्टँड-अप इंडिया', 'स्किल इंडिया', 'मुद्रा योजना' यांसारख्या योजनांद्वारे मदत मिळू शकते.
4. सामाजिक कार्य आणि नेतृत्व: समाजसेवा आणि सामाजिक सुधारणांसाठी कार्य करण्याची संधी मिळते.

आढावे आणि अडचणी :-

1. शिक्षणाचा अभाव आणि गुणवत्ता:- अनेक ठिकाणी गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध नाहीत.
2. आर्थिक मर्यादा:- शिक्षण घेण्यासाठी आर्थिक पाठबळाची कमतरता असते.
3. संस्कृती आणि भाषेच्या अडचणी:- मुख्य प्रवाहातील शिक्षण आणि व्यवसायिक कौशल्य आत्मसात करताना भाषिक आणि सांस्कृतिक अडचणी येतात.
4. नोकरीतील अस्थिरता:- अनेकदा आदिवासी विद्यार्थ्यांना कमी वेतनाच्या किंवा अस्थिर नोकऱ्या मिळाल्यास अडचणी निर्माण होतात.
5. शासनाच्या योजना आणि अंमलबजावणीतील त्रुटी:- सरकारी योजनांची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होत नाही, त्यामुळे लाभ मिळण्यात अडथळे येतात.

निष्कर्ष :-

- व्यवसायिक शिक्षण हे कौशल्याधारित शिक्षण असून त्याद्वारे विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष रोजगार किंवा स्वयंरोजगाराच्या संधी मिळतात.
- आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी हे शिक्षण अत्यंत महत्वाचे आहे, कारण ते त्यांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनवते आणि जीवनमान उंचावण्यास मदत करते.
- सरकार आणि विविध संस्थांच्या मदतीने आयटीआय, पॉलिटेक्निक, कृषी तंत्रज्ञान, संगणक शिक्षण यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये विशेष संधी उपलब्ध होत आहेत.
- सरकारी योजनांचा प्रभावी लाभ घेऊन आदिवासी तरुणांना व्यवसायिक शिक्षणाकडे वळवणे आवश्यक आहे. यामुळे आदिवासी समाजाच्या सशक्तीकरणासह देशाच्या एकूण आर्थिक प्रगतीतही मोठा हातभार लागेल.

संदर्भ :-

1. बोधनकर सुधीर, (२००३) सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
2. आगलावे प्रदीप, सामाजिक संशोधन, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
3. प्रा. रा. ना. घाटोळे, संशोधन पद्धतीचे मूलतत्त्व व तंत्र, मंगेश प्रकाशन नागपूर.
4. [www.google.com / https://tribal.maharashtra.gov.in](https://tribal.maharashtra.gov.in)
5. "आदिवासी रोजगाराभिमुख व्यवसाय शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण" प्रकाशक: - आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन
6. "शिक्षण" प्रकाशक: - आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन

भारतामध्ये सुशासन आणि संस्थांची भूमिका एक अध्ययन**किशोर भास्कर माळी**

संशोधक, पंडीत जवाहरलाल नेहरु समाजकार्य महाविद्यालय अमलनेर

डॉ. जगदीश शंकर सोनवणे

संशोधन मार्गदर्शक, पंडीत जवाहरलाल नेहरु समाजकार्य महाविद्यालय अमलनेर

सारांश

सुशासन आणि मजबूत संस्था भारताच्या आर्थिक आणि सामाजिक प्रगतीसाठी भूमिका - सुशासन आणि मजबूत संस्था भारताच्या आर्थिक आणि सामाजिक प्रगतीसाठी अत्यावश्यक घटक आहेत. सक्षम प्रशासन, पारदर्शकता, जबाबदारी, कायद्याचे राज्य आणि सहभागात्मक निर्णयप्रक्रिया ही सुशासनाची मूलभूत तत्वे असून, ती देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी देतात. या संशोधन प्रबंधात भारतातील शासन रचना, संस्थात्मक चौकट आणि धोरणात्मक यंत्रणांची भूमिका तपासली आहे. भारताची लोकशाही व्यवस्था विविध संस्थांवर आधारित असून, त्यामध्ये विधीमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्यायसंस्था आणि स्वायत्त नियामक संस्थांचा समावेश होतो. हे घटक सुशासनाच्या अंमलबजावणीमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतात. आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने सुशासन सार्वजनिक धोरणे प्रभावीपणे राबविण्यास मदत करते. गुंतवणुकीला चालना देणे, उद्योगधंद्यांसाठी अनुकूल वातावरण तयार करणे आणि आर्थिक स्थैर्य राखणे यासाठी संस्थात्मक सुधारणा गरजेच्या असतात. सामाजिक कल्याणाच्या संदर्भात सुशासन हे आरोग्य, शिक्षण, सामाजिक सुरक्षा आणि गरिबी निर्मूलनासाठी महत्त्वाचे ठरते. पारदर्शक व उत्तरदायित्व असलेल्या संस्थांमुळे विकास योजनांचा लाभ शेवटच्या घटकापर्यंत पोहोचतो. तसेच, लोकशाही स्थैर्यासाठी स्वायत्त संस्था आणि मजबूत न्यायसंस्था आवश्यक आहेत, ज्या प्रशासनावर नियंत्रण ठेवतात आणि नागरी हक्कांचे संरक्षण करतात.

मात्र, अजूनही धोरण कार्यान्वयनातील त्रुटी, भ्रष्टाचार, संस्थात्मक कमकुवतपणा आणि निर्णय प्रक्रियेमधील विलंब या समस्या कायम आहेत. या अडचणींवर मात करण्यासाठी प्रशासनिक सुधारणा, तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर आणि नागरिकांच्या सहभागावर भर देणे गरजेचे आहे. त्यामुळे, सुशासन आणि मजबूत संस्था स्थिर व समृद्ध भारताच्या उभारणीस हातभार लावू शकतात.

मुख्य शब्द - सुशासन, संस्थांची भूमिका**परिचय -**

भारताच्या धोरणात्मक आणि विकासात्मक प्रक्रियेमध्ये शासन आणि संस्था महत्त्वाची भूमिका बजावतात. देशाच्या लोकशाही व्यवस्थेचे बळकटीकरण करण्यासाठी पारदर्शकता, जबाबदारी आणि प्रशासकीय समतोल आवश्यक आहे. सुशासनामुळे केवळ आर्थिक प्रगतीच होत नाही, तर सामाजिक न्याय, कायद्याचे राज्य आणि प्रशासनातील विश्वासार्हता वाढते. प्रभावी शासन प्रणालीसाठी न्यायसंस्था, प्रशासकीय यंत्रणा आणि नियामक संस्था या मुख्य घटक म्हणून कार्य करतात. न्यायसंस्था नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण करते आणि कायद्याची अंमलबजावणी सुनिश्चित करते. प्रशासकीय यंत्रणा सरकारच्या धोरणांची अंमलबजावणी करते आणि नागरिकांना आवश्यक सेवा पुरवते. नियामक संस्था आर्थिक आणि सामाजिक स्थैर्यासाठी आवश्यक असलेल्या नियमांचे पालन होते की नाही, हे पाहतात. मात्र, भारताच्या शासन व्यवस्थेमध्ये काही मूलभूत अडचणी आढळतात. भ्रष्टाचार, धोरणात्मक अडथळे आणि प्रशासकीय अपुऱ्या कार्यक्षमतेमुळे शासनाच्या उद्दिष्टांमध्ये अनेक अडथळे निर्माण होतात.

सरकारी योजनांची अंमलबजावणी करताना विलंब होणे, न्यायप्रक्रियेत होणारी दिरंगाई, संसाधनांचे अपयशी व्यवस्थापन आणि प्रशासनातील पारदर्शकतेचा अभाव ही मुख्य आव्हाने आहेत. या समस्यांवर मात करण्यासाठी प्रभावी धोरणे, तांत्रिक सुधारणा आणि संस्था बळकटीकरण आवश्यक आहे. त्यामुळे लोकशाही व्यवस्थेचा पाया अधिक मजबूत होऊन देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी गती मिळू शकते.

साहित्याचा आढावा (Review of Literature)

- सेंटर फॉर पॉलिसी रिसर्च (2015) - भारतातील सुशासनाच्या स्थितीचा अभ्यास करताना, प्रशासनातील पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढवण्यासाठी माहितीच्या अधिकाराच्या (RTI) प्रभावाचे विश्लेषण केले.

- जगबंधु शर्मा (2018) - त्यांच्या अभ्यासात पंचायती राज संस्थांच्या भूमिकेचा आढावा घेतला असून, स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निर्णय प्रक्रियेमध्ये लोकांच्या सहभागाचा महत्वाचा ठसा उमटवला आहे.
- वर्ल्ड बँक रिपोर्ट (2020) - भारतातील आर्थिक विकास आणि संस्थात्मक बळकटीकरणावर प्रकाश टाकला असून, संस्थात्मक सुधारणा आणि धोरणांच्या प्रभावाचे विश्लेषण केले आहे.
- भारत सरकार - प्रशासकीय सुधारणा आयोग (2017) - प्रशासकीय सुधारणांमध्ये ई-व्हर्नसच्या प्रभावाची चर्चा केली असून, तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून सरकारी सेवा अधिक गतिमान करण्याच्या उपाययोजना मांडल्या आहेत.
- ट्रान्सपरन्सी इंटरनॅशनल (2021) - भ्रष्टाचार प्रतिबंधक उपाययोजनांवर आधारित या अहवालात, भारतातील विविध संस्था आणि त्यांच्या कार्यक्षमतेवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती : दुय्यम डेटा संकलनाचा उपयोग

या संशोधनात दुय्यम माहिती संकलन (Secondary Data Collection) पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. दुय्यम माहिती म्हणजे आधीच प्रकाशित झालेली किंवा उपलब्ध असलेली माहिती जी विविध स्रोतांमधून संकलित केली जाते. यामध्ये शासकीय अहवाल, संशोधन पत्रे, धोरणात्मक दस्तऐवज, संस्था आणि नियामक मंडळांचे अहवाल, आर्थिक आणि सामाजिक निर्देशांक, तसेच शैक्षणिक व सांख्यिकीय डेटाबेस यांचा समावेश होतो.

दुय्यम माहितीच्या स्रोतांचा वापर

- शासकीय अहवाल आणि धोरणात्मक दस्तऐवज – भारत सरकार आणि राज्य सरकारांचे अहवाल, आर्थिक सर्वेक्षण, पाच वर्षीय योजना, तसेच नियामक संस्थांचे धोरणात्मक दस्तऐवज वापरण्यात आले आहेत.
- संशोधन पेपर आणि शैक्षणिक ग्रंथ – सुशासन, संस्थात्मक कार्यप्रणाली आणि आर्थिक विकास यासंबंधी आधीचे प्रकाशित संशोधन पत्रे आणि ग्रंथांचा आधार घेतला आहे.

मर्यादा आणि उपाय

दुय्यम डेटा संकलनादरम्यान डेटा अद्ययावत असणे, संदर्भाची विश्वासार्हता आणि अनुकूलता यांसारख्या मर्यादा असू शकतात. त्यामुळे माहितीचे अनेक स्रोत तपासून त्याची सत्यता आणि सुसंगती निश्चित करण्यात आली आहे. अशा प्रकारे, या संशोधनात दुय्यम माहिती संकलनाचा प्रभावी वापर करून सुशासन आणि संस्थात्मक कार्यप्रणालीचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

सुशासन आणि विकासात संस्थांची भूमिका

भारताच्या सर्वांगीण विकासासाठी मजबूत संस्था आणि प्रभावी शासन प्रणाली आवश्यक आहे. कोणत्याही लोकशाही देशात न्यायव्यवस्था, नियामक यंत्रणा, सार्वजनिक प्रशासन आणि भ्रष्टाचारविरोधी संस्था महत्वाची भूमिका बजावतात. हे घटक केवळ आर्थिक आणि सामाजिक स्थैर्यासाठीच नव्हे, तर लोकशाहीच्या मजबुतीसाठीही आवश्यक आहेत. भारतासारख्या विविधतेने नटलेल्या देशात, सुशासन टिकवण्यासाठी आणि सर्वसमावेशक विकास सुनिश्चित करण्यासाठी या संस्थांची कार्यक्षमता आणि पारदर्शकता अत्यंत महत्वाची आहे.

विकासात संस्थांची भूमिका

संस्था विविध प्रकारच्या कार्याद्वारे देशाच्या आर्थिक, सामाजिक आणि न्यायसंगत प्रगतीमध्ये योगदान देतात.

1. न्यायिक संस्थाभारताच्या संविधानानुसार, न्यायसंस्थेला स्वायत्त आणि निष्पक्ष राहण्याची हमी दिली आहे. न्यायसंस्था हे लोकशाहीचा एक महत्वाचा स्तंभ असून, ती नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचे संरक्षण करते. भारतीय न्यायव्यवस्था विविध प्रकारे विकासाला चालना देते—

- कायद्याचे राज्य (Rule of Law) प्रस्थापित करून देशात स्थैर्य निर्माण करते.
- उद्योग, व्यापार आणि गुंतवणुकीसाठी सुरक्षित आणि विश्वासार्ह वातावरण तयार करते.
- विवाद निवारण प्रक्रिया जलद आणि प्रभावी केल्यास व्यावसायिक आणि सामाजिक क्षेत्रांत स्थिरता येते.
- संविधानातील अनुच्छेद 21 नुसार प्रत्येक नागरिकाला जीवनाचा व व्यक्तिगत स्वातंत्र्याचा अधिकार मिळतो. न्यायसंस्था हे अधिकार सुनिश्चित करण्याचे कार्य करते.

तथापि, भारतातील न्यायसंस्थेसमोरील सर्वात मोठी समस्या म्हणजे प्रलंबित खटले. सर्वोच्च न्यायालय, उच्च न्यायालये आणि जिल्हा न्यायालयांमध्ये लाखो प्रकरणे प्रलंबित आहेत, ज्यामुळे न्यायप्रक्रियेत विलंब होतो.

2. नियामक संस्थानियामक संस्था आर्थिक स्थैर्य आणि बाजार व्यवस्थापनासाठी महत्वाची भूमिका बजावतात. भारतात अनेक नियामक संस्था आहेत, ज्या विविध क्षेत्रांमध्ये कार्य करतात:

- भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) – आर्थिक धोरणे आखून देशातील वित्तीय स्थैर्य राखते. महागाई नियंत्रित करणे, बँकिंग प्रणालीची विश्वासार्हता वाढवणे आणि आर्थिक संकटांवर उपाय शोधणे यामध्ये RBI महत्वाची भूमिका बजावते.
- सिक्युरिटीज अँड एक्सचेंज बोर्ड ऑफ इंडिया (SEBI) – शेअर बाजार आणि गुंतवणूकदारांचे हित जपण्यासाठी SEBI कार्यरत आहे. आर्थिक बाजारपेठेतील गैरव्यवहार रोखण्यासाठी ती कठोर नियम लागू करते.
- भारतीय दूरसंचार नियामक प्राधिकरण (TRAI) – देशातील दूरसंचार क्षेत्राचे नियमन करते, उपभोक्त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करते आणि दूरसंपर्क क्षेत्रात स्पर्धात्मकता वाढवते.
- भारतीय स्पर्धा आयोग (CCI) – व्यापार आणि उद्योगांमध्ये निरोगी स्पर्धा वाढवण्यासाठी कार्य करते.

3. सार्वजनिक प्रशासन आणि धोरण अंमलबजावणी

देशाच्या धोरणांची अंमलबजावणी करण्यासाठी प्रशासन व्यवस्था अत्यंत महत्वाची आहे. सार्वजनिक प्रशासन प्रभावी असल्यास विकासाची गती वाढते. यामध्ये –

- आरोग्य, शिक्षण, पायाभूत सुविधा यांसारख्या सेवा पुरवणे.
- ग्रामीण आणि शहरी विकास योजनांची अंमलबजावणी.
- सामाजिक सुरक्षा योजनांचा लाभ तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहोचवणे.

भारत सरकारच्या अनेक योजनांमध्ये प्रभावी प्रशासनामुळे मोठ्या प्रमाणावर सकारात्मक परिणाम दिसून आले आहेत. उदाहरणार्थ, प्रधानमंत्री जन-धन योजना (PMJDY) अंतर्गत कोट्यवधी लोकांना बँकिंग व्यवस्थेचा लाभ मिळाला आहे.

4. भ्रष्टाचारविरोधी संस्था भ्रष्टाचार हा भारताच्या सुशासनातील सर्वात मोठ्या अडथळ्यांपैकी एक आहे. भ्रष्टाचार रोखण्यासाठी काही स्वायत्त संस्था कार्यरत आहेत:

- केंद्रीय दक्षता आयोग (CVC) – प्रशासकीय संस्थांमधील भ्रष्टाचारावर नजर ठेवते आणि योग्य कारवाई करण्यास मदत करते.
- लोकपाल आणि लोकायुक्त कायदा – सार्वजनिक क्षेत्रातील भ्रष्टाचार रोखण्यासाठी 2013 मध्ये लोकपाल कायदा लागू करण्यात आला.

भारतातील सुशासनातील अडचणी

भारतातील शासन व्यवस्थेमध्ये अनेक सुधारणा झाल्या असल्या तरी काही मोठ्या अडचणी अद्याप कायम आहेत.

1. प्रशासकीय अपुन्या कार्यक्षमता

- धोरणांची अंमलबजावणी करताना अनेक वेळा विलंब होतो.
- नागरी सेवांमध्ये अकार्यक्षमता आणि विलंब यामुळे नागरिकांना मोठ्या समस्यांना सामोरे जावे लागते.
- डिजिटल यंत्रणा आणि तंत्रज्ञानाचा वापर वाढवून या समस्येवर काही प्रमाणात उपाय केला जाऊ शकतो.

2. भ्रष्टाचार आणि गैरव्यवस्थापन

- प्रशासनातील भ्रष्टाचारामुळे विकास प्रक्रियेला बाधा येते.
- मोठ्या सरकारी योजना अंमलात आणताना गैरव्यवस्थापन आणि निधीचा अपव्यय होतो.
- 'ई-गव्हर्नन्स'चा अधिकाधिक वापर करून पारदर्शकता वाढवता येऊ शकते.

3. न्यायालयीन प्रलंबित प्रकरणे

- भारताच्या न्यायालयांमध्ये लाखो खटले प्रलंबित आहेत.
- केस निकाली काढण्यासाठी आवश्यक न्यायाधीशांची संख्या कमी आहे.
- ई-कोर्ट प्रणाली आणि जलदगती न्यायालये यांसारख्या सुधारणा आवश्यक आहेत.

4. प्रादेशिक असमानता

- भारतातील वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये शासनाची कार्यक्षमता समान नाही.
- काही राज्यांत तांत्रिक सुधारणा वेगाने होत आहेत, तर काही ठिकाणी अद्याप जुन्या पद्धती वापरल्या जात आहेत.
- केंद्र आणि राज्य सरकारांमध्ये समन्वय सुधारण्याची गरज आहे.

सुशासन आणि प्रभावी संस्था या कोणत्याही देशाच्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय स्थैर्यासाठी अत्यावश्यक असतात. भारतात न्यायसंस्था, नियामक मंडळे, सार्वजनिक प्रशासन आणि भ्रष्टाचारविरोधी संस्था प्रभावीपणे कार्यरत असल्या तरी, अनेक समस्याही आहेत. न्यायप्रक्रियेतील विलंब, प्रशासनातील अकार्यक्षमता, भ्रष्टाचार आणि प्रादेशिक असमानता यांसारख्या अडचणींवर मात करणे आवश्यक आहे. संस्थात्मक सुधारणा, तंत्रज्ञानाचा अधिकाधिक वापर, पारदर्शकता आणि जबाबदारी यांचा स्वीकार केल्यास भारतातील शासनव्यवस्था अधिक सक्षम आणि लोकहितकारी होऊ शकते.

भारतातील सुशासनातील अडचणी आणि सुधारणा उपाययोजना

सुशासन (Good Governance) हा कोणत्याही लोकशाही देशाच्या स्थैर्यासाठी आणि विकासासाठी महत्वाचा घटक आहे. भारतासारख्या मोठ्या लोकसंख्येच्या आणि विविधतेच्या देशात सुशासन हे केवळ प्रशासनाचे साधन नसून, लोकशाही बळकट करण्याचे प्रभावी माध्यम आहे. मात्र, भारतीय शासन व्यवस्थेमध्ये काही मोठ्या अडचणी असून त्यांचा प्रभाव देशाच्या विकास प्रक्रियेवर दिसून येतो. या अडचणींवर प्रभावी उपाययोजना केल्यास लोककल्याण आणि आर्थिक वाढ यामध्ये सकारात्मक बदल घडवता येईल.

सुधारणा आणि धोरणात्मक सूचना

भारतातील शासन आणि प्रशासकीय व्यवस्था अधिक सक्षम आणि पारदर्शक करण्यासाठी काही महत्वाच्या सुधारणा सुचवता येतात.

1. संस्था बळकटीकरण

- न्यायसंस्थेची कार्यक्षमता सुधारणे – अधिक न्यायाधीशांची भरती करणे, न्यायालयीन प्रक्रिया वेगवान करणे, आणि तांत्रिक साधनांचा वापर वाढवणे.
- नियामक संस्थांची स्वायत्तता वाढवणे – RBI, SEBI, CVC यांसारख्या संस्थांवरील राजकीय हस्तक्षेप कमी करून त्यांची कार्यक्षमता वाढवणे.
- भ्रष्टाचारविरोधी संस्थांना अधिक अधिकार देणे – लोकपाल, लोकायुक्त आणि CVC यांना अधिक स्वायत्तता आणि संसाधने पुरवून भ्रष्टाचार रोखण्यास मदत करणे.

2. ई-गव्हर्नन्स उपक्रम

- डिजिटल तंत्रज्ञानाचा अधिक वापर – सरकारी योजना आणि सेवांचे डिजिटायझेशन करून नागरिकांना थेट सेवा पुरवणे.
- RTI (माहितीचा अधिकार) कायद्याचा प्रभावी वापर – सरकारी निर्णयांची पारदर्शकता वाढवण्यासाठी नागरिकांना अधिक माहिती पुरवठा करणे.
- ऑनलाइन न्यायालयीन प्रणाली – ई-कोर्ट संकल्पना प्रभावीपणे राबवून प्रकरणे जलद सोडवण्याची प्रक्रिया राबवणे.

3. प्रशासकीय सुधारणा

- अनावश्यक अडथळे कमी करणे – शासकीय कागदपत्रांची प्रक्रिया सोपी करून प्रशासनातील विलंब कमी करणे.
- संपत्ती आणि संसाधन व्यवस्थापन सुधारणा – सरकारी निधीचा योग्य विनियोग सुनिश्चित करणे.
- मंत्रालयीन समन्वय वाढवणे – विविध सरकारी विभागांमध्ये अधिक समन्वय वाढवण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर करणे.

4. विकेंद्रित आणि स्थानिक सक्षमीकरण

- पंचायतीराज संस्थांना अधिक अधिकार देणे – स्थानिक प्रशासनाला अधिक संसाधने आणि निर्णय स्वायत्तता देऊन सुशासन सुधारता येईल.
- राज्यस्तरीय धोरण सुधारणा – केंद्र आणि राज्य सरकारांमध्ये समन्वय वाढवून धोरणांची अंमलबजावणी प्रभावी करणे.
- ग्राम विकास आणि शहरी सुधारणा – शहरी आणि ग्रामीण भागात विशेष धोरणे राबवून समतोल विकास सुनिश्चित करणे.

भारतातील सुशासनात अद्याप अनेक सुधारणा करणे आवश्यक आहे. प्रशासनातील पारदर्शकता, जबाबदारी आणि कार्यक्षमता वाढवण्यावर भर दिल्यास शासन यंत्रणा अधिक प्रभावी होऊ शकते. न्यायसंस्थेची कार्यक्षमता सुधारून न्याय प्रक्रियेला गती देणे आवश्यक आहे. तसेच, ई-गव्हर्नन्सचा अधिक वापर करून प्रशासनातील पारदर्शकता वाढवता येईल.

सरकारने भ्रष्टाचारविरोधी उपाययोजना अधिक कठोर केल्या पाहिजेत, तसेच न्यायप्रक्रिया वेगवान करण्यासाठी तांत्रिक सुधारणा आवश्यक आहेत. याशिवाय, स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक अधिकार देऊन त्यांना सक्षम केल्यास सुशासन अधिक मजबूत होईल.

भारताच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासासाठी सक्षम शासनव्यवस्था आणि मजबूत संस्था आवश्यक आहेत. सुधारणा प्रक्रिया वेगाने आणि प्रभावीपणे राबवली, तर भारताच्या लोकशाही व्यवस्थेचे अधिक सशक्तीकरण होईल आणि नागरिकांचा शासन व्यवस्थेवरील विश्वास वाढेल.

निष्कर्ष –

भारताच्या शाश्वत विकासासाठी प्रभावी शासन आणि सक्षम संस्था अत्यावश्यक आहेत. सुशासन हे केवळ आर्थिक प्रगतीसाठीच नव्हे, तर सामाजिक न्याय आणि लोकशाही स्थैर्यासाठी देखील महत्वाचे आहे. भारतीय लोकशाही आणि नियामक व्यवस्था गेल्या काही दशकांत विकसित झाल्या असल्या तरी, काही महत्वाच्या अडचणी अद्याप कायम आहेत.

भ्रष्टाचार, प्रशासनातील कार्यक्षमतेची कमतरता आणि प्रादेशिक असमानता या समस्या सुशासनाच्या विकासात मोठे अडथळे ठरत आहेत. न्यायसंस्थेतील प्रलंबित प्रकरणे, धोरण अंमलबजावणीतील विलंब आणि संसाधन व्यवस्थापनातील त्रुटी यामुळे शासन यंत्रणांवरील नागरिकांचा विश्वास कमी होतो. या अडचणींवर मात करण्यासाठी प्रशासनाच्या पारदर्शकतेला अधिक प्रोत्साहन देणे आणि संस्थात्मक चौकट अधिक सक्षम करणे आवश्यक आहे. संस्थात्मक सुधारणांसह ई-गव्हर्नन्स, प्रशासकीय सुधारणा आणि भ्रष्टाचारविरोधी उपाय प्रभावीपणे राबवणे गरजेचे आहे. याशिवाय, स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक स्वायत्तता आणि संसाधने उपलब्ध करून दिल्यास प्रशासनाची गुणवत्ता सुधारू शकते. न्यायसंस्थेतील प्रक्रियांना वेग देण्यासाठी तांत्रिक सुधारणा आणि नियामक संस्थांची स्वायत्तता वाढवणे हा देखील एक महत्वाचा उपाय ठरू शकतो. भारताच्या लोकशाही आणि प्रशासनाची कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी प्रभावी धोरणे, तांत्रिक सुधारणा आणि पारदर्शक निर्णयप्रक्रिया राबवली गेल्यास देशाच्या सर्वांगीण विकासाला गती मिळेल.

संदर्भ

1. भारत सरकार (2013). भारतातील प्रशासन आणि विकास अहवाल.
2. प्रशासकीय सुधारणा आयोग (2005). सुशासन आणि पारदर्शकता अहवाल.
3. भारतीय रिझर्व्ह बँक (2019). आर्थिक स्थैर्य आणि धोरणात्मक मार्गदर्शक तत्वे.
4. ट्रान्सपरन्सी इंटरनॅशनल (2020). भारतातील भ्रष्टाचार प्रतिमान अहवाल.
5. पंचायती राज मंत्रालय (2018). विकेंद्रित प्रशासनाचा आढावा.
6. भारत सरकार (2013). लोकपाल आणि लोकायुक्त कायदा.
7. केंद्रीय दक्षता आयोग (2020). भ्रष्टाचार प्रतिबंधक उपाययोजना.
8. भारत न्यायालयीन वार्षिक अहवाल (2021). सर्वोच्च न्यायालय अहवाल.
9. माहितीचा अधिकार कायदा (2005). भारत सरकार.
10. आर्थिक पाहणी अहवाल (2022). भारत सरकार वित्त मंत्रालय.

शाश्वत सुसंवादी व सामाजिक न्याय आधारित समाज निर्मितीसाठी महिला सक्षमीकरणाची गरज

प्रा. डॉ. अनिता मक्कन खेडकर

पंडित जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय अमळनेर

प्रस्तावना

समाजात शांतता आणि संवाद वाढविण्यासाठी महिला सक्षमीकरण महत्त्वाची भूमिका बजावते. आधुनिक काळात महिला विकास अतिशय महत्त्वाचे मानले जाते. महिला ही पुरुषां एवढीच महत्त्वाची व्यक्ती आहे. वेळोवेळी तिच्यावर अत्याचार होताना आढळते केवळ चूल आणि मुले एवढे काम तिच्यावर सोपविले जाते स्त्रियांच्या कल्याणाची संधी पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थेत नाकारली जाते. प्राचीन काळापासून महिलांचे खच्चीकरण होत आहे. यास अनेक घटक कारणीभूत आहेत. स्त्रियांचा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, धार्मिक दर्जा, सुद्धा चांगला असावा. महिला सक्षमीकरण म्हणजे कायदे व कल्याण कार्यक्रम यांच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय अशा विविध क्षेत्रांमध्ये महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करणे तसेच विकासाची संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्त्री पुरुष असमानता नष्ट करणे या प्रक्रियेस महिला सक्षमीकरण असे म्हणतात. पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रिया पुरुषांवर अवलंबून असल्याने त्यांना स्वतःचा निर्णय घेण्याचा फारसा अधिकार नाही, त्यामुळे आजही त्यांचे स्थान दुय्याम असून त्यांच्यावर अन्याय, अत्याचार होताना दिसतो. आधुनिक काळात त्यांना राजकीय, प्रशासकीय व व्यवस्थापन क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने संधी मिळाली तर त्यांचा आर्थिक दर्जा सुधारेल व राष्ट्राच्या प्रगतीत त्यांचे योगदान वाढते. प्रत्येक स्तरातील महिलांच्या समस्या वेगवेगळ्या आहेत.

भारत हा जगातील सर्वात वेगाने विकसित होणारा देश बनला आहे. त्यादृष्टीने नजीकच्या भविष्यात भारतानेही महिला सक्षमीकरणाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यावर भर देण्याची गरज आहे. भारतीय समाजात खऱ्या अर्थाने महिला सक्षमीकरण घडवून आणण्यासाठी, समाजातील पुरुषसत्ताक आणि पुरुषाभिमुख व्यवस्था असलेल्या समाजात महिलांवरील वाईट प्रथांची मुख्य कारणे समजून घेऊन ती दूर केली पाहिजेत. महिलांबद्दलची आपली जुनी विचारसरणी बदलून घटनात्मक आणि कायदेशीर तरतुदी करून सामाजिक शांतता व सुसंवादी सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी महिला सक्षमीकरण महत्त्वाचे मानले जाते.

संशोधनाचे उद्देश -

1. समाजात शांतता व सुव्यवस्था टिकवून ठेवण्यासाठी महिला सक्षमीकरणाची गरज अभ्यासणे.
2. शाश्वत व सुसंवादी सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी महिला सक्षमीकरणाची भूमिका अभ्यासणे

गृहीत कृत्य -

1. सामाजिक शांतता व सुव्यवस्था वाढविण्यासाठी महिला सक्षमीकरण आवश्यक आहे.
2. सामाजिक संतुलन साधण्यासाठी महिला सक्षमीकरणाची गरज आहे.

संशोधन पद्धती -

संशोधनासाठी संशोधिकेने द्वितीय साधनसामग्रीचा वापर केलेला आहे. यामध्ये संशोधिकेने विविध पुस्तके, मासिके, कात्रणे, साहित्य, इंटरनेट इत्यादींच्या माध्यमातून अभ्यास व माहिती मिळवली आहे.

महिलांच्या समस्या

महिलांच्या कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय शैक्षणिक आरोग्य विषयक तसेच काही समस्या चे स्वरूप लघु असले तरी काही समस्या विस्तृत स्वरूपात असतात स्त्रियांना कठीण परिस्थितीत काबाडकष्ट करून स्वतःच्या व कुटुंबाच्या उदरनिर्वाह करावा लागतो. महिला पुरुषांच्या बरोबरीने काम करते परंतु आजही कुटुंबात व समाजात तिचे स्थान कनिष्ठ आहे समाजव्यवस्था घरकाम मुलांचे पालन पोषण कुटुंबातील लोकांची निगा, वृद्धांची सेवा, सदैव

कष्ट करणे, कौटुंबिक हिंसाचार, लैंगिक अत्याचार, आर्थिक शोषण, मानसिक अत्याचार, सामाजिक हिंसाचार, शिक्षणाच्या समस्या, आरोग्याच्या समस्या राहणीमान महिलांचा आहार व राहणीमान अत्यंत साधे असल्यामुळे महिला सक्षमीकरणासाठी आवश्यक गरजा पूर्ण होत नाही स्त्री भ्रूणहत्या सारख्या समस्या म्हणजे मातेच्या उदरातच संपवून टाकणे म्हणजे पुरुष मूल होण्याच्या स्वार्थी लोभापोटी भ्रूणहत्या करणे ही अत्यंत लाजिरवाणी आणि अत्यंत चिंतेची बाब आहे. स्त्री भ्रूण हत्येचे दुष्प्रवृत्ती आपल्या समाजात खोलवर रुजले आहे आणि समाजातील सर्व वर्ग आणि जातींमध्ये पसरले आहे. जेव्हा कुटुंब मुलीला मारण्यापूर्वी दोनदा विचार करत नाही तेव्हा हे खूप हृदयद्रावक आहे स्त्री भ्रूण हत्येचा समूळ उच्चाटन केल्याशिवाय आपले महिला सक्षमीकरणाचे हे दावे पूर्ण होणार नाहीत. महिला शिक्षणापासून वंचित राहिल्यामुळे अनेक योजनां संबंधी माहिती मिळत नाही. भारतात महिलांचे सक्षमीकरण करण्यासाठी सर्वप्रथम त्या सर्व राक्षसी विचारांना मारणे आवश्यक आहे जे समाजातील त्यांचे हक्क आणि मूल्ये मारतात, जसे की - हुंडा प्रथा, निरक्षरता, लैंगिक हिंसा, असमानता, भ्रूणहत्या, महिलांवरील घरगुती हिंसाचार, वेश्याव्यवसाय, मानवी तस्करी भ्रूणहत्या, बाल विवाह, घटस्फोट यासारख्या समस्यांचे उच्चाटन करून महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी अधिक प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

सामाजिक न्यायाचे प्रमुख घटक -

समानता- समानतेच्या माध्यमातून समाजातील सर्व सदस्यांसाठी संसाधने संधी आणि विशेषीकरणावर भर देऊन समानता निर्माण करण्यासाठी महिला सक्षमीकरणाच्या माध्यमातून देश आणि समाजातील स्थान निर्माण करण्याची संधी मिळते. महिला सक्षमीकरणा शिवाय जुन्या परंपरा आणि वाईट गोष्टींना तोंड देऊ शकत नाही. बंधनातून मुक्त झाल्याशिवाय ती स्वतःचे निर्णय घेऊ शकत नाही. महिला सक्षमीकरणाअभावी तिला वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि तिच्या निर्णयांचा अधिकार मिळण्यास अडचणी येतात. शाश्वत विकास करण्यासाठी महिला सक्षमीकरण आवश्यक आहे.

भेदभाव दूर करून जागृती करणे - मानव समूहात स्त्रीजातीचा जवळपास निम्मा हिस्सा आहे. छळ आणि अत्याचार करण्यापर्यंत अनेक प्रकारे हीनत्वाची वागणूक स्त्रीजातीला मिळत राहिली आहे. महिला निष्पक्षपणे आणि पक्षपातीपणा किंवा भेदभावाशिवाय वागवले जाईल. महिला सक्षमीकरणाचा माध्यमातून याची खात्री समाजात निर्माण होईल महिलांचे स्थान बदलण्यास उपयोगी होईल.

मानवी हक्क - महिलांना मानवी हक्क व घटनात्मक कायदेशीर तरतुदी याबाबत शिक्षणाच्या माध्यमातून जागृती निर्माण होते महिलांना मानवी हक्काचे संरक्षण मिळणे आवश्यक आहे. संविधानाच्या माध्यमातून महिलांच्या जीवनात स्वातंत्र्य समता व सुरक्षिततेच्या अधिकाराचा समावेश होतो.

महिला सक्षमीकरणाचे फायदे -

महिला सशक्तीकरणांमध्ये महिलांना आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, आणि राजकीय क्षेत्रांमध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क आणि दर्जा प्रदान करणे यासाठी कायदे आणि कल्याण कार्यक्रमाचा उपयोग करून महिला सशिक्षणकरणाचे उद्देश म्हणजे स्त्री पुरुष असमानता नष्ट करणे आहे. महिला सक्षमीकरणाचे उद्देशामध्ये महिलांना संसाधने संधी निर्णय घेण्याची क्षमता निर्माण करून त्यांच्यात सामाजिक पारंपारिक व पितृसत्ताक दृष्टिकोनाविरोधी जागृत करून महिलांना शिक्षण देणे आणि कुटुंबाचा उदरनिर्वाह होण्यासाठी त्यांना शैक्षणिक संधी उपलब्ध करून देणे महिला कर्मचाऱ्यांमध्ये सहभागी होण्यास संधी निर्माण करणे.

आर्थिक सक्षमीकरण -

१. आर्थिक स्वातंत्र्य - पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करणाऱ्या आजच्या स्त्रिया सर्वच कार्यक्षेत्रात आपले महत्त्वाचे योगदान देत आहेत. मजुरीचे काम असो की अंतराळवर जाणे. महिला प्रत्येक क्षेत्रात आपले कर्तृत्व सिद्ध करत आहेत. आर्थिक दृष्ट्या सक्षम असणाऱ्या महिलांचा गैरवापर किंवा आर्थिक फसवणूक होत नाही किंवा अशा परिस्थितीत अडकण्याची शक्यता कमी होते.

२. गरिबी कमी करणे - महिला सशक्तीकरणासाठी केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारने अनेक योजना राबविल्या आहेत महाराष्ट्र शासनाने महिला आर्थिक विकास महामंडळ स्थापन केली हे महामंडळ ग्रामीण आणि शहरी भागातील उपेक्षित व गरीब महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी विविध कार्यक्रम राबवतात. महिलांचा आर्थिक सहभागामुळे विविध क्षेत्रात महिला काम करतात पुरुषांच्या तुलनेने महिलांना कमी संधी मिळते परंतु तरी देखील अनेक क्षेत्रात नोकरी व व्यवसाय करून कौटुंबिक व दैनंदिन गरजा भागवतात महिलांच्या आर्थिक सहभागामुळे आर्थिक संघर्ष व गरीबी कमी होण्यास देखील मदत होते.

सामाजिक सक्षमीकरण -

1. समुदाय उभारणी - महिलामध्ये सामाजिक, आर्थिक, मानसिक, आरोग्य, धार्मिक व कायदेविषयक विकास होऊन एकटे राहण्याची भीती कमी होते शिक्षण व्यवसाय व नोकरी संदर्भात त्या एकटी राहून आपली कामे पूर्ण करतात. भीती नाहीशी करण्यासाठी व आत्मसन्मानाने जगण्यास पुढे येतात. व्यक्तिमत्व विकास होण्यास व सामाजिक उभारणी करण्याच्या कामात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. महिलांचे सामाजिक नेटवर्क आणि समुदाय सहभाग सामाजिक एकता आणि शांतता वाढवतात.

2. शिक्षण आणि जागरूकता - शिक्षणाच्या माध्यमातून महिलांमध्ये शांतता सहिष्णुता सुसंवादी समजूतदारपणा वाढवतो. शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक विकास साधण्यासाठी महत्त्वपूर्ण कामगिरी करू शकतात महिलांच्या व्यक्तिमत्व विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान व जागरूकता निर्माण होण्यासाठी शिक्षण अतिशय महत्त्वाचे साधन आहे शैक्षणिक जागृती मुळे सामाजिक अन्याय सामाजिक समस्या यांचे निराकरण करून उपाययोजनात्मक निर्बंध घालण्यास मदत होते.

3. रूढींना आव्हान देणे - अनिष्ट रूढी परंपरांमुळे महिलांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते महिला सक्षमीकरणाचा माध्यमातून अशा अनिष्ट रूढी परंपरा दूर करून महिलांवरील अन्याय व अत्याचार कमी होण्यास मदत होते महिलांसंबंधी हिंसा व संघर्ष निर्माण करणाऱ्या रूढी परंपरांना आव्हान देण्यास मदत होते.

4. संघर्ष निराकरण - स्त्रियांच्या प्रगती व पोषक वातावरणाच्या निर्मितीमुळे शांतता व सुसंवादांमुळे शांतता करार निर्माण करून सर्व समाजात पोषक वातावरण निर्माण करतात. शांतता व संवाद मार्गाच्या माध्यमातून समस्या निर्मूलन करण्याचा मार्गाचा अवलंब करून संघर्ष निराकरण करण्यासाठी प्रयत्नशील असतात.

राजकीय सक्षमीकरण -

१. नेतृत्व भूमिका - महिलांना मतदानाच्या अधिकार तसेच नेतृत्वाच्या पदांवर असलेल्या महिला स्वतःचे निर्णय स्वतः घेऊ शकतात महिलांनी फक्त चूल आणि मुल याकडे लक्ष दिले पाहिजे असे अनेकांना वाटते पण आता महिलांनी चूल आणि मुलासोबत देश आणि विदेश याकडे सुद्धा लक्ष घातले आहे. वेगवेगळ्या क्षेत्रात नेतृत्व निर्माण करून वेगवेगळ्या पदावर आपले समावेशक निर्णय प्रक्रियेच्या माध्यमातून शांतता आणि सुसंवाद वाढवू लागल्या आहेत.

२. धोरणात्मक प्रभाव - महिलांचा सहभागामुळे विविध स्तरावर शांतता व सुरक्षा धोरणे तयार करून सामाजिक उन्नती व सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी उपाययोजनात्मक कार्य करून सामाजिक राजकीय सक्षमीकरण करण्यात खात्रीदायक कार्य करू शकतील.

सांस्कृतिक सक्षमीकरण -

सांस्कृतिक समजूतीला प्रोत्साहन देणे - आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्राच्या विकासात महिलांचे महत्त्व आणि अधिकार याबद्दल समाजात जागरूकता आणण्यासाठी मातृदिन, महिला दिन या दिवसात सरकारकडून अनेक कार्यक्रम चालवले जातात. महिलांना अनेक क्षेत्रात विकासाची गरज आहे. महिला आंतर-सांस्कृतिक समाज आणि देवाणघेवाण सुलभ करू शकतात, शांतता आणि सुसंवाद वाढवू शकतात.

धार्मिक सक्षमीकरण -

धार्मिक परंपरा आणि पद्धती अशा विविध सामाजिक रूढी परंपरा यांना मोडून बदलत्या काळानुसार आधुनिक युगातील स्त्रिया लिहिण्या-वाचायला मोकळ्या झाल्या आहेत. त्यांना त्यांच्या अधिकारांची जाणीव आहे आणि ती स्वतःचे निर्णय घेते. आता घरातील उंबरठा ओलांडून देशासाठी विशेष महत्त्वाचे काम करते. पितृसत्ताक नियमांना आव्हान देण्यासाठी धार्मिक ग्रंथाचा लिंग संवेदनशील सर्वसमावेशकता वाढविण्यासाठी धार्मिक संस्थांमध्ये महिलांना नेतृत्वाची भूमिका घेण्यात प्रोत्साहन करणे. महिलांना त्यांच्या हक्काबाबत शिक्षित करणे आणि धार्मिक संदर्भात लिंग समानतेच्या महत्त्व बदल जागृतता वाढवणे महत्त्वाचे आहे.

कायदेविषयक सक्षमीकरण -

धोरणात्मक संरक्षण मिळवण्यासाठी व आपले हक्क व अधिकार बाबत जागरूकता निर्माण करणे महत्त्वाचे आहे. महिलांना न्याय मिळावा आणि भेदभाव व अडथळा कमी करता यावा यासाठी कायदेविषयक माहिती असणे आवश्यक आहे तसेच विविध कायदे घरगुती हिंसाचार, बलात्कार, मानवी तस्करी, लिंग आधारित हिंसाचार यासंबंधी कायद्याबाबत जागृती असणे आवश्यक आहे. महिला सक्षमीकरणाच्या माध्यमातून न्याय मिळविण्यासाठी कायदेविषयक साक्षरता निर्माण होत आहे.

भारतामध्ये अशा स्त्रियांची कमी नाही ज्या समाजातील बदलासाठी आणि महिला सन्मानासाठी आंतरिक भीती आपल्यावर हावी होऊ दिली नाही. असे एक उदाहरण म्हणजे सहारणपूरच्या अतिया साबरी यांनी तिहेरी तलाक विरोधात आवाज उठविला तसेच ऍसिड पीडितांच्या विरोधात न्यायालयात जाऊन लढणाऱ्या वर्षा जवळगेकर यांनाही थांबविण्याचा प्रयत्न केला गेला मात्र त्यांनी न्यायालयाचा लढा सोडला नाही आपल्या देशात अशी अनेक उदाहरणे आहेत की, ज्यांनी महिला सक्षमीकरणाच्या समानार्थी कार्य केले आहे. आज देशात सर्वच अंगांनी स्त्री शक्तीचे सक्षमीकरण करण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. याचा परिणामही दिसून येत आहे. आज देशातील महिला जागरूक झाल्या आहेत. आजची महिला घर आणि संसाराची जबाबदारी अधिक चांगल्या पद्धतीने पेलू शकते हा विचार बदलला आहे

निष्कर्ष -

शाश्वत सामाजिक विकास साध्य करण्यासाठी महिला सक्षमीकरण आवश्यक आहे. आजच्या समाजात अनेक भारतीय महिला राष्ट्रपती, पंतप्रधान, प्रशासकीय अधिकारी, डॉक्टर, वकील इत्यादी झाल्या आहेत, पण तरीही आजही अनेक महिलांना सहकार्य आणि मदतीची गरज आहे. त्यांना अजूनही शिक्षण, आणि मुक्तपणे काम करण्यासाठी, सुरक्षित प्रवास, सुरक्षित काम आणि सामाजिक स्वातंत्र्यासाठी अधिक समर्थनाची गरज आहे. महिला सक्षमीकरणाचे हे कार्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे कारण भारताची सामाजिक-आर्थिक प्रगती ही महिलांच्या सामाजिक-आर्थिक प्रगतीवर अवलंबून आहे. महिला सक्षमीकरण महिलांना ते बळ देते, जे त्यांना त्यांच्या हक्कांसाठी लढण्यास मदत करते. आपण सर्वांनी महिलांचा आदर केला पाहिजे, त्यांना प्रगतीची संधी दिली पाहिजे. एकविसावे शतक हे स्त्रीच्या जीवनातील आनंदी शतक आहे. महिला आता प्रत्येक क्षेत्रात पुढे येत आहेत. आजची स्त्री आता जागृत आणि सक्रिय झाली आहे. कुणीतरी खूप छान म्हंटले आहे की, "जेव्हा एखादी स्त्री तिच्यावर लादलेल्या बेड्या आणि बंधन तोडायला लागते, तेव्हा जगातील कोणतीही शक्ती तिला रोखू शकत नाही." सध्या महिलांनी अशी बंधने मोडण्यास सुरुवात केली आहे. हे एक आनंदाचे लक्षण आहे.

महिलांना आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, धार्मिक व कायदे विषयक सक्षमीकरणाला पाठिंबा देऊन आपण अधिक शाश्वत व समता पूर्ण समाज निर्माण करण्यास मदत करू शकतो सामाजिक न्याय आणि सामाजिक अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी महिला सक्षमीकरणाला बळ देणे अधिक गरजेचे आहे.

संदर्भ सुची -

1. माधवी कवी (1999) 'महिला कल्याण आणि विकास' नागपुर: विद्या प्रकाशन
2. प्राची (2007) 'स्त्रिया आणि समाज' पुणे: प्राची प्रकाशन
3. गाठाळ एस. एस. (2013) 'भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन औरंगाबाद कैलाश पब्लिकेशन
4. पसनेला आशा (1997) 'स्त्री विषयक महत्वाचे' पुणे उन्मेश प्रकाशन.
5. https://en.wikipedia.org/wiki/Women%27s_empowerment
6. <https://mr.wikipedia.org/s/c8b>

वन हक्क, आदिवासी जीवनशैली आणि शाश्वत उपजीविका: नंदुरबार जिल्ह्यातील एक अभ्यास**श्री. अमोल देविलाल राठोड**

संशोधन विद्यार्थी, पंडित जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय अमळनेर

मो. 9146841494 Email-amolrathoddd@gmail.com

प्रा. डॉ. सागरराज चव्हाण

सहा. प्रधापक, पंडित जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय अमळनेर

मो. 8975524810

सारांश

२०११ च्या जनगणनेनुसार आपल्या देशात एकूण लोकसंख्येच्या ८.६% लोकसंख्या ही आदिवासी लोकसंख्या असून महाराष्ट्रात एकूण लोकसंख्येच्या ९.३५% लोकसंख्या ही आदिवासी लोकसंख्या आहे. नंदुरबार जिल्हा हा महाराष्ट्रातील प्रमुख आदिवासी जिल्ह्यांपैकी एक असून, येथील आदिवासी समुदायांचे जीवनमान मोठ्या प्रमाणावर वन संसाधनावर अवलंबून आहे. येथील आदिवासी समुदाय हा सातपुडा पर्वतरांगेत वास्तव्य करत असून जंगलातून मिळणाऱ्या वन संसाधनावर आणि वन हक्कातून मिळणाऱ्या जमिनीवर शेती करून आपली दैनंदिन उपजीविका तो भागवत आहे. जिल्ह्यात आदिवासी समुदायाजवळ उपजीविका भागविण्यासाठी सर्वात महत्वाचा घटक म्हणजे वन हक्क कायदा २००६. वन हक्क कायदा, २००६ (FRA) अंतर्गत या समुदायांना वनहक्क प्रमाणपत्र मिळाले असले तरी, त्याचा प्रभाव, अंमलबजावणीतील अडचणी आणि शाश्वत उपजीविकेवरील परिणाम याचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक आहे. या संशोधनात नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समुदायांच्या वनहक्काच्या स्थितीचा, वनसंपत्तीच्या शाश्वत वापराचा आणि उपजीविकेवरील परिणामांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

किवर्ड: वन हक्क कायदा, उपजीविका, शाश्वत, वन संसाधने, आदिवासी.**प्रस्तावना :**

नंदुरबार जिल्हा हा आदिवासी बहुल जिल्हा असून जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात आदिवासी जमाती वास्तव्य करतात. नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समुदाय मुख्यतः भिल्ल, पावरा, कोकनी, मावची आणि वारली या जमातींमध्ये विभागले गेले आहेत. त्यांची उपजीविका शेती, वनसंपत्ती, पशुपालन आणि मजुरी यावर अवलंबून आहे. जिल्ह्यात शेती आणि वन संपत्तीवर आपले अधिकार व ताबा मिळविण्यासाठी एकमात्र कायदा म्हणजे वन हक्क कायदा २००६. या कायद्याच्या माध्यमातून आदिवासी समुदायांना आपली उपजीविका भागविण्यासाठी शासनाने शेत जमिनी तसेच जंगलातील वन संसाधने दिली आहेत. शेत जमिनी ह्या जंगलात असल्याने कुठे उताराची जमीन, कुठे खडकाळ जमीन तर कुठे नापीक जमीन असून पाहिजे तसे उत्पन्न शेतीतून प्राप्त होत नाही. परंतु तेच जर सामुहिक वन हक्काचा विचार केला तर यामध्ये जंगलातील गौण वनोपज तसेच नैसर्गिक साधन संपत्तीवर येथील स्थानिक आदिवासी समुदायाचा अधिकार असल्याने जंगलातून मिळणाऱ्या गौण वनोपज वर येथील समुदाय मोठ्या प्रमाणात आपली उपजीविका भागवितो. या कायद्याची व्यवस्थित अंमलबजावणी न झाल्याने अजून ही येथील आदिवासी समुदायाचा उपजीविकेचा प्रश्न सुटला नाही. अजूनही जिल्ह्यातून मोठ्या प्रमाणात दरवर्षी रोजगाराच्या शोधात कित्येक आदिवासी हे स्थलांतर करतात. जंगलातून मिळणाऱ्या गौणवनोपज जसे सीताफळ, हिरडा, बेहडा, तेंदू, चारोळी, डिक मध, आंबा, चिंच, जांभूळ, बांबू यांचे व्यवस्थित व्यवस्थापन न केल्याने व अशिक्षितपणा असल्याने कित्येक मोठे व्यापारी आधारभूत किमतीपेक्षा अत्यंत कमी दराने हे वनोपज विकत घेऊन महाग भावामध्ये विकतात. त्यामुळेच येथील समुदायाला असलेल्या जंगलावर आधारित शाश्वत उपजीविकेचा अभ्यास करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

संशोधन पद्धती :

सदर संशोधनात आदिवासी उपजीविकेचा विस्तृत अभ्यास केला गेल्याने यामध्ये वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

संशोधन उद्देश्य:

- वन हक्क कायद्याची अंमलबजावणी आणि त्याचा आदिवासी समाजावर प्रभाव तपासणे.
- वन संसाधनांच्या शाश्वत वापराबाबत आदिवासी समाजाच्या पद्धती समजून घेणे.
- वनाधारित उपजीविकेतील संधी आणि आव्हाने ओळखणे.

संशोधन क्षेत्र:

- सदर संशोधनाचे संशोधन क्षेत्र नंदुरबार जिल्हा असून जिल्ह्यात समाविष्ट नंदुरबार, नवापूर, शहादा, तळोदा, अक्राणी आणि अक्कलकुवा या सहा तालुक्याचा अभ्यास केल्या जात आहे. यामध्ये ज्या गावांना वैयक्तिक व सामुहिक असे दोन्ही हक्क प्राप्त झालेले आहेत अशा गावांमधून तथ्य संकलन करण्यात येत आहे.

तथ्य संकलन:

- प्राथमिक माहिती: विविध आदिवासी गावांना भेटी देऊन आणि त्यांची मुलाखत घेऊन तसेच FGD च्या माध्यमातून माहिती गोळा करण्यात आलेली आहे.
- दुय्यम माहिती: वन विभाग, आदिवासी विकास विभाग आणि शासकीय अहवालांचा अभ्यास तसेच याबाबत आतापर्यंत झालेले संशोधन आणि संशोधन पेपर चा आधार घेण्यात आलेला आहे.

वन हक्क कायदा आणि त्याची अंमलबजावणी :

आदिवासी समुदायावर झालेला अन्याय दूर करण्यासाठी आणि जंगलावर त्यांचा हक्क प्रदान करण्यासाठी केंद्र सरकारने २००६ साली एक कायदा आणला तो म्हणजे वन हक्क कायदा २००६. या कायद्यात २००८ साली तसेच २०१२ या वर्षी काही सुधारणा करण्यात आल्या. त्यामुळे कायद्याचे सखोल नाव “अनुसूचित जमाती व इतर पारंपारिक वननिवासी (वन हक्काची मान्यता) अधिनियम २००६, नियम २००८ आणि सुधारित नियम २०१२” असे असून या कायद्यातील कलम ३(१) नुसार वैयक्तिक वन हक्क आणि सामुहिक वन हक्क आणि सामुहिक वन संसाधन हक्क अशा प्रकारचे हक्क प्रदान करण्यात आले आहेत.

वैयक्तिक वन हक्क : पारंपारिक पद्धतीने २००५ पूर्वी पासून जर आदिवासी किंवा इतर पारंपारिक वन निवासी जमीन कसत असेल तर त्याला ०४ हेक्टर पर्यंत जमिनीवर मालकीचा हक्क देण्यात येतो. ढोबळमानाने त्याला १० एकर पर्यंत शेती दिल्या जाते.

सामुहिक वन हक्क : ज्या प्रमाणे एखाद्या व्यक्तीला वैयक्तिक वन हक्क दिल्या जातो त्याच प्रमाणे संपूर्ण ग्रामसभेला किंवा गावाला गावालगत असलेले जंगल दिल्या जाते. हे जंगल किंवा जमीन कितीही हेक्टर असू शकते त्याला कायद्यात मर्यादा आखून दिलेली नाही. या जंगलातून मिळणाऱ्या वन संपत्तीवर आणि जंगलावर तेथील स्थानिक समुदायाची मालकी असते.

सामुहिक वन संसाधन हक्क : यामध्ये समुद्याला गावालगतच्या जंगलातून मिळणाऱ्या वन संसाधनावर अधिकार असतो. जंगलातून मिळणारे वनोपज, पाणी, मासे व इतर गोष्टींवर अधिकार हा तेथील स्थानिक समुदायाला असतो. नंदुरबार जिल्ह्यात वैयक्तिक वन हक्क आणि सामुदायिक वन हक्क हे दोन प्रकारचे हक्क प्रदान करण्यात आलेले आहेत. त्यांच्या अंमलबजावणी ची स्थिती खालीलप्रमाणे आहे.

अ.क्र.	विवरण	वैयक्तिक वन हक्क	सामुहिक वन हक्क
१	प्राप्त वनदावे	-	३४८
२	पात्र वन दावे	२६,९५३	३३०
३	अपात्र वन दावे	५०९०	१४
४	पेंडिंग वन दावे	१०,०४८	०४

(माहितीचा स्त्रोत : वन हक्क कक्ष, जिल्हाधिकारी कार्यालय, नंदुरबार)

वन हक्क कायदा अस्तित्वात येऊन आज साधारण १९ वर्ष झाले आहेत तरी देखील या कायद्याची व्यवस्थित अंमलबजावणी झालेली दिसून येत नाही. तथापी

- अनेक लाभार्थ्यांना अद्याप भौतिक ताबा मिळालेला नाही.
- सामूहिक वनहक्क मिळालेल्या गावांत वनोपज व्यवस्थापन, सामूहिक वनहक्कावर कामे व्यवस्थित रित्या सुरु झालेली नाहीत.
- वन विभाग आणि ग्रामसभा यांच्यातील समन्वयाचा अभाव मोठा अडथळा ठरत आहे.
- वन हक्क दिल्यानंतर गावांचा विकास करण्याबाबत रणनीती चा अभाव दिसून येतो.

वनाधारित उपजीविका आणि शाश्वत विकास :

नंदुरबारमधील आदिवासी उपजीविकेचे मुख्य स्रोत:

वन हक्क धारक शेती : जिल्ह्यात ज्या वन हक्क कायद्यांतर्गत शेत जमिनी दिल्या आहेत त्या मुख्यता जंगलात असून उताराच्या जमिनी असल्याने व पाणी टंचाई असल्याने पाहिजे तेवढे उत्पन्न होत नाही. तरी जिल्ह्यात जास्तीत जास्त आदिवासी समुदाय हा शेती वरच आपली उपजीविका भागवितो.

गौणवनोपज : जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात बांबू, आंबा, हिरडा, बेहडा, चारोळी, सीताफळ, मूहू, तेंदू, चिंच, डिंक, मध, लाख इत्यादी अनेक प्रकारचे वनोपज अस्तित्वात असून त्याची विक्री करून येथील आदिवासी समुदाय आपली उपजीविका भागवितो.

लाकूड आणि बांबू : पारंपारिक घरे, फर्निचर, मंदिरे, हस्तकला व्यवसाय इत्यादी अनेक प्रकारची कामे करून येथील काही आदिवासी लोक आपली उपजीविका भागवितात.

उपजीविकेतील आव्हाने :

- मालकी हक्क अडचणी: अनेक लाभार्थ्यांना अजूनही त्यांच्या जमिनीवर पूर्ण स्वामित्व मिळालेले नाही.
- बाजारपेठेची कमतरता: स्थानिक उत्पादने मोठ्या बाजारपेठेत विक्रीसाठी पुरेसे प्लॅटफॉर्म नाहीत.
- वन विभाग व आदिवासी यांच्यात समन्वयाचा अभाव: काही ठिकाणी वन विभागाकडून आवश्यक सहकार्य मिळत नाही.
- सुपीक जमिनीचा अभाव: उताराची, खडकाळ शेती असल्याने पाहिजे तसे उत्पन्न घेता येत नाही.
- गौणवनोपज चे व्यवस्थापन अभाव : जिल्ह्यात जंगलात मिळणाऱ्या नैसर्गिक साधन संपत्तीचे व्यवस्थापन होत नसल्याने अत्यंत कमी किमतीत याची विक्री केली जाते.
- स्थलांतर : शेतीत उत्पन्न होत नसल्याने व जिल्ह्यात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध नसल्याने मोठ्या प्रमाणात गुजरात, पुणे, मुंबई येथे स्थलांतर केल्या जाते.

संधी आणि उपाय :

- सामूहिक वन व्यवस्थापन: ग्रामसभांना अधिक सक्षम करून सामूहिक वनाधारित प्रकल्प राबवावेत व त्यातून रोजगाराच्या आणि उपजीविका सक्षम करण्याच्या संधी उपलब्ध करण्यात याव्या.
- बाजारपेठ आणि ब्रँडिंग: वनाधारित उत्पादनांचे योग्य ब्रँडिंग करून मोठ्या बाजारपेठांपर्यंत पोहोचवावे.
- स्थानिक प्रक्रिया उद्योग: महुआ, चारोळी, बांबू यावर प्रक्रिया उद्योग वाढवावे. तसेच महिला बचत गट, स्थानिक गट अथवा क्लस्टर दृष्टीकोन वापरून विविध प्रक्रिया उद्योग गठीत करण्यात यावेत.
- शेतीसाठी तंत्रज्ञान व प्रशिक्षण: सेंद्रिय शेती, जलसंधारण तंत्रज्ञान यावर अधिक भर द्यावा.
- वन पर्यटन विकास: जंगल पर्यटनाद्वारे स्थानिक रोजगाराच्या संधी वाढवाव्यात.

निष्कर्ष :

नंदुरबार जिल्ह्यात वन हक्क कायद्याची अंमलबजावणी होत असली तरी आज १९ वर्षे झालीत तरी देखील या कायद्याची अंमलबजावणी करत असताना त्यामध्ये अनेक अडचणी आहेत. जिल्ह्यात अस्तित्वात असलेल्या सातपुडा

पर्वत रांगेत मोठ्या प्रमाणात नैसर्गिक साधन संपत्ती असून आदिवासींच्या पारंपरिक ज्ञानाचा वापर करून शाश्वत उपजीविका मॉडेल तयार करणे आवश्यक आहे. शासन, स्थानिक संस्था आणि स्वयंसेवी संस्थांनी एकत्र येऊन वनाधारित उपजीविकेसाठी आवश्यक धोरणे राबवली पाहिजेत. जंगलातून मिळणाऱ्या साधनसंपत्तीपासून मोठ्या प्रमाणात महसूल गोळा करून त्यातून आदर्श आदिवासी गावे निर्माण करावीत.

संदर्भ (References)

Basavarajaiah DM, Narasimhamurthy B, Bharathi M, Jaya Naik, Tribal Livelihood Status in Western Ghats, *Journal of Forest Research: Open Access*.

चव्हाण प्रदीप, वन हक्क कायदा 2006, काल्पक्ष प्रकाशन, पुणे.

धिवरे संजय & तोफा देवाजी, (2012), सामुहिक वन हक्क तरतुदीच्या अंमलबजावणी करिता मार्गदर्शिका, जिल्हाधिकारी कार्यालय प्रकाशित, गडचिरोली.

गौर रुपेंद्रकुमार, (2017), वन हक्क कायदा 2006 अंतर्गत सामुहिक वन हक्क घेतलेल्या गावातील आदिवासींच्या सर्वसामान्य स्थितीवर झालेल्या परिणामांचे अध्ययन, पी.एच. डी. प्रबंध, समाजकार्य विभाग, गोंडवाना विद्यापीठ गडचिरोली.

M. Rajshekhar, (2012), *The Act that Disagreed with its Preamble: The Drafting of the Scheduled Tribes and Other Traditional Forest Dwellers (Recognition of Forest Rights) Act, 2006*, Unpublished paper.

मधुकर लता, (2010), कहाणी यशस्वी सामुहिक वन हक्क दाव्यांची मेंडा लेखा व मारदा गावांची, आदिवासी संसाधन केंद्र प्रकाशन, NCAS पुणे.

न्याय मंत्रालय भारत सरकार, (2007), अनुसूचित जमाती व इतर पारंपारिक वननिवासी (वनहक्कांची मान्यता) अधिनियम 2006 कायदा, प्राधिकरणाद्वारे प्रकाशित, नवी दिल्ली.

Pardhi Chayanlal, (2024), *Charting the Journey: The Struggle of the Katkari Tribe for Sustainable Livelihood and Socio - Economic Development*, *International Journal of Science and Research (IJSR)* 13(2, February, 2024):1646 – 1653

Patnaik Sanjoy, (2007), *PESA, the Forest Rights Act, and Tribal Rights in India*, *International Conference on Poverty Reduction and Forests*, Bangkok.

वन हक्क समिती आणि वन हक्क समितीचे कार्य, socialwelfare.vikaspedia.in दिनांक 03/03/2025 02:35PM

महिला सक्षमीकरणासाठी लिंग संवेदनशीलता एक सकारात्मक पर्याय

प्रा. डॉ. सुनिता प्रमोद चौधरी

लोकसेवक मधुकरराव चौधरी, समाजकार्य महाविद्यालय जळगाव

महिला सक्षमीकरण हा एक महत्वाचा सामाजिक विषय आहे जो समृद्ध आणि प्रगत समाजाच्या निर्मितीमध्ये अत्यंत आवश्यक आहे. लिंग संवेदनशीलता म्हणजे लिंगानुसार भिन्न अपेक्षा अधिकार आणि संसाधनाबद्दलचे जागरूकता आणि संवेदनशीलता ही ही संवेदनशीलता महिलांच्या हक्काची जाणीव निर्माण करते आणि त्यांच्या सामाजिक आर्थिक राजकीय आणि सांस्कृतिक स्थिती सुधारणा करण्यास मदत करते ज्यामुळे त्यांच्या सक्षमीकरणात मोठे योगदान होतं महिला सक्षमीकरण हे समाजाच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे आहे.

लिंग संवेदनशील या प्रक्रियेमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते लिंग संवेदनशीलते मध्ये महिला सक्षमीकरणाची आवश्यकत अशी काही प्रमुख मुद्दे स्पष्ट केलेले आहे.

सामाजिक समता-

महिला सक्षमीकरणामुळे महिलांना समान हक्क आणि अधिकाराची जाणीव होते. लिंग संबोधनशीलता यामध्ये विचारांची बदलणे करणे आवश्यक आहे. जेणेकरून समाजातील प्रत्येक व्यक्ती समानतेची गरज मान्य करेल आर्थिक समानता-महिलांना आर्थिक सक्षमीकरण त्यांच्या जीवनात महत्त्वपूर्ण आहे. लिंग संवेदनशीलतेद्वारे महिलांना त्यांच्या कौशल्यांचा विकास करण्यासाठी सक्षम केले जाते ज्यामुळे त्यांना आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी बनवता येईल. शैक्षणिक संधी- महिलांच्या शिक्षणावर लिंग संवेदनशीलता प्रभाव टाकते शिक्षणाच्या माध्यमातून महिलांना अधिक साक्षर आणि समर्पित बनवले जाते ज्यामुळे त्यांना अधिक चांगल्या प्रकारे त्यांच्या हक्काचे संरक्षण करता येते.

मानसिक साक्षरता-

महिलांना आत्मसन्मान आणि आत्मविश्वास मिळवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या मानसिक विचारांचे जागृती वाढवणं ज्यामुळे ते त्यांच्या हक्कासाठी आवाज उठवण्यासाठी समर्थन बनवतात. स्वास्थ्य आणि कल्याण-महिला सक्षमीकरणामुळे महिलांच्या स्वास्थ्यसंबंधीचा मुद्दा उधळला जातो. लिंग संवेदनशीलता आरोग्याच्या सेवांमध्ये समानता आणते ज्यामुळे त्या महिलांना त्यांच्या स्वास्थ्याची योग्य पद्धतीने काळजी घेण्यासाठी मदत करते.

निर्णय घेणारे स्थान-

महिलांना निर्णय प्रक्रिया मध्ये सहभागी करणे गरजेचे आहे. जबाबदारी व नेतृत्वाचे स्थान मिळवण्याची गरज त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी अत्यंत महत्वाची आहे.सांस्कृतिक बदल-लिंग संवेदनाशीलता सामाजिक सांस्कृतिक बदल घडवायला मदत करते. नवीन विचारधारांच्या प्रचारांमुळे महिलांच्या स्थितीत सुधारणा होईल. म्हणजेच महिला सक्षमीकरण आणि लिंग संवेदनशीलता एकमेकांवर आधारलेले आहेत. समाजातील सर्व स्तरावर महिलांना सक्षमीकरणाची आवश्यकता असते. त्यामुळे संपूर्ण विकासाच्या प्रक्रियेत सक्रियपणे भाग घेऊ शकते.

महिला सक्षमीकरणासाठी लिंग संवेदनशीलता अत्यंत आवश्यक आहे. समाजात लिंग असमानता उभी करण्यासाठी शिक्षण व उद्योग क्षेत्रांमध्ये महिलांना समाविष्ट करणे. आवश्यक आहे. सामाजिक जागरूकता गरजेनुसार उपाययोजना आणि धोरणांमध्ये सुधारणा करून स्त्री- पुरुष समानतेच्या दिशेने प्रगती साधता येईल. लिंग संवेदनशीलता व महिला सक्षमीकरण यांचा एकत्रित दृष्टिकोन आवश्यक आहे ज्यामुळे महिलांना सक्षम करण्यात आणि त्यांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यास मदत होईल महिला आणि पुरुष यांच्यातील समानता साधण्यासाठी आणि लिंगभेद कमी करण्यासाठी अनेक घटक कार्यरत आहेत जसे की,

* शैक्षणिक पर्याय- शिक्षण हा लिंगभेद कमी करण्याचा एक महत्वाचा घटक आहे. मुलींना शिक्षित करणे आणि त्यांना उच्च शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

*** कौशल्य विकास-**

महिलांना विविध कौशल्यामध्ये प्रशिक्षण देणे जेणेकरून त्यांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतील.

*** कायदेशीर आणि धोरणात्मक बदल-**

लिंग समानतेच्या संरक्षणासाठी विविध कायदे आणि धोरणे लागू करणे जसे की, कामाच्या ठिकाणी भेदाभेद विरुद्धची कायदे भरतीत समानता याविषयीचे कायदे.

*** सरकारच्या योजना-**

महिलांच्या कल्याणासाठी विविध सरकारी योजना आणि उपक्रम जसे की मातृत्व लाभ कायदा बाल देखभाल कायदा इत्यादी.

*** सामाजिक जागरूकता –**

संवेदनशीलता वाढवणे-लिंगभेद दृष्ट्या संवेदनशीलतेची वाढ व आवश्यकता करून जनजागृती कार्यक्रम, कार्यशाळा आणि चर्चाद्वारे माणसांच्या मानसिकतेत बदल साधणे.

*** मीडियाचा प्रभाव-**

मीडिया द्वारे सकारात्मक प्रतिभा निर्माण करणे आणि महिला सशक्तिकरणाचे संदेश प्रसारित करणे.

*** आर्थिक सशक्तिकरण-**

रोजगाराच्या समान संधी प्रदान करणे आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे महिलांना आर्थिक सहाय्य आणि क्रेडिट सुविधा उपलब्ध करून देणे.

*** आरोग्य सेवा-**

महिलांसाठी विशेष आरोग्य सेवांचा विकास आणि त्या सेवांच्या उपलब्धतेत वाढ करणे जसे की प्रजनन आरोग्यसेवा महिलांच्या मानसिक आरोग्य सेवांचे संवर्धनाविषयी माहिती देऊन त्यांना अधिक मजबूत बनवणे.

*** समुदाय आधारित उपक्रम-**

विविध सामाजिक संस्थांचा सहभाग आणि संघटितपणे लिंगभेद कमी करण्यासाठी कार्य करणे स्थानिक समुदायाच्या महिला साक्षरता आणि सशक्तिकरणामध्ये भाग घेणे.

निष्कर्ष:

महिला सक्षमीकरण आणि संवेदनशीलता यांच्यातील संबंध अत्यंत महत्वाचा आहे. या दोन प्रक्रियांमुळे समाजात महिलांच्या वाढीचे आणि विकासाचे संधी उपलब्ध होते. महिला सक्षमीकरणाने महिलांना समान हक्क, आर्थिक स्वतंत्रता, शिक्षणाच्या संधी, आणि मानसिक साक्षरता प्रदान करण्यास मदत केली आहे.

लिंग संवेदनशीलता म्हणजे समाजात समानतेची जाणीव निर्माण करणे ज्यामुळे महिलांना आपले हक्क व अधिकार समजून घेणे सुलभ होते. यामुळे महिलांना निर्णय प्रक्रियेत सहभाग घ्यायला व त्यांच्या कल्याणासाठी आवश्यक असलेल्या नियंत्रणात आणणारा स्थान मिळवण्यास मदत होते. शैक्षणिक पर्याय आर्थिक सक्षमीकरण व आरोग्य सेवांमध्ये समान संधी उपलब्ध करून देणे हे सर्व महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत प्रगती साधण्यास महत्वाची भूमिका बजावतात.

एकंदरीत विचार करता लिंग संवेदनशीलता आणि महिला सक्षमीकरण एकमेकांशी पूरक आहे. त्यावरून सिद्ध होते की लिंग संवेदनशीलतेचा विचार हा समाज मनाच्या विचार झाल्यास लिंग संवेदनशीलता हा महिला सक्षमीकरणासाठीचा सकारात्मक आणि सक्षम पर्याय म्हणून ठरू शकतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

डॉ जयश्री महाजन – “महिला सशक्तिकरण”- अथर्व पब्लिकेशन, जळगाव

पी डी वर्मा – “महिला सशक्तिकरण और नारीवाद”- रावत पब्लिकेशन, जयपुर आवृत्ती 2017

इंदिराज सिंहांचा – “महिला सशक्तिकरण” - डायमंड बुक, पुणे.

पाटील आर (2021) – “महिला सक्षमीकरणाच्या धोरणात्मक उपाययोजना”

Online data

*UN women. Gender equality and women's empowerment (UN women website) (<https://www.Unwoman.org>)

*World Bank. Gender equality and development (World Bank Group publication) ([https://www. Worldbank.org](https://www.Worldbank.org))

*NCW National commission for women report (NCW website) (<https://www.ncw.nic.in/>)

अहिल्यानगर जिल्ह्यातील भिल्ल समाज आणि शासनाच्या कल्याणकारी योजना**संतोष रावसाहेब गायकवाड***संशोधक विद्यार्थी***प्रा. डॉ. शाम दामू सोनवणे***प्राध्यापक तथा संशोधन मार्गदर्शक, लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगांव.***गोष्टवारा**

हा संशोधन प्रबंध अहिल्यानगर जिल्ह्यातील भिल्ल समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक परिस्थितीचा अभ्यास करतो. तसेच, शासनाच्या कल्याणकारी योजना या समाजासाठी किती प्रभावी ठरल्या आहेत, याचे विश्लेषण करतो. संशोधनाद्वारे भिल्ल समाजाच्या समृद्ध सांस्कृतिक परंपरा, त्यांना भेडसावणाऱ्या अडचणी आणि त्यांच्या विकासासाठी आवश्यक धोरणात्मक सुधारणा यावर सखोल चर्चा केली आहे.

महत्त्वपूर्ण शब्द :- भिल्ल समाज आणि कल्याणकारी योजना

प्रस्तावना :-

भारत हा विविध संस्कृती, परंपरा आणि समाजघटकांनी समृद्ध असा देश आहे. या देशातील एक महत्त्वाचा समाजगट म्हणजे आदिवासी समाज, ज्यामध्ये भिल्ल समाजाचा विशेष उल्लेख करावा लागेल. भिल्ल समाज हा भारतातील एक प्राचीन आणि ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून महत्त्वाचा आदिवासी समूह असून भारतातील प्रथम क्रमांकाचा लोकसंख्येने असलेला समाज आहे. महाराष्ट्र राज्यातही भिल्ल समाज मोठ्या प्रमाणावर आढळतो आणि अहिल्यानगर जिल्ह्यातील काही भागांमध्ये त्यांची वस्ती अधिक आहे. हा समाज पारंपरिकरित्या जंगलांमध्ये राहणारा, शेती आणि जंगलसंपत्तीवर अवलंबून असलेला आहे. त्यांच्या पारंपरिक जीवनशैलीमध्ये शिकारी, झूम शेती (सोंडणी शेती), लाकूडतोड, बांबू काम आणि हस्तकला यांचा मोठा सहभाग असतो. अहिल्यानगर जिल्ह्यात भिल्ल समाज मासेमारी, विटभटटीवर मजुरी, शेत मजुर म्हणून काम करतांना आढळतो. त्याचप्रमाणे सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या भिल्ल समाजाची स्वतंत्र ओळख आहे. त्यांच्या लोककथा, नृत्य, गाणी आणि धार्मिक परंपरा या समाजाच्या समृद्ध संस्कृतीचे प्रतीक आहेत. तथापि, शहरीकरण आणि आधुनिकरणाच्या प्रभावामुळे या समाजाला अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे.

संशोधनाचा उद्देश :-

- अहिल्यानगर जिल्ह्यातील भिल्ल समाजाचा इतिहास, जीवनशैली आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.
- शासनाच्या कल्याणकारी योजनांचा प्रभाव आणि अंमलबजावणी तपासणे.

गृहीतके :-

- अहिल्यानगर जिल्ह्यातील भिल्ल समाज शिक्षण आणि आर्थिक स्थैर्याच्या दृष्टीने मागासलेला आहे.
- शैक्षणिक आणि आर्थिक सुधारणांमुळे भिल्ल समाजाचा जीवनमान उंचावू शकतो.

संशोधन पद्धती :-

सदर पेपर हा प्रकाशित, अप्रकाशित, संदर्भ पुस्तके, जनरल शोध प्रबंध, निबंध लेख, सरकारी अहवाल संपूर्ण लिखित, अलिखित पुस्तके, वर्तमानपत्र, इंटरनेट लेख इत्यादी माध्यमातून दुय्यम स्रोतांच्या माध्यमातून संकलित केलेल्या तथ्यांवर आधारित आहे.

अभ्यासाचे महत्त्व :-

सरकारने भिल्ल समाजाच्या सामाजिक आणि आर्थिक उन्नतीसाठी अनेक कल्याणकारी योजना जाहीर केल्या आहेत. यात शिक्षणविषयक योजना, आरोग्यसेवा सुधारण्यासाठी विविध योजना, रोजगार हमी योजना, आदिवासींसाठी विशेष गृहनिर्माण योजना आणि आर्थिक उन्नती व मदतीच्या योजना यांचा समावेश आहे. महाराष्ट्र

शासन आणि केंद्र शासनाने एकलव्य मॉडेल निवासी शाळा, विशेष केंद्रीय योजना, आदिवासी उपयोजना, वनहक्क कायदा, प्रधानमंत्री आवास योजना, आयुष्मान भारत योजना यांसारख्या विविध योजना लागू केल्या आहेत. परंतु या योजना भिल्ल समाजापर्यंत प्रभावीपणे पोहोचत आहेत का ? त्या प्रत्यक्षात समाजाच्या विकासास हातभार लावत आहेत का ? याचे मूल्यमापन करणे आवश्यक आहे. काही वेळा योजनांची माहिती समाजातील लोकांपर्यंत पोहोचत नाही, तर काही वेळा प्रशासकीय अडचणींमुळे त्यांचा लाभ घेणे कठीण होते. त्यामुळे शासनाच्या योजनांची अंमलबजावणी कशी चालते आणि त्या योजनांचा भिल्ल समाजावर काय परिणाम होत आहे, हे समजून घेणे महत्वाचे ठरते.

अखेर, कोणत्याही समाजाचा विकास हा त्या समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक उन्नतीवर अवलंबून असतो. त्यामुळे भिल्ल समाजाच्या संपूर्ण विकासासाठी केवळ योजना पुरेशा नाहीत, तर त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी होणे आणि समाजाने त्यात सक्रिय सहभाग घेणेही तितकेच महत्वाचे आहे. संशोधनाच्या माध्यमातून या समाजाच्या विकासासाठी आवश्यक धोरणात्मक सुधारणा सुचवण्याचा हा एक प्रयत्न आहे.

या संशोधनाचा उद्देश म्हणजे अहिल्यानगर जिल्ह्यातील भिल्ल समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक स्थितीचा अभ्यास करणे. तसेच शासनाच्या कल्याणकारी योजनांचा प्रभाव तपासणे. भिल्ल समाजाला भेडसावणाऱ्या समस्या समजून घेत त्यांच्या विकासासाठी आवश्यक धोरणात्मक उपाय मांडणे हे या संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. शासनाच्या विविध योजनांचा लाभ या समाजाला किती मिळतो, अंमलबजावणीतील अडचणी कोणत्या आहेत आणि त्या कशा दूर करता येतील, याचा अभ्यास या संशोधनातून केला जाणार आहे. तसेच, भिल्ल समाजाच्या प्रगतीसाठी स्थानिक प्रशासन, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, स्वयंसेवी संस्था आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांची भूमिका किती महत्वाची आहे, याचाही विचार करण्यात येणार आहे.

विषय विवेचन :

अहिल्यानगर जिल्ह्यातील भिल्ल समाज हा एक प्राचीन आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून महत्वाचा आदिवासी समुदाय आहे. या समाजाचा इतिहास शेकडो वर्षे मागे जातो आणि त्यांचा उल्लेख रामायण, महाभारतासारख्या प्राचीन ग्रंथांमध्येही आढळतो. पारंपरिकदृष्ट्या भिल्ल समाज हा जंगलावर आणि शेतीवर अवलंबून असलेला समाज आहे. या समाजाची जीवनशैली, भाषा, परंपरा आणि संस्कृती इतर समाजांपेक्षा वेगळी आहे. तथापि, आधुनिक युगात हा समाज विविध सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक समस्यांना सामोरा जात आहे. विशेषतः शिक्षणाचा अभाव, बेरोजगारी, दारिद्र्य, आरोग्य सुविधांची कमतरता आणि शासनाच्या योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी न होणे यांसारख्या अडचणी भिल्ल समाजाच्या सर्वांगीण विकासात मोठा अडथळा ठरत आहेत.

शासनाने आदिवासी समाजाच्या उन्नतीसाठी अनेक कल्याणकारी योजना आणल्या आहेत, जसे की शासकीय आश्रमशाळा, अनुदानित आश्रमशाळा, शासकीय इंग्रजी माध्यमाच्या आश्रमशाळा, नामांकित शाळा, सैनिकी शाळा, एकलव्य रेसिडेंसीयल स्कूल, भारत सरकार पोस्ट मॅट्रिक शिष्यवृत्ती योजना, परराज्य शिष्यवृत्ती, परदेश शिष्यवृत्ती, वनहक्क कायदा, प्रधानमंत्री आवास योजना आणि आयुष्मान भारत योजना. परंतु प्रत्यक्षात या योजनांचा लाभ किती लोकांना मिळतो आणि त्यांच्या परिस्थितीत कोणता बदल झाला आहे, हे तपासणे आवश्यक आहे. भिल्ल समाज शिक्षणाच्या बाबतीत अद्यापही मागासलेला असल्याने त्यांच्यात साक्षरतेचा स्तर तुलनेने कमी आहे. शिक्षणासाठी आवश्यक मूलभूत सुविधा, योग्य मार्गदर्शन आणि सामाजिक मानसिकता यांचा अभाव हे मुख्य अडथळे ठरतात. आर्थिक परिस्थिती पाहता, भिल्ल समाजातील बहुतांश कुटुंबे शेतीमजुरी, बांधकाम कामे आणि अन्य अस्थिर रोजगारावर अवलंबून आहेत. यामुळे त्यांना आर्थिक स्थैर्य मिळत नाही आणि सतत स्थलांतर करण्याची वेळ येते. शासनाने रोजगारासाठी विविध योजना जाहीर केल्या असल्या तरी त्या प्रभावीपणे पोहोचत नाहीत. आरोग्य सुविधांची कमतरता, कुपोषण आणि अपुरी वैद्यकीय सेवा यामुळे या समाजाला आरोग्यविषयक समस्यांना सामोरे जावे लागते. शासनाच्या मोफत आरोग्यसेवा योजनांचा लाभ घेण्यासाठी समाजात जागरूकता कमी असल्यामुळे

अनेक लोक या सुविधांपासून वंचित राहतात. सामाजिक स्तरावर पाहता, मुख्य प्रवाहातील समाजाशी भिल्ल समाजाचा संपर्क मर्यादित असल्याने आणि काही ठिकाणी अजूनही सामाजिक भेदभाव अस्तित्वात असल्याने त्यांच्या विकासाला मर्यादा येतात. शासन, स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक प्रशासन यांनी समन्वयाने काम केल्यास भिल्ल समाजाचा विकास अधिक वेगाने होऊ शकतो. स्थानिक प्रशासनाने योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे, समाजात शिक्षण आणि आरोग्याविषयी जनजागृती करणे आणि रोजगार निर्मितीच्या संधी उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. तसेच, भिल्ल समाजाच्या तरुणांना आधुनिक तंत्रज्ञान, उद्योगधंदे आणि शेतीतंत्र यामध्ये प्रशिक्षण देऊन त्यांना मुख्य प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न करायला हवा. यामुळे या समाजाचा आर्थिक विकास होईल आणि त्यांची जीवनशैली सुधारेल. या संशोधनातून भिल्ल समाजाच्या सध्याच्या परिस्थितीचे मूल्यमापन करण्यात येणार असून शासनाच्या विविध योजनांचा परिणाम किती झाला आणि भविष्यात या समाजाच्या प्रगतीसाठी कोणते ठोस उपाय करता येतील, याचा सखोल अभ्यास करण्यात येणार आहे. या संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे भिल्ल समाजाच्या विकासासाठी आवश्यक धोरणात्मक सुधारणा सुचवणे आणि शासनाच्या कल्याणकारी योजनांची परिणामकारकता तपासणे आहे. भिल्ल समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी सरकारी धोरणांची योग्य अंमलबजावणी, सामाजिक सहभाग आणि स्वयंसेवी संस्थांचे योगदान या तिन्ही घटकांचा प्रभावी समन्वय होणे अत्यंत गरजेचे आहे.

1. सरकारी धोरणांची योग्य अंमलबजावणी

सरकारने अनुसूचित जमातींच्या कल्याणासाठी अनेक योजना सुरू केल्या आहेत, परंतु त्या तळागाळातील भिल्ल समाजापर्यंत प्रभावीपणे पोहोचल्या पाहिजेत. योग्य अंमलबजावणीसाठी स्थानिक प्रशासनाने अधिक जबाबदारीने काम करणे आवश्यक आहे.

शिक्षणविषयक धोरणे आणि योजना :- शासकीय आश्रमशाळा, अनुदानित आश्रमशाळा, शासकीय इंग्रजी माध्यमाच्या आश्रमशाळा, शासकीय वसतीगृह, नामांकित शाळा, सैनिकी शाळा, एकलव्य रेसिडेंसीयल स्कूल, भारत सरकार पोस्ट मॅट्रिक शिष्यवृत्ती योजना, उच्च शिक्षणासाठी आर्थिक सहाय्य. परराज्य शिष्यवृत्ती, परदेश शिष्यवृत्ती

आर्थिक आणि रोजगारविषयक धोरणे :- प्रधानमंत्री रोजगार योजना (PMEGP) – आदिवासी युवकांना लघुउद्योग सुरू करण्यासाठी अनुदान, महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA) – 100 दिवसांची हमीशीर रोजगार योजना.

वनहक्क कायदा (Forest Rights Act, 2006) :- भिल्ल समाज जंगलांवर अवलंबून असल्यामुळे त्यांना वनजमिनीचा हक्क देण्याचा कायदा.

आरोग्य आणि सामाजिक कल्याण योजना :- आयुष्मान भारत योजना – गरीब आणि मागासवर्गीयांसाठी मोफत आरोग्यसेवा.

प्रधानमंत्री आवास योजना (PMAY) :- आर्थिक दुर्बल घटकांना घरे उपलब्ध करून देणारी योजना.

आदिवासी महिलांसाठी स्वयंरोजगार योजना :- महिलांना व्यवसायासाठी आर्थिक मदत आणि कौशल्य प्रशिक्षण.

2. सामाजिक सहभाग

- शासकीय योजनांची माहिती भिल्ल समाजातील प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत पोहोचवण्यासाठी प्रभावी जनजागृती करणे आवश्यक आहे.

- स्थानिक पातळीवर ग्रामसभांच्या माध्यमातून योजनांची काटेकोर अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.

- भिल्ल समाजाच्या प्रगतीसाठी केवळ सरकारी योजना पुरेशा नाहीत, तर समाजातील इतर घटकांनीही सहभाग घेतला पाहिजे. मुख्य प्रवाहातील लोकांनी भिल्ल समाजासोबत समानता आणि सन्मानाने वागणे, त्यांना मुख्य प्रवाहात सामावून घेणे आणि त्यांच्या विकासासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

- शिक्षणाच्या महत्वाविषयी जनजागृती मोहिमा राबवणे आवश्यक आहे.
- भिल्ल समाजातील लोकांना आरोग्य आणि स्वच्छतेबाबत जागरूक करण्यासाठी स्थानिक डॉक्टर आणि आरोग्य कर्मचारी यांनी वेळोवेळी शिबिरे आयोजित करावी.
- पोषण आहार, मातृत्व काळातील काळजी आणि मुलांचे लसीकरण याबाबत विशेष प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

3. स्वयंसेवी संस्थांचे योगदान

- स्वयंसेवी संस्था (NGO) आणि सामाजिक संस्था भिल्ल समाजाच्या विकासात महत्वाची भूमिका बजावू शकतात.
- स्वयंसेवी संस्थांनी मोफत शिक्षण केंद्रे, अभ्यासिका आणि डिजिटल शिक्षण सुविधा निर्माण कराव्यात.
- भिल्ल समाजातील मुलांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी स्वयंसेवी शिक्षक आणि स्थानिक तज्ज्ञांनी मदत करावी.
- शिक्षकांना भिल्ल समाजाच्या विद्यार्थ्यांसोबत अधिक चांगले संवाद साधता यावा यासाठी स्वयंसेवी संस्थेने प्रशिक्षण द्यावे.
- आरोग्य तपासणी शिबिरे, माता-बाल आरोग्य सेवा, स्वच्छतेसाठी मदत यामध्ये स्वयंसेवी संस्था महत्वाची भूमिका बजावतात.
- स्वयंसेवी संस्थेमार्फत दारूबंदी आणि व्यसनमुक्ती अभियान राबविण्यास मदत होते.
- स्वयंसेवी संस्थेमार्फत आदिवासी महिलांसाठी बचत गट आणि स्वयंरोजगार प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविणे.
- स्वयंसेवी संस्था स्थानिक संसाधनांवर आधारित उद्योग उभारण्यासाठी मदत करतात.
- बाजारपेठ उपलब्ध करून देण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांनी शासनासोबत समन्वय साधावा.

निष्कर्ष :-

अहिल्यानगर जिल्ह्यातील भिल्ल समाज हा महाराष्ट्रातील एक महत्वाचा आदिवासी समुदाय आहे. ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिकदृष्ट्या महत्वाचा असलेल्या या समाजाला आजही अनेक सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक अडचणींचा सामना करावा लागत आहे. शिक्षणाचा अभाव, बेरोजगारी, दारिद्र्य, आरोग्यविषयक समस्या आणि शासनाच्या योजनांची अपुरी अंमलबजावणी यामुळे भिल्ल समाज मुख्य प्रवाहात येऊ शकलेला नाही. शासनाने शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि सामाजिक कल्याणासाठी अनेक योजना जाहीर केल्या असल्या तरी त्या योजनांचा प्रत्यक्ष लाभ समाजाच्या प्रत्येक घटकापर्यंत पोहोचतो आहे का, याचे मूल्यांकन करणे आवश्यक आहे.

भिल्ल समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी तीन महत्वाचे घटक आहेत. सरकारी धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी, सामाजिक सहभाग आणि स्वयंसेवी संस्थांचे योगदान. शासनाच्या विविध योजनांची अंमलबजावणी करताना अधिक पारदर्शकता, लोकसहभाग आणि स्थानिक प्रशासनाचा सक्रीय हस्तक्षेप आवश्यक आहे. शिक्षणाच्या संधी वाढविण्यासाठी शाळा आणि वसतिगृहांची संख्या वाढवली पाहिजे, तसेच भिल्ल समाजातील युवकांना कौशल्य प्रशिक्षण मिळावे, जेणेकरून त्यांना रोजगाराच्या अधिक संधी उपलब्ध होतील. सामाजिक सहभागाच्या माध्यमातून स्थानिक समाजाने या समुदायाला शिक्षण, आरोग्य आणि आर्थिक प्रगतीसाठी प्रोत्साहन दिले पाहिजे. याशिवाय, स्वयंसेवी संस्थांनी आरोग्यसेवा, महिला सबलीकरण आणि स्वावलंबन यासंदर्भात अधिक प्रभावी कार्यक्रम राबवले पाहिजेत.

संदर्भ :

1. प्रा. रा. ना. घाटोळे, संशोधन पद्धतीचे मूलतत्त्व व तंत्र, मंगेश प्रकाशन नागपूर.
2. "भारतातील आदिवासी समाज" – लेखक: डॉ. गवारे आर. टी.
3. "महाराष्ट्रातील आदिवासी संस्कृती आणि परंपरा" – लेखक: डॉ. वि. शं. जोशी
4. "शासनाच्या आदिवासी कल्याण योजना आणि त्यांची प्रभावीता" – लेखक: डॉ. प्रकाश देशमुख
5. महाराष्ट्र शासन – आदिवासी विकास विभागाचे वार्षिक अहवाल
6. ऑनलाईन स्रोत आणि वेबसाइट्स :- <https://tribal.maharashtra.gov.in>, <https://socialjustice.gov.in>
7. <https://fra.org.in> व <https://pmjay.gov.in>

ई-गव्हर्नन्स आणि शांतता: तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून सामाजिक सलोखा**विशेश गोपाळराव पाटील**

MSW, SET, Email id : vireshpatil34@gmail.com

सारांश

ई-गव्हर्नन्स आणि शांतता: तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून सामाजिक सलोखा; या शोधनिबंधात ई-गव्हर्नन्सच्या तंत्रज्ञानाद्वारे सामाजिक सलोखा व शांतता प्रस्थापित करण्याच्या संभाव्यतेचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. ई-गव्हर्नन्स म्हणजेच तंत्रज्ञानाच्या मदतीने प्रशासनाच्या प्रक्रिया पारदर्शक, उत्तरदायित्वपूर्ण आणि जलद करण्याचे साधन होय. या शोधनिबंधात प्रशासनातील पारदर्शकता, नागरिकांचा सहभाग, तक्रार निवारण प्रणाली आणि सामाजिक न्याय यांसारख्या महत्वाच्या मुद्द्यांवर विचार करण्यात आला आहे. ई-गव्हर्नन्समुळे सामाजिक सलोखा कसा वाढतो, तंत्रज्ञानाच्या मदतीने नागरिकांमध्ये समाधानाची भावना कशी निर्माण होते आणि समाजकार्याच्या माध्यमातून या साधनांचा प्रभावी वापर कसा करता येईल याचे विश्लेषण करणे. यासाठी द्वितीय स्त्रोतांवर आधारित संशोधन पद्धती वापरण्यात आली असून अहवाल, शासकीय दस्तऐवज, पूर्वीच्या संशोधन लेखांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. अध्ययनातून असे निदर्शनास आले की, ई-गव्हर्नन्समुळे प्रशासनातील पारदर्शकता वाढून नागरिकांचा प्रशासनावर विश्वास बसतो, ज्यामुळे शांतता आणि सामाजिक सलोखा वृद्धिंगत होतो. तसेच, तक्रार निवारण प्रणालीमुळे नागरिकांमध्ये समाधानाची भावना निर्माण होते. समाजकार्याच्या माध्यमातून डिजिटल साधने वापरल्यास वंचित गटांपर्यंत सरकारी योजना व सेवांचा प्रभावी पोहोच सुनिश्चित करता येतो. शोधनिबंधात शिफारसी देण्यात आल्या आहेत की, ई-गव्हर्नन्सच्या उपक्रमांमध्ये स्थानिक पातळीवरील समाजकार्य तज्ज्ञांचा सहभाग वाढवावा, डिजिटल साक्षरता मोहीमा राबवाव्यात आणि तंत्रज्ञानाचा समतोल व समावेशक वापर सुनिश्चित करावा. ई-गव्हर्नन्स हे केवळ प्रशासनाचे साधन नसून, ते शांतता आणि सामाजिक सलोख्याच्या स्थापनेमध्ये महत्वाची भूमिका बजावू शकते, असे या शोधनिबंधातून स्पष्ट होते.

मुख्य शब्द (Keywords): ई-गव्हर्नन्स (E-Governance), शांतता (Peacebuilding), सामाजिक सलोखा (Social Cohesion), तंत्रज्ञान (Technology), समाजकार्य (Social Work)

प्रस्तावना:

ई-गव्हर्नन्स म्हणजेच इलेक्ट्रॉनिक गव्हर्नन्स. हे तंत्रज्ञानाच्या मदतीने शासकीय सेवा आणि प्रक्रिया अधिक पारदर्शक, जलद, आणि उत्तरदायित्वपूर्ण बनविण्याचे प्रभावी साधन आहे. २१व्या शतकात, जागतिकीकरण, डिजिटल क्रांती, आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे प्रशासन आणि नागरी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांमध्ये ई-गव्हर्नन्सचा वापर वाढत आहे. केवळ सेवा वितरणात सुधारणा करण्यासाठीच नव्हे, तर सामाजिक सलोखा, शांतता, आणि सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठीदेखील ई-गव्हर्नन्सचे महत्त्व अधोरेखित झाले आहे. शांतता आणि सामाजिक सलोखा हा केवळ युद्ध आणि संघर्षग्रस्त भागांसाठीच नाही, तर सामान्य नागरी जीवनातदेखील महत्वाचा आहे. सामाजिक सलोखा म्हणजे विविध घटक, समुदाय, आणि गटांमधील आपसी विश्वास, समरसता, आणि सहकार्य होय. यामध्ये प्रशासन आणि नागरिक यांच्यातील संवाद, सहभाग, आणि पारदर्शकता अत्यंत महत्वाची ठरते. अशा परिस्थितीत, ई-गव्हर्नन्सच्या माध्यमातून प्रशासन अधिक पारदर्शक बनवून नागरिकांचा सहभाग वाढवता येऊ शकतो, ज्यामुळे शांतता आणि सलोखा निर्माण होतो. समाजकार्य हे सदैव वंचित आणि दुर्लक्षित घटकांच्या सशक्तीकरणासाठी कार्यरत असते. समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून ई-गव्हर्नन्सच्या माध्यमातून शासकीय योजनांचा लाभ अधिकाधिक लोकांपर्यंत पोहोचवणे, डिजिटल साधनांचा वापर करून तक्रार निवारण प्रक्रिया अधिक प्रभावी बनवणे, आणि सामाजिक न्यायाची प्राप्ती सुनिश्चित करणे शक्य आहे. विशेषतः, ग्रामीण व आदिवासी भागात ई-गव्हर्नन्सच्या साधनांचा वापर अधिक समतोल आणि समावेशक विकासासाठी होतो. या शोधनिबंधामध्ये "ई-गव्हर्नन्स आणि शांतता: तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून सामाजिक सलोखा" या विषयाचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. शोधनिबंधाचे उद्देश, गृहितके, संशोधन पद्धती, निष्कर्ष, आणि शिफारसी या सर्व घटकांचा सुसंगत आणि तर्कशुद्ध

मांडणी केली आहे. या शोधनिबंधातून ई-गव्हर्नन्सच्या प्रभावी वापराने समाजकार्याच्या माध्यमातून सामाजिक सलोखा आणि शांतता स्थापनेसाठीच्या नवनवीन शक्यता स्पष्ट झाल्या आहेत.

शोधनिबंधाचे उद्देश:

- ई-गव्हर्नन्सच्या माध्यमातून शांतता स्थापनेसाठी तंत्रज्ञानाच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करणे.
- समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून ई-गव्हर्नन्सचा सामाजिक सलोखा वाढविण्यातील योगदान समजून घेणे.

शोधनिबंधाचे गृहितके:

- ई-गव्हर्नन्समुळे सामाजिक सलोखा आणि शांतता प्रस्थापित करण्यात सकारात्मक परिणाम होतो.
- समाजकार्याच्या हस्तक्षेपांमुळे ई-गव्हर्नन्सच्या प्रभावीतेत वाढ होते.

संशोधन पद्धती:

1. संशोधनाची रचना (Research Design):

सदर शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धती (Descriptive Research Method) वापरली आहे. ई-गव्हर्नन्सच्या माध्यमातून शांतता स्थापनेसाठी तंत्रज्ञानाच्या वापराचा सखोल अभ्यास आणि समाजकार्याच्या हस्तक्षेपांचा प्रभाव या विषयांवर विस्तृत विश्लेषण करण्यात आले आहे.

2. डेटा संकलन पद्धती (Data Collection Methods):

अ. द्वितीयक डेटा (Secondary Data): या शोधनिबंधात मुख्यत्वे द्वितीयक स्त्रोतांचा वापर केला आहे.

- शासकीय अहवाल (Government Reports): ई-गव्हर्नन्ससंबंधित केंद्र व राज्य शासनाच्या योजना, धोरणे, आणि अहवालांचा अभ्यास.
- संशोधन लेख आणि शोधनिबंध (Research Articles & Journals): शांतता स्थापनेसाठी तंत्रज्ञानाच्या वापराबद्दलच्या प्रकाशित शोधनिबंधांचा संदर्भ.
- पुस्तके (Books): समाजकार्य, ई-गव्हर्नन्स, आणि सामाजिक सलोखा यांवरील पुस्तकांमधील सैद्धांतिक दृष्टिकोनांचा वापर.
- ऑनलाइन स्त्रोत (Online Sources): वेबसाइट्स, सरकारी पोर्टल्स, आणि डिजिटल रिपोर्ट्स.

सदर संशोधन पद्धतीद्वारे ई-गव्हर्नन्सच्या माध्यमातून शांतता स्थापनेसाठी तंत्रज्ञानाचा वापर आणि समाजकार्याच्या हस्तक्षेपांचा प्रभाव यांचे सखोल विश्लेषण केले आहे. उपलब्ध द्वितीयक डेटाचा अभ्यास करून शोधनिबंधातील गृहितकांची पुष्टी आणि उद्दिष्टे साध्य करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ई-गव्हर्नन्स (E-Governance):

संकल्पना:

ई-गव्हर्नन्स म्हणजेच “इलेक्ट्रॉनिक गव्हर्नन्स” हा एक असा प्रणालीगत दृष्टिकोन आहे, ज्यामध्ये तंत्रज्ञान, विशेषतः माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT), वापरून शासन प्रक्रिया अधिक पारदर्शक, कार्यक्षम, उत्तरदायित्वपूर्ण, आणि लोकाभिमुख बनवल्या जातात.

घटक:

- सेवा वितरण (Service Delivery): नागरिकांना शासकीय सेवा ऑनलाइन उपलब्ध करून देणे. उदा. आधार कार्ड, पॅन कार्ड, रेशन कार्ड इ.
- प्रशासनिक पारदर्शकता (Administrative Transparency): सरकारी कागदपत्रे, आर्थिक अहवाल आणि योजना नागरिकांसाठी खुले करणे.
- तक्रार निवारण (Grievance Redressal): नागरिकांच्या समस्या आणि तक्रारी डिजिटल प्लॅटफॉर्मवरून निवारण करणे.

महत्त्व:

ई-गव्हर्नन्समुळे शासकीय प्रक्रियेत मध्यस्थांचा हस्तक्षेप कमी होतो, भ्रष्टाचार कमी होतो आणि नागरी जीवन अधिक सुलभ होते. नागरिकांना शासनातील निर्णय प्रक्रियेत थेट सहभागी होण्याची संधी मिळते, ज्यामुळे सामाजिक सलोखा वाढतो.

शांतता (Peacebuilding):**संकल्पना:**

शांतता ही केवळ युद्धविराम किंवा संघर्षमुक्त समाजाची स्थिती नसून, ती एक सक्रिय प्रक्रिया आहे जी न्याय, समरसता आणि सुरक्षितता यांचा समतोल साधते.

प्रकार:

- नकारात्मक शांतता (Negative Peace): केवळ संघर्ष किंवा हिंसा टाळणे.
- सकारात्मक शांतता (Positive Peace): सामाजिक न्याय, समता, आणि नागरिकांमध्ये परस्पर विश्वास प्रस्थापित करणे.

ई-गव्हर्नन्सच्या माध्यमातून शांतता स्थापनेसाठी योगदान:

- पारदर्शकता आणि विश्वास: ई-गव्हर्नन्समुळे नागरिकांमध्ये प्रशासनावरील विश्वास वाढतो.
- समावेशकता: वंचित आणि दुर्लक्षित गटांपर्यंत शासकीय योजना पोहोचवता येतात.
- संवाद आणि सहभाग: नागरिकांना आपल्या समस्यांची मांडणी करण्यासाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्म उपलब्ध होतात.

सामाजिक सलोखा (Social Cohesion):**संकल्पना:**

सामाजिक सलोखा म्हणजे समाजातील विविध घटकांमध्ये आपसी विश्वास, समरसता, आणि सहकार्य होय. सामाजिक सलोख्यामुळे समाज अधिक स्थिर, सुरक्षित आणि शांततापूर्ण राहतो.

घटक:

- समरसता (Inclusion): समाजातील सर्व घटकांना समान संधी देणे.
- विश्वास (Trust): प्रशासन, सामाजिक संस्था, आणि नागरिक यांच्यात विश्वास निर्माण करणे.
- सहकार्य (Collaboration): समस्या सोडवण्यासाठी एकत्रितपणे कार्य करणे.

ई-गव्हर्नन्सचे योगदान:

ई-गव्हर्नन्समुळे शासनातील पारदर्शकता आणि नागरिकांचा सहभाग वाढतो, ज्यामुळे सामाजिक सलोखा वृद्धिंगत होतो. तक्रार निवारण प्रणालीमुळे नागरिकांमध्ये समाधानाची भावना निर्माण होते.

तंत्रज्ञान (Technology):**संकल्पना:**

तंत्रज्ञान म्हणजे विज्ञान, गणित, आणि अभियांत्रिकीचा वापर करून मानवी जीवन अधिक सुलभ, कार्यक्षम, आणि सुरक्षित बनविण्यासाठी तयार करण्यात आलेली साधने, प्रक्रिया, आणि प्रणाली होय.

प्रकार:

- माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICT): इंटरनेट, मोबाइल ॲप्स, डिजिटल प्लॅटफॉर्म.
- डेटा विश्लेषण (Data Analytics): नागरिकांच्या गरजांनुसार धोरणे तयार करणे.
- डिजिटल साधने (Digital Tools): ई-गव्हर्नन्स प्रणालीसाठी आवश्यक साधने जसे की वेब पोर्टल, मोबाइल ॲप्स, ई-मेल, सोशल मीडिया इ.

सामाजिक सलोख्याचे तंत्रज्ञानातील योगदान: तंत्रज्ञानाच्या मदतीने प्रशासनाची कार्यक्षमता वाढते, नागरिकांना डिजिटल माध्यमातून शासकीय सेवांचा लाभ मिळतो, आणि शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी संवाद आणि सहभाग सुनिश्चित होतो.

समाजकार्य (Social Work):

संकल्पना:

समाजकार्य हे एक व्यावसायिक आणि शैक्षणिक क्षेत्र आहे, ज्याचा उद्देश व्यक्ती, गट, आणि समुदायांच्या जीवनाची गुणवत्ता सुधारण्यावर केंद्रित आहे. समाजकार्यकर्ते सामाजिक न्याय, मानवाधिकार, आणि सशक्तीकरणासाठी कार्य करतात.

समाजकार्याचे प्रमुख उद्देश:

- सामाजिक न्याय (Social Justice): सर्वांना समान संधी उपलब्ध करून देणे.
 - सशक्तीकरण (Empowerment): वंचित गटांना त्यांचे अधिकार व क्षमता जाणून देणे.
 - समाजसुधारणा (Social Reform): धोरणे आणि कायदे सुधारण्यासाठी योगदान देणे.
- ई-गव्हर्नन्स आणि समाजकार्याचा सहसंबंध :
- डिजिटल साक्षरता: समाजकार्याच्या माध्यमातून नागरिकांना डिजिटल साधनांचा वापर शिकवणे.
 - तक्रार निवारण प्रक्रियेत मदत: नागरिकांना ई-गव्हर्नन्स प्लॅटफॉर्मचा वापर करून तक्रारी नोंदविण्यात मार्गदर्शन करणे.
 - सामाजिक सलोखा वाढवणे: वंचित गटांपर्यंत सरकारी योजना पोहोचवण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करणे. ई-गव्हर्नन्स, शांतता, सामाजिक सलोखा, तंत्रज्ञान, आणि समाजकार्य यांचे एकत्रित स्पष्टीकरण या शोधनिबंधाच्या विषयाला अधिक व्यापक आणि सखोल दृष्टिकोन देतात. तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून प्रशासन अधिक पारदर्शक आणि उत्तरदायित्वपूर्ण बनवता येते, ज्यामुळे सामाजिक सलोखा आणि शांतता वृद्धिगत होतात. तसेच, समाजकार्याच्या माध्यमातून या तंत्रज्ञानाचा समतोल आणि समावेशक वापर करून वंचित आणि दुर्लक्षित घटकांच्या सक्षमीकरणासाठी देखील मोठी मदत होते.

निष्कर्ष:

“गव्हर्नन्स आणि शांतता: तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून सामाजिक सलोखा” या शोधनिबंधाद्वारे खालील महत्वाचे निष्कर्ष समोर आले आहेत:

1. ई-गव्हर्नन्समुळे पारदर्शकता आणि जबाबदारीत वाढ: डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने शासकीय प्रक्रिया पारदर्शक झाल्या आहेत, ज्यामुळे नागरिकांचा प्रशासनावर विश्वास वाढला आहे.
2. सामाजिक सलोखा वृद्धिगत: ई-गव्हर्नन्समुळे समाजातील विविध घटकांमध्ये संवाद वाढला असून, तणावग्रस्त भागांत देखील शांतता प्रस्थापित करण्यात मदत झाली आहे.
3. तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर: ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म्स, मोबाईल ॲप्स, आणि डिजिटल फोरममुळे नागरिकांचा सहभाग वाढला आहे, ज्यामुळे शांतता स्थापनेच्या प्रयत्नांना चालना मिळाली आहे.
4. समाजकार्याचा महत्वाचा वाटा: समाजकार्यकर्त्यांनी डिजिटल साक्षरतेचा प्रसार करून ई-गव्हर्नन्सचा लाभ वंचित समुदायांपर्यंत पोहोचविला आहे.
5. मर्यादा आणि आव्हाने: डिजिटल अंतर (Digital Divide), तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव, आणि ग्रामीण भागातील इंटरनेटची समस्या यामुळे काही ठिकाणी ई-गव्हर्नन्सची प्रभावी अंमलबजावणी मर्यादित राहिली आहे.

उपाययोजना (शिफारशी):

- डिजिटल साक्षरता मोहिमा:** ग्रामीण व वंचित भागांमध्ये डिजिटल साक्षरतेसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करावेत. समाजकार्यकर्त्यांनी यामध्ये सक्रिय भूमिका घ्यावी.
- तंत्रज्ञानाचा वापर सोपा करणे:** ई-गव्हर्नन्स प्लॅटफॉर्म्स आणि ॲप्स स्थानिक भाषेत उपलब्ध करून, सोप्या पद्धतीने डिझाइन करावेत.
- समाजकार्याच्या हस्तक्षेपांचा विस्तार:** डिजिटल साधनांचा वापर करून समाजकार्यकर्त्यांनी शासकीय योजना आणि सेवांची माहिती नागरिकांपर्यंत पोहोचवावी.
- समुदाय-आधारित उपक्रम राबविणे:** नागरिकांच्या सहभागातून शांतता स्थापनेसाठी डिजिटल माध्यमांचा उपयोग करावा, जसे की ऑनलाइन चर्चा गट, फोरम, आणि वेबिनार्स.
- तांत्रिक पायाभूत सुविधा सुधाराव्यात:** ग्रामीण आणि दुर्गम भागांमध्ये इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी सुधारावी व डिजिटल साधनांमध्ये गुंतवणूक वाढवावी.
- डेटा संरक्षण आणि गोपनीयता सुनिश्चित करणे:** ई-गव्हर्नन्स प्रणालींमध्ये सायबर सुरक्षा आणि डेटाच्या गोपनीयतेसाठी आधुनिक उपाययोजना लागू कराव्यात.
- प्रभावी तक्रार निवारण यंत्रणा (Grievance Redressal Mechanism):** नागरिकांना त्यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्म्सवर सुलभ तक्रार निवारण सेवा उपलब्ध करून द्याव्यात. सदर शोधनिबंधाच्या निष्कर्षांमधून स्पष्ट होते की, ई-गव्हर्नन्सच्या माध्यमातून तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर केल्यास सामाजिक सलोखा आणि शांतता प्रस्थापित होऊ शकते. मात्र, यासाठी समाजकार्याच्या हस्तक्षेपाची, डिजिटल साक्षरतेच्या प्रसाराची आणि तांत्रिक पायाभूत सुविधांच्या सुधारणेची आवश्यकता आहे. अशा उपाययोजना राबविल्यास शांततेच्या दिशेने एक ठोस पाऊल उचलले जाऊ शकते.

गृहितकृत्यांची सिद्धता (Validation of Hypotheses):

सदर शोधनिबंधातील उद्देश, गृहितके, संशोधन पद्धती, निष्कर्ष आणि उपाययोजना यांच्या आधारे खालील गृहितकांची सिद्धता करण्यात आली आहे:

गृहितक 1: ई-गव्हर्नन्समुळे सामाजिक सलोखा आणि शांतता प्रस्थापित करण्यात सकारात्मक परिणाम होतो.; सिद्धता: 1. पारदर्शकता आणि विश्वास वाढ: शोधनिबंधातील निष्कर्षानुसार, ई-गव्हर्नन्स प्रणालींमुळे शासकीय व्यवहारांमध्ये पारदर्शकता वाढली आहे. विविध शासकीय योजनांमध्ये ऑनलाइन ट्रॅकिंग आणि माहिती उपलब्ध असल्याने नागरिकांचा प्रशासनावर विश्वास वाढला आहे.

2. सामाजिक सलोख्याचे उदाहरण: “MyGov” सारखे प्लॅटफॉर्म नागरिकांना थेट शासकीय धोरणांवर आपले मत मांडण्याची संधी देतात, ज्यामुळे विविध सामाजिक गटांमध्ये संवाद व एकत्रितता वाढली आहे.

3. तांत्रिक हस्तक्षेपांचा प्रभाव:

डिजिटल माध्यमांचा वापर करून शांतता स्थापनेसाठी आयोजित वेबिनार्स, ऑनलाइन चर्चासत्रे आणि संवादाच्या माध्यमांमुळे समुदायांमध्ये सामाजिक सलोखा प्रस्थापित करण्यात यश आले आहे.

गृहितक 2: समाजकार्याच्या हस्तक्षेपांमुळे ई-गव्हर्नन्सच्या प्रभावीतेत वाढ होते.

1. समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका: समाजकार्यकर्त्यांनी ग्रामीण आणि वंचित भागांत डिजिटल साक्षरता प्रसार मोहिमा राबवून नागरिकांना ई-गव्हर्नन्स प्रणालींचा उपयोग करण्यासाठी सक्षम केले आहे.

2. सकारात्मक उदाहरणे:

“UMANG” (Unified Mobile Application for New-age Governance)

सारख्या ॲप्सच्या वापरात समाजकार्य संस्थांनी लोकांमध्ये जागरूकता निर्माण केली आहे, ज्यामुळे ई-गव्हर्नन्सच्या सेवांचा वापर वाढला आहे.

3. समाजकार्याच्या हस्तक्षेपांचे परिणाम:

समुदायांमध्ये तक्रार निवारण प्रक्रियेत नागरिकांचा सहभाग वाढला आहे. तसेच, समाजकार्याच्या प्रयत्नांमुळे वंचित आणि दुर्लक्षित घटकांनाही शासकीय योजनांचा लाभ मिळू लागला आहे.

सिद्धतेसाठी उपयोगलेली डेटा विश्लेषण पद्धती:

1. सामग्री विश्लेषण (Content Analysis):

द्वितीयक डेटा स्रोतांमधून (अहवाल, शोधनिबंध, पुस्तके) मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले.

2. तुलनात्मक विश्लेषण (Comparative Analysis):

विविध राज्यांतील ई-गव्हर्नन्स मॉडेल्सच्या यशाचे आणि अपयशाचे तुलना करण्यात आली. वरील सर्व विश्लेषण, तांत्रिक पुरावे आणि द्वितीयक डेटा स्रोतांच्या आधारावर दोन्ही गृहितकांची सिद्धता मिळाली आहे. ई-गव्हर्नन्स आणि समाजकार्याच्या प्रभावी हस्तक्षेपामुळे सामाजिक सलोखा आणि शांतता प्रस्थापित करण्यात महत्त्वपूर्ण योगदान मिळाले आहे.

संदर्भसूची (References):

- Brown, J. (2024). *E-Governance and Social Harmony: An Analytical Approach*. *Journal of Peace and Governance*, 22(1), 89-102.
- Heeks, R. (2022). *Digital Governance: A Transparent Approach*. *E- Government Journal*, 15(3), 67-80.
- Kumar, S., & Patel, R. (2023). *Social Work and E-Governance: A Collaborative Model*. *Journal of Community Development*, 18(2), 111-130.
- NASW. (2021). *Social Work Practice and Digital Tools*. *National Association of Social Workers*.
- Smith, L. (2023). *Case Studies in E-Governance for Peacebuilding*. *International Journal of Social Development*, 25(4), 155-170.

सांप्रदायिक सलोखा आणि सामाजिक शांतता

प्रा. शामशिंग दावंजी वळवी

(सहा. प्राध्यापक), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समाज कार्य महाविद्यालय, मोराने, धुळे

प्रस्तावना

सांप्रदायिक सलोखा म्हणजे अशा राज्यांचा संदर्भ जिथे विविध धार्मिक, जाती आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमीचे लोक शांततेत आणि आदराने एकत्र राहतात. समाजातील विविध समुदायांमध्ये सद्भावना आणि समृद्धी वाढवतात, विविध श्रद्धा आणि प्रथा असून देखील मूलतः एकतेची भावना त्यांच्यात विकसित होतात. संघर्ष टाळण्यासाठी आणि सामाजिक एकता राखण्यासाठी सह अस्तित्व आणि परस्पर आदराचे महत्त्व अधोरेखित करते.

स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षांनंतर भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या फोडा आणि राज्य करा या राजकारणाला पराभूत करणाऱ्या देशाला त्याचे महान संविधान देण्यासाठी एकत्र आलेल्या आणि भारताला प्रगती, समृद्धी, सामाजिक न्याय आणि सलोखा या मार्गावर नेणाऱ्या सर्वाना भावपूर्ण श्रद्धांजली अर्पण करते.

देशाच्या संविधानाचे सर्व अडचणी विरुद्ध समर्थन करण्यासाठी आणि जात, धर्म, वर्ग, श्रद्धा, लिंग किंवा भाषा विचारात न घेता सर्वांसाठी न्याय, स्वातंत्र्य, समानता व बंधुता सुनिश्चित करण्यासाठी द्रड निश्चयाचा असलेला प्रत्येक भारतीय शांततेने नांदू पाहतो आहे.

उद्देशः

१. सांप्रदायिक सलोखा म्हणजे काय ते अभ्यासणे.
२. शांतता व सुव्यवस्थेतून एकात्मता अभ्यासणे.
३. सांप्रदायिक सलोखातील आव्हाने व उपाययोजना अभ्यासणे

सांप्रदायिक सलोखा म्हणजे समाजातील विविध धार्मिक व सांस्कृतिक समुदायांमध्ये शांततापूर्ण सह अस्तित्व आणि परस्पर आदर होय. सामाजिक शांतता म्हणजे केवळ धर्म किंवा वांशिकतेवर आधारित नसून आर्थिक, राजकीय आणि अगदी वैयक्तिक पातळी सह सर्व सामाजिक गटांमध्ये स्थिरता आणि सुसंवादाची व्यापक संकल्पना समाविष्ट करणे होय.

सांप्रदायिक सलोखा म्हणजे विविध धर्म जाती आणि पंथांचे लोक शांततेने एकत्र राहतात, एकमेकांच्या श्रद्धा आणि पद्धतींचा आदर करतात हा एका एकत्रित समाजाचा पाया आहे. जिथे विविधतेचा उत्सव साजरा केला जातो आणि मतभेदांचा वापर संघर्ष भडकवण्यासाठी केला जात नाही. जातीय सलोखा राखण्यासाठी समुदायांमध्ये समजूतदारपणा सहिष्णुता आणि सहानुभूती वाढविणे अत्यंत महत्वाचे आहे. धार्मिक पार्श्वभूमीची परवा न करता सण आणि सांस्कृतिक कार्यक्रम एकत्रितपणे साजरे केल्याने सांप्रदायिक बंध मजबूत होतात. लहानपणापासूनच विविध संस्कृती आणि धर्माबद्दल आदर शिकवून शिक्षण हे जातीय सलोखा वाढविण्यात महत्वाची भूमिका बजावते. नेत्यांवर आणि प्रभावशाली व्यक्तींवर त्यांच्या शब्द आणि कृतीतून सुसंवाद वाढविण्याची महत्वाची जबाबदारी आहे. सामंजस्य टाळण्यासाठी सांप्रदायिक शांतता बिघडू शकणाऱ्या अफवा आणि चुकांच्या माहितीवर उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. आंतरधर्मीय संवाद आणि समृद्धीसाठी असलेल्या सामुदायिक उपक्रमांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतल्यास सांप्रदायिक सलोखा वाढू शकतो. वसुधैव कुटुंबकम (जग हे कुटुंब आहे) ही संकल्पना जागतिक सांप्रदायिक सलोख्याच्या कल्पनेला मूर्त रूप देते. सांप्रदायिक सलोखा राखण्यासाठी व्यक्ती आणि संपूर्ण समाजाकडून सतत प्रयत्न करणे अत्यावश्यक आहे जेणेकरून विभाजन रोखता येईल आणि एकात्मता निश्चितच वाढेल.

सांप्रदायिक सलोखा महत्व:

शांततापूर्ण आणि एक संघ समाजासाठी सांप्रदायिक सलोखा महत्वाचा आहे ही लोकशाहीचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

आव्हाने:

सांप्रदायिक किंवा जातीय सलोखा राखण्यासाठी कायदे आणि सरकारी उपाययोजना असूनही शांतता भंग करणाऱ्या घटना अजूनही घडत आहेत. उदाहरणासाठी मणिपूर राज्याचे वास्तव होय.

जबाबदारी:

सर्वधर्म आणि संस्कृती बदल समज आणि आदर वाढवून सांप्रदायिक सलोखा वाढविण्यात योगदान देण्याची जबाबदारी प्रत्येक नागरिकाची आहे.

सांप्रदायिक सलोखा निर्माण साठी उपाय:

१. वेगवेगळ्या पार्श्वभूमीच्या लोकांना एकमेकांशी मिसळण्यात आणि संवाद साधण्यात प्रोत्साहित करणे.
२. लहानपणापासूनच शालेय जीवनात मुलांना सहिष्णुता आणि आदराचे महत्त्व शिकवणे.
३. लोकांना एकत्र आणणारे सामुदायिक कार्यक्रम आयोजित करणे.
४. पूर्वग्रहांना आव्हान देणे आणि विविधतेचा उत्सव साजरा करणे.
५. शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये विद्यार्थ्यांना विविध धर्मांमधील मूल्यांची ओळख करून देणे.
६. कुठल्याही प्रकारची भीती किंवा पूर्वग्रह न बाळगता सत्याचे समर्थन करणे.
७. आपण सर्व प्रकारच्या सांप्रदायिकता, जातीयवाद, आणि अराजकतेला विरोध करूया.
८. आपण धर्म, जात, पंथ, समुदाय, भाषा किंवा लिंग या सर्वांपेक्षा वर उठून आपल्या समाज समान मानवतेच्या आधारावर एकमेकांचा आदर करूया.
९. मूल्यांना विरोध करणाऱ्या लोकांशी सहकार्य करणार नाही अशी शपथ घेऊया.
१०. आम्ही कोणत्याही परिस्थितीत हिंसाचार आणि असहिष्णुतेचे समर्थन करणार नाही किंवा त्याचा अवलंब करणार नाही आणि आम्ही भारतीय संविधान आणि कायदांचे पालन करू.
११. आपल्या देशाला हानी पोहोचेल किंवा त्याची प्रतिष्ठा खराब होईल असे कोणतेही पाऊल आम्ही उचलणार नाही.
१२. आम्ही भारतीय असल्याचा अभिमान आहे.
१३. आपण भारताच्या एकतेसाठी काम करू आणि भारत देशाला एक महान आणि प्रगतिशील राष्ट्र बनविण्याच्या कार्यात स्वतःला समर्पित करू.
१४. आपण जगात सुसंवाद सद्भावना आणि शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी काम करूया.

निष्कर्ष :

सांप्रदायिक सलोखा व सामाजिक शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी कायदे निर्माण करण्यात आलेला आहे तरी देखील देशात विविध ठिकाणी जातीय आणि धार्मिक दंगली होताना दिसून येते. शांतता आणि सुव्यवस्था यांना धोका निर्माण केला जात आहे हे दुर्दैवी आहे.

संदर्भ:

१. डॉ. सुमन बेहेरे- भारतातील सांप्रदायिक समाज, विद्या प्रकाशन, नागपूर
२. जयवंत गडकरी- समाज आणि धर्म, ग्रंथाली वाचक चळवळ, दादर मुंबई २८
३. हॅरी जॉन्सन- सोसिओलॉजी- अलाईड पब्लिशर्स मुंबई ४००००१
४. राम पुणीयानी- सांप्रदायिक सलोखा आणि समाज
५. वर्तमानपत्रे
६. विकिपीडिया, मासिके, इत्यादी

२ ते ६ वर्षे वयाच्या बालकांतील कुपोषणाचा बौद्धिक, मानसिक, सामाजिक व शारीरिक आरोग्यावर होणारा परिणाम आणि शाश्वत विकास

गौरी अमरनाथ सोनवणे

संशोधक विद्यार्थी, कर्वे समाज सेवा संस्था, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ.

प्रस्तावना –

बालकांच्या विविध आरोग्य समस्यांपैकी कुपोषण ही अत्यंत महत्वाची आणि गंभीर समस्या आहे. कुपोषण म्हणजे शरीराची अशी अवस्था जिच्यात पेशींना त्यांचे सर्वोत्तम कार्य बजावण्यासाठी पुरेशी पोषणतत्वे मिळत नाहीत. कुपोषण हे अतिपोषण व अल्पपोषण असे दोन्ही प्रकारचे असू शकते. कुपोषणाचे तीन परिमाण आहेत –

१. वयानुसार वजन (Underweight)
२. उंचीनुसार वजन (Wasting)
३. वयानुसार उंची (Stunting)

जागतिक आरोग्य संघटनेनुसार (WHO) कुपोषण म्हणजे पुरेसा, योग्य किंवा संतुलित आहार मिळत नसल्यामुळे किंवा अन्नाचे योग्य शोषण होत नसल्यामुळे होणारी स्थिती. भारतीयांसाठी सुचविलेल्या आहारविषयक मार्गदर्शक तत्वांनुसार बालकांमध्ये काही पोषण विषयक समस्या आढळून येतात. उदा. – प्रथिन उर्जेचे कुपोषण, सूक्ष्म पोषक तत्वांची कमतरता जसे, जीवनसत्व अ, लोहाची कमतरता, अशक्तपणा, आयोडीनच्या कमतरतेमुळे होणारे विकार, जीवनसत्व ब कॉम्प्लेक्सची कमतरता इ. दीर्घकालीन कुपोषणामुळे वाढ खुंटते, उंचीनुसार वजन नसणे, संसर्गजन्य नसलेले दीर्घकालीन आहाराशी संबंधित विकार होतात. आजारपण व मृत्युदर वाढतो आणि शारीरिक कार्यक्षमता कमी होते. हे देशाचे मोठे आर्थिक नुकसान आहे जे देशाच्या विकासाला बाधा आणते. देशाचा विकास हा अनेक घटकांनी एकत्रित मिळून होत असतो. आरोग्य आणि पोषण हे देशाच्या विकासाचा चालना देणारे आणि कार्यक्षम मनुष्यबळ निर्माण करणारे अत्यंत महत्वाचे असे निदर्शक आहेत. २०११ च्या जनगणनेनुसार ० ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांची संख्या ही १६.४५ कोटी एवढी होती जे प्रमाण एकूण लोकसंख्येच्या १३.५९ % एवढे आहे. मुलांच्या परिस्थितीतील सततच्या आणि उदयोन्मुख आव्हानांना तोंड देण्यासाठी योग्य दृष्टिकोन बाळगण्याच्या सरकारच्या वचनबद्धतेची पुष्टी करण्यासाठी राष्ट्रीय मुलांसाठीचे धोरण २०१३ स्वीकारण्यात आले. या धोरणानुसार प्रत्येक मुलाला जगण्याचा, विकासाचा, शिक्षणाचा, संरक्षणाचा आणि सहभागाचा अधिकार आहे. मुलांच्या मानसिक, भावनिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकासाकडे संपूर्ण लक्ष दिले पाहिजे. शाश्वत विकासासाठी निरोगी जीवन सुनिश्चित करणे आणि मुलांचे कल्याण वाढवणे आवश्यक आहे. (Children in India 2018 – A statistical Appraisal). बालकांच्या लोकसंख्येच्या बाबत भारत हा जगातील अग्रेसर देश आहे, म्हणूनच बालकांना चांगले पोषण आणि आरोग्य मिळणे हे अत्यंत आवश्यक आहे. कुपोषण हा देशाच्या विकासाला अडथळा निर्माण करणारा घटक आहे.

कुपोषणाचा केवळ शारीरिक नाही तर बालकाच्या विकासाच्या विविध क्षेत्रांवर परिणाम होतो. कुपोषण हे अनेक कारणांमुळे निर्माण होते. जसे आवश्यक पोषक आहाराची कमतरता यामध्ये प्रथिने, कर्बोदके, स्निग्ध पदार्थ, जीवनसत्व व खनिजे यांचा समावेश होतो. तसेच गरिबी, अस्वच्छता, बालकाच्या पोटातील जंत, विविध आजारांचा प्रादुर्भाव, माहिती तसेच शिक्षणाचा अभाव, आर्थिक – सामाजिक परिस्थिती, स्तनपानाविषयी असणारे गैरसमजुती, पूरक आहाराविषयी असणारी अपुरी माहिती, लसीकरणाचा अभाव तसेच सर्वात महत्वाचे म्हणजे पालकांना असणारे पोषणविषयक अपुरे ज्ञान या सर्व कारणांमुळे कुपोषण होते. राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण – ५ (२०१९ – २१) नुसार, वयाच्या ५ वर्षाखालील ३५ % बालकांची वाढ खुंटलेली आहे. (Stunting). २६ % बालकांचे उंचीनुसार वजन कमी आहे आणि ११ % बालकांची उंचीनुसार तीव्र कमी वजन आहे. ३६ % बालकांचे वजन हे त्यांच्या

वयानुसार कमी आहे. सर्वेक्षणानुसार मुलींपेक्षा मुलांमध्ये कुपोषणाच्या तिन्ही परिमाणाचे प्रमाण अधिक असल्याचे दिसून येते. जन्माच्या वेळचे वजन, आईचे शिक्षण, स्तनपान, गरिबी, वैयक्तिक आहाराचे सेवन (Individual Dietary Intake), कुटुंबाचा प्रकार, बालकाचा जन्मक्रम, स्वच्छता, पायाभूत सुविधा, आई व बाळाची काळजी , भावंडांची संख्या, राहण्याचे ठिकाण यांसारख्या विविध घटकांमुळे जगभरात भारतात कुपोषित मुलांची संख्या सर्वाधिक आहे. (सेन व इतर, २०११.पाल व इतर २०१७. ओलीकल व इतर, २०२१). शाश्वत विकास उद्दिष्टांचा (SDG) उद्देश भारतीय मुलांमधील सर्व प्रकारचे कुपोषण संपवणे आहे. संयुक्त राष्ट्राने निश्चित केलेल्या शाश्वत विकासाची ध्येये यामध्ये २०३० सालापर्यंत कुपोषण कमी करणे अर्थात पोषणामध्ये सुधारणा करणे हे ध्येय ठेवले आहे.

या लेखाचे उद्दिष्ट कुपोषणाचा बालकाच्या वाढ व विकासावर प्रामुख्याने बौद्धिक विकासावर होणारा परिणाम व शाश्वत विकास याचा अभ्यास करणे हे आहे.

महत्वाचे शब्द – कुपोषण, वाढ व विकास, बौद्धिक विकास, शाश्वत विकास

संशोधन पद्धती –

लेख आशयपूर्ण आणि अद्ययावत होण्यासाठी विविध दुय्यम बाह्य स्त्रोतांचे पुनरावलोकन करण्यात आले आहे. जसे की, राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण ५ (२०२१-२१), विषयाला अनुसरून प्रकाशित झालेले संशोधन लेख, चिल्ड्रेन इन इंडिया २०१८ – एक सांख्यिकीय मुल्यांकन हा भारत सरकारने प्रकाशित केलेला अहवाल, संशोधन अहवाल लेख, आंतरजालावरील माहिती या सर्वांचे समग्र वाचन करून लेख लिहिला आहे.

उद्दिष्टे –

१. कुपोषण ही संकल्पना समजून घेणे.
२. कुपोषणाचा बालकाच्या वाढ व वैकासिक क्षेत्रांवर प्रामुख्याने बौद्धिक विकासावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
३. शाश्वत विकास व कुपोषण यांचा अभ्यास करणे.

आशय –

बालक हे देशाचा अत्यंत महत्वाचा घटक व राष्ट्राची संपत्ती तसेच उज्ज्वल भविष्य असते. जर मूल कुपोषित असेल तर त्याच्या वाढ व विकास या दोन्ही घटकांवर कुपोषणाचा परिणाम होतो. वाढ व विकास या दोन संकल्पना एकच आहेत असे गृहीत धरले जाते परंतु, या दोन्ही संकल्पना वेगवेगळ्या आहेत. बालकाची वाढ ही शरीराच्या आकारातील बदल असतो. जसे बाळाचे वजन, लांबी, उंची वाढणे, अवयवांचा आकार वाढणे. बालकांमध्ये होणारे हे बदल संख्यात्मक स्वरूपाचे असतात. (अब्दुल हुसेन व फातेमा बेगम, २०१५). वाढ ही मर्यादित स्वरूपात असते. बालकाचा विकास गुणात्मक स्वरूपाचा असून शारीरिक, मानसिक, भावनिक, सामाजिक, भाषिक आणि बौद्धिक ही विकासाची विविध क्षेत्र आहेत. जन्मल्यानंतर तीन वर्षांपर्यंत बाळाची वाढ ही जलद गतीने होत असते. बाळाचे वजन जन्माच्या वेळी २५०० कि. ग्रा. असणे आवश्यक असते तर बाळाची लांबी जवळपास ५० से. मी. असते. पहिल्या वर्षात या लांबीमध्ये २५ से. मी ने वाढ होते. दोन वर्षांमध्ये जवळपास १२ से. मी ने वाढ होते. अश्या प्रकारे पहिल्या दोन वर्षांमध्ये बालकाच्या लांबी अथवा उंचीमध्ये जवळपास ३७ से. मी ने वाढ होते. जन्मापासून पहिल्या ३ महिन्यांमध्ये बालकाचे वजन जवळपास प्रति महिना ५०० ग्रामने वाढते. बाळाचा विकास हा मेंदूपासून पायापर्यंत असा होत असतो. (Head to toe) (पोषण अभियान – महिला व बालविकास मंत्रालय, २०१८)

बालकाच्या या वाढ व विकासामध्ये पोषण, आहार व आरोग्य हे घटक महत्वाची भूमिका बजावतात. बाळाच्या सुरुवातीचे १००० दिवस अत्यंत महत्वाचे असतात. बाळाच्या भविष्यातील विकासाची वाटचाल या काळात महत्वपूर्ण ठरते. बाळाच्या आहाराची वारंवारिता, स्तनपान, पूरक आहाराचे सेवन, बाळाला दिल्या जाणाऱ्या विविध संधी, त्याची काळजी व सुरक्षितता या बाबी बाळाच्या पुढील वाटचालीसाठी अतिशय उपयुक्त असतात. पालकांचा या बाबतचे

असणारे ज्ञान व माहिती ही महत्वपूर्ण भूमिका बजावते. कुपोषणाचा शरीराच्या कार्यावरच नाही तर मानसिक, भावनिक, सामाजिक तसेच बौद्धिक विकासावर परिणाम होतो. कुपोषणामुळे शारीरिक विकास खुंटणे, प्रतिकारशक्ती कमी होणे, वजन कमी होणे या समस्या आढळतात.

पोषणाचा बालकाच्या बौद्धिक विकासावरील परिणाम हा अत्यंत लक्षणीय असा आहे. बालकाचा मेंदूचा विकास हा जन्मतः ५० % झालेला असतो. मेंदूच्या विकासाची सुरुवात ही गर्भावस्थेपासून होते. मेंदूमध्ये अनेक पेशी असतात, ज्याला न्यूरॉन्स म्हणतात. ज्या एकमेकांशी जोडलेल्या असतात. मेंदूचे हे networking आपण जसजसे मुलांना नवीन अनुभव, संधी देत जातो, पोषक आहार, वातावरण त्यांना मिळते, प्रोत्साहन मिळते तेवढा मेंदूचा विकास छान पद्धतीने होतो. मेंदूचा विकास वयाच्या ५ ते ६ वर्षपर्यंत ९०% होतो. मेंदूतील हे न्यूरॉन्स मुलाला संवाद, बौद्धिक क्षमता, भावनिक क्षमता, विकास या सर्वच गोष्टींसाठी supportive असतात. बालकाची पंचेंद्रिय, कारक क्षमता विकसित होणे, बालकाला आजूबाजूच्या परिस्थितीचा बोध, आकलन होणे, लक्षात ठेवण्याची क्षमता, विचार करणे, प्रश्न सोडवणे, सृजनशीलता, भावनांचे समायोजन, भाषा विकास, समजून घेणे या सर्व बाबी मेंदूच्या विकासाशी संबंधित आहेत. चांगले पोषण व चांगल्या संधी या मेंदूमधील पेशींचे जाळे अधिक घट्ट करतात. यामध्ये पोषणाचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. (Mohamed El Hioui, 2019) तीव्र कुपोषणामुळे बालकाची बौद्धिक वाढ खुंटते. बौद्धिक विकासाचे कार्य हे अब्जावधी न्यूरॉन्स, अनेक जैवरासायनिक मार्ग आणि अनेक सूक्ष्म पोषक घटकांची आवश्यकता असलेल्या विशिष्ट एन्झाइम्सच्या (Enzymes) एकत्रित क्रियाकलापांवर अवलंबून असते. सुरुवातीच्या काळात तीव्र प्रथिने-ऊर्जेच्या कमतरतेमुळे वाढीवर मर्यादा येतात आणि विशेषतः वाढ खुंटल्याने शिक्षणावर परिणाम होतो आणि परिणामी बौद्धिक विकासात घट होते, जी अपरिवर्तनीय देखील असू शकते. (शाहनवाझ वझीर आणि सेसीकेरन बोइंडाला, २०१६). जीवनसत्व ब-१२ व ओमेगा ३ Fatty acid च्या कमतरतेमुळे बालकाला आकलनशक्ती आणि नवीन भाषा शिकणे, कौशल्य विकसित करणे यावर परिणाम होतो. Synaptic plasticity ही शिक्षण आणि स्मरणशक्तीच्या महत्वाच्या न्युरोकेमिकल अर्थात मेंदूच्या रासायनिक पायांपैकी एक आहे.

अकाली जन्म किंवा आयुजीआरमुळे नवजात मुलामध्ये जन्माच्या वेळी कमी वजन असण्याची समस्या निर्माण होते. Intrauterine Growth Retardation अर्थात IUGR म्हणजे आईच्या गर्भाशयामध्ये भ्रूणाची सामान्य वाढीच्या तुलनेत कमी वेगाने वाढ होणे आणि हे अनेक कारणांमुळे होऊ शकते. बाळाच्या जन्माआधीच त्याच्या वाढीचा वेग खुंटल्याने त्याच्या शरीरातील एकूण पेशींच्या संख्येमध्ये घट होते आणि मुलाच्या पुढील आयुष्यामध्ये देखील वाढ हळूहळू होते.

बालकाच्या पोषणाची स्थिती आणि त्याचा बौद्धिक विकास तसेच क्षमता आणि विकासाची इतर क्षेत्रे यांचा जवळचा संबंध आहे. बालक जसजसे मोठे होऊ लागते तसे त्याच्या सर्वांगीण विकासात अनेक घटकांचा सहभाग वाढत जातो. अनेकदा मुलांना घटनेमागील कार्यकारणभाव न समजणे, विचार न सुचणे अथवा करता न येणे, विविध घटना वा गोष्टींना विविध पैलूंनी जाणून घेणे, गणितातील प्रश्न सोडवणे अशा अनेक बाबी मुलांना करणे कठीण जाते. याचे मूळ हे ० ते ६ वर्षे वयात मिळणाऱ्या विविध संधी, पोषक घटकांनी युक्त आहार, चांगले आरोग्य, चांगली प्रतिकारशक्ती असणे यात नक्कीच आहे आणि याचा सहसंबंध हा बालकाच्या पोषण स्थितीशी निगडित आहे. आजवर अनेक लेखांमधून कुपोषणाचा शारीरिक आरोग्यावर होणारा परिणाम हा अधिक प्रमाणात अभ्यासला गेला. अनेकदा मूल अभ्यासात लक्ष केंद्रित करू शकत नाही, आजूबाजूच्या घडामोडी समजून घेणे, विचार करणे, कृतिशीलता, सर्जनशीलता, गोष्टी, घटना लक्षात ठेवणे, शिकणे या कृती करण्यात बालकाला अडचणी येतात परंतु, याचा संबंध हा बालकाच्या पोषण स्थितीशी आहे हे अनेकदा पालकांच्या लक्षात येत नाही. कुपोषण हे देशाच्या आर्थिक विकासास बाधा ठरते आणि एकूणच देशाच्या उत्पादकतेवर देखील परिणाम करते. जागतिक पोषण धोरण १९९३ अनुसार, कुपोषण ही बहुक्षेत्रीय समस्या (Multi Sectoral Issue) आहे ज्यावर वेळीच उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. गेली अनेक वर्षे बालकाचा सर्वार्थाने अथवा परिपूर्ण विकास ही केवळ चर्चेची बाब राहिली आहे.

कुपोषणाला प्रतिबंध करण्यासाठी किंबहुना त्याचे प्रमाण नाहीसे करण्यासाठी विविध स्तरावर प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

कुपोषणाला प्रतिबंध करणे तसेच ते समूळ नष्ट करण्यासाठी त्याचे निदान अथवा तपासणी होणे गरजेचे आहे. यासाठी पुढील तपासण्या करणे आवश्यक आहे –

१. उंची आणि वजन – लहान मुलांत दर महिन्याला आणि मोठ्या मुलांचे दर ३ ते ६ महिन्यातून एकदा असे वजन व उंचीचे मोजमाप करणे हा बालकातील कुपोषण ओळखण्याचा एक चांगला मार्ग आहे. यासाठी वाढीचा आलेख महत्वपूर्ण आहे.

२. दंड मध्य घेर (Midarm Circumference) – दंडमध्य घेर मोजणे हादेखील एक सोपा प्रकार आहे. १ ते ५ वर्षे वयोगटातील कोणत्याही बालकाचा दंडमध्य घेर १२.८ पेक्षा कमी भरल्यास त्यास कुपोषणाचा त्रास होतो असे समजण्यास हरकत नाही.

३. शारीरिक तपासणी – कुपोषणाच्या लक्षणांसाठी (प्रथिने, जीवनसत्वे आणि क्षारांची कमतरता) बालकांची शारीरिक तपासणी करावी.

याशिवाय इतरही काही लक्षणांवरून बालक कुपोषित आहे हे कळण्यास मदत होईल आणि त्यावर योग्य प्रकारे उपचार करता येतील.

कुपोषणाचे प्रकार –

१. झुरणी रोग (Kwashiorkor)

२. सुखा रोग (Marasmus)

प्रथिन – उष्मांक कुपोषणाचे हे दोन्ही गंभीर प्रकार आहेत. हे रोग प्रामुख्याने १ ते ३ वर्षे या वयोगटातील बालकांना होतात. या रोगांचे मूळ कारण म्हणजे –

अ. अपुरा आहार – ज्या आहारातून प्रथिने आणि उर्जा योग्य प्रमाणात मिळत नाही असा आहार.

आ. जंतूसंसर्ग – अतिसार, त्वचा शुष्कता, गोवर, श्वासनलिका दाह इत्यादी. या आजारांमुळे बालकाचे कुपोषण होते.

झुरणी रोगाची लक्षणे – अंगावर सूज, वाढ खुंटणे, अतिसार, केस व त्वचेतील बदल इत्यादी.

सुखा रोगाची लक्षणे – स्नायू शिथिलता अथवा स्नायूंची वाढ चांगली न होणे आणि त्वचेखालील मेद थर नाहीसा होणे. मूल केवळ हाडाचा सापळा बनते.

झुरणी व सुखा रोगामुळे बालकाच्या केवळ शारीरिक वाढीवरच परिणाम होतो असे नाही तर त्याचा मानसिक/भावनात्मक विकास खुंटतो तसेच कुपोषणामुळे बालकाचा मृत्यू होऊ शकतो.

तसेच रक्तक्षय आणि जीवनसत्व अ चा अभाव कुपोषणास कारणीभूत ठरतो. (डॉ. के. पार्क)

कुपोषण हे केवळ पोषक तत्वांच्या कमतरतेमुळे किंवा अन्नाच्या अभावामुळे होत नाही तर जैविक आणि पर्यावरणीय घटक यास जबाबदार असतात.

लपलेली भूक –

ही भूक अनेक मुलांना आहारात जीवनसत्वे किंवा खनिजांची कमतरता निर्माण झाल्यामुळे निर्माण होते. जीवनसत्व आणि खनिजे ही सूक्ष्म पोषकतत्वे आहेत. जेव्हा आहारात सूक्ष्म पोषकतत्वे असलेले पदार्थ नसतील अथवा त्यांचा अभाव असेल आणि अशी परिस्थिती वारंवार उद्भवली तर बालकांमध्ये लपलेली भूक निर्माण होते आणि ती कुपोषणाशी संबंधित आहे. कुपोषण कमी करणे किंबहुना ते नष्ट करणे ही प्रामुख्याने पालक तसेच समाजातील विविध घटकांची तेवढीच जबाबदारी आहे. आईची पोषणविषयक साक्षरता, माहिती व ज्ञान हे बालकाचे कुपोषण प्रतिबंध करण्यासाठी अत्यंत आश्वासक घटक आहे. कुटुंबातील बालक हा सुदृढ आणि आरोग्य संपन्न असेल तर

तो नक्कीच कुटुंब, समाज आणि पर्यायाने देशाच्या विकासाला हातभार लावेल म्हणूनच ही केवळ आईची नाही तर संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी आहे.

कुपोषणाला प्रतिबंध करून पोषण सुधारण्याच्या काही पद्धतींचा उल्लेख करणे गरजेचे आहे. त्या पुढीलप्रमाणे –

१. सर्वांना पोषक आहार मिळवून देणे – यासाठी सरकारद्वारा राष्ट्रीय स्तरापासून ते गाव पातळीवर अनेक कार्यक्रमांच्या प्रभावी नियोजन आणि अंमलबजावणीची आवश्यकता आहे.

२. आरोग्यसेवा सुधारणे – रोगप्रतिकार क्षमता वाढवणे, तोंडावाटे पुनर्जलीकरण, जंतांचा प्रादुर्भाव कमी करण्यासाठी नियमितपणे जंतनाशक औषधांची उपलब्धता, योग्य वेळी निदान आणि सामान्य आजारपणासाठी योग्य उपचार पुरविणाऱ्या चांगल्या आरोग्य सेवा या समाजातील कुपोषण थांबण्यास बरीच मदत होऊ शकते.

३. पोषणविषयक शिक्षण – मूल जन्माला आल्यानंतर पालकत्वाची भूमिका बजावणे हे कौशल्याचे काम असते. पालक शिक्षित नसतील, माहिती व ज्ञानाचा अभाव असेल तर बालकाच्या पोषण स्थिती वर परिणाम होतो म्हणून नियमितपणे पालकांना याविषयी जाणीव जागृती निर्माण केल्यास कुपोषण थांबण्यास मदत होईल. आहाराचे एकूण प्रथिनमूल्य वाढविण्यासाठी आहारामध्ये पुरेशा प्रमाणात दुध, अंडी, डाळी किंवा मास यांचा समावेश करण्याचे महत्त्व समजावून सांगणे.

४. पोषक आहार – उष्मांक, प्रथिने आणि लोह, अ जीवनसत्त्व , झिंक यांसारखी पोषणतत्वे विविध आहार पदार्थांद्वारा पुरवली जाऊ शकतात आणि गरोदर स्त्रिया, नवजात मुले आणि लहान बालके यांच्यातील कुपोषण थांबविता येईल. (संदर्भ – National Institution of Nutrition, Hyderabad)

कुपोषणासारखी गंभीर समस्या सोडवण्यासाठी भारत सरकारमार्फत अनेक प्रयत्न सुरू आहेत. उदा – जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम, बालकांसाठी धोरण (NPC २०१३) राष्ट्रीय आरोग्य मिशन - २०१३, India New Born Action Plan – २०१४, National Plan of Action for Children – 2016, National Nutrition Mission – 2018, एकात्मिक बाल विकास योजना याव्यतिरिक्त भारताने संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेत शाश्वत विकासाची ध्येये (Sustainable Development Goals 2030) स्वीकारली आहेत. शाश्वत विकास हा मानवी कल्याण आणि पृथ्वीच्या कल्याणातील समाधानकारक संतुलनाशी संबंधित आहे.

शाश्वत विकास आणि बालकांचे आरोग्य याचा संबंध असल्याचे दिसून येते. हा बदल चिरंतन , दीर्घकाळ टिकणारा हवा असेल तर बालकांची पोषण स्थिती ही चांगली असणे आवश्यक आहे. आज बालक जर निरोगी आणि विकासाच्या सर्व क्षेत्रात प्रामुख्याने बौद्धिक आणि शारीरिक आरोग्याच्या दृष्टीने संपन्न असेल तर भविष्यात आपला देश सर्व क्षेत्रात प्रगती करेल. शाश्वत विकासासाठी देशाचे नागरिक हे सर्वार्थाने सक्षम असणे आवश्यक आहे. भूक नष्ट करणे, अन्नाची सुरक्षितता आणि सुधारित पौष्टिकता साध्य करणे हे शाश्वत विकासाचे ध्येय गाठणे आपल्या देशासाठी आव्हानात्मक आहे यासाठी सकस पोषण आहार गुंतवणूक करणे गरजेचे आहे.

चांगले पोषणामुळे शिकण्याची संधी निर्माण होऊ शकते. शिक्षण, चांगले काम आणि आर्थिक वाढ (Sustainable Development Goal 4 and 8) हे चांगल्या आहाराच्या गुणवत्तेशी जोडले गेले आहे. (नताली रंगेलोव्ह, तातजाना बुझेटी, आल्बेर्तो माटेओ, मे २०२०, युरोपियन पब्लिक हेल्थ असोसिएशनचा अन्न व पोषण विभाग) शाश्वत विकासाचे ध्येय साध्य करणे हे एक जागतिक आव्हान आहे परंतु ते अशक्य नक्कीच नाही. पालकांना असलेले ज्ञान, कौशल्य आणि पोषण साक्षरता ही सुधारित पोषण व निरोगी समाजात योगदान देऊ शकतात म्हणूनच कुपोषण नष्ट झाल्यास शाश्वत विकासाची ध्येये गाठणे सहजसाध्य होईल.

निष्कर्ष –

राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण ५ (२०१९- २०२१) अनुसार कुपोषणाच्या तिन्ही परिमाणांचे निदर्शक हे सर्वेक्षणमधील आकडेवारीवरून स्पष्ट होते. स्तनपान हा कुपोषण थांबविण्यात महत्वाचा आहार आहे. सर्वेक्षणानुसार ६ महिन्याच्या आतील केवळ ७१ % बालकांनी जागतिक आरोग्य संघटनेच्या शिफारशीनुसार निव्वळ स्तनपान केले आहे. ५३ %

नवजात अर्भकांनी जन्माच्या पहिल्या तासात स्तनपान केले आहे. केवळ पोषणतत्वांच्या किंवा अन्नाच्या अभावामुळे कुपोषण होत नाही तर जैविक आणि पर्यावरणीय घटकही यास कारणीभूत ठरतात. वाढ व विकास या दोन्ही संकल्पना वेगळ्या आहेत वाढ ही संख्यात्मक तर विकास हा गुणात्मक स्वरूपाचा असतो. कुपोषणाचा बालकाच्या बौद्धिक विकासावरील परिणाम हा दीर्घकाळ दिसून येतो. चांगले पोषण व चांगल्या संधी मेंदूमधील पेशींचे जाळे अधिक घट्ट करतात. कुपोषणाचे प्रकार हे बालकांसाठी शरीरावर व विकासाच्या क्षेत्रांवर गंभीर परिणाम करतात. कुपोषण थांबविण्यासाठी विविध स्तरावर प्रयत्न होत असून सरकारही पोषण अभियान, एकात्मिक बाल विकास योजना तसेच विविध योजनांच्या माध्यमातून यावर काम करत आहे.

शाश्वत विकासाचे दुसरे ध्येय (Sustainable Development Goals 2030) भूक नष्ट करणे , पोषणात सुधारणा करणे व अन्नाची सुरक्षितता असे आहे. ते गाठण्याची जबाबदारी आपल्या सर्वांची आहे.

समारोप –

या लेखासाठी घेण्यात आलेल्या साहित्यिक आढाव्यावरून असे दिसून येते की, बालक हा समाजाचा एक अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. बालकाची वाढ व विकास या संकल्पना एकच नसून त्या वेगळ्या आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. कुपोषण ही जागतिक पातळीवरील समस्या असून जगभरात तिचे प्रकार आढळून येतात. कुपोषणाचा केवळ शारीरिक नव्हे तर बालकाच्या सामाजिक, मानसिक, भावनिक, भाषिक तसेच बौद्धिक विकासावर परिणाम होतो जो दीर्घकाळ राहतो. कुपोषण नष्ट करण्यासाठी विविध स्तरावर होणारे प्रयत्न हे गरजेचे असून त्यामध्ये आईचे ज्ञान, माहिती, तिचे शिक्षण आणि पोषण साक्षरता ही बाब लक्षणीयरीत्या प्रभाव पाडते. कुपोषण आणि शाश्वत विकास यांचा संबंध असून कुपोषण हे दीर्घकाळ गरिबीशी जोडले गेले आहे म्हणून शाश्वत विकासाची ध्येये गाठणे विशेषतः दुसरे ध्येय गाठणे हे कुपोषण कमी करण्यासाठी टाकलेले एक पाउल आहे.

संदर्भ सूची –

1. https://www.researchgate.net/publication/338178286_The_Cognitive_Effects_of_Malnutrition
2. Gaikar, Rupesh Bhau, and Prin Dr PR Gate. "A comprehensive study of child malnutrition in Maharashtra."
3. Radhakrishna, Rokkam, and C. Ravi. "Malnutrition in India: Trends and determinants." *Economic and Political Weekly* (2004): 671-676.
4. Purohit, Laxmikant, Priyanka Sahu, and Lata B. Godale. "Nutritional status of under-five children in a city of Maharashtra: a community based study." *Int J Community Med Public Health* 4.4 (2017): 1171-8.
5. Aijaz, Rumi. "Preventing hunger and malnutrition in India." *ORF Issue Brief* 182 (2017): 1-12.
6. Nadaf, F. M., & Mane, S. P. *MALNUTRITION IN INDIA: PROBLEMS, CHALLENGES AND STRATEGIES*.
7. Pem, Deki. "Factors affecting early childhood growth and development: Golden 1000 days." *Adv Practice Nurs* 1.101 (2015): 2573-0347.
8. Chaudhuri, Sirshendu, et al. "Examining the prevalence and patterns of malnutrition among children aged 0–3 in India: Comparative insights from NFHS-1 to NFHS-5." *Clinical Epidemiology and Global Health* 24 (2023): 101450.
9. Boindala, Sesikeran. "Nutrition, brain development and cognition in infants, young children and elderly." (2016): 1495-1506.
10. Borude, S. (2018). Knowledge of mother regarding growth and development of infant. *IJAR*, 4(5), 225-227.
11. Nadaf, F. M., & Mane, S. P. *MALNUTRITION IN INDIA: PROBLEMS, CHALLENGES AND STRATEGIES*.
12. *Dietary Guidelines for Indians – A Manual*, National Institute of Nutrition. Indian Council of Medical Research, Hyderabad.
13. *Children in India 2018 – A statistical Appraisal – Ministry of Statistics and Programme Implementation*, Government of India.

शाश्वत विकासासाठी शिक्षणाची भूमिका

प्रा. डॉ. राजेंद्र बैसाणे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समाजकार्य महाविद्यालय, मोराणे, धुळे.

प्रस्तावना

शाश्वत विकास (Sustainable Development) ही अशी विकास प्रक्रिया आहे, जी वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करत असताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांना बाधा पोहोचू न देता केली जाते. या संकल्पनेत पर्यावरणसंवर्धन, सामाजिक न्याय आणि आर्थिक प्रगती यांचा समतोल राखण्यावर भर दिला जातो. संयुक्त राष्ट्रांच्या 1987 मधील ब्रुंटलँड अहवालात (Our Common Future) शाश्वत विकासाची व्याख्या "वर्तमान गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांसाठी तडजोड न करणे" अशी केली आहे. शाश्वत विकास ध्येये (SDGs) ही एक व्यापक, दूरगामी आणि लोककेंद्रित सार्वत्रिक आणि परिवर्तनकारी ध्येये आणि उद्दिष्टांचा संच आहे. ज्यामध्ये आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरण या विकासाच्या तिन्ही आयामांचा समावेश आहे. 2015 मध्ये सर्व संयुक्त राष्ट्रांच्या सदस्य राष्ट्रांनी स्वीकारलेला 2030 चा शाश्वत विकास अजेंडा 1 जानेवारी 2016 पासून अंमलात आला. तो लोकांसाठी, ग्रहासाठी, शांती आणि समृद्धीसाठी, आता आणि भविष्यात कृती आराखडा मांडतो. त्याच्या केंद्रस्थानी 17 शाश्वत विकास ध्येये (SDGs) आणि 169 उद्दिष्टे आहेत, जी सर्व देशांनी - विकसित आणि विकसनशील - जागतिक भागीदारीत कृती करण्याचे तातडीचे आवाहन आहेत. SDGs केवळ गरिबीची मूळ कारणेच नाही तर सर्वांना सन्मानाचे जीवन प्रदान करण्यासाठी विकासाची सार्वत्रिक गरज देखील संबोधित करण्याचा प्रयत्न करतात.

शाश्वत विकासासाठी शिक्षण :-

शाश्वत विकासासाठी शिक्षण (ESD) चे उद्दिष्ट शाश्वत विकास (SD) ची तत्वे आणि पद्धती शिक्षण आणि शिक्षणाच्या सर्व पैलूंमध्ये एकत्रित करणे, ज्ञान, मूल्ये आणि दृष्टिकोनांमध्ये बदलांना प्रोत्साहन देणे आणि सर्वांसाठी अधिक शाश्वत आणि न्याय्य समाज सक्षम करण्याच्या दृष्टिकोनातून (UNESCO, 2014) आहे. शिक्षणाच्या समाजात पोहोचण्याच्या विविध मार्गांचा हा एक संपूर्ण सारांश म्हणून पाहिले जाऊ शकते. ज्यामध्ये लोक एकमेकांकडून आणि त्यांच्यासोबत शिकतात आणि एकत्रितपणे अडचणींना तोंड देण्यास आणि शाश्वततेमुळे निर्माण झालेल्या असुरक्षितता, गुंतागुंत आणि जोखीमांना तोंड देण्यास अधिक सक्षम बनतात. या दृष्टिकोनातून, ESD म्हणजे - शिक्षण आणि शिक्षणाद्वारे - लोकांना शाश्वत विकासाच्या मुद्द्यांमध्ये गुंतवणे, शाश्वत विकासाला अर्थ देण्यासाठी आणि त्याच्या विकासात योगदान देण्यासाठी त्यांच्या क्षमता विकसित करणे आणि सर्व लोकांद्वारे प्रतिनिधित्व केलेल्या विविधतेचा वापर करणे - ज्यांना दुर्लक्षित केले गेले आहे किंवा ज्यांना वाटते - SD आव्हाने आणि संकटांवर नाविन्यपूर्ण उपाय निर्माण करण्यासाठी दर्जेदार शिक्षणाचा एक अविभाज्य घटक आणि शाश्वत विकासासाठी एक प्रमुख सक्षमकर्ता म्हणून ESD ची आंतरराष्ट्रीय स्तरावर वाढती ओळख आहे. शिक्षणावरील SDG-4 चा लक्ष्य 4.7 ESD आणि जागतिक नागरिकत्व शिक्षण सारख्या संबंधित दृष्टिकोनांना संबोधित करतो. ESD वरील जागतिक कृती कार्यक्रम (GAP) च्या समन्वयासाठी UNESCO जबाबदार आहे. आंतरराष्ट्रीय धोरण पातळीवर आता अशी मान्यता वाढली आहे की शाश्वत विकासाच्या प्रगतीसाठी शिक्षण आवश्यक आहे, अनेक देश राष्ट्रीय आणि स्थानिक पातळीवर ESD ला पुढे नेण्यासाठी काम करत राहण्यास वचनबद्ध आहेत.

ESD चे महत्त्व :-

7 अब्ज लोकसंख्येची जागतिक लोकसंख्या आणि मर्यादित नैसर्गिक संसाधने पाहता, व्यक्ती आणि समाज म्हणून आपल्याला शाश्वतपणे एकत्र राहायला शिकण्याची आवश्यकता आहे. जग सतत बदलत आहे आणि 21 व्या शतकातील आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आपल्याला शिक्षणाच्या अजेंड्यात सुधारणांची आवश्यकता आहे. शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी शिक्षण हे महत्त्वाचे आहे. आज आपण जे करतो त्याचा भविष्यात लोकांच्या

जीवनावर आणि ग्रहावर परिणाम होऊ शकतो या समजुतीवर आधारित आपल्याला जबाबदारीने कृती करण्याची आवश्यकता आहे. शाश्वत विकासासाठी शिक्षण (ESD) लोकांना त्यांच्या विचारसरणीत बदल करण्यास आणि शाश्वत भविष्यासाठी काम करण्यास सक्षम करते. विद्यार्थ्यांसाठी सर्व कार्यक्रम आणि उपक्रम आखताना ब्रेनविझ शाश्वत विकासासाठी शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करते. आमचे अनोखे शाश्वतता मूल्यांकन केवळ जागतिक समस्यांबद्दल विद्यार्थ्यांच्या जागरूकता आणि धोरणांचे मूल्यांकन करत नाही तर त्या समस्या सोडवण्यासाठी त्यांची तयारी देखील तपासते.

शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे (Sustainable Development Goals - SDGs) :-

संयुक्त राष्ट्रांनी 2015 मध्ये 17 शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) निश्चित केली आहेत, जी 2030 पर्यंत साध्य करण्याचे उद्दिष्ट आहे. ही उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:

1. गरिबीची समाप्ती (No Poverty)
2. भूकमुक्ती व अन्नसुरक्षा (Zero Hunger)
3. चांगले आरोग्य व कल्याण (Good Health and Well-being)
4. गुणवत्तापूर्ण शिक्षण (Quality Education)
5. लैंगिक समानता (Gender Equality)
6. शुद्ध पाणी व स्वच्छता (Clean Water and Sanitation)
7. स्वच्छ ऊर्जा (Affordable and Clean Energy)
8. सभ्य रोजगार व आर्थिक वाढ (Decent Work and Economic Growth)
9. उद्योग, नवसंकल्पना व पायाभूत सुविधा (Industry, Innovation, and Infrastructure)
10. सामाजिक व आर्थिक असमानता कमी करणे (Reduced Inequality)
11. शाश्वत शहरे व समुदाय (Sustainable Cities and Communities)
12. जबाबदार उत्पादन व उपभोग (Responsible Consumption and Production)
13. जलवायू कृती (Climate Action)
14. समुद्र व सागरी संसाधनांचे संरक्षण (Life below Water)
15. जमिनीवरील परिसंस्था व जैवविविधतेचे संवर्धन (Life on Land)
16. शांतता, न्याय व सक्षम संस्था (Peace, Justice, and Strong Institutions)
17. भागीदारी व अंमलबजावणीसाठी सहकार्य (Partnerships for the Goals)

शाश्वत विकास म्हणजे आर्थिक वाढ, पर्यावरणसंवर्धन आणि सामाजिक समता यांचा समतोल साधणे. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी सरकार, उद्योग, समाज आणि व्यक्ती स्तरावर प्रयत्न आवश्यक आहेत. 2030 अर्जेन्डा ही दिशादर्शक भूमिका बजावत असून, त्याद्वारे भविष्य पिढ्यांसाठी समृद्ध आणि सुरक्षित जीवन निर्माण करणे शक्य आहे.

शिक्षणाचा शाश्वत विकासात असलेला महत्त्वाचा वाटा :-

शिक्षण हा शाश्वत विकासाचा (Sustainable Development) एक प्रमुख आधारस्तंभ आहे. शिक्षणामुळे समाजाच्या सर्व स्तरांमध्ये परिवर्तन घडते आणि सर्वसमावेशक विकास शक्य होतो. शाश्वत विकास म्हणजे सध्याच्या आणि भविष्यातील पिढ्यांसाठी आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय समतोल साधत प्रगती करणे. या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी शिक्षणाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.

1. आर्थिक विकास आणि गरिबी निर्मूलन :-

शिक्षणामुळे व्यक्तींना चांगल्या संधी मिळतात, रोजगार क्षमता वाढते आणि गरिबी दूर होण्यास मदत होते. उद्योजकता आणि कौशल्यविकासाच्या माध्यमातून आर्थिक स्वावलंबन शक्य होते.

2.सामाजिक समता आणि महिला सशक्तीकरण :-

शिक्षणामुळे स्त्रिया सक्षम होतात आणि त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक, व राजकीय सहभागात वाढ होते. जातीभेद, लिंगभेद आणि अन्य सामाजिक विषमता दूर करण्यास शिक्षण मदत करते.

3.पर्यावरण संवर्धन आणि जबाबदार नागरिकत्व :-

पर्यावरणपूरक जीवनशैली आणि जबाबदारीची जाणीव शिक्षणाद्वारे विकसित होते. प्रदूषण नियंत्रण, जलसंवर्धन आणि निसर्गसंपत्तीचे शाश्वत व्यवस्थापन शिकवले जाते.

4.आरोग्य आणि जीवनमान सुधारणा :-

शिक्षणामुळे आरोग्यविषयक जाणीव वाढते आणि संसर्गजन्य रोग टाळण्यास मदत होते. पौष्टिक आहार, स्वच्छता आणि आरोग्य व्यवस्थापन याबाबत शिक्षण महत्त्वाची भूमिका बजावते.

5.शांतता आणि जागतिक सहकार्य :-

शिक्षणामुळे समंजसपणा आणि विविध संस्कृतींप्रती आदर वाढतो, त्यामुळे युद्ध आणि हिंसा कमी होते. जागतिक स्तरावर परस्पर सहकार्य, समता आणि न्याय या मूल्यांची रुजवण होते. शिक्षण हा शाश्वत विकासाचा कणा आहे. शिक्षणाशिवाय समाजाचा समतोल विकास शक्य नाही. त्यामुळे सर्वाना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण उपलब्ध करून देणे, हे शाश्वत विकासासाठी अत्यावश्यक आहे. शिक्षणाच्या मदतीने आपण भविष्य अधिक सुजलाम-सुफलाम करू शकतो.

शाश्वत विकास आणि शिक्षण यातील परस्पर सहसंबंध :-

शाश्वत विकास (Sustainable Development) आणि शिक्षण (Education) यांचा अतिशय जवळचा आणि महत्त्वपूर्ण परस्पर सहसंबंध आहे. शिक्षण हे शाश्वत विकासाचे एक मुख्य आधारस्तंभ आहे, कारण ते व्यक्ती, समाज आणि पर्यावरण यांच्यातील संतुलन राखण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावते.

शिक्षणाचा शाश्वत विकासावर प्रभाव :-

- 1. जागरूकता आणि जबाबदारी :** शिक्षणामुळे लोकांना पर्यावरणीय समस्या, सामाजिक विषमता आणि आर्थिक शाश्वतता याबद्दल जागरूक करता येते.
- 2. नवोन्मेष आणि संशोधन :** उत्तम शिक्षणामुळे लोक नवीन तंत्रज्ञान आणि उपाय शोधू शकतात, जे पर्यावरणपूरक आणि शाश्वत विकासाला चालना देतात.
- 3. गुणवत्तापूर्ण रोजगार :** शिक्षणामुळे लोकांना चांगल्या संधी मिळतात, ज्यामुळे दारिद्र्य कमी होते आणि सामाजिक समता प्रस्थापित होते.
- 4. आरोग्य आणि कल्याण :** शिक्षणामुळे चांगल्या आरोग्यविषयक सवयी विकसित होतात, ज्यामुळे आरोग्यदायी जीवनशैली आणि प्रदूषण नियंत्रण शक्य होते.

शाश्वत विकासाचा शिक्षणावर प्रभाव :-

- 1. शिक्षणाच्या संधींचा विस्तार:** जर समाज शाश्वत मार्गाने विकसित होत असेल, तर शिक्षणासाठी अधिक चांगली संसाधने, पायाभूत सुविधा आणि तंत्रज्ञानाची उपलब्धता वाढते.
- 2. समावेशकता आणि समानता:** शाश्वत विकास धोरणांमुळे सामाजिक विषमता कमी होऊन शिक्षणाच्या संधी सर्वाना समान प्रमाणात मिळतात.
- 3. नवीन शैक्षणिक धोरणे:** शाश्वत विकासाच्या दृष्टीकोनातून अभ्यासक्रम तयार केल्याने पर्यावरणपूरक आणि नैतिक शिक्षणाला चालना मिळते.
- 4. शैक्षणिक प्रणालीतील नवोपक्रम:** हरित शाळा (Green Schools), ई-लर्निंग, आणि पुनर्वापरयोग्य संसाधने यांसारख्या संकल्पनांमुळे शिक्षण अधिक शाश्वत बनते.

शिक्षण आणि शाश्वत विकास हे परस्परावलंबी आहेत. शिक्षण शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेस मदत करते, तर शाश्वत विकास शिक्षण प्रणालीला अधिक प्रभावी आणि सर्वसमावेशक बनवतो. त्यामुळे दोन्ही घटकांचा समतोल राखून समाजाच्या प्रगतीसाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

सारांश:-

शाश्वत शिक्षणासाठी 'योग्य' अध्यापनशास्त्र नाही, परंतु त्यासाठी सक्रिय, सहभागी आणि अनुभवात्मक शिक्षण पद्धतींकडे वळण्याची आवश्यकता आहे ज्या शिकणाऱ्याला गुंतवून ठेवतील आणि त्यांच्या समजुती, विचार आणि कृती करण्याच्या क्षमतेत खरा फरक करतील यावर व्यापक एकमत आहे. यामध्ये प्रामुख्याने शैक्षणिक दृष्टिकोनांचा किंवा पद्धतींचा समावेश करता येवू शकतो. समीक्षात्मक चिंतन - ज्यामध्ये पारंपारिक व्याख्यानांचा समावेश आहे, परंतु नवीन दृष्टिकोन जसे की रिफ्लेक्सिव्ह अकाउंट्स, लर्निंग जर्नल्स आणि चर्चा गट. त्याचबरोबर पद्धतशीर विचार आणि विश्लेषण - वास्तविक-जगातील केस स्टडीज आणि गंभीर घटनांचा वापर, प्रकल्प-आधारित शिक्षण, उत्तेजक क्रियाकलाप आणि कॅम्पसचा शिक्षण संसाधन म्हणून वापर करणे. त्यानंतर सहभागी शिक्षण - गट किंवा समवयस्क शिक्षण, संवाद विकसित करणे, अनुभवात्मक शिक्षण, कृती संशोधन/कृती शिकणे आणि स्थानिक समुदाय गट आणि व्यवसायांसह केस स्टडी विकसित करणे यावर भर दिला जातो. व शेवटी भविष्यातील परिस्थितींसाठी सर्जनशील विचार करणे - भूमिका बजावणे, वास्तविक जगाची चौकशी, भविष्याचे दर्शन, समस्या-आधारित शिक्षण आणि उदयासाठी जागा प्रदान करून. सहयोगी शिक्षण - ज्यामध्ये अतिथी वक्त्यांचे योगदान, कार्य-आधारित शिक्षण, आंतरविद्याशाखीय/बहुविद्याशाखीय कार्य आणि सहयोगी शिक्षण आणि सह-चौकशी यांचा समावेश आहे.

संदर्भ :-

1. शाश्वत विकास आणि शिक्षण सक्सेस पब्लिकेशन, मुंबई.
2. डॉ. एस. व्ही. डमढरे, शाश्वत विकास आणि भारत डायमंड पब्लिकेशन, मुंबई.
3. डॉ. दाणे बी. एल. शाश्वत विकास आणि भारत डायमंड पब्लिकेशन, मुंबई.
4. डॉ. प्रतीभा शांताराम कदम, शाश्वत विकास ध्येय व ओळख, नित्य पब्लिकेशन, मुंबई.
5. पर्यावरण आणि शाश्वत विकास, स्टडी सर्कल पब्लिकेशन, मुंबई.
6. नवनाथ मोरे, पर्यावरण आणि विकास (भावी पिढ्यासाठी- मानवी अस्तित्वासाठी) मैत्री पब्लिकेशन, मुंबई.

समुदाय आधारित संस्था, अशासकीय संस्था आणि विश्वासाधारित संस्थांचे सामाजिक शांतता आणि विकासासाठी समाजकार्य दृष्टिकोनातून महत्त्व – एक अध्ययन

प्रा. डॉ. नितीन रामदास बडगुजर

सहयोगी प्राध्यापक, लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

Email: badgujarni3@gmail.com

प्रस्तावना :

सामाजिक शांतता आणि विकास हे कोणत्याही समाजाच्या स्थैर्यासाठी आणि प्रगतीसाठी महत्त्वाचे घटक आहेत. शांतता आणि विकास हे एकमेकांशी निगडित असून, एकाच्या अभावामुळे दुसऱ्यावर विपरीत परिणाम होतो (गालटुंग, 1996). सामाजिक शांततेच्या अभावामुळे समाजात दंगल, असुरक्षितता आणि अन्याय वाढतो, तर विकासाच्या अभावामुळे आर्थिक विषमता आणि सामाजिक संतुलन बिघडते (सेन, 1999). अशा परिस्थितीत, समाजातील विविध संस्था महत्त्वाची भूमिका बजावतात. त्यात समुदाय आधारित संस्था (Community-Based Organizations - CBOs), अशासकीय संस्था (Non-Governmental Organizations - NGOs), आणि विश्वासाधारित संस्था (Faith-Based Organizations - FBOs) यांचा विशेष उल्लेख करावा लागेल.

समुदाय आधारित संस्था मुख्यतः स्थानिक समस्यांवर लक्ष केंद्रित करून त्या सोडवण्यासाठी स्थानिक नागरिकांचा सहभाग सुनिश्चित करतात (कोर्टन, 1990). उदाहरणार्थ, महिला स्वयं-सहाय्यता गट, स्थानिक ग्रामविकास समित्या आणि युवक गट हे समुदाय-आधारित संस्थांचे महत्त्वाचे प्रकार आहेत. अशा संस्था थेट लोकांशी जोडलेल्या असल्यामुळे त्यांच्या गरजांची जाणीव ठेवून काम करतात (पुटनॅम, 2000).

अशासकीय संस्था सामाजिक न्याय, गरिबी निर्मूलन, शिक्षण, आरोग्य आणि पर्यावरणीय शाश्वतता यासारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये काम करतात. या संस्था सरकारच्या धोरणांमध्ये मध्यस्थी करू शकतात तसेच प्रत्यक्ष विकास प्रकल्पही राबवू शकतात (एडवर्ड्स आणि ह्युल्मे, 1996). उदाहरणार्थ, भारतातील 'प्रथम' ही शिक्षण क्षेत्रातील NGO मुलांसाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षण पोहोचवण्यासाठी कार्यरत आहे (बॅनर्जी व इतर, 2017).

विश्वासाधारित संस्था (FBOs) सामाजिक शांतता आणि विकासाच्या दृष्टीने विशेष महत्त्वाच्या ठरतात, कारण त्या समाजातील नैतिक मूल्ये आणि एकात्मता वृद्धिंगत करतात (क्लार्क, 2006). उदाहरणार्थ, इस्लामिक रिलीफ, कारितास इंडिया आणि आर्ट ऑफ लिव्हिंग यांसारख्या संस्थांनी गरिबांसाठी मदतकार्य, शिक्षण आणि नैतिक जीवनशैलीसंबंधी अनेक उपक्रम राबवले आहेत. अशा संस्थांच्या माध्यमातून धार्मिक सलोखा आणि आंतरधार्मिक संवाद शक्य होतो (हेन्स, 2007).

समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून पाहता, या संस्थांचा सहभाग केवळ सेवा पुरवणारा नसून समाजात सकारात्मक बदल घडवणारा आहे. समाजकार्यातील संरचनात्मक कार्य (Structural Social Work) आणि हस्तक्षेप पद्धती (Intervention Methods) या संकल्पनांमधून हे स्पष्ट होते की, अशा संस्था समाजाच्या गरजा ओळखून त्या सोडवण्यासाठी कार्य करतात (मलाली, 2007). उदाहरणार्थ, ग्रामीण भागात महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी 'सेवा' (Self Employed Women's Association) संस्था मोठ्या प्रमाणात कार्यरत आहे (चेन, 2008). तथापि, या संस्थांना कार्य करताना अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागते. त्यामध्ये निधीची कमतरता, प्रशासनातील अकार्यक्षमता, लोकसहभागाचा अभाव आणि धोरणात्मक अडचणी यांचा समावेश होतो (लुईस आणि कंजी, 2009). त्यामुळे अशा संस्थांच्या प्रभावी कार्यपद्धतीचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून समुदाय आधारित संस्था, अशासकीय संस्था आणि विश्वासाधारित संस्थांचे सामाजिक शांतता आणि विकासासाठी योगदान, त्यांच्या कार्यपद्धती आणि समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून

त्यांचे विश्लेषण करण्यात येणार आहे. यामुळे अशा संस्थांच्या भविष्यातील संधी आणि आव्हाने समजून घेण्यास मदत होईल.

मुख्य शब्द :

समुदाय आधारित संस्था (CBOs), अशासकीय संस्था (NGOs), विश्वासाधारित संस्था, (FBOs) , सामाजिक शांतता (Social Peace), सामाजिक विकास (Social Development), समाजकार्य दृष्टिकोन (Social Work Perspective).

शोधनिबंधाचे उद्देश :

1. समुदाय आधारित संस्था (CBOs), अशासकीय संस्था (NGOs), आणि विश्वासाधारित संस्था (FBOs) या सामाजिक संस्थांचे सामाजिक शांतता आणि विकासासाठी असलेले योगदान अभ्यासणे आणि त्यांच्या कार्यपद्धतींचे विश्लेषण करणे.
2. या संस्थांच्या कार्यपद्धतींचा समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे आणि त्यांचा प्रभाव कोणत्या प्रकारे सामाजिक परिवर्तन घडवतो हे समजून घेणे.

शोधनिबंधाची गृहीतकृत्ये :

1. समुदाय आधारित संस्था, अशासकीय संस्था आणि विश्वासाधारित संस्था सामाजिक शांतता आणि विकासासाठी प्रभावी भूमिका बजावत असतात.
2. समाजकार्याच्या तत्वांवर आधारित कार्यक्रम राबवणाऱ्या संस्था सामाजिक सलोखा आणि विकासाला अधिक प्रभावीपणे गती देतात.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधात फक्त द्वितीय स्रोतांचा आधार घेतला असून, सामाजिक शांतता आणि विकासासाठी समुदाय आधारित संस्था (CBOs), अशासकीय संस्था (NGOs), आणि विश्वासाधारित संस्था (FBOs) यांच्या भूमिकेचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. हे अध्ययन गुणात्मक आणि विश्लेषणात्मक स्वरूपाचे असून, विद्यमान संशोधन, अहवाल, आणि सैद्धांतिक संदर्भ यांचा अभ्यास करून निष्कर्ष काढले आहेत.

शोधनिबंधासाठी शास्त्रीय लेख, संशोधन अहवाल, पुस्तके, आणि विविध संस्थांच्या अधिकृत नोंदींचा वापर करण्यात आला आहे. अशासकीय संस्थांची कार्यपद्धती, सामाजिक शांततेसाठी त्यांचे योगदान, आणि समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून त्यांचा प्रभाव समजून घेण्यासाठी उपलब्ध साहित्याचा सखोल आढावा घेण्यात आला आहे. याशिवाय, सरकारी धोरणे आणि संशोधन अहवाल यांचादेखील अभ्यास करून संस्थांच्या कार्यप्रणाली आणि त्यांच्या परिणामकारकतेचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

प्रस्तुत अध्ययन पूर्णतः द्वितीय स्रोतांवर आधारित असल्यामुळे प्राथमिक माहिती संकलन करण्यात आलेले नाही. त्यामुळे संस्थांच्या कार्याचा थेट अनुभव किंवा सहभागी व्यक्तींच्या मतांचा समावेश नाही. तथापि, उपलब्ध संशोधन आणि विद्यमान साहित्याच्या आधारे या संस्थांच्या कार्यप्रणालींचा समग्र आढावा घेऊन निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

विषय विवेचन :

समाजाच्या विविध स्तरांवर सामाजिक विकासासाठी काम करणाऱ्या संस्था तीन मुख्य प्रकारांमध्ये विभागल्या जातात. समुदाय आधारित संस्था (CBOs), अशासकीय संस्था (NGOs), आणि विश्वासाधारित संस्था (FBOs). प्रत्येक प्रकारच्या संस्थेचा उद्देश, कार्यपद्धती आणि समाजावर होणारा प्रभाव वेगळा असतो.

समुदाय आधारित संस्था (CBOs) प्रामुख्याने स्थानिक समुदायाच्या गरजा ओळखून त्यासाठी कृती करणाऱ्या संस्था असतात. त्या मुख्यतः शिक्षण, आरोग्य, पर्यावरणसंवर्धन, महिला सक्षमीकरण आणि स्थानिक विकास यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये कार्य करतात. अशासकीय संस्था (NGOs) व्यापक स्तरावर सामाजिक परिवर्तन

घडवण्याचे काम करतात. त्या सरकारी आणि खाजगी भागीदारीत काम करू शकतात आणि विकास, मानवाधिकार, पर्यावरण, आरोग्य आणि शिक्षण यांसारख्या क्षेत्रांत त्यांचा मोठा सहभाग असतो. विश्वासाधारित संस्था (FBOs) मुख्यतः धार्मिक आणि आध्यात्मिक तत्वांवर आधारित असतात, परंतु त्यांचे उद्दिष्ट समाजसेवा करणे हे असते. त्या शिक्षण, आरोग्यसेवा, अन्न-वितरण आणि समाजातील दुर्बल गटांच्या मदतीसाठी मोठ्या प्रमाणावर कार्यरत असतात. या संस्थांची भूमिका समाजाच्या संपत्तीचे समान वितरण, सामाजिक न्याय, आणि लोकसहभागाच्या माध्यमातून सामाजिक परिवर्तन घडवणे यात महत्त्वाची असते. त्या गरिबी निर्मूलन, आरोग्य सेवा, शिक्षणाचा प्रसार आणि लोकशाही प्रक्रियेतील सहभाग वाढवण्यासाठी महत्त्वाचे कार्य करतात.

समाजाच्या स्थैर्यासाठी आणि शाश्वत विकासासाठी या संस्थांचे योगदान मोलाचे आहे. सामाजिक शांततेच्या संदर्भात, या संस्था संघर्ष निवारण, मानवाधिकार संरक्षण, वंचित गटांना न्याय मिळवून देणे आणि सामाजिक समरसतेला चालना देणे यासारख्या महत्त्वाच्या भूमिका पार पाडतात. उदाहरणार्थ, एखाद्या क्षेत्रात धार्मिक किंवा जातीय संघर्ष निर्माण झाल्यास, FBOs धार्मिक सलोखा प्रस्थापित करण्यासाठी आणि संघर्ष निवारण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

सामाजिक विकासाच्या दृष्टीने, NGOs आणि CBOs शिक्षण, आरोग्यसेवा, महिला सक्षमीकरण, आणि स्वावलंबनाच्या माध्यमातून समाजात दीर्घकालीन परिवर्तन घडवतात. उदाहरणार्थ, महिला हक्कांसाठी काम करणाऱ्या अशासकीय संस्था (SEWA – Self Employed Women’s Association) महिलांना आर्थिक स्वावलंबन देऊन त्यांच्या सामाजिक स्थानात सुधारणा करतात.

समाजकार्याच्या तत्वांनुसार, या संस्थांची कार्यपद्धती सामाजिक न्याय, सहभागिता, आणि क्षमतावृद्धी (Capacity Building) या तत्वांवर आधारित असते. समाजकार्याच्या दृष्टीकोनातून हे संस्थात्मक कार्य सहा प्रमुख स्तरांवर केले जाते:

1. रुग्ण आणि गरजू व्यक्तींसाठी थेट सेवा (Direct Practice) – उदाहरणार्थ, गरजू लोकांना अन्न-धान्य वाटप, आरोग्यसेवा पुरवणे.
2. समूह कार्य (Group Work) – महिलांचे स्वयं-साहाय्यता गट (SHGs) स्थापन करून आर्थिक सक्षमीकरण वाढवणे.
3. समुदाय संघटन (Community Organization) – स्थानिक लोकांना एकत्र करून त्यांचे हक्क आणि गरजा पूर्ण करण्यासाठी प्रयत्न करणे.
4. संशोधन (Research) – सामाजिक समस्यांचे मूल्यमापन आणि त्यावर उपाययोजना शोधणे.
5. धोरण निर्मिती आणि वकिली (Policy Advocacy) – सरकार आणि इतर संस्थांवर धोरणात्मक बदल करण्यासाठी दबाव टाकणे.
6. सामाजिक हस्तक्षेप आणि संकट व्यवस्थापन (Social Intervention and Crisis Management) – नैसर्गिक आपत्ती किंवा संघर्षानंतर समाज पुनर्बांधणी करणे.

या संस्थांना अनेक आव्हाने सामोरे जावे लागतात. अर्थसहाय्याचा अभाव, सरकारी नियमांचे कठोर बंधन, स्थानिक पातळीवरील राजकीय हस्तक्षेप, तांत्रिक आणि प्रशासनिक क्षमता यामधील कमतरता ही प्रमुख अडचणी आहेत. काही वेळा NGO किंवा CBO यांचे कार्य शहरी किंवा विकासित भागांपुरते मर्यादित राहते, ज्यामुळे ग्रामीण आणि आदिवासी भागांमध्ये पुरेशा प्रमाणात विकास घडत नाही. या अडचणींवर उपाय म्हणून, संस्थांच्या आर्थिक स्रोतांचे विविधीकरण, सरकारी धोरणांमध्ये सुलभता, स्थानिक लोकांच्या सहभागावर भर, आणि अधिक पारदर्शक प्रशासन व्यवस्था निर्माण करणे गरजेचे आहे. NGOs आणि CBOs यांनी CSR (Corporate Social Responsibility) निधीचा अधिक प्रभावीपणे वापर केला पाहिजे. तसेच, तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून संस्थांच्या कार्यक्षमतेत वाढ करणेही गरजेचे आहे.

सामाजिक शांतता आणि विकासासाठी या संस्थांसमोर भविष्यातील अनेक संधी उपलब्ध आहेत. जागतिक स्तरावर शाश्वत विकास उद्दिष्टे (Sustainable Development Goals – SDGs) साध्य करण्यासाठी NGOs, CBOs, आणि FBOs यांची भूमिका महत्त्वाची ठरणार आहे. विशेषतः शिक्षण, आरोग्य, लैंगिक समानता, आणि पर्यावरणसंवर्धन यासारख्या क्षेत्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणात संधी उपलब्ध आहेत. तथापि, बदलत्या सामाजिक, आर्थिक, आणि राजकीय परिस्थितीमुळे काही आव्हानेही निर्माण होणार आहेत. सरकारी धोरणांमधील बदल, निधी उभारणीतील अडचणी, तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या प्रभावामुळे पारंपरिक कार्यपद्धती बदलण्याची गरज, आणि समाजातील गतिशीलता यामुळे संस्थांना नव्या कार्यपद्धती अवलंबाव्या लागतील.

संस्थांनी सांघिक भागीदारी (Collaborative Partnerships) विकसित करून, स्थानिक लोकांना अधिक संधी देऊन, आणि नवीन संशोधनावर आधारित कार्यक्रम आखून भविष्यातील आव्हानांना सामोरे जावे.

प्रस्तूत शोधनिबंधाच्या अध्ययनातून असे दिसून येते की समुदाय आधारित संस्था, अशासकीय संस्था आणि विश्वासाधारित संस्था सामाजिक शांतता आणि विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. त्यांच्या कार्यपद्धतींचे समाजकार्याच्या दृष्टिकोनातून विश्लेषण केल्यावर हे स्पष्ट होते की या संस्था केवळ गरजू लोकांसाठी सेवा पुरवण्यापुरत्या मर्यादित नाहीत, तर त्या सामाजिक न्याय, लोकशाही मूल्ये, आणि शाश्वत विकासाला गती देतात. तथापि, त्यांना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागत असून, त्यासाठी धोरणात्मक बदल, अधिक पारदर्शकता, आणि लोकसहभाग वाढवण्याची गरज आहे. भविष्यातील संधी आणि आव्हाने ओळखून या संस्थांनी आपली कार्यपद्धती अधिक प्रभावी बनवावी.

शोधनिबंधाचे प्रमुख निष्कर्ष :

1. समुदाय आधारित संस्था (CBOs), अशासकीय संस्था (NGOs) आणि विश्वासाधारित संस्था (FBOs) या सामाजिक परिवर्तनात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. या संस्थांनी गरिबी निर्मूलन, शिक्षण, आरोग्य, महिला सक्षमीकरण आणि पर्यावरणसंवर्धन यासारख्या विविध क्षेत्रांत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. विशेषतः ग्रामीण आणि वंचित समुदायांमध्ये या संस्थांनी समाजाच्या गरजा ओळखून त्या पूर्ण करण्यासाठी विविध उपक्रम हाती घेतले आहेत.
2. सामाजिक शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी या संस्थांचे योगदान प्रभावी ठरले आहे. संघर्षग्रस्त भागांमध्ये शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी NGOs आणि FBOs यांनी विशेष भूमिका बजावली आहे. उदाहरणार्थ, जातीय आणि धार्मिक सलोखा निर्माण करण्यासाठी या संस्थांनी संवाद आणि सामंजस्य वाढवणारे कार्यक्रम राबवले आहेत.
3. संस्थांच्या कार्यपद्धतीत समाजकार्याच्या तत्वांचा प्रभाव स्पष्ट दिसून येतो. सामाजिक न्याय, सहभागिता, लोकशाही मूल्ये, आणि सक्षमीकरण या तत्वांवर आधारित कार्यपद्धतीमुळे या संस्थांनी समाजात सकारात्मक बदल घडवले आहेत. विशेषतः NGOs आणि CBOs यांनी लोकसहभागावर आधारित उपक्रमांना अधिक महत्त्व दिले आहे.
4. या संस्थांना आर्थिक व धोरणात्मक अडचणींचा सामना करावा लागत आहे. अनेक NGOs आणि CBOs आर्थिक स्रोतांच्या कमतरतेमुळे मोठ्या प्रमाणात विस्तार करू शकत नाहीत. तसेच, सरकारी धोरणांमधील बदल, निधी उभारणीतील अडचणी, आणि स्थानिक पातळीवरील राजकीय हस्तक्षेप यामुळे संस्थांच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम होत आहे.
5. भविष्यात सामाजिक विकासासाठी या संस्थांची भूमिका अधिक व्यापक होणार आहे. जागतिक स्तरावर शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) साध्य करण्यासाठी NGOs, CBOs आणि FBOs यांचे महत्त्व वाढणार आहे. विशेषतः तंत्रज्ञानाच्या मदतीने सामाजिक विकासाच्या नव्या संधी उपलब्ध होत आहेत, ज्या प्रभावीपणे वापरल्यास सामाजिक शांतता आणि समतोल विकास शक्य आहे.

या अध्ययनातून स्पष्ट होते की, समुदाय आधारित संस्था, अशासकीय संस्था आणि विश्वासाधारित संस्था समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अनिवार्य घटक आहेत. त्यांची कार्यपद्धती प्रभावी असली तरी, त्यांना भेडसावणाऱ्या अडचणी सोडवण्यासाठी अधिक धोरणात्मक प्रयत्न आवश्यक आहेत. भविष्यातील संधी आणि आव्हाने ओळखून या संस्थांनी आपली कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी नव्या पद्धतींचा अवलंब करणे गरजेचे आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधात समुदाय आधारित संस्था (CBOs), अशासकीय संस्था (NGOs), आणि विश्वासाधारित संस्था (FBOs) यांचे सामाजिक शांतता आणि विकासासाठी असलेले योगदान अभ्यासले गेले आहे. संशोधनात उपलब्ध असलेल्या द्वितीय स्रोतांवरील विश्लेषण, विविध अभ्यास आणि अहवालांच्या आधारे दोन्ही गृहीतकृत्यांना पुष्टी मिळाल्याचे दिसून आले आहे.

1. समुदाय आधारित संस्था, अशासकीय संस्था आणि विश्वासाधारित संस्था सामाजिक शांतता आणि विकासासाठी प्रभावी भूमिका बजावत असतात.

संशोधकाने मांडलेल्या या गृहीतकृत्याला पुष्टी मिळाली आहे, कारण संशोधनात आढळले की या संस्थांनी गरिबी निर्मूलन, शिक्षण, आरोग्यसेवा, महिला सक्षमीकरण आणि पर्यावरणसंवर्धन यांसारख्या क्षेत्रांत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

उदाहरणार्थ:

- NGOs ने स्त्री-शिक्षण, आरोग्य सुधारणा आणि रोजगारनिर्मिती यांसाठी प्रभावी उपक्रम राबवले आहेत. उदा. PRADAN, SEWA (Self Employed Women's Association) सारख्या संस्थांनी महिलांचे आर्थिक आणि सामाजिक सक्षमीकरण घडवून आणले आहे.

- CBOs स्थानिक पातळीवर समस्या सोडवण्यासाठी प्रभावी ठरतात. उदाहरणार्थ, ग्रामीण भागात पाणीपुरवठा, शिक्षण सुविधा आणि आरोग्यसेवा सुधारण्यासाठी या संस्थांनी मोठे योगदान दिले आहे.

- FBOs धार्मिक सौहार्द आणि सामाजिक सलोखा निर्माण करण्यासाठी कार्यरत राहिल्या आहेत. उदा. धार्मिक हिंसाचारग्रस्त भागात Peacebuilding Initiatives किंवा सामाजिक ऐक्य निर्माण करणारे कार्यक्रम राबवण्यात आले आहेत.

संशोधनानुसार, या संस्थांच्या प्रयत्नांमुळे सामाजिक शांतता आणि समतोल विकास घडवण्यास मोठी मदत झाली आहे, म्हणून हे गृहीतक योग्य ठरते.

2. समाजकार्याच्या तत्वांवर आधारित कार्यक्रम राबवणाऱ्या संस्था सामाजिक सलोखा आणि विकासाला अधिक प्रभावीपणे गती देतात.

संशोधकाने मांडलेले हे गृहीतकही संशोधनातील विश्लेषणातून पुष्टीसाठी योग्य असल्याचे दिसून आले आहे. समाजकार्याच्या सामाजिक न्याय, लोकसहभाग, सक्षमीकरण आणि सामूहिक क्रियाशीलता या तत्वांवर आधारित कार्यक्रम अधिक प्रभावी ठरत असल्याचे अनेक अभ्यासांमध्ये आढळले आहे.

उदाहरणार्थ:

- लोकसहभागावर आधारित विकास प्रकल्प (Participatory Development Projects) अधिक प्रभावी ठरले आहेत. उदाहरणार्थ, Watershed Development Projects मध्ये स्थानिक समुदायाचा सहभाग वाढवल्याने जलसंधारण आणि कृषी उत्पादन सुधारण्यात मदत झाली आहे.

- महिला व बालकांसाठी स्वयं-सहायता गट (Self Help Groups – SHGs) यांच्या माध्यमातून महिला आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या सक्षम झाल्या आहेत, जसे की National Rural Livelihood Mission (NRLM) अंतर्गत ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण वाढले आहे.

- संघर्ष निवारणासाठी राबवलेले कार्यक्रम – जसे की Conflict Resolution & Peacebuilding Initiatives, यांनी धार्मिक, जातीय आणि सामाजिक सलोखा प्रस्थापित करण्यास मदत केली आहे.

संशोधनातून स्पष्ट होते की समाजकार्याच्या तत्वांवर आधारित उपक्रमांमुळे सामाजिक स्थैर्य आणि समतोल विकासाला गती मिळते, म्हणून हे गृहीतक योग्य असल्याचे दिसून येते.

शोधनिबंधाच्या निष्कर्षांमधून हे स्पष्ट झाले की समुदाय आधारित संस्था, NGOs आणि FBOs या संस्था सामाजिक शांतता आणि विकासासाठी प्रभावी ठरतात आणि समाजकार्याच्या तत्वांवर आधारित कार्यक्रम अधिक परिणामकारक ठरतात. त्यामुळे या शोधनिबंधातील दोन्ही गृहीतकांना पुष्टी मिळते.

शिफारशी :

1. सरकार आणि अशासकीय संस्थांमध्ये अधिक सहकार्य वाढवावे.
2. निधी उभारणीसाठी नवीन तंत्रज्ञान आणि CSR धोरणे राबवावीत.
3. सामाजिक शांततेसाठी विविध धर्मीय आणि जातीय समुदायांमध्ये संवाद वाढवण्याची गरज.
4. संशोधन व विकास (R&D) यावर भर देऊन नवकल्पना (Innovation) रुजवाव्यात.
5. सामाजिक संस्था, शिक्षणसंस्था आणि खासगी कंपन्यांनी भागीदारी वाढवावी.

संदर्भसूची:

- बॅनर्जी, ए., कोल, एस., डफलो, ई., आणि लिंडन, एल. (2017). भारतातील शिक्षण सुधारण्याचे प्रयत्न: दोन यादृच्छिक प्रयोगांचे पुरावे. *द क्वार्टरली जर्नल ऑफ इकॉनॉमिक्स*, 122(3), 1235-1264.
- चेन, एम. ए. (2008). अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगारांचे ऐकणे: भारतातील सामाजिक संरक्षण धोरण संवाद. WIEGO वर्किंग पेपर.
- क्लार्क, जी. (2006). विश्वास आणि विकास: विश्वासाधारित संस्था, नागरी समाज आणि आंतरराष्ट्रीय विकास. *जर्नल ऑफ इंटरनॅशनल डेव्हलपमेंट*, 18(6), 835-848.
- एडवर्ड्स, एम., आणि ह्युल्मे, डी. (1996). गोल्डन बुलेटच्या पुढे: थंडयुद्धानंतरच्या काळातील NGO कार्यक्षमता आणि उत्तरदायित्व. *कुमारीयन प्रेस*.
- गालटिंग, जे. (1996). शांततेचे साधन म्हणून शांतता: शांतता आणि संघर्ष, विकास आणि सभ्यता. *सेज पब्लिकेशन्स*.
- हेन्स, जे. (2007). धर्म आणि विकास: संघर्ष की सहकार्य? *पॅलग्रेव्ह मॅकमिलन*.
- कोर्टन, डी. सी. (1990). 21 व्या शतकाकडे वाटचाल: स्वयंसेवी कृती आणि जागतिक अजेंडा. *कुमारीयन प्रेस*.
- लुईस, डी., आणि कंजी, एन. (2009). अशासकीय संस्था आणि विकास. *रूटलेज*.
- मलाली, बी. (2007). नवीन संरचनात्मक समाजकार्य: विचारसरणी, सिद्धांत, सराव. *ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस*.
- पुटनॅम, आर. डी. (2000). बोलिंग अलोन: द कोलॅप्स अँड रिव्हायव्हल ऑफ अमेरिकन कम्युनिटी. *सायमन अँड शुस्टर*.
- सेन, ए. (1999). स्वातंत्र्य म्हणून विकास. *ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस*.

भिल्ल आदिवासी जमातीचे पारंपारिक जीवनमान: शाश्वत व पर्यावरण पूरक जीवनशैलीचा आधार**श्री. सुनील अनुरथ देडे**

संशोधक विद्यार्थी Email- dedesunil1@gmail.com

डॉ. भरत दशरथ खंडागळे

सहयोगी प्राध्यापक, पंडित जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य, महाविद्यालय अमळनेर.

गोषवारा

भारतातील आदिवासी जमातीमध्ये भिल्ल जमातीचा महत्त्वाचा वाटा आहे. ही जमात प्रामुख्याने पश्चिम आणि मध्य भारतात विखुरलेली आहे. भिल्लांचे पारंपारिक जीवनमान निसर्गावर आधारित असून ते शाश्वत आणि पर्यावरण पूरक जीवन शैलीचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. या जीवनशैलीतील नैसर्गिक संसाधनाचा जपून वापर, सामाजिक समरसता आणि पर्यावरणाचे संरक्षण यावर भर दिला जातो. या शोधनिबंधात भिल्ल जमातीच्या पारंपारिक जीवनमानाचा अभ्यास करून त्यांची शाश्वत व पर्यावरण पूरक जीवनशैली कोणत्या आधारवर टिकून आहे. हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

की वर्ड्स:- भिल्ल, आदिवासी, पारंपारिक जीवनमान, शाश्वत विकास, पर्यावरणपूरक जीवनशैली, नैसर्गिक संसाधने, सामाजिक समरसता.

प्रस्तावना:-

भारत हा विविध संस्कृती आणि परंपरांनी नटलेला देश आहे. येथे अनेक आदिवासी जमाती पिढ्या-पिढ्यापासून राहत आहेत. भिल्ल समाज हा भारतातील एक मुख्य आदिवासी समूह आहे. त्यांना विविध भाषेत भिल्ला किंवा भिल्ल गरासिया असे म्हणतात. प्राचीन काळी हे लोक इजिप्त पासून लंकेपर्यंत पसरले होते. भिल्ल जमातीचे लोक भिल्ल भाषा बोलतात. भिल्ल जमातीला 'भारताचे शूर धनुष्यपुरुष' असेही संबोधले जाते.

भिल्ल जमात ही भारतातील सर्वात मोठ्या आदिवासी जमातीपैकी एक आहे. ते प्रामुख्याने राजस्थान, मध्यप्रदेश महाराष्ट्र, गुजरात आणि छत्तीसगड या राज्यांमध्ये आढळतात. सह्याद्री, सातमाळा, सातपुडा, आरवली, विंध्य, माळवा या डोंगर रांगांचा प्रदेश आणि मध्य भारतातील भिलवाडा प्रदेश हा संपूर्ण परिसर भिल्ल प्रदेश म्हणून ओळखला जात होता. प्राचीन काळात भिल्ल हे किरात, निषाद, शबर म्हणून प्रचलित होते एवढेच नव्हे तर पुरातन काळात भिल्लांची काही स्वतंत्र राज्य सुद्धा अस्तित्वात होती.

भिल्ल हा शब्द 'बिल्लु' या शब्दावरून आला आहे. ज्याचा अर्थ धनुष्यबाण असा होतो. भिल्ल लोक त्यांच्या शौर्यासाठी आणि युद्ध कौशल्यासाठी ओळखले जातात. इतिहासामध्ये त्यांनी अनेक लढायांमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावलेली आहे.

सन 2011 च्या जनगणनेनुसार आदिवासींची लोकसंख्या 10.43 कोटी इतकी आहे जी देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या 8.6% इतके आहे. तर भिल्ल आदिवासी जमातींची लोकसंख्या 1.7 कोटी आहे. भिल्ल लोक निसर्गाच्या सानिध्यात राहतात आणि त्यांची जीवनशैली पूर्णपणे निसर्गावर अवलंबून आहे. ते जंगलातील नैसर्गिक साधन संपत्तीचा उपयोग करतात. परंतु त्याचबरोबर पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यासही मदत करतात. आधुनिक जगात जेव्हा आपण शाश्वत विकासाच्या आणि पर्यावरण पूरक जीवनशैलीच्या गोष्टी करतो. तेव्हा भिल्लांचे पारंपारिक जीवनमान आपल्याला एक आदर्श उदाहरण म्हणून मार्ग दाखवते.

उद्देश:-

1. भिल्ल आदिवासी जमातीची पारंपारिक जीवन पद्धती अभ्यासणे.
2. भिल्ल आदिवासी जमातीची शाश्वत व पर्यावरण पूरक जीवनशैली अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती:-

सदर अध्ययनासाठी द्वितीय साधनसामग्रीचा उपयोग केलेला आहे. त्यासाठी ग्रंथालयातील संदर्भग्रंथ, पुस्तके, संशोधन लेख, इंटरनेट इत्यादी साहित्याचे अध्ययन करण्यात आलेले आहे.

I. भिल्लांचे पारंपारिक जीवनमान:-

भिल्लांचे पारंपारिक समाजजीवन विविधतेने नटलेले आढळते. भिल्ल आणि त्यांची संस्कृती, साहित्य, भाषा, वेशभूषा, केशभूषा आचार- विचार, आहार- विहार, त्यांची जीवनपद्धती, लोकपरंपरा, निसर्ग देवता, निसर्गपूजा, विवाहपद्धती, कुटुंबपद्धत, स्त्रियांचा दर्जा, सण, उत्सव, लोकनृत्य, लोकगीते, मनोरंजनाचे साधने पारंपारिक पद्धतीने आजही जतन करून ठेवलेले आहेत. भिल्लांच्या पारंपारिक समाज जीवनाच्या काही कल्पना खूप चांगल्या आहेत. आणि त्या आजही स्वतःला सुसंस्कृत समजल्या जाणाऱ्या समाजाला मार्गदर्शक ठरू शकतात. एवढे महत्त्व त्या पारंपारिक समाज जीवनाचे आहे. त्यांच्या पारंपरिक समाज जीवनात भिल्ल समाजाची खालील प्रमाणे काही वैशिष्ट्य पाहावयास मिळतात.

1. वस्तीस्थान:-

प्रत्येक समाज हा एक प्रादेशिक समूह असतो. आदिवासी समाज ही या नियमाला अपवाद नाही. कारण आदिवासी लोकांचे एका विशिष्ट भूप्रदेशात वस्तीस्थान असते. महत्त्वाचे म्हणजे हा प्रदेश इतर लोकांच्या संपर्कापासून दूरवर असतो. भिल्लांच्या वस्त्या सहसा डोंगर आणि दुर्गम भागात असतात. त्यांची घरे नैसर्गिकरित्या उपलब्ध असलेल्या लाकूड, बांबू आणि माती पासून बनलेले असतात. ही घरे पर्यावरणाला अनुकूल असतात. भिल्ल आदिवासींचे खेडे, पाडे, गावे साधारणपणे एकाच जमातीचे असतात. त्यांचे जीवन एकमेकांच्या मदतीने चालत असते. सहकार व सामाजिक ऐक्य ही त्यांची प्रगती असते.

2. शेती:-

भिल्ल पारंपरिकपणे मिश्र पीक, आंतरपीक आणि कृषी वनीकरण यासारख्या विविध शेतीतंत्राचा वापर करतात. ज्यामुळे मातीची सुपीकता वाढते. कीटकांचा प्रादुर्भाव कमी होतो आणि जैवविविधतेला चालना मिळते. रासायनिक खते आणि कीटकनाशकावर अवलंबून असलेल्या अनेक आधुनिक कृषी तंत्रांपेक्षा या पद्धती खूपच शाश्वत आहेत. ज्यामुळे पर्यावरणाचे संरक्षण होते.

भिल्ल लोक पारंपारिक पद्धतीने शेती करतात. ते ज्वारी, बाजरी, मका आणि कडधान्य पिकवतात. ते रासायनिक खते आणि कीटकनाशके वापरणे टाळतात.

3. शिकार आणि मासेमारी:-

अन्न संकलन व मनोरंजन हे दोन्ही उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवून भिल्ल लोक शिकार व मासेमारी करत असत. पूर्वीच्या काळी जंगल संपत्ती खूप होती. त्यामुळे पशुपक्ष्यांचेही प्रमाण जास्त होते म्हणून फावल्या वेळेत भिल्ल शिकारीला जात असत. यामध्ये फासे, सापळे, खड्डे यांचा हुशारीने वापर करून पशुपक्ष्यांची शिकार करत असत. भिल्ल लोक शिकार आणि मासेमारी करून आपला उदरनिर्वाह करतात परंतु ते केवळ गरजेपुरती शिकार करतात आणि पर्यावरणाचा समतोल राखण्यास प्रयत्न करतात.

4. जंगलसंपत्ती:-

प्राचीन काळापासून आदिवासींचा जल, जंगल, जमीन या तीन बाबीशी घनिष्ठ संबंध आहे. त्यामुळे त्यांची उपजीविका शेती आणि जंगलातील उत्पादनावर अवलंबून असल्याचे दिसते. त्यावर त्यांचा पारंपारिक अधिकार आहे. भिल्ल लोक जंगलामधून मध, डिंक, कंदमुळे, फळे आणि औषधी वनस्पती गोळा करतात. ते लाकूड आणि बांबूचा उपयोग घरे बांधण्यासाठी आणि इतर वस्तू बनवण्यासाठी करतात.

5. कला आणि संस्कृती:-

भिल्लांची कला आणि संस्कृती खूप समृद्ध आहे. ते विविध प्रकारचे नृत्य, संगीत आणि नाटके सादर करतात. त्यांच्या कलाकृतीमध्ये निसर्गाची झलक दिसून येते. ते त्यांच्या सांस्कृतिक ओळखीचे प्रतिबिंबित करणारे सुंदर

मातीकाम, चित्रे आणि कापड तयार करतात. या सर्जनशिल उपक्रमांमध्ये सहभागी झाल्यामुळे सामाजिक एकता राखण्यास, सांस्कृतिक वारसा जपण्यास आणि उत्पन्न मिळवण्यास भिल्ल आदिवासी जमातींना मदत होते.

6.सामाजिक जीवन:-

भिल्ल समाजात सामुदायिक भावना अधिक असते ते सण आणि उत्सव एकत्र साजरे करतात. त्यांच्या समाजात जात- पात आणि लिंगभेद फारसा आढळत नाही.

ii.भिल्लांच्या जीवनशैलीतील शाश्वतेचे आणि पर्यावरण पूरकतेचे आधार:-

भिल्लांच्या पारंपारिक जीवनशैलीत शाश्वतता आणि पर्यावरण पुरकता खालील घटकावर आधारलेली आहे.

1.नैसर्गिक संसाधनाचा जपून वापर:-

आदिवासी लोक दैनंदिन जीवन जगण्यासाठी निसर्गावर अवलंबून असतात.भिल्ल लोक नैसर्गिक संसाधनांचा अत्यंत विचारपूर्वक आणि जपून वापर करतात. ते कोणतीही वस्तू वाया घालवत नाहीत आणि प्रत्येक गोष्टीचा पुनर्वापर करण्याचा प्रयत्न करतात.

2.पर्यावरणाचे संरक्षण:-

भिल्ल लोक निसर्गाशी एकरूप होऊन राहण्यावर विश्वास ठेवतात. ते शाश्वत शेती पद्धतीचे पालन करतात आणि सर्व सजीव प्राण्याबद्दल त्यांना खोल आदर आहे. त्यांच्या पुराणकथा, लोककथा आणि विधी निसर्ग आणि त्याच्या घटकाभोवती फिरतात. ज्यामुळे त्यांच्यात पर्यावरणीय जबाबदारीची तीव्र भावना निर्माण होते.भिल्ल लोक जंगलांना आपले घर मानतात आणि त्यांचे संरक्षण करतात. ते झाडे तोडत नाहीत आणि वन्य जीवनाचे रक्षण करतात.

3.पारंपरिक ज्ञान:-

भिल्लांकडे पारंपरिक ज्ञान आणि कौशल्य आहेत. ज्याच्या आधारे ते नैसर्गिक संशोधनाचा योग्य वापर करतात आणि पर्यावरणाचे संतुलन राखतात. भिल्ल समुदायाला आरोग्य सेवेसाठी औषधी वनस्पतींचा वापर करण्याची समृद्ध परंपरा आहे. वनस्पतीच्या गुणधर्माबद्दल आणि उपचार पद्धती बद्दलचे त्यांचे ज्ञान पारंपारिक औषधांना एक मूल्यवान पर्याय प्रदान करते. विशेषतः दुर्गम भागात जिथे आधुनिक आरोग्य सेवेची उपलब्धता मर्यादित आहे. या पारंपारिक ज्ञानाचा प्रचार आणि जतन केल्याने आरोग्य सेवेचे परिणाम सुधारू शकतात आणि महागड्या आणि संभाव्य हानिकारक औषधावरील अवलंबित्व कमी होऊ शकते.

4.सामाजिक समरसता:-

भिल्ल समाजात सामाजिक समरसता आणि सहकार्याची भावना असते. ते एकमेकांना मदत करतात आणि एकत्रितपणे निर्णय घेतात. भिल्ल हे सुसंवादी समुदायात राहतात. जिथे सहकार्य, आदर आणि परस्पर मदत ही आवश्यक मूल्ये असतात. भिल्ल लोक एकमेकांना मदत करतात आणि सण, उत्सव, विवाह आणि इतर सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये एकत्रितपणे सहभागी होतात. ज्यामुळे त्यांच्यातील बंध अधिक घट्ट होतात.

5.साधी जीवनशैली:-

भिल्ल लोक अत्यंत साधे जीवन जगतात आणि भौतिक सुखाच्या मागे धावत नाहीत. त्यामुळे नैसर्गिक संशोधनावर कमी ताण येतो. भिल्लांच्या जीवनात साधेपणा असला तरी ते आनंदी आणि समाधानी असतात ते निसर्गाचा आदर करतात. आणि त्याच्याशी जुळवून घेतात. त्यांच्या साधे जीवनशैलीमुळे ते निसर्गाचे संरक्षण करण्यास मदत करतात.

6.जमात पंचायत:-

भिल्ल आदिवासी जमातीत गावपंचायत किंवा जमात पंचायत कार्यरत असते. जमातीतील किंवा गावातील पंच लोक एकत्र येऊन जमातपंचायतीचे काम चालते. पंचायतीत अनुभवी व वयोवृद्ध नागरिकांचा समावेश असतो. गावात शांतता, सुव्यवस्था प्रस्थापित करणे, न्याय निवाडा करणे, समाजात विघातक कृती करणाऱ्यांना दंड देणे, सामाजिक प्रश्न झगडा पद्धतीने सोडवणे, सामाजिक, सांस्कृतिकतेचे संवर्धन करणे. इत्यादी कार्य जमात पंचायत

करते त्यामुळे आधुनिक काळात कोर्टकचेऱ्याला घालावे लागणारे खेडे आणि आर्थिक भुर्दंडापासून भिल्ल जमात काही प्रमाणात दूर असल्याचे दिसते.

iii. आधुनिक जगासाठी भिल्लांच्या जीवनशैलीतून मिळणारे धडे:-

भिल्लांच्या परंपरागत जीवनशैलीतून आधुनिक जगाला अनेक धडे घेण्यासारखे आहेत.

1. नैसर्गिक संसाधनाचा योग्य वापर:-

आपण नैसर्गिक संसाधनाचा जपून वापर करायला हवा आणि त्यांची नासाडी टाळायला हवी. आधुनिक जगात पर्यावरणाचा न्हास आणि हवामान बदल यांसारख्या समस्या वाढत आहेत. अशा परिस्थितीत आदिवासींची शाश्वत आणि पर्यावरण पूरक जीवनशैली खूप महत्त्वाचे आहे. त्यांच्याकडून आपण निसर्गाशी जुळवून कसे जगायचे हे शिकू शकतो.

2. पर्यावरणाचे संरक्षण:-

पर्यावरणाचे संरक्षण करणे ही आपली नैतिक जबाबदारी आहे. आपण प्रदूषण कमी करण्याचा आणि वन्यजीवांचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न करायला हवा. भिल आदिवासी जमातीचे जिवन साधे, सामुदायिक आणि पर्यावरण पूरक आहे ते निसर्गावर आधारित जीवन जगतात आणि जंगल संपत्तीचा योग्य वापर करतात त्यांचे ज्ञान आणि अनुभव आपल्याला पर्यावरण संरक्षणाचे महत्त्व सांगतात. आधुनिक जगात आपण भिल्लांच्या जीवनशैलीतून प्रेरणा घेऊन पर्यावरणाचे रक्षण केले पाहिजे.

3. साधी जीवनशैली:-

साधे जीवन जगून आपण नैसर्गिक संसाधन ताण कमी करू शकतो. भिल आदिवासी प्रमाने भौतिक सुखाचा त्याग करून कमी गरजा असाव्यात आणि साधे जीवन जगण्यावर भर देता येऊ शकतो.

4. पारंपरिक ज्ञानाचा आधार:-

पारंपरिक ज्ञानाचा आदर करून आपण शाश्वत विकासाचे मार्ग शोधू शकतो. भिल्लांच्या पारंपरिक ज्ञान किंवा उपचार पद्धती शारीरिक, मानसिक आणि भावनिक कल्याणासाठी एक समग्र दृष्टिकोन प्रदान करतात. या पद्धतींना आधुनिक औषधांशी जोडून, समुदायाला सांस्कृतिक मूल्य आणि श्रद्धांचा आदर करणाऱ्या व्यापक आरोग्य सेवेचा फायदा होऊ शकतो.

5. सामुदायिक सहभाग:-

आदिवासी समाजात सामुदायिक जीवनाला महत्त्व आहे ते सण, उत्सव आणि अडचणीमध्ये ज्याप्रमाणे एकत्रितपणे सहभागी होतात त्याप्रमाणे विकास कामांमध्ये सामुदायिक सहभाग वाढवून आपण समाजाला एकत्र आणू शकतो.

निष्कर्ष:-

भिल्ल आदिवासी जमात एक साधी निसर्गावर आधारित आणि सामाजिक समरसता जपणारी जमात आहे. त्यांचे जीवन निसर्गाशी एकरूप झालेले आहे. ते नैसर्गिक साधनांचा वापर जपून करतात आणि पर्यावरणाचे संरक्षण करतात. भिल्ल आदिवासी जमातीचे पारंपरिक जीवनमान शाश्वत आणि पर्यावरणपूरक जिवन शैलीचा उत्कृष्ट नमुना आहे. त्यांच्या जीवनशैलीत निसर्गावर आधारित जिवन, नैसर्गिक संसाधनाचा जपून वापर, सामाजिक समरसता आणि पर्यावरणाचे संरक्षण यावर भर दिला जातो. आधुनिक जगात शाश्वत विकासाचे ध्येय साध्य करण्यासाठी भिल्लांच्या जीवनशैलीतील मूल्यांचा आणि आदर्शांचा स्वीकार करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:-

- गारे गोविंद सातपुड्यातील भिल्ल ऐतिहासिक आणि सामाजिक मागोवा कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
- भामरे एन. डी. अक्कलकुवा परिसरातील आदिवासी जमातीचा सांस्कृतिक इतिहास अथर्व पब्लिकेशन्स जळगाव.
- करंके सी. एस. आदिवासी लोकसाहित्य आणि लोकसंस्कृती न्यू श्री गुरुगोविंद प्रिंटिंग प्रेस धुळे 2016
- कुलकर्णी शौनक, महाराष्ट्रातील आदिवासी डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे प्रथम आवृत्ती 2009
- गावित पुष्पा यशवंत पश्चिम खानदेशातील आदिवासी लोकसाहित्य प्रशांत पब्लिकेशन
- संगवे विलास आदिवासींचे सामाजिक जीवन पॉपुलर प्रकाशन मुंबई 1972
- नाडगोंडे गुरुनाथ भारतीय आदिवासी कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे
- वसावे अ. ध. आदिवासी माणसाची कहाणी अथर्व प्रकाशन जळगाव

आदिवासींच्या पारंपरिक उपजिविका पद्धती व वन व्यवस्थापनातून शाश्वत स्वयंशासन

श्री. गोविंदा पंढरीनाथ साळुंके.

(संशोधक विद्यार्थी)

प्रा. डॉ. भरत दशरथ खंडागळे

(मार्गदर्शक)

प्रस्तावना :

पारंपारिक आदिवासी उपजीविका नैसर्गिक वातावरणाशी खोलवर गुंतलेली आहेत, शेती, शिकार, वनोपज गोळा करणे आणि हस्तकला यावर अवलंबून आहेत. या पद्धती नैसर्गिक चक्रांशी सुसंगत असल्याने आणि संसाधनांच्या पुनर्भरणासाठी प्रोत्साहन देत असल्याने स्वाभाविकपणे शाश्वत आहेत. उदाहरणार्थ, स्थलांतरित लागवड आणि मिश्र पीक यासारख्या पद्धती केवळ मातीची सुपीकता वाढवत नाहीत तर जैवविविधता राखण्यास देखील मदत करतात. शिकारीवरील हंगामी निर्बंध आणि लाकूड नसलेल्या वन उत्पादनांचे पारंपारिक रित्या संकलन हे पर्यावरणीय प्रणाली संतुलित राहण्यासाठी गरजेचे आहे.

सदर संशोधन पेपर मध्ये पारंपारिक उपजीविका आणि वन व्यवस्थापनाद्वारे आदिवासी समुदायांमध्ये शाश्वत स्वयंशासनाची भूमिका मांडली आहे. पर्यावरण संवर्धन, आर्थिक शाश्वतता आणि सामाजिक एकात्मतेमध्ये स्थानिक पद्धती कशा प्रकारे योगदान देतात याचे परीक्षण केले आहे. आदिवासी समुदाय आपल्या पारंपारिक उपजिविका पद्धती कशाप्रकारे चालवितात व वनांचे व्यवस्थापन करतांना घेण्यात येणारे निर्णयाबद्दल, सामाजिक व आर्थिक बाबत माहिती देण्यात आली आहे. आदिवासी समुदायांनी ऐतिहासिकदृष्ट्या जंगलांशी खोलवर संबंध राखले आहेत, त्यांच्यावर निर्वाह, सांस्कृतिक पद्धती आणि आर्थिक विषय अवलंबून आहेत. पारंपारिक ज्ञानावर आधारित त्यांच्या स्वयंशासन यंत्रणेने अनेकदा शाश्वत संसाधनांचा वापर योग्य रित्या केला आहे.

संशोधनात उपयोगात आणलेल्या संकल्पना (key word) : आदिवासी, वन व्यवस्थापन, शाश्वत स्वयंशासन, (NTFP) Non Timber Forest Produce लाकूड नसलेले वन उत्पादन, पारंपारिक.

संशोधनाचे उद्देश :

- 1) आदिवासींच्या पारंपरिक उपजिविका पद्धतींचे अध्ययन करणे.
- 2) आदिवासींचे वन व्यवस्थापनाद्वारे शाश्वत स्वयंशासन पद्धतीचे अध्ययन करणे.
- 3) उपजिविका पद्धतींचे व शाश्वत स्वयंशासन समोरील आव्हाने यांचे अध्ययन करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत अध्ययन दुय्यम सामुग्रीवर आधारित आहे. तथ्य गोळा करतांना पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, साहित्य, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट इत्यादींचा आधार घेतला आहे.

तथ्य विश्लेषण :

१) पारंपारिक पद्धती :

स्थलांतर आणि मिश्र पीक पद्धती - स्थलांतर आणि मिश्र पीक पद्धती ही पारंपारिक शेती तंत्रे आहेत जी आदिवासी समुदाय मातीची सुपीकता आणि जैवविविधता राखण्यासाठी वापरतात. स्थलांतर लागवडीमध्ये, ज्याला कापून जाळून टाकण्याची शेती असेही म्हणतात, जमीन साफ केली जाते, काही वर्षे लागवड केली जाते आणि नंतर नैसर्गिकरित्या पुनर्निर्मित करण्यासाठी पडीक ठेवली जाते. ही पद्धत मातीतील पोषक तत्वे पुनर्संचयित करण्यास मदत करते आणि जमिनीचा न्हास रोखते. दुसरीकडे, मिश्र पीक पद्धतीमध्ये एकत्रितपणे अनेक पिके घेणे, मातीची सुपीकता वाढवणे, कीटकांचे हल्ले कमी करणे, औषधी व खतांचा अमाप वापर आणि अन्न सुरक्षा सुनिश्चित करणे समाविष्ट आहे. या शाश्वत पद्धतीत स्थानिक पर्यावरणीय जाणीव असल्याचे दिसून येते.

लाकूड नसलेले वन उत्पादन (NTFP) संकलन - लाकूड नसलेले वन उत्पादन (NTFP) संकलन हे आदिवासी समुदायांसाठी एक महत्वाचे उपजीविकेचे काम आहे, जे वन संवर्धन करताना आर्थिक आधार निर्माण करते. एन.टी.एफ.पी.मध्ये फळे, काजू, औषधी वनस्पती, लाख, बांबू, मध आणि इतर नैसर्गिकरित्या निर्माण होणारी संसाधने समाविष्ट आहेत, ज्यांना जंगलतोडीची आवश्यकता नाही. ही उत्पादने स्थानिक अर्थव्यवस्थांना आधार देतात. हे जैवविविधता संवर्धनाला प्रोत्साहन देतात आणि शाश्वत वन व्यवस्थापनात योगदान देतात. पारंपारिक ज्ञानानुसारच एन.टी.एफ.पी.च्या नैतिक आणि हंगामी कापणी करण्यात येते, स्थानिक सांस्कृतिक पद्धतींचे जतन करताना संसाधन पुनरुत्पादन आणि पर्यावरणीय संतुलनाचा यामध्ये सखोल विचार केला जातो.

पारंपारिक जलसंधारण तंत्र - आदिवासी समुदायांच्या पारंपारिक जलसंधारण तंत्रांची मुळे स्थानिक ज्ञान आणि शाश्वत पद्धतींमध्ये खोलवर रुजलेली आहेत. यामध्ये पावसाचे पाणी साठवण्यासाठी आणि मातीची धूप रोखण्यासाठी चेक डॅम, पायऱ्यांचे विहिरी आणि मातीचे बंधारे बांधणे समाविष्ट आहे. आदिवासी भूजल पुनर्भरण करण्यासाठी आणि वर्षभर पाण्याची उपलब्धता सुनिश्चित करण्यासाठी कंटूर बँडिंग, पाझर तलाव आणि पवित्र जलसाठे देखील वापरतात. या पद्धती केवळ शेती आणि पशुधन टिकवून ठेवण्यास मदत करत नाहीत तर पर्यावरणीय संतुलन आणि दुष्काळाविरुद्ध लढण्यासाठी देखील उपयोगी ठरतात, यावरून नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापनाची आदिवासींची सखोल समज निदर्शनास येते.

शाश्वत शिकार आणि मासेमारी पद्धती - आदिवासी समुदायांच्या शाश्वत शिकार आणि मासेमारीच्या पद्धती पारंपारिक ज्ञान आणि पर्यावरणीय संतुलनावर आधारित आहेत. आदिवासी हंगामी शिकार निर्बंध, निवडक कापणी आणि जुन्या रीतिरिवाजांचे पालन करतात, जे विशिष्ट प्रजातींचे संरक्षण करतात. ते वन्यजीवांचे अधिवास राखण्यासाठी नियंत्रित जाळण्यासारख्या पद्धती वापरतात आणि अतिशिकार टाळण्यासाठी हस्तनिर्मित सापळे आणि भाले वापरतात. मासेमारीमध्ये, ते वनस्पती-आधारित अर्कासह मासेमारी करणे, बांबूच्या माशांचे सापळे आणि क्षय रोखण्यासाठी सामुदायिक मासेमारी नियम यासारख्या पर्यावरणपूरक तंत्रांचा वापर करतात. या पद्धती त्यांच्या उपजीविकेचे रक्षण करताना जैवविविधतेचे संवर्धन करतात.

२) वन व्यवस्थापन :

आदिवासी रीतिरिवाज आणि पर्यावरणीय ज्ञानात खोलवर रुजलेल्या, स्थानिक वन व्यवस्थापन पद्धती संवर्धन आणि पारंपारिक संसाधनांच्या वापराला प्राधान्य देतात. आदिवासी अनेकदा पवित्र वनांचे संरक्षण, समुदाय-व्यवस्थापित जंगले आणि संसाधनांच्या उत्खननावर हंगामी निर्बंध यासह वन वापराचे नियमन करण्यासाठी पारंपारिक कायदे पाळतात. या पद्धती धोकेदायक नियमांना प्रतिबंध घालून आणि पुनरुज्जीवनाला प्रोत्साहन देऊन शाश्वत लाकूड तोडणी, लाकूड नसलेल्या वन उत्पादनांचे संकलन आणि जैवविविधता जतन करतात. स्थानिक वन प्रशासन प्रणाली मानवी गरजा आणि निसर्ग यांच्यातील संतुलन पुनर्संचयित करतात, सांस्कृतिक परंपरा राखताना भविष्यातील पिढ्यांसाठी परिसंस्थांचे संरक्षण करतात.

स्थानिक वन व्यवस्थापन पद्धती निसर्गाबद्दल खोल आदर आणि पारंपारिक ज्ञानाच्या संपत्तीमध्ये रुजलेल्या आहेत. आदिवासी पारंपारिक कायदे लागू करतात जे पवित्र वनांचे आणि समुदाय-व्यवस्थापित जंगलांचे संरक्षण नियंत्रित करतात, ज्यामुळे ही महत्वाची परिसंस्था अबाधित राहतील याची खात्री होते. ते संसाधनांच्या उत्खननावर हंगामी निर्बंध देखील लागू करतात आणि औषधी वनस्पती आणि लाकडासाठी शाश्वत कापणी तंत्रे स्वीकारतात. याव्यतिरिक्त, नियंत्रित जाळणे आणि फिरत्या चरण्यासारख्या पद्धती जैवविविधता राखण्यास आणि वन पुनरुज्जीवनाला प्रोत्साहन देण्यास मदत करतात.

पवित्र वन आणि समुदाय-व्यवस्थापित जंगले - पवित्र वृक्ष आणि समुदाय-व्यवस्थापित वने आदिवासी संवर्धन पद्धतींचा अविभाज्य भाग आहेत, जे निसर्गाशी त्यांचे खोल आध्यात्मिक आणि पर्यावरणीय संबंध दर्शवतात. पवित्र वृक्ष हे संरक्षित वनक्षेत्र आहेत जे पवित्र मानले जातात, जिथे झाडे तोडणे आणि शिकार करणे सक्तीने प्रतिबंधित

आहे, ज्यामुळे जैवविविधता संवर्धन सुनिश्चित होते. समुदाय-व्यवस्थापित वने पारंपारिक प्रशासनाखाली चालतात, आदिवासी परिषदा संसाधनांचा वापर, हंगामी कापणी आणि पुनर्वनीकरण प्रयत्नांचे नियम पाळतात. या पद्धती केवळ वनस्पती आणि प्राणी जपत नाहीत तर पाण्याचे स्रोत टिकवून ठेवतात आणि मातीची धूप रोखतात, जे आदिवासी समुदायांच्या वन व्यवस्थापनासाठी शाश्वती निर्माण करतात.

शिकार आणि संसाधने काढण्यावर हंगामी निर्बंध - शिकार आणि संसाधनांच्या उत्खननावरील हंगामी निर्बंध हे आदिवासी समुदायांमध्ये पर्यावरणीय संतुलन आणि संसाधनांच्या शाश्वततेची खात्री करणारे प्रमुख संवर्धन पद्धती आहेत. आदिवासी पारंपारिक कॅलेंडरचे पालन करतात जे शिकार, मासेमारी आणि गोळा करण्यासाठी विशिष्ट हंगाम ठरवतात, ज्यामुळे वन्यजीवांची संख्या आणि जंगले पुन्हा निर्माण होतात. प्राण्यांच्या प्रजनन हंगामांचा आणि वनस्पतींच्या कापणीच्या चक्रांचा आदर केला जातो, ज्यामुळे अतिशोषण रोखले जाते. विधी आणि पारंपारिक कायदे या निर्बंधांना बळकटी देतात, पारंपारिक संसाधनांच्या वापराला प्रोत्साहन देतात. या पद्धती आदिवासी समुदायांच्या दीर्घकालीन उपजीविकेला आधार देताना जैवविविधता राखण्यास मदत करतात.

औषधी वनस्पती आणि लाकडाची शाश्वत कापणी - आदिवासी समुदायांद्वारे औषधी वनस्पती आणि लाकडाची शाश्वत कापणी पारंपारिक ज्ञान आणि संवर्धन नीतिमतेद्वारे केली जाते. आदिवासी निवडक कापणी करतात, केवळ प्रौढ वनस्पती किंवा पाने आणि साल यांसारखे विशिष्ट भाग घेतात जेणेकरून पुनरुत्पादन होऊ शकेल. अतिशोषण रोखण्यासाठी आणि संसाधनांचे नूतनीकरण सुनिश्चित करण्यासाठी ते रोटेशनल कापणी तंत्रांचा अवलंब करतात. पवित्र उपवन आणि पारंपारिक कायदे बहुतेकदा लाकूड काढण्याचे नियम पाळतात, नियंत्रित वापर आणि पुनर्लावणीला प्रोत्साहन देतात. या पद्धती केवळ जैवविविधतेचे रक्षण करत नाहीत तर भविष्यातील पिढ्यांसाठी पारंपारिक औषध प्रणाली आणि उपजीविका देखील टिकवून ठेवतात.

फिरत्या चरण्याद्वारे आणि नियंत्रित जाळण्याद्वारे जैवविविधता संवर्धन - आवर्तनात्मक चराई आणि नियंत्रित जाळण्याद्वारे जैवविविधतेचे संवर्धन ही आदिवासी समुदायांमध्ये पारंपारिक पद्धत आहे जी परिसंस्थेचे आरोग्य आणि लवचिकता वाढवते. पशुधन चराई क्षेत्रे बदलून, आदिवासी अति चराई रोखतात, ज्यामुळे वनस्पतींचे पुनरुत्पादन होते आणि विविध प्रकारच्या वनस्पती प्रजातींचे जतन होते. नियंत्रित वेळेवर आणि काळजीपूर्वक जाळणे, अतिरिक्त झाडे साफ करते, अनियंत्रित वणव्याचा धोका कमी करते आणि आगीशी जुळवून घेणाऱ्या वनस्पतींच्या वाढीस चालना देते. एकत्रितपणे, या पद्धती भविष्यातील पिढ्यांसाठी नैसर्गिक संसाधनांचे रक्षण करताना संतुलित परिसंस्था टिकवून ठेवतात.

३) आदिवासींचे शाश्वत स्वयंशासन :

आदिवासी समुदायांमधील स्वयंशासन संरचना पारंपारिक कायदे आणि सामुदायिक निर्णय प्रक्रियेत खोलवर रुजलेल्या आहेत. या प्रणाली सामाजिक सुसंवाद राखण्यासाठी, संसाधनांचे शाश्वत व्यवस्थापन करण्यासाठी आणि समुदायात न्याय सुनिश्चित करण्यासाठी डिझाइन केल्या आहेत. गावातील वडीलधान्यांनी बनलेली पारंपारिक परिषदा, सहमती-आधारित पद्धतींद्वारे शासन करण्यात, सल्ला देण्यात आणि विवाद सोडवण्यात मध्यवर्ती भूमिका बजावतात. संसाधन वाटप, संघर्ष निराकरण आणि जमीन, पाणी आणि जंगल वापराभोवती नियमांची स्थापना बहुतेकदा एकत्रितपणे केली जाते. ही प्रणालीमध्ये महिला आणि उपेक्षित गटांसह सर्व सदस्यांना सामुदायिक बाबींमध्ये सहभागी केले जाते. शिवाय, या प्रणालींमध्ये अनेकदा लिंगभाव समानतेनुसार, समतोल शासन संरचना टिकवून ठेवण्यात पुरुष आणि महिला दोघांचेही योगदान असते.

४) शाश्वत स्वयंशासन समोरील आव्हाने :

आदिवासी समुदायांना शाश्वत स्वयंशासनासाठी अनेक आव्हानांना तोंड द्यावे लागते. यामध्ये व्यावसायिक वृक्षतोड आणि खाणकामातून होणारे अतिक्रमण समाविष्ट आहे, जे त्यांच्या जमीन आणि संसाधनांना धोका निर्माण करते. राज्य प्रशासनाशी कायदेशीर आणि धोरणात्मक संघर्ष अनेकदा त्यांच्या पारंपारिक प्रणालींना कमकुवत करतात,

ज्यामुळे त्यांचे हक्क मिळवण्यात अडचणी येतात. हवामान बदल त्यांच्या उपजीविकेला धोका निर्माण करतो, शेती, जलस्रोत आणि संसाधनांची उपलब्धता विस्कळीत करतो. याव्यतिरिक्त, सामाजिक-आर्थिक सीमांतीकरण आणि सांस्कृतिक ओळखीचे क्षय यामुळे त्यांच्या शाश्वत शासनाची आणि त्यांच्या वडिलोपार्जित प्रदेशांचे संरक्षण करण्याची क्षमता आणखी कमकुवत होते.

निष्कर्ष :

आदिवासी स्वयंशासन आणि पारंपारिक उपजीविका शाश्वत विकासासाठी महत्वपूर्ण भूमिका बजावतात. या प्रणालींना मान्यता देऊन आणि त्यांना पाठिंबा देऊन, धोरणकर्ते स्थानिक समुदायांना सक्षम बनवताना पर्यावरण संवर्धन करू शकतात.

समाजकार्य हस्तक्षेप :

समाजकार्याच्या क्षेत्रातर्गत आदिवासी समुदाय क्षेत्र समाविष्ट आहे. या अनुषंगाने आदिवासी समाजाच्या विकासाकरिता विविध माध्यमातून प्रयत्न सुरू आहेत. एखाद्या समुदायाचा विकास करण्यासाठी विशेष पद्धती व तंत्र यांचा उपयोग केल्यास विकास हा शाश्वत होऊ शकतो. याच पद्धती व तंत्रे व्यावसायिक समाजकार्य अभ्यासक्रमामध्ये समाविष्ट करण्यात आल्या आहेत. आदिवासींच्या पारंपरिक उपजीविका पद्धती टिकवून वन व्यवस्थापन करण्यासाठी समुदाय संघटन या पद्धतीचा उपयोग करून शाश्वत स्वयंशासन करता येऊ शकते.

धोरणात्मक परिणाम आणि शिफारसी :

पारंपारिक शासन प्रणाली ओळखणे आणि राष्ट्रीय धोरणांमध्ये समाविष्ट करणे हे आदिवासी समुदायांना सक्षम करून आणि पर्यावरणीय व्यवस्थापनाला प्रोत्साहन देऊन शाश्वततेला लक्षणीयरीत्या बळकटी देऊ शकते. धोरणात्मक शिफारसींमध्ये आदिवासी स्वराज्याची कायदेशीर मान्यता मजबूत करणे, राष्ट्रीय चौकटीत पारंपारिक हक्कांचे संरक्षण केले जाईल याची खात्री करणे समाविष्ट आहे. समुदाय-नेतृत्वाखालील संवर्धन उपक्रमांना प्रोत्साहन देणे, शाश्वत पद्धतींसाठी आर्थिक प्रोत्साहने प्रदान करणे आणि सहभागी धोरण-निर्मिती वाढवणे ज्यामुळे त्यांना पर्यावरणीय आरोग्य आणि सांस्कृतिक संरक्षणाचे संतुलन साधणाऱ्या मार्गांनी संसाधनांचे व्यवस्थापन सुरू ठेवता येईल.

समारोप :

आदिवासी समाजाचा विकास करताना काही गोष्टी लक्षात घेणे गरजेचे आहे. जसे आदिवासी समाज पारंपारिक कृतींना प्राधान्य देतो मग ते मग ते उपजीविका असो किंवा वन व्यवस्थापन. हे करण्यासाठी व्यवसायिक समाजकार्य च्या शास्त्रोक्त पद्धतीने हे कार्य करणे आवश्यक आहे कारण पारंपारिक व आधुनिक पद्धती यांचा ताळमेळ करून आदिवासींचा शाश्वत विकास साधता येईल.

संदर्भ:

- रूपेन्द्रकुमार गौर ऑक्टोबर २०१७, “वनहक्क कायदा २००६ अंतर्गत सामूहिक वनहक्क घेतलेल्या गावातील आदिवासींच्या सर्वसामान्य स्थितीवर झालेल्या परिणामांचे अध्ययन”: पी.एचडी. प्रबंध, समाजकार्य विभाग, गोंडवाना विद्यापीठ गडचिरोली.
- एम.एल.वाघमारे डिसेंबर २०१८ “पेसा कायदा १९९६, वनहक्क कायदा २००६, ग्रामपंचायत विकास आराखडा (GPDP) आणि आदिवासींचा विकास” : वैशाली प्रकाशन, मुद्रक समर्थ ऑफसेट पुणे.
- श्री. संजय धीवरे आणि श्री. देवाजी तोफा ऑगस्ट २०१२, “सामूहिक वन हक्क तरतुदींच्या अंमलबजावणी करिता मार्गदर्शिका” : प्रकाशित जिल्हाधिकारी कार्यालय, गडचिरोली.
- लता मधुकर एप्रिल २०१०, “कहाणी यशस्वी सामूहिक वनहक्क दाव्यांची मेंढा (लेखा) व मारदा गावांची” : प्रकाशन आदिवासी संसाधन केंद्र, एनकेस (NCAS) पुणे.

निपुण भारत अभियाना अंतर्गत शैक्षणिक जनजागृती एक अध्ययन

निखिल मधुकर चौधरी

संशोधन विद्यार्थी, प. ज. ने. समाजकार्य महाविद्यालय, अमलनेर

डॉ. अनीता मक्कन खेडकर

मार्गदर्शक, प. ज. ने. समाजकार्य महाविद्यालय, अमलनेर

प्रस्तावना

आपला देशात प्राथमिक शिक्षणात ग्रामीण व आदिवासी भागातील विद्यार्थी शैक्षणिक क्षमता अपूर्ण असतात. आपल्या देशातील सामाजिक समस्या इतर असंख्य संरचनात्मक समस्यांमुळे शिक्षणापासून लहान बालके दूर राहतात. शासनातर्फे अनेक वर्षे पासून गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळण्यासाठी प्रयत्न होतात. परंतु क्षमता आधारित शिक्षण व योग्य वयोगटाला न मिळणारे शिक्षण यामुळे प्राथमिक शिक्षणात विद्यार्थी मागे राहिला. या कारणांमुळे शाळा बाह्य होणे, अर्ध्यातून शाळा सोडणे. अपूर्ण क्षमता विकसित न झाल्यामुळे विद्यार्थी शिक्षणापासून दूर राहिला. यावर भारत सरकारने नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 अमलात आणून शिक्षण पद्धतीत बदल करण्यात आले. या धोरणात नवीन वयोगट संरचना पुढे आणली त्यामध्ये 5+3+3+4 या नवीन वयोगटात विद्यार्थ्यांना शिक्षण उपलब्ध करून देण्याचे निश्चित केले.

निपुण भारत अभियानाच्या उद्देश तिसऱ्या इयत्तेपर्यंतच्या मुलांना वाचन समज आणि अंकज्ञान कौशल्याच्या प्राविण्य मिळवून देणे हा आहे. नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 नुसार प्राथमिक स्तरावर सन 2026 ते 27 पर्यंत मूलभूत भाषिक व गणितीय कौशल्य प्राप्त करण्यास प्राधान्य देण्यात आले. वय वर्षे तीन ते नऊ वयोगटातील सर्व विद्यार्थ्यांना राष्ट्रीय अभियान राबवून त्याचे अंमलबजावणीसाठी प्रत्येक राज्यात मार्गदर्शन सूचना करण्यात आल्या. महाराष्ट्र राज्यात शालेय शिक्षण व क्रीडा विभागामार्फत निपुण भारत NIPUN(National initiative for proficiency in Reading With understanding and numeracy) निपुण भारत अंतर्गत मूलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान अभियानाची अंमलबजावणी करणे बाबत शासन स्तरावर अध्यादेश काढण्यात आला त्यानुसार निपुण भारत अभियान राबवण्यातसाठी कार्यवाही करण्यात आली.

उद्देश

- 1) निपुण भारत अभियाना संदर्भात अंमलबजावणी विषयी माहिती घेणे.
- 2) निपुण भारत अभियाना अंतर्गत होणाऱ्या शैक्षणिक जनजागृती विषयी अभ्यास करणे.

गृहीततत्वे

- 1) निपुण भारत अभियानामुळे शैक्षणिक जनजागृती अंगणवाडी मध्ये वातावरण निर्मिती, शैक्षणिक साहित्य उपलब्ध होत आहे व अंगणवाडी कार्यकर्तींना प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून मदत मिळत आहे.
- 2) निपुण भारत अभियान अंतर्गत शैक्षणिक विकासात चालना मिळत आहे.

संशोधन पद्धती

दुय्यम स्रोत :- या अभ्यासात संशोधकाने दुय्यम स्रोत म्हणून निपुण भारत अभियाना विषयी जे शासकीय धोरणे आहेत शासन अध्यादेश आहेत, व पुस्तके, इंटरनेटच्या वापर करण्यात आला व जे शासन निर्णय आहे त्या अनुषंगाने अंगणवाडी व शाळा पातळीवर कार्यक्रम, प्रशिक्षण होत आहे. त्या माहितीचा आधार घेण्यात आला.

महाराष्ट्र राज्यात सन 2026 ते 27 पर्यंत तिसरी इयत्ता पर्यंतच्या शंभर टक्के विद्यार्थ्यांना मूलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान प्राप्त करण्यासाठी, व इयत्ता तिसरी पुढे गेलेल्या अपेक्षित क्षमता प्राप्त न करू शकलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी निपुण भारत अंतर्गत पायाभूत साक्षरता व संख्या ज्ञान अभियानाची अंमलबजावणी करण्यात आले. त्यात

१) भाषिक कौशल्य :- तीन ते नऊ वर्ष वयोगटातील विद्यार्थ्यांच्या प्रारंभिक भाषा विकास होण्यासाठी मातृभाषेमध्ये मौखिक भाषा ज्ञान, समजपूर्वक ऐकणे व त्याचे आकलन, मृदणशास्त्र व उच्चार शास्त्र यांच्या विकासा ची जाणीव व लेखन कौशल्याचा विकास होणे गरजेचे आहे. भाषिक कौशल्य प्राप्त होण्यासाठी भाषेचे पूर्वज्ञान मदतगार ठरेल ज्या विद्यार्थ्यांच्या मातृभाषेच्या पाया मजबूत असतो ते विद्यार्थी इंग्रजी वा अन्य भाषा अधिक सहजतेने शिकू शकतात. पायाभूत साक्षरतेचे घटक -

१.१) मौखिक भाषा विकास :- लेखन व वाचनाचे कौशल्य विकसित करण्यासाठी मौखिक भाषेच्या विकास महत्त्वाचा आहे.

१.२) उच्चार शास्त्राची जाणीव :- शब्दाची लय व ध्वनीची जाणीव या बाबींची योग्य वापर होणे गरजेचे आहे.

१.३) सांकेतिक भाषा लिपी समजून घेणे :- यामध्ये छापील मजकुरांचे आकलन करण्याची क्षमता अक्षराचे ज्ञान सांकेतिक भाषा लिपी समजून घेणे शब्द ओळखणे.

१.४) शब्द संग्रह :- मौखिक शब्द संग्रह, वाचन /लेखन शब्दसंग्रह व शब्दांच्या विविध अर्थछटा.

१.५) वाचन व आकलन :- मजकुराचे वाचन करून अर्थ समजून घेणे, माहिती प्राप्त करणे व मजकुराचे स्पष्टीकरण करणे.

१.६) वाचनातील ओघवतेपणा :- मजकूर अचूकपणे व लयबद्ध वाचणे अभिव्यक्ती व आकलन.

१.७) लेखन :- अक्षरे व शब्द लिहिणे अभिव्यक्तीसाठी लिहिणे याची क्षमता.

१.८) आकलन :- छापील मजकूर/पुस्तके यामुळे आकलन कौशल्य विकसित होण्यास मदत.

१.९) वाचन संस्कृती/वाचनाकडे कल :- यामुळे विविध तऱ्हेची पुस्तके व इतर वाचन साहित्य वाचनाकडे कल असणे.

२) पायाभूत संख्या साक्षरता संख्याज्ञान व गणिती कौशल्ये:-

पायाभूत संख्या साक्षरता म्हणजे दैनंदिन प्रश्न सोडवण्यासाठी साध्या संख्यात्मक कल्पनांच्या वापर करण्याची क्षमता. संख्या पूर्व व संख्या कल्पनेच्या विकास, तुलना करण्याचे ज्ञान व कौशल्य, क्रमशः मांडणी करणे, आकृतीबंध संरचना ओळखणे व त्याचे वर्गीकरण करणे या बाबी प्राथमिक वर्गात गणित अध्ययनात दर्शवतात.

प्रारंभिक गणिताच्या दृष्टिकोन :

१) संख्या पूर्व :- गणन व संख्या ज्ञान

२) संख्या व संख्यावरल क्रिया :- दशमान पद्धतीचा वापर, संख्येवरील क्रियावर प्रभुत्व संपादन करणे,

३) गणना करणे :- तीन अंकी संख्यांची बेरीज वजाबाकी गुणाकार भागाकार या गणितीय क्रिया करण्याची पद्धती समजून घेणे व त्याच्या उपयोग करणे.

४) आकार व अवकाश याबाबत समजून घेणे :- तीन अंकी संख्या पर्यंतची सोपी विविध संदर्भातील दैनंदिन कार्यात उपयोग करणे.

५) नमुना/ संरचना :- आकार व अवकाशातील वस्तू समजून घेण्यासाठी संबंधित शब्दसंग्रह शिकणे.

अंगणवाडी/ बालवाडी मधील विद्यार्थ्यांना भाषा साक्षरता यामध्ये अक्षरे व त्यासंबंधी आवाज ओळखतो किमान दोन-तीन अक्षरे असलेले साधे शब्द वाचतो व संख्या साक्षरता यामध्ये १० पर्यंतचे अंक ज्ञान (ओळखणे व वाचणे) या बाबी विद्यार्थ्यांना प्राप्त झाले हे अपेक्षित आहे. तसेच मुलांच्या शैक्षणिक वातावरणात आनंदी व सुरक्षित वातावरण चांगल्या सवयी शारीरिक खेळ, मुलांच्या सामाजिक भावनात्मक विकास याकडे लक्ष देणे आवश्यक ठरते.

निपुण भारत अभियाना विषय जनजागृती

पायाभूत साक्षरता व संख्या ज्ञान अभियाना विषयी अधिक जागृती निर्माण करण्यासाठी पुढील बाबी.

१) मूलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान अभियानाबाबत माहिती आणि निकालाच्या आलेख सर्व शाळा ठळकपणे सार्वजनिक ठिकाणी प्रदर्शित करतील.

२) राज्य शैक्षणिक संशोधन प्रशिक्षण परिषद यांच्या माध्यमातून शाळा शिक्षक, अंगणवाडी, पालक यांचे करिता भिंती पत्रके, सामाजिक माध्यमे संदेश, आकाशवाणी, दूरदर्शन वरील भाषणे इत्यादी संपर्क सामग्री तयार करून प्रसारित करेल.

३) मुलांना घरी शिकण्यासाठी तंत्रज्ञानावर आधारित सोपी सामग्री, गमतीदार अशा कृती व कृतिपुस्तिका उपलब्ध करण्यात येतील.

४) या अभियानात ही एक लोक चळवळ होण्यासाठी वेळोवेळी ग्राम जागरूकता बैठक ग्रामसभा शालेय मेळा, पुस्तक जत्रा वाचण्याचे कार्यक्रम इत्यादी उपक्रमांचे आयोजन करण्यात येईल यामध्ये ग्रामपंचायत शाळा व्यवस्थापन समिती यांची भूमिका अतिशय महत्त्वाची ठरेल.

निष्कर्ष :-

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 अंतर्गत निपुण भारत अभियान राबविण्यात शासन स्तरावर प्रयत्न होत आहे त्या अनुषंगाने अंगणवाडी पातळीवर अंगणवाडी कार्यकर्त्यांना शैक्षणिक साधने उपलब्ध होत आहे, तसेच प्रशिक्षण कार्यक्रमातून क्षमता बांधणी होत आहे. डिजिटल टीव्ही संच, व शाळा प्रवेश उत्सव या कार्यक्रमाद्वारे अंगणवाडी पूर्व प्राथमिक शिक्षणा बाबत जनजागृती होण्यास मदत होत आहे. शाळा पूर्वतयारी या संदर्भात शाळा प्रवेश उत्सव मेळावा निपुण भारत अभियान राबविण्यासाठी मदत होत आहे. शैक्षणिक साहित्याच्या प्रचार प्रसार जनजागृती करण्यास विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक जनजागृती ग्रामीण भागात करण्यात येत आहे.

शिक्षण हे व्यक्ती व्यक्तिमत्त्व घडवण्याचे साधन आहे त्या माध्यमातून व्यक्तीचे जडणघडण होते. शिक्षणामुळे व्यक्ती सामाजिक मानसिक बौद्धिक जोरावर आपली प्रगती करतो व राष्ट्राची प्रगती करण्यासाठी मदत मिळते. तसेच व्यक्तीच्या सुरुवातीच्या काळात म्हणजे शून्य ते आठ वयोगटात 85 टक्के मेंदूच्या विकास होत असतो त्या वयोगटात योग्य शिक्षण मिळण्याची संधी, शैक्षणिक वातावरण याची पूर्तता होणे आवश्यक आहे. या वयोगटात मुले हे अंगणवाडी केंद्रात शिक्षण घेत असतात त्यातून त्यांच्या बौद्धिक सामाजिक मानसिक शारीरिक विकास होत असतो. पुढे ते प्राथमिक शिक्षणासाठी आपला पाया हळूहळू आपल्या क्षमता विकसित करून शिक्षण घेत असतात.

संदर्भ सूची

www.nipunbharat.gov.in

भारत सरकारचा (National initiative for proficiency in Reading With understanding and numeracy) अंतर्गत मूलभूत साक्षरता व संख्याज्ञान अभियानाची अंमलबजावणी करणे बाबत शासन जीआर दिनांक 27 ऑक्टोबर 2021.

आकार (बाल शिक्षणक्रम) ओळख 2014 राज्य शैक्षणिक संशोधन प्रशिक्षण परिषद पुणे महाराष्ट्र

लक्ष्मीकांत देशमुख नवे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 एक चिकित्सक अभ्यास आंतरभारती प्रकाशन पुणे 411017

शाळा पूर्वतयारी अभियान 2024 25 ची यशस्वी अंमलबजावणीसाठी जबाबदारी निश्चित करणे बाबत राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद महाराष्ट्र शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग दिनांक 08/04/2024 शासन परिपत्रक

शाश्वत विकासात बालहक्कांची आवश्यकता

पंचशीला केरबा डावकर

संशोधक विद्यार्थी, क.ब. चौधरी, उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ जळगाव.

डॉ. भरत दशरथ खंडागळे

मार्गदर्शक, सहयोगी प्राध्यापक, पंडित जवाहरलाल नेहरू, समाजकार्य महाविद्यालय, अमळनेर, जि.जळगाव

प्रस्तावना – गेल्या काही दशकात “शाश्वत विकास” ही एक व्यापक धोरणात्मक चौकट बनली आहे. या चौकटीला जगभरात सार्वत्रिक मान्यता मिळत आहे. शाश्वत विकासाच्या परिघात सर्वांसाठी न्याय्य आणि सुरक्षित जग अशी चर्चा होते. बालहक्क हे शाश्वत विकासात मूलभूत कसे आहेत याची चर्चा एकीकडे केली जाते मात्र दुसरीकडे बालस्रेही धोरणे आणि बालहक्कांची अंमलबजावणी करतांना जगभरात आव्हाने निर्माण होतांना दिसतात. सिद्धांत आणि व्यवहाराच्या स्तरावरती या दोन्हींना, गेल्या दशकांमध्ये ‘विकासा’ कडे हळूहळू जाणारी आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि पर्यावरणीय आयामांचा समावेश असलेली एक समग्र कल्पना म्हणून पाहिले जाऊ लागले आहे. सर्वसाधारणपणे आंतरराष्ट्रीय स्तरावरती ‘विकास’ या संकल्पनेचा गाभा म्हणून सध्या “शाश्वत विकास ध्येयांना” (एसडीजी) महत्त्व प्राप्त झाले आहे. या ध्येयांना विकासाचा एक मध्यवर्ती घटक म्हणून संपूर्ण जगाने, 2016 ते 2030 या कालावधीसाठी संयुक्त राष्ट्रांच्या विकास अजेंड्याचे केंद्र म्हणून स्विकारले आहे.

आंतरराष्ट्रीय आणि धोरणात्मक अजेंड्यावर बालहक्कांचा मुद्दा, 1989 मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या अधिवेशनात (यू. एन. सी. आर. सी.) स्वीकारला गेला सा-या जगासाठी हा एक महत्त्वाचा क्षण होता. त्यानंतर सातत्याने बालहक्क विविध विकास धोरणात ठेवले गेले आहेत. कमी अधिक प्रमाणात जगभरातील राष्ट्रांनी बालस्रेही संधी निर्माण करण्यासाठी योगदान दिले आहे. मात्र विकास तेंव्हाच सर्वसमावेशक होऊ शकतो जेव्हा त्यामध्ये परिघावरील, वंचित, दुर्लक्षित, गरजू घटकांना निर्णय प्रक्रियेत जाणीवपूर्वक सहभागी करून घेतले जाईल. खास करून बालकांना सर्वसमावेशकता मिळणं अग्रक्रमाचं आहे. जेव्हा संयुक्त राष्ट्र संघ विकास कार्यक्रम (यूएनडीपी) मानवी विकासाच्या दृष्टिकोनाचे अनुसरण करतो तेव्हा हे मान्य केले जाते की, मानवी हक्कांची मानके आणि तत्त्वे सर्वसमावेशक आहेत. जी संबंध जगाला लागू आहेत, संपूर्ण जगाचा त्यामध्ये सहभाग असेल आणि कोणताही भेदभाव न करता बालहक्कांचे उत्तरदायित्व प्रौढांच्या बरोबरीने निभावले जाईल.

अशा प्रकारे सर्वसमावेशक विकासाचे सामान्य मानवाधिकाराचे आयाम आधीच बर्यापैकी ठळकपणे स्पष्ट केले गेले आहेत. सिद्धांत, धोरण आणि काही प्रमाणात व्यवहारात विकास अजेंडा 2030 ची उद्दिष्टे समाविष्ट आहेत त्यामध्ये मानवीहक्कांचा उल्लेख आणि संबंधित कल्पनांची सापेक्ष दृश्यमानता स्पष्ट करण्यास मदत होऊ शकते. शाश्वत विकास अजेंडा 2030 मध्ये ‘सर्वसमावेशक’ या शब्दाचे किमान 21 वेळा संदर्भ येतात. म्हणजेच हे संदर्भ ‘हक्का’शी संबंधित असलेल्या अर्थाने येतात. ‘सहभागाशी’ विशेषतः असुरक्षित गटांचे विकासातील सहभागीत्व अधोरेखित करतात. ज्यामध्ये बालहक्कांना, 2030 चा अजेंडा म्हणून ‘मानवी हक्कांच्या आधारावरती पुष्टी देतात.

महत्वाचे शब्द - बालहक्क, शाश्वत विकास, जागतिक विकास ध्येय, न्याय, शांतता, संधी.

संशोधन पद्धती - सदरच्या संशोधन लेखासाठी गुणात्मक संशोधन पद्धती वापरण्यात आली असून त्यासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी विविध ग्रंथ, मासिके, नियतकालिके, वृत्तपत्रे आणि संबंधित संकेतस्थळांचा वापर करण्यात आला आहे. लातूरमधील संशोधन संदर्भाने प्राधान्य देण्यात आले आहे.

उद्दिष्टे -

1. बालहक्क आणि शाश्वत विकास यातील सहसंबंधाची चर्चा करणे.
2. शाश्वत विकासातील बालहक्कांचे स्थान अभ्यासणे.
3. बालहक्कांच्या प्रभावी अंमलबजावणीतील आव्हानांचा शोध घेणे व उपाय सुचविणे

बालहक्क आणि शाश्वत विकासातील संबंध -

बालहक्क आणि विकास यांच्यातील संबंधावरती दीर्घकाळ चर्चा होत आली आहे. जवळपास या चर्चेला साडेतीन दशकं उलटून गेली आहेत. मानवी हक्क हा जसा विकासाचा अविभाज्य भाग आहे तशाच प्रकारे बालहक्क हा देखील शाश्वत विकासाची पूर्वअट आहे. खरं पाहिलं तर मुलं ही शाश्वत विकासाचा मुख्य आधार मानली जातात. त्यांना त्यांच्या पूर्ण क्षमतेनुसार विकास करण्याचा आणि शाश्वत जगात राहण्याचा अधिकार आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने 2030 पर्यंत शाश्वत विकासाची जी उद्दिष्ट्ये ठरविली आहेत, त्यामध्ये बालकांच्या उज्ज्वल भवितव्यासाठी दुजोरा दिलेला आहे. हे करतांना बालकांसंदर्भातील सर्व प्रकारच्या भेदभावांचे निर्मूलन केले जाईल. हे अधोरेखित करण्यात आले आहे. त्यामध्ये एकही मुल त्याच्या अधिकाराला मुकणार नाही, शाश्वत विकासाची उद्दिष्ट्ये अंमलात आणतांना बालहक्क आणि बालकल्याण हे केंद्रस्थानी ठेवले जातील. आणि विकासाचा वारसा हा हस्तांतरित करण्याचा सराव आहे ज्याचे काळजीपूर्वक जतन केले जाईल असे संयुक्त राष्ट्रसंघाने घोषित केले आहे. मानवी हक्क आणि बालहक्क हे तेवढेच महत्वाचे आहेत त्यादृष्टीने पाहिले तर हे दोन्ही विकासाच्या संकल्पनेपासून वेगळे करता येत नाहीत. बालहक्कांच्या दृष्टिकोनातून शाश्वत विकासाचा अर्थ- सर्वसमावेशी विकास किंवा अशा विकास ज्यामध्ये बालहक्कांची काही ठळक वैशिष्ट्ये ध्यानात घेणं आवश्यक आहे. पहिलं म्हणजे हे हक्क सार्वत्रिक, अविभाज्य, आणि मानवीय आहेत म्हणजेच सर्व जगात ती सारखीच आहेत. ती सर्वत्र सारख्याच पद्धतीने लागू होतात. म्हणजेच सर्व देशांना ती जबाबदारीने अंमलात आणणे बंधनकारक आहे. बालहक्कांचे उल्लंघन हे मानवी हक्कांचे उल्लंघन आहे हे ध्यानात घेणं गरजेचं आहे.

“भावी पिढ्यांच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेला बाधा पोहोचू न देता वर्तमानकाळातील गरजा पूर्ण करण्याच्या विकासाला शाश्वत विकास म्हणतात. शाश्वत विकासात पृथ्वीवरील संसाधनांचा वापर विकासासाठी करताना पुढील पिढ्यांनीही संसाधनांचा वापर काळजीपूर्वक करणे अपेक्षित असते.” (युनायटेड नेशन्स जनरल असेंब्ली, 1987, पृष्ठ 43). या व्याख्येद्वारे 17 विकास ध्येय आणि 169 उद्दिष्ट्ये ठरवण्यात आली आहेत. यातील सार्वत्रिकता ‘विकसनशील’ आणि ‘विकसित’ अशा दोन्ही राष्ट्रांना लागू होते. विविध आयामांचा समावेश असलेल्या विकासाचा सर्वसमावेशक ठोस दृष्टीकोन देणारी ही शाश्वत विकासाची व्याख्या म्हणता येईल ज्याद्वारे मानवाधिकार आणि बालहक्क एकात्म पद्धतीने 2030 पर्यंत “लोकांसाठी, पृथ्वीसाठी आणि समृद्धीसाठी कृती योजना” म्हणून सादर केली जात आहेत.

जागतिक मंचाची हाक आणि विरोधाभास- कोणतंही मुल मागे राहू नये ही आग्रही मागणी बालहक्कांच्या अंमलबजावणीत युनिसेफ आणि तत्सम संस्थानी जागतिक मंचावरून केलेली आहे. शाश्वत विकासाची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी मुलांचे हक्क आणि कल्याण, जगाने विकासाच्या केंद्रस्थानी ठेवले. तसे करण्याचा अर्थ हाच आहे की, बालहक्क, हा केवळ मानवी हक्कांचा अविभाज्य भाग नाही, तर एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे होणारे गरिबीचे आणि बहिष्काराचे हस्तांतरण मोडणे होय. ज्याच्या आधारे शाश्वत विकासाला चालना दिली जाऊ शकते. अशा प्रकारे, शाश्वत विकास ध्येयात अनेक कृती योजनांमध्ये मुलांच्या हक्कांना प्राधान्य दिलं गेलं आहे. तसेच प्रगतीला गती दिली गेली आहे. कारण बाल हक्क-आधारित दृष्टीकोन भविष्यातील फायद्यांना अनेक पटींनी वाढवतो. उदा. बाललैंगिक शोषण होऊ नये या बदल पोक्सो एक्ट 2012 पारित करण्यात आला या कायद्याने 18 वर्षाखालील मुलींचे लैंगिक शोषण होऊ नये यासाठी खास खबरदारी घेतलेली आहे. प्रत्यक्षात मात्र 18 वर्षांच्या आत बालविवाह करण्याचे प्रमाण महाराष्ट्र सह अनेक राज्यात दिसून येते. 5 मे 2023 चा युनिसेफच्या अहवालानुसार भारतात प्रत्येक तीन मुलीमागे एका मुलीचे लग्न वयाच्या 18 व्या वर्षापूर्वीच होते. बालहक्कांची अंमलबजावणी करणा-या सर्व यंत्रणा अशा प्रसंगी कमी पडलेल्या आढळतात.

बालहक्कांच्या प्रभावी अंमलबजावणीतील आव्हाने -

बालहक्कांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी जगभरातील 196 देशांनी संमती दर्शवली असली तरी प्रत्यक्षात ती किती पारदर्शीपणे राबविली जातात हे आव्हानात्मक आहे. बाल हक्कांच्या अंमलबजावणीतील आव्हाने जगभरातील राष्ट्रांसाठी चिंतेचा विषय आहेत. काही ठिकाणी बालहक्कांच्या उल्लंघनाला आश्रय मिळत असल्याने सुद्धा या

विषयाकडे कमालीचे दुर्लक्ष झाले आहे. भारतातही विविध राज्यात तीच परिस्थिती आहे. तरी देखील बालहक्कांचा आदराने अंमल करण्याच्या यादीत 186 देश आहेत त्यापैकी लिक्टेन्स्टाईन हे युरोपातील अतिशय लहान राष्ट्र पहिल्या क्रमांकावरती आहे तर लोकसंख्येने पहिल्या क्रमांकावरती असलेला भारत 149 व्या स्थानावरती आहे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील कायदेशीर चौकटी स्थापन होऊनही विविध घटक मुलांच्या या हक्कांची प्रभावी अंमलबजावणी आणि प्राप्ती करण्यात अडथळे आणतात. आपल्याकडे सांस्कृतिक, आर्थिक आणि राजकीय आव्हाने अडथळे निर्माण करतात, ज्यामुळे अनेक स्तरावरती बालकांची असुरक्षितता वाढते परिणामी बालकल्याण आणि त्यांच्या विकासाशी तडजोड होते. प्रत्येक बालकाचे हक्क जपणाऱ्या समाजाच्या वाढीसाठी ही आव्हानांची गुंतागुंत समजून घेणे आवश्यक आहे.

कायद्याच्या अंमलबजावणीतील पळवाटा-

भारताने बालहक्कांच्या संरक्षणाची जबाबदारी घेऊन आपला पुढाकार नोंदवला आहे ही अत्यंत उल्लेखनीय बाब आहे. बालकांच्या संदर्भाने विविध प्रकारचे कायदेदेखील आपल्या देशात आहेत. हे कायदे, शासकीय योजना, धोरणे, स्वयंसेवी संस्था, सुविधा यात सकारात्मक बदल नक्कीच घडलाय पण ज्या पद्धतीने व वेगाने बदल होणे अपेक्षित आहे, ती पद्धत व वेग मात्र दिसत नाही. उलट बरेचदा केवळ कागदावरच्या व्याख्यांमध्ये फेरफार केली जाते. वास्तवात या कायद्यांची अंमलबजावणी करायची मात्र टाळाटाळ केली जाते. याचे सगळ्यात मोठे उदाहरण आहे, बालमजुरी विरोधी कायद्याचे आहे.

आपल्या देशात १९८६ साली बालकामगार (प्रतिबंध व नियमन) कायदा लागू करण्यात आला. पण या कायद्यात अनेक पळवाटा आहेत. एकीकडे १८ वर्षांखालील प्रत्येक व्यक्ती म्हणजे 'मूल' अशी व्याख्या केली जाते, प्रत्येक मुलाला शाळेतले औपचारिक शिक्षण मिळालेच पाहिजे, असेही सांगितले जाते तर दुसरीकडे बालकामगार कायदानुसार फक्त १४ वर्षांखालील मुलाला कामावर ठेवणाऱ्या व्यक्तीवरच कारवाई करण्याची तरतूद आहे. अनेकदा या कायद्यांतर्गत कारवाई करण्यासाठी छापे घातले जातात, तेव्हा काम करणाऱ्या मुलांचे वय १४ वर्षांपेक्षा जास्त असल्याची पळवाट दाखवून मुलांना कामावर ठेवणारे लोक या कायद्याच्या कचाट्यातून सहीसलामत सुटून जातात. म्हणजे काय तर कायदा तयार करतांना कोणत्याही प्रकारे गैरवापर होणार नाही याची खातरजमा करणे आवश्यक आहे.

अतीव दारिद्र्य आणि जगण्याचा दबाव- लक्षणीय रित्या बालहक्कांची अंमलबजावणी होण्याच्या मार्गात आर्थिक दारिद्र्य हा कळीचा मुद्दा आहे. गरीबी, अत्यंत हलक्या प्रतीच्या आरोग्यसेवा, आई वडीलांचे आर्थिक उत्पन्न कमी, त्यामुळे बालकामगार म्हणून करावे लागणारे काम त्यामुळे राहणारे अर्धवट शिक्षण बालकांच्या पालकांचे अत्यल्प शिक्षण या सर्वांचा बालकल्याणावरती गंभीर परिणाम होतो. गरिबीच्या तीव्रतेमुळे मुलांच्या हक्कांची परिस्थिती आणखी बिकट होते. मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी धडपडणारी कुटुंबे शिक्षण आणि आरोग्याची सुविधा बालकांना देण्यास असमर्थ ठरतात. त्यामुळे बालकांची आर्थिक अस्थिरता कायम राहते. शिवाय गरीबी निर्मुलनासाठी करण्यात येणाऱ्या प्रयत्नात बालकांच्या योजनांवरती लक्ष देण्यासाठी पुरेसा निधी सरकारकडे असुनही तो अन्यत्र वळवला जातो. किंवा सरकार जाणीवपूर्वक निधीची कपात करते.

उदा. प्रत्येक ग्रामपंचायतीला महाराष्ट्र सरकारने हे सक्तीचे केले आहे की, एकूण निधी पैकी 15 टक्के निधी हा बालसेही उपक्रमासाठी गावात वापरायचा आहे. कित्येक सरपंच आणि ग्रामपंचायतीला या निधीबाबत गांभीर्य नसल्याचे दिसून आल्याने क्राय या संस्थेला गावागावात सरपंच आणि सदस्यांचे बालसेही बजेट वरती प्रशिक्षण घ्यावे लागले आहे. दक्षिण भारतातील 553 गावांतील बालमजुरीचं निर्मुलन व्हावं या उद्देशाने क्राय संस्थेने तामिळनाडू, केरळ, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश अशा चार राज्यात पुढाकार घेतला आहे.

सरकारी धोरणांची अनास्था -

बालकांसाठी वेगवेगळ्या उपक्रमांसाठी निधी राखून ठेवणं आणि तो अंदाजपत्रकात जाणीवपूर्वक खर्च करण्यासाठी प्रयत्न होतात की, नाही याची तपासणी करणं ही जबाबदारी सरकारची आहे. मात्र कोवीड नंतरचं उदाहरण पहायचं झालं तर केंद्र सरकारने सन 2020-21 पेक्षा 2021-22 या वर्षात जवळपास 11 टक्क्याहून अधिक कपात बालकांच्या बजेटमध्ये केल्यामुळे बालकांसाठी कामकरणाऱ्या अनेक संस्थांनी आवाज उठवला आहे.

श्रीमंत राज्य बाल हक्कांचे अधिक प्रभावीपणे समर्थन आणि अंमलबजावणी करू शकतात, तर गरीब राज्यांमध्ये सर्वसमावेशक बदलांचे समर्थन करण्यासाठी आवश्यक राजकीय किंवा आर्थिक प्रभावाचा अभाव दिसून येतो. ज्यामुळे बाल हक्कांच्या पूर्ततेमध्ये असमानता येते. जी अतिशय गंभीर परिणाम करणारी परिस्थिती तयार होते. जनसांख्यिकीय संक्रमण, हवामान, पर्यावरणीय संकटे - द स्टेट ऑफ द वर्ल्डचिल्ड्रन (एसडब्ल्यूसी) 2024 अहवाल (युनायटेड नेशन्स चिल्ड्रन्स फंड (युनिसेफ), 2024) या अहवालात नमुद केल्याप्रमाणे बालकांच्या जगावरती वरील चार मुद्द्यांचा गंभीर परिणाम होतो. जनसांख्यिकीय संक्रमण म्हणजे प्रौढांची संख्या सतत मुलांपेक्षा जास्त असते, किंवा त्या राष्ट्रांमध्ये जन्मदर आणि बालमृत्युदर उच्चतर असतो. अशा राष्ट्रांमध्ये बालकांची सुरक्षितता धोक्यात येते. संसाधने बालस्नेही राहत नाहीत किंवा तशा व्यवस्था व यंत्रणा कमी पडतात. म्हणून एसडब्ल्यूसीच्या अहवालात सूचना देण्यात आली आहे की, मुलांसाठी हक्क आणि समानता मिळावी यासाठी, नव्या उपाय योजनांकडे लक्ष देणं आवश्यक आहे. तसेच मुलांवर हवामानबदल आणि पर्यावरणीय संकटांचा परिणाम देखील खूप जास्त होत आहे. नासा या संस्थेच्या 10 जानेवारी 2025 च्या अहवालानुसार सन 2024 हे वर्ष आत्ता पर्यंतचं सर्वात उष्णवर्ष राहीलं आहे. त्यामुळे सर्वात जास्त त्रास बालकांना झाला. युनिसेफच्या अलिकडील अहवालानुसार जगभरात अंदाजे 1 अब्ज मुलांना हवामान संकटाच्या परिणामांचा 'अत्यंत उच्च धोका' निर्माण होणार आहे. तो कमी करण्यासाठी, बदलत्या हवामान बदलाच्या पार्श्वभूमीवरती पायाभूत सुविधा दिल्या जाणं गरजेचं ठरतं.

आधुनिक तंत्रज्ञानाचा गतीने वाढणारा वापर आणि शोषण. डिजिटल मंचाद्वारे बालकांच्या हक्कांचं उल्लंघन सहज होतं, ऑनलाईन माध्यमातून बाल शोषण वाढत असल्याचं प्रतिपादन रिस्पॉन्सिबल नेटिझम या संस्थेच्या अहवालानुसार करण्यात आलं आहे. अशा प्रसंगी बालस्नेही तंत्रज्ञान निर्माण करून त्याद्वारे बालहिताचे निर्णय अमलात आणण्यास कठीण जात आहे. उदा. मुलं जर ओटीटी प्लॅटफॉर्म वापरत असतील तर त्याबाबतही तंत्रज्ञानातून नियम असणं गरजेचं आहे. त्यामुळे जिथे कुठे बालक माध्यमांचा वापर करतील तिथे त्यांची फसवणूक होणार नाही याची खबरदारी घेणं गरजेचं आहे. म्हणून विविध पातळ्यावरती तंत्रज्ञान सहज आणि सुरक्षित करणं संबंधित समाजाची पर्यायाने राष्ट्रांची मूलभूत जबाबदारी आहे.

बालहक्कांबाबत जागरूकता आणि प्रशिक्षणाचा अभाव. बालहक्कांचा आदर करण्याची संस्कृती वाढण्यासाठी बालकं, पालक आणि समाजमन प्रगल्भ करणं आवश्यक आहे. शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठीय क्षेत्रात या विषयावरती गंभीर चर्चा होत नाहीत. बालकांसाठी काम करणा-या कितीतरी संस्था मध्ये बालहक्कांबाबत जागरूक आणि प्रशिक्षित नसलेला स्टाफ असतो. बालकांसाठी त्यांच्या हक्कांविषयी उपक्रमशील शैक्षणिक कार्यक्रम आखले जात नाहीत. म्हणजेच बालकांच्या विषयाच्या त्यांच्या हिताच्या चर्चा होत नाहीत. जो पर्यंत सर्वसमावेशक, प्रशिक्षित अशी प्रसारमाध्यमे, शैक्षणिक उपक्रम, मुलांच्या हक्कांचे पुरस्कर्ते आणि समर्थन करणारे अधिक प्रशिक्षित लोक निर्माण होत नाहीत तो पर्यंत ही तफावत आव्हान म्हणून कायम राहणार आहे.

युद्ध आणि सशस्त्र संघर्ष – अनेक देशात सीमावर्ती भागांमध्ये सातत्याने युद्ध सुरू असते. त्याचा अलिकडील संदर्भ घायचा झाला तर मागील तीन वर्षांपासून युक्रेन आणि रशिया दरम्यान सुरू असलेल्या युद्धामुळे हजारो मुलांना अपंगत्व आलं, त्यांना शाळेत जाता येत नाही त्यांच्यासाठी पुरेसं अन्न आणि पिण्यासाठी शुध्द पाणीसुध्दा मिळणं कठीण झालं आहे. अशा परिस्थितीत तरुणांच्या हाती लवकर शस्त्र दिली जातात तर लहान वयातील मुलींचे भीतीपोटी लग्न केले जाते. युनिसेफच्या 2022च्या अहवालानुसार युक्रेनमधून इतर देशात झालेलं स्थलांतर हे दुस-या महायुद्धानंतर सर्वात मोठं स्थलांतर आहे. अशा प्रकारे युद्ध आणि सशस्त्र संघर्षाचा मुलांच्या जीवनावरती गंभीर परिणाम झालेला आहे. जेव्हा अशी युद्धजन्य स्थिती कोणत्याही राष्ट्रात दीर्घकाळासाठी असते तेव्हा तो देश बालकांसाठी प्रतिकूल ठरतो. अशा परिस्थितीत मुलांच्या हक्कांवरती, प्रतिष्ठेवरती आणि कल्याणावरती गंभीर परिणाम होतात. कोविड-19 महामारीनंतर समोर आलेल्या आरोग्यविषयक विषमता खूप मोठ्या प्रमाणावरती वाढत आहेत. युक्रेन, गाझा आणि सुदानमधील युद्धांमुळे महागाईत वाढ, कर्जबाजारीपणा, परिणामी गरीबी अशा

दुष्टचक्रात बालकं ढकलली जात आहेत. त्या शिवाय हवामान बदलामुळे होणारे अन्न, पोषण आणि पाण्याची कमतरता या व्यतिरिक्त, 'विविध संसर्गजन्य रोगांचा उद्रेक बालकांना तीव्रतेने होत आहे' (युनिसेफ इनोसेंटी - ग्लोबल ऑफिस ऑफ रिसर्च अँड फोरसाइट, 2023 ए, पृष्ठ 10). या सर्व परिस्थिती बालकांसाठी किती आव्हानात्मक आहेत याची खात्री यावरून होते.

बहुशाखी, अधिक सूक्ष्म, कठोर विश्लेषणाचा अभाव - मुलांच्या हक्कांसंदर्भात विश्लेषण करतांना बालकांसमोरील समकालीन आव्हानांचे सूक्ष्मपद्धतीने विश्लेषण केले जात नाही. त्यांच्यावरती येणारी आकस्मिक संकटे, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय संदर्भ बदलले तर त्यांच्या समस्या वाढतात. त्या मूळात समजून घेणे आणि विचारात घेणे आवश्यक आहे. कोणत्याही राष्ट्राने घेतलेला निर्णय हा थेट मुलांच्या जीवनावरती परिणाम करतो. राष्ट्रांमधील धार्मिक, वांशिक, आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय विषमता या मध्ये प्रामुख्याने पुढे येतात. (यु.एन.आर.सी.2024पृष्ठ क्रं.241) अगदी बोटावरती मोजण्याएवढ्या देशांनी म्हणजेच स्कॉटलंड, नॉर्वे, फिनलंड, आइसलँड आणि स्वीडन या सारख्या देशांनी बालहक्कांचा सन्मान करण्याची आदरपूर्वक आणि कायदेशीर काळजी घेतली आहे. बालहक्कांचे उल्लंघन झाल्यास संबंधित देशात कठोर कायद्याचा अवलंब करण्यात येतो त्याप्रमाणे आपल्याकडे देखील अंमल होणं गरजेचं आहे.

उपाय योजना-

बालकांच्या विकास आणि कल्याणावरती वरील सर्व आव्हानांचा परिणाम होत असतो. जगभरातील झपाट्याने होत असलेले शहरीकरण, औद्योगिकीकरण आणि गरीबी यामुळे बालविकासाला आव्हाने तयार होत आहेत. त्यामुळे बालकेंद्रित धोरणं आणि कार्यक्रम नियोजनाच्या केंद्रस्थानी येण्यासाठी प्रशासनाची पहिली जबाबदारी आहे त्यांनी बालविकास तज्ञांच्या मार्गदर्शनाखाली धोरणं आणि विकास कार्यक्रम आखावेत.

- बालकांच्या करिता योजना आणि धोरणं आखली जात असतील तर त्या-त्या देशातील बालकांचा सहभाग घेणं बंधनकारक करणं गरजेचं आहे. बालकांना काही समजत नाही अशा धारणांना बदलण्याची नितांत गरज आहे.
- शहरांची किंवा गावांची निर्मिती करतांना बालस्रेही दृष्टीकोन ठेवून ग्रीन बेल्ट, बागा, खेळाची मैदाने, शाळा, हॉस्पिटल्स, आणि सर्व सुविधांची निर्मिती करणं गरजेचं आहे.
- दिव्यांग बालकांना त्यांच्या दृष्टीने सर्व कार्यालये आणि प्रशासकीय यंत्रणा सुलभरित्या वापरता येतील याचा विचार या निर्मितीमध्ये असायला हवा.
- 18 वर्षाखालील बालकाला तंत्रस्रेही कौशल्ये देऊन संभाव्य ऑनलाईन धोक्यांपासून सुरक्षित करणारे कायदे हवे आणि त्याची कडक अंमलबजावणी तत्परतेने करावी.
- बालस्रेही धोरणांचे वेळोवेळी मुल्यांकन आणि तपासणी केली जाणे गरजेचे आहे.
- समाजातील नागरिकांना बालहक्कांसंदर्भात प्रशिक्षण देणे तसेच बालस्रेही आणि संवेदनशील माध्यमे निर्माण करण्यासाठी सर्व पातळींवरून प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.
- वंचित, गरजू आणि परिघावरील बालकांचा विचार करून काम करणा-या संस्थांना आव्हानावरती मात करण्यासाठी, नियमित आर्थिक सहकार्य आणि गैरकृत्यावरती नियंत्रण अशा दोन्ही पैलूंनी हस्तक्षेप केला जावा.

निष्कर्ष – अन्न, आरोग्य आणि पर्यावरण या दृष्टीने विचार केला तर बालहक्कांच्या दृष्टीकोनातून विकास फार दूरती दिसतो. सध्या आणि भविष्यात जर पर्यावरण अबाधित राहिले तरच हवामान बदलाचा बालकांच्या जीवनावरती आणि आरोग्यावरती होणारा विनाशकारी परिणाम रोखता येईल. त्या उलट वर्तन झाले तर अनेकपटींनी मानवी हक्क धोक्यात येण्याची शक्यता आहे. अशा प्रकारे, हवामान बदलाच्या उपाययोजना करणे हा राज्यांना त्यांच्या मानवाधिकार कराराच्या जबाबदाऱ्या पाळण्यासाठी बंधनकारक आहे. तसेही चाईल्ड राईट कन्वेंशन यांनी (सी. आर. सी.) कलम 4 मध्ये असे नमूद केले आहे की, मुलांच्या हक्कांची अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्यांना 'सर्व योग्य उपाययोजना' कराव्या लागतील आणि जर तसे झाले नाही तर अंतर्गत कारवाई केली जाईल. वास्तविक विचार केला तर शाश्वत विकास उद्दिष्टांमध्ये बाल हक्कांचे उद्दीष्ट अगदी अधूनमधून दिसून येते, उदाहरणार्थ, एकूण 17

विकास ध्येयात 4 ते 5 ध्येयामध्ये बालकांचा सहभाग थेट जाणवतो. इतर ध्येय जणूकाही बालकांची अनुपस्थिती सिध्द करतात. बालकांना विचारात घेऊन ती तयार केलेली आहेत असे आपल्याला ठामपणे म्हणता येणार नाही. तरीदेखील जगभरातील बालकांची सुरक्षा, काळजी आणि संगोपणाचा विषय ध्यानात घेतला तर ही ध्येय बालकां संदर्भातील अन्याय आणि नकारात्मक वातावरण कमी करण्यासाठी पुढाकार घेतात असे दिसून येते.

सारांश -

बालक ही शाश्वत विकासाच्या सर्व पैलूंचा आधार आहेत. मुलांना सर्वंकष विकास करण्याचा, त्यांच्या पूर्ण क्षमतेनुसार विकास पावण्याचा आणि शाश्वत जगात राहण्याचा अधिकार आहे. आजघडीला शाश्वत विकासासमोर अनेक आव्हाने आहेत. दारिद्र्य निर्मूलन, आरोग्य, शिक्षण, कृषी आणि ऊर्जा, लैंगिक समानता आणि सामाजिक समायोजन हे सारे घडवून आणतांना सामाजिक विकासाची आंतर- दृष्टी या क्षेत्रातील तज्ञांना असणं आवश्यक आहे तरच उद्दिष्टांवर आधारित बदल घडून येतील. त्याशिवाय राष्ट्रांना शाश्वत विकास घडवून आणण्याची क्षमता राहणार नाही. एकंदरीत संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकासाचा अजेंडा आणि बालहक्क तसे पाहीले तर एकमेकांस पुरक आणि सहाय्यक आहेत. किमान कागदोपत्री तरी 2030 पर्यंत त्या संबंधाने जगाच्या मंचावरती बालकांच्या दृष्टीने चर्चा होतील व बदल घडून येतील हे एक आशादायी चित्र आहे. सर्वसमावेशी विकास आणि त्याच्या विविध आयामांचा विचार करता बालक केंद्री आर्थिक, सामाजिक, पर्यावरणीय, मानवी दृष्टीने शाश्वत विकासाच्या केंद्रस्थानी असेलेली धोरणं जगाला पूरक आणि समर्पक पर्याय होऊ शकतात हे अधोरेखित होते.

References –

- Rebecca Adami, Anna Kaldal and Margareta Aspán (eds), *The Rights of the Child: Legal, Political, and Ethical Challenges*. Brill/Nijhoff publishing, 2023.
- Regilme, Salvador Santino Jr Fulo, and Elisabetta Spoldi. "Children in armed conflict: A human rights crisis in Somalia." *Global Jurist* 21.2 (2021): 365-402.
- Alberto Minujin and Mildred Ferrer, "Assessing Sustainable Development Goals from the standpoint of equity for children." *Journal of International and Comparative Social Policy* 2016,13 July 2016, page no.02.
- Carmit Katz, Maayan Jacobson, Ayelet Noam Rosenthal, "Reclaiming their rights: A comprehensive framework for the reintegration of children abducted and held hostage during armed conflict and political violence." *Science direct*, Volume 162, July 2024. Page no.03
- OHCHR and children, "Children's rights and the 2030 Agenda for Sustainable Development" www.ohchr.org, United Nations Publications, Rights and Permissions,
- Children's rights and the 2030 Agenda for Sustainable Development | OHCHR
- शाश्वत विकास (Sustainable development) – मराठी विश्वकोश <https://marathivishwakosh.org/55>
- महत्त्वाची माहिती : बालकांसाठी 'हे' विशेष हक्क का आहेत; जाणून घ्या कारण <https://www.esakal.com/paschim-maharashtra/solapur/learn-about-right-children-book-maharashtra-state-women-and-child>
- <https://worldjurisprudence.com/challenges-in-implementing-child-rights/>
- <https://www.humanium.org/en/rcr-world-ranking-by-countries/>
- War in Ukraine: Support for children and families | UNICEF
- The impacts of climate change put almost every child at risk | UNICEF
- Temperatures Rising: NASA Confirms 2024 Warmest Year on Record - NASA
- Unicef. "Prospects for children in the polycrisis: A 2023 global outlook." (2023).
- मुलांच्या हक्कांची पहाट - children right - Maharashtra Times
- Ending Child Marriage: A profile of progress in India - UNICEF DATA
- Budget: Child rights NGOs demand increased allocation for elimination of child labour - The Economic Times
- Cry: Cry Aims To Free 553 Villages From Child Labour In South India | Chennai News - Times of India
- Assessing Sustainable Development Goals from the standpoint of equity for children
- Full article: 'Can we see our voices?' Young children's own contributions to authentic child participation as a pillar for sustainability under the United Nations Convention on the Rights of the Child (UNCRC)

आदिवासी महिलांच्या आरोग्य विषयक समस्या, स्तन कर्करोग जागरूकता आणि शाश्वत विकास

श्रद्धा विश्वनाथ तळोले

(*कर्वे समाज सेवा संस्था, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.*)

Email : shreetalole7@gmail.com Mob. No. (7249055702)

प्रस्तावना :

प्राचीन काळापासून ते सद्यस्थिती वर्तमान काळापर्यंत जगामधील सर्व महिलांमध्ये आरोग्य विषयक समस्यांचे वाढते प्रमाण सर्वाधिक असल्याचे दिसून येते. “आदिवासी महिला, स्तनाच्या कर्करोगाचा प्रतिबंध आणि शाश्वत विकास” हा विषय विचारात घेतला असता, आदिवासी महिला आणि स्तनाच्या कर्करोगाचे वाढते प्रमाण याविषयी महिलांच्या मनात अनेक समज किंवा गैरसमज यांच्या मधील वेगळाच संबंध बघायला मिळतो. त्यामुळे स्तनाच्या कर्करोगाविषयी जागरूकता ही आदिवासी महिलांमधील स्तनाच्या कर्करोगाचे वाढते प्रमाण कमी करण्याचे एक प्रभावशाली औषध ठरू शकेल. स्तनाच्या कर्करोगाची लक्षणे, कारणे, तपासणी आणि उपचार पद्धती याविषयीची जागरूकता आरोग्य शिक्षणाद्वारे आदिवासी महिलांमध्ये निर्माण करणे, हे आदिवासी महिलांमधील स्तनाच्या कर्करोगाचे वाढते प्रमाण कमी करण्यासाठी मदतगार ठरू शकेल. स्तनाच्या कर्करोगाच्या जागृतीमुळे स्तनाच्या कर्करोगाची नियमित तपासणी करून, स्तनाच्या कर्करोगाचे लवकर निदान होऊ शकते, आणि त्यामुळे स्तनाच्या कर्करोगावर लवकर उपचार केले जाऊ शकतात. म्हणजेच “लवकर निदान आणि लवकर उपचार” केल्यामुळे, आदिवासी महिलांच्या मनातील स्तनाच्या कर्करोगाविषयीचे समज किंवा गैरसमज कमी होऊन त्याच्यामधील दीर्घकालीन आरोग्याचे प्रमाण वाढवण्यास मदत होऊ शकेल.

महत्वाचे शब्द :

आदिवासी महिला, स्तनाचा कर्करोग, जागरूकता, आरोग्य शिक्षण, शाश्वत विकास.

संशोधन पद्धत :

सदर संशोधनपर लेख हा दुय्यम साहित्यावर आधारित असून, यासाठी संशोधन परलेख, संदर्भ पुस्तके, आदिवासी संशोधन पत्रिका, इतर प्रकाशित साहित्य आणि इंटरनेट इत्यादी माध्यमांच्या आधारावर लिहिलेला आहे.

उद्दिष्ट :

आदिवासी महिलांमधील आरोग्य विषयक समस्यांचा अभ्यास करून स्तनाच्या कर्करोगाची जागरूकता आणि त्याच्या शाश्वत विकासावर लक्ष केंद्रित करणे.

आशय :

आदिवासी संकल्पना : ‘आदिवासी’ हा एक संस्कृत शब्द असून, या शब्दाचा अर्थ आधीपासून वास्तव्य करणारे लोक असा म्हणता येईल, म्हणजेच विशिष्ट देशात, प्रदेशात किंवा प्रांतात, इतर परप्रांतातील लोक वास्तव्यास येण्याआधीचे मूळ लोक म्हणजे ‘आदिवासी’. तर भारतात त्यांना कायदेशीर आणि प्रशासकीय दृष्टिकोनातून ‘अनुसूचित जमाती’ म्हणून देखील संबोधले जाते. [१५] आदिवासी समाजाची स्वतंत्र भाषा, संस्कृती आणि जीवन पद्धती ही आजही टिकून असून आदिवासीचे जीवन एकसंघ असल्याचे दिसून येते. [१३] म्हणून सदर वैशिष्टावरून आदिवासी समाजाला अनेक समाज शास्त्रज्ञांनी वेगवेगळी नावे दिलेली आहे. डॉ. वेरिअर एल्विन यांनी “आदिवासीत्व”, जवाहरलाल नेहरू यांनी “मुलनिवासी”, डॉ. हट यांनी “आदिम जमाती”, रिसले, लॅस्सी, गिकसन, शुबर्न, सेडविक आणि मार्टीन या समाज शास्त्रज्ञांनी व विचारवंतांनी “अगदी प्राचीन” व “मुळचे रहिवासी”, तर श्री धुर्वे यांनी “तथाकथित मुळचे रहिवासी” असे संबोधले आहे. तर ब्रिटिश सरकारनी आदिवासी समाजाची जनगणना करून आदिवासी समाजाची पशुपूजक म्हणून नोंद करून आदिवासी समाजाला ‘ट्रायबल’ म्हणून नाव दिले आहे.

तसेच भारताला स्वातंत्र मिळाल्यानंतर भारतीय राज्यघटनेने, “कलम ३४२ अ” नुसार राष्ट्रपतींनी घोषित केलेल्या सामाजिक समूहांना “अनुसूचित जमाती” असे संबोधित केले आहे. [१२]

आदिवासी महिलांच्या आरोग्य विषयक समस्या :

आदिवासी समाजामध्ये महिलांच्या आरोग्यविषयक समस्या या फार बिकट आहे. त्यात त्यांचे विवाहाचे वय, स्त्रियांची जननक्षमता, बालहत्या, गरोदरपणा, बाळंतपणा यामधील स्थिती आणि लैंगिक जीवन असे अनेक आरोग्यविषयक प्रश्न हे आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक विकासाशी निगडित असलेले दिसून येतात. आदिवासी स्त्रियांचे आरोग्यविषयक प्रश्न हे निरनिराळ्या भागात निरनिराळ्या स्वरूपात आहेत. त्यांची शारिरीकरचना आणि स्थिती यात देखील भिन्नता आढळते. आदिवासी समाजातील विधी, उत्सव, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनातील स्त्रियांशी संबंधित बाबी या प्रदेशांनुसार वेगळ्या असतात. आदिवासी वनात राहतात. प्रदूषणमुक्त जीवन जगतात. परंतु सर्व अनुकूल बाजू असूनही त्यांच्यामध्ये आरोग्यविषयक तक्रारीचे स्वरूप हे गंभीर आहे. याचे कारण म्हणजे आदिवासी हे वस्ती करून राहतात. त्याची घरे पाहिली असता, अति निकृष्ट स्थितीत आणि अपुरी असतात. डास, कीटक यापासून संरक्षण नसते. घरालागून किंवा घरामध्येच जनावरांचा गोठा असतो, घरातील अपुरी जागा, अधिक सदस्यांची संख्या, डबक्यात साचलेले पाणी, नदीचे अशुद्ध पाणी, तीव्र-उन्हा यामुळे होणारे गंभीर आजार अशा अनेक समस्यांना आदिवासी महिलांना तोंड द्यावे लागत असते. त्याच बरोबर रूढी परंपरा, अज्ञान (निरक्षरता), कुपोषण, अपुरा असंतुलित आहार, अस्वच्छता, अंधश्रद्धा, दारिद्र्य त्याचप्रमाणे “व्यसनाधीनता, दीर्घ मासिक पाळी, गर्भ निरोधक गोळ्यांचा अतिरिक्त वापर, अपुऱ्या आरोग्य सुविधांचा अभाव, प्रतिबंधात्मक लसीचा अभाव अशा अनेक आरोग्यविषयक समस्यांमुळे आदिवासी महिलांना मोठमोठ्या आजारांना देखील सामोरे जावे लागते. म्हणूनच जगातील वाढत्या कर्करोगाच्या प्रमाणामुळे आदिवासी समाजातील महिलांमध्ये कर्करोगाच्या प्रतिबंधात्मक जाणीवजागृतीचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. [१२,१३]

कर्करोग :

“कर्करोग किंवा कॅन्सर हा शरीरातील पेशीच्या अनियंत्रित वाढीमुळे उद्भवणारा रोग आहे.” जागतिक आरोग्य संघटनेनुसार, “कर्करोग हा रोगांचा एक समूह आहे तो जेव्हा होतो, तेव्हा असामान्य पेशी अनियंत्रितपणे वाढतात किंवा शरीराच्या इतर भागांमध्ये पसरतात.” [१६]

एन. सी. आय. (नॅशनल कॅन्सर इन्स्टिट्यूट) यांच्या कर्करोगाच्या शब्दकोषानुसार, “ज्यामध्ये असामान्य पेशी नियंत्रणाशिवाय विभाजित होतात आणि जवळपासच्या उतींवर आक्रमण करू शकतात.” तर कर्करोगाच्या पेशी रक्त आणि लिम्फ प्रणालीद्वारे इतर भागांमध्ये देखील पसरू शकतात. [१८]

स्तनाचा कर्करोग :

स्तन हे प्रामुख्याने दूधग्रंथीपासून बनलेले असते. स्तनपान करणे हे स्तनाचे सर्वात महत्वाचे कार्य आहे. परंतु स्तनाचा कर्करोग हा प्रामुख्याने स्तनामधील दूधग्रंथीच्या अनियंत्रित आणि असंतुलित वाढीमुळे होतो. स्तनाचा कर्करोग हा स्त्रियांमध्ये होणाऱ्या आजारांपैकी सर्वात गंभीर आजार आहे. भारतीय महिलांमध्ये होणाऱ्या कर्करोगांमध्ये स्तनाचा कर्करोग हा दुसऱ्या क्रमांकावर आढळून येतो. [८]

डॉ. पूर्वेष पारिख यांच्या ‘कर्करोगाबाबत सुलभ माहिती’ या पुस्तकात सांगितल्या प्रमाणे महाराष्ट्र राज्यात सन २००१ ते सन २०२१ च्या दरम्यान स्तनाच्या कर्करोगाचे प्रमाण हे पंचवीस (२५%) टक्क्यांनी वाढलेले दिसून येते. तसेच या प्रमाणामध्ये अजून पंचवीस (२५%) टक्क्यांनी वाढ देखील होऊ शकते. [११]

“प्रोलाईफ कॅन्सर सेंटर आणि रेसर्च इन्स्टिट्यूट” यांचा एक संशोधन परलेख वाचताना असे ही लक्षात आले की दर वर्षी भारतात १,६०,००० महिलांना स्तनाचा कर्करोग होतो आणि जवळपास ८०,००० महिला या स्तनाच्या कर्करोगामुळे मृत्यूमुखी पडतात. [२०]

स्तनाच्या कर्करोगामुळे महिलांमध्ये होणाऱ्या मृत्यूचे प्रमाण देखील सर्वाधिक आहे. तसेच २२ महिलांमध्ये एका महिलेला स्तनाचा कर्करोग होण्याची शक्यता असते. सर्वसाधारता इतर १६% कर्करोग हे ३० ते ४० वयोगटातील महिलांमध्ये होतात, तर ४५ ते ५० वयोगटातील महिलांमध्ये स्तनाचा कर्करोग होण्याचे प्रमाण हे सर्वाधिक आहे.

म्हणून स्तनाचा कर्करोग हा एक अनुवंशिक आजार असून, स्तनाचा कर्करोग हा महिलांप्रमाणे पुरुषांमध्ये देखील होऊ शकतो. यावरून स्तनाच्या कर्करोगाची कारणे आणि लक्षणे समजून घेणे देखील महत्वाचे आहे. [२०]

स्तनाच्या कर्करोगाची कारणे :

स्तनाच्या कर्करोगाची कारणे विचारात घेतली असता, ती वेगवेगळ्या घटकांवर अवलंबून असल्याची दिसून येतात. ते म्हणजे “हार्मोनल आणि प्रजनन घटक, बदलती जीवनशैली आणि पर्यावरणीय घटक, बदलता न येणारे घटक, विकिरण किंवा किरणोत्सर्गाचा संपर्क आणि अनुवंशिकता” हे असल्याचे आढळून येताना दिसते. परंतु प्रत्येक घटक देखील अनेक कारणांवर अवलंबून आहेत. स्तनाच्या कर्करोगाचे सर्वात महत्वपूर्ण कारण म्हणजे अनुवंशिकता आहे. महिलांच्या आईकडील कुटुंबामधून आई, आईची आई (आजी), आईची बहीण (मावशी), आणि बहीण जर यांना स्तनाचा कर्करोग असल्यास त्या महिलेला सुद्धा स्तनाचा कर्करोग होण्याचा धोका निर्माण होय शकतो. त्याचप्रमाणे महिलांच्या वडिलांकडील कुटुंबामधून वडिलांची आई (आजी) आणि वडिलांची बहीण (आत्या) जर यांना स्तनाचा कर्करोग असल्यास त्या महिलेला सुद्धा स्तनाचा कर्करोग होण्याचा धोका निर्माण होऊ शकतो. हार्मोनल आणि प्रजनन घटकांचा विचार केला असता, जर लहान वयामध्ये मासिक पाळी आली असेल किंवा रजोनिवृत्ती ही वयाच्या ५५ वर्षांनंतर होत असेल, तसेच वयाचे ३० वर्ष पूर्ण झाल्यावर पहिली गर्भधारणा होणे, स्तनपान न करणे, गर्भनिरोधक गोळ्याच्या अतिरिक्त सेवनामुळे आणि हार्मोनल मेनोपॉझल थेरपीच्या वापरामुळे देखील स्तनाच्या कर्करोगाचा धोका निर्माण होऊ शकतो. बदलती जीवनशैली आणि पर्यावरणीय घटक या घटकांचा विचार केला असता, व्यसनाधीनता, (दारूचे सेवन), अतिलठ्ठपणा आणि शारिरीक क्रियाकलाप यामुळे देखील स्तनाच्या कर्करोगाचा धोका निर्माण होऊ शकतो. बदलता न येणारे घटक म्हणजेच उंची किंवा या आधी झालेल्या स्तनाच्या कर्करोगामुळे देखील स्तनाचा कर्करोग होण्याचा धोका निर्माण होऊ शकतो. बऱ्याचवेळा ज्या महिला अणुबॉम्ब मधून वाचलेल्या असतात, वैद्यकीय देखरेखीसाठी कार्य करतात, काही आजारांसाठी विकिरण पद्धतीचा उपचार करतात किंवा वारंवार मेंमोग्राफी करतात यामुळे देखील स्तनाच्या कर्करोगाचा धोका निर्माण होऊ शकतो. [८]

स्तनाच्या कर्करोगाची लक्षणे :

स्तनाचा कर्करोगाचे वाढते प्रमाण लक्षात घेता स्तनाचा कर्करोग ही जागतिक स्तरावर आरोग्याची समस्या निर्माण झालेली दिसून येते. म्हणूनच स्तनाच्या कर्करोगाच्या लक्षणांचा विचार करणे महत्वाचे आहे. स्तनाच्या कर्करोगाचे महत्वाचे लक्षण म्हणजे स्तनामध्ये ‘न हलणारी किंवा न दुखणारी गाठ असणे, हे होय. त्याच बरोबर स्तनाच्या आकारामध्ये बदल होणे, स्तनाग्र आतमधील बाजूस खेचलेले असणे, स्तनाची त्वचा ही संत्राच्यासाली प्रमाणे जाडसर होणे आणि त्यावर खडे पडणे, त्याचप्रमाणे स्तनाग्रामधून कोणताही प्रकारचे पाणी किंवा रक्त येणे आणि काखेत किंवा मानेमध्ये सूज येणे. ही स्तनाच्या कर्करोगाची पूर्व प्राथमिक लक्षणे दर्शवतात. अशा लक्षणांचे लवकर निदान झाले असता, स्तनाचा कर्करोग पूर्णपणे बरा होण्यास मदत होऊ शकते. म्हणून स्तनाच्या कर्करोगाविषयी आरोग्य शिक्षण आणि जनजागृती करणे महत्वाचे ठरेल. [८]

प्रतिबंधात्मक उपाय :

स्तनाच्या कर्करोगाचे वाढते प्रमाण कमी करण्यासाठी त्याच्यावरील प्रतिबंधात्मक उपाय हे प्रभावशाली औषध ठरू शकेल. त्यासाठी “प्रत्येक महिलेने प्रत्येक मुलाला किमान एक वर्ष तरी स्तनपान करणे गरजेचे आहे.” कारण स्तनाचे मुख्य कार्य हे स्तनपान करणे आहे. त्यामुळे स्तनामध्ये कोणताही प्रकारची गाठ होण्याचे प्रमाण कमी होऊ शकते. त्याच बरोबर वयाच्या अठराव्या वर्षी लग्न करून, एकवीस वर्षांपर्यंत पहिले मुल होऊन, तीस वर्षांच्या आत कुटुंब पुरतता होणे आवश्यक आहे. जेणे करून स्तनाच्या कर्करोगाचा धोका कमी होण्यास मदत होऊ शकेल. हा एक स्तनाचा कर्करोगावरील सर्वात महत्वाचा प्रतिबंधात्मक उपाय आहे. दुसरा महत्वाचा प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणजे, प्रत्येक महिलेने वयाचे तीस वर्ष वय पूर्ण झाल्यावर “दर महिन्यातून एकदा स्तनांची स्व-स्तन तपासणी करणे गरजेचे आहे.” ही तपासणी ज्या महिलांना मासिक पाळी येते, अशा महिलांनी प्रत्येक महिन्याला मासिक पाळीच्या पाचव्या

दिवसापासून ते दहाव्या ते बान्याव्या दिवसापर्यंत करता येते, तर ज्या महिलांची रज्जनिवृत्ती झालेली असते अशा महिलांनी प्रत्येक महिन्याची एक तारीख निश्चित करून प्रत्येक महिन्यास त्याच तारखेला स्वस्तन तपासणी करावी आणि त्याच बरोबर वर्षातून एकदा स्त्रीरोग तज्ञांकडून वार्षिक तपासणी करून घ्यावी. ज्यामुळे स्तनात कोणती गाठ आढळून आली असता त्याचे लवकर निदान होऊन, त्वरित उपचार होऊ शकेल. त्यामुळे स्तनाच्या कर्करोगाचे प्रमाण कमी होण्यास देखील मदत होऊ शकेल. स्तनाच्या कर्करोगाची अजून एक प्रतिबंधात्मक तपासणी म्हणजे मेमोग्राफी होय. ही तपासणी प्रत्येक महिलेने “वयाचे चाळीस वर्ष पूर्ण झाल्यावर दोन ते तीन वर्षातून एकदा मेमोग्राफी करावी.” या तपासणीमध्ये स्तनाचा क्ष-किरण काढला जातो. स्तनाच्या कर्करोगाचा धोका टाळण्यासाठी प्रत्येक महिलेने नियमितपणे व्यायाम किंवा योगासने करणे आवश्यक आहे. तर त्याचबरोबर प्रत्येक महिलेने आहारामध्ये सर्वाधिक प्रमाणात पालेभाज्या आणि फळे यांचा समावेश वाढवावा. जेणे करून महिलांमधील आरोग्याचा रेशो देखील सुधारू शकतो. स्तनाच्या कर्करोगाचे जे मुख्य कारण आहे, ते म्हणजे “अनुवंशिकता” असल्यास डॉक्टरांकडून नियमितपणे “क्लिनिकल स्तन तपासणी आणि मेमोग्राफी तपासणी” करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे भविष्यामध्ये होणाऱ्या स्तनाच्या कर्करोगाचा धोका टाळण्यास मदत होऊ शकते. [१,८]

आरोग्य शिक्षण आणि तत्व :

कर्करोगाचे वाढते प्रमाण लक्षात घेतले असता कर्करोगाविषयी जनजागृती करणे महत्वाचे आहे. जनजागृती शिवाय कर्करोगाविषयी माहिती, सध्याची वास्तविक परिस्थिती, त्या मागील कारणे आणि उपचार पद्धती हे समाजापर्यंत पोचणे अशक्य आहे. जनजागृती करण्यासाठी आरोग्य शिक्षण ही सर्वात महत्वाची बाब आहे. आरोग्य शिक्षण म्हणजे आरोग्यविषयक माहिती समाजापर्यंत पोहचवणे असे म्हणता येईल. त्याचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे आरोग्यपूर्ण जीवन जगता येण्यासाठी आरोग्याबाबत जागरूकता, आरोग्यपूर्ण वर्तनाची माहिती, चांगल्या सवयी आणि गरजेनुसार त्यासाठी प्रशिक्षण देणे हे आहे. यावरून आदिवासी समाजाचा दृष्टिकोन बदलण्यास मदत मिळेल. [२, ८]

आदिवासी महिलांचे आरोग्य आणि शाश्वत विकास :

२०१५ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या सर्व सदस्य राष्ट्रांनी शाश्वत विकासाच्या स्वीकारलेल्या एकूण १७ उद्दिष्टांचे २०३० पर्यंत निरंतर विकास साध्य करण्यासाठी जगाला अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. [९] परंतु सामाजिक आरोग्य आणि लोक कल्याण हे सर्वात महत्वाचे आणि अत्यावश्यक गरज आहे. तर शाश्वत विकासाच्या आर्थिक, सामाजिक, पर्यावरणीय आणि संस्थात्मक अशा विविध पैलूंचा प्रभाव देखील आरोग्याच्या समस्यांवर पडताना दिसतो. त्याचबरोबर आदिवासी महिलांचा विचार केला असता गरीबी, उपासमार, आरोग्य, शिक्षण, हवामान बदल, लिंग समानता, पाणी, स्वच्छता, ऊर्जा, पर्यावरण आणि सामाजिक न्याय आशा अनेक विकासाच्या समस्यांचा समावेश आहे. तरी सरकार ‘राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमा’ अंतर्गत प्रतिबंधात्मक आणि दर्जेदार आरोग्य सेवा प्रदान करण्याचे कार्य करते, तर शाश्वत विकासाचा विचार केला असता स्तनाच्या कर्करोगाचे प्रतिबंध करण्यासाठी ‘राष्ट्रीय कर्करोग नियंत्रण कार्यक्रम’ हे मदतगार ठरू शकेल. [९, १८, १९]

राष्ट्रीय कर्करोग नियंत्रण कार्यक्रम :

शाश्वत विकासाचा विचार करून भारत सरकारने कर्करोगावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि कर्करोगावर प्रतिबंध घालण्याच्या उद्देशाने १९७५ मध्ये “राष्ट्रीय कर्करोग नियंत्रण कार्यक्रम” सुरू केला. हा कार्यक्रम शंभर टक्के केंद्र सरकार पुरस्कृत असून कर्करोग प्रतिबंधासाठी लोकांना शिक्षित करणे, शोध घेणे आणि निदान संसाधने प्रधान करणे हे या कार्यक्रमाचे प्रमुख उद्दिष्टे होते. तर या कार्यक्रमाचे आणखी एक उद्दिष्ट म्हणजे कर्करोगाशी निगडित संरचनांची क्षमता वाढवणे आणि उपक्षांक काळजीमधील कमतरता दूर करणे हे होते. त्यानंतर १९८४ ते १९८५ मध्ये या कार्यक्रमात सुधारणा कण्यात आली, कारण प्राथमिक प्रतिबंध आणि लवकर शोध यामुळे देशातील कर्करोगाचे वाढते प्रमाण आणि मृत्यूदर कमी करण्याचे ध्येय यशस्वी होऊ शकेल. १९९० ते १९९१ मध्ये “कर्करोग नियंत्रण कार्यक्रमाचे” विकेंद्रीकरण करून जिल्हा स्तरावर देखील त्याच्या सेवा सुरू करण्यात आल्या असून, २००५ मध्ये

“राष्ट्रीय कर्करोग नियंत्रण कार्यक्रम” (एन. सी. सी. पी.) मध्ये शेवटची पुनरावृत्ती करण्यात आली. सदर कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्ट कर्करोगाच्या सुरुवातीच्या अवस्थेमध्ये निदान होण्यासाठी आवश्यक त्या सोयीचा विकास करणे हा आहे. त्याचबरोबर कर्करोगग्रस्त रुग्णांसाठी विविध उपचारपद्धतीची सुविधा उपलब्ध करून देणे. तर कर्करोगाला प्राथमिक अवस्थेतच प्रतिबंध करण्याचा प्रयत्न करणे आणि लोकांना आरोग्यविषयक चांगल्या सवयी लावण्याविषयी प्रबोधन करण्याचे उद्दिष्ट ठेवून “राष्ट्रीय कर्करोग नियंत्रण कार्यक्रम” कर्करोगावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आणि कर्करोगावर प्रतिबंध करण्यासाठी भूमिका बजावतात. [३, १६, १७]

राष्ट्रीय कर्करोग नियंत्रण कार्यक्रमाला यश मिळूनही त्यांना अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागतांना दिसते. आदिवासी भागामध्ये कर्करोगाचे प्रमाण वाढवणारी, त्याविषयीची संसाधने व त्यांची परवडणारी उपलब्धता हेच या कार्यक्रमसमोरील एक प्रमुख समस्या आहे. आदिवासी समाजातील धूम्रपान, अल्कोहोल यासारख्या जीवनशैलीचा देखील या मध्ये समावेश होतो. म्हणूनच आदिवासी भागामध्ये कर्करोग ही एक मोठी समस्या आहे. कारण आदिवासी भागामध्ये अनेक संसाधने, सुविधा यांच्यातील भौगोलिक अंतर सोडविणे हे सर्वात मोठे आव्हान “राष्ट्रीय कर्करोग नियंत्रण कार्यक्रमा” समोर उभे आहे.

निष्कर्ष :

आदिवासी महिलांच्या समस्या, स्तनाच्या कर्करोगाची जनजागृती आणि शाश्वत विकास यांची सांगड घातली असता, असे दिसून येते की ‘कर्करोग’ हा एक गंभीर स्वरूपाचा आजार असून, अलीकडील काळात भारतामध्ये या आजाराचे प्रमाण हे पूर्वी पेक्षा अधिक प्रमाणात वाढलेले दिसून येते. भारतात कर्करोगाचे सुमारे २५ लाख रुग्ण असून, दरवर्षी सुमारे ८,००,००० पेक्षा जास्त नवे रुग्ण आढळून येतात. तर ५,५०,००० एवढ्या रुग्णांचा मृत्यू कर्करोगामुळे झालेला दिसून येतो. आपल्या देशाचा विचार केला असता कर्करोगाचे एक महत्वाचे कारण म्हणजे ‘धूम्रपान, तंबाखूसेवन आणि अल्कोहोल’ हे सांगितले जाते. तर कर्करोगाच्या एकूण रुग्णांपैकी चाळीस टक्के रुग्णांना कर्करोग हा ‘धूम्रपान आणि तंबाखूच्या’ सेवनामुळे झाल्याचे आढळते. म्हणूनच ‘पुरुषांमध्ये घशाचा आणि फुफ्फुसांचा कर्करोग’ तर महिलांमध्ये ‘स्तनाचा आणि गर्भाशयाच्या कर्करोगाचे’ प्रमाण सर्वाधिक आहे. यावरून आदिवासी महिलांचा विचार केला असता त्याच्यामधील रूढी परंपरा, अज्ञान (निरक्षरता), कुपोषण, असंतुलित आहार, अस्वच्छता, अंधश्रद्धा, दारिद्र्य त्याचप्रमाणे “व्यसनाधीनता, दीर्घ मासिक पाळी, गर्भनिरोधक गोळ्यांच्या अतिरिक्त वापर, अपुऱ्या आरोग्य सुविधांचा अभाव, प्रतिबंधात्मक लसीचा अभाव” अशा अनेक समस्यांमुळे आदिवासी महिलांमध्ये स्तनाच्या कर्करोगाविषयी जागरूकता निर्माण करणे आवश्यक आहे. म्हणून राष्ट्रीय कर्करोग नियंत्रण कार्यक्रमा अंतर्गत स्तनाच्या कर्करोगाविषयीची जागरूकता निर्माण करणे हे स्तनाच्या कर्करोगाचे वाढते प्रमाण कमी करण्याचे एक प्रभावशाली औषध ठरू शकेल.

समारोप :

आदिवासी महिलांमधील आरोग्य समस्या, स्तनाचा कर्करोग आणि शाश्वत विकास ही संकल्पना डोळ्यासमोर ठेवली असता, जागतिक स्तरावर स्तनाचा कर्करोग ही एक गंभीर समस्या निर्माण झालेली दिसून येते. परंतु आदिवासी महिलांची जीवनपद्धती, संस्कृती, रूढी परंपरा, तसेच त्याच्या मानसिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि शैक्षणिक समस्यांवर देखील आदिवासी महिलांचे आरोग्य अवलंबून आहे. म्हणून स्तनाच्या कर्करोगाच्या जनजागृतीमुळे आदिवासी महिलांमध्ये स्तनाच्या कर्करोगाचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होऊन, आदिवासी महिलांमधील आरोग्याचे प्रमाण सुधारण्यास देखील मदत होऊ शकेल.

संदर्भसूची :

संशोधन परलेख : (इंग्लीश)

Akram, Muhammad et al. “Awareness and current knowledge of breast cancer.” *Biological research* vol. 50,1 33. 2 Oct. 2017, doi:10.1186/s40659-017-0140-9.

Abd El-Hay, Seham et al. "Effect of educational program about breast cancer knowledge and breast self-examination training on building accurate information and behavior among women." (2015) 5.

Begum, s et al. "A Study on cancer control program in india." *Think India Journal* vol. 22 (2019): 10773-10782.

Bhasin, Veena. "Status of tribal women in India." *Studies on Home and Community Science* 1.1 (2007): 1-16.

Kulothungan, Vaitheeswaran, et al. "Burden of female breast cancer in India: estimates of YLDs, YLLs, and DALYs at national and subnational levels based on the national cancer registry programme." *Breast Cancer Research and Treatment* 205.2 (2024): 323-332.

Kerketta, Zenith H., et al. "A cross-sectional study on the epidemiology of newly diagnosed breast cancer patients attending tertiary care hospitals in a tribal preponderant state of India: Regression analysis." *Cureus* 15.6 (2023)

Mehrotra, Ravi, et al. "Breast cancer in India: Present scenario and the challenges ahead." *World Journal of Clinical Oncology* (2022): 209-218

Mishra, Gauravi et al. "A Training module on cancer awareness for prevention and early detection of breast and uterine cervix cancer." *Tata Memorial Hospital* (2019):

संशोधन परलेख: (मराठी)

ठककर, सागर. "शाश्वत विकास ध्येये." *मराठी विश्वकोश* (२०२२): <https://marathivishwakosh.org/62283/>
पुस्तके:

गारे, गोविंद. "महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती." *कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन* (२०१९)

पारिख, पूर्विष. "कर्करोगाची सुलभ माहिती." *जासकॅप प्रकाशन* (२०१८)

माने, माणिक. "आदिवासींचे समाजशास्त्र." *विदया प्रकाशन* (२०१२)

मांडे, प्रभाकर. "भारतीय आदिवासी विकासाच्या समस्या." *गोदावरी प्रकाशन* (२००३)

मासिक:

आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन. "आदिवासी महिलांची स्थिती मूल्यमापन अहवाल." *आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे*. (२००६)

आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन. "आदिवासी संशोधन पत्रिका." *आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे*. (२०१२)

लिंक:

National Cancer Control Programme, (WHO) <https://www.who.int/publications/i/item/national-cancer-control-programmes>

National Cancer Control Programme, Ministry of Health and Family Welfare, <https://mohfw.gov.in>

National Cancer Institute, <https://www.cancer.gov>

National health mission, <https://nhm.gov.in/>

Prolife Cancer Centre and Research Institute, <https://prolifecancercentre.co.in>

The Sustainable Development Goals in India, <https://india.un.org/en/sdgs>

ग्रामीण गरिबी कमी करण्यात मनरेगाची भूमिका: भारतातील राज्यांमधील तुलनात्मक विश्लेषण**भूषण भगवंत साळुंखे**

(संशोधक विद्यार्थी)

प्रा. डॉ. सागरराज आर. चव्हाण

(मार्गदर्शक), कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव.

सारांश

हा पेपर विविध भारतीय राज्यांमध्ये ग्रामीण गरिबी कमी करण्यात महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (मनरेगा) च्या भूमिकेचे परीक्षण करतो. वेगवेगळ्या अंमलबजावणी प्रभावी राज्यांचे तुलनात्मक विश्लेषण वापरून, ते ग्रामीण कुटुंबांवर मनरेगाच्या सामाजिक-आर्थिक परिणामाचे मूल्यांकन करते आणि मनरेगा रोजगार आणि दारिद्र्य कमी यांच्यातील संबंधांचा शोध घेते.

संशोधनात उपयोगात आणलेल्या संकल्पना

(key word) : MGNREGA Mahatma Gandhi national rural employment guaranty scheme, महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी योजना.

संशोधनाचे उद्देश :

- १) ग्रामीण भागातील मनरेगा च्या भूमिकेचे अध्ययन करणे.
- २) मनरेगा चे इतर राज्यांतील तुलनात्मक अध्ययन करणे.
- ३) मनरेगा च्या अंमलबजावणीतील आव्हाने यांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत अध्ययन दुय्यम सामुग्रीवर आधारित आहे. तथ्य गोळा करतांना पुस्तके, संदर्भग्रंथ, साहित्य, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट इत्यादींचा आधार घेतला आहे.

विश्लेषण :

ग्रामीण गरिबी आणि बेरोजगारी दूर करण्यासाठी डिझाइन केलेले महत्वाचे प्रमुख कार्यक्रम. २००५ मध्ये सुरू झालेले मनरेगा, प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबाला दरवर्षी किमान १०० दिवसांच्या रोजगाराची हमी देते, ज्यामुळे गरिबांसाठी उत्पन्नाचा स्थिर स्रोत सुनिश्चित होतो. पायाभूत सुविधांचे बांधकाम आणि पर्यावरण संवर्धन प्रकल्प यासारख्या सार्वजनिक कामांद्वारे रोजगार उपलब्ध करून देण्यावर लक्ष केंद्रित करून, मनरेगाचे उद्दिष्ट गरिबी कमी करणे, राहणीमान सुधारणे आणि ग्रामीण समुदायांना, विशेषतः महिला आणि उपेक्षित गटांना, सक्षम करणे आहे. ग्रामीण उपजीविका वाढवण्यासाठी आणि समावेशक विकासाचा चालना देण्यासाठी सरकारच्या धोरणात हा कार्यक्रम केंद्रस्थानी आहे.

भारतातील ग्रामीण दारिद्र्य हे एक सततचे आव्हान आहे, ग्रामीण भागातील लोकसंख्येचा एक मोठा भाग दारिद्र्यरेषेखाली राहतो. रोजगाराच्या संधी, शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि मूलभूत पायाभूत सुविधांपर्यंत मर्यादित प्रवेशामुळे शहरी आणि ग्रामीण भागातील आर्थिक तफावत वाढते. कमी उत्पादकता, पावसाळ्यावरील अवलंबित्व आणि जमिनीचे तुकडे होणे यासारख्या घटकांमुळे लाखो लोकांचे मुख्य उपजीविकेचे साधन असलेली शेती अनेकदा अस्थिर असते. या अनिश्चित आर्थिक परिस्थितीमुळे ग्रामीण भागात बेरोजगारी आणि अर्धबेरोजगारीचे प्रमाण वाढले आहे, ज्यामुळे स्थिर उत्पन्न प्रदान करण्यासाठी, सामाजिक समावेशनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि आर्थिक असुरक्षितता कमी करण्यासाठी मनरेगा सारख्या व्यापक कार्यक्रमाची आवश्यकता आहे. ग्रामीण समुदायांना सक्षम करण्यासाठी आणि त्यांचा शाश्वत विकास सुनिश्चित करण्यासाठी असा कार्यक्रम महत्वाचा आहे.

या अभ्यासाचा मध्यवर्ती संशोधन प्रश्न असा आहे: भारतातील विविध राज्यांमध्ये ग्रामीण गरिबी कमी करण्यात मनरेगा किती प्रभावी आहे? या प्रश्नाचा उद्देश ग्रामीण भागातील गरिबी दूर करण्यात कार्यक्रमांमाला मिळालेल्या यशाच्या वेगवेगळ्या पातळ्यांचा शोध घेणे, विविध सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती, प्रशासन संरचना आणि अंमलबजावणी पद्धती असलेल्या राज्यांमध्ये त्याच्या प्रभावातील फरकांवर लक्ष केंद्रित करणे. कार्यक्रमाच्या यशाचे वेगवेगळे प्रमाण असलेल्या राज्यांमधील निकालांचे विश्लेषण करून, संशोधन ग्रामीण गरिबी कमी करण्यात मनरेगाच्या प्रभावीतेला हातभार लावणारे किंवा अडथळा आणणारे घटक ओळखण्याचा प्रयत्न करते.

राज्यस्तरीय तुलना: महाराष्ट्र, बिहार, उत्तर प्रदेश, केरळ आणि तामिळनाडू सारख्या विविध राज्यांमध्ये मनरेगा अंमलबजावणीची तुलना.

महाराष्ट्र, बिहार, उत्तर प्रदेश, केरळ आणि तामिळनाडू यासारख्या राज्यांमध्ये मनरेगा अंमलबजावणीची राज्यस्तरीय तुलना केल्यास त्याच्या प्रभावीतेमध्ये लक्षणीय फरक दिसून येतो. रोजगार दराच्या बाबतीत, बिहार आणि उत्तर प्रदेश सारखी राज्ये ग्रामीण दारिद्र्य आणि बेरोजगारीमुळे जास्त सहभाग दर्शवितात, तर महाराष्ट्रात तुलनेने कमी सहभाग आहे, जो चांगल्या आर्थिक संधी दर्शवितो. तामिळनाडू आणि केरळ सारख्या राज्यांमध्ये उत्पन्न निर्मिती अधिक मजबूत आहे, जिथे हा कार्यक्रम स्थानिक अर्थव्यवस्था आणि कौशल्य विकास उपक्रमांशी अधिक चांगल्या प्रकारे एकत्रित केला जातो. शिवाय, महाराष्ट्र आणि तामिळनाडू सारख्या राज्यांमध्ये मालमत्ता निर्मिती आणि पायाभूत सुविधा विकास अधिक प्रमुख आहे, जिथे मनरेगा प्रकल्प रस्ते, जलसंधारण संरचना आणि ग्रामीण गृहनिर्माण यासारख्या ग्रामीण पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. तथापि, बिहार सारख्या राज्यांना प्रभावी प्रकल्प अंमलबजावणीमध्ये आव्हानांचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे मालमत्ता निर्मिती आणि दीर्घकालीन आर्थिक फायद्यांची व्याप्ती मर्यादित होते.

ग्रामीण गरिबीवर परिणाम:

ग्रामीण गरिबीवर मनरेगाचा परिणाम उच्च आणि कमी सहभाग दर असलेल्या राज्यांमध्ये लक्षणीयरीत्या बदलतो. तामिळनाडू आणि केरळसारख्या मनरेगाच्या सहभागाचे प्रमाण जास्त असलेल्या राज्यांनी गरिबीच्या पातळीत लक्षणीय घट दर्शविली आहे, सांख्यिकीय पुरावे दर्शवितात की ग्रामीण गरिबीच्या दरात घट झाली आहे कारण या कार्यक्रमाद्वारे अधिक कुटुंबांना नियमित उत्पन्न मिळते. याउलट, उत्तर प्रदेश आणि बिहार सारखी कमी सहभाग असलेली राज्ये गरिबी कमी करण्यात मंद गतीने प्रगती दर्शवितात. या कार्यक्रमाचा लिंग समानतेवर देखील सकारात्मक परिणाम होतो, कारण मनरेगातील महिलांचा सहभाग वाढला आहे, ज्यामुळे त्यांना आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या सक्षम बनवले आहे. याव्यतिरिक्त, मनरेगाने उत्पन्नातील असमानता दूर करण्यास मदत केली आहे, ज्यामुळे उपेक्षित समुदायांना उत्पन्नाचा स्थिर स्रोत उपलब्ध झाला आहे. याचा ग्रामीण स्थलांतरावर देखील परिणाम झाला आहे, मनरेगाच्या रोजगार सुरक्षेमुळे अनेक कामगार त्यांच्या गावातच राहण्याचा पर्याय निवडत आहेत, ज्यामुळे कामाच्या शोधात शहरी भागात स्थलांतर कमी झाले आहे.

धोरणात्मक शिफारसी :

स्थानिक प्रशासन, राजकीय बांधिलकी आणि आर्थिक व्यवस्थापन यासारख्या घटकांचा मनरेगाच्या प्रभावीतेवर मोठा प्रभाव पडतो. मजबूत स्थानिक प्रशासन आणि कार्यक्षम प्रशासन वेळेवर वेतन देणे, प्रकल्पांची योग्य अंमलबजावणी आणि जबाबदारी सुनिश्चित करते. कार्यक्रमांमाला प्राधान्य दिले जाईल आणि पुरेसा निधी मिळेल याची खात्री करण्यात राजकीय इच्छाशक्ती महत्त्वाची भूमिका बजावते. प्रभावी आर्थिक व्यवस्थापन हे सुनिश्चित करते की निधीचे योग्य वाटप केले जाईल, गळती आणि भ्रष्टाचार कमी होईल, ज्यामुळे कार्यक्रमाचे यश कमकुवत होऊ शकते. दारिद्र्य कमी करण्याच्या बाबतीत, मनरेगा थेट वेतन रोजगार प्रदान करून, असुरक्षित कुटुंबांसाठी एक विश्वासाहर्ष उत्पन्न स्रोत प्रदान करून योगदान देते. अप्रत्यक्षपणे, ते रस्ते, जलसंधारण आणि ग्रामीण गृहनिर्माण यासारख्या पायाभूत सुविधा प्रकल्पांद्वारे सामुदायिक मालमत्ता उभारणीला प्रोत्साहन देते, जे स्थानिक राहणीमान

वाढवते आणि दीर्घकालीन आर्थिक फायदे निर्माण करते. एकत्रितपणे, या यंत्रणा ग्रामीण लोकसंख्येच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यास मदत करतात, ज्यामुळे गरिबी हळूहळू कमी होते.

निष्कर्ष :

विविध राज्यांमधील मनरेगाच्या तुलनात्मक विश्लेषणातून ग्रामीण दारिद्र्य कमी करण्यावरील त्याच्या परिणामात लक्षणीय असमानता दिसून येते. तामिळनाडू आणि केरळसारख्या उच्च सहभाग दर असलेल्या राज्यांनी गरिबी, अधिक उत्पन्न निर्मिती आणि मजबूत पायाभूत सुविधा विकासात अधिक लक्षणीय घट दर्शविली. उलट, उत्तर प्रदेश आणि बिहारसारख्या राज्यांना पूर्ण अंमलबजावणीमध्ये आव्हानांचा सामना करावा लागला, ज्यामुळे कार्यक्रमाची प्रभावीता मर्यादित झाली. स्थिर रोजगार प्रदान करून, मौल्यवान सामुदायिक मालमत्ता निर्माण करून आणि राहणीमान सुधारून ग्रामीण दारिद्र्य कमी करण्यात मनरेगाची भूमिका महत्त्वाची आहे. तथापि, त्याचे यश स्थानिक प्रशासन, राजकीय वचनबद्धता आणि आर्थिक व्यवस्थापनावर अवलंबून आहे. शाश्वत आणि समावेशक वाढ सुनिश्चित करण्यासाठी अशा कार्यक्रमांची प्रभावी अंमलबजावणी आवश्यक आहे, जेणेकरून ते सर्वात दुर्लक्षित लोकसंख्येपर्यंत पोहोचतील आणि दीर्घकालीन ग्रामीण विकासात योगदान देतील.

संदर्भ :

अ.क्र.	लेखकाचे नाव	पुस्तकाचे नाव	प्रकाशन
1	चतुर्वेदी, विनायक	ग्रामीण विकास	प्रिझम बुक्स, रेवा, 2001
2	चौधरी, सी. एम	ग्रामीण विकास एक अभ्यास	सब लाइम पब्लिकेशन्स, रेवा, 1991
3	गोडबोले प्रगती	आत्मसन्मानाची पाउलवाट	लोकराज्य मासिक, माहिती जनसंपर्क संचालनालय, मुंबई, डिसेंबर 2007.
4	पवार सारिका	परिवर्तनाच्या पाऊलवाटा	उद्योजक मासिक, महाराष्ट्र उद्योजकता केंद्र प्रकाशन, औरंगाबाद.
5	पाटील वा. भा.	संशोधन पद्धती	प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव
6	www.narega.nic.in		
7	www.epw.in/review -rural-affairs/agriculture-and-livelihood		

आदिवासिंच्या शाश्वत विकासासाठी महाराष्ट्रात 5 व्या अनुसूचीची अंमलबजावणी आणि आव्हाने

संजय दौलत महाजन

संशोधक, तळोदा, जि. नंदुरबार. ४२५४१३ मोबा. ९५११६८३७१६

प्राचार्य. डॉ. राकेश पितांबर चौधरी

संशोधन मार्गदर्शक, लोकसेवक मधुकर चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय, जळगाव

गोष्टवारा

आदिवासी समूहांची निसर्गाधीष्टीत वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती असल्याने त्यांच्या संस्कृती व परंपरा यांचे जतन व संवर्धन करत त्यांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी आपल्या राज्यघटनेत विविध तरतुदी करण्यात आल्या आहेत त्यातील महत्वाची तरतूद म्हणजे ५ वी अनुसूची. या घोषित अनुसूचित आदिवासी क्षेत्रात त्यांचे प्रशासन व नियंत्रण हे त्यांच्या चालीरीती व संस्कृतीनुरूप असावे व त्यांना स्वशासनाचा अधिकार असावा या बाबतीत विशेष तरतुदी करण्यात आल्या आहेत देशात अश्या पद्धतीची आदिवासी क्षेत्र असणारी एकूण १० राज्ये आहेत एकूणच आदिवासी समूहांच्या विकासासाठी व त्यांचे सांस्कृतिक वेगळेपण जपण्यासाठी ही ५ वी अनुसूची व त्यातील तरतुदी यांचे महत्त्व आहे मात्र या अनुसूचीतील तरतुदी व प्रत्यक्ष अंमलबजावणी यात हवे तसे यश अद्याप आलेले नाही व स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षांनंतर ही आदिवासी समूहांच्या विकासाचा प्रश्न व त्यांचे सांस्कृतिक जतनाचा प्रश्न हा गंभीर आहे

5 व्या अनुसूचीत विशेषतः आदिवासी क्षेत्रातील लोकांच्या हक्कांचे संरक्षण, शोषणाच्या विरोधातील संरक्षण आणि न्याय प्रदान करण्याचा उद्देश आहे. हे कार्य शाश्वत विकासाच्या तीन मुख्य स्तंभांशी (आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय) संबंधीत आहे. म्हणूनच आदिवासी समूहांच्या शाश्वत विकासासाठी

- शांतता: (आदिवासी समुदायांमध्ये सामाजिक संघर्ष, शोषण आणि असमानतेमुळे अशांतता निर्माण होऊ शकते. 5 व्या अनुसूचीकडे त्यांना संरक्षण देऊन शांततेचा मार्ग निर्माण होऊ शकतो).
 - न्याय: (आदिवासी लोकांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांची योग्यरित्या अंमलबजावणी करणे, त्यांना न्याय देण्याची दिशा दर्शविते).
 - सुसंवाद: (आदिवासी समाजाच्या समस्यांवर योग्य संवाद साधून त्यांच्यासाठी विकासाचे मार्ग मोकळे करता येऊ शकतात, जे शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे.) निर्माण करणे गरजेचे आहे.
- या संदर्भात महाराष्ट्रातील अनुसूचित क्षेत्रात विशेषतः उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ कार्यक्षेत्रातील खान्देश प्रदेशातील जळगांव, धुळे व नंदुरबार जिल्ह्यातील घोषित अनुसूचित क्षेत्रात ५ व्या सूचीची अंमलबजावणी व त्यापुढील आव्हाने या संदर्भात हे अध्ययन केले आहे.

ब्रिजशब्द (Key Words) सूची – ५ वी अनुसूची, (5th schedule) अंमलबजावणी (implementation) आणि आव्हाने (challenges)

संशोधनाचा उद्देश – राज्यघटनेत सांस्कृतिक दृष्ट्या वेगळेपण असणाऱ्या आदिवासी समूहांच्या विकासासाठी व त्यांच्या पारंपारिक हक्कांसाठी ५ व्या अनुसूचीची तरतूद केलेली आहे. या अनुसूचीनुसार या आदिवासी समूहांचा विकास होतो आहे का नसल्यास या अनुसूचीतील तरतुदींची अंमलबजावणी कशी होते त्यात काय त्रुटी आहेत व कुठली आव्हाने आहेत यांचे अध्ययन करणे हा या संशोधन लेखाचा उद्देश आहे.

संशोधन पद्धती – हे अध्ययन करतांना दुय्यम साधनांचा उपयोग केला आहे ज्यात विषयाशी संबंधित प्रकाशित साहित्य आदिवासी विकास विभागाचे अहवाल, व आकडेवारी यानाचा उपयोग केला आहे तसेच या क्षेत्रात आदिवासी समूहांच्या विविध समस्या हाताळतांना मी केलेल्या २० वर्षांचा अनुभव व निरीक्षणे यांचा ही उपयोग केला आहे.

प्रस्तावना- भारतात आदिवासी समूह हा प्राचीन कालापासून वास्तव्यास आहे. येथील नैसर्गिक संसाधनांवर त्यांचा पारंपारिक हक्क आहेत. इतर समाजापेक्षा वेगळी असणारी संस्कृती, वेगळी बोलीभाषा, स्वतंत्र चालीरीती व परंपरा यामुळे देश स्वतंत्र झाला तेव्हा त्यांना त्यांचे पारंपारिक हक्क मिळावेत व त्यांचे सांस्कृतिक वेगळेपण जपत त्यांचा विकास साध्य व्हावा म्हणून भारतीय राज्यघटनेत त्यांच्या साठी त्यांची स्वायत्तता जपणारी ५ वी व ६ वी अनुसूची जोडण्यात आली आहे. तसेच त्यांच्या साठी विशेष तरतुदी घटनेत करण्यात आल्या आहेत. आपल्या महाराष्ट्रातील

आदिवासी क्षेत्रासाठी ५ वी अनुसूची लागू करण्यात आली आहे. या अनुसूची नुसार राज्यात आदिवासी समूहांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी विविध धोरणे, कायदे व योजना करण्यात आल्या आहेत मात्र स्वातंत्र्याला ७६ वर्षे उलटून गेलीत तरीही राज्यातील आदिवासी समूहांना विकासाचा प्रश्न गंभीर आहे.

या अध्ययनासाठी कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या कार्यक्षेत्रातील जळगांव , धुळे, व नंदुरबार जिल्ह्यातील ५ वी अनुसूची लागू असलेले घोषित अनुसूची क्षेत्र संशोष्ण क्षेत्र म्हणून निवडले आहे या क्षेत्रात असणारे आदिवासी समूह आजही मागासलेले व दारिद्र्य रेषेखालील समूह म्हणून ओळखले जातात केंद्रीय नीती आयोगाने २०२४ चा जो अहवाल प्रकाशित केला आहे त्यात राज्यातील सर्वात गरीब जिल्ह्यांमध्ये या तिन्ही जिल्ह्यांचा समावेश आहे. आयोगाच्या अहवालानुसार महाराष्ट्रातील सर्वात गरीब असणाऱ्या प्रथम १० जिल्ह्यात सर्वात गरीब असणारा जिल्हा हा नंदुरबार आहे तर दोन नंबरचा जिल्हा धुळे हा आहे आणि जळगांव जिल्हा हा ७व्या क्रमांकावर आहे. या जिल्ह्यांच्या गरीबीचे प्रमाण हे पुढीलप्रमाणे

अ.क्र.	जिल्हा	गरीबीचे प्रमाण	नीती आयोगा नुसार इतर जिल्ह्यांच्या तुलनेत गरिबीचा क्रमांक
१	नंदुरबार	३३.१७ %	१
२	धुळे	२१.४४ %	२
३	जळगांव	१३.३९ %	७

या तिन्ही जिल्ह्यातील दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबे ही प्रामुख्याने आदिवासी आहेत या धक्कादायक आकडेवारी नुसार या तीही जिल्ह्यातील अनुसूचित क्षेत्रात ५ वी अनुसूची लागू असूनही गरिबीची ही परिस्थिती बगितली तर ५ व्या अनुसूचीतील विविध तरतुदीनुसार विविध योजना, आदिवासी समूहांसाठी त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात राज्याच्या वार्षिक बजेट मध्ये केलेली निधीची तरतूद असूनही जर पहिल्या १० गरीब जिल्ह्यांमध्ये या तिन्ही जिल्ह्यांचा समावेश होत असेल तर ५ व्या अनुसूचीतील तरतुदींच्या अंमलबजावणीत तफावत असल्याचे लक्षात येते म्हणून या विषयाच्या बाबतीत गांभीर्याने लक्ष घालणे गरजेचे आहे.

५ वी अनुसूची व तरतुदी –

भारतीय राज्यघटनेनुसार अनुच्छेद २४४ (१) अन्वये ही सूची आसाम मेघालय त्रिपुरा, मिझोराम या राज्यांव्यातिरिक्त इतर कोणत्याही राज्यातील घोषित अनुसूचित क्षेत्रे यांना लागू असेल. हे अनुसूचित क्षेत्र घोषित करण्याचा अधिकार हा राष्ट्रपतींना त्या राज्यातील राज्यपालासोबत सल्लामसलत करून करता येतो.

या अनुसूचित पुढील मुद्द्यांवर तरतुदी केल्या आहेत

- ☐ आदिवासी जमिनीचे संरक्षण
- ☐ स्व-शासनाचा प्रचार
- ☐ आदिवासी संस्कृती आणि परंपरांचे रक्षण
- ☐ विकासासाठी विशेष तरतुदी
- ☐ शोषणाविरुद्ध कायदेशीर संरक्षण

एकंदरीत, पाचवी अनुसूची आदिवासी समुदायांना सशक्त करण्यात, त्यांची संस्कृती जतन करण्यासाठी, त्यांचा शाश्वत विकास सुनिश्चित करण्यासाठी आणि बाह्य दबाव आणि शोषणापासून त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

निवडलेल्या कार्यक्षेत्रातील ५ व्या अनुसूचीच्या अंमलबजावणीची व आदिवासी समूहांची परिस्थिती- या अध्ययनासाठी कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या कार्यक्षेत्रातील जळगांव, नंदुरबार व धुळे या तीन जिल्ह्यात अनुसूचित क्षेत्रे जी ५ व्या अनुसूचीनुसार घोषित करण्यात आली आहेत त्यांची निवड केलेली आहे

अ.क्र.	जिल्हा	पूर्ण घोषित तालुके क्षेत्र	काही भाग घोषित असणारे तालुके	TSP अंतर्गत स्थापन केलेली प्रकल्प कार्यालय (ITDP)
१	जळगांव		१. चोपडा २. यावल ३. रावेर	यावल
२	धुळे		१. साक्री २. शिरपूर	धुळे
३	नंदुरबार	१. नवापुर २. तळोदा ३. अक्कलकुवा ४. अक्राणी	१. नंदुरबार २. शहादा	नंदुरबार तळोदा

५ व्या अनुसूचीच्या अंमलबजावणी साठी चे प्रशासन व यंत्रणा –

आदिवासींच्या वैशिष्ट्यपूर्ण सांस्कृतिक वेगळेपणलक्षात घेता व त्यांचे पारंपारिक हक्कांचे संरक्षण व्हावे म्हणून आदिवासी समूहांच्या विकासासाठी व एकूण त्यांच्याशी संबंधित प्रशासन यंत्रणेसंदर्भात स्वतंत्र भूमिका स्वीकारली गेली व राज्यघटनेत तश्या तरतुदी करण्यात आल्यात राष्ट्रपतींनी घोषित केलेल्या अनुसूचित क्षेत्रात ५ व्या अनुसूचीनुसार अंमलबजावणी करता यावी म्हणून दोन महत्वाच्या तरतुदी नमूद केलेल्या आहेत त्यात

१) राज्यपालांना आदिवासींच्या संदर्भात निर्णय घेण्या साठी विशेष हक्क देण्यात आले आहेत त्या नुसार ते आदिवासींच्या हितांचे संरक्षण करू शकतात व आदेश देवू शकतात.

२) केंद्रीय व राज्यपातळीवर आदिवासी सलाहकार कौन्सिल(Tribes Advisory Council)

या दोन्ही यंत्रणांमार्फत अनुसूचित क्षेत्रात आदिवासींच्या हितांचे संरक्षण व्हावे त्यांचा विकास करतांना त्यांच्या संस्कृतीचे जतन व्हावे या साठी विविध धोरणे व कायदे बनविण्यासाठी उपयोग होतो.

विशेष बहुउद्देशीय आदिम विकास खंड (Special Multi- Purpose Tribal Block)

प्रत्यक्ष अंमलबजावणी साठी पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत सामुहिक विकास (community development) कार्यक्रमाची देशभरात सुरवात झाली व त्या साठी विकास खंड (Development block) हे युनिट तयार करण्यात आले व तसे विकास खंड देशभरात निर्माण करण्यात आले व अनुसूचित क्षेत्रा साठी विशेष बहुउद्देशीय आदिम विकास खंड (Special Multi- Purpose Tribal Block) तयार केले गेलेत. १९५७ मध्ये जेव्हा हे विशेष खंड तयार केले गेलेत तेव्हा महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झालेली नव्हती. तेव्हाच्या मुंबई राज्यात असे आदिवासी क्षेत्रासाठी ७ विकास खंड तयार केले गेलेत व महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मिती नंतर त्यांची संख्या ४० पर्यंत वाढविण्यात आली.

आदिवासी उपयोजना (Tribal Sub Plan)-

मात्र पुढे महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मिती नंतर पाचव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात १९७२ साली शिलू आओ समितीच्या शिफारसीनुसार आदिवासी समूहांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात अर्थसंकल्पात निधीची तरतूद करण्यात यावी असे ठरवण्यात आले व देशात आणि राज्यात आदिवासी उपयोजना (Tribal Sub Plan) सुरवात करण्यात

आली. ही आदिवासी उपयोजना क्षेत्रविकासाच्या संकल्पनेवर आधारित आहे ज्याचा आधार हा ५ व्या अनुसूचीनुसार घोषित क्षेत्र हा होता महाराष्ट्रात आदिवासी क्षेत्राचे विभाजन तीन प्रकारे केले गेले

- १) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प (ITDP)- ज्या गावांमध्ये ५० % हून अधिक लोकसंख्या आहे अशी गावे यात समाविष्ट होतात. महाराष्ट्रात असे २४ प्रकल्प आहेत
- २) सुधारित क्षेत्र विकास खंड (Modified Area Development Approach- MADA) प्रकल्पक्षेत्रा शेजारील १० हजार वस्तीच्या ५० % आदिवासी लोकसंख्येची गावे यात समाविष्ट आहेत राज्यात असे ४३ खंड आहेत
- ३) सुधारित लघुक्षेत्र विकास खंड (Mini-MADA) प्रकल्पक्षेत्रा शेजारील २-३ गावांमिळून ५० % आदिवासी लोकसंख्येची गावे यात समाविष्ट आहेत राज्यात असे २४ खंड आहेत

आदिवासी विकास विभाग –

१९८३ पासून राज्यात आदिवासी विकास विभाग स्थापन करण्यात आला. याचे मुख्यालय नासिक असून राज्यातील २० जिल्हे त्यात समाविष्ट केले आहेत. व आदिवासी विकास प्रकल्प हे त्यांच्या अंतर्गत ठेवण्यात आले आहेत.

महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ –

हे महामंडळ १९७२ मध्ये स्थापित झाले आदिवासिना पतपुरवठा, एकात्मिक धान्य खरेदी, वनउपज खरेदी व खावटी कर्ज योजना या महामान्दालाकडून राबविण्यात येत असत परंतु आता आदिवासी विकास विभाग व केंद्राच्या विविध योजनांमध्ये त्यांचे एकीकरण करण्यात आले आहे.

शबरी आदिवासी वित्त व विकास महामंडळ मर्यादित नासिक – या महामंडळातर्फे सुशिक्षित बेरोजगार , आर्थिक दुर्बल घातक यांना विविध कर्ज योजना राबविण्यात येतात

पेसा कायदा १९९६ (Panchayat Extension to Scheduled Areas Act 1996) - पाचव्या अनुसूचीतील तरतुदी व एकूणच आदिवासींच्या हक्कांचे संरक्षण व्हावे या साठी आदिवासींना त्यांच्या स्वशासनाचा अधिकार मिळावा म्हणून हा महत्वाचा कायदा १९९६ साली लागू केला गेला ५ व्या अनुसूची नुसार घोषित अनुसूचित क्षेत्रात हा कायदा लागू होतो

या कायद्या मुळे आदिवासी क्षेत्रात त्यांच्या विकास योजनांचा प्राधान्यक्रम ठरवणे ग्रामसभेच्या मान्यतेने गाव विकास कृती आराखडा निश्चित करणे आदिवासी चालीरीती व परंपरा यांचे जतन करणे, आदिवासींच्या जमिनीचे हस्तांतरण सावकारी शोषण या विरुद्ध निर्बंध आणणे गावातील जीवविविधता, नैसर्गिक संसाधनांचा समुचित वापर त्यांचे संवर्धन व संरक्षण करणे आदी स्वशासनाचे अधिकार या क्षेत्रातील ग्रामपंचायती व ग्रामसभेच्या माध्यमातून आदिवासी समूहांना प्राप्त झाले आहेत.

वन हक्क कायदा २००६ - आदिवासींच्या नैसर्गिक संसाधनांवरील हक्कांचा लढा हा प्रदीर्घ कालापासून सुरू आहे पिढ्यान्पिढ्या कसलेल्या शेत जमिनी, वसाहती, वहिवाट, जंगलातील वन उपज व गौण उत्पादनांवरील अधिकार हे वन विभागाद्वारे हिरावून घेत आदिवासींना जंगलात अतिक्रमणधारक ठरवून त्यांच्यावर दहशत व अत्याचार केले जात होते त्याविरुद्ध केलेल्या संघर्षातून अखेर केंद्र सरकारने आदिवासींना त्यांच्या वनांवरील अधिकार न देवून त्यांच्यावर ऐतिहासिक अन्याय करण्यात आला आहे तो दूर करण्यासाठी आम्ही हा वन हक्क कायदा संसदेत पारित करित आहोत अशी कबुली दिली होती व हा कायदा लागू करण्यात आला या कायद्याने

- १) २००५ पूर्वी जो शेतजमीन कसत होता त्याला त्याच्या शेतजमिनीचे वैयक्तिक हक्क देण्यात येवून त्याच्या नावे ती शेत जमीन करण्यात येईल.
- २) जंगलात असणाऱ्या गावाला त्याच्या सभोवताली त्याच्या शिवारात असणाऱ्या वनांचा सामुहिक हक्क देण्यात येईल व ग्रामसभेच्या मार्फत या वनांचे व्यवस्थापन व संवर्धन करण्याचा ही अधिकार दिला जाईल.
- ३) गावाला आवश्यक पायाभूत सुविधा व गावठाणा साठी ३ हेक्टर पर्यंत ची जंगल जमीन ही गावाला देता येईल या पद्धतीचे अधिकार बहाल करण्यात आलेत व २००८ पासून या कायद्याची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

आदिवासींच्या विकास व हक्क संरक्षणासाठी असलेल्या प्रशासकीय यंत्रणा व धोरणांचे अपयश – निष्कर्ष –

१) एकूणच घटनेत नमूद ५ वी अनुसूची व तिच्यातील तरतुदी बघितल्यात व त्या साठी आजपर्यंत शासनाने जी धोरणे तयार केलीत जे कायदे केलेत तसेच भक्कम अशी स्वतंत्र प्रशासकीय यंत्रणा उभारली असली तरी प्रत्यक्षात अनुसूचित क्षेत्रातील आदिवासी समूहांचे प्रश्न तसेच आहेत त्यांच्या एकूणच शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक विकासाचा प्रश्न अजूनही सुटलेला नाही अन्यथा स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षांनंतर ही राज्यातील सर्वात गरीब असणारे जिल्हे हे आदिवासी क्षेत्रातलेच आढळले नसते.

२) क्षेत्र आधारित सामुहिक विकासाची संकल्पना घेवून व आदिवासी समूहांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात अर्थसंकल्पात स्वतंत्र निधीची तरतूद करून लाखो रुपयाचा खर्च दर वर्षी होऊनही विकास साध्य झालेला नाही बाह्य समाजाचे आक्रमण व शोषणाला बळी पडून त्यांच्या संस्कृती रक्षणाचा व त्यांच्या नैसर्गिक संसाधनावरील हक्कांचा प्रश्न आजही तीव्र बनलेला आहे.

३) आदिवासी विकासाच्या मागील २०२२-२३ व २३-२४ या दोन वर्षांचा अहवाल जर तपासाला तर या अनुसूचित क्षेत्रात त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात मंजूर केलेला निधी व प्रत्यक्षात झालेला खर्च यात बरीच तफावत आढळते.

४) अनुसूचित जमातीन संदर्भात त्यांच्या हिताच्या रक्षणासाठी व विकास विषयक शिफारस करण्यासाठी राज्यपालांना दिलेले अधिकार हे प्रत्यक्षात नाममात्र आहेत कारण या संदर्भात नियुक्त केल्या जाणाऱ्या आदिवासी सल्लागार कौन्सिल मध्ये सर्व आदिवासी सदस्य अपेक्षित असतांना या राज्यपालांवर या समितीचे अध्यक्षपद हे मुख्यमंत्री यांच्या कडे आहे. तसेच या कौन्सिलच्या बैठका नियमित होत नाहीत तसेच राज्यपालांनी दर वर्षी राज्यातील अनुसूचित क्षेत्रातील परिस्थितीचा अहवाल हा सादर केलाच पाहिजे असे बंधन पाळले जात नाही. एकूणच या बाबतीत उदासीनता आढळते.

अंमलबजावणीतील आव्हाने –

१) ५ व्या अनुसूचीतील तरतुदींची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करण्यासाठी योजना व कायदे असलेत तरी त्या साठीची इच्छाशक्ती असणारा प्रशासकीय वर्ग व कर्मचारी तयार झालेले आढळत नाहीत या क्षेत्रात नियुक्ती म्हणजे प्रशासकीय कारवाई अथवा शिक्षा समजली जाते.

२) जागतिकीकरणामुळे स्वीकारलेले उदारीकरण व खाजगीकरण यामुळे देशातील कल्याणकारी योजनांवर मर्यादा टाकण्यात आल्या आहेत.

३) एकीकडे पेसा व वनहक्क कायदा यातून आदिवासींना त्यांचे हक्क देण्याबाबतीतील तरतुदी करायच्या त्यांच्या नैसर्गिक संसाधनावरील हक्कांना मान्यता द्यायची मात्र त्याच वेळी सार्वजनिक हितासाठीच्या प्रकल्पांच्या नावाखाली त्यांचे विस्थापन करायचे. या सारखे परस्परविरोधी धोरणामुळे आदिवासींची संस्कृती व त्यांचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे

४) आदिवासी क्षेत्रातील दुर्गमता, त्यांची पायाभूत सुविधांची कमतरता यामुळे आजही या क्षेत्रात शिक्षण, आरोग्य, रोजगार या सारख्या सुविधा पोहचवणे अवघड ठरते.

५) आदिवासींच्या उपजीविकेची साधने ही बहुतांश निसर्गाधीष्टीत असल्याने बदलत्या हवामानात ती धोक्यात आली आहेत त्यामुळे मुख्य प्रवाहातील उपजीविकेची साधने त्यांच्या पर्यंत पोहचविणे गरजेचे असले तरी त्या बाबतीत ठोस धोरणे कि ज्यातून त्यांच्या संस्कृती व परंपरांना धक्का पोहचणार नाहीत या बाबतीत शासन उदासीन आहे. वरील सर्व परिस्थितीचा विचार करता आदिवासी समूहांसाठी त्यांचे वेगळेपण व आदिम संस्कृती लक्षात घेवून त्यांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणतांना त्यांच्या परंपरा व संस्कृतीचे रक्षण झाले पाहिजे त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण झाले

पाहिजे या बाबतीत राज्यघटनेत विशेष तरतूद म्हणून केलेल्या ५ व्या अनुसूचीतील तरतुदी त्यांच्या अंमलबजावणीत तृटी असल्याने साध्य झालेल्या नाहीत.

उपाय योजना –

"महाराष्ट्रात 5 व्या अनुसूचीची अंमलबजावणी आणि आव्हाने" या विषयावर काही उपाय सुचवले जाऊ शकतात, जे आदिवासी समुदायाच्या हक्कांचे संरक्षण करणारे आणि शाश्वत विकासासाठी उपयुक्त ठरू शकतात:

1. ५ व्या अनुसूचीतील तरतुदींची प्रभावी अंमलबजावणी

5 व्या अनुसूचीनुसार आदिवासी लोकांच्या हक्कांची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होणे आवश्यक आहे. आदिवासींच्या भूमी आणि संसाधनांवर अन्याय होणार नाही व त्यांच्या संस्कृतीचा न्हास होणार नाही हा दृष्टीकोन शासकीय कर्मचारी व संबंधित शासकीय यंत्रणांमध्ये रुजवण्यासाठी सातत्याने प्रशिक्षण झाले पाहिजे .

- कायदेशीर उपाययोजना: आदिवासी समुदायाच्या हक्कांची गळती होण्याची शक्यता कमी करण्यासाठी संविधानिक आणि कायदेशीर अधिकारांची स्पष्ट अंमलबजावणी झाली पाहिजे.

2. आदिवासी समुदायाचा अधिकारांची जागरूकता

- सामाजिक आणि कायदेशीर शिक्षण: आदिवासी समुदायांना 5 व्या अनुसूचीनुसार त्यांचे हक्क आणि शासकीय धोरणांची माहिती देणारे शिबिरे आणि कार्यशाळा आयोजित करणे गरजेचे आहे. यामुळे त्यांना न्याय मिळवण्यासाठी आवाज उठवता येईल.

- ग्रामसभा आणि गांवबैठकां द्वारे संवाद : आदिवासी लोकांच्या हक्कांबाबत सरकारच्या धोरणावर चर्चा करण्यासाठी स्थानिक स्तरावर जास्त संवाद साधावा लागेल.

4. शासनाचा अधिक समन्वय आणि योजनांची साधी अंमलबजावणी

- केंद्रीय आणि राज्य सरकारांचा समन्वय: केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार यांनी एकत्र येऊन आदिवासी विकासाची एकात्मिक योजना तयार करावी. यामध्ये आदिवासींच्या हक्कांचे संरक्षण, आरोग्य आणि शिक्षणाच्या सुविधा, आणि रोजगाराच्या संधी यांचा समावेश करावा.

- विकास योजनांमध्ये स्थानीय शासकीय अधिकारी आणि आदिवासी समाजातील लोकप्रतिनिधींचा सहभाग: आदिवासी लोकांच्या समस्यांसाठी स्थानिक शासकीय अधिकारी आणि आदिवासी समाजातील प्रतिनिधींच्या सहकार्याने अधिक सुसंगत धोरण बनवता येईल.

5. पर्यावरणीय आणि पारंपारिक ज्ञानाचा आदर

- पारंपारिक ज्ञानाचे संरक्षण: आदिवासींच्या पारंपारिक जीवनशैलीचे आणि पर्यावरणीय संरक्षणाचे महत्व समजून त्यांचे स्थानिकज्ञान आणि पद्धती एकत्र करून शाश्वत विकासाच्या प्रक्रियेत त्यांचा वापर करता येईल.

- पर्यावरणीय न्याय: आदिवासी समुदायांसाठी पर्यावरणीय न्याय सुनिश्चित करण्यासाठी नैसर्गिक संसाधनांच्या वापराचे नियम लोकांच्या सहभागातून बनवले गेले पाहिजेत

6. सामाजिक आणि आर्थिक समावेश

- आर्थिक सहाय्य: आदिवासी समुदायांसाठी विशेष आर्थिक योजना तयार करून त्या माध्यमातून त्यांना स्वावलंबी बनवणाऱ्या योजना राबविल्या गेल्या पाहिजेत

- रोजगार आणि कौशल्य विकास: आदिवासी लोकांना रोजगार मिळवण्यासाठी विविध कौशल्य विकास कार्यक्रम राबविणे गरजेचे आहे तसेच आणि त्यांना बाजारपेठेतील संधी उपलब्ध करून देणे ही गरजेचे आहे..

8. संविधानिक संरक्षण आणि धोरणे

- संविधानिक संरक्षण: 5 व्या अनुसूचीनुसार आदिवासी समुदायांच्या अधिकारांचे अधिक प्रभावीपणे संरक्षण करण्यासाठी संविधानिक सुधारणा कराव्यात.

- समान हक्कांची ग्वाही: आदिवासी समाजाच्या उन्नतीसाठी समान हक्कांची ग्वाही देऊन, त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात समान संधी देण्याची प्रक्रिया अधिक सक्रिय केली पाहिजे.

संदर्भ

- देवगांवकर, डॉ. एस. जी. "आदिवासी विकास प्रशासन." साईनाथ प्रकाशन, २०११.
- नारकर, अमित. "महाराष्ट्रातील आदिवासी उपयोजना भाग १". नॅशनल सेंटर फॉर अँडव्होकेसी स्टडीज, पुणे, २०१२.
- मेश्राम, डॉ. सिद्धार्थ एस. "आदिवासी विकासाच्या योजना व आदिवासींच्या समस्या 2018." IJCRT / Volume 6, Issue 1, March 2018.
- मोरे, डॉ. आर. व्ही. "भारतातील आदिवासींच्या प्रमुख समस्या." Scholarly Research Journal For Interdisciplinary Studies, June 2021.
- मोरे, प्रा. डॉ. टी. ए. "आदिवासींचे आर्थिक व सामाजिक प्रश्न." EIJR, March-April 2018.
- बच्छाव, कल्याणी दिलीप. घोडके, डॉ. शरद. "महाराष्ट्रातील आदिवासी समुदायाच्या समस्या." Review Of Research/ Volume 7, Issue 6, March 2016
- थोरात, दत्तात्रय शिवाजी. "आदिवासी समाजाच्या समस्या व उपाययोजना (सामाजिक, सांस्कृतिक, आरोग्य व शिक्षण)." Review Of Research/ Volume 8, Issue 1, October 2018
- कार्यक्रम अंदाज पत्रक २०२१-२२. आदिवासी विकास विभाग.
- कार्यक्रम अंदाज पत्रक २०२२-२३. आदिवासी विकास विभाग

समाजकार्यकर्त्यांच्या माध्यमातून सामाजिक न्यायाची अंमलबजावणी व शाश्वत विकास

वंदना रामदास कोचुरे

संशोधक

प्रा. डॉ. योगेश प्रल्हाद महाजन

संशोधन मार्गदर्शक, सहयोगी प्राध्यापक, लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य

प्रस्तावना :

सामाजिक न्याय आणि शाश्वत विकास या दोन संकल्पना परस्परपूरक आहेत. सामाजिक न्याय म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीस समान संधी आणि हक्क मिळावेत यासाठी कार्य करणे (रॉल्स, 1971). यामध्ये सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय समतेसाठी प्रयत्न करणे महत्वाचे ठरते. दुसरीकडे, शाश्वत विकास म्हणजे पर्यावरणीय, आर्थिक आणि सामाजिक घटकांचा समतोल राखून प्रगती साधणे (संयुक्त राष्ट्रसंघ, 2015). जर समाजातील प्रत्येक घटकाला समान संधी आणि संसाधने मिळाली, तरच शाश्वत विकास साध्य होऊ शकतो.

सामाजिक न्याय आणि शाश्वत विकासाचा परस्परसंबंध : सामाजिक न्यायाची अंमलबजावणी न झाल्यास शाश्वत विकास अडचणीत येतो. उदाहरणार्थ, गरीब आणि वंचित गटांना मूलभूत सेवा जसे की शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि रोजगाराच्या संधी मिळाल्या नाहीत, तर विकासाचा वेग संथ राहतो (सेन, 1999). त्यामुळे सामाजिक न्यायाची अंमलबजावणी ही शाश्वत विकासासाठी एक महत्वाची पूर्वअट ठरते. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या शाश्वत विकास उद्दिष्टांपैकी (SDGs) 1, 5, 10 आणि 16 हे उद्दिष्टे विशेषतः सामाजिक न्यायाशी संबंधित आहेत (संयुक्त राष्ट्रसंघ, 2015).

समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका : समाजकार्यकर्ते हे समाजातील वंचित आणि दुर्लक्षित घटकांसाठी कार्य करतात. त्यांचे कार्य क्षेत्र हे केवळ व्यक्तिगत मदतीपुरते मर्यादित नसून, व्यापक सामाजिक आणि धोरणात्मक परिवर्तनासाठीही ते कार्यरत असतात (रीश, 2017). ते समाजातील असमानता, अन्याय, आणि भेदभाव दूर करण्यासाठी विविध मार्गांचा अवलंब करतात. त्यामध्ये लोकसहभाग वाढवणे, धोरणात्मक बदल सुचवणे, आणि सामाजिक समस्यांविषयी जनजागृती करणे या बाबी महत्वाच्या ठरतात (पेन, 2014). उदाहरणार्थ, भारतात महिला व बालकल्याण क्षेत्रात कार्य करणारे समाजकार्यकर्ते स्त्रियांच्या आर्थिक स्वावलंबनासाठी स्वयं-सहायता गट स्थापन करतात. हे गट महिलांच्या आर्थिक सबलीकरणासोबतच सामाजिक न्याय आणि समानतेच्या संकल्पनेला गती देतात (कबीअर, 2005). तसेच, समाजकार्यकर्ते शिक्षणाचा प्रसार करून वंचित गटांना समान संधी उपलब्ध करून देतात, ज्यामुळे शाश्वत विकासाला चालना मिळते (मिडग्ली, 2014).

भारताच्या संदर्भात सामाजिक न्याय आणि समाजकार्य : भारतातील संविधानानेही सामाजिक न्यायाला महत्त्व दिले आहे (भारताचे संविधान, 1950). अनुच्छेद 38 आणि 39 नुसार, राज्याने सामाजिक आणि आर्थिक विषमता दूर करून समानता प्रस्थापित करावी. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, आणि इतर मागासवर्गीय गटांच्या कल्याणासाठी विविध कायदे आणि योजना राबवण्यात आल्या आहेत (भारत सरकार, 2021). या योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते.

समाजकार्य आणि धोरणनिर्मितीतील सहभाग : समाजकार्यकर्ते केवळ सामाजिक न्यायासाठीच नाही, तर धोरणनिर्मितीमध्येही योगदान देतात. उदाहरणार्थ, वनहक्क कायद्याच्या (Forest Rights Act, 2006) अंमलबजावणीत समाजकार्यकर्त्यांनी आदिवासींना त्यांचे हक्क मिळवून देण्यासाठी मोठे योगदान दिले (स्प्रिंगेट-बॅगिन्सकी आणि ब्लेकी, 2007). अशा प्रकारे, सामाजिक न्यायाच्या उद्दिष्टांची अंमलबजावणी करताना समाजकार्यकर्त्यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावलेली आहे.

सामाजिक न्याय आणि शाश्वत विकास या परस्परावलंबी संकल्पना आहेत. समाजकार्यकर्त्यांच्या माध्यमातून सामाजिक न्यायाच्या अंमलबजावणीला वेग मिळतो आणि त्यामुळे शाश्वत विकासाला चालना मिळते. समाजकार्यकर्ते वंचित आणि दुर्लक्षित समुदायांसाठी कार्य करून त्यांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचे कार्य करतात. त्यांचे योगदान वैयक्तिक मदतीपासून धोरणनिर्मितीपर्यंत व्यापक स्वरूपाचे आहे. म्हणूनच, सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी आणि शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी समाजकार्यकर्त्यांच्या कार्याची अधिकाधिक आवश्यकता आहे.

मुख्य शब्द :

समाजकार्यकर्ता, सामाजिक न्याय, शाश्वत विकास, विषमता, समाजसुधारणा, सामाजिक समता, मानवी हक्क, सक्षमीकरण, नीतीनिर्मिती, समाजपरिवर्तन

शोधनिबंधाचे उद्देश :

1. समाजकार्यकर्त्यांच्या माध्यमातून सामाजिक न्यायाची अंमलबजावणी कशी केली जाते याचा अभ्यास करणे.
2. समाजकार्यकर्त्यांच्या शाश्वत विकासातील भूमिकेचे विश्लेषण करणे आणि त्यांचे योगदान स्पष्ट करणे.

शोधनिबंधाचे गृहितके :

1. समाजकार्यकर्ते सामाजिक न्यायाच्या अंमलबजावणीसाठी प्रभावी भूमिका बजावतात आणि धोरणात्मक पातळीवर त्यांचा मोठा सहभाग असतो.
2. समाजकार्यकर्त्यांचे योगदान शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांमध्ये महत्त्वपूर्ण असून, त्यांच्या कार्याने विषमता आणि अन्याय कमी करण्यास मदत होते.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तूत शोधनिबंधासाठी द्वितीयक माहितीच्या आधारे संशोधन करण्यात आले आहे. सामाजिक न्याय, समाजकार्य आणि शाश्वत विकास यासारख्या संकल्पनांचा सखोल अभ्यास करण्यासाठी आधीच प्रकाशित झालेले संशोधन लेख, शासकीय अहवाल, धोरणात्मक दस्तऐवज, पुस्तके आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे अहवाल यांचा संदर्भ घेतला आहे.

विषय विवेचन :

समाजकार्यकर्त्यांची सामाजिक न्याय आणि शाश्वत विकासातील भूमिका :

१. सामाजिक न्याय आणि समाजकार्यकर्त्यांचे योगदान: सामाजिक न्याय म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी उपलब्ध करून देणे, भेदभाव नष्ट करणे आणि न्यायाच्या संकल्पनेला मूर्त रूप देणे. हा केवळ तात्त्विक विचार नसून तो समाजाच्या प्रगतीसाठी अत्यावश्यक आहे. मात्र, प्रत्यक्षात समाजात जात, लिंग, आर्थिक स्थिती आणि शैक्षणिक स्तर यानुसार असमानता दिसून येते. गरीब, मागासवर्गीय, महिला, आदिवासी आणि दिव्यांग व्यक्तींना अनेक क्षेत्रांत समान संधी मिळत नाहीत. अशा परिस्थितीत समाजकार्यकर्ते मध्यस्थाची भूमिका बजावतात.

समाजकार्यकर्ते विविध पातळ्यांवर कार्य करतात. ते थेट वंचित गटांसोबत संवाद साधतात, त्यांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून देतात आणि त्यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी प्रयत्नशील राहतात. उदाहरणार्थ, जातीय अन्यायाच्या घटनांमध्ये ते न्यायव्यवस्थेसमोर आवाज उठवतात, महिलांच्या हक्कांसाठी कायदेशीर मदत पुरवतात, तसेच गरीब आणि गरजूंसाठी सामाजिक योजना प्रभावीपणे लागू करण्याचे काम करतात.

समाजकार्यकर्त्यांचे कार्य केवळ व्यक्तिशः मदतीपुरते मर्यादित नसून ते संपूर्ण समाजाच्या बदलासाठी झटत असतात. सामाजिक सुधारणांसाठी ते जनजागृती मोहिमा राबवतात, विविध सामाजिक प्रश्नांवर आंदोलन करतात, तसेच शासनाने आखलेल्या धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी होते की नाही याकडे लक्ष ठेवतात. उदा. महात्मा फुले जनआरोग्य योजना, राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा योजना, रोजगार हमी योजना यांसारख्या योजना समाजातील दुर्बल घटकांपर्यंत पोहोचल्या पाहिजेत, यासाठी समाजकार्यकर्ते महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

२. समाजकार्यकर्त्याची भूमिका आणि कार्यपद्धती: समाजकार्यकर्त्याचे कार्य अनेक पातळ्यांवर विभागले जाऊ शकते. ते वैयक्तिक, सामूहिक आणि धोरणात्मक स्तरांवर सामाजिक न्यायासाठी प्रयत्नशील असतात.

अ) वैयक्तिक पातळीवर योगदान: समाजातील वंचित व्यक्तींना त्यांच्या समस्यांवर उपाय सुचवणे, कायदेशीर मदत देणे, मानसिक आधार पुरवणे आणि त्यांचे सक्षमीकरण करणे हे समाजकार्यकर्त्याचे मुख्य उद्दिष्ट असते. उदाहरणार्थ, गावांमध्ये महिलांना कौशल्यविकास प्रशिक्षण देऊन त्यांना स्वयंरोजगारासाठी सक्षम करणे, बेरोजगार तरुणांना सरकारी योजनांविषयी माहिती देणे आणि त्यांना योग्य मार्गदर्शन करणे ही कार्यपद्धती समाजकार्यकर्त्यांच्या भूमिकेला स्पष्ट करते.

ब) सामुदायिक पातळीवर योगदान: समाजकार्यकर्ते स्थानिक पातळीवर समाजातील विविध गटांना एकत्र आणून त्यांच्यात संविधानिक मूल्यांवर आधारित सामाजिक समतेची भावना निर्माण करतात. उदाहरणार्थ, स्वच्छ भारत अभियान अंतर्गत गावोगावी लोकांना स्वच्छतेच्या सवयी लावण्याचा प्रयत्न, महिला बचत गट स्थापन करून त्यांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनविणे, शेतकऱ्यांना आधुनिक तंत्रज्ञान आणि सरकारी योजनांची माहिती देणे हे काम समाजकार्यकर्त्यांच्या माध्यमातून शक्य होते (Patil, 2019).

क) धोरणात्मक आणि कायदेशीर पातळीवर योगदान : समाजकार्यकर्ते केवळ सेवा पुरवण्याचे कार्य करत नाहीत, तर शासनाच्या धोरणांवर प्रभाव टाकण्यासाठी, सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी आणि न्यायसंस्थेत वंचित गटांचा आवाज पोहोचवण्यासाठी प्रयत्नशील राहतात. उदाहरणार्थ, बालकामगार उन्मूलन, स्त्री-भ्रूणहत्या प्रतिबंधक कायद्याची अंमलबजावणी, अनाथ मुलांसाठी असलेल्या योजना प्रभावीपणे लागू करणे यासाठी ते कार्यरत राहतात.

३. शाश्वत विकास आणि समाजकार्यकर्त्याची भूमिका: शाश्वत विकास म्हणजे समाजाचा आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय विकास अशा प्रकारे साध्य करणे की भविष्यातील पिढ्यांसाठीही संसाधने शिल्लक राहतील. हा विकास सामाजिक न्यायाशिवाय शक्य नाही. संयुक्त राष्ट्रसंघाने २०१५ मध्ये आखलेल्या १७ शाश्वत विकास उद्दिष्टांमध्ये (SDGs) गरिबी निर्मूलन, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, लैंगिक समानता, आरोग्य सुधारणा आणि पर्यावरण संरक्षण यांसारख्या मुद्द्यांचा समावेश आहे. या सर्व उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी समाजकार्यकर्त्यांचे योगदान अनन्यसाधारण आहे.

अ) सामाजिक समता आणि गरिबी निर्मूलन : समाजकार्यकर्ते गरीब आणि वंचित घटकांना रोजगार, शिक्षण आणि आरोग्य यांसारख्या मूलभूत हक्कांबाबत जागरूक करतात. गरीब आणि मागासवर्गीयांना सरकारी योजनांचा लाभ मिळावा यासाठी ते प्रयत्नशील राहतात. उदाहरणार्थ, महात्मा गांधी रोजगार हमी योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी समाजकार्यकर्ते गावपातळीवर काम करतात.

ब) आरोग्य सेवा आणि शिक्षणाचा प्रसार : समाजकार्यकर्ते प्राथमिक आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देण्यास मदत करतात. गरोदर माता, बालक आणि वयोवृद्ध लोक यांच्यासाठी वैद्यकीय मदत पुरवण्याचे कार्य ते करतात. उदाहरणार्थ, राष्ट्रीय आरोग्य अभियानांतर्गत पोषण आणि लसीकरण यासंदर्भात समाजकार्यकर्ते मोठे योगदान देतात.

क) पर्यावरण संवर्धन आणि ग्रामीण विकास : समाजकार्यकर्ते पर्यावरणपूरक विकास मॉडेल्स राबवण्यास मदत करतात. उदाहरणार्थ, पाणलोट क्षेत्र विकास प्रकल्प, शाश्वत शेतीसाठी शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन करणे आणि स्थानिक स्तरावर पर्यावरणपूरक उपक्रम राबवणे या क्षेत्रांत ते महत्वाचे कार्य करतात.

४. समाजकार्यकर्त्यांच्या योगदानामुळे समाजात झालेले सकारात्मक बदल: समाजकार्यकर्त्यांनी गेल्या काही वर्षांत विविध चळवळींमध्ये महत्वाची भूमिका बजावली आहे. उदाहरणार्थ,

1. स्वातंत्र्यानंतरच्या दलित सशक्तीकरण चळवळीत त्यांनी महत्वाची भूमिका पार पाडली.
2. महिला चळवळीतून 'सावित्रीबाई फुले महिला सक्षमीकरण योजना' यांसारख्या योजनांची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होण्यात समाजकार्यकर्त्यांचा मोठा वाटा आहे.

3. शेतकरी आंदोलन, पर्यावरण संरक्षण चळवळी आणि सामाजिक सुधारणांमध्येही त्यांचे योगदान मोठे आहे. समाजकार्यकर्ते हे समाजपरिवर्तनाचे वाहक आहेत. सामाजिक न्याय आणि शाश्वत विकास यांच्या अंमलबजावणीसाठी त्यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्यांची भूमिका वंचितांना न्याय मिळवून देणे, समाजात समता प्रस्थापित करणे आणि लोकांच्या हक्कांसाठी लढा देणे अशी आहे. त्यांनी सामाजिक सुधारणांसाठी मोठे योगदान दिले असून, भविष्यातही त्यांच्या भूमिकेचे महत्त्व वाढतच जाईल. त्यामुळे शासन, स्वयंसेवी संस्था आणि समाजाने समाजकार्यकर्त्यांना अधिक बळकटी देण्याची गरज आहे. त्यांचे कार्य अधिक प्रभावी करण्यासाठी धोरणात्मक मदत, आर्थिक पाठबळ आणि आवश्यक संसाधने उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

शोधनिबंधाचे प्रमुख निष्कर्ष :

१. समाजकार्यकर्ते सामाजिक न्यायाच्या प्रस्थापनेसाठी महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

समाजकार्यकर्त्यांनी दलित, महिलावर्ग, आदिवासी आणि इतर वंचित समूहांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून देण्याचे आणि त्यांना सक्षम करण्याचे कार्य प्रभावीपणे पार पाडले आहे. सामाजिक न्यायाच्या दिशेने वाटचाल करण्यासाठी ते विधीमंडळ, न्यायव्यवस्था आणि प्रशासन यांच्याशी समन्वय साधतात आणि वंचित घटकांचा आवाज पोहोचवण्यासाठी विविध व्यासपीठांचा वापर करतात.

२. समाजकार्यकर्त्यांची भूमिका केवळ व्यक्तिस्थरावर मर्यादित नसून ती सामुदायिक आणि धोरणात्मक पातळीवर विस्तारलेली आहे.

समाजकार्यकर्त्यांनी गरीब व वंचितांसाठी वैयक्तिक सहाय्य पुरवण्याबरोबरच सामाजिक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी सामूहिक प्रयत्न केले आहेत. तसेच, त्यांनी शासनाच्या धोरणांवर प्रभाव टाकण्यासाठी आणि कायदे अधिक लोकाभिमुख करण्यासाठी मोठे योगदान दिले आहे.

३. समाजकार्यकर्त्यांनी ग्रामीण आणि शहरी भागांतील शाश्वत विकासासाठी योगदान दिले आहे.

समाजकार्यकर्त्यांनी पर्यावरणपूरक प्रकल्प, रोजगार निर्मिती, शिक्षण आणि आरोग्य सुधारणा यासंबंधी अनेक उपक्रम राबवले आहेत. विशेषतः ग्रामीण भागात जलसंधारण, शाश्वत शेती आणि महिला सक्षमीकरणासाठी बचत गट स्थापन करण्याचे काम प्रभावीपणे पार पाडले आहे.

४. समाजकार्यकर्त्यांनी सरकारी योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीत महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

महात्मा गांधी रोजगार हमी योजना, प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना, अन्न सुरक्षा योजना आणि महिलांसाठी असलेल्या योजनांच्या अंमलबजावणीत समाजकार्यकर्त्यांनी मध्यस्थाची भूमिका निभावली असून, या योजनांचा लाभ तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहोचावा यासाठी कार्य केले आहे.

५. सामाजिक चळवळींमध्ये समाजकार्यकर्त्यांचे योगदान महत्त्वाचे ठरले आहे.

शेतकरी आंदोलन, महिला सशक्तीकरण चळवळ, पर्यावरण संरक्षण चळवळ, बालमजुरी निर्मूलन आणि आरोग्यसेवा सुधारणा यासारख्या विविध चळवळींमध्ये समाजकार्यकर्त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली असून, त्यांचे प्रयत्न धोरणनिर्मितीपर्यंत पोहोचले आहेत.

६. शाश्वत विकास उद्दिष्टांच्या (SDGs) पूर्ततेसाठी समाजकार्यकर्त्यांनी मोलाचे कार्य केले आहे.

संयुक्त राष्ट्रसंघाने आखलेल्या शाश्वत विकास उद्दिष्टांमध्ये गरिबी निर्मूलन, आरोग्य सुधारणा, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि पर्यावरण संरक्षण यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये समाजकार्यकर्त्यांनी सक्रिय योगदान दिले आहे आणि या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी विविध प्रकल्प राबवले आहेत.

७. भविष्यात समाजकार्यकर्त्यांच्या भूमिकेला अधिक व्यापक करण्याची गरज आहे.

समाजकार्यकर्त्यांच्या कार्याचा प्रभाव वाढवण्यासाठी शासनाने धोरणात्मक पाठबळ द्यावे, स्वयंसेवी संस्थांनी त्यांना अधिक संसाधने उपलब्ध करून द्यावीत आणि त्यांची क्षमता वाढवण्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम हाती घ्यावेत. यामुळे त्यांचे कार्य अधिक प्रभावी होईल आणि सामाजिक न्याय व शाश्वत विकास यांचे उद्दिष्ट साध्य करता येईल.

८. सामाजिक न्याय आणि शाश्वत विकास यासाठी समाजकार्यकर्त्यांच्या योगदानाला अधिक मान्यता देणे आवश्यक आहे.

समाजकार्यकर्त्यांनी अनेक सकारात्मक बदल घडवून आणले असले तरी त्यांच्या कार्याची पुरेशी दखल घेतली जात नाही. त्यामुळे त्यांचे योगदान अधिक दृश्यमान होण्यासाठी त्यांची भूमिका ठळक करण्याची आणि त्यांच्या कार्याला शासन व समाजाकडून अधिक प्रोत्साहन मिळण्याची आवश्यकता आहे.

समाजकार्यकर्ते सामाजिक न्याय व शाश्वत विकास यांसाठी प्रभावी भूमिका बजावत आहेत. त्यांचे कार्य वैयक्तिक मदतीपासून धोरणनिर्मितीपर्यंत विस्तृत आहे. त्यांनी शासनाच्या योजनांची अंमलबजावणी, सामाजिक चळवळी, वंचित गटांसाठी मदत आणि पर्यावरणपूरक विकास यामध्ये महत्वाचे योगदान दिले आहे. भविष्यात त्यांच्या कार्याला अधिक प्रभावी बनवण्यासाठी त्यांना शासन, स्वयंसेवी संस्था आणि समाजाकडून अधिक समर्थन देण्याची गरज आहे.

शिफारशी :

१. समाजकार्यकर्त्यांसाठी अधिक प्रशिक्षण आणि कौशल्यविकास कार्यक्रम राबवावेत:

समाजकार्यकर्त्यांनी सामाजिक न्याय आणि शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांसाठी अधिक प्रभावी भूमिका बजावावी यासाठी त्यांना विविध प्रशिक्षण आणि कौशल्यविकास कार्यक्रम उपलब्ध करून द्यावेत. यात कायद्यांची माहिती, धोरण विश्लेषण, तंत्रज्ञानाचा वापर, संवाद कौशल्ये आणि लोकसहभाग वाढवण्याच्या तंत्रांचा समावेश असावा.

२. समाजकार्यकर्त्यांच्या कार्याला अधिक मान्यता आणि पाठबळ द्यावे:

सरकार आणि स्वयंसेवी संस्थांनी समाजकार्यकर्त्यांच्या कार्याची योग्य दखल घ्यावी आणि त्यांच्या योगदानाचा गौरव करण्यासाठी सन्मान आणि पुरस्कार सुरू करावेत. तसेच, त्यांना अधिकृत निर्णयप्रक्रियेत सहभागी करून घेतले पाहिजे, जेणेकरून त्यांचे कार्य अधिक प्रभावी होईल.

३. सामाजिक न्याय आणि शाश्वत विकासासाठी स्थानिक पातळीवरील उपक्रमांना चालना द्यावी:

समाजकार्यकर्त्यांनी स्थानिक पातळीवरच सामाजिक न्याय आणि शाश्वत विकासाची बीजे रोवण्यासाठी काम करावे. त्यांनी स्थानिक समुदायांच्या गरजा ओळखून उपक्रम आखावेत आणि ग्रामसभांच्या माध्यमातून लोकसहभाग वाढवावा.

४. शासनाच्या योजनांमध्ये समाजकार्यकर्त्यांचा अधिक सहभाग असावा:

समाजकार्यकर्ते अनेक सरकारी योजनांच्या अंमलबजावणीत महत्वाची भूमिका बजावतात. त्यामुळे त्यांना धोरण ठरवण्याच्या टप्प्यावरच सहभागी करून घ्यावे. विशेषतः, गरिबी निर्मूलन, महिला सक्षमीकरण, पर्यावरणसंवर्धन आणि शिक्षणाशी संबंधित योजनांमध्ये त्यांचा सहभाग वाढवावा.

५. स्वयंसेवी संस्थांनी आणि स्थानिक प्रशासनाने एकत्रितपणे काम करावे:

समाजकार्यकर्त्यांचे कार्य अधिक प्रभावी करण्यासाठी स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक प्रशासन यांच्यात अधिक समन्वय असावा. दोन्ही गटांनी एकत्रितपणे समाजातील समस्यांचे आकलन करावे आणि त्यावर उपाययोजना आखाव्यात.

६. सामाजिक न्यायासाठी नवीन कायदे आणि धोरणे तयार करताना समाजकार्यकर्त्यांच्या सल्ल्याचा विचार करावा:

सामाजिक न्याय आणि शाश्वत विकासाच्या संदर्भात कायदे तयार करताना समाजकार्यकर्त्यांना सल्लागार म्हणून सहभागी करावे. त्यांचा स्थानिक समस्या, वंचित गटांचे प्रश्न आणि सामाजिक सुधारणांच्या गरजा याबाबत प्रत्यक्ष अनुभव असल्याने त्यांचे योगदान उपयुक्त ठरेल.

७. समाजकार्यकर्त्यांना तंत्रज्ञानाच्या मदतीने सक्षम करावे:

समाजकार्यकर्त्यांनी आपले कार्य अधिक प्रभावीपणे पार पाडण्यासाठी डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करावा. सामाजिक समस्या नोंदवण्यासाठी मोबाईल ॲप्स, ऑनलाइन डेटाबेस, सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म आणि GIS तंत्रज्ञानाचा उपयोग वाढवावा.

८. समाजकार्यकर्त्यांच्या संशोधनाला चालना द्यावी आणि निधी उपलब्ध करून द्यावा:

समाजकार्यकर्त्यांनी सामाजिक न्याय आणि शाश्वत विकासाच्या संदर्भात संशोधन केले पाहिजे. त्यासाठी शासन, स्वयंसेवी संस्था आणि विद्यापीठांनी संशोधन प्रकल्पांसाठी आर्थिक सहाय्य उपलब्ध करून द्यावे.

९. जनजागृती आणि लोकसहभाग वाढवावा:

सामाजिक न्याय आणि शाश्वत विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी जनजागृती मोहिमा आणि लोकसहभाग महत्वाचे आहेत. समाजकार्यकर्त्यांनी शिक्षण, आरोग्य, पर्यावरण आणि मानवी हक्क यासंबंधी जागरूकता निर्माण करण्यासाठी कार्यशाळा, मेळावे आणि प्रसारमाध्यमांचा उपयोग करावा.

१०. समाजकार्यकर्त्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक सुरक्षेसाठी उपाययोजना कराव्यात:

समाजकार्यकर्त्यांचे कार्य अनेकदा कठीण परिस्थितीत होते. त्यामुळे त्यांना आर्थिक सुरक्षितता, आरोग्य विमा आणि इतर सामाजिक सुरक्षा योजना लागू कराव्यात, जेणेकरून ते अधिक आत्मविश्वासाने आणि दीर्घकालीन दृष्टीकोन ठेवून कार्य करू शकतील.

समाजकार्यकर्त्यांनी सामाजिक न्याय आणि शाश्वत विकासाच्या अंमलबजावणीसाठी अधिक प्रभावी भूमिका बजावावी यासाठी त्यांना प्रशिक्षण, तांत्रिक सहाय्य, शासनाकडून पाठबळ आणि आर्थिक सुरक्षा उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. त्यांच्या कार्याला अधिक मान्यता मिळावी आणि त्यांच्या योगदानाचा योग्य सन्मान व्हावा यासाठी धोरणात्मक बदल करणे आवश्यक आहे. स्थानिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर समाजकार्यकर्त्यांचे कार्य अधिक प्रभावी करण्यासाठी विविध संस्था आणि प्रशासनाने परस्पर सहकार्य करणे गरजेचे आहे.

संदर्भसूची :

- भारत सरकार. (2021). *सामाजिक न्याय आणि सबलीकरण मंत्रालयाचा वार्षिक अहवाल*. नवी दिल्ली: सामाजिक न्याय आणि सबलीकरण मंत्रालय.
- कबीअर, एन. (2005). *लिंग समानता आणि महिलांचे सक्षमीकरण: तृतीय सहस्रक विकास उद्दिष्टाचा समालोचनात्मक अभ्यास*. जेंडर अँड डेव्हलपमेंट, 13(1), 13-24.
- मिडग्ली, जे. (2014). *सामाजिक विकास: सिद्धांत आणि आचार*. साज पब्लिकेशन्स.
- पेन, एम. (2014). *आधुनिक समाजकार्य सिद्धांत*. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
- रॉल्स, जे. (1971). *न्यायाचा सिद्धांत*. हार्वर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
- रीश, एम. (2017). *सामाजिक धोरण आणि सामाजिक न्याय*. साज पब्लिकेशन्स.
- सेन, ए. (1999). *स्वातंत्र्य म्हणून विकास*. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
- स्प्रिंगेट-बॅगिन्सकी, ओ., आणि ब्लेकी, पी. (2007). *वन, लोक आणि सत्ता: दक्षिण आशियातील सुधारणांची राजकीय पर्यावरणशास्त्र अर्थस्कॅन*.
- भारताचे संविधान. (1950). *भारत सरकार*.
- संयुक्त राष्ट्रसंघ. (2015). *आपली दुनिया बदलणे: शाश्वत विकासासाठी 2030 अजेंडा*. संयुक्त राष्ट्रसंघ महासभा.

अमळनेर तालुक्यातील क्षय रुग्णांच्या कौटुंबिक, आर्थिक आणि सामाजिक समस्यांचे अध्ययन

संदीप इनाईत

MSW I, पंडीत जवाहरलाल नेहरु समाजकार्य महाविद्यालय, अमळनेर जि. जळगाव

प्रस्तावना-

क्षयरोग म्हटले की, कुणालाही धडकी भरते जागती पातळीवर तसेच देश पातळीवर देखील या आजाराचे रुग्ण झापाट्याने वाढत आहेत. भारत देशात २०२५ पर्यंत क्षयरोग मुक्त भारत हे मिशन आदरणीय महोदय, पंतप्रधान नरेंद्र मोदीजी यांनी हाताशी घेतले आहे. त्या उद्दीष्टाप्रत आतापर्यंत देशातील प्रत्येक नागरीकाचे कर्तव्या आहे की यथाशक्ती ज्ञान, विज्ञान आणि तंत्रणाने व इच्छाशक्ती यांची संगड घालून एक निरोगी क्षयरोगमुक्त भारताचे निर्माण व्हावे यासाठी प्रत्येकाने प्रयत्न करावे. क्षयरोग हा जिवाणुजन्य आजार आहे. क्षयरोग आजकाल बहुधा पूर्ण बरा होणारा आजार आहे. या आजाराला टी.बी. (Tab Copy नाले. यात मुख्यत्वे ७५% रुग्णांमध्ये फुफ्फुसांना बाधा होत असते. का Q Search वांनाही बाधा होत असते. हा रोग पूर्णपणे बरा होणं Highlight 5 काळ उपचार घेणे गरजेचे असून जर उपचार मध्येच बंद केले तर Add comment उता असते. लघुशोध प्रबंधाचा विषय Ask Copilot ारणी मिमांसा व अध्ययन करण्याचे उद्दिष्ट ठरविले आहे. More

क्षयरोग हा अतिप्राचीन आजार आहे. क्षयरोगाच्या लक्षणांच्या नोंदी आपल्याला वैदिक काळात ही बघावयास मिळतात. प्राचीन काळापासून क्षयरोग माणसाचा शत्रु आहे. भारतीय संस्कृतीत आयुर्वेदात क्षय रोगाचा उल्लेख आपल्याला मिळतो. महान आयुर्वेदाचाले सुश्रुत, पतंजली यांचे क्षयरोगावरिल भाष्य आपल्याला सांगते. की, हा आजार दिर्घ कालीन तसेच मानव जातीचा एक प्रमुख शत्रु आहे. तसेच ऋग्वेदात या आजाराचा उल्लेख राज भक्षा म्हणून संबोधला जातो. (राज भक्षा म्हणजे राज्याचे भक्षण करणारा) क्षयरोग म्हणजे मानवाचा प्राणहानी करणारा रोग आहे. आज ही हा आजार मानव जातीचा एक प्रमुख शत्रु आहे आपल्या देशात प्रतिवर्षी १५ ते २० लाख नवीन क्षयरोगी निर्माण होतात, तसेच प्रतिवर्षी ५ लाख लोक क्षयरोगाने मृत्यु पडतात. दर मिनीटाला एक मृत्यु क्षयरोगामुळे होत आहे.

संशोधन विषयाचे उद्देश :-

संशोधनास तांत्रिक दृष्ट्या पूर्णत्वाकडे नेणारे एकएक पाऊल म्हणजे विषयाचे उद्देश संशोधनास उपयुक्त आणि गरजेचे असतात. त्यांची निश्चिती करणे संशोधनास सखोलतेकडे घेऊन जातात. त्यामुळे संशोधन विषयाबद्दलचे पारंपारीक उपलब्ध ज्ञानावर नविन उपलब्ध कालसुसंगत, अद्यावत ज्ञान निर्मिती होऊन देशास समाज, कुटुंबासाठी उपयुक्त ठरतो. व्याख्या पी.व्ही. यंग :- यांच्या मते नविन तथ्ये शोधून काढणे किंवा जुण्या तथ्यांचे परिक्षण करून, चाचणी करून त्या तथ्यांच्या क्रमाने विश्लेषण करणे त्यातील आंतर संबंध शोधून काढणे आणि योग्य सैद्धांतिक आराखड्यात त्यांचे कार्यकारण विश्लेषण करणे तसेच मानवी वर्तणुकीचा वैध आणि विश्वासणीय अभ्यास करणे सोयी व्हावे म्हणून नविन वैज्ञानिक साधने. संकल्पना आणि सिद्धांत विकसीत करणे यासाठी तार्कीक आणि पद्धतशीर तंत्राद्वारे केलेल्या वैज्ञानिक उपक्रमाला सामाजिक संशोधन असे म्हणतात. मोझर :- यांच्या मते सामाजिक घटना आणि समस्या या बाबत नवीन ज्ञान प्राप्त व्हावे म्हणून केलेल्या क्रमबद्ध संशोधनाला सामाजिक संशोधन असे म्हणतात १७ क.ब.चौ. उ.म.वि. जळगांव पं.ज.ने. समाजकार्य महाविद्यालय, अमळनेर संशोधनाचे उद्देश ०१. क्षयरोगांच्या कौटुंबिक समस्यांचे अध्ययन करणे. ०२. क्षयरोगांच्या आर्थिक समस्यांचे अध्ययन करणे. ०३. क्षयरोगांच्या सामाजिक समस्यांचे अध्ययन करणे.

अध्ययन पद्धती

नमुना निवड पद्धती :-

सामाजिक संशोधनाची मर्यादा ही आहे की, ज्या समस्येच्या किंवा घटनेचा अभ्यास कस्यचा आहे. त्याची व्याप्ती इतकी प्रचंड आहे की, त्या सगळ्या घटकांचा अभ्यास करणे कोणत्याही संशोधकाच्या आवाक्याबाहेरची बाबत आहे. म्हणून एक पद्धत स्विकाली जाते. ह्या पद्धतीने समुहाचे प्रतिनिधी सदस्य निवडून त्यांच्याकडून तथ्ये गोळा

केली जातात व ही प्रतिनीणीकडून मिळालेली माहिती संपूर्ण समुहाची आहे असे मानले जाते. या पद्धतीला नमुना निवड पादत असे म्हणतात. १९ क.म.श्री. उ.म.वि. जळगाव पं.ज.ने. समाजकार्य महाविद्यालय, अमळनेर व्याख्या :- गुड आणि हॅट :- नमुना हा त्यातील नावाप्रमाणे एक विस्तृत समुहाचा लघुप्रतिनीधी होय. श्रीमती यंग :- एक सांख्यिकीय नमूना म्हणजे संपूर्ण समुहाचा किंवा सामुग्रीचा एक निवडलेला भाग होय.

नमुना निवड पद्धतीचे दोन प्रकार पडतात :-

१) संभाव्य नमुना निवड पद्धत २) असंभाव्य नमुना निवड पद्धत १) संभाव्य नमुना निवड अ) साधा यादृच्छिक नमुना निवड ब) स्तरीय यादृच्छिक नमुना निवड क) व्यवस्थाबद्ध नमुना निवड ड) बहुपदी नमुना वृद्ध नमुना निवड इ) बहुव्यवस्थित नमुना निवड.

२) असंभाव्य नमुना निवड अ) सोयीस्कर नमुना निवड ब) संहेतुक/उद्देश पूर्ण नमुना निवड क) कोटा नमुना निवड ड) स्वयंनिर्वाचित नमुना निवड प्रस्तुत लघुशोध प्रबंधाच्या कार्यात संशोधकाने नमुना निवड करतांना असंभाव्यता नमुना निवड पद्धतीमधून सोयीस्कर नमुना निवड पद्धतीची निवड ६० निवेदकांची निवड करून केली आहे. कारण संशोधन क्षेत्र हे विस्तृत असल्याकारणाने उत्तरदात्यांची निवड करण्यासाठी संशोधकास अडचणी निर्माण होऊ नये तसेच वेळ, पैसा व श्रम यांची बचत व्हावी म्हणून संशोधन सोयीस्कर नमुना निवड पद्धतीचा अवलंब केला आहे. अशाप्रकारे संशोधकाने क्षयरुगणांच्या कौटुंबिक, आर्थिक व सामाजिक समस्यांचे अध्ययन केले आहे.

प्राथमिक मुलाखत :

तथ्य संकलनाची प्रमुख दोन प्रकार / स्त्रोत पडतात

अ) प्राथमिक स्त्रोत ब) दुय्यम स्त्रोत

अ) प्राथमिक पद्धत / स्त्रोत :- १. मुलाखत अनुसूची २. निरीक्षण ३. चर्चा ४. प्रश्नावली सदर संशोधनात संशोधकाने प्रश्नावलीचा वापर करून तथ्य संकलित केली आहेत अध्ययन करत असतांना संशोधकाने प्रत्यक्ष निरीक्षण व मुलाखत अनुसूचीचा उपयोग केला आहे. मुलाखत अनुसूची :- तथ्य संकलन करण्यासाठी मुलाखत अनुसूचीचा वापर मोठ्या प्रमाणावर होतो या पद्धतीत संशोधन प्रत्येक निवेदकाला भेटून त्याची मुलाखत घेतो त्या संबंधी प्रश्न स्वतः भरून घेतो शिक्षित, अशिक्षित व अल्पशिक्षित व्यक्तिकडून माहिती गोळा करण्यासाठी ही पद्धत महत्वाची आहे. दाते खरे सांगतात की खोटे व बोलण्यावरून निरीक्षणात येते या तंत्राच्या माध्यमातून गोळा करण्यात आलेल्या तथ्यामध्ये जास्तीत जास्त सत्यता आढळते. निरीक्षण - संशोधनात तथ्य संकलन करण्याचा दृष्टिने निरीक्षण पद्धतीला अनन्य साधारण महत्त्व आहे संशोधनामुळे प्रारंभ निरीक्षणापासून सुरुवात होते. फक्त पुस्तकाच्या आधारे वनिवेदकाच्या सांगण्यावर विसंबून न राहता संशोधन करतांना संशोधकाला समाजात वावरतांना विविध गोष्टी यामध्ये दिसतात.

चर्चा - तथ्य संकलनासाठी निवेदकांना अडचणी व तथ्याच्या समस्या जाणून घेण्यासाठी त्याच्या भाषेत वैयक्तिक, सामाजिक, आर्थिक विषयांवर चर्चा करून माहिती गोळा करण्यात येते प्रश्नावली - ज्यावेळी संशोधन क्षेत्रफार विशाल असते त्यावेळी त्या संशोधन कार्याला एककास भेट देणे शक्य होत नाही. तेव्हा प्रश्नावली तयार केला जाते. प्रश्नावली हे तथ्य देवु शकणाऱ्या व्यक्तिकडे पाठवून ती भरली जाते,

प्राथमिक मुलाखत अनुसूची खालील प्रमाणे.

ब) दुय्यम स्त्रोत व्यक्तींकडून संस्थांकडून संशोधकाला जे तथ्य मिळतात त्याला द्वितीय पद्धत असे म्हणतात. १. व्यक्तिगत कागदपत्रे २. सार्वजनिक कागदपत्रे अ) व्यक्तिगत कागदपत्रे :- डायरी, चरित्र, कथा, आठवणी यात इ. वस्तुंचा समावेश होतो. ब) सार्वजनिक कागदपत्रे :- प्रकाशित आकडे, परदेशी सरकार व आंतरराष्ट्रीय प्रकाशने, वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके, मासिके, आलेख आणि रेकॉर्ड विशिष्ट वृत्त, वेष्टी वृत्तांत, शिलालेख, उत्तरालेख, सापडलेल्यावस्तुंचा समावेश होतो. १२) तथ्य विश्लेषण :- प्राप्त केलेल्या माहितीचे विश्लेषण बनविण्याच्या प्रक्रियेला तथ्य अस म्हणतात. सुगुर्ण मुलाखत अनुसूची च्या सहाय्याने प्रश्नावल्या भरल्या जातील नंतर फेर तपासणी केली. त्रुटी दुरुस्तीच्या प्रयत्न करण्यात आला आहे. प्रत्येक अनुसूचित मुख्य पृष्ठ क्रमांक देण्यात आले आहेत.

सांकेतिकरण गुणात्मक तथ्यांचे संख्यात्मक तथ्यांत रुपांतर करण्याच्या पद्धतीला सांकेतिकरण असे म्हणतात. सारणीयण - माहितीचे स्तंभ आणि रांगेत व्यवस्था पाहिजे संघटन म्हणजे सारणीयण होय माहितीच्या वेगवेगळ्या आणि समोर वर्गीकृत केली तरी तो योग्य तथ्यांत प्रस्तुत केला जाणार नाही तो पर्यंत तिचे काहीच महत्व नसते. सारणीद्वारे निश्चित अनुमान काढता येईल यामध्ये साध्य सारणीचा वापर केला आहे. आकृती आणि आलेख - प्रस्तुत शोधप्रबंध सर्वांना समजण्याकरीता सोपे जावे यासाठी सदर संशोधनात आकृत्या व आलेख याचा उपयोग करण्यात येणार आहे. निरक्षर व्यक्तीला सुद्धा संशोधनात काय मांडण्यात आलेले आहे. त्याची माहिती घेण्यासाठी सदरच्या संशोधनात आवश्यक ठिकाणी आकृत्या व आलेख यांचा वापर करण्यात आला आहे. निष्कर्ष व सुचना - संबंधीत संशोधनात संशोधन कर्त्याने प्रस्तुत विषयाच्या संशोधनासाठी जे निष्कर्ष व सुचना मांडल्या आहेत.

प्राथमिक मुलाखत अनुसूची खालील प्रमाणे.

श्रम साफल्य एज्युकेशन सोसायटी संचलित पंडीत जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय,

अमळनेर जि. जळगाव, मुलाखत अनुसूची २०२३-२०२४

संशोधन विषय :- "अमळनेर तालुक्यातील क्षय रुग्णांच्या कौटुंबिक, आर्थिक आणि सामाजिक समस्यांचे अध्ययन

" मार्गदर्शक प्रा.डी.आर. ढगे अमळनेर पं.ज.ने. समाजकार्य महाविद्यालय, संदर्भ - अमळनेर तालुका

प्राचार्य डॉ.पी. एस. पाटील पं.ज.ने. समाजकार्य महाविद्यालय,

संशोधक

इनाईत संदिप भगवान समाजकार्य स्नातक भाग-३ अमळनेर

अ) वैयक्तिक माहिती

निवेदकाचे पूर्ण नाव:

निवेदकाचा पत्ता ०१.

निवेदकाचे वय :- अ) २० ते ३० वर्ष ब) ३१ ते ४० क) ४१ ते ५० वर्ष ड) ५० च्या पुढे ०२.

निवेदकाचा धर्म :- अ) हिंदु ब) ख्रिश्चन क) मुस्लिम ड) बौद्ध ०३.

निवेदकाचा जाती संवर्ग अ) एस.सी. ब) एस.टी. क) एन.टी. ड) ओ.बी.सी. इ) ओपन ०४.

निवेदकाचे लिंग :- ओ पुरुष ब) स्त्री ०५.

निवेदकाची भाषा : अ) मराठी ब) हिंदी क) अहिराणी ड) इतर

निवेदकाचा शैक्षणिक दर्जा

अ) प्राथमिक ब) माध्यमिक क) उच्च माध्यमिक ड) पदवी ई) पदव्युत्तर फ) अशिक्षित

निवेदकाचे उत्पन्नाचे साधन ? अ) शेती ब) पशुपालन क) नोकरी ड) हातमजुरी इ) इतर

निवेदकाचा वैवाहिक दर्जा. अ) विवाहित ब) अविवाहित क) घटस्फोटीत ड) विधुर

इत्यादी मुलाखत प्रश्न प्राथमिक मुलाखतीत अंतर्भूत होतात.

सविस्तर माहिती :

क्षयरोग बाबत माहिती –

क्षयरोग हा अतिप्राचीन आजार आहे. क्षयरोगाच्या लक्षणांच्या नोंदी आपल्याला वैदिक काळात ही बघावयास मिळतात. प्राचीन काळापासून क्षयरोग माणसाचा शत्रु आहे. भारतीय संस्कृतीत आयुर्वेदात क्षय रोगाचा उल्लेख आपल्याला मिळतो. महान आयुर्वेदाचाले सुश्रुत, पतंजली यांचे क्षयरोगावरिल भाष्य आपल्याला सांगते. की, हा आजार दिर्घ कालीन तसेच मानव जतीचा एक प्रमुख शत्रु आहे. तसेच ऋगवेदात या आजाराचा उल्लेख राज भक्षा म्हणून संबोधला जातो. (राज भक्षा म्हणजे राज्याचे भक्षण करणारा) क्षयरोग म्हणजे मानवाचा प्राणहानी करणारा रोग आहे. आज ही हा आजार मानव जातीचा एक प्रमुख शत्रु आहे आपल्या देशात प्रतिवर्षी १५ ते २० लाख नवीन क्षयरोगी निर्माण होतात, तसेच प्रतिवर्षी ५ लाख लोक क्षयरोगाने मृत्यु पडतात. दर मिनीटाला एक मृत्यु क्षयरोगामुळे

होत आहे. ८०% क्षयरोगी हे १५ ते ५० ह्या वयोगटातील आढळतात. हा आजार दिर्घ मुदतीचा असल्यामुळे तसेच ८०% रुग्ण हे तरून अथवा प्रौढ वयाची असल्याने लोकांच्या श्रम शक्तीवर आणि उत्पन्नावर या रोगाचा दृष्टीरिणाम होतो क्षयरोगा मुळे वैयक्तीक आणि सामाजिक विकासावर निश्चितपणे परिणाम होतो.

क्षयरोगाची जंतुचा शोध :- २४ मार्च १८८२ साली सर रॉबर्ट कॉक यांनी हा रोग सूक्ष्म जीवाणुमुळे होतो हे शोधून काढले. रॉबर्ट कॉक यांचा जन्म १२ सप्टेंबर १८४३ रोजी (क्लौस्थल्य) या जर्मनमुक्त गावी झाला या जर्मन शरीरशास्त्रज्ञ (फिजिशियन) व सूक्ष्म जंतुशास्त्रज्ञाने २४ मार्च १८८२ साली क्षयरोगासारख्या संसर्गजन्य रोगाचे जंतु शोधून काढले. त्या जीवाणूंना मायको बॅक्टेरियम ट्युबरक्युलोसिस हे नाव दिले. त्या सूक्ष्म जंतुंना प्रतिकार करणारी प्रतिबंधक औषधेही शोधून काढली. या महान शास्त्रज्ञाने गॉन्टिजन युनिर्सिटीत वैद्यकीय शास्त्राचा अभ्यास करून संशोधन केले.

या महान शास्त्रज्ञाने गॉन्टिजन युनिर्सिटीत वैद्यकीय शास्त्राचा अभ्यास करून १८६६ साली पदवी संपादन केली. तसेच एन्थेक्सवर संशोधन करून त्यांनी संरक्षक व सूक्ष्म जंतुंचे फोटो ग्राफिक, सचित्र एका काचेवर पातळ सूक्ष्म जंतुंचे तरंगदाखवून त्यावर १८७७ साली प्रबंध लिहिला. त्या काळात आजच्या सारखी सूक्ष्मदर्शक यंत्रही नव्हती. पण रॉबर्ट कॉक या जर्मन जंतुशास्त्रज्ञाने अगदिसाथे सूक्ष्मदर्शक यंत्र वापरून कॉलरा, पटकी, एन्थेक्स (जनावरांचा एक रोग) यांचे सूक्ष्मरोगजंतु शोधून काढले व त्यांचा परिश्रमपूर्वक अभ्यास केला. १९०५ सालचे वैद्यकशास्त्राचे नोबलन पारितोषिक त्यांना याच संशोधना बाबत देण्यात आले. सर रॉबर्ट कॉक यांनी केलेल्या संशोधनास याचे श्रेय जाते याची कृतज्ञता म्हणून २४ मार्च हा दिवस जागतिक क्षयरोग दिन म्हणून साजरा केला जातो. आज क्षयरोग जरी असाध्य रोग राहिला नाही तरी आपल्या देशात आजही हा आजार सार्वजनिक आरोग्याच्या ६ दृष्टीने एक मोठी समस्या आहे. १) क्षयरोग म्हणजे काय ? क्षयरोग हा मायकोबॅक्टेरियम ट्युबरक्युलोसिस नावाच्या रोगजंतूमुळे होणारअत्यंत संसर्गजन्य असा रोग आहे. शरीराच्या कोणत्याही भागाला क्षयरोग होऊ शकतो. ह्या जंतूमुळे फुफ्फुसाला बाधा झाल्यास त्याला फुफ्फुसाचा क्षयरोग म्हणतात. फुफ्फुसाचा क्षयरोग हा सर्वात जास्त आढळणारा क्षयरोग आहे. फुफ्फुसाव्यतिरिक्त इतर कोणत्याही अवयवाचा उदा: हाडे, सांधे, मज्जातंतू इ. क्षयरोग असल्यास त्याला फुफ्फुसाव्यतिरिक्त क्षयरोग (एक्सट्रापल्मनरी क्षयरोग) म्हणावे.

२) क्षयरोग कसा पसरतो :- क्षयरोगाचे जंतू मुख्यतः हवेतून पसरतात. फुफ्फुसांचा क्षयरोग झालेला रुग्ण जेव्हा खोकतो किंवा शिकतो तेव्हा क्षयरोगाचे हे जंतू सूक्ष्म थेंबाद्वारे हवेत पसरतात ज्यावेळेजवळचा निरोगी मनुष्य श्वास घेतो. तेव्हा जंतू त्याच्या शरीरात प्रवेश करतात व त्या निरोगी मनुष्याला क्षयरोगाचा संसर्ग होतो. अशा संसर्गित माणसाला क्षयरोग होण्याची आयुष्यभरातील शक्यता १० टक्के असते.

३) क्षयरोगाचे वर्गीकरण (प्रकार):- A) क्षयरोग फुफ्फुसाचा फुफ्फुसाव्यतिरिक्त इतर अवयवांचा स्पुटम पॉझिटिव्ह (थुंकी दुषित) स्पुटम निगेटिव्ह (थुंकीत अदुषित) ०१. ग्रंथीचा क्षयरोग ०२. हाडे व सांध्यांचा क्षयरोग ०३. जनन व विसर्जन संस्था ०४. मज्जासंस्थेचा क्षयरोग ०५. आतड्यांचा क्षयरोग G H J K L B N M C A N G E ४) फुफ्फुसाचा क्षयरोग :- (Pulmonary TB) थुंकी दूषित (स्पुटम पॉझिटिव्ह) :- रुग्णाच्या बेडक्याच्या कमीत कमी दोन नमुन्यांमध्ये सूक्ष्मदर्शकाखाली क्षयाचे जंतु (अॅसिड फास्ट बैसिलय AFB) दिसल्यास तो रुग्ण स्पुटम पॉझिटिव्ह (थुंकी दूषित) फुफ्फुसाचा क्षयरोगी म्हणावा. किंवा, रुग्णाच्या बेडक्याच्या एका नमुन्यात सूक्ष्मदर्शकाखाली क्षयाचे जंतु (AFB) आढळले व एक्सरेमध्ये क्षयरोगाचा दोष आढळला तर तो रुग्ण स्पुटम पॉझिटिव्ह (थुंकी दूषित) फुफ्फुसाचा क्षयरोगी म्हणावा. परंतु हा निर्णय वैद्यकीय अधिकाऱ्यांवर सोपवावा थुंकी अदूषित (स्पुटम निगेटिव्ह) :- रुग्णाच्या तीनही बेडका नमुन्यांमध्ये क्षयाचे जंतू सूक्ष्मदर्शकाखाली न दिसल्यास त्याला परिणामकारक अँटिबायॉटिकचा कोर्स देऊन पुन्हा त्याच्या ३ बेडका नमुन्यांची तपासणी करावी. हे तिन्ही नमुनेसुद्धा अदूषित आढळले व एक्सरेमध्ये क्षयरोगाचा दोष आढळला तर तो स्पुटम निगेटिव्ह (थुंकी अदूषित) फुफ्फुसाचा क्षयरोगी समजावा. अशा रुग्णांच्या निदान व औषधोपचाराचा निर्णय वैद्यकीय अधिकाऱ्यानेच्या मार्गदर्शनाने करावा. फुफ्फुसाव्यतिरिक्त इतर भागांचा क्षयरोग

(Extra-pulmonary TB) :- सरणाचा पर्व इतिहास जाणून व करण तपासणी करून फुफ्फुसाखेरिज इतर कोणत्याही अवयवाचा क्षय असल्यास त्याला फुफ्फुसाव्यतीरिक्त (एक्सट्रापल्मनरी) क्षयरोग म्हणोवफुफ्फुसाव्यतीरिक्त ६ क.ब.चौ. उ.म.वि., जळगांव I पं.ज.ने. समाजकार्य महाविद्यालय, अमळनेर क्षयरोगाचे निदान व औषधोपचाराचा सल्ला वैद्यकीय अधिकारी देतील. फुफ्फुसाव्यतीरिक्त इतर अवयवांचा क्षयरोग रुग्णाला फुफ्फुसाव्यतीरिक्त इतर अवयवांचा क्षयरोग झाला असल्यास, दिलेल्या लक्षणांखेरीज शरीरातील ज्या अवयवाचा क्षयरोग झाला असेल त्या प्रमाणे खालील जास्त लक्षणे दिसून येतात. गंडमाळा (लसिका ग्रंथी) क्षयरोग मानेवर सूज व गाठी येतात. कधी कधी त्यामधून पू बाहेर येतो मेंदूच्या आवरणाचा क्षयरोग (मेनिन्जायटीस) डोकेदुखी, ताप, ग्लानी, मानेचा ताठपणा, इ. मनक्याचा क्षयरोग: पाठ दुखणे, पाठीच्या मनक्यावर सूज येणे, ताप येणे, इत्यादी. ५) क्षयरोग संशय केव्हा घ्यावा :- फुफ्फुसाच्या क्षयरोगाची लक्षणे : ०१. बेडकायुक्त खोकला दोन आठवडे किंवा जास्त दिवस ०२. हलकासा परंतु संध्याकाळी वाढणारा ताप ०३. वजन घटणे ०४. भुक् मंदावणे ०५. छातीत दुखणे ०६. रात्री खूप (दरदरून घाम येणे. ०७. काही गंभीर क्षयरूग्णांच्या बेडक्यातून रक्त पडते. ६) क्षयरोगाची कारणे :- मायको बॅक्टेरियम ट्युबर क्युलोसिस या जिवाणूमुळे क्षयरोग होतो. शरिरातील कोणत्याही अवयवांना यांचा संसर्ग होऊ शकतो ८०% रूग्णांच्या फुफ्फुसाला संसर्ग झाल्याचे आढळते. फुफ्फुसाचा क्षयरोग झालेल्या रूग्णांच्या बेडका तपासणी मध्ये रोग जंतु आढळतात. क्षयरोग हा खोकल्या द्वारे हवेत पसरणाऱ्या सूक्ष्म थुकीमुळे, तोडांतील संसर्गाद्वारे पसरत असतो. लसीका ग्रंथीच्या संसर्गात मानेला सुज येते. फुफ्फुस आवरणाला सुज आल्याने रूग्णास श्वास घेण्यास अडचण होते. सांध्यांच्या संसर्गात सांध्याला सुज येते व वेदना होते, तर मेंदु आवरणाच्या संसर्गात डोके दुखी, ताप ही लक्षणे आढळून येतात. दुष्परिणाम :- ज्या व्यक्तीच्या शरिरात क्षयरोगाच्या जंतूनी प्रवेश केला आहे. त्या व्यक्तीस एच.आय.व्ही. संसर्ग झाला तर क्षयरोग होण्याचा धोका वाढतो. हा धोका ६०% पर्यंत असू शकतो क्षयरोगाच्या संसर्ग ७ क.ब.चौ. उ.म.वि. जळगांव [पं.ज.ने. समाजकार्य महाविद्यालय, अमळनेर होण्याचा परिणाम एच.आय.व्ही. बाधीत व्यक्तींना जास्त असतो. त्यामुळे एच.आय.व्ही. बाधीत व्यक्तीमध्ये क्षयरोगाचे प्रमाण वाढले तर क्षयरोगाचा प्रसार वाढतो. एच.आय.व्ही. संसर्गात व्यक्तीला नव्याने क्षयरोगाची बाधा झाली तर क्षयरोग होण्याचे प्रमाण असंसर्गीक व्यक्तीपेक्षा १० ते ३०% जास्त असते. ७) भारतातील क्षयरोगाचे परिणाम :- आपल्या देशात दररोज ४०,००० हून अधिक क्षयरोगाच्या जंतुचा संसर्ग होतो. ५,००० हून अधिक लोकांना क्षयरोग होतो. - १,००० हून अधिक रूग्ण क्षयरोगाने मरण पावतात. म्हणजेच दर ३ मिनीटाला २ रूग्ण क्षयरोगाने मरण पावतात. * त्याच प्रमाणे, आपल्या देशात दरवर्षी - १८ लाखांहून अधिक नवीन क्षयरूग्ण आढळून येतात. त्यातील ८ लाख रूग्ण थुकी दूषित (स्पुटम पॉझिटिव्ह) असून ते क्षयरोग पसरवतात. पालकाला क्षय झाल्याचे निमित्त होऊन सुमारे ३ लाख मुलांना शालेय शिक्षण सोडावे लागते. - १ लाखाहून अधिक महिलांना क्षयरोगाच्या कलंकामुळे कुटुंब सोडावे लागते. वर्षभरात, एक लाख लोक संख्येमुळे सुमारे २०० क्षयरूग्ण आढळून येतात

क्षयरोगाचे निदान कसे करावे :- बेडका तपासणे हे फुफ्फुसाच्या क्षयरोगाचे निदान करण्याचे प्रमुख साधन आहे. फुफ्फुसाच्या क्षयरोगाचे थुकी (बेडका) दूषित व थुकी अदूषित असे वर्गीकरण करण्यात आले आहे. फुफ्फुसाच्या क्षयरोगाचा जेव्हा संशय असतो, तेव्हा त्याचे नक्की रोगनिदान करण्यासाठी बेडका तपासणी करावीच लागते. अचूक निदानासाठी बेडक्याचे तीन नमुने जाग्यावरच घेतलेला - सकाळी घेतलेला जाग्यावरच (Spot-Morning-Spot) घेतलेला दोन दिवसात गोळा करूनकरून प्रमाणित सूक्ष्मदर्शी केंद्रावर (DMC) तपासणे आवश्यक आहे. प्रमाणित सूक्ष्मदर्शी केंद्र (DMC) हे प्राथमिक आरोग्य केंद्रात अथवा रूग्णालयात एक लाख लोकसंख्येसाठी (आदिवाशी भागात पन्नास हजार लोकसंख्येसाठी) असते. ह्या केंद्रात दोन्ही डोळ्यांनी वापरण्याचे सूक्ष्मदर्शकयंत्र व प्रशिक्षित प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ असतात. ह्या केंद्रानी वरीष्ठ क्षयरोग प्रयोगशाळा पर्यवेक्षका कडून (STLS) नियमितपणे तपासणी केली जाते. बेडक्याच्या कमीत कमी दोन नमुन्यांमध्ये क्षयाचे जंतु दिसल्यास ८ क.ब.चौ. उ.म.वि., जळगांव (पं.ज.ने. समाजकार्य महाविद्यालय, अमळनेर ती केस फुफ्फुसाचा थुकी दूषित (स्पुटम पॉझिटिव्ह) क्षयरोगी समजावा. हा

क्षयरोगाचा सर्वात जास्त संसर्गजन्य प्रकार असतो. तीन्ही बेडका नमुने निगेटिव्ह (अदूषित) असणाऱ्या तसेच फक्त एकच नमुना पॉझिटिव्ह (दूषित) असणाऱ्या रुग्णांना RNTCP निदान तक्त्याप्रमाणे क्षयरोग निदानासाठी वैद्यकीय अधिकाऱ्यांकडे पाठवावे. ०९) राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रम (NTCP) भारतामध्ये, राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रम हा सन १९६२ पासून प्रस्थापित जिल्हा क्षयरोग केंद्र, क्षयरोग दवाखाने व क्षयरोग रुग्णालयांकडून राबविला जात आहे. प्रारंभीच्या काळापासूनच या कार्यक्रमाची सांगड सर्वसामान्य आरोग्यसेवांशी घालण्यात आली होती आणि क्षयरोगविषयक सेवांचे वितरण प्राथमिक आरोग्यसेवांच्या माध्यमातून करण्यात येत होते. राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रमाचे निष्कर्ष फारसे प्रशंसनीय नव्हते. सन १९९२ मध्ये राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रमाचा नव्याने आढावा घेण्यात आला. याची परिणिती सन १९९७ मध्ये

सुधारित राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रम (RNTCP) सुरू करण्यामध्ये झाली आणि २००५ सालापर्यंत हा कार्यक्रम संपूर्ण देशभर राबवण्याचा संकल्प सोडण्यात आला. १०) डॉट्स काय आहे :- आंतर राष्ट्रीय स्तरावर शिफारस करण्यात आलेल्या क्षयरोगावरिल डॉट्स उपचार पद्धतीवर सुधारित राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रम आधारलेला आहे. डॉट्स - प्रत्यक्ष निरीक्षणाखाली दिलेला कमी कालावधीच्या औषधोपचार Directly Observed Treatment with Short Course Chemotherapy प्रत्यक्ष निरीक्षणाखाली दिलेला औषधोपचार :- १९५० साली चेन्नई येथील ट्युबरक्युलोसिस रिसर्च सेंटर ने डॉट्स उपचार पद्धती परिसणामकारक व प्रभवशाली आहे. हे सर्व प्रथम सिद्ध केले. ह्या अभिनव पद्धतीकडे क्षयरोग बरा करण्याची जबाबदारी क्षयरुग्णावर नव्हे तर आरोग्य कर्मचाऱ्यांवर टाकण्यात आली आहे. डॉट्स उपचार जगभर यशस्वी ठरले आहेत. आज रोजी चीन, व्हीएतनाम, कंबोडिया, बांगलादेश, इत्यादी देश डॉट्सचा उपयोग करित आहेत. ११) सुधारित राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रम :- सन १९६२ साली सुरू झालेल्या राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत, क्षयरोगला आळा घालण्याचा मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न करण्यात आला. ह्या कार्यक्रमांतर्गत, क्षयरोग निदानासाठी एक्स-रे तपाणीवर जास्त भरवसा ठेवण्यात आला व थुंकी (बेडका) तपासणीला त्यामानाने दुय्यम स्थान ९ क.ब.चौ. उ.म.वि., जळगांव पं.ज.ने. समाजकार्य महाविद्यालय, अमळनेर मिळाले. ह्यामुळे काही वेळा फुफ्फुसाचा इतर आजार असतांना त्याचे क्षयरोग म्हणून निदान व्हायचे तर कधी कधी एक्स-रे तपासणीचा त्यामानाने निकाल चांगला (Normal) आला म्हणून प्रत्यक्ष क्षयरोग झालेला असतांनाही त्याचे निदान व्हायचे नाही. दुसरी महत्वाची गोष्ट म्हणजे, क्षयरोग औषधोपचार दिर्घ मुदतीचा होता, जो काही क्षयरोग्याकडून पूर्ण पणे घेतला जात नसे. ह्या व इतर उणिवांचा परिणाम व्हायचा तोच झाला. क्षयरोगाचा प्रसार वाढतच सहीला. संध्या भारतात दररोज दररोज क्षयरोगामुळे १,००० लोक मरण पावतात म्हणजे आपल्या देशात मिनिटाला एक तरी व्यक्ती मृत्युमुखी पडते. सन १९९३ मध्ये एका उच्चस्तरीय तज्ज्ञ समितीने सखोल कार्यक्रमास महत्व आहे. असेच प्राचान्य राज्य, जिल्हा व स्थानिक पातळीवर अपेक्षित आहे. ०२) चांगल्या दर्जाचे रोगनिदान :- सुक्ष्मदर्शकयंत्राने केलेल्या बेडक्याच्या (स्पूटम) उच्चप्रतीच्या तपासणीमुळे आरोग्य कर्मचाऱ्यास क्षयरोगाचे जंतू प्रत्यक्ष पाहणे शक्य होते. ह्यामुळे खात्रीचे रोगनिदान होते. तसेच, कोणत्या रुग्णास क्षयरोगाच्या औषधोपचाराची तातडीची गरज आहे ते कळू शकते. ०३) उच्चप्रतीची औषधे :- उच्चप्रतीच्या क्षयरोग विरोधी औषधांचा अखंडित पुरवठा असला पाहिजे. सुधारित राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रमात प्रत्येक रुग्णासाठी उपचाराच्या पूर्ण काळासाठी, उच्चप्रतीची औषधे सुरूवातीलाच राखून ठेवण्यात येतात. यास्तव, औषधे अपुरी पडल्यामुळे रुग्ण बरा झाला नाही असे डॉट्सच्या बाबतीत घडून शकत नाही. ०४) योग्य औषधोपचार योग्यप्रकारे देण्यात येतो :- उच्चप्रतीची क्षयरोगविरोधी औषधे RNTCP मध्ये वापरली जातात. परंतु हा औषधोपचार रुग्णास सोडस्कर नसल्यास उपचाराबाबत अपयश येणार म्हणूनच डॉट्सचे मर्म आहे अत्येक्ष निरीक्षणाखाली दिलेला उपचार आरोग्यकर्मचारी किंवा प्रशिक्षित व्यक्ती (जी. त्या रुग्णाच्या कुटुंबातील नाही) आपल्या नजरेसमक्ष क्षयरुग्णास औषधे खाऊ घालतो / घालते. ०५) पद्धतशीर पाहणी व जबाबदारपणा :- सुधारित राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रमात बरे करण्याची जबाबदारी क्षयरुग्णावर नव्हे तर आरोग्य सुविधांवर टाकण्यात आली आहे. बरे

होण्याचा दर तसेच इतर प्रमुख मान्दंडांवर आरोग्यसेवेच्या प्रत्येक स्तरावर विशेष लक्ष ठेवण्यात येते. एखाद्या बाबतीत अपेक्षा पूर्ण होत नसल्यास पर्यवेक्षण तीव्र केले जाते. १४) क्षयरोग नियंत्रणातील मुलभूत तत्वे :- अ) रूग्णांचा त्वरीत शोध घेणे ब) बी.सी.जी. लसीकरण क) औषधोपचार ड) आरोग्य शिक्षण अ) रूग्णांचा त्वरीत शोध घेणे:- (Early Case Finding) क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रमातील पहिली पायरी म्हणजे समाजातील सर्व क्षयरुग्णांचा त्वरीत शोध घेणे. (Early Case Finding) जागतिक आरोग्य संघटनेने सांगितल्या प्रमाणे क्षयरोगाचा रुग्ण I + arch म्हणजे ज्या व्यक्तीच्या बुकिवाटे क्षयरोगाच्या जंतुचा संसर्ग होवू शकतो. अशा व्यक्तीचा शोध घेवून लक्षणा द्वारे क्षयरोगाचे त्वरीत निदान केले जाते. त्याची भुंकी तपासणी करावी थुकी तपासणी द्वारे क्षयरोगाचे त्वरीत निदान केले जाते. धुंकी तपासणी द्वारे निदान करण्यात आलेल्या धुंकी दुषीत रुग्णांचा शोध घेवून त्याला उपचारावर आणणे. तसेच इतर माध्यमाद्वारे शोध घेणे जसे की, क्षयकिरण तपासणी, ट्युबर क्युलीन टेस्ट, इ द्वारे शोध घेवून रुग्णांना उपचारावर आणणे. ब) बी.सी.जी. लसीकरण: में सीली कामेट गुआरीन ह्या क्षयरोग प्रतिबंधक लसी द्वारे मानवी शरिरातील प्रतिकारक शक्ती वाढविणे. ह्या लसीत बोव्हाईन स्ट्रेनचा वापर केला जातो. बी. सी. जी. लसीकरणामुळे क्षयरोग विरुद्ध मिळणारी प्रतिकार क्षमता साधारण पण १५ वर्ष टिकते क) औषधोपचार : (Chamotheraty) नवीन प्रभावी औषधांमुळे क्षयरोग उपचारात क्रांती घडलेली आहे. रुग्णांची लवकरात लवकर जीवाणु पासून सुटका करणे हा औषधोपचाराचा प्रमुख उद्देश असतो. सध्याची औषधोपचार पद्धती बहुविध औषधांवर आधारित आहे. त्यामुळे उपचार कालावधी देखील खुप कमी होतो. अल्पकाळ औषधोपचारा मध्ये इथेम्ब्युटॉल, आय. एन.एच. तसेच रि फेम्पसिन, पायराझीनामाइड, स्ट्रेटोमायसिन ही औषधे देतात या नवीन प्रभावी औषधोपचारांमुळे पूर्वी क्षयरोग उपचारासाठी लागणारा १२ महिन्यांचा कालावधी आता ६ ते ८ महिने इतका कमी झाला आहे. ड) आरोग्य शिक्षण: (Health Education) आरोग्य शिक्षणाद्वारे रुग्णास औषधोपचाराचे महत्व आहार विहार तसेच सवयी यांच्या बदल करून आरोग्य संदेश दिला जातो यात आ.सी.ई. या कार्यक्रमाद्वारे म्हणजे यात माहिती (Information) संवाद आणि शिक्षण (Education) म्हणजे संवाद साधून आरोग्य शिक्षणाच्या द्वारे माहितीची देवान घेवाण करणे रूग्णांनास नियमित उपचार घेण्यास प्रवृत्त करणे, वैद्यकीय तपासणी नियमित करून घेणे. थुकिची योग्य रितीने विल्हेवाट लावणे तसेच क्षयरोग कार्यक्रम राबविणाऱ्यांचा रुग्णांशी दृढ संबंध निर्माण करणे. जर समाजात आरोग्य शिक्षणाचा अंतर्भाव असेल तर क्षयरोग विरोधी कोणत्याही कार्यक्रमाचे परिणाम दिर्घकाळ टिकणार नाहीत. या साठी आरोग्य शिक्षणाद्वारे शालेय शिक्षण कार्यक्रम, जन जागरण कार्यक्रम, पथनाट्य, चर्चासत्र याद्वारे समाजात जागृती केली जाते. पं.ज.ने समाजकार्य महाविद्यालय, अमळनेर १५) प्रत्यक्ष निरीक्षणाखाली दिलेला अल्पमुदतीचा औषधोपचार :- डॉट्स औषधोपचार देण्याचे दोन टप्पे (Phases) आहेत :- ०१) अतिदक्षता काळ / इन्टेन्सिव्ह फेज (IP): हा टप्पा उपचाराच्या पहिल्या २ ते ३ महिन्यांचा असतो. ह्या काळात, डॉट्स औषधोपचार आठवड्यातून सीनदा अरोग्य कर्मचाऱ्याच्या प्रत्यक्ष निरीक्षणाखाली डॉट्स सेंटर (एक दिवसाआड) यायचा आहे. ०२) नियमित काळ / कन्टीन्युएशन फेज (CP): अतिदक्षता काळानंतर सुरू होणारा हा टप्पा पुढील ४ ते ५ महिन्यांचा असतो. ह्या काळात, क्षयरोगावरील औषधोपचार आठवड्यातून एकदा डॉट्स सेंटर आणि दोनदा (एक दिवसाआड याप्रमाणे) घरी स्वतः घ्यायचा आहे. ह्या काळासाठी रुग्णाला दिनदर्शिका असलेले औषधाचे कॉम्बीपॅक्स देण्यात येतात. यामधील पहिला डोस रूग्णाने कॉम्बीपॅक्स घेण्यासाठी डॉट्स सेंटरवर आलेले असतांना च आरोग्य कर्मचाऱ्यांच्या समक्ष खायचा आहे आणि उरलेले दोन डोस एक दिवसाआड याप्रमाणे स्वतः घरी घ्यायचे आहेत. उरलेल्या दिवशी घेण्यासाठी कॉम्बीपॅक्समध्ये व्हिटॅमिन्सच्या गोळ्या असतात. पुढच्या आठवड्यात डॉट्स सेंटर येतांना, रूग्णाने रिकामे कॉम्बीपॅक दाखविण्यासाठी जरूर आणावे. ह्यामुळे औषधे नियमित घेतली जात याची खात्री होईल डॉट्स औषधोपचाराचे तीन गट / प्रवर्ग :- क्षयरोग चुंकीदूषित आहे की नाही, त्याच्या फुफ्फुसात की इतरत्र क्षयरोग आहे, तो गंभीर आहे की नाही इत्यादीचा विचार करून डॉट्स औषधोपचाराने तीन गट (I, II व III) करण्यात आले आहेत. कॅटेगरी। ची औषधे लाल खोक्यात पुरविण्यात येतात ह्या प्रत्येक खोक्यात दोन महिन्यांच्या अतिदक्षता काळासाठी

औषधांचे २४ डोस आणि चार महिन्यांचा नियमित काळासाठी औषधांचे १८ कॉम्बीपॅक्स असतात. कॅटेगरी - II ची औषधे निव्व्या खोक्यात पुरविण्यात येतात: ह्या प्रत्येक खोक्यात तीन महिन्यांच्या अतिदक्षता काळासाठी औषधांचे ३६ डोस आणि पाच महिन्यांच्या नियमित काळासाठी औषधांचे २२ कॉम्बीपॅक्स असतात. कॅटेगरी - III ची औषधे हिरव्या खोक्यात पुरविण्यात येतात: ह्या प्रत्येक खोक्यात दोन महिन्यांच्या अतिदक्षता काळासाठी औषधांचे २४ डोस आणि चार महिन्यांच्या नियमित काळासाठी औषधांचे १८ कॉम्बीपॅक्स असतात.

सारांश

संशोधनात उपकल्पना फार महत्वाच्या मानल्या जातात. कारण गृहितकृत्यांची मांडणी केल्याशिवाय संशोधकाला निश्चित दिशा मिळत नाही. संशोधन कार्यात उपकल्पना मार्गदर्शक म्हणून कार्य करीत असतात. अमळनेर तालुक्यातील क्षयरुग्णांच्या कौटुंबिक, आर्थिक आणि सामाजिक समस्यांचे अध्ययन या विषयावर संशोधन करीत असतांना पुर्वज्ञानाच्या आधारे काही उपकल्पनांची मांडणी केली होती. प्रस्तुत विषयासंबंधी तथ्ये संकलित करून निष्कर्ष काढण्यात आले. त्यानुसार संशोधकाने मांडलेल्या उपकल्पनांची सिध्दता प्रस्तुत प्रकरणात केली आहे. १) क्षयरुग्णांच्या कौटुंबिक समस्या वाढीस लागतात.

१) क्षयरुग्णांच्या कौटुंबिक समस्या वाढीस लागतात.

संशोधनासाठी घेण्यात आलेल्या एकूण ६० निवेदकांपैकी दिर्घकालीन उपचारामुळे आपणास अडचण भासते असे होय म्हणणाऱ्या निवेदकांची संख्या अधिक प्रमाणात ३१ असून त्यांचे शेकडा प्रमाण ५१.६६% आहे. दिर्घकालीन उपचारामुळे आपणास अडचण भासते असे आढळून आले म्हणून सदर गृहितकृत्य पुर्णतः सिध्द झाले आहे.

निवेदकांपैकी आजारपणामुळे आपणास पैसे उधार मागण्याची वेळ येते असे होय म्हणणाऱ्या निवेदकांची संख्या ३५ असून त्यांचे शेकडा प्रमाण ५८.३४% आहे. आजारपणामुळे आपणास पैसे उधार मागण्याची वेळ येते असे आढळून आले म्हणून सदर गृहितकृत्य पुर्णतः सिध्द झाले आहे.

२) क्षयरुग्णाला आर्थिक समस्यांना सामोरे जावे लागते.

संशोधनासाठी घेण्यात आलेल्या एकूण ६० निवेदकांपैकी आजारपणामुळे आपण कर्ज बाजारी झाले आहेत असे होय म्हणणारे निवेदकांची संख्या ३५ असून त्यांचे शेकडा प्रमाण ५८.३४% आहे. आजारपणामुळे आपण कर्ज बाजारी झाले आहेत असे आढळून आले म्हणून सदर गृहितकृत्य पुर्णतः सिध्द झाले आहे.

३) क्षयरुग्णाला सामाजिक समस्यांना सामोरे जावे लागते.

संदर्भ ग्रंथ सुची

संशोधनासाठी घेण्यात आलेल्या संदर्भ ग्रंथ सुची लेखक पुस्तके प्रकाशन

०१. श्री आगलावे प्रदीप

सामाजिक संशोधन करती

साईनाथ प्रकाशन

प्रा. पाटोळे रा. मा. सामाजिक संशोधन तत्ये

श्री मंगेश प्रकाशने

३. रविंद्र भावसार सुक्ष्मजिव आणि आपले आरोग्य

साकेत प्रकाशन

४ डी वेद प्रकाश

डॉ. पी. वाय. पोटे

वैद्यकीय समाजकार्य कुटुंब आणि बाल कल्याण

५ महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका मार्च २०२२

६ सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग कार्यक्रम पुस्तिका

७ बहुउद्देशीय आरोग्य कर्मचारी आणि डॉक्टर्स मार्गदर्शक पुस्तिका सप्टेंबर २०२२

८ मासिके आरोग्य २०२२ साप्ताहिक व वर्तमान पत्रे पुण्यानगरी, लोकमत - २०२२

दहशतवाद विरोधी कायदे आणि मानवाधिकार एक अभ्यास

डॉ. महादेव उत्तम तोंडे

विभाग प्रमुख- संरक्षणशास्त्र विभाग, धनदाई कला व विज्ञान महाविद्यालय, अमळेर, जि. जळगाव, महाराष्ट्र.

पिन कोड ४२५४०९ E-mail : mahadevtonde07@gmail.com Mob. 9049153107

* प्रस्तावना :-

एकविसाव्या शतकात दहशतवादाचा प्रसार जवळ—जवळ जगाच्या सर्वच भागात झालेला आहे. विशेषतः भारतीय उपखंडात आणि मध्यपूर्वेत, दहशतवादाने नंगानाच घातला आहे २००६ च्या एप्रील महिन्यात काश्मीर मधील दौडा या गावाजवळ ६० हिंदुची रांगेत उभे करून गोळ्या घालून केलेली हत्या, श्रीलंकेत बॉम्बस्फोटाने बस अपघात करून प्रवाशांची केलेली हत्या, की ज्यात काही बालक, विद्यार्थी होते. या भयंकर संकटाचे गांभीर्य ओळखून अमे रीका, युरोपीय संघ, ऑस्ट्रेलिया आणि अन्य अनेक देशांत दहशतवादाविरुद्ध लढण्यासाठी करार केला आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने देखील याविरुद्ध पावले उचललेली आहेत. व वेळोवेळी याविरुद्ध ठराव संमत केलेले आहेत. याच वाढत्या दहशतवादामुळे मानवाधिकार धोक्यात येतांना दिसत आहेत.

मानवाधिकार किंवा मानवी हक्क (Human Rights) ही संकल्पना विसाव्या शतकात जगात सर्वत्र चर्चेचा विषय बनली. मानवी अधिकार किंवा हक्क हा विचार २० व्या शतकात झालेल्या दोन महायुद्धांशी व त्यातील अपरिमीत जीवितहानींशी संलग्नीत आहे. १९४५ मध्ये जपानच्या हिरोशिमा आणि नागासाकी शहरावर अणुबॉम्ब टाकले गेले. यात सुमारे १० दशलक्ष निरपराध लोकांचा बळी गेला. तसेच ६ दशलक्ष ज्यूंची जी कत्तल झाली त्याचा ही यात समावेश आहे. मानव संहाराबरोबरच मालमत्तेचीही प्रचंड हानी या राष्ट्रांची झाली. ही राष्ट्रे आर्थिक दृष्ट्याही डबघाईला आली. या युद्धात झालेल्या प्रचंड मानहानीमुळे जगातील मानवावादी तज्ज्ञ, राजकीय नेते, सामाजिक कार्यकर्ते, शिक्षण तज्ज्ञ, कायदे तज्ज्ञ अंतर्मुख झाले आणि या महायुद्धातून एक प्रश्न पुढे आला व तो म्हणजे एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्रातील माणसांच्या जीवावर का उठते ? याचे चिंतन, आत्मपरीक्षण करावयास व त्यावर चर्चा करावयास जागतिक स्तरावर प्रारंभ झाला. संयुक्त राष्ट्रसंघाने याबाबत पुढाकार घेऊन १९४८ साली मानवी कुरतेला आळा घालण्यासाठी मानवी हक्काचा सार्वभौमिक जाहिरनामा प्रकाशीत करून मानवी हक्कांच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने पहिले पाऊल टाकले. थोडक्यात दुसऱ्या महायुद्धानंतरच खऱ्या अर्थाने मानवी हक्क किंवा मानवाधिकार या विषयाची जाणीव जागृती होण्यास प्रारंभ झाला.

* कीवर्ड :-

दहशतवाद, मानवाधिकार, मानवी हक्क, शांतता, दहशतवाद विरोधी कायदे.

* संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी विश्लेषणात्मक आणि वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग केला आहे. या शोध निबंधात लागणारी माहिती ही दुय्यम साधनातील (Secondary Data) आहे. यात प्रामुख्याने राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय घडामोडींवर प्रकाश टाकणारे ग्रंथ, वर्तमान पत्रातील लेख, संकेत स्थळे इ. साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे.

* संशोधनाचा उद्देश :-

१. दहशतवादाच्या कारणांचा अभ्यास करणे.
२. दहशतवाद विरोधी कायद्यांचा अभ्यास करणे.
३. मानवाधिकाराचा अभ्यास करणे.

* गृहितकृत्य :-

१. दहशतवादाचा भारतासह संपूर्ण जगावर विपरीत परिणाम झाला आहे.
२. दहशतवाद विरोधी कायद्यामुळे मानवी अधिकारांचे संरक्षण होण्यास मदत होते.

३. धार्मिक कट्टरता, गरिबी व बेकारी, आक्रमक राष्ट्रवाद इ. कारणांमुळे दहशतवाद वाढत आहे.

*** विषय विवेचन :-**

*** दहशतवादाच्या व्याख्या :-**

१. **जॉन क्रेटम :-** “राजकीय उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी समाजात भिती व दहशत निर्माण करण्याच्या उद्देशाने केलेले हिंसात्मक गुन्हेगारीचे वर्तन म्हणजे दहशतवाद होय.”

२. **डॉ. शांतीश्री पंडित :-** “राजकीय कारणांनी प्रेरित झालेला आणि भय निर्माण करण्यासाठी निष्पाप लोकांना आणि प्रशासनाला लक्ष्य करणारा हिंसाचार म्हणजे दहशतवाद होय.”

३. **बेंजामीन नेता न्याहू :-** “आपली राजकीय उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी निष्पाप लोकांची जाणुन-बुजुन केलेली हत्या व त्यांना जखमी करुन त्यांच्या अवयवांची केलेली तोडमोड व त्याव्दारे निर्माण केलेले भितीचे वातावरण म्हणजे दहशतवाद होय.”

४. **संयुक्त राष्ट्रसंघ :-** “राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी हिंसात्मक घटकांचा उपयोग म्हणजे दहशतवाद होय.”

वरील सर्व व्याख्यांवरुन दहशतवाद म्हणजे काय हे आपल्याला स्पष्ट होते. प्रत्येक घटनेला जशी काही ना काही कारणे असतात. असे म्हटले जाते प्रत्येक घटना घडण्यामागे काही कारणे निश्चीतच असतात. तसेच दहशतवादाची सुद्धा काही प्रमुख कारणे आहेत. ती पुढील प्रमाणे आहेत.

*** दहशतवादाची कारणे :-**

१. सामाजिक व सांस्कृतिक कारणे
२. आर्थिक कारणे
३. राजकीय कारणे
४. धार्मिक कारणे
५. गरिबी व बेकारी
६. नितीमत्ता नसणे
७. जागतिक कारणे
८. आक्रमक राष्ट्रवाद
९. सामाजिक असुरक्षतेची भावना
१०. सरकारकडुन अपेक्षापूर्ती न होणे.
११. अपमानाचा बदला घेण्याची प्रवृत्ती
१२. मादक द्रव्ये व त्यांची तस्करी
१३. माहिती तंत्रज्ञानाच्या विकासातुन प्राप्त झालेले सुलभ मार्ग.
१४. दहशतवादासाठी आवश्यक शस्त्र, दारुगोळ्याची उपलब्धता.
१५. लुटतार आणि विकृत मनोवृत्ती
१६. अल्पावधीन अल्पकष्टाने श्रीमंत होण्याचा हव्यास
१७. दुसऱ्या राष्ट्रांच्या राजकीय प्रभावाखाली राहणे इ.

अशी ही वरील सर्व दहशतवादाची कारणे आहेत. या कारणांमुळे दहशतवाद वाढत आहे. आणि या वाढत्या दहशतवादामुळे मानवांच्या अधिकारांचे आणि हक्कांचे हनन होत आहे. म्हणुन मानवांच्या हक्कांचे व अधिकारांचे संरक्षण करुन जगात शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी जागतिक पातळीवर दहशतवाद प्रतिबंधासाठी अनेक कायदे व ठराव करण्यात आले ते पुढील प्रमाणे.

*** संयुक्त राष्ट्र संघटनेने दहशतवादा विरुद्ध केलेले प्रयत्न :-**

१९७० पासून संयुक्त राष्ट्र संघटनेचे दहशतवाद विरुद्ध प्रयत्न सुरु आहेत. जवळजवळ ३० हुन अधिक ठराव संयुक्त राष्ट्र संघटनेने केलेले आहेत. त्यापैकी काही ठराव पुढील प्रमाणे-

१) आमसभेचा ठराव :-

दहशतवाद विरुद्ध आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सहकार्यासाठी सदस्य राष्ट्रांना आवाहन करण्यात आले. हा ठराव 'युनो' च्या आमसभेत १८ डिसेंबर १९७२ रोजी मंजूर केला. तसेच यात दहशतवादाचा निषेध ही करण्यात आला. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर 'युनो' कडून हा पहिला ठराव होता.

२) दहशतवाद विरोधी संयुक्त राष्ट्र संघाची समिती :-

दहशतवादाचा अर्थ त्याची कारणे आणि त्यावर कोण-कोणत्या उपाय योजना करता येतील हे सुचविण्यासाठी १९७३ साली दहशतवाद विरोधी समितीची स्थापा आमसभेच्या अध्यक्षाने कडून करण्यात आली.

३) निष्पाप नागरिकांना ओलीस ठेवण्या विरुद्ध ठराव :-

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेने १९७८ ला एक महत्वपूर्ण ठराव मंजूर केला. यात परराष्ट्रांचे प्रतिनीधी, जागतिक संस्था, निरपराध नागरीक यांना अपहरण करून ओलीस ठेवण्या विरोधी हा प्रस्ताव मंजूर केला. त्याची अंमलबजावणी २९ नोव्हेंबर १९७८ रोजी झाली.

४) दहशतवाद्यांना प्रशिक्षण देणाऱ्या राष्ट्राविरुद्ध चा प्रस्ताव :-

४ डिसेंबर १९८९ रोजी आमसभेने दहशतवाद्यांना प्रशिक्षण देणाऱ्या राष्ट्राविरुद्ध व त्यांना मदत करणाऱ्या राष्ट्राविरुद्ध तिव्र निषेध करून एक ठराव पास केला व अशा राष्ट्रांना समर्थन थांबविण्यासाठी त्यांना आवाहन केले.

५) दहशतवाद निर्मूलन विभागाची स्थापना :-

१९९९ मध्ये दहशतवाद निर्मूलनासाठी या दहशतवाद निर्मूलन विभागाची स्थापना करण्यात आली.

६) आर्थिक समर्थना विरुद्ध ठराव :-

जे राष्ट्र आपले हित साध्य करण्यासाठी दहशतवादी संघटनांना आर्थिक साहाय्य करून शत्रु राष्ट्रांमध्ये अराजकता निर्माण करतात. अशा राष्ट्रांना धडा शिकविण्यासाठी आमसभेने ९ डिसेंबर १९९९ रोजी आर्थिक समर्थना विरुद्ध ठराव मंजूर केला.

*** भारताने दहशतवाद विरुद्धी केलेले कायदे :-**

१. महाराष्ट्र स्थानबद्धता प्रतिबंध कायदा - १९७०
२. राष्ट्रीय सुरक्षा कायदा - १९८०
३. महाराष्ट्र जातीय, समाजविरोधी व इतर विघातक कृत्यांना प्रतिबंध करणारा कायदा - १९८१
४. विमान अपहरण विरोधी कायदा- १९८२
५. दहशतवाद प्रभावीत क्षेत्रासाठी विशेष न्यायालयाची तरतुद- १९८४
६. दहशतवादी प्रतिबंध कायदा 'टाडा'- १९८५
७. महाराष्ट्र संघटित गुन्हेगारी नियंत्रण कायदा- १९९९
८. दहशतद प्रतिबंध कायदा 'पोटा'- २००२
९. बेकायदेशीर क्रियाकलाप प्रतिबंध कायदा- २००४
१०. राष्ट्रीय तपास संस्था कायदा - २००८

असे हे वरील सर्व दहशतवाद विरोधी कायदे केल्यामुळे मानवी अधिकारांचे संरक्षण होण्यास मोठ्या प्रमाणात फायदा झालेला आहे.

*** मानव अधिकार :-**

मानव अधिकारात किंवा हक्कांमध्ये दोन प्रकार पडतात. एक नैसर्गिक अधिकार व दुसरा कायदेशीर हक्क (अधिकार) ते पुढील प्रमाणे आहेत.

१) नैसर्गिक हक्क :-

जे हक्क जनमाने प्राप्त होतात त्या हक्कांना जिवन जगण्याचा अधिकार, व्यक्तीमत्वाचा अधिकार इ.

२) कायदेशीर हक्क :-

कायदेशीर हक्क म्हणजे व्यक्तीचे स्वातंत्र्य, समता व मुळभूत अधिकार ज्यांच्या संरक्षणाची हमी राज्यघटनेने दिलेली आहे.

३) मालकी व स्वातंत्र्य हक्क**४) सकारात्मक आणि नकारात्मक हक्क****५) व्यक्तीचे आणि गटांचे हक्क****६) सार्वभौमिक हक्क***** मानव अधिकाराच्या व्याख्या :-****१) मॉरीस क्रेटसन :-**

“मानव अधिकार हे स्वातंत्र्याचे सर्वोच्च व पवीत्र अधिकार असून त्यांचे उल्लंघन राज्याला करता येणार नाही”.

२) रॅन्डमहाऊस :-

“मानव अधिकार म्हणजे व्यक्तीला जन्माने प्राप्त झालेले असे अधिकार जे व्यक्तीला सन्मानाने जगण्यासाठी अत्यावश्यक आहेत”.

वरीलप्रमाणे मानव अधिकार व मानव अधिकाराच्या व्याख्यानानुसार असे स्पष्ट होते की, मानव अधिकार हे मानवाच्या सर्वोच्च विकासाचा केंद्र बिंदू आहे. की जे अधिकार मानवाला जन्मताच प्राप्त होतात. त्यांचे हनन कोणी करू शकत नाही. जे अधिकार राज्य किंवा समाज बहाल करीत नाही तर त्याला ते अधिकार जन्मताच प्राप्त झालेले आहेत. म्हणूनच मानव समाजाला त्याचे महत्त्व राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर झाले.

त्याचे फलीत असे की, संयुक्त राष्ट्र संघाने १० डिसेंबर १९४८ रोजी ‘मानवी’ अधिकाराचा जाहिरनामा घोषित केला. यात जवळ-जवळ ३० कलमांचा समावेश करण्यात आला आहे. परिणामी टप्पा-टप्प्याने प्रत्येक देशाने मानवांच्या या अधिकाराला घटनेत स्थान दिले. एवढेच नव्हे तर संरक्षणाची हमी सुध्दा दिली आहे. असे दिसून येत आहे.

*** निष्कर्ष :-**

आजच्या काळातील दहशतवाद थांबवून जगात शांतता प्रस्थापीत करणे व त्यासाठी दहशतवाद विरोधी कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी करावी लागेल. तसेच जगातील व देशातील प्रत्येक व्यक्तीने या दहशतवाद विरोधी लढ्यात सहभागी होणे ही काळाची गरज आहे.

दहशतवाद रोखणे आणि मानवी अधिकारांचे संरक्षण जास्तीत जास्त प्रमाणात करणे ही भारतासहीत सर्व जगाची आवश्यक गरज बनलेली आहे. यासाठीच जागतीक स्तरावर देखील ‘युनो’ ने मानव अधिकारांच्या संरक्षणासाठी अनेक कायदे केलेले आहेत. आज प्रत्येक देशाच्या वाढत्या अपेक्षेमुळे देशा-देशांमध्ये कटुता वाढत आहे. ती दूर करून मानवी कल्याण हेच अंतीम ध्येय संपूर्ण जगाचे असावे यासाठी जगातील गरीब, विकसनशील आणि विकसीत सर्व राष्ट्रांनी दहशतवाद विरोधी लढ्यात एकत्र येणे गरजेचे आहे. आणि तेव्हाच खऱ्या अर्थाने मानवी अधिकारांचे संरक्षण होईल आणि मानवी जीवन समृद्ध होईल.

*** संदर्भ सूची :-**

१. एकविसाव्या शतकातील दहशतवाद- प्रा. म. न. उदगावकर, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे- २००९
२. मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय- प्रा. पी. के. कुलकर्णी, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे- २०१३
३. भारतीय राष्ट्रीय सुरक्षितता- डॉ. बी. डी. तोडकर, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव- २०१६
४. युध्दविज्ञान संरक्षण व सामारिकशास्त्र- प्रा. ए. पी. चौधरी, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे- २००८
५. आंतरराष्ट्रीय संबंध- डॉ. वा. भा. पाटील, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव- २०१७
६. भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा- प्रा. ए. पी. चौधरी, अर्चना चौधरी, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव- २००३
७. दै. सकाळ, लोकमत, लोकसत्ता, वृत्तपत्रे.

सामूदायिक आरोग्य आणि शाश्वत विकास: समूह संसर्ग कोरोनामुळे एकल विधवा महिलेची कौटुंबिक सामाजिक सद्यस्थिती

आशीष नागनाथ स्वामी

संशोधक विद्यार्थी, सामाजिक शास्त्रे संकुल, स्वा. रा. ती. म. वि. नांदेड

सारांश

कोरोना ही जागतिक महामारीने समाजात मोठ्या प्रमाणात नुकसान केले आहे अशाच एका नुकसानापैकी भारतातील महाराष्ट्रात कोरोनामुळे एकल विधवा महिलांचे प्रश्न समोर आला ही जागतिक महामारीने समाजात मोठ्या प्रमाणात नुकसान केले आहे अशाच एका नुकसानापैकी भारतातील महाराष्ट्रात कोरोनामुळे एकल विधवा महिलांचे प्रश्न समोर आला. नवरा हा करून करुणा या जागतिक महामारीचा बळी ठरला आणि पुढे विधवा पण ही जागतिक महामारीने समाजात मोठ्या प्रमाणात नुकसान केले आहे अशाच एका नुकसानापैकी भारतातील महाराष्ट्रात कोरोनामुळे एकल विधवा महिलांचे प्रश्न समोर आला नवरा हा करून करुणा या जागतिक महामारीचा बळी ठरला आणि पुढे विधवा पण सुरू झाली पण चिंतेच्या आगेपेक्षा समाजात मिळणारी चटके जास्त त्रासदायक होते पण नंतर ठरलं की समाजात महामारी समूह संसर्ग कोरोनामुळे एकल विधवांना ताट मानेने जगता आलं पाहिजे.

प्रस्तावना :

पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्री ही दुय्यम स्थानी असते असे हे प्राचीन काळापासून चालत आले असले तरी आजच्या आधुनिक काळा सुद्धा महिलांना दुय्यम्सा नाही त्यात तिचा पती निधन पावला तर तिच्याकडे बघण्याचा दृष्टिकोन सुद्धा वेगळा आहे स्त्रियांच्या न दिसणाऱ्या समस्यांमध्ये लैंगिक खेळ मानसिक त्रास अशा समस्यांकडे विशेष लक्ष देणे गरजेचे आहे .

आज समाजात महिलांची स्थिती पाहतात त्यातल्या त्यात एकल विधवा महिलेची कौटुंबिक आणि सामाजिक स्थिती खूप विदारक आहे .संयुक्त राष्ट्र संघाने देशाने महिलांसाठी धोरण असताना धोरणात्मक निर्णय घेताना आणि बदल करताना महिला प्रामुख्याने केंद्रस्थानी ठेवून महिलांच्या मानवी हक्क संरक्षणाची असे बदल करण्याची आव्हान केले आहे आपल्या भारत देशात महिलांच्या शिक्षणाचे प्रमाण ग्रामीण आणि आदिवासी भागात रोडी परंपराचा मोठ्या पगडा अज्ञान लिंगभेद पुरुष प्रधान संस्कृती अशा परिस्थिती समाजातील स्त्रियांच्या प्रश्नांचे स्वरूप आणि समूह संसर्ग करून एकल विधवा झालेल्या महिलांचे प्रश्न चिंताजनक आहेत मुख्यतः जाणवलेली समस्या म्हणजे समूह संसर्ग करुणा ते समाजातील एखादी विधवा स्त्रीला आजही समाजातील पुरुष व्यवस्थेशी घ्यावा लागणारा लढा हा भयावह आहे त्यांच्या शारीरिक मानसिक आरोग्याची होणारी हेळसाण त्यांच्या मुलांची व कुटुंबाचे प्रश्न त्यांची आर्थिक सामाजिक भावनिक लैंगिक मानसिक शोषण यामुळे होणारी कुचुंबना समाजाला दिसून येत नाही अशा महिलांना कौटुंबिक व सामाजिक स्थितीतून जावे लागते . (सकाळ वृत्तसेवा २०२० हेरब कुलकर्णी)

व्याख्या:-

“एकल विधवा” म्हणजे अशी स्त्री जिच्या पतीचे निधन झाले आहे आणि तिने पुनर्विवाह केलेला नाही.

* विधवा: म्हणजे ज्या स्त्रीच्या पतीचे निधन झाले आहे.

* एकल: म्हणजे जी स्त्री सध्या अविवाहित आहे.

म्हणून, “एकल विधवा” म्हणजे अशी स्त्री जिच्या पतीचे निधन झाले आहे आणि तिने पुन्हा लग्न केलेले नाही.

हे लक्षात घेणे महत्वाचे आहे की, “एकल महिला” या शब्दाचा व्यापक अर्थ आहे, आणि त्यात विधवा, घटस्फोटित आणि अविवाहित महिलांचा समावेश होतो.

विधवा म्हणजे अशी स्त्री जिच्या पतीचे निधन झाले आहे. ही एक सामाजिक स्थिती आहे जी वेगवेगळ्या संस्कृती आणि समाजांमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारे पाहिली जाते.

*** पारंपारिक दृष्टीकोन:**

* पारंपारिक समाजांमध्ये, विधवांना अनेकदा सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्लक्षित केले जात असे.
* त्यांच्यावर अनेक निर्बंध लादले जात होते, जसे की रंगीत कपडे न घालणे, दागिने न घालणे आणि सार्वजनिक कार्यक्रमांमध्ये भाग न घेणे.

* काही संस्कृतींमध्ये, विधवांना त्यांच्या पतीच्या कुटुंबावर अवलंबून राहावे लागत असे.

*** आधुनिक दृष्टीकोन:**

* आधुनिक समाजांमध्ये, विधवांच्या हक्कांविषयी आणि कल्याणाविषयी जागरूकता वाढत आहे.

* अनेक देश विधवांना सामाजिक सुरक्षा आणि आर्थिक मदत देतात.

* विधवा पुनर्विवाहाला देखील अधिक मान्यता मिळत आहे.

* आजच्या काळात विधवा महिलांसाठी अनेक सरकारी योजना देखील राबवल्या जात आहेत.

*** कायदेशीर व्याख्या:**

* कायदेशीररित्या, विधवा म्हणजे अशी स्त्री जिच्या पतीचे निधन झाले आहे आणि जिच्याकडे वैध मृत्यू प्रमाणपत्र आहे.

* विधवा निवृत्तीवेतन आणि इतर लाभांसाठी हे आवश्यक आहे.

विधवा होणे ही एक दुःखद घटना आहे, परंतु ही एक अशी परिस्थिती आहे ज्यातून अनेक स्त्रिया जातात.

(विकिपीडिया)

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये प्राथमिक स्त्रोत व दुय्यम स्त्रोत पद्धतीचा वापर करून मुलाखत अनुसूची विविध वृत्तपत्रात आलेले लेख त्यांचा उपयोग करण्यात आला

विधवा महिलेचा प्राचीन व ब्रिटिश कालीन दृष्टिकोन:-

प्राचीन भारतीय संस्कृतीचा वेध घेताना महिलांविषयक असणारे धोरण रूढी परंपरा यावर अवलंबून असलेली दिसून येतात त्यात प्राचीन काळापासून प्रतिनिधन पावल्यानंतर सती जाणे ही प्रथा समाजात रूढ होती पण समाज सुधारक राजाराम मोहन रॉय यांनी सती प्रथा बंद करण्यासाठी मोहीम राबवली होती.त्यांनी वेद आणि इतर प्राचीन हिंदू धर्मग्रंथांमध्ये सतीला मान्यता नसल्याचे सांगितले होते त्यांनी ईस्ट इंडिया कंपनीला ही प्रथा बंद करण्यासाठी आग्रह केला होता त्यांच्या प्रयत्नांमुळे त्यांनी वेद आणि इतर प्राचीन हिंदू धर्मग्रंथांमध्ये सतीला मान्यता नसल्याचे सांगितले होते त्यांनी ईस्ट इंडिया कंपनीला ही प्रथा बंद करण्यासाठी आग्रह केला होता त्यांच्या प्रयत्नांमुळे 4 डिसेंबर 1829 रोजी ब्रिटिश भारताच्या गव्हर्नर जनरल लॉर्ड विलियम बेटी यांनी सती प्रथा बंद केली

19 व्या शतकात भारतात विधवा महिला विषयक समस्यांची जाणीव निर्माण झाली स्त्रियांच्या समस्यांची चर्चा त्यावर उपाय सामाजिक चळवळी समाज सुधारकांचे प्रयत्न यामुळे विधवा महिलांकडे पाहण्याचा समाजाचा स्त्रियांच्या समस्यांची चर्चा त्यावर उपाय सामाजिक चळवळी समाजसुधारकांचे प्रयत्न यामुळे विधवा महिलांकडे पाहण्याचा समाजाचा तिचा स्वतःचा दृष्टिकोन बदलत गेला तिचा स्वतःचा दृष्टिकोन बदलत गेला 1947 साली भारत स्वतंत्र झाला घटनेने स्त्रियांना समान नागरीकत्वाचे अधिकार मिळाला डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्यामुळे तळागळातील महिला जागृत झाली 1975 साली युनो च्या वतीने जगभर साजरी झालेले आंतरराष्ट्रीय स्त्री मुक्तीवर्ष महिलांना सह जीवनाचे डोळस देणारे ठरले .(सामाजिक चळवळी डॉ. श्रीकांत गायकवाड २००९ भारती प्रकाशन) महिलांच्या अस्तित्वाचा तिचे स्थान तिची प्रतिमा विचार भावना रूढी परंपरा समाज संस्कृतीची चित्र घर ते अवकाश मोहीम पर्यंत महिलांच्या खुणा या अनुषंगाने स्त्री लिखित साहित्याचा स्वतंत्रपणे शोध घेतला जाऊ लागला महिला जीवन व समाजाच्या महिलाविषयक दृष्टिकोनाच्या स्थिती गतीचा आलेख रेखाटणारी स्त्रियांची आत्मचरित्र स्थिती गतीचा आलेख रेखाटणारी स्त्रियांची आत्मचरित्रे स्वतंत्रपणे अभ्यासली जात आहे .

जागतिक महामारी कोविड -19

कोविड मामारी ही मानव जातीवरील सर्वात मोठे संकट असल्याचे सिद्ध झाले आहे या महामारीमुळे दोन वर्ष संपूर्ण जग तसेच भारत सुद्धा लॉकडाऊन होते या कोविडच्या दुसऱ्या लाटेचा सर्वाधिक परिणाम महिला आणि लहान मुल वृद्धांवर झालेला दिसून येतो भारत देशात पस्तीस हजार बालके कोरोना यामुळे अनाथ झाली आहेत अनेक स्त्रिया विधवा झाल्या असल्याची आकडे समोरीत आहे केंद्र सरकार भारत देशात पस्तीस हजार बालके कोरोना यामुळे अनाथ झाली आहेत अनेक स्त्रिया विधवा झाल्या असल्याची आकडे समोरीत आहे केंद्र सरकारकडून किती महिला विधवा झाल्या आहेत किती लोकांनी आपले जोडीदार गमावले याची संपूर्ण आकडेवारी अजून समोर आलेली नाही पण आपल्या आजूबाजूला अनेकांनी आपल्या जवळच्या व्यक्ती अकाली गमवल्या आहेत अशी विदारकता दिसून येते.(लोकमत न्यजु पेपर)

कोरोना मुळे विधवा झालेल्या लातूर जिल्ह्यातील प्राथमिक नोंद माहिती :-

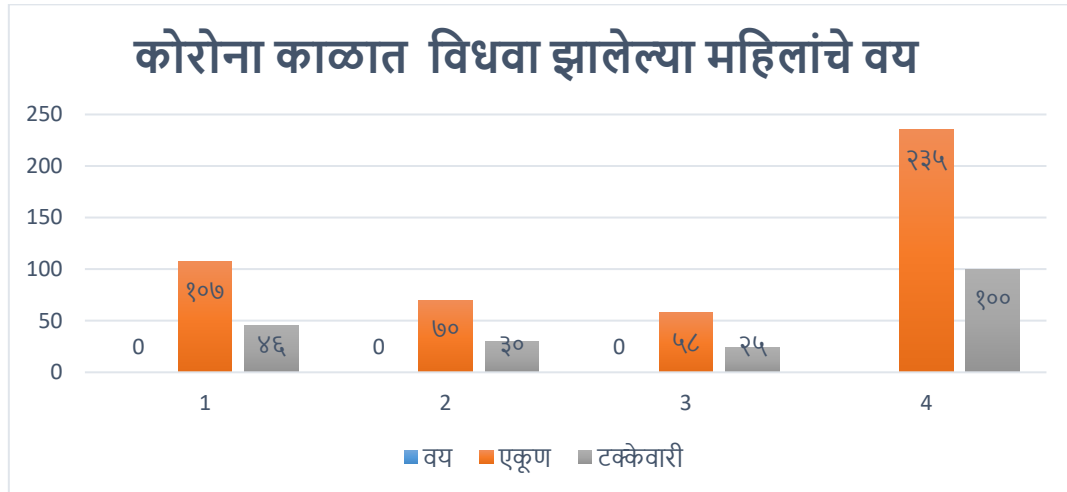
अ. क्र	तालुक्याची नावे	विधवा महिलांची संख्या
१.	लातूर	९०
२.	औसा	२०
३.	निलंगा	१५
४.	अहमदपूर	३०
५.	उदगीर	४०
६.	जळकोट	१०
७.	चाकूर	०६
८.	देवणी	०९
९.	शिरूरुळ अंतपाल	०७
१०.	रेणापूर	०८
	एकूण	२३५

आपल्या देशात आत्महत्या केलेल्या शेतकरी कुटुंबातील विधवा महिला , सैनिकांच्या विधवा महिलांचे अनुभव व त्यांची मानवी हक्क यावर काम होत होते आता यात कोरोनामुळे अकालीपतीचे निधन झाल्यामुळेकरुणा या विधवा वर्गवारीच ची भर पडत आहे .

माहिती विश्लेषण व सादरीकरण :-

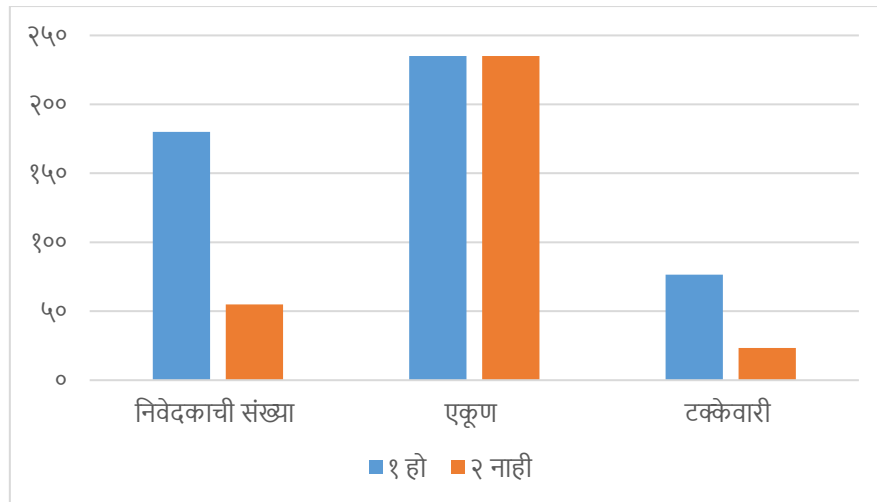
लातूर जिल्ह्यातील एकल विधवा महिलांचा कौटुंबिक सामाजिक स्थिती चा एकूण २३५ महिलांच्या सामाजिक स्थितीचा अभ्यास हा प्रश्नावळीद्वारे वरील उद्दिष्टा नुसार माहिती संकलित केली आहे.

कोरोना काळात विधवा झालेल्या महिलांचे वय			
अ. क्र	वय	एकूण	टक्केवारी
१	१५ ते ३०	१०७	४६
२	३१ ते ४५	७०	३०
३	४६ ते ६०	५८	२५
		२३५	१००

२. तुमच्या कौटुंबांचे आर्थिक उत्पन्न कमी असल्यामुळे मानसिक तान आहे का

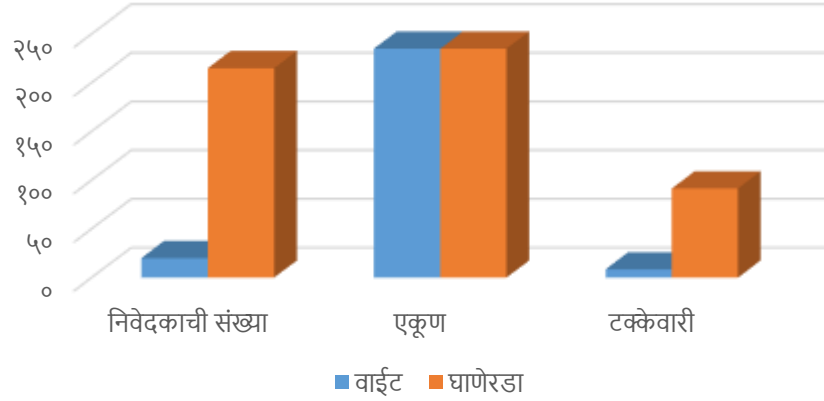
अ. क्र.	तपशील	निवेदकाची संख्या	एकूण	टक्केवारी
१	हो	१८०	२३५	७६.५
२	नाही	५५	२३५	२३.४

३. पती नसल्याने समाजाचा बघण्याचा दृष्टिकोन कसा आहे ?

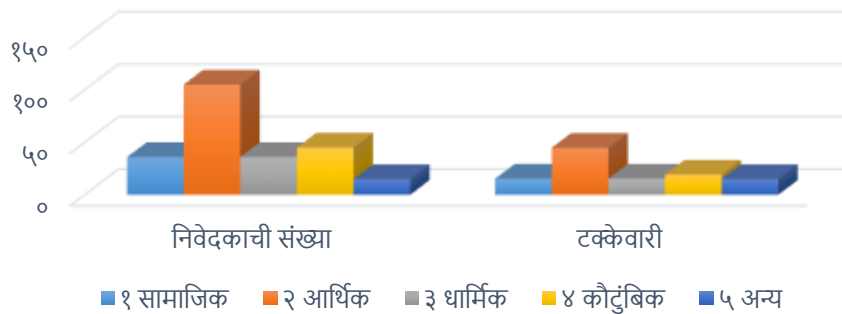
अ. क्र.	तपशील	निवेदकाची संख्या	एकूण	टक्केवारी
१	वाईट	२०	२३५	८.५
२	घाणेरडा	२१५	२३५	९१.४८

पती नसल्याने समाजाचा बघण्याचा दृष्टिकोन कसा आहे ?

कोणत्या समस्यांचे प्रमाण जास्त आहे?			
अ. क्र.	तपशील	निवेदकाची संख्या	टक्केवारी
१	सामाजिक	३६	१५.३
२	आर्थिक	१०५	४४.८
३	धार्मिक	३६	१५.३
४	कौटुंबिक	४५	१९.१
५	अन्य	१५	६.५

कोणत्या समस्यांचे प्रमाण जास्त आहे?

मानवाच्या विकसित अवस्थेत धर्म जात आर्थिक गट यामध्ये सातत्याने संघर्ष होत आला आहे मात्र यापुढे संघर्ष धर्म जात वगैरेच्या पल्याड जाऊन विधवा स्त्रियांचा संघर्ष असून आजची स्त्री शिक्षण घेतलेली आर्थिक आणि मानसिक दृष्ट्या ही सक्षम असून महिलांचा परिघ विस्तारलेला आहे आतापर्यंत सगळ्या कुटुंबाची जबाबदारी पतीच्या गट यामध्ये सातत्याने संघर्ष होत आला आहे मात्र यापुढे संघर्ष धर्म जात वगैरेच्या पल्याड जाऊन विधवा स्त्रियांचा संघर्ष असून आजची स्त्री शिक्षण घेतलेली आर्थिक आणि मानसिक दृष्ट्या ही सक्षम असून महिलांचा विस्तारलेला आहे आतापर्यंत सगळ्या कुटुंबाची जबाबदारी पतीच्या होत्या पण पतीच्या अकाली निधनानंतर सुरू होत असल्या नवा संघर्ष त्यांना एक विधवा म्हणून करावा लागत आहे

19 व्या शतकातील नवीन घटकांचा महिलांच्या सामाजिक स्थितीवर मूलगामी परिणाम होत आहे विधवा महिला ज्या विशिष्ट समाज व्यवस्थेत वावरते तो समाज त्यातील स्थानिक गट व आर्थिक स्तर यानुसार तिच्या समस्या भिन्नभिन्न रूपे धारण करतात अविकसित व विकसनशील देशात महिलांना शिक्षण रोजगार कायदेशीर हक्काची जाणीव कमी प्रमाणात असल्याने पतीलितनामुळे विधवेची जीवन अत्यंत कष्टप्रद बनते भारतातील हालाखीचे जीवन जगणाऱ्या विधवांची संख्या चार कोटी वर आहे .

कोरोना काळात नवे प्रश्न विशेषतः महाराष्ट्रात व देशात करुणा संकटात असल्याने महिलांचे सर्वच जीवनावर परिणाम व बदल झालेला दिसत आहे जगभरात संयुक्त राष्ट्र संघाच्या महिला विभागाने स्पष्ट केले आहे की कुटुंबिक हिंसाचार वाढत आहे करुणा या जागतिक महामारीने जगात अबूतपूर्व पूर्ण खळबळ मानवली आहे साऱ्या जगाच्या नाड्या आवलल्या गेल्या आहेत हसणारी खेळणारी सातत्याने धावणारे कायम आनंदाच्या शोधात असलेले हे जग आज लंगडत आहे ते अमुलाग्र किंवा अंतर मुखी ही झाले आहे ते केवळ मृत्यूच्या वयाने नव्हे तर भविष्यही आज अंधारलं म्हणूनच चीनच्या आव्हान प्रांतातून हा व्हायरस निर्माण झाला आणि जगभर पसरला आहे आजच्या विज्ञान युगातही एखादा वायरस आपण आतून किंवा दुर्बल आहोत याची आठवण करून देतो विज्ञानामुळे माणसाच्या मनातील मृत्यूची सर्वकालिक भय नष्ट झालेलं नाही उलट आज गभराच्या माणूस अधिक भयग्रस्त झालेला आहे अशावेळी शासन देखील हातबल होते त्यांची अनेक कारणे आहेत जगातील सर्व मुख्य समस्या भ्रष्ट राजकीय व्यवस्था व प्रशासन यामुळे निर्माण झालेले आहेत भारतात दारिद्र्य अज्ञान अंधश्रद्धा जातीयता आणि देववाद ही कथा यामुळे मृत्यूचे प्रमाण खूपच होते विज्ञानाची यश आहे भारतातील गेलेल्या प्लेग व कॉलरा देवी मानमोडी टायफड या साथीने मागील गेल शतकात धुमाकूळ घातला होता जगात ही त्यावेळी अशा साथी आल्या होत्या व शेकडो लोक त्यात बडी पडले होते रोग कशाने होतो हेच माहिती नसल्यामुळे तर्कवितर्क व अफवांना उदान येत होते त्यामुळे मानव जातीच्या एकूण सामाजिक राजकीय आर्थिक व्यवस्था वेळोवेळी बदललेली आहे. (आगळावे प्रदीप ‘भारतीय समाजप्रश्न आणि सामाजिक समस्या’)

कोरोना या आजारामुळे समाजात एक प्रकारची भीती निर्माण झाली या भीतीने मोठ्या प्रमाणात लोकांनी स्थलांतरही केले जगभराच्या या साथीच्या आपण अभ्यास केला तर काही ठराविक वर्षांनंतर या जागतिक महामारी उद्भवतात आणि जगाला गंभीर जतनी करतात असे आढळून आले आहे की महाराष्ट्रात हॉस्पिटलच्या बाहेर बेड न मिळाल्यामुळे अनेक लोक मृत्युमुखी पडले लातूर मधील शासकीय कॉलेज आवारात ऑक्सिजन बेड न मिळाल्यामुळे तडफडत मरणाऱ्या व्यक्तींचे आणि त्यांचा जीव वाचवावा म्हणून जीवाच्या आकांताने रडतच मदत मागणाऱ्या त्यांच्या आप्त स्त्रीचा पत्नीचा व्हिडिओ बहुतेकांनी बघितला असेल हा मृत्युमुखी पडलेला व्यक्ती दिसून आले लातूर शहरात विकसित असून सुद्धा विकसित सुविधा उपलब्ध राहू शकले नाहीत अशा अनेक रुग्णांना तातडीने योग्य वैद्यकीय उपचार न मिळाल्याने तडफडत जीव सोडावा लागला व अनेक स्त्रिया विधवा होऊन संकट कष्टमय जीवन जगावे लागत आहे व्यक्तीच्या जीवनातील आद्य संस्था म्हणून कुटुंब संस्थेचा उल्लेख करता येईल कौटुंबिक घटकांचा व्यक्तीवर पडणारा प्रभाव हा दीर्घकाळ टिकणार असतो चंगळवादी संस्कृतीमुळे या व्यवस्थेला धक्के जरूर बसत आहे परंतु त्यांची पायामुळे घट्ट असल्याने तडे गेलेले नाही स्त्री आणि पुरुष ही संसार रथाची दोन चाकी असल्याचे म्हटले जाते. खरे तर संसाराचा तोल सावरला जातो तो स्त्रीमुळेच पुरुष सत्तेने महिलांना कायमच कमकुवत ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे हजारो वर्षांपासून शिक्षणापासून वंचित ठेवले आता तिला कायद्याने हक्क मिळाले आहेत त्या आधारे ती आपली प्रगती करीत आहे बुद्धिमत्तेचे बाबतीत आपण पुरुषापेक्षा कमी नाही हे ती सिद्ध करीत आहे एक स्त्री म्हणजे त्यागाची मूर्ती परमेश्वराची रूपच जणू महिला म्हणजे सहनशील तिचा कळस संसारात तिची अस्तित्व प्रकर्षाने जाणवते ती नसेल तर कुटुंब कुमजले रात्र दिवस कष्ट करून कुटुंबाचा डोलारा सांभाळते पण आपल्या मुलाबाळांना त्यांची झळ पोहचू देत नाही संसार काही कसाही असला तरी गळ्यातला हार मानून त्याचा स्वीकार करते आज समाजात उभे राहायचे आणि तेही कुणाचा आधार नसताना प्रथम कुटुंबासाठी

स्वतःसाठी आपल्यासाठी या नव्या समस्यांना आव्हानांना तिला सामोरे जायचे आहे याच काळात कोविड 19 जागतिक महामारीने तिच्यापुढे एकल विधवा म्हणून जगण्याचा नवा प्रश्न नवी समस्या नवी जबाबदारी उभी आहे व नवा संघर्ष करून या एकलवित्व स्त्रियांना आपले आयुष्य जगायचे आहे भारतात व महाराष्ट्रात करुणा जागतिक महामारीची दुसरी जीवघेणी लाट व तिच्यामुळे झालेली परिणाम भारतात नवी तर संपूर्ण जगात मोठ्या प्रमाणात लसीकरण होऊ शकले नाही त्याचा वेगळाच दुष्परिणाम दुसऱ्याला ते जाणू लागला आहे पहिल्या लाटेत वयोवृद्ध व वेगवेगळ्या आजाराने ग्रस्त असलेल्या बाधितांचा मृत्यूचे प्रमाण जास्त होते आणि संसर्गाचा प्रादुर्भाव शहरी भागावर होता परंतु दुसऱ्या लाटीतला संसर्ग ग्रामीण भागांना व्यापून फैलवणारा आहे हे स्पष्ट दिसून येते या साथीमध्ये पंचवीस ते पन्नास वयोगटातील अधिक प्रमाणात बाधित होऊन अकाली मृत्युमुखी पडल्यात आता संसर्ग विषाणू अधिक क्षमतेच्या असल्याचे शास्त्रज्ञ सांगत आहेत कोरोना काळात एकल विधवा महिलांची सामाजिक आर्थिक अध्ययन करुणा काळात समाजातील अनेक कुटुंबातील मोठ्या प्रमाणात हानी झाली अनेकांना आपल्या प्रियजनांना गमवावे लागले काही कुटुंबामध्ये कुटुंब प्रमुखाचे निधन झाले त्यामुळे दुःख बरोबर कुटुंबाची जबाबदारी अचानक एकल विधवा महिलांवर येऊन पडली अशी अनेक कुटुंब आपल्या नातेवाईक मित्र जन ओळखीमध्ये दिसून येतात. कौटुंबिक आधार व त्यातून लाभणारी सामाजिक सुरक्षितता यांची सर्वात जास्त आवश्यकता भासत असल्याने, त्या दृष्टीने स्त्रियांकरिता असलेल्या सवलती व तरतुदी यांचे नियोजन करताना, विधवांच्या प्रश्नांना अग्रक्रम देणे महत्त्वाचे ठरते.

निरीक्षण :- कोरोना काळात विधवा झालेल्या महिलांना ९९ टक्के समस्या येतात. ८२ % पेक्षा जास्त महिलांना प्रामुख्याने कौटुंबिक व सामाजिक समस्या मोठ्या प्रमाणात येतात. ८०% महिलांना समाजाकडून त्रास होतो. समाजातील ६१ % लोकांचा विधवा महिलांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन दयेचा तर ३१% लोकांचा नकारात्मक आहे ८६% विधवा महिलांना त्यांच्या मुलांना शिक्षण देताना समस्या येतात तर ७७% महिला मुलांना मुलांचे शुल्क भरताना समजते येतात ८४ नकारात्मक आहे ८६% विधवा महिलांना त्यांच्या मुलांना शिक्षण देताना समस्या येतात तर ७७% महिला मुलांना मुलांचे शुल्क भरताना समजते येतात ८४ नकारात्मक आहे ८६% विधवा महिलांना त्यांच्या मुलांना शिक्षण देताना समस्या येतात तर ७७% महिला मुलांना मुलांचे शुल्क भरताना समजते येतात ८४% विधवा महिलांना कुटुंबास स्थान व सन्मान नसणे तर ३९% विधवा महिलांना राहण्यासाठी व्यवस्थित घर नसणे या प्रमुख कौटुंबिक समस्या येतात विधवा महिलांना मोठ्या प्रमाणात आर्थिक समस्या येतात ज्यामध्ये आर्थिक उत्पन्नाचे पुरुषी स्त्रोत नसणे ६१ पुरुषी स्त्रोत नसणे ६१ पुरुषी स्त्रोत नसणे ६१% आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी इतर लोकांवर अवलंबून राहणे ५६% योग्य नोकरी नसणे ३८% कामाच्या ठिकाणी त्रास होणे ४८% या आर्थिक समस्यांचा अंतर्भाव होतो समाजातील लोकांकडून आदर न देणे शैक्षणिक टक्के सामाजिक कार्यक्रमात सहभागी करून न घेणे ३८% सणासुदीला सहभागी करून घेणे ५२% लग्नकार्यात सहभागी करून घेणे ३६% या सामाजिक समस्या प्रामुख्याने मोठ्या प्रमाणात येतात पाल्यांनी सांभाळणं करणे ३६% या सामाजिक समस्या प्रामुख्याने मोठ्या प्रमाणात येतात पाल्यांनी सांभाळणं करणे ३६% या सामाजिक समस्या प्रामुख्याने मोठ्या प्रमाणात येतात पाल्यांनी सांभाळणं करणे ५० टक्के पुरेसे पैसे नसणे ४८% आरोग्य विषयक समस्या ५०% याप्रमुख समस्या एकल विधवा महिलांना येतात.

निष्कर्ष व अर्थ निर्वचन:

सदर अभ्यासाच्या निरीक्षणावरून असे लक्षात येते की कोरोना काळातील सर्वच महिलांना कौटुंबिक सामाजिक समस्या येतात यामध्ये प्रामुख्याने आर्थिक सामाजिक कौटुंबिक व मुलांच्या शिक्षणाबाबतच्या समस्यांचे प्रमाण जास्त आहे बहुतांशी मितवा महिलांना पुरुषाकडून त्रास दिला जातो बहुतांश एकल विधवा महिलांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन दयेचा किंवा नकारात्मक आहे . बहुतांश विधवा महिलांना उपांकडून त्रास दिला जातो बहुतांश विधवा महिलांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन दयाचा किंवा नकारात्मक आहे मानसिक आधार नसणे ही बहुतांश वृद्ध विधवा महिलांची खूप मोठी समस्या आहे माणूस हा समाजशील प्राणी आहे असे आपण म्हणतो परंतु

वैधव्यामुळे कळत नकळत महिला समाजापासून धोरणात्मक निर्णय घेण्यासाठी विधवा महिलांच्या समस्यावर विविध अंगाने सखोल व सविस्तर उपांकाडून त्रास दिला जातो बहुतांश विधवा महिलांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन दयाचा किंवा नकारात्मक आहे मानसिक आधार नसणे ही बहुतांश वृद्ध विधवा महिलांची खूप मोठी समस्या आहे माणूस हा समाजशील प्राणी आहे असे आपण म्हणतो परंतु वैधव्यामुळे कळत नकळत महिला समाजापासून धोरणात्मक निर्णय घेण्यासाठी विधवा महिलांच्या समस्यावर विविध अंगाने सखोल व सविस्तरपणे संशोधन व धोरण निर्मिती व अमलबजावणी होणे गरजेचे आहे .

उपाय:-

- १.सासरच्या मालमत्तेत व माहेरच्या मालमत्तेत विधवा झालेल्या महिला व त्यांच्या मुलांचा हक्क अधिकार याकडे लक्ष देणे.
- २.एकल विधवा महिलांसाठी विशेष असे धोरण राबविणे.
- ३.कोरोना काळात विधवा झालेल्या महिलांचे पुनर्वसन हा आपला आणि महिलांचा प्रमुख भाग आहे .

संदर्भ सूची :-

संकलन: डॉ.राजू पाटोदकर जिल्हा माहिती अधिकारी रायगड-अलिबाग स्त्रोत - महान्युज

Altekar, A. S. *The Position of Women In Hindu Civilization*, Delhi, 1962.

Chatterji, Shoma, *The Indian Women in Perspective*, Delhi, 1993.

Dandavate, Pramila; Ranjana kumari; Verghese, Jamila, *Widows, Abandoned and Destitute Women in India*, Delhi, 1989.

Sharma, Vijay, *Protection to Women in Matrimonial Home*, Delhi, 1994.

मालशे, स. गं.; आपटे, नंदा, *विधवा विवाह चळवळ* (१८००-१९००), मुंबई, १९७८.

सकाळ वृत्तसेवा २०२० हेरब कुलकर्णी

आगलावे प्रदीप 'भारतीय समाजप्रश्न आणि सामाजिक समस्या'

भारत व चीनमधील रोजगार आणि दारिद्र्य : एक तुलनात्मक अध्ययन**प्रा. धनले सत्यशील बन्सी**

संशोधन केंद्र, धनाजी नाना महाविद्यालय, फैजपूर जि. जळगाव

प्रो. डॉ. नामदेव एल. चव्हाण

माजी विभागप्रमुख (अर्थशास्त्र), धनाजी नाना महाविद्यालय, फैजपूर जि. जळगाव

सारांश

भारत आणि चीनचे रोजगार आणि दारिद्र्य यांचा तुलनात्मक अभ्यास त्यांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भात महत्वपूर्ण भिन्नता दर्शवितो. भारताची अर्थव्यवस्था मुख्यतः सेवा क्षेत्रावर आधारित आहे, जिथे अनौपचारिक रोजगार मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात आहे. दारिद्र्याच्या बाबतीत, भारतात सुमारे 21.9% लोक गरिबीच्या रेषेखाली जीवन जगतात, विशेषतः ग्रामीण भागात, तर चीनने 2020 मध्ये गरिबी दर कमी करून 0.6% केला आहे, ज्यासाठी त्यांनी मजबूत सामाजिक सुरक्षा तंत्रांचा अवलंब केला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये भारत आणि चीनमधील रोजगारी आणि दारिद्र्याची स्थिति यावर दृष्टीक्षेप टाकला आहे.

मुख्य शब्द (Keywords) : भारत, चीन, रोजगार आणि दारिद्र्य**प्रस्तावना :**

भारत आणि चीनचे रोजगार आणि दारिद्र्य यांचा तुलनात्मक अभ्यास त्यांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भात महत्वपूर्ण भिन्नता दर्शवितो. भारताची अर्थव्यवस्था मुख्यतः सेवा क्षेत्रावर आधारित आहे, जिथे अनौपचारिक रोजगार मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात आहे. ग्रामीण क्षेत्रात शेतकरी आणि छोटे व्यवसाय यांचा प्रचंड प्रभाव आहे, परिणामी बेरोजगारी दर 7-8% पर्यंत पोहोचला आहे. दुसरीकडे, चीनची अर्थव्यवस्था औद्योगिक क्षेत्राला केंद्रित आहे, ज्यामध्ये औपचारिक रोजगाराचे प्रमाण अधिक आहे आणि बेरोजगारी दर सुमारे 4-5% आहे. दारिद्र्याच्या बाबतीत, भारतात सुमारे 21.9% लोक गरिबीच्या रेषेखाली जीवन जगतात, विशेषतः ग्रामीण भागात, तर चीनने 2020 मध्ये गरिबी दर कमी करून 0.6% केला आहे, ज्यासाठी त्यांनी मजबूत सामाजिक सुरक्षा तंत्रांचा अवलंब केला आहे. शिक्षणाच्या पायाभूत सुविधांमध्ये भारतमधील साक्षरता दर सुमारे 74% आहे, तर चीनमध्ये हा दर 96% आहे, आणि चीनने व्यावसायिक शिक्षणात विशेष लक्ष केंद्रित केले आहे. दोन्ही देशांमध्ये आर्थिक धोरणांची साधने भिन्न आहेत. भारताने अधिक बाजारपेठ केंद्रित धोरणे अवलंबिली आहेत, तर चीनने केंद्रीय नियोजनाच्या माध्यमातून औद्योगिक विकासावर जोर दिला आहे. भविष्यात, भारताने रोजगार निर्मिती, कौशल्य विकास, आणि शिक्षणाच्या गुणवत्तेमध्ये सुधारणा करून दारिद्र्य कमी करण्यास प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. चीनच्या तुलनेत भारताला आर्थिक व सामाजिक अबाधिततेसाठी अधिक ठोस पावले उचलावी लागतील.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :

प्रस्तुत शोधनिबंधाची पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) भारत आणि चीनमधील रोजगाराचे तुलनात्मक अध्ययन कारणे
- २) भारत आणि चीनमधील दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचे तुलनात्मक अध्ययन करणे

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधांचे लेखन वर्णनात्मक पद्धतीने केले आहे. शोधनिबंधामध्ये संशोधनासाठी सांख्यिकीय माहिती दुय्यम स्रोतापासून मिळवली आहे. रोजगार व चे दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचे तुलनात्मक अध्ययन करण्यासाठी विविध स्रोतांमधून भारत आणि चीनच्या आर्थिक विकास, रोजगार, आणि दारिद्र्य कमी करण्याच्या प्रक्रियेवर माहिती मिळवली आहे. ILOSTAT, जागतिक बँक, आणि आशियाई विकास बँकेच्या अहवालांनी रोजगाराची आकडेवारी आणि विकास निर्देशक प्रदान केले आहेत. भारत सरकारच्या सांख्यिकी आणि कार्यक्रम कार्यान्वयन मंत्रालयाने

दारिद्र्याच्या स्थितीवर महत्त्वपूर्ण माहिती दिली आहे. चीनच्या राष्ट्रीय सांख्यिकी ब्युरोने 2020 च्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासाच्या आकडेवारीचा समावेश केला आहे, ज्यामुळे त्यांच्या औद्योगिकीकरणाच्या यशाचा मागोवा घेता येतो. युनायटेड नेशन्सच्या आर्थिक आणि सामाजिक आयोगाने आणि मानवी विकास अहवालाने मानव विकासातील असमानता आणि सामाजिक सुरक्षेच्या मुद्द्यांवर प्रकाश टाकला आहे.

भारत आणि चीनमधील रोजगारीचे तुलनात्मक अध्ययन :

भारत आणि चीनमधील १९७८ ते २०१९ या कालावधीत रोजगाराच्या आकडेवारीचे सविस्तर विश्लेषण करताना, दोन्ही देशांच्या आर्थिक धोरणांमुळे रोजगार निर्मितीवर कसा परिणाम झाला, हे समजून घेणे महत्वाचे आहे. या काळातील वर्षानुसार रोजगाराच्या आकडेवारीचा अभ्यास करताना, उपलब्ध डेटा आणि त्यावर आधारित विश्लेषण खालीलप्रमाणे आहे.

चीनमधील रोजगार (१९७८-२०१९)

१९७८ मध्ये चीनमध्ये ७०% लोक शेतीवर अवलंबून होते, आणि फक्त १९% लोक शहरी भागात राहत होते. डॅंग शियाओपिंगच्या आर्थिक सुधारणांमुळे १९८० पासून औद्योगिकीकरण सुरू झाले, आणि उत्पादन क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्माण झाले. १९९० पर्यंत चीनने "मॅन्युफॅक्चरिंग हब" म्हणून स्वतःला प्रस्थापित केले, आणि शहरी लोकसंख्या २६% वरून २००० मध्ये ३६% झाली. शेतीतील रोजगार कमी होऊन औद्योगिक व सेवा क्षेत्रातील रोजगार वाढला. २००० मध्ये जागतिकीकरणामुळे चीनने वैश्विक बाजारपेठेत प्रवेश केला, ज्यामुळे उत्पादन क्षेत्र वाढले. २०१० पर्यंत शहरी लोकसंख्या ५०% झाली, आणि सेवा क्षेत्राचा विकास झाला. २०१९ मध्ये शहरी लोकसंख्या ६०% झाली, ६३% रोजगार दरासह. चीनने औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्माण केला

शहरी आणि ग्रामीण रोजगार

१९७८च्या आधी चीन मुख्यतः कृषीप्रधान देश होता, परंतु सुधारणा झाल्यानंतर औद्योगिक व उत्पादन क्षेत्रावर भर देण्यात आला. त्यामुळे ग्रामीण भागातील रोजगार कमी झाला. शहरीकरणाच्या मोठ्या लाटेमुळे शहरी भागात औद्योगिक उत्पादन, निर्यात धोरणे, व सेवाक्षेत्र (Services) संबंधी रोजगार झपाट्याने वाढला. भारत १९७८ ते २०२४ दरम्यान कृषी-आधारित रोजगारावर खूप अवलंबून राहिला. हल्लीच्या काळात शेतीवर अवलंबून असणाऱ्यांचे प्रमाण कमी झाले, परंतु अजूनही मोठ्या प्रमाणावर ग्रामीण भागातील लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. झपाट्याने होत असलेल्या शहरीकरणामुळे रोजगार निर्माण झाला, परंतु अद्याप भारताचा सेवाक्षेत्रावरील मोठा भर असल्याने उत्पादन क्षेत्र तुलनेने मागे राहिले आहे.

सारणी क्र. १

जागतिकीकरणाच्या प्रभावाने रोजगाराची क्षमता आणि कार्यक्षेत्र

तुलना	चीन	भारत
उद्योग आणि उत्पादन (Manufacturing)	चीनने "जगाचे कारखाने" (Factory of the World) चे स्थान मिळवले. उत्पादन क्षेत्रात (Manufacturing) झपाट्याने रोजगारांची निर्मिती झाली.	उत्पादन क्षेत्र तुलनेत कमी वाढले, IT आणि सेवा क्षेत्र मुख्यतः सक्षम. उत्पादन क्षेत्रात पुरेशी गुंतवणूक उशीरा झाली.
सेवा क्षेत्र (Services)	सुरुवातीला मंद गतीने वाढ, परंतु अलीकडे सेवा क्षेत्रात विस्तार दिसतो.	सेवा क्षेत्र हा रोजगार निर्मितीतील मुख्य घटक; आयटी-आधारित नोकऱ्यांनी भारताची ओळख प्रस्थापित केली.
शेती (Agriculture)	सुधारित तंत्रज्ञानामुळे कमी लोक शेतीत; १९७८ नंतर कृषीतील रोजगार मोठ्या प्रमाणात कमी झाला.	शेती मोठ्या लोकांचे मुख्य उपजीविकेचे साधन राहिले; तंत्रज्ञानाचा अपुरा अवलंब.

Source : <https://www.ilo.org/global/statistics-and-databases/lang--en/index.htm>

चीनने 1978 नंतर जलद औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि जागतिकीकरणाद्वारे उत्पादन क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्माण केला. 1978 मध्ये 70% लोक शेतीवर अवलंबून होते, जो 2019 पर्यंत 25% पर्यंत कमी झाला. उत्पादन आणि सेवा क्षेत्रात रोजगार वाढल्यामुळे चीनने गरिबी मोठ्या प्रमाणात कमी केली. महिलांचा उत्पादन क्षेत्रात अधिक सहभाग होता, विशेषतः वस्त्रोद्योग आणि इलेक्ट्रॉनिक्समध्ये. बेरोजगारी कमी ठेवण्यात यश आले. भारताने सेवा क्षेत्रात प्रगती केली असली तरी, औद्योगिक क्षेत्रातील रोजगार मंद गतीने वाढला. अजूनही 40-45% लोक शेतीवर अवलंबून आहेत, आणि 80% रोजगार असंघटित क्षेत्रात आहे. शहरीकरणाचा वेग कमी असल्यामुळे शहरी रोजगाराच्या संधी मर्यादित राहिल्या. महिलांचा रोजगार प्रमुखतः असंघटित क्षेत्रात आहे. भारताने चीनच्या औद्योगिकीकरण मॉडेलमधून प्रेरणा घेऊन उत्पादन क्षेत्र व शहरीकरणावर भर देणे आवश्यक आहे. औद्योगिक रोजगार, कौशल्य विकास आणि असंघटित क्षेत्राचे औपचारीकरण करण्यासाठी धोरणे आखणे गरजेचे आहे.

चीन आणि भारतातील दारिद्र्य (१९७८ ते २०१९):

चीन आणि भारतातील १९७८ ते २०१९ या कालावधीत दारिद्र्य आणि दारिद्र्य निर्मूलनाच्या उपाययोजनांचा सविस्तर अभ्यास करताना, रोजगार निर्मिती हा एक महत्वाचा घटक ठरतो. या काळात दोन्ही देशांनी वेगवेगळ्या धोरणांचा अवलंब केला, ज्यामुळे दारिद्र्य कमी करण्याच्या प्रक्रियेत मोठा फरक पडला

चीनमधील दारिद्र्य आणि रोजगाराचा वर्षनिहाय अभ्यास (१९७८-२०१९)

1978 मध्ये, चीनमध्ये सुमारे 88% लोक दारिद्र्यरेषेखाली होते, प्रामुख्याने ग्रामीण भागात. डॅंग शियाओपिंगने आर्थिक सुधारणा केल्या आणि "हाऊसहोल्ड रिस्रोन्सिबिलिटी सिस्टम" लागू करून शेती उत्पादन वाढवले. लघुउद्योग आणि सहकारी संस्थांना प्रोत्साहन दिल्यामुळे ग्रामीण भागात रोजगार तयार झाला. 1989 पर्यंत दारिद्र्य 66% पर्यंत कमी झाले. 1990-2000 दरम्यान, उत्पादन क्षेत्राचा विस्तार, शहरी स्थलांतर, आणि औद्योगिक प्रशिक्षणामुळे दारिद्र्य 32% पर्यंत घटले. 2001-2010 दरम्यान जागतिकीकरण आणि जागतिक बाजारपेठेत प्रवेशामुळे 20 कोटी लोक गरिबीतून बाहेर पडले, आणि दारिद्र्य 12% पर्यंत कमी झाले. 2019 मध्ये, सामाजिक सुरक्षा योजना, पायाभूत सुविधा, आरोग्य, शिक्षण, आणि गृहनिर्माण यावर भर देऊन "अत्यंत दारिद्र्य" 1% पेक्षा कमी करून पूर्णतः संपवण्यात आले.

२. भारतामधील दारिद्र्य आणि रोजगाराचा वर्षनिहाय अभ्यास (१९७८-२०१९)

1978 मध्ये भारतात 55% लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखाली होती. हरित क्रांतीमुळे शेती उत्पादन वाढले, आणि ग्रामीण भागात रोजगार निर्माण झाला. ग्रामीण रोजगार हमी योजना राबवल्याने 1989 पर्यंत दारिद्र्य 45% पर्यंत कमी झाले. 1990-2000 दरम्यान, 1991 च्या आर्थिक सुधारणांमुळे सेवा क्षेत्राचा विकास झाला, शहरी रोजगार वाढला, आणि 36% लोकसंख्या गरिबीतून बाहेर पडली. ग्रामीण भागासाठी स्वयंरोजगार योजना राबवण्यात आल्या. 2001-2010 दरम्यान, मनरेगा यासारख्या योजनांनी ग्रामीण रोजगाराला चालना दिली, आणि आयटी-बँकिंग क्षेत्रामुळे शहरी रोजगार वाढला. त्यामुळे दारिद्र्य 21% पर्यंत घटले, आणि 15 कोटी लोक गरिबीतून बाहेर पडले. 2019 पर्यंत दारिद्र्य 16% पर्यंत कमी झाले. प्रधानमंत्री गरीब कल्याण योजना आणि डिजिटल इंडिया यांसारख्या उपक्रमांनी सामाजिक सुरक्षेला चालना दिली, परंतु आर्थिक असमानता कायम राहिली.

सारणी क्र.४ : भारत आणि चीनमधील दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्या (१९७८-२०२४)

वर्ष	चीन - दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्या (%)	भारत - दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्या (%)
1978	88%	55%
1990	66%	45%
2000	32%	36%
2010	12%	21%
2019	<1 %	16%

चीनने १९७८ ते २०१९ या काळात ८८% दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्या १% पेक्षा कमी केली. उत्पादन क्षेत्रातील रोजगारामुळे मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्य कमी झाले. ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधा आणि रोजगार निर्मितीमुळे दारिद्र्य कमी झाले. भारताने १९७८ ते २०१९ या काळात दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्या ५५% वरून १६% पर्यंत कमी केली. सेवा क्षेत्रातील रोजगारामुळे शहरी भागात दारिद्र्य कमी झाले, परंतु ग्रामीण भागात अजूनही दारिद्र्य जास्त आहे. भारतात दारिद्र्य निर्मूलनाची गती चीनच्या तुलनेत कमी होती.

सारणी क्र.३

चीन व भारत दारिद्र्य : तुलनात्मक विश्लेषण

वैशिष्ट्ये	चीन	भारत
सुरुवात (1978)	80% पेक्षा जास्त लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली.	50% पेक्षा जास्त लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली.
धोरणे	जलद औद्योगिकीकरण, आर्थिक सुधारणा, खासगी उद्योगांना प्रोत्साहन.	हरित क्रांती, आर्थिक उदारीकरण, सामाजिक सुरक्षा योजना.
प्रगती	1981 मध्ये 88% वरून 2019 मध्ये 0.1% पेक्षा कमी.	1977 मध्ये 63% वरून 2011 मध्ये 21.6% पर्यंत कमी, आणि 2024 पर्यंत अंदाजे 10% पेक्षा कमी.
आव्हाने	शहरी आणि ग्रामीण भागातील असमानता, पर्यावरणीय समस्या.	अजूनही मोठ्या प्रमाणावर ग्रामीण दारिद्र्य, उत्पन्न असमानता, सामाजिक सुरक्षा योजनांची अंमलबजावणी.
यश	जलद आर्थिक विकास आणि दारिद्र्य निर्मूलनाचे मोठे यश.	शेती उत्पादन वाढ, आर्थिक विकास आणि दारिद्र्य कमी करण्यात यश.
सद्य:स्थिती (2024)	चीनमध्ये दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्या खूप कमी झाली आहे, परंतु शहरी आणि ग्रामीण भागातील उत्पन्नामध्ये मोठी तफावत आहे. चीन आता मध्यम उत्पन्न देश बनला आहे.	भारतात दारिद्र्य कमी झाले असले, तरी अजूनही ते एक मोठे आव्हान आहे. भारत सरकारने दारिद्र्य कमी करण्यासाठी अनेक योजना सुरू ठेवल्या आहेत.

Source : <https://data.worldbank.org/>

चीन आणि भारत या दोन्ही देशांनी दारिद्र्य कमी करण्यात यश मिळवले आहे, पण चीनने या बाबतीत अधिक वेगाने प्रगती केली आहे. चीनच्या जलद औद्योगिकीकरणामुळे आणि मजबूत सरकारी धोरणांमुळे दारिद्र्य निर्मूलन शक्य झाले. भारतानेही चांगली प्रगती केली आहे, पण अजूनही काही आव्हाने आहेत, ज्यांवर मात करणे आवश्यक आहे. चीनने औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, आणि जागतिकीकरणाचा फायदा घेत दारिद्र्य निर्मूलनात मोठे यश मिळवले. २०१९ पर्यंत चीनने अत्यंत दारिद्र्य पूर्णतः संपवले. भारताने सेवा क्षेत्रात प्रगती केली असली तरी, ग्रामीण भागातील दारिद्र्य कमी करण्यासाठी अजूनही मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न आवश्यक आहेत. भारताने चीनच्या औद्योगिकीकरणाच्या मॉडेलमधून प्रेरणा घेऊन उत्पादन क्षेत्रात रोजगार वाढवण्यावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. तसेच, ग्रामीण भागातील पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक सुरक्षा योजनांवर अधिक भर देणे गरजेचे आहे. भारताने उत्पादन क्षेत्रात गुंतवणूक वाढवून रोजगार निर्मिती करावी. ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधा आणि रोजगाराच्या संधी वाढवणे आवश्यक आहे. गरीबांसाठी आरोग्य, शिक्षण, आणि गृहनिर्माणाच्या योजनांवर अधिक भर देणे गरजेचे आहे. दोन्ही देशांनी कौशल्य विकासावर भर दिला, परंतु भारताला यामध्ये अधिक गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे. चीन आणि भारतातील दारिद्र्य निर्मूलनासाठी उपाय :

चीनने औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणाच्या माध्यमातून रोजगार निर्माण केला. आरोग्य, शिक्षण, आणि गृहनिर्माणासाठी मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक केली. मनरेगा सारख्या योजनांमुळे ग्रामीण भागात रोजगार निर्माण झाला. आयटी आणि बँकिंग क्षेत्रांमुळे शहरी भागात दारिद्र्य कमी झाले. चीन आणि भारतातील दारिद्र्य निर्मूलनासाठी उपाय पुढीलप्रमाणे अभ्यासले आहे.

१. चीनमधील दारिद्र्य निर्मूलन (१९७८-२०१९) :

१९७८ मध्ये ९७.५% लोक दारिद्र्य रेषेखाली होते. कृषी सुधारणा ग्रामीण उद्योगांना प्रोत्साहन शेतकऱ्यांना जमीन वापराचे अधिकार ह्यासारखे मुख्य उपाय केल्या गेले. १९९० मध्ये ६६.२% वरून २००० मध्ये ४९.८% पर्यंत कमी झाला. "८-७" दारिद्र्य निर्मूलन योजना, ग्रामीण विकास कार्यक्रम व शहरी रोजगार निर्मिती ह्यासारखे प्रमुख कार्यक्रम २००० मध्ये ४९.८% वरून २०१० मध्ये २७.२% पर्यंत कमी झाला. पश्चिम विकास कार्यक्रम, सामाजिक सुरक्षा योजना शहरी गरीब वस्त्यांचा विकास ह्यासारखे महत्वाचे उपाय करण्यात आले. २०१९ पर्यंत ०.६% पर्यंत कमी झाला. टारगेटेड पॉवर्टी अलेविएशन, ग्रामीण पुनर्वसन व कौशल्य विकास कार्यक्रम ही प्रमुख धोरणे लागू करण्यात आली.

२. भारतातील दारिद्र्य निर्मूलन (१९७८-२०१९):

१९७८ मध्ये ८५.३% लोक दारिद्र्य रेषेखाली होते. एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम (IRDP), जवाहर रोजगार योजना व इंदिरा आवास योजना ह्यासारखे मुख्य कार्यक्रम ह्याच काळात लागू करण्यात आले. १९९० मध्ये ४५.३% वरून २००० मध्ये ३७.२% पर्यंत कमी झाला. स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना, प्रधानमंत्री रोजगार योजना व जवाहर ग्राम समृद्धी योजना ह्या प्रमुख योजना लागू करण्यात आल्या. २००० मध्ये ३७.२% वरून २०१० मध्ये २९.८% पर्यंत कमी झाला. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA), राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान तसेच सर्व शिक्षा अभियान ह्यासारखे महत्वाचे कार्यक्रम ह्या काळातच पाह्यला मिळाले. २०१९ पर्यंत २१.९% पर्यंत कमी झाला. प्रधानमंत्री जन धन योजना, स्किल इंडिया मिशन व आयुष्मान भारत योजना प्रमुख धोरणे २०१९ पर्यंत महत्वाची ठरली.

भारत आणि चीनमधील दारिद्र्य दराची तुलना दर्शविणारी प्रस्तुत सारणी (१९७८-२०१९) मोठ्या प्रमाणात दोन्ही देशांच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासाचे निदर्शक आहे. चीनमध्ये दारिद्र्य दर ०.०% असा अपेक्षित आहे, कारण देशाने अधिकृतपणे गरिबीचा सामना केला असल्याचे मानले आहे. भारतातील दारिद्र्य दर १८.०% होण्याचा अंदाज आहे, जिथे आर्थिक सुधारणा आणि विकास चालू आहेत. वरील आकडेवारी अंदाजात व सध्याच्या उपलब्ध डेटाशी संबंधित आहे. दारिद्र्य दर घटकांतील भिन्नता, सरकारी धोरणे, आणि जागतिक परिस्थितीवर अवलंबून असू शकते.

१९७८ मध्ये चीनमध्ये ९७.५% लोक दारिद्र्य रेषेखाली होते, जे अत्यधिक उच्च दर आहे. १९९० मध्ये, दारिद्र्य दर घटून ६६.२% झाला, ज्यामुळे चीनने आर्थिक सुधारणा आणि सामाजिक कार्यक्रमांद्वारे सुरुवात केली. २००० पर्यंत, हा दर आणखी कमी होऊन ४९.८% झाला, ज्यामुळे चीनच्या औद्योगिक विकासाबद्दलची स्थिती स्पष्ट होते. २०१० मध्ये दारिद्र्य दर २७.२% पर्यंत कमी झाला. या काळात चीनने आपले बाजारपेठ व सामान्यतः आर्थिक विकासाची दिशा बदलली. २०१९ मध्ये, चीनने अत्यंत कमाल नोट करीत दारिद्र्य दर ०.६% कर्तव्याने कमी केला, जो दारिद्र्य निर्मूलनाच्या दिशेने एक महत्त्वपूर्ण कल आहे.

भारतात १९७८ मध्ये ८५.३% लोक दारिद्र्य रेषेखाली होते, जे चीनच्या तुलनेत कमी असले तरी गंभीर स्थिती दर्शविते. १९९० मध्ये ४५.३% पर्यंत कमी झाल्यानंतर, भारतीय अर्थव्यवस्थेत सुधारणा आणि धोरणात्मक बदल झाले आहेत. २००० मध्ये, दारिद्र्य दर ३७.२% झाला, परंतु वाईट आकडेवारीनंतर २०१० मध्ये तो २९.८% वर स्थिर झाल्यासारखी दिसते, हे दर्शवते की विकासाचा वेग थांबला. २०१९ मध्ये भारतातील दारिद्र्य दर २१.९% झाला, जो चांगली सुधारणा आहे, पण चीनच्या तुलनेत अत्यंत कमी आहे.

चीनने आपल्या अर्थव्यवस्थेला बाजारपेठ केंद्रित करून औद्योगिकीकरणावर भर दिला आहे. शासनाने दिलेल्या सामाजिक कार्यक्रमांसह, चिनी लोकसंख्येनां दारिद्र्य कमी करण्यासाठी आवश्यक सहकार्य केले. चिनी सरकारद्वारे राबवलेल्या गरिबीनिर्मूलन योजनांचा परिणाम त्यांच्या अर्थव्यवस्थेच्या वेगाने वाढीमध्ये दिसून येतो. भारताने घटकांचे भिन्न असलेले काम केले आहे, जसे की कृषी, सेवा क्षेत्र, व तंत्रज्ञानामुळे, तथापि दारिद्र्याच्या समस्या अजूनही प्रख्यात आहेत. भारताने केलेल्या अनेक सामाजिक योजनांमध्ये प्रगती दिसून येत असली, तरी त्यातील अडचणींमुळे विकासाचा गती साधणे कठीण झाले आहे.

निष्कर्ष :

दिवसेंदिवस, दारिद्र्य हटविण्याबाबतीत चीनने उल्लेखनीय प्रगती केली आहे, आणि 2019 पर्यंत तो दारिद्र्य समाप्त करण्याच्या कक्षेत सामील झाला आहे. भारताला तास येणारे गर्भित घटक व दारिद्र्य समस्यांच्या विरुद्ध चाचणी द्यावी लागेल, खासकरून कमी आर्थिक गटांमध्ये. दोन्ही देशांनी दारिद्र्य कमी करण्याच्या उपाययोजनांचे मूल्यमापन करणे महत्वाचे आहे जेणेकरून गरिबी दूर करण्यासाठी कार्यक्षम योजना तयार केल्या जाऊ शकतील. सारांशाने, चीनने आपले उद्दिष्ट साध्य केले आहे, तर भारताला अजूनही अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागेल.

संदर्भ :

- International Labour Organization. (n.d.). ILOSTAT. International Labour Organization. Retrieved from <https://ilostat.ilo.org>*
- World Bank. (n.d.). World Development Indicators. World Bank. Retrieved from <https://data.worldbank.org/>*
- Ministry of Statistics and Programme Implementation, Government of India. (n.d.). National Statistical Office. Retrieved from <http://www.mospi.gov.in/>*
- National Bureau of Statistics of China. (n.d.). Statistics Communiqué on the 2020 National Economic and Social Development. Retrieved from <http://www.stats.gov.cn/english/>*
- Asian Development Bank. (n.d.). Asian Development Outlook. Asian Development Bank. Retrieved from <https://www.adb.org>*
- United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific. (n.d.). Statistics and Data. United Nations. Retrieved from <https://www.unescap.org>*
- World Bank. (n.d.). Poverty headcount ratio at \$1.90 a day (2011 PPP) (% of population). Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.DDAY>*
- National Bureau of Statistics of China. (2020). Statistical communiqué of the People's Republic of China on the 2019 national economic and social development. Retrieved from <http://www.stats.gov.cn/english/>*
- Ministry of Statistics and Programme Implementation, Government of India. (2020). Poverty in India: A critical review. Retrieved from <http://www.mospi.gov.in/>*
- International Monetary Fund. (n.d.). World Economic Outlook: Countering the Fallout from the COVID-19 Pandemic. Available from <https://www.imf.org/en/Publications/WEO>*
- United Nations Development Programme. (2019). Human Development Report 2019: Beyond income, beyond averages, beyond today: Inequalities in human development in the 21st century. Retrieved from <http://hdr.undp.org/en/2019-report>*

शाश्वत शांतता, न्याय आणि सौहार्द यासाठी युवा नेतृत्व: भारतातील युवा नेतृत्वावर विशेष लक्ष**तुषार देवदत्त संदानशिव**

(संशोधक विद्यार्थी)

प्रा. डॉ. भरत खंडागळे

(मार्गदर्शक), कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव.

सारांश

समाजांमध्ये शाश्वत शांतता, न्याय आणि सुसंवाद वाढवण्यासाठी युवा नेतृत्वाखालील प्रशासन एक परिवर्तनकारी शक्ती म्हणून उदयास आले आहे. भारतात, जिथे तरुण लोकसंख्येचा एक महत्वाचा भाग आहेत, तिथे लोकशाही प्रक्रिया आणि सामाजिक न्याय उपक्रमांना आकार देण्यात प्रशासन आणि नेतृत्वात त्यांचा सक्रिय सहभाग महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतो. हा पेपर प्रशासनात युवा नेतृत्वाची भूमिका, शाश्वत शांतता आणि न्यायावर त्याचा परिणाम आणि भारतातील तरुण नेत्यांसमोरील आव्हानांचा शोध घेतो. दीर्घकालीन सामाजिक सौहार्दासाठी प्रशासनात तरुणांचा सहभाग बळकट करण्यासाठी धोरणात्मक शिफारसीवर देखील प्रकाश टाकतो.

संशोधनात उपयोगात आणलेल्या संकल्पना: युवा नेतृत्व, शाश्वत शांतता, न्याय.

संशोधनाचे उद्देश :

भारतातील युवा नेतृत्व व चळवळींचा अभ्यास करणे, प्रशासनातील युवांची भूमिकेचे अध्ययन करणे, युवकांसमोरील आव्हाने यांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत अध्ययन दुय्यम सामुग्रीवर आधारित आहे. तथ्य गोळा करतांना पुस्तके, संदर्भग्रंथ, साहित्य, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट इत्यादींचा आधार घेतला आहे.

कोणत्याही राष्ट्राचे तरुण त्याचे भविष्य आणि बदलाची प्रेरक शक्ती दर्शवतात. भारतात, जिथे ५०% पेक्षा जास्त लोकसंख्या २५ वर्षांपेक्षा कमी वयाची आहे, देशाच्या शासन, शांतता आणि न्याय व्यवस्थांना आकार देण्यात तरुण नेत्यांची महत्वाची भूमिका असते. युवा नेतृत्वाखालील प्रशासनात निर्णय घेण्यामध्ये, धोरण अंमलबजावणीमध्ये आणि संघर्ष निराकरणात सक्रिय सहभाग असतो, ज्यामुळे अधिक समावेशक आणि समतापूर्ण समाज निर्माण होतो.

प्रशासनात युवकांची भूमिका :

शासनात युवा नेतृत्व विद्यार्थी संघटना, गैर-सरकारी संस्था (एनजीओ), राजकीय चळवळी आणि डिजिटल सक्रियता यासह विविध व्यासपीठांद्वारे प्रकट होते. तरुण ज्या प्रमुख क्षेत्रांमध्ये योगदान देतात त्यामध्ये हे समाविष्ट आहे:

धोरण विकसित करणे: तरुण नेते सामाजिक न्यायासाठी सक्रियता आणि लॉबींगद्वारे धोरणनिर्मितीवर प्रभाव पाडतात. संघर्ष निराकरण आणि शांतता निर्माण: युवा संघटना आंतर-समुदाय सुसंवाद वाढवून तळागाळातील मध्यस्थीमध्ये गुंततात. डिजिटल प्रशासन आणि ई-शासन: तंत्रज्ञानदृष्ट्या कुशल तरुण चांगले प्रशासन आणि पारदर्शकतेसाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्ममध्ये योगदान देतात.

नागरी सहभाग: स्थानिक प्रशासन, निवडणूक प्रक्रिया आणि स्वयंसेवा यामध्ये युवकांचा सहभाग लोकशाही मूल्यांना चालना देतो.

भारतात युवा नेत्यांना भेडसावणारी आव्हाने : त्यांच्या क्षमता असूनही, भारतातील तरुण नेत्यांना अनेक आव्हानांना तोंड द्यावे लागते

मर्यादित राजकीय प्रतिनिधित्व: राजकीय संस्थांमध्ये निर्णय घेण्याच्या भूमिकांमध्ये प्रवेश मिळविण्यासाठी युवकांना अनेकदा संघर्ष करावा लागतो.

सामाजिक-आर्थिक अडथळे: आर्थिक आणि सामाजिक अडचणी तरुणांना नेतृत्व भूमिकांमध्ये पूर्णपणे सहभागी होण्यापासून रोखतात.

संस्थात्मक पाठिंब्याचा अभाव: संरचित मार्गदर्शन कार्यक्रमांचा अभाव युवा नेतृत्व विकासाला मर्यादित करतो. राजकीय आणि नोकरशाही प्रतिकार: स्थापित शक्ती संरचना अनेकदा युवा-नेतृत्व उपक्रमांना विरोध करतात.

भारतातील युवा नेतृत्वाचे केस स्टडीज

अनेक भारतीय युवा-नेतृत्व चळवळी आणि संघटना युवा प्रशासनाची क्षमता दर्शवितात:

स्वराज भारत: पारदर्शक प्रशासन आणि युवा सहभागासाठी समर्थन देणारे एक राजकीय व्यासपीठ.

युवा (युनिटी अँड व्हॉलंटरी अॅक्शनसाठी युवा): सामाजिक न्याय आणि विकासावर काम करणारी एक तळागाळातील संघटना.

डिजिटल युवा क्रियाकलाप: #MeToo आणि भ्रष्टाचार विरोधी चळवळींसारख्या सोशल मीडिया मोहिमांनी प्रशासनात तरुणांचा प्रभाव दाखवला आहे.

न्याय शांतता व सद्भावना मिळविण्यासाठी युवकांना येणाऱ्या समस्या आणि आव्हाने.

युवा नेतृत्व समोरील महत्वपूर्ण आव्हाने.

धोरण शिफारसी :

शाश्वत शांतता आणि न्यायासाठी युवा-नेतृत्व शासन वाढविण्यासाठी, खालील धोरणांची शिफारस केली जाते:

शासनात युवा कोटा: राजकीय आणि प्रशासकीय संस्थांमध्ये युवा प्रतिनिधित्व कोटा लागू करणे.

नेतृत्व विकास कार्यक्रम: मार्गदर्शन आणि क्षमता-निर्माण कार्यक्रम स्थापित करणे.

डिजिटल सहभागाला प्रोत्साहन देणे: युवा-नेतृत्व धोरण-निर्माण आणि प्रशासनासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करणे.

निधी आणि समर्थन यंत्रणा: युवा नेतृत्वाखालील संस्थांना आर्थिक आणि संस्थात्मक पाठिंबा देणे.

निष्कर्ष :

भारतात शाश्वत शांतता, न्याय आणि सुसंवाद साधण्यासाठी युवा नेतृत्व महत्वाचे आहे. संरचनात्मक अडथळ्यांना दूर करून आणि तरुण नेत्यांना सक्षम करून, भारत अधिक समावेशक आणि लोकशाही समाजासाठी आपल्या तरुणांच्या क्षमतेचा वापर करू शकतो. सरकारे, नागरी समाज आणि खाजगी क्षेत्रांनी तरुण नेतृत्वाखालील प्रशासनासाठी सक्षम वातावरण निर्माण करण्यासाठी सहकार्य केले पाहिजे, ज्यामुळे न्याय आणि सामाजिक सौहार्दासाठी वचनबद्ध तरुण परिवर्तनकर्त्यांनी चालवलेले भविष्य सुनिश्चित होईल.

संदर्भ :

संयुक्त राष्ट्रे. (२०१५). शांतता प्रक्रिया आणि प्रशासनात युवकांचा सहभाग. <https://www.un.org/youth> वरून पुनर्प्राप्त

राष्ट्रकुल सचिवालय. (२०२०). धोरण-निर्मितीमध्ये युवा प्रशासन आणि सहभाग. राष्ट्रकुल युवा कार्यक्रम अहवाल

भारत युवा धोरण अहवाल. (२०१४). राष्ट्रीय युवा धोरण २०१४. युवा व्यवहार आणि क्रीडा मंत्रालय, भारत सरकार.

हक, एस., आणि खान, एस. (२०१७). दक्षिण आशियातील शांतता निर्माण आणि सामाजिक न्यायात युवकांची भूमिका. जर्नल

ऑफ युथ स्टडीज, २५(३), २४३-२५७.

श्रीवास्तव, आर. (२०२१). भारतातील डिजिटल युवा सक्रियता आणि प्रशासन. आंतरराष्ट्रीय राजकीय विज्ञान जर्नल, ४५(२),

७८-९१.

जागतिक बँक. (२०१८). युवा सक्षमीकरण आणि प्रशासन: एक जागतिक दृष्टीकोन. <https://www.worldbank.org/youth-governance> वरून घेतलेले

शर्मा, ए., आणि वर्मा, आर. (२०१९). भारतातील युवा राजकीय सहभाग: आव्हाने आणि संधी. साउथ एशियन जर्नल ऑफ

पॉलिटिकल स्टडीज, १२(१), ५२-६८.

युवा (युनिटी अँड व्हॉलंटरी अॅक्शनसाठी युवा). भारतातील युवा विकासावरील वार्षिक अहवाल. <https://yuvaindia.org> वरून

घेतलेले

पर्यावरण संवर्धन सद्यस्थिती व आव्हाने आणि त्यावरील उपाययोजना

प्रा. डॉ. कविता मनोहर पाटील

सहाय्यक प्राध्यापक, सामाजिक शास्त्रे प्रशाळा, समाजकार्य विभाग, कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापिठ, बांभोरी, जळगाव.

गोष्टवारा

पर्यावरण संवर्धन सध्याच्या आणि भविष्यातील पिढ्यांसाठी जंगले, पाणी, वन्यजीव आणि उर्जा यासारख्या नैसर्गिक संसाधनांचे जनत करण्यावर लक्ष केंद्रित करते. सदर शोधनिबंधात, पर्यावरण, त्याचे महत्व, संवर्धन, आताच्या स्थितीत म्हणजेच सद्यस्थितीत असलेले पर्यावरण संवर्धन. त्यासाठी येणारी आव्हाने आणि आव्हानांवर कशा प्रकारे सोडविता येतील त्यावरिल उपाययोजना करता येतील यावर अभ्यास करून त्याचे वर्णन करण्यात आले आहे. सदर शोध निबंधाचा मुख्य हेतु उद्देश समाजामध्ये पर्यावरणाचे महत्व कळावे, पर्यावरण संवर्धनामुळे स्वतःच्या जिवनावर होणारा परिणाम तसेच महत्व कळावे आणि पर्यावरणाचे खऱ्या अर्थाने संवर्धन व्हावे.

मुख्य शब्द - पर्यावरण, पर्यावरण संवर्धन, पर्यावरण संवर्धनाची सद्यस्थिती, पर्यावरण संवर्धनासाठी येणारी आव्हाने, दुष्परिणाम, पर्यावरण संवर्धनासाठी उपाययोजना.

प्रस्तावना -

निसर्ग हे मानव, वन्यजीव, जलचर प्राणी, पक्षी, वनसंपत्ती यांना लाभलेले खुप अनमोल असे वरदान आहे. पर्यावरणाचे निसर्गाचे संवर्धन करणे, पर्यावरणाचे रक्षण करणे ही आजच्या काळाची गरज बनली आहे. बदलत्या जिवनशैलीमुळे चांगले शिक्षण आणि आरोग्य सांभाळणे हे सर्वसामान्य माणसांच्या हातात आवाक्यात राहिले नाही. वाढते प्रदूषण, दैनंदिन जिवनात प्लास्टिकच अतिरिक्त वापर, मानवी गरजांची पूर्तता करण्याकरिता पर्यावरणाचा जंगल संपत्तीचा अमर्यादित वापर यामुळे पर्यावरण संवर्धन करणे खुप महत्वाचे झाले आहे.

पर्यावरणाचा समतोल जर राखला गेला नाही तर भविष्यकाळात याचा मानवी जिवनशैलीवर तसेच संपूर्ण पर्यावरणावर आधारीत सर्व घटकांवर याचा विपरित परिणाम आपणास बघण्यास मिळेल. २८ जुलै हा जागतिक निसर्ग संवर्धन, पर्यावरण संवर्धन दिन म्हणून साजरा केला जातो. UN ने यावर्षी घोषित केलेली थीत आहे. “जंगल आणि उपजिविका : लोक आणि ग्रह टिकवून ठेवणे.”

साहित्य समिक्षा -

राज्यघटनेच्या कलम ५१-अ (जी) अन्वये पर्यावरण संरक्षण हे भारतातील प्रत्येक नागरिकांचे मूलभूत कर्तव्य बनवण्यात आले आहे. ज्यात म्हटले आहे की, “जंगल, तलाव, नद्यांसह नैसर्गिक पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सुधारणा करणे हे भारतातील प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य असेल. आणि वन्यजीव आणि जिवंत प्राण्यांबद्दल सहानुभूती बाळगणे.”

पर्यावरण संरक्षण, संवर्धन, पर्यावरणाचे दुष्परिणाम, जलप्रदूषण, वायुप्रदूषण, ध्वनीप्रदूषण, अवेळी पाऊस, जंगलांचे न्हास, ग्लोबल वॉर्मिंग, हिमजंगले, पावसाचे घटते प्रमाण या सर्व समस्यांवर भारतामध्ये आसाम सायन्स सोसायटी, बीएआएफ डेव्हलपमेंट रिसर्च फाऊंडेशन, बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटी, गांधी पिस फाऊंडेशन, ग्रीन फ्युचर फाऊंडेशन, नर्मदा बचाव आंदोलन, रामकृष्ण मिशन लोकशिक्षा परिषद, तरुण भारत संघ अशा अनेक संस्था कार्य करीत आहेत.

अध्ययनाचे उद्देश -

- सामाजिक स्तरावरील पर्यावरण संवर्धनावरिल आढावा घेणे.
- पर्यावरण संवर्धनासाठी आणि पर्यावरण विकासासाठी उपाययोजना अभ्यासणे.
- पर्यावरण संवर्धनावरील सामाजिक सद्यस्थितीचा आढावा अभ्यासणे.

- पर्यावरण संवर्धनाविषयी जनजागृती करणे. / पर कार्यक्रमांचे अध्ययन करणे.

अध्ययन पद्धती -

प्रस्तुत / सदर शोध निबंधाच्या विषयासंदर्भात अध्ययन करण्यासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला. यामध्ये पर्यावरण संवर्धनावरील संदर्भग्रंथ, पुस्तके, वर्तमानपत्रा, मासिके, इंटरनेट, विविध जरनलस् इत्यादी स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला. सदर स्त्रोतांचा वापर करून त्यातून प्राप्त माहितीच्या आधारे प्रस्तुत शोध निबंधावरील विविध पैलूंचे अध्ययन करून प्रस्तुत शोध निबंधाचे वर्णनात्मक स्वरूपात अध्ययन व लेखन करण्यात आले आहे.

संशोधन विश्लेषण / संशोधन प्रक्रिया -

पर्यावरण म्हणजे काय -

- सामान्यपणे सभोवतालाच्या परिस्थितीला पर्यावरण असे म्हणतात.
- पर्यावरणाला इंग्रजी भाषेत Environment या शब्दाने ओळखले जाते. त्याची मुळ उत्पत्ती फ्रेंच भाषेतून झाली. Environ हा फ्रेंच शब्द त्याचा अर्थ सभोवतालची परिस्थिती असा होतो.
- सजीवांच्या नैसर्गिक परिसरास पर्यावरण असे म्हणतात. या संज्ञेत वनस्पती अथवा प्राणी ज्या नैसर्गिक परिसरात जगतात, वाढतात तेथील हवा, जमीन, पाणी, इतर सजीव, पर्जन्यमान, उंची, तापमान इत्यादी सर्वांचा समावेश होतो.

पर्यावरण संवर्धन -

- पर्यावरण संवर्धन म्हणजे पर्यावरणाचे रक्षण करणे आणि अनैसर्गिक आपत्तीपासून संरक्षण करणे.
- १९७० च्या दशकात पर्यावरणीय गट आणि शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेतून पर्यावरण संवर्धन ही संकल्पना उदयास आली.
- मानवी गरजांची पूर्तता करण्यासाठी पर्यावरणाचा सोयीस्कर पद्धतीने न्हास केला जात आहे. त्यासाठी विविध NGO आणि सरकारच्या माध्यमातून पर्यावरण संवर्धनाचे कार्यक्रम हाती घेतले.
- वृक्षारोपण कार्यक्रम तसेच वृक्ष संगोपण याद्वारे पर्यावरण संवर्धन करणे शक्य आहे.
- पर्यावरणीय संतुलन राखण्यासाठी, परिसंस्थेची शाश्वतता राखण्यासाठी आणि सूर्याच्या हानिकारक अतिनील किरणांपासून संरक्षण करण्यासाठी संवर्धन करणे आवश्यक आहे.
- जल, जंगल, जमिन, जनता, जनावरे या पाच (५) 'ज' चे संरक्षण करून पर्यावरण संवर्धन करणे सहज शक्य होईल.

पर्यावरण संवर्धनाची सद्यस्थिती -

- सन २०११ च्या जणगणनेनुसार भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ३१% लोक शहरी भागात राहतात.
- वाढत्या शहरीकरणामुळे वास्तव्य करण्यासाठी जंगल तोड करून घर व बिल्डींग बांधल्या जातात.
- औद्योगिकीकरणामुळे पर्यावरणाचा न्हास बघण्यास मिळतो.
- शहरातील सांडपाणी व्यवस्थापन प्रक्रिया बघितली ती खुप अस्ताव्यस्त असुन त्यामुळे पाण्याचे प्रदुषण आपल्याला बघण्यास मिळते.
- शहरातील सांडपाणी व्यवस्थापन प्रक्रिया बघितली ती खुप अस्ताव्यस्त असुन त्यामुळे पाण्याचे प्रदुषण आपल्याला बघण्यास मिळते.
- घनकचरा, झोपडपट्टी, वाहतूक व्यवस्थापन अशा अनेक गोष्टींचा परिणाम आपल्याला पर्यावरण संवर्धनात बघायला मिळतो.

पर्यावरण संवर्धनातील आव्हाने -

- पर्यावरण संवर्धनात प्रदूषणामुळे आव्हानांना सामोरे जावे जागत आहे.

- वायुप्रदूषणामुळे पर्यावरण संवर्धनात खुप मोठ्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत. स्वशनाचे आजार, वातावरणातील दुषित हवा.
- जपप्रदूषणामुळे अनेक नद्यांमध्ये आणि जलस्त्रोतांमध्ये प्रदुषण पसरलेले बघावयास मिळते.
- जंगलतोड यामुळे खुप मोठे आव्हान समोर आले आहे. जंगलसंपत्तीचा न्हास आणि वातावरणातील ऑक्सीजनचे प्रमाण कमी होते. वातावरण दुषित होते.
- जैवविविधतेचा न्हास होतांना दिसतो.
- प्लास्टिक प्रदूषण, ध्वनी प्रदुषण, अशा प्रकारच्या प्रदुषणांमुळे पर्यावरण संवर्धनात घट आणि अडचणी आपणास बघण्यास मिळतात.

पर्यावरण संवर्धनावरील उपाययोजना -

- झाडे वाढवा, पर्यावरण वाचवा अशा घोषवाक्यातून असे दिसते की झाडे लावण्याचे महत्व सांगण्यात येते.
- प्रत्यक्षात झाडे लावून त्यांचे संवर्धन संगोपन करून त्यांना वाढवणे महत्वाचे आहे.
- वाहनांचा सामुदायिकरीत्या वापर करावा म्हणजे वायुप्रदुषणाला आळा बसेल.
- जंगलांमध्ये सहलीला जातांना किंवा निसर्गाच्या सानिध्यात जातांना वनसंपत्तीचा न्हास होणार नाही याची दक्षता घेणे आवश्यक आहे.
- प्लास्टिकचा वापर कमीत करणे, व त्याची योग्यपद्धतीने विल्हेवाट लावणे.
- सेंद्रीयपद्धतीची शेती करणे, कमीतकमी केमीकल आणि खंताचा वापर करणे.

निष्कर्ष -

- मानवी गरजांची पूर्तता करण्यासाठी पर्यावरणामध्ये असमतोल बघावयास मिळतो.
- पर्यावरण संवर्धनामध्ये जनजागृती आणि प्रत्यक्ष कृती खुप महत्वाची आहे.
- प्रत्येक नागरिकाने स्वःताच्या जबाबदारी वागल्यास आणि
- वृक्षारोपण केल्यानंतर वृक्षांचे संवर्धन करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ -

डॉ. गंगाधर कायदे - पाटील - पर्यावरण शिक्षण
 पर्यावरण सद्यस्थिती अहवाल २०२३-२४ (पिंपरी चिंचवड महानगरपालिका पिंपरी-१८)
 डॉ. श्री. बालाजी तांबे - पर्यावरण रक्षणासाठी
 पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनात स्वयंसेवी संघनांची भूमिका Volume-4 / Issu-8 April 2018 (Historicity Research Journal)
 निसर्ग संवर्धन काळाची गरज- Caritas India
<https://www.caritasindia.org>
 Dainik Prabhat
<http://www.dainikprabhat.com>
 Vishwa Marathi Parishad
<https://www.vishwarathi parishad.org>
 Wikipedia
<https://mr.wikipedia.org>
 Maha MTB
<https://belgaumvata.com-4 Jun 2021>
<https://worldpackers.com>
<https://mr.wikipedia.org>
<http://www.jagranjash.com>
<https://marathi.shabd.in>
<https://bysus.com>
<https://www.esakal.com>

भारतातील महिलांविषयक संवैधानिक तरतुदी आणि कायदे एक दृष्टिक्षेप

प्रा. डॉ. वाय. जी. महाजन

सहयोगी प्राध्यापक, लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय जळगाव.

प्रस्तावना :-

आजच्या आधुनिक काळात महिला सक्षमीकरण हा विषय अधिक चर्चेचा आहे. कोणत्याही देशाच्या किंवा समाजाच्या विकासात शिक्षण हा घटक मोलाची कामगिरी बजावित असतो. शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे एक साधन असून संस्कृती विकासाच्या दृष्टीने वाटचाल करणारी एक महत्वाची प्रक्रिया आहे. प्राचीन भारतात वैदिक कालखंडात स्त्रियांना यज्ञापूर्तेच धर्मशिक्षण फक्त ब्राह्मण कुळातील स्त्रियांना मिळत असे. स्त्रियांजवळ ज्ञान, कौशल्ये, कला इ. अवगत होते परंतु ते फक्त धार्मिक साहित्याचे पठन आणि कुटुंब विकास इतपत शिक्षणाचा अर्थ मर्यादित होता. जिथे स्त्रियांना सामाजिक विकासात समान शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता, तर सामाजिक सहभाग आणि चळवळ हा प्रश्न खूप दूर होता.

मध्ययुगीन कालखंडात परकीय आक्रमणामुळे स्त्रिया शिक्षणपासून वंचित होत्या असे दिसून येते. तसेच याच काळात महिलांवर बालविवाह, सतीप्रथा, केशवपन इ. अनेक जाचक बंधने स्त्रियांवर लादली गेली त्यामुळे स्त्रियांना अनेक अत्याचार सहन करत संपूर्ण आयुष्य कंठीत जागाव लागत असे. ब्रिटिशांच्या आगमनाने भारतात नवीन विचार, कल्पना, मूल्य, तत्त्वज्ञान आले. त्यामुळे सर्वच क्षेत्रात क्रांतिकारक बदल घडून आले. पश्चिमात्य शिक्षणामुळे सामाजिक आणि धार्मिक जागृती होऊन सामाजिक विकासाच्या चळवळी उदयास आल्या.

१८व्या शतकात खऱ्या अर्थाने बंगालमध्ये राजाराम मोहन रॉय यांनी १८२९ मध्ये स्त्री सक्षमीकरणाची पहिली चळवळ उभी करून सती प्रथा ही अमानुष प्रथाबंद केली. ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी १८५६ मध्ये विधवा पुनर्विवाहाची चळवळ सुरू केली. यानंतरच्या काळात महाराष्ट्रात देखील महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, गोपाल गणेश आगरकर, जगन्नाथशंकर शेठ, न्यामुर्ती रानडे, महर्षि विठ्ठल रामजी शिंदे, महर्षि कर्वे, छत्रपती शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इ. अनेक समाज सुधारकांनी स्त्रियांच्या सामाजिक, शैक्षणिक, विकासात आपले महत्वपूर्ण योगदान दिलेले आहे.

अर्थात समाज सुधारकांच्या विचारसरणी नुसार ज्या समाजात स्त्रियांचा सन्मान होतो, तो समाज मानवी विकासाच्या सर्वांगीण प्रगतीमध्ये आवश्यक ते बदल घडवू शकतो. भारतीय स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात भारतीय राज्यघटना अस्तित्वात आल्यानंतर महिलांच्या वैयक्तिक, सामाजिक, कौटुंबिक, शैक्षणिक, राजकीय इ. बाबत काही तरतुदी करण्यात आलेल्या दिसून येतात. १९४८ मध्ये जागतिक पातळीवर मानवी हक्क यांबाबत वैश्विक जाहीरनामा संयुक्त राष्ट्र संघाने जाहीर केला. तसेच १९७५ हे आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून घोषित करून ८ मार्च हा जागतिक महिला दिन म्हणून घोषित केला गेला. याबरोबर जगातील सर्व महिलांची प्रतिष्ठा आणि अधिकार अबाधित ठेवण्यासाठी प्रयत्न केले गेले. मात्र सर्व बाबी समाजातील सर्वच घटकंपर्यंत पोहचण्यात शासन, समाज, कुटुंब आणि वैचारीक दृष्टिकोण इ. सर्व प्रयत्न अपूर्ण पडत आहे. शिक्षण हे सामाजिक क्रांतीचे महत्वपूर्ण साधन आहे. जोपर्यंत समाजातील शैक्षणिक विचारसरणी दृढ होणार नाही तोपर्यंत महिलांची प्रगती होण्यास वेळ लागेल हे निश्चित आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टे :-

- १) भारतातील महिलांचा प्रगतीचा ऐतिहासिक आढावा घेणे.
- २) महिलांविषयक संवैधानिक तरतुदी जाणून घेणे.
- ३) महिलांविषयक विविध कायदांचा अभ्यास करणे.

महिलांविषयक कायदांचे महत्व :-

स्त्री हा समाज जीवनाचा एक अविभाज्य घटक आहे की, ज्यामुळे संपूर्ण मानवी समाज जीवनास पूर्णत्व प्राप्त होऊ शकत नाही. जोपर्यंत मानवी विकासाच्या सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, शैक्षणिक आणि राजकीय

उपक्रमांमध्ये स्त्रियांना बरोबरीचे स्थान देऊन सहभागी करून घेतले जाणार नाही तोपर्यंत स्त्री ही सक्षम झाली असे म्हणता येणार नाही.

कायदा आणि समाज या दोन स्वतंत्र संज्ञा असून मानवी समाज व्यवस्थेला नियंत्रणात ठेवण्यासाठी समाजात काही नियम,बंधने,मूल्ये अधिकार आणि कर्तव्य यांची जाणीव-जागृती प्रत्येक घटकाला असणे नितांत गरजेचे असते.समाजातील प्रत्येक घटक,स्त्री-पुरुष महत्वाचा असून त्यातील प्रत्येक व्यक्ति ही समाजासाठी महत्वपूर्ण आहे.सामाजिक विकासासाठी समाजातील नियम हे सर्वांसाठी समान असून ते पाळणे बंधनकारक आहे. समाज व्यवस्थेत सामाजिक प्रगतीसाठी ठराविक कालावधी नंतर अपेक्षित बदल हवा असतो. समाजात हा बदल घडून येण्यासाठी समाजातील सुव्यवस्था आणि न्याय व सुरक्षितता अत्यंत कठोर व पारदर्शी असली पाहिजे तेव्हाच वेगवान सामाजिक बदल घडून येणे अपेक्षित आहे.

माहिलांविषयक संवैधानिक तरतुदी :-

अनुच्छेद १४ :- कायद्यापुढे सर्वांना समानता आहे.भा रतातील प्रत्येक नागरिक कायद्यासामोर समान असून धर्म,वंश,जात,लिंग स्त्री-पुरुष असा कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही. प्रत्येक समान परिस्थितीत सर्व नागरिकांना तसेच महिलांना सन्मान, समान वागणूक प्राप्त करण्याचा अधिकार प्रदान केला आहे.

अनुच्छेद १५ (३) :-यामध्ये देशातील महिला आणि लहान बालकांसाठी विशेष तरतूद केलेली आहे.महिलांची सामाजिक,आर्थिक प्रगतीसाठी विशेष तरतूद असून बालकांची काळजी घेतली जाईल.

अनुच्छेद १६ :- सार्वजनिक सेवांच्या बाबतीत सर्वांना दर्जाची व संधीची समान देण्यात येईल.यात स्त्री- पुरुष असा कोणताही भेद न करता व्यक्तीच्या योग्यतेनुसार संधी देण्यात आली आहे.

अनुच्छेद ३२(अ) :- राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे नुसार स्त्री आणि पुरुष दोघांनाही आपल्या उपजीवेकेचे पुरेसे साधन मिळविण्याचा तसेच न्याय व कायदेविषयक मोफत सहाय्य मिळविण्याचा समान अधिकार दिलेला असून याबाबत राज्याची विशेष जबाबदारी राहिल.

अनुच्छेद ३२(ड) :- राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे नुसार स्त्री आणि पुरुष दोघांनाही समान कामासाठी समान मोबदला देण्यात येईल.याबाबत स्त्री-अथवा पुरुष असा भेदभाव विरहित समान मोबदला देण्यात येईल.

अनुच्छेद ३२(इ) :- राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे नुसार स्त्री ,लहान बालके अथवा पुरुष इ. ना कामाच्या ठिकाणी आर्थिक मजबूरी समजून शोषण करता येणार नाही. तसेच महिला आणि बालके यांना एखादी शक्ति पलीकडील काम करण्यास बळजबरी करण्यास भाग पडणे प्रतिबंधित आहे.

अनुच्छेद ४२:- राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे नुसार,कामाच्या ठिकाणी न्याय व मानवीय हित लक्षात घेऊन योग्य वागणूक देण्यात येईल. तसेच महिलांना प्रसूतीसाठी विशेष सहाय्य दिलेले आहे.

अनुच्छेद ५१ (अ)ई :- राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे नुसार,देशातील सर्व महिलांची प्रतिष्ठा राखून सन्मानची वागणूक देणे हे राज्यातील नागरिकांचे कर्तव्य निश्चित केले आहे.

अनुच्छेद २४३(ड) :- यानुसार पंचायतराज संस्थांमध्ये महिलांना पूर्वी ३३% आरक्षण देण्यात आलेले होते. सद्यस्थितीत हे ५०% आरक्षण देण्यात आलेले आहे.

माहिलांविषयक कायदे :-

सती बंदी कायदा १८२९ :- पूर्वीच्याकाळी सतीप्रथा ही देशातील एक अमानुष व अत्यंत क्रूर प्रथा होती.पतीच्या निधनानंतर महिलेस सती जावे लागत असे. जर एखादी स्त्री या प्रथे विरुद्ध गेल्यास तिला बळजबरीने अग्निप्रवेशात ढकलले जावून हीन पशुप्रमाणे वागणूक दिली जात होती. परंतु तत्कालीन समाजसुधारक राजा राममोहन रॉय यांनी या प्रथेला विरोध करून ब्रिटिश गव्हर्नर लॉर्ड विल्यम बेंटिक यांच्या मदतीने या प्रथेला विरोध होऊन सती बंदी कायदा अस्तित्वात आला.

विधवा पुनर्विवाह कायदा १८५६ :- तत्कालीन समाज जीवनात एखाद्या महिलेला अचानक वैधव्य आल्यास समाजात तिला शोषक आणि कंठीत जिवन जगावे लागत असे. दुसऱ्या लग्नाची अनुमति समाजाने हिरावून घेतली होती. आशा वेळी केशवपन करून तिला एका बंदिस्त खोलीत डांबून ठेवण्यात येई. आशारीतीने संपूर्ण शोषक जीवन जगावे लागत असे. यासाठी ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी यासर्व परिस्थितीची दखल घेऊन अमानुष प्रथेला पायबंद व्हावा तसेच त्यांना पुन्हा विवाह करून सन्मानाने जीवन जगता यावे, यासाठी विधवा पुनर्विवाह कायदा पारित करण्यात आला.

हिंदू विवाह कायदा १९५५ :- विवाह हा हिंदू धर्मातील स्त्री-पुरुषांच्या वैवाहिक जीवनातील एक अत्यंत महत्त्वपूर्ण संस्कार मानला जातो. ज्यामुळे दोन व्यक्ति विवाह बंधनातून एकत्र येऊन वंश टिकवून ठेवण्याचे कार्य या मध्यमतून केले जाते. हा कायदा अस्तित्वात आल्यानंतर वैवाहिक जीवनाला एक कायदेशीर स्वरूप प्राप्त झाले असून यात विवाह, नोंदणी, वयोमर्यादा, पोटगी, घटस्फोट, वारसाहक्क इ. विविध बाबी अंतर्भूत आहे. या कायद्यानुसार विवाहासाठी वर-वधू यांचे विवाहासाठी वयोमर्यादा ही अनुक्रमे २१-१८ अशी निश्चित करण्यात आली आहे. त्यामुळे स्त्री-पुरुषांच्या वैवाहिक जीवनाला कायदेशीर महत्व प्राप्त झाले आहे.

अनैतिक व्यापार प्रतिबंध कायदा १९५६ :- अनैतिक मानवी व्यापार अर्थात महिला, लहान बालके यांची बेकायदेशीररित्या होणारे शोषण होय. यामध्ये लैंगिक शोषणासाठी, भीक मागणे, देहविक्री, आणि मानवी अवयव तस्करी इ. प्रकारे पैशांसाठी केला जाणार मानवी व्यापार मानवी जीवनाला काळिमा फासणारा कलंक आहे. हा कायदा अस्तित्वात येण्यापूर्वी दरवर्षी लाखों निरपराध महिला आणि बालकांचा बळी घेतला जात होता. परंतु हा कायदा अस्तित्वात आल्यापासून अनैतिक मानवी व्यापारास आळा बसलेला दिसून येत आहे.

बाल विवाह प्रतिबंध कायदा १९२९, १९७६ आणि २००६ :- पूर्वी बालविवाह ही भारतीय समाजातील एक दुष्ट प्रथा होती की, ज्यामुळे मुलींना अगदी खेळण्या-बागळण्याच्या वयात मुलींना आयुष्याचा जोडीदार निवडीचे स्वतंत्र हिरावून घेतले होते. हा कायदा सुरुवातीला मुलांसाठी विवाहचे वय निश्चित करणारा पहिला कायदा म्हणून संबोधले जाते. २८ सप्टेंबर १९२९ रोजी हा कायदा संमत केला. श्री. हरबिलास सारडा यांच्या नावावरून हा यास सारडा कायदा म्हणून ओळखले जाते. या कायद्यान्वये सुरुवातीला मुला-मुलींसाठी विवाहाचे वय हे अनुक्रमे १८ आणि १४ वर्ष निश्चित केले होते. परंतु स्वातंत्र्योत्तर कालावधी मध्ये यात १९७६ आणि २००६ मध्ये मुलींची शारीरिक अपरिपक्वता आणि व्याधी लक्षात घेऊन सुधारण केल्या गेली. तसेच विवाहाचे वय २१ आणि १८ वर्ष निश्चित केले.

हुंडा प्रतिबंध कायदा १९६१ :- हुंडा ही भारतीय समाजातील एक अमानुष प्रथा होती, ज्यामुळे लाखों स्त्रीया प्रतिवर्षी हुंडा बळी ठरत होत्या. हुंडा म्हणजे विवाह होण्यासाठी विवाहपूर्वी किंवा विवाह पश्चात कोणत्याही वेळी वर पक्षाने वधू पक्षास आर्थिक किंवा वस्तु स्वरूप यापैकी कोणत्याही स्वरूपातील देऊ अथवा मांगणे किंवा देण्यास प्रवृत्त करणे ज्यामुळे विवाह होणे शक्य होईल त्यास हुंडा असे म्हणतात. या अमानुष प्रथेला विरोध करण्यासाठी १९६१ एक कायदा संमत केला. हुंडा मांगणे, देणे अथवा विवाहासाठी हुंडा घेणे, किंवा असे कृत्य करण्यास भाग पडणे या कायद्यानुसार आर्थिक व दंडनीय स्वरूपाचा अपराध सिद्ध करण्यात येतो.

मातृत्व लाभ कायदा १९६१ :- मातृत्व लाभ कायदा अर्थात मानवी कल्याणकारी दृष्टिकोनातून या कायद्याला महिलांकरीता “प्रसूतीसाठी रजा कायदा” असे देखील म्हटले जाते. या कायद्यानुसार प्रत्येक स्त्रीला आई होणे हा तिचा जन्मजात अधिकार असून त्याची पुष्टी करण्यासाठी हा कायदा महत्त्वपूर्ण मानला जातो. या कायद्याप्रमाणे गर्भवती महिलांना बाळंतपणाच्या सुरुवातीला नवजात शिशूची काळजी घेण्याकरिता १२ आठवड्यांची रजा देण्यात आली होती, यामध्ये वर्ष २०१६ मध्ये सुधारणा करून ती २६ आठवडे केली आहे. यामध्ये प्रसूतीपूर्वीचा शेवचा आणि प्रसूतीनंतर सुरुवातीचा कालावधी समाविष्ट आहे.

वैद्यकीय गर्भपात कायदा १९७१ :- गर्भपात ही संकल्पना बहुतांशी समाजामध्ये वादग्रस्त असल्याचे दिसून येते. कारण ग्रामीण अथवा शहरी या दोन्ही ठिकाणी याबाबत आवश्यक ती जागरूकता दिसून येत नाही. पाश्चिमात्य देशांप्रमाणेच भारतात देखील कायदेशीर गर्भपात करण्यास मान्यता आहे. गर्भपात म्हणजे गर्भवती स्त्रीच्या

गर्भाशयात वाढत असलेले बीज बाहेर काढून गर्भावस्थेचा शेवट करण्याची प्रक्रिया होय. गर्भपात हा कधी-कधी तांत्रिक गुंतागुंतीमुळे नैसर्गिकपणे सहज घडू शकतो. परंतु काहीवेळा हा शास्त्रक्रियाद्वारे घडवून आणला जातो. गर्भपात म्हणजे गर्भधारणा होऊन सहा महीने (२४ आठवडे) पूर्ण होण्याच्या आत गर्भाचा शेवट करणे होय. असा गर्भ बाहेर पडतांना जीवंत असला तरी तो जास्त वेळ जगू शकत नाही. परंतु सात महिन्यांनंतर नैसर्गिक कारणांमुळे गर्भ पडला तर त्याला गर्भपात म्हणत नाही.

भारतामध्ये गर्भपात कायदेशीर असून लिंग तपासणी करून गर्भपात करणे हा आर्थिक तसेच शिक्षापात्र गुन्हा आहे. तसेच या कायद्यानन्वये यांत ४ प्रमुख बाबींचा समावेश आहे १). गरोदर स्त्रीच्या जीवाला धोका उद्भवत असेल किंवा तिला गंभीर स्वरूपाचा शारीरिक किंवा मानसिक आजार असेल. २) गर्भात वाढणाऱ्या अर्भकाला इजा किंवा शारीरिक व्यंग येण्याची शक्यता असेल. ३) बलात्कारमुळे झालेल्या गर्भधारणेमुळे मानसिक आरोग्यास धोका निर्माण होईल. ४) संतती नियमनाची आयशस्विता इ. वरील सर्व कारणे लक्षात घेता १२ आठवड्यांपेक्षा जास्त परंतु २० आठवड्यांपेक्षा कमी कालावधीच्या गर्भपात दोन तज्ज्ञ डॉक्टर यांच्या सल्ल्याने कायदेशीररित्या ग्राह्य धरण्यात येईल.

कौटुंबिक हिंसाचार कायदा २००५ :- सामाजिक विकासात महिला हा घटक नेहमीच दुर्लक्षित केला जातो. त्यामुळे महिलांवर अनेक अत्याचार होतांना दिसून येत आहे. कौटुंबिक हिंसाचार म्हणजे महिलांवर कुटुंबात, समाजात अथवा कामाच्या ठिकाणी आशा अनेक ठिकाणी हिंसाचार हा झालेला दिसून येतो. हिंसाचार कौटुंबिक कलह, समाजिक, आर्थिक, भावनिक, मानसिक, शाब्दिक, शारीरिक मारहाण, लैंगिक, अन्याकरक वागणूक देणे, अपमानित करणे, डांबून ठेवणे, इ. कोणत्याही प्रकारचा असू शकतो. आशा सर्व जाचक त्रासामुळे महिलांना आपले जीवन कंठीत जगावे लागते. या सर्व वाईट प्रकारांना प्रतिबंध बसावा तसेच महिलांना सन्मानाने जीवन जागता यावे यासाठी २६ ऑक्टोबर २००५ रोजी संपूर्ण देशभरात हा कायदा लागू करण्यात आला. या कायद्याचे उल्लंघन करणाऱ्या व्यक्तीस आर्थिक तसेच शिक्षापात्र गुन्हा दाखल करण्यात येईल.

कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ २०१३ :- या कायद्यानुसार महिलांचा समाजात, कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या छळापासून संरक्षण कारणे हा उद्देश आहे. कामाच्या ठिकाणी महिलांना सुरक्षितपणे त्यांचे काम करता यावे, त्यांना निश्चितपणे त्यांचे हक्क बाजावता यावे, लैंगिक छळाविरुद्ध त्यांना संरक्षण प्रदान करणे वा त्याबाबत असलेल्या तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी महत्वाचा कायदा आहे. हा कायदा सर्व शासकीय व निमशाकीय शैक्षणिक संस्था, व्यवसाय संस्था प्रशासकिय कार्यालय, सर्वाना लागू आहे. या सर्व ठिकाणी महिलां एखादी कार्य करण्यास प्रवृत्त कारणे, शारीरिक संपर्क साधण्याचा प्रयत्न करणे, अश्लील मुद्रित संदेश अथवा चित्रफीत पाठवणे, दाखवणे किंवा एखादी कृत्य करण्यास बाध्य कारणे इ. या कायद्यानुसार आर्थिक तसेच शिक्षापात्र गुन्हा दाखल करण्यात येईल.

समारोप:-

वरील सर्व संवैधानिक तरतुदी आणि कायदे यांचा अभ्यास करतांना असे दिसून येते, की स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात भारताने कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्वीकारलेली आहे. तसेच देशातील सर्व घटकांचा विचार करून भारतीय राज्यघटनेने देशातील सर्व स्त्री-पुरुषांना सारखे अधिकार बहाल केलेले दिसून येतात. त्यात कोणत्याही सर्व बाजूंनी विचार करून योग्य वा न्याय देण्यात आलेला आहे. मात्र आवश्यकता आहे ती स्त्रियांना समजून घेऊन त्यांना समाज विकासाच्या सर्व प्रवाहात सामावून विकासाची समान संधी व पुरुषी अहंकार व मानसिकता बदलण्याची गरज आहे.

संदर्भसूची :-

१. गुरेकर चिं. ग., भारतीय राज्यघटना स्वरूप व राजकारण, मंगेश प्रकाशन नागपूर, २०१२
 २. साळीवकर संजय, समाजकार्य पद्धती, क्षेत्र, विचारधारा व समाजसुधार, मंगेश प्रकाशन नागपूर, २०१८
 ३. कोळंबे रंजन, भारतीय राज्यघटना आणि प्रशासन, भगीरथ प्रकाशन पुणे, २०१६
 ४. वाणी उमेश, सामाजिक कायदे, अर्थ व पब्लिकेशन धुळे, २०२३
 ५. देसले किरण जी., स्पर्धा परीक्षा अर्थशास्त्र आर्थिक व सामाजिक विकास दीपस्तंभ प्रकाशन, २०१३
 ६. टांकसाळे प्राजक्ता, व्यावसायिक सामाजिक कार्य थोटे पुरुषोत्तम वाय., समाजकार्य संशोधन आणि प्रबंध लेखन, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २०००

वंचित बुरुड व्यावसायिकांच्या समस्यांचा अभ्यास

डॉ. दत्ता क. करंडे

प्रस्तावना :

बुरुड व्यवसाय हा फार जुना असून महाराष्ट्रात पाच लाखांवर बुरुड कामगार आहेत. इंग्रज राजवट येण्यापूर्वीपासून हा व्यवसाय सुरू आहे. इंग्रजांनी सुद्धा या व्यवसायावर निर्बंध लादले नव्हते. उलट बांबूच्या जंगलात जावून आवश्यकतेनुसार पूर्ण वाढ झालेला बांबू आणून त्यापासून विविध वस्तू बनवून विकण्याची पूर्ण मुभा दिली होती. शासनाने १९७० पासून जंगलाच्या संरक्षणाकडे आपले लक्ष केंद्रित केले. तेव्हापासूनच बसोड वही आमलात आली. १२ ते १५ रूपयात शंभर बांबू देण्यात येत होते. ही पद्धत १९७५ पर्यंत सुरू होती. त्यानंतर मात्र खऱ्या अर्थाने बुरुड कामगारांचे शोषण सुरू झाले. बुरुड समाज हा प्रामुख्याने बुरुड काम करणारा समुदाय आहे. हा समाज हस्तव्यवसाय करून उपजीविका भागवणारा समुदाय/ समाज आहे. बुरुड समाजात प्रामुख्याने जंगलातील बांबू, वेत, लव्हाळे, बोरु, ताडमाड, बाळा तसेच विविध प्रकारचे गवत झाडांच्या साली पाने, धागे, तंतू, वाख यासारख्या विविध घटकांचा उपयोग बुरुड कामासाठी करत असतो अशा वनस्पतीजन्य माध्यमातून अनेक प्रकारच्या वस्तू तयार करण्यात बुरुड समाज पुढे आहे यापासून बनवण्यात येणाऱ्या वस्तू टोपल्या, परड्या, करंड्या, पिंजरे, दूरड्या, सुपली, भांडी, गणग्या, हारे, पेटारे, तसेच यासारख्या नित्य उपयोगी वस्तू प्रमाणेच घरांसाठी लागणारे तट्ट्या, छपरे, बैठकी तसेच जुन्या काळात सुद्धा शिकारीसाठी लागणाऱ्या ढाली, शिरस्त्राने, चिलखती, लहान बालकांसाठी पाळणे, खेळणी, पंखे, अंगरके, गळपट्ट्या, पादत्राणे व नानाविध बहुभूषणे तसेच ढोल वाजवण्याच्या काठ्या व अंत्यविधीसाठी लागणाऱ्या शेवपेटीका यासारख्या नानाविध वस्तू हा समाज तयार करत असतो आणि यातून आपली उपजीविका भागवत असत. तसेच हा समाज हिंदू समाजातील एक समुदाय असून तो शिव अर्थात महादेव, खंडोबा, तुळजाभवानी यांचे पूजन करणारा हा समुदाय आहे यांचे आद्य दैवत धर्मगुरू श्री संत केतया स्वामी महाराज हे आहेत या समाजामध्ये बुरुड व्यावसायिक करणारे लिंगायत बुरुड, कैकाया बुरुड, यासारख्या इतर जाती या बुरुड व्यवसायामध्ये आहेत महाराष्ट्रात प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये बुरुड समुदाय आढळून येतो. हिंदू बुरुड जातीचे लोक प्रामुख्याने महाराष्ट्र राज्यात वास्तव्यास आहेत. ही जात अनुसूचित जातीमध्ये समाविष्ट आहे. बुरुड समुदायातील लोकांची उपजीविका ही या पारंपारिक व्यवसायावर अवलंबून आहे बुरुड समुदायातील लोकांचे शिक्षणाचे प्रमाण ही खूप अत्यल्प दिसून आले त्यामुळे या समाजातील लोक आजही आपल्या पारंपारिक व्यवसाय करून आपली उपजीविका भागवत आहेत असे असले तरी सध्याच्या काळामध्ये या व्यवसायाला म्हणावी तितकी गती प्राप्त झालेली नाही. त्यामुळे त्यांच्यासमोर अनेक मोठे आर्थिक प्रश्न निर्माण झालेले आहे. कारण हा व्यवसाय करण्यासाठी लागणाऱ्या साहित्य मिळवण्यासाठी दिवसेंदिवस अडचणी निर्माण होत आहेत. त्यामुळे पाहिजे तितक्या वस्तू बनवणे शक्य होत नाही तसेच बनवलेल्या वस्तूंना पाहिजे तितक्या प्रमाणात बाजारपेठ उपलब्ध होत नाही तसेच या वस्तूंची जागा प्लास्टिक पासून बनवणाऱ्या वस्तूंनी घेतली आहे त्यामुळे या वस्तूंची ही मागणी कमी झालेली दिसून येते तसेच आपला पारंपारिक व्यवसाय टिकून ठेवणे त्यासाठी लागणाऱ्या आवश्यक गोष्टी साध्य करण्यासाठी शिक्षण आणि प्रशिक्षण हेही तितकेच आवश्यक आहे मात्र त्याबद्दल असणारी अनास्था आणि जागृती ही मोठ्या प्रमाणात नसलेली दिसून येते तसेच या समाजातील काही लोक बांबूचा व्यवसाय करत आहेत त्याचबरोबर सभामंडप, डेकोरेशन लग्न सोहळ्यातील समारंभातील विविध डेकोरेशन अशा विविध कामांमध्ये सुद्धा गुंतलेली दिसून येतात तसेच काही लोक या व्यवसायामधून त्यांच्या रोजच्या दैनंदिन गरजा भागत नसल्यामुळे मोठ्या शहरांमध्ये जाऊन रोजंदारी करणे पसंत करत आहे. या समुदायातील स्त्रियांचे शिक्षणाचे प्रमाण खूप अत्यल्प आहे तसेच या समुदायातील स्त्रिया ही या पारंपरिक व्यवसायामध्ये सहभागी होतात व रोजची घरची कामे करून या व्यवसायात हातभार लावतात मदत करतात तसेच हा समाज मोजकाच असून प्रत्येक शहरांमध्ये या समाजाची शे-दीडशे घरी असतात वेगवेगळ्या शहरांमध्ये या समाजाची एक गल्ली असते ज्याला बुरुड गल्ली या नावाने ओळखले जाते. बुरुड समाजाचा बांबूपासून वस्तू बनवण्याचा व्यवसाय हा पिढ्यान पिढ्या चालत आलेला आहे दूरवरून राज्याच्या सीमेवरून बांबू मागवणे व त्यापासून वस्तू बनवणे तसेच खुल्या बाजारातून खरेदी करून काहीजण बांबूच्या वस्तू बनवून त्याचा व्यवसाय करतात. कुटुंबातील साधारणता कुटुंब प्रमुख व त्यासोबत कुटुंबातील इतर

व्यक्तीही या व्यवसायास मदत करत असतात दरमहा त्यांना उपजीविके पुरते अर्थाजन याच्यातून प्राप्त होते. परंपरागत बांबूपासून विशेष हस्तकला त्यांच्याजवळ आहे मात्र आधुनिक काळातील तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण त्यांच्याजवळ नाही तसेच यासंबंधीचा व्यवसाय वाढवण्यासाठी इतर लागणारे शिक्षण प्रशिक्षण याबद्दलचे अज्ञान त्यांच्याजवळ असलेले दिसून येते अशा प्रकारच्या व्यवसायाबद्दलच्या अडचणी व समस्या त्यांच्याजवळ आहेत.

अभ्यासाचे महत्व :-

बुरुड समाज व त्यांचा व्यवसाय याविषयी सर्वप्रथम महाराष्ट्र बांबू विकास महामंडळ, नागपूर यांच्याकडून मराठवाड्यातील विशेषता लातूर, उस्मानाबाद जिल्ह्यातील या समुदायातील व्यावसायिकांचे सर्वेक्षण करून देण्याची जबाबदारी मला मिळाली त्यानुसार या समुदायाचा व व्यावसायिकांचा अभ्यास करण्याचे मी ठरवले या समुदायातील विविध सदस्यांच्या, संघटना पदाधिकाऱ्यांच्या संपर्क, मुलाखत, चर्चा याच्या माध्यमातून बरीच माहिती माझ्यासमोर येऊ लागली ही माहिती केवळ लातूर जिल्ह्यातीलच बुरुड समाजातील लोकांकडून नव्हे तर मराठवाड्यातील इतर नांदेड, उस्मानाबाद, परभणी, औरंगाबाद, जालना यासारख्या जिल्ह्यातील या समुदायातील बांधवांकडून चर्चेदरम्यान त्यांच्या मुलाखती दरम्यान त्या समुदायातील सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, पार्श्वभूमीचा मला अभ्यास करता आला त्यानुसार

१. परिघावरील बुरुड व्यावसायिकांचा अभ्यास हा सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून अतिशय महत्वाचा ठरतो.
२. बुरुडांचा हा पारंपरिक व्यवसाय असून यासाठी बांस, वाळकी, ऊसाच्या झावळ्या यासारख्या नैसर्गिक साहित्याचा वापर करून विविध वस्तु तयार करणारा व्यक्ति आहे. ज्यामध्ये टोपल्या, दुरड्या, सुपली, भांडी, गणग्या, हारे, पेटारे, चट्या, कुंड्या, फळ्या, पखाल्या, मोऱ्या यासारख्या वस्तु बनवतात हा त्यांचा पारंपरिक व्यवसाय कौशल्यावर आधारित आहे. परंतु काळानुसार व नवीन तंत्रज्ञानामुळे हा व्यवसाय कोलमडला आहे त्यामुळे त्यांच्या कौटुंबिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आशा सर्व घटकांवर परिणाम झालेले दिसून येतात. म्हणून सदर विषय संशोधनासाठी निवडला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives):-

१. बुरुड व्यावसायिकांची वैयक्तिक व कौटुंबिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
२. बुरुड व्यावसायिकांचे सध्याचे नेमके प्रश्न आणि आव्हाने जाणून घेणे.
३. बुरुड व्यावसायिकांच्या संदर्भात शासनाची ध्येय, धोरणे अभ्यासणे.
४. बुरुड व्यावसायिकांच्या समस्यांच्या संदर्भात समाजकार्य हस्तक्षेप ठरवणे.

साहित्याचा आढावा (Review of Literature) :-

मासिकीतील लेख, बातम्या, दैनिकातील लेख व काही पुस्तकांचा वापर द्वितीय स्त्रोत म्हणून या अभ्यासासाठी केला आहे.

संकल्पनिकरण :-

वंचित – जो सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या बहिष्कृत

अभ्यास पद्धती (Research Methodology) :-

विषय :- वंचित बुरुड व्यावसायिकांच्या समस्यांचा अभ्यास

अभ्यासाचे क्षेत्र :- लातूर, उस्मानाबाद आणि नांदेड, परभणी जिल्ह्यातील बुरुड व्यावसायिक अभ्यासासाठी आहेत.

संशोधन आराखडा :- वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन आराखडा उपयोगात आणला आहे.

नमूना निवड पद्धती :- सदर संशोधन अभ्यासासाठी सहेतुक नमूना निवड पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे

तथ्य संकलन पद्धती :-

व्यष्टि अध्ययन ही पद्धत तथ्य संकलनासाठी वापरण्यात आली आहे.

तथ्य संकलनाची साधने :-

प्राथमिक साधने :- प्रत्यक्ष सहभाग, निरीक्षणे, मुलाखती आणि २० व्यक्ति अध्ययन.

द्वितीय साधने :- मराठी दैनिकातील लेख, संशोधनपर लेख, शासनाची अहवाल आणि पुस्तके.

निष्कर्ष :-

१. बुरुड समाज हा प्रामुख्याने बुरुड काम करणारा समुदाय असल्याचे दिसून आले.
२. परंपरागतपणे बांबूपासून विशेष हस्तकला त्यांच्याजवळ आहे.
३. हा समाज हस्तव्यवसाय करून उपजीविका भागवणारा समुदाय/ समाज आहे.
४. तसेच हा समाज हिंदू समाजातील एक समुदाय आहे.
५. अनुसूचित जातीमध्ये समाविष्ट असल्याचे दिसून आले.
६. समुदायातील लोकांची उपजीविका ही या पारंपारिक व्यवसायावर अवलंबून आहे.
७. दरमहा त्यांना उपजीविके पुरते अर्थाजन याच्यातून प्राप्त होते.
८. समुदायातील लोकांचे शिक्षणाचे प्रमाण ही खूप अत्यल्प दिसून आले.
९. सध्याच्या काळामध्ये या व्यवसायाला म्हणावी तितकी गती प्राप्त झालेली नाही.
१०. हा व्यवसाय करण्यासाठी लागणाऱ्या साहित्य मिळवण्यासाठी दिवसेंदिवस अडचणी निर्माण होत आहेत.
११. खुल्या बाजारातून खरेदी करून काहीजण बांबूच्या वस्तू बनवून त्याचा व्यवसाय करतात.
१२. तसेच बनवलेल्या वस्तूंना पाहिजे तितक्या प्रमाणात बाजारपेठ उपलब्ध होत नाही.
१३. तसेच या वस्तूंची जागा प्लास्टिक पासून बनवणाऱ्या वस्तूंनी घेतली आहे त्यामुळे या वस्तूंची ही मागणी कमी झालेली दिसून येते.
१४. आपला पारंपारिक व्यवसाय टिकून ठेवणे त्यासाठी लागणाऱ्या आवश्यक गोष्टी साध्य करण्यासाठी शिक्षण आणि प्रशिक्षण मिळत नाही.
१५. व्यवसायाबद्दल असणारी अनास्था आणि जागृती नसलेले प्रमाण अधिक दिसून येते.
१६. आधुनिक काळातील तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण त्यांच्याजवळ नाही.
१७. यासंबंधीचा व्यवसाय वाढवण्यासाठी इतर लागणारे शिक्षण प्रशिक्षण याबद्दलचे अज्ञान त्यांच्याजवळ असलेले दिसून येते.

सूचना :-

- बुरुड व्यावसायिक यांना शासकीय योजना व सवलती मिळवून देणे आवश्यक आहे.
- बुरुड व्यावसायिक यांना आधुनिक तंत्रज्ञानाचे शिक्षण, प्रशिक्षण देणे.
- बुरुड व्यावसायिक यांना आधुनिक डिजिटल आणि ई कॉमर्स सारख्या वस्तु विक्रीचे प्लॅटफॉर्म विकसित करणे.
- हँडमेड आणि ईको फ्रेंडली उत्पादने महत्व व जनजागृती करणे.
- पर्यावरणपुरक आणि जैवविघटनशील उत्पादने बनवण्यासाठी यांना प्रोत्साहित करणे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

चव्हाण, रामनाथ नामदेव : बुरुड समाज, १९८९.

डॉ. बोधणे, प्रमोद : मराठेकालिन वतनदारी पद्धती, २०२०.

माने, लक्ष्मण : भटक्याचे बुरुड, २०२३.

महाराष्ट्र बांबू विकास महामंडळ, नागपूर २०१६.

बुरुड : स्त्रीवाद आणि लोकसाहित्य २०२५ विकिपीडिया, मुक्त ज्ञानकोशातून

कऱ्हाडे, बी, एम. : सामाजिक संशोधन पद्धती, २०२०.

शाश्वत विकास आणि साने गुरुजींच्या 'पत्री' काव्यसंग्रहातील विचार

प्रा डॉ संजय शांताराम पाटील

कै. न्हानाभाऊ मन्साराम तुकाराम पाटील कला महाविद्यालय, मारवड.

कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ जळगाव

ई-मेल पत्ता - sanjay19patil@gmail.com. मोबाईल क्रमांक - 9420787729

1) प्रस्तावना -

शाश्वत विकास म्हणजे कायमस्वरूपीचा विकास होय. त्यात वर्तमान गरजा पूर्ण होतात व भविष्यातील पिढ्यांसाठी आवश्यक असणाऱ्या गरजांच्या अखंडतेला कोणत्याही प्रकारची बाधा होत नाही. अशा साधलेला स्थायी विकासाची त्यात तरतूद केलेली असते जसे -दारिद्र्य, भूक, आरोग्य, पददलित, दुःखी, वंचित, शोषित, लिंगभेद इत्यादी घटकांचे निर्मूलन करून भेदाभेद न मानणाऱ्या, शांततापूर्ण, न्याय्य मानवी हक्कांचे संरक्षण केलेले असते. अशा आदर्श आणि सर्व समावेशक समाजाच्या निर्मितीस सहाय्यभूत ठरलेल्या बाबींना महत्वाचे स्थान त्यात असते. त्याशिवाय शाश्वत विकासाची कल्पना होऊ शकत नाही हे प्रथम लक्षात घेणे आवश्यक आहे. कोणत्याही राष्ट्राचा शाश्वत विकासात तेथील साहित्यिकांच्या साहित्याचा मोठा वाटा असतो. महाराष्ट्रातील मराठी भाषेच्या अंगाने विचार करायचा झाला तर संत साहित्याचा वाटा मोठा आहे. आधुनिक काळात शाश्वत विकासासाठी साने गुरुजी, महात्मा गांधी, विनोबा भावे, बाबा आमटे इत्यादी यांच्या विचारांचे अधिष्ठान महत्वाचे मानले जाते. त्यात प्रेम, करुणा, सेवा, त्याग, समर्पण भाव इत्यादी घटकांना अत्यंत महत्त्व असते. तसेच ध्येयपूर्तीच्या ध्यासापेक्षा समाधान व कर्तव्यपूर्तीच्या आनंदाला अधिक महत्त्व असते. या मार्गावरील चालणारे साधक शोषून, खपून, झिजून आत्मबळ कमावणारे असतात. ते जात, धर्म, देश आणि लिंगभाव यांच्यापासून दूर असतात. उपरोक्त या सर्व बाबींचा प्रत्येक साने गुरुजींच्या 'पत्री' मधील 'खरा धर्म' या काव्यात परिपूर्ण आलेला दिसतो. जो जागतिक शाश्वत विकासाचा मूळ गाभा वाटतो. म्हणून संशोधकाने आपल्या शोधनिबंधासाठी प्रस्तुत विषयाची व्यापकता आणि शोधनिबंधाची शब्द मर्यादा यांचे भान ठेवत, पूज्य साने गुरुजी यांच्या इतर साहित्याचा विचार न करता, केवळ 'पत्री' या काव्यसंग्रहाचा विचार केला आहे. म्हणून "शाश्वत विकास आणि साने गुरुजी यांच्या पत्री काव्यसंग्रहातील विचार" या शीर्षकांतर्गत आपले विचार मांडण्याचा मानस व्यक्त केलेला आहे.

2) शाश्वत विकास आणि पत्री काव्यसंग्रहाचा सहसंबंध -

1992 मध्ये रिओ दि जानेरो येथे जागतिक शिखर परिषद भरते. तेथे प्रथम शाश्वत विकासाची कल्पना मांडली गेली. तिला 2015 मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाची मान्यता मिळाली व त्याचे लक्ष 2030 ठरवण्यात आले. त्यात जगाला भविष्यात कोणत्या आव्हानांना तोंड द्यावे लागणार आहे, त्यावर चर्चा झाली. त्याविषयीचे विचार पुढील प्रमाणे - 2015 मध्ये सर्व संयुक्त राष्ट्रसंघ सदस्यांनी स्वीकारलेल्या शाश्वत विकासाच्या 2030 अर्जेडाने जागतिक शाश्वत विकास सतरा उद्दिष्टे तयार केली. 1) गरीबी नाही 2) शून्य उपासमार 3) चांगले आरोग्य आणि कल्याणकारी योजना 4) दर्जेदार शिक्षण 5) लिंग समानता 6) स्वच्छ पाणी व स्वच्छता 7) परवडणारी आणि स्वच्छ ऊर्जा 8) योग्य काम आणि आर्थिक वाढ 9) उद्योग नवोन्मेश आणि पायाभूत सुविधा 10) कमी केलेली असमानता 11) शाश्वत शहरे आणि समुदाय 12) जबाबदार वापर आणि उत्पादन 13) हवामान कृती 14) पाण्याखालील जीवन 15) जमिनीवरील जीवन 16) शांतता व न्याय 17) ध्येयासाठी भागीदारी. अशा सतरा मुद्द्यांवर विचार मांडण्यात आले. त्या मुद्द्यांवर एक नजर टाकल्याबरोबर संशोधकाच्या असे लक्षात आले की या बहुसंख्य मुद्द्यांचा अंतर्भाव साने गुरुजींच्या साहित्यात मोठ्या प्रमाणात आलेला आहे. त्यात 15 एप्रिल 1935 साली प्रसिद्ध झालेल्या 'पत्री' या काव्यसंग्रहाचा मोलाचा वाटा आहे. थोडक्यात, जगात प्रगत समजल्या गेलेल्या राष्ट्रांना प्रस्तुत विचार लक्षात यायला; आणि त्या विचारांना संयुक्त राष्ट्रसंघाची मान्यता मिळायला ऐंशी वर्षांचा काळ जावा लागला ही खेदाची बाब आहे. हे संशोधकाला येथे नमूद

करावेसे वाटते. अशा प्रकारे साने गुरुजींच्या 'पत्री' काव्यसंग्रहात आलेले व जागतिक शाश्वत विकास उद्दिष्टात समावेशित असलेले, ठळक मुद्दे पुढील प्रमाणे -

अ) गरीबी आणि भूक संपवणे ब) शिक्षण आरोग्य आणि इतर कल्याणकारी योजना क) समाजातील असमानता दूर करणे आणि आर्थिक प्रगती साधणे ड) गुरुजींचे शांतता व न्याय विषयक विचार इ) साने गुरुजींचे निसर्गप्रेम ई) साने गुरुजींच्या काव्यातील ध्येय निश्चिती.

एकंदरीत, साने गुरुजींच्या 'पत्री' या काव्यसंग्रहात दहा मुद्द्यांचा जो अंतर्भाव दिसतो त्याविषयी व्यक्त झालेले विचार असे - "साने गुरुजी आणि त्यांचे काव्य यांचा स. ज. भागवत यांच्या मनावर एवढा प्रभाव उत्पन्न झाला की कालांतराने त्यांनी गुरुजींच्या 'पत्री'ला प्रदीर्घ प्रस्तावना लिहिली...." 2 यावरून साने गुरुजींच्या काव्यातील दूरदृष्टी लक्षात येते. गुरुजींच्या 'पत्री' मध्ये आलेल्या दहा मुद्द्यांचा सविस्तर परिचय पुढीलप्रमाणे -

अ) गरिबी आणि भूक संपवणे -

साने गुरुजींनी आपले जीवन समाजासाठी अर्पित केलेले होते. समाजातील भूक त्यांच्या हृदयाला पीड पाडत होती. श्रीमंतांची श्रीमंती ही गरिबांच्या शोषणावर उभी असते. याविषयी त्यांना शंका नव्हती ... 3 "... सर्वसामान्य माणसांविषयी, गरिबांविषयी इत्यादी त्यांच्या मनात अपार आत्मियता होती. त्यांच्या दुःखा - कष्टाने व हाल - अपेष्टांनी त्यांच्या दारिद्र्याने व दुःखाने त्यांना अक्षरशः रडू येत असे..." 4 असे विचार साने गुरुजींच्या बाबतीत बऱ्याच विचारवंतांनी व्यक्त केलेले दिसतात. त्यांच्या 'हृदयाचे बोल' या कवितेत आलेले संदर्भ असे -

‘अनाथनाथ उघडा जगात | दरिद्र दुःखी पडलो पथात ||

अनाथ दोषी दुबळा गरीब | सदैव त्याचे रडणे नशीब || (पृ.79)

तसेच त्यांच्या 'खरा धर्म' या कवितेत आलेले विचार असे -

सदा जे अर्थ अति विकल... तया जाऊन हसवावे... जगाला प्रेम अर्पवि || (पृ.108)

सावकारांच्या शोषणामुळे गरीब अधिक गरीब होत आहेत. याचे वर्णन 'बाळ समजावतो' या कवितेत आलेले आहे.

पाषाणाचेहून अर्थ हे गांजती सावकार | हाहा: कार ध्वनी उठतसे, ना दया ना विचार || (पृ. 265)

‘तो रानटी मज गमे न मनुष्य खास... जो मानवा करूनच ठेवत असे दास...' (पृ.199)

अशाप्रकारे, साने गुरुजींच्या काव्यामध्ये गरिबी आणि भूक संपायला पाहिजे असे विचार त्यांच्या बऱ्याच कवितांमधून आलेले दिसतात. त्याकाळात असे मुक्तपणे विचार मांडणे म्हणजे धाडसाचे काम होते. कवीने लोकभय, राजभय, मृत्यूभय इत्यादी भयांपासून मुक्त झाल्याशिवाय समाजातील सत्य निर्भीडपणे मांडणे कठीण असते. असे सत्य गुरुजींनी आपल्या काव्यातून प्रामाणिकपणे मांडलेले दिसते.

ब) चांगले शिक्षण, आरोग्य आणि कल्याणकारी योजना -

साने गुरुजींच्या काव्यामधून चांगल्या शिक्षणाला अधिक महत्त्व दिलेले दिसते. ते आपल्या 'खरा धर्म' या कवितेत म्हणतात -

‘... असे जे वित्त व विद्या

सदा ते देतची जावे ...' (पृ.108)

धन आणि विद्या दिल्याने वाढते. या विचारांवर त्यांचा विश्वास असल्याचे लक्षात येते. तसेच स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून 'पुत्र विधवा नववधूविषयी' या कवितेत ते म्हणतात

- 'शिकवून करा सुधी तिला...' (पृ.313) समाजातील उन्नती आणि प्रगती तेव्हाच साधली जाऊ शकते जर स्त्रिया शिकल्या असतील तर. परिणामी त्याचे फलित समाजातील चांगल्या आरोग्यात होऊ शकते. तसेच अनेक कल्याणकारी योजना फक्त शिक्षणाव्दारेच समाजापर्यंत पोहोचू शकतील याच्यावर गुरुजींचा विश्वास असल्याचे लक्षात येते. तसे ते आपल्या विचारातून व्यक्तही करताना दिसतात. जसे शंकर, बुद्ध, ख्रिस्त, व पैगंबर - प्रेषित यासारख्या विचारवंतांचे महत्त्व ते सांगताना दिसतात. अशा वेळेस प्रफुल्लचंद्र रॉय या शास्त्रज्ञाचे महत्त्व त्यांना वाटते.

तरुण पिढीने शिकून, खेड्यात जाऊन, परिस्थितीला अनुरूप असे उपाय करून, समाज जीवन बदलून टाकायला हवे असे त्यांना वाटते. असा आरोग्यदायी आणि प्रगतीवादी विचारही त्यांच्या काही कवितांमधून दिसून येतो -

‘... दंभ तर्फ काम क्रोध

बहु करीती विरोध

उपजे न ज्ञानप्रबोध...’ (पृ.15)

चांगल्या शिक्षणामुळे वैज्ञानिक दृष्टी वाढते ; आणि अंधश्रद्धा गळून पडते. तेथूनच समाजामध्ये कल्याणकारी योजनांचा प्रचार आणि प्रसार सुरू होताना दिसतो, यावर गुरुजींचा विश्वास असल्याचे लक्षात येते. थोडक्यात, जागतिक शाश्वत विकासासाठी पूज्य साने गुरुजींच्या काव्यामध्ये आलेले विचार आजही किती महत्त्वाचे आहेत हे लक्षात येते.

क)समाजातील असमानता दूर करणे आणि आर्थिक प्रगती साधने -

जगात मानव जातीला सर्वत्र जात, धर्म, पंथ, प्रांत, राष्ट्र, तसेच स्त्री - पुरुष, स्पृश्य - अस्पृश्य, काळा - गोरा इत्यादी भेदाभेदविषयक खुडचक विचारांनी ग्रासलेले दिसते. स्त्रीला आपल्या स्व अस्तित्वाची जाणीव व्हावी असे त्यांना नेहमीच वाटत असे. त्याविषयी आलेले विचार असे - “... आपला पती व आपली मुले - बाळे यांच्या पलीकडेही जग आहे व त्या जागेवर आपल्या पतीच्या वागण्याने अन्याय घडत नाही ना, याविषयी पत्नीने दक्ष असले पाहिजे. अशी त्यांची अपेक्षा होती...” 5 गुरुजींच्या ‘पुत्र विधवा नववधूविषयी’ या कवितेत विद्येविषयी आलेले विचार असे -

‘... अवहेलना ना तिची करा

अशुभ अवदसा ही कैसी आली घराला...’ (पृ. 313)

तसेच स्त्री शिक्षण व विधवा पुनर्विवाहाविषयी सुधारणावादी विचारही त्यांच्या प्रस्तुत कवितेतून आलेले दिसतात ते असे -

‘... शिकवून करा सुधी तिला

जरी करील विवाह पाप ना ते गणावे...’ (पृ. 315)

आज बहुसंख्य समाजात स्त्री दाक्षिण्य, स्त्री शिक्षण आणि विधवा विवाह इत्यादी स्त्री शिक्षण आणि विधवा विवाह इत्यादी प्रश्न चिंतनीय वाटतात. जे भारताच्या शाश्वत विकासामध्ये अडथळे निर्माण करणारे आहेत. भारतीय संस्कृतीत सर्वच जुने विचार टाकाऊ आहेत असे नाही; तर प्राचीन परंपरा आणि आधुनिक प्रगती यांचा मनोहर संगम साधणाऱ्या आधुनिक विचारांची आज समाजाला नितांत गरज आहे. असे विचार त्यांच्या बऱ्याच कवितांमधून येताना दिसतात. समाजातील असमानता दूर करणारे त्यांच्या काव्यात आलेले विचार असे -

‘... कुणा ना व्यर्थ हिनवावे | कुणा ना व्यर्थ शिणवावे || ...

जगी जे हिन अतिपतीत | ... समस्ता बंधू मानावे | ...

जगी जे दिन पददलित | ... कुणा ना तुच्छ लेखावे|| जगाला प्रेम अपवि...’ (पृ. 108)

तसेच भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यावर भारतातील विषमता नष्ट होईल असे गुरुजींना वाटत होते. त्याविषयी काव्यात आलेले विचार असे -

‘जरी होईल भारत मुक्त...

पावेल विषमता अस्त...’ (पृ.176) तसेच माणसाचे माणूस पण हिरावून घेऊन त्यांना पशु-पक्षी, किडे- मुंगळे यांच्यापेक्षाही हीन वागणूक मिळत असे. हे पाहून त्यांचे हृदय कळवळत असे. त्याविषयी ‘मुलगा बोलतो’ या कवितेत आलेले विचार असे -

कुत्री पोपट डास ढेकूण तशा मुंग्या तशी मांजरे...

येती पक्षी पशु खुशाल बस्ती देवालय निर्भळ...’ (पृ.179)

तसेच गरीब श्रीमंत यांच्यामधील विषमतेचे चित्रण करताना ते आपल्या 'बाळ समजावतो' या कवितेतून म्हणतात

श्रीमंतांचे घर झळकती दिव्य विद्युत्प्रदीप |

अंधारी तो मजूर मरतो सर्प विंचू समीप || (पृ. 266)

एकंदरीत, समाजातील स्त्री-पुरुष, स्पृश्य – अस्पृश्य, गरीब – श्रीमंत, काळे - गोरे इत्यादी विषमतावादी विचारांवर आपल्या काव्यातून ते प्रहार करताना दिसतात. तसेच दुःखितांविषयी दया, शोषितांविषयी व्देश, सेवेचा उत्साह व आधुनिक प्रगतीचा मनोहर संगम त्यांच्या काव्यात प्रभावीपणे झालेला दिसतो, जो शाश्वत विकासासाठी महत्त्वपूर्ण ठरणारा आहे.

ड) शांतता व न्याय विषयक विचार -

जगामध्ये वैज्ञानिक प्रगतीच्या नावावर, तसेच आम्ही व आमचे सर्व श्रेष्ठ या विचारांमुळे प्रचंड स्पर्धा निर्माण झालेली आहे. त्यात तात्पुरत्या विकासाची व श्रेष्ठत्वाची परिकल्पना सामावलेली दिसते. क्षणिक सुख देणारी ही श्रेष्ठत्वाची कल्पना आणि प्रगती, सृष्टीवरील मानव जातीच्या संघर्षाचे व विनाशाचे कारण ठरणार की काय असे वाटू लागले आहे. तेव्हा साने गुरुजींच्या देवदत्त धर्माची आठवण होते. "... हिंदू धर्म, मुस्लिम धर्म असल्या गोष्टी जरा दूर करूया सर्वांना नांदू पाहणाऱ्या भारत मातेचा महान धर्म हा देवदत्त धर्म, तोच आपला खरा धर्म करूया..." 5 किंवा अशा वेळेला साने गुरुजींचे शांतता व न्यायप्रियता याविषयावर काव्यातून मांडलेले विचार संशोधकाला महत्त्वाचे वाटतात. त्याविषयीचे संदर्भ पुढीलप्रमाणे -

भारत पाकिस्तान फाळणी वरून हिंदुस्थानात जो संघर्ष निर्माण झालेला होता. त्या परिस्थितीवर केंद्र करणारी साने गुरुजींची 'प्रेमाचे गाणे' ही कविता पुढील प्रमाणे -

हिंदू आणि मुसलमान ते भांडत होते तदा...

अविवेकाने परस्परांचे कापत होते गळे... (पृ. 121)

तसेच 'प्रेमाचे गाणे' या कवितेत आलेले विचार असे -

'... ही अखिल मही सुडबुद्धीने भरली आहे...' (पृ. 155)

गुरुजींनी स्वातंत्र्यसंग्रामात एकजुटीने लढण्यासाठी तरुणांना आवाहन केले होते त्याविषयी आलेले विचार असे -

हाती हात प्रेम घ्यावे... (पृ. 189)

स्वार्थ लोकांमुळे जाती - धर्मात जी तेढ निर्माण झाली, त्यामुळे स्वातंत्र्य आंदोलनाचा प्रभाव कमी झाला होता. म्हणून गुरुजींना चिंता वाटू लागते. जोपर्यंत स्वातंत्र्य मिळत नाही, तोपर्यंत भारतात शांतता आणि न्याय प्रस्थापित होऊ शकत नाही. म्हणून त्यांच्या 'भारतात' या कवितेत आलेले विचार असे -

स्वार्थ कधी जाईल लयाला, कलह कधी सरतील

स्वधर्माची परमौक्याची फुले कधी फुलतील... (पृ. 194)

शांतता आणि न्यायाची विमरत प्रेमावर आधारित असते या विचारांवर साने गुरुजींचा विश्वास होता. म्हणून 'प्रेम का करावे' या कवितेतून आलेले विचार असे -

प्रेम सदा तू देत रहा | प्रेम सिंधू तू होई पहा ||

प्रेम सागर प्रभुराज | प्रेम द्यावया न लाज || (पृ. 76)

थोडक्यात, साने गुरुजींनी पूर्वलक्षी प्रभावने, खरा तो एकच धर्म | जगाला प्रेम अर्पवि || यासारख्या विचारांवाटारे केवळ भारतात नव्हे; तर जगात शांतता आणि न्याय्य जीवनाची कल्पना मांडली आहे. जी आज शाश्वत विकासासाठी महत्त्वपूर्ण ठरलेली दिसते.

इ) गुरुजींचे निसर्गप्रेम -

विचारवंतांनी शाश्वत विकासाची ध्येय सांगितलीत, त्यात नैसर्गिक घटकाला म्हणजे जमिनीच्या संवर्धनाला अधिक महत्त्व दिलेले दिसते. त्याविषयी त्यांच्या 'स्वातंत्र्यशाहिराचे गीत' या कवितेत आलेले विचार असे -

अनंत तारे सुरम्य इंद्र तरुवेलीलता ते दवबिंदू

मयूर कोकीळ चकोर चातक हरिण पाडस तैसे हंस... (पृ. 303)

तसेच गुरुजींचे निसर्गाविषयी नितांत प्रेम असलेली 'माझी पत्री' ही कोकणाच्या पार्श्वभूमीवर रचलेली कविता आहे -

‘जुईन - जाईन गुलाब राही

न मोगरा मे निशिगंध नाही...’ (पृ. 316)

अशाप्रकारे, निसर्गात देव शोधणारा कवी म्हणून मराठी काव्यपरंपरेत गुरुजींची ख्याती आहे. गुरुजींच्या प्रस्तुत विचारांची बाजू जननी, जन्मभूमी आणि जगदंबा यांच्यावर उभी असल्याचे लक्षात येते. जी कायमस्वरूपीच्या विकासासाठी पूरक ठरणारी आहे.

ई) ध्येय निश्चितीविषयक विचार -

साने गुरुजी यांच्या काव्यात भारत मातेला स्वातंत्र्य मिळवून देणे हे ध्येय निश्चित असल्याचे लक्षात येते.

‘... सेवा करावी सेवा वरावी

खाने पिणे झोपणे... मज वाटे पाप...’ (पृ. 19)

गुरुजींच्या काव्यात सेवाभाव प्रस्तुत कवितेतून व्यक्त झालेला दिसतो. तसेच त्यांच्या ‘भारत माता’ या कवितेत आलेले विचार असे -

‘... त्याग तपस्या यज्ञ भूमी तव जिकडे तिकडे जाण...’ (पृ. 159)

तसेच त्यांच्या ‘बलसागर भारत होवो’ विश्वात शोभूनी राहो या कवितेतून व्यक्त होणारा प्रबळ ध्येयवाद जाणवतो -

‘... हे कंकण करी बांधिले

जनसेवे जीवन दिधले...’ (पृ. 174)

थोडक्यात, साने गुरुजी यांच्या ‘पत्री’ काव्यसंग्रहातील काव्याविषयी असे म्हणता येईल की गुरुजींची देश सेवेची तळमळ, राष्ट्राविषयीची सदभावना, दिन दलितांची सेवा, आदर्श आणि उच्च प्रतीचा ध्येयवाद इत्यादी विचारांनी भरलेले त्यांचे काव्य, तत्कालीन समाजासाठी तर प्रेरणादायी होतेच ; पण आजही वेगवेगळ्या ध्येयांना प्रेरणा देणारे आहे.

3) निष्कर्ष -

1) प्रगत समजल्या गेलेल्या राष्ट्रांना प्रस्तुत विचार लक्षात यायला ; आणि त्या विचारांना संयुक्त राष्ट्रसंघाची मान्यता मिळायला, ऐंशी वर्षांचा काळ जावा लागला ही खेदाची बाब आहे. हे संशोधकाला येथे नमूद करावेसे वाटते.

2) साने गुरुजींच्या पत्री काव्यसंग्रहातील बऱ्याच कविता शाश्वत विकासासाठी अपेक्षित ठरणार्या बाबींना अधोरेखित करताना दिसतात. जसे समानतेच्या पायावर आधारित असणारी; आणि परस्पर प्रेमाच्या व सौहार्दतेच्या नात्याने बांधली गेलेली, समाजव्यवस्था हवी आहे अशी अपेक्षा करताना दिसते.

3) जातीय, धार्मिक, प्रांतिक, आर्थिक, लिंगभेदविषयक इत्यादींमधील संघर्ष दूर होऊन, जगात शांतता व सुव्यवस्था नांदावी असे साने गुरुजी यांना उत्कटपणे वाटत होते. जे विचार शाश्वत विकासासाठी महत्त्वपूर्ण ठरणारे आहेत.

4) गुरुजींनी आपल्या काव्यातून व्यक्त केलेले प्रेमाचे वर्णन, सुख - दुःखाचे प्रसंग, भावूक मनाची श्रद्धापूर्ण वृत्ती, वात्सल्य भाव, सहहृदयी भाव इत्यादी विशेष त्यांच्या कवितांमधून दिसून येतात. ज्यांची आज शाश्वत विकासासाठी नितांत गरज आहे, असे संशोधकाला वाटते.

5) गुरुजींच्या काव्यात दुःखीतांविषयी दया व शोषितांविषयी व्देष आहे ; पण आक्रसताळेपणा कुठेही दिसत नाही. तसेच सेवेचा उत्साह, परंपरेचा आदर करत, वैज्ञानिक दृष्टिकोन स्वीकारत, आधुनिक प्रगतीची तळमळ त्यांच्या काव्यातून व्यक्त होताना दिसते. त्या मूल्याची जागतिक शाश्वत विकासासाठी आवश्यकता आहे.

(4) संदर्भ -

प्राथमिक स्रोत -

साने पांडुरंग सदाशिव - ‘पत्री’ (काव्यसंग्रह) - रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर. 2011

दुय्यम स्रोत -

en.m.wikipedia.org - Sustainable Development Goals. [79-80]

खोले विलास - (संपा.) ‘साने गुरुजींचे निवडक निबंध’ - प्रतिमा प्रकाशन, पुणे. 1999 पृष्ठ - 12.

साने पांडुरंग सदाशिव - (अनु.) ‘स्वदेशी समाज आणि साधना’ रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर. 2011 पृ. - 07.

खोले विलास - (संपा.) ‘साने गुरुजींचे निवडक निबंध’ - प्रतिमा प्रकाशन, पुणे. 1999 पृष्ठ - 28.

खोले विलास - (संपा.) ‘साने गुरुजींचे निवडक निबंध’ - प्रतिमा प्रकाशन, पुणे. 1999 पृष्ठ - 32.

साने पांडुरंग सदाशिव - (अनु.) ‘स्वदेशी समाज आणि साधना’ रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर. 2011 पृ. - 07.

ग्रामीण भागातल्या मराठाजातीतील महिलांचा समाजकारण व राजकारण यातील सहभागाचे समाजकार्य दृष्टीकोनातून अध्ययन. (विशेष संदर्भ: धुळे जिल्हा).

ज्ञानेश्वर वासुदेव मोरे

संशोधक विद्यार्थी (PHD समाजकार्य), कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर, महाराष्ट्र विद्यापीठ जळगाव.

प्रा.डॉ.पांडुरंग शिवराम पाटील

संशोधक मार्गदर्शक तथा सहयोगी प्राध्यापक, पंडित जवाहरलाल नेहरू समाजकार्य महाविद्यालय
अमळनेर जि जळगाव.

गोषवारा

ग्रामीण भाग म्हटला म्हणजे शेती व शेतीशी निगडित लघुउद्योग करणार समुदाय आपल्या डोळ्यासमोर येतो. मराठा समाज हा संपूर्ण भारतभर वास्तव करत असून महाराष्ट्र राज्य हि मराठ्यांची जन्मभूमी आहे. ग्रामीण भागातील मराठा समाजाचे विविध रीतीरिवाज, परंपरा असून मराठा समाजाची त्यांची अद्वितीय अशी संस्कृती, भाषा व चालीरीती आहेत.

सध्या महाराष्ट्रासह संपूर्ण भारतभर 5% मुठभर कुणबी (मराठा) कुटुंबे हि सत्ता सम्राट झालेली आहेत. तर 95% पेक्षा जास्त कुणबी मराठा बेरोजगार, भूमुहीन, कर्जबाजारी, अल्पभूधारक, अंगमेहनती कष्ट करणारा असे जीवन जगात आहे. संपूर्ण मराठा समाजातील स्त्री एकंदरीत मराठा समाज आजच्या परिस्थितीला सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व शैक्षणिक मागासलेला बनला आहे जे कि विविध संशोधनातून सिद्ध झाले आहे. बोटावर मोजण्याइतका ग्रामीण मराठा महिलांचा सामाजिक व राजकीय सहभाग हा दिसून आला आहे. (उदा. सरपंच पती.) तसेच कुणबी समाजाला आरक्षण आहे पण मराठा समाजाला आरक्षण नाही. या आरक्षणांमुळे आजही मराठा जातीतील मुले-मुली मोठ्या नोकऱ्या मिळवू शकत नाहीत. हि सध्या स्थिती आहे. तसेच सध्या महिलांचा सामाजिक राजकीय सहभाग वाढून महिला प्रत्येक शेतात आघाडी घेत आहेत हे विविध संशोधनातून सिद्ध झाले आहे. तरीसुद्धा ग्रामीण मराठा महिलांचा सामाजिक व राजकीय सहभाग वाढविण्यासाठी पुरुषी मानशिकतेत मोठा बदल होणे गरजेचे आहे.

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्रात सर्वाधिक मराठे वास्तव करत आहेत. मराठा भारतातील एक शूरवीर हिंदू जाती आहे. मराठ्यांनी शक्तिशाली अशा मुघल साम्राज्याचा पराभव करून यशस्वीरीत्या विजय मिळवला होता. मराठा साम्राज्य हे मोर्य व गुप्त साम्राज्यानंतरचे हिंदुस्थानातील सर्वात मोठे हिंदू साम्राज्य म्हणून उदयास आले होते. प्रस्तुत संशोधन ग्रामीण भागातील मराठाजातीतील स्त्री एकंदरीत संपूर्ण मराठा समाजाचा राजकारण व समाजकारणातील सहभाग विशेषतः मराठा जातीची सध्यास्थिती तसेच मराठा व कुणबी जातीतील फरकाच्या अभ्यासाचा शोध घेणार आहे. मराठाजातीतील महिला पुरुष प्रधान संस्कृतीमुळे समाजकारण व राजकारण यापासून लांबच राहत आलेली आहे. म्हणजेच स्वातंत्र्योत्तर कालापासून शिक्षणाबरोबर अनेक क्षेत्रात स्त्रियांनी प्रवेश केला. ग्रामीण भागातील मराठा स्त्री मात्र विकास प्रक्रियेपासून लांबच राहिली. परंपरागत शेती व्यवसाय जो मराठ्यांचा पोटापाण्याचा व्यवसाय आहे तोच आज मृत्युपंथाला लागलेला आहे. त्यामुळे कर्जबाजारीपणा, पुरुषप्रधान संस्कृती, सामाजिक-आर्थिक-राजकीय मागासलेपणा, आरक्षणाचा फटकाई. समस्यांमध्ये ग्रामीण भागातील मराठा महिला भरडली जात आहे. मराठा समाज हा महाराष्ट्रात संख्येने सर्वात मोठा समाज आहे परंतु जवळपास 95% मराठा समाज हा खेड्यात राहतो. शेतात महिलांना राबावे लागत असते. त्यांच्यामध्ये शिक्षणाचा अभाव आणि स्त्री परंपरांचा दबाव यामुळे तिचा 'स्वभाव' विशिष्ट प्रकारचा बनलेला आहे. महाराष्ट्र हि मराठ्यांची जन्मभूमी आहे. महाराष्ट्रात बहुसंख्येने मराठा समाजाचे वास्तव आहे. तसेच मराठा जातीतील अनेक महिलांनी स्वातंत्र्यसंग्रामात मोलाचे कार्य पार पाडलेले आहे. सदर विषयाचे अजून बरेच संशोधन होणे गरजेचे आहे.

उद्देश (Objectives):-

1. ग्रामीण मराठा जातीतील महिलांच्या पारंपारिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करून त्याच्या सामाजिक व राजकीय सहभागाचा त्यांच्या कौटुंबिक जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचे अध्ययन करणे.
2. ग्रामीण मराठा महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक व कौटुंबिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
3. ग्रामीण मराठा महिलांच्या समाजकारण व राजकारणातील सहभागामुळे त्यांच्या पारंपारिक व सांस्कृतिक जीवनमानात होणाऱ्या परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :-

शोधनिबंधात “ग्रामीण भागातल्यामराठा जातीतील महिलांचा समाजकारणवराजकारण यातील सहभागाचेसमाजकार्यदृष्टीकोनातून अध्ययन .(विशेष संदर्भ: धुळे जिल्हा).” या विषयाच्या अभ्यासासाठी केवळ द्वितीयक तथ्यांचा वापर करण्यात आला आहे. (secondary data)

ज्यामध्ये संदर्भ पुस्तके, वर्तमानपत्रे, मासिके, संशोधन पेपर, ऑनलाईन डेटाबेस ई. चा वापर केलेला आहे. सदरचा संशोधन पेपर वर्णनात्मक संशोधन पेपर सादर केलेला आहे.

एकंदरीत ह्या शोधनिबंधाने मराठा जातीचा तसेच ग्रामीण भागातील पारंपारिक व सांस्कृतिक जीवन जगणाऱ्या मराठा जातीतील महिलांचा समाजकारण व राजकारणातील सहभाग ई. अभ्यासाचा शोध घेतलेला आहे.

संशोधन अध्ययनाचे महत्व:-

एखाद्या सामाजिक समस्येवर संशोधन करीत असतांना त्यासमस्येच्या तीव्रतेवर त्या संशोधन विषयाचे महत्व अवलंबून असते. प्रस्तुत संशोधन अभ्यासाचे महत्वपुढीलप्रमाणे :-

ग्रामीण भाग म्हटला म्हणजे शेती करणारा समाज आपल्या डोळ्यासमोर येतो. ग्रामीण भागात संपूर्ण कुटुंबाचा उदर निर्वाह हा शेतीवर अवलंबून असतो. तसेच ग्रामीण भागात पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे महिलांना दुय्यम स्थान दिले जातांना दिसते. त्यामुळे समाजकारण व राजकारणात महिलांचा सहभाग हा बोटवर मोजण्या इतका दिसतो. सदर संशोधनातून मराठा जातीच्या महिलांचा समाजकारण व राजकारणात सहभाग, त्याचे कारणे व परिणाम तसेच पुरुषप्रधान संस्कृती, महिलांचा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व राजकीय मागासलेपणा तसेच दुय्यमता याचे अध्ययन करण्यासाठी विषयाची निवळ महत्वाची आहे.

तसेच ग्रामीण भागातील मराठा जातीतील महिलांचा समाजकारण व राजकारणातील सहभाग वाढविण्यासाठी पुरुषप्रधान अशा पुरुषी मानसिकतेत बदल घडून येणे महत्वाचे आहे. महिलांना सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व राजकीय सक्षम बनवून महिलांचा समाजकारण व राजकारणात सहभाग वाढविणे महत्वाचे आहे. तसेच व्यावसायिक समाजकार्याच्या पद्धती, तंत्रे, सिद्धांतांचा वापर करून महिलांची स्थिती इतरांच्या लक्षात येण्याचा दृष्टीने या अध्ययन विषयाचे महत्त्व आहे.

अपेक्षितपरिणाम (Outcomes):-

- 1.ग्रामीण भागातील पारंपारिक व सांस्कृतिक जीवन जगणाऱ्या मराठाजातीतील महिलांचा समाजकारण व राजकारणातील सहभागाचे कारणे मांडता येतील.
2. ग्रामीण भागातील पारंपारिक व सांस्कृतिक जीवन जगणाऱ्या मराठाजातीतील महिलांचा समाजकारण व राजकारणातील सहभागाचे परिणाम मांडता येतील.
3. पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे महिलांच्या समाजकारण व राजकारणातील सहभागाचे उपाय सांगता येतील.
4. मराठा समाजाचा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व शैक्षणिक मागासलेपणाच्या साध्यास्थितीचे वर्णन करायला मदत होईल.

निष्कर्ष:-

या शोधनिबंधाच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील मराठा जातीतील महिलांची सध्याची वास्तविकता मांडलेली आहे. ज्यामध्ये महिलांना समाजात दुय्यम स्थान दिले जाते व ग्रामीण भागात पारंपारिक रूढी प्रथा परंपरांचा पगडा मोठ्या

प्रमाणावर दिसून येतो. महिलांचा समाजकारण व राजकारणातील सहभाग वाढल्याने कश्याप्रकारे त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक व कौटुंबिक स्थितीत सुधारणा परिवर्तन घडून येते हे सदरच्या शोधनिबंधात स्पष्ट केलेले आहे. घटनेत स्त्री-पुरुष समानता लागू असली तरी हे तत्व लागू होतांना दिसत नाही म्हणजेच राजकीय जागरूकता महिलांमध्ये दिसून येत नाही. कुटुंबात पुरुषी व्यसनाधीनता आरक्षणाचा फटका, महिलांची निरक्षरता, कर्जबाजारीपणा, बेरोजगारी ई. अडचणी येत असल्यामुळे ग्रामीण मराठा महिला हि मागासलेली बनलेली दिसून आलेली आहे. सकारात्मक बाबतीत ग्रामीण महिला हि चूल आणि मुल एवढीच मर्यादित राहिली नसून ती पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व क्षेत्रात प्रगती करत आहे. तसेच ग्रामीण मराठा महिलांचा समाजकारण व राजकारणातील सहभाग हा बोटावर मोजण्याइतका वाढतांना दिसत आहे. ग्रामीण महिलांचा समाजकारण व राजकारणातील सहभाग वाढवा त्यासाठी त्याची कारणे, परिणाम, फायदे स्पष्ट करण्यासाठी सदरचा शोधनिबंध महत्वाचा आहे.

संदर्भ (Reference):-

- भारतीय समाज-संरचनात्मक प्रश्न आणि सामाजिक समस्या- डॉ. प्रदीप आगलावे, (प्रथमावृत्ती-2018).
 भारतातील महिला विकासाची वाटचाल- ज. श. आपटे, (प्रथमावृत्ती-2008), डायमंड पब्लिकेशन- पुणे.
 भारतीय समाजव्यवस्था- डॉ. दा. धो. काचोडे, (प्रथमावृत्ती-1998), कैलास पब्लिकेशन- औरंगाबाद.
 ग्रामीण समाजशास्त्र- डॉ. दा. धो. काचोडे, (प्रथमावृत्ती-1999), कैलास पब्लिकेशन- औरंगाबाद.
 पंचायतराज व्यवस्थेत महिलांचा सहभाग- डॉ. पुंडलिक कोलते, (आवृत्ती-2012), चिन्मयप्रकाशन- औरंगाबाद.
 भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान- रोहिणी गव्हाणकर, (प्रथमावृत्ती-1998), गांधी स्मारक निधी.
 स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांचा सहभाग व सामाजिक परिवर्तन- श्रीमती. डॉ. प्रमिला जाधव, (प्रथमावृत्ती-2015), चिन्मय प्रकाशन- औरंगाबाद.
 'स्त्री प्रश्नाची' वाटचाल- विद्युत भागवत, (प्रथमावृत्ती-2004), प्रतिभा प्रकाशन पुणे.
 साध्याकालीन भारतीय सामाजिक समस्या- डॉ. कालिदास डांगे, (प्रथमावृत्ती-2013), चिन्मय प्रकाशन- औरंगाबाद.
 शिवराय व शिवकाळ- डॉ. दिनेश मोरे, (प्रथमावृत्ती-2013), k.s. पब्लिकेशन- पुणे.
 राज्यमागास वर्ग आयोगाचा अहवाल.
 संकेतस्थळ- mr.m.wikipedia.org
 मराठा विकिपीडिया

शाश्वत विकासात आरोग्य परिशिलनातील कुष्ठरुग्ण शोध प्रतिबंध व पुर्नवसनात्मक मध्यस्थी

मोहिनी छगनराव चव्हाण

संशोधिका, (M.S.W.) Reg. No.KBCNMU/11/Ph.D./Soc. Wrk./966/2023.

Email:- mohini17051979@gmail.com

प्रा. डॉ. पांडुरंग शिवराम पाटील

मार्गदर्शक, पंडीत जवाहरलाल नेहरु समाजकार् महाविद्यालय, अमळनेर जि. जळगाव

प्रस्तावना

शाश्वत विकास हा विकास आणि मानवी विकासाचा एक दृष्टिकोन ज्याचा उद्देश भविष्यातील पिढ्यांचा त्यांच्या स्वताच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडतोड न करता वर्तमान गरजा पूर्ण करणे आहे. ग्रहांच्या अखंडतेला धक्का न लावता राहणेची परिस्थिती आणि संसाधने मानवी गरजा पुर्ण करतात आणि खऱ्या अर्थाने शाश्वत विकास साध्य होतो. त्या अनुषंगाने शाश्वत विकासात कुष्ठरुग्ण शोध हा महत्वपूर्ण घटक ठरणार आहे.

माणूस हा समाजशील प्राणी आहे समाजाप्रती तो देणे लागतो. समाजाशी निगडीत जीवन जगत असतांना सामाजिक संपर्कातून होणारी जडणघडण ही त्याच्या व्यक्तीमत्वावर परिणामकारक ठरते. अशा प्रसंगी होणारी जडणघडण सकारात्मक असली तर त्याची सुयोग्य अनुकूल परिणाम पहावयास मिळतात आणि जर ही जडणघडण नकारात्मक असली तर त्याची अयोग्य प्रतिकूल परिणाम पहावयास मिळतात. एका माणसाचा तोटा हा एखाद्या आजाराच्या समस्येमुळे होत नाही, तर त्या आजाराशी झुंज देणाऱ्या व्यक्तीच्या भोवती नांदणारे कुटुंब जे अनेक अपेक्षा बाळगून असते त्या सर्व कुटुंबाला मानसिक हादरा बसतो. समाजात आपण घडतो, त्याच्यामुळे जगतो, त्याच्याप्रती आपले फार मोठे उत्तरदायित्व असते. ते विसरले तो मोठा समाजाघात असतो. आजार जडणे त्याची लागण होणे हा आत्मघात आहेच मात्र त्यासह तो कुटुंबघात व समाजघातही आहे. या सर्व गोष्टींवर प्रभुत्व मिळवण्यासाठी समाजपरिवर्तन घडवून सकारात्मक बदल होणे अपेक्षित आहे. या सकारात्मक बदलासाठी समाजाची मानसिकता बदलणे तेवढेच महत्वाचे आहे. तेव्हाच शाश्वत विकास ध्येय साध्य होईल.

कुष्ठरोग हा सावकाश पसरणारा जीवाणुजन्य आजार याचा परिणाम त्वचा, हातातील आणि पायातील परिघवर्ती चेता, नकाची अंतर्त्वाचा घसा आणि डोंळ्यावर होतो. चेतांच्या टोकावर परिणाम झालेल्या भागांची संवेदना नष्ट होते. हातापायांची बोटे वाकडी होतात किंवा गळून पडतात. हातपाय विटप होणे या रोगात प्रामुख्याने आढळते. हॅन्सन या शास्त्रज्ञाच्या नावावरून कुष्ठरोग ओळखला जातो. १८७१ साली त्यांनी या रोगाचा कारक मायक्रोबॅक्टेरियम लेप्री चा शोध लावला. या जीवानुच्या संसर्गाने त्वचेमध्ये अस्वाभाविक बदल होतात. या बदलास विकृतीस्थल म्हणतात हि सर्व परिस्थिती आटोक्यात आणण्यासाठी आजाराचे निर्मुलन करणे ही काळाची गरज असून तेव्हाच शाश्वत विकास ध्येय साध्य करू शकतो.

प्रतिबंध

प्राचीन काळापासून चालत आलेला कुष्ठरोग आजारामुळे मनुष्याला अनेक समस्याला सामारे जावे लागते याचा परिणाम त्यांच्या जडणघडण वर होत असून वाढ आणि विकास यावर झालेला दिसून येतो यातून निर्माण होणाऱ्या समस्यांमुळे शाश्वत विकास साध्य होवू शकत नाही. कुष्ठरोगामुळे होणारे अपंगत्व लवकर टाळता येण्याजोगे आहे. मायक्रोबॅक्टेरीयम लेप्रीच्या उपस्थितीमुळे उपस्थित होणाऱ्या जळजळीमुळे उदभवणाऱ्या मज्जातंतुचे नुकसान एकदम होते आणि विविध अशांमध्ये संवेदी मोटर आणि स्वायत्त नसांना प्रभावित करते. अशा प्रकारचे अपंगत्व क्रॉनिक असते. जीवन बिघडणाऱ्या धोका असतो म्हणून स्वतःची काळजी घेण्याच्या पद्धती आयुष्यभर पाळल्या पाहिजे आणि त्यात उत्तरोत्तर सुधारणा करणे आवश्यक आहे. मज्जातंतुच्या आधारे मुल्यांकन नियमितपणे केले गेले तर अपंगत्व टाळता येवू शकते. पर्यायाने शाश्वत विकास आणि शांतता प्रस्तावित होते.

पुनर्वसन

पुनर्वसन म्हणजे औपचारिक मुल्यांकन किंवा आवश्यकते नुसार बदल करणाऱ्या उद्देश्याने केलेल्या एखाद्या गोष्टीची फेरतपासणी आणि कृती जीवनातील व्यक्तीगत तसेच सामाजिक अशा विविध क्षेत्रात खुप महत्वपूर्ण आहेत. कुष्ठरुग्णाचे पुनर्वसन म्हणजे विद्यमान परिस्थितीचे उपलब्ध घटकांच्या आधारे मुल्यमापन करणे. नॉर्वे हे कुष्ठरोगाचा मागोवा घेणे आणि उपचार करण्याच्या प्रगतीशील भूमिकेचे स्थान होते. १८३२ मध्ये डॉ. जे. जे. हार्ड यांनी पहिले कुष्ठरोग सर्वेक्षण केले त्यामुळे महामारी विषयक सर्वेक्षणाचा आधार तयार झाला. त्यानंतरच्या सर्वेक्षणांमुळे कुष्ठरोगाच्या कारणांचा अभ्यास करण्यासाठी आणि संसर्गाच्या दराचा मागोवा घेण्यासाठी कुष्ठरोग नोंदणीची स्थापना करण्यात यावी जेणेकरून शाश्वत विकास आणि शांतता निर्माण होईल.

गृहीतके

- १) कुष्ठरुग्णांची आर्थिक परिस्थिती फार हालाखिची आहे.
- २) दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रद्धा, व निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त आहे.
- ३) कुष्ठरुग्ण शोध प्रगतीपथावर आहे.
- ४) अस्तित्वात असलेले कायदे, धोरण, योजना यांच्या रुग्णांच्या अल्पसहभागांमुळे तसेच यंत्रणेच्या उदसिनतेमुळे प्रभावी अंमल बजावणीत येणारे अडथळे दूर करणे. म्हणजे खऱ्या अर्थाने शाश्वत विकास आणि शांतता प्रस्तापित होवून संवाद साधला जाईल. तसेच रुग्णांची सामाजिक, आर्थिक व कौटुंबिक स्थितीत सुधारणा घडवून आणता येते. सार्वजनिक आरोग्य परिशिलनातील कुष्ठरुग्ण शोध हा पुनर्वसनात्मक घटकामध्ये समाजकार्य मध्यस्थी म्हणून महत्वपूर्ण भूमिका ठरेल.

अपेक्षित परिणाम

सदर लेखन कुष्ठरुग्णांच्या सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीवर आधारित असून रुग्णाचा आर्थिक विकास करण्यासाठी, त्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावून आजाराला प्रतिबंधात्मक आणि पुनर्वसनात्मक बदल घडवून आणण्यासाठी उपयुक्त ठरणार आहे. शाश्वत विकास, न्याय आणि शांतता अमलात आणण्याच्या दृष्टिने कुष्ठरुग्णांच्या विकास साध्य करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ:-

कुष्ठरोग एक सामाजिक आरोग्य समस्या- जागतिक आरोग्य संघटना.
विकृती स्वतः समजून स्वतः ची काळजी घ्या- अलर्ट इंडिया सेवाभावी संस्था.
स्वतः ची काळजी आणि समुदाय सहभागाद्वारे आरोग्य प्रोत्साहन- भुयान के. के.
कुष्ठरोगाने प्रभावित लोकांसाठी अपंगत्व प्रतिबंध कोणाची वृत्ती बदलण्याची गरज आहे- क्रॉस एच

ग्रामिण महिलांची शाश्वत विकासासाठी महाराष्ट्रातील लाडकी बहिण योजनांचे अध्ययन

मोहिनी चंद्रकांत धनगर

MSW II

प्रस्तावना :-

कोणत्याही समाजाच्या आकलन होण्यासाठी त्या समाजातील रित्रयांच्या दर्जाचा अभ्यास करणे हे आवश्यक असते. अलिकडील काळात स्त्री अभ्यास ही एक अंतरमहाविद्याशाखीय स्वरूपाचा आशय होवून विकसित होत असलेला नवीन ज्ञान शाखा ही आहे. आजच्या विकासामध्ये स्त्रीकल्याण, स्त्रीविकासाद्वारे, स्त्रीसबलीकरण विचाराने सर्व समाजातुन मान्यता मिळत आहे. त्या समाजातील आणि राष्ट्रातील स्त्रीसक्षम असते. ते राष्ट्र आणि तो समाज नेहमीच विकासात पुढे असतो स्त्री म्हणजेच प्रकृती निसर्ग सृष्टी समजले जाते. काही काळापासुन स्त्रीही सृष्टीची जननी मानली जाते. पुरानकाळापासुन तर स्त्रीला दैवत मानले जाई. लक्ष्मी, सरस्वती, पार्वती अंबाबाई अशा अनेक दैवताची आजही मनोभावे पुजा केली जाते. तसेच तिला आदिशक्ती आदिमाया या नावानेही ओळखले जाते. समाजाच्या जडण-घडणीत तिचा योगदान हे महत्वाचे आहे.

स्त्रियांना सामाजिक, आर्थिक, राजकिय सांस्कृतिक व शैक्षणिकदृष्ट्या स्त्री शक्तीमान होणे होय. स्त्री सक्षमीकरण म्हणजे महिलांच्या असभुतक्षमतांचा विधायक विकास होणे होय. स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने निर्णय प्रक्रियेत व सामाजिक राजकिय आर्थिक व सांस्कृतिक व्यवस्थेत समान स्वरूपाची संधी स्थानलाभव प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे. जनक्षमता, लैंगिकता श्रमावर तसेच विचारांवर फक्त पुरुषांचे वर्चस्व न राहता स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान मिळणे आवश्यक आहे. या सारख्या विचारास महिला सक्षमिकरणाचा पाया मानतात महिला सक्षमिकरण ही एक दिर्घकाळात व निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेच्याद्वारे महिला सामुहिकपणे विकासाच्या धैर्यानेप्रेरित होवून कार्य प्रवण राहतात महिला आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी सवयनिर्भय होतील तेवहाच सर्व क्षेत्रात आत्मविश्वासाने वावरू शकतील ख-या अर्थाने त्याचे सबलीकरण होईल. स्वरूपचे कुटूंब समाज व राष्ट्राला त्यामुळे नेहमीच स्वयसाहाय्यता समुहाचा चळवळीमुळे महिलासक्षमिकरणातील ब-याच प्रमाणातील पोषक वातावरण निर्माण झालेले आपणाला दिसुन येते. स्वयसहाय्यता समुहाद्वारे बचत कर्ज व्यवसाया मार्गाने महिला समाजात स्वावलंबी बनण्याचा प्रयत्न करतांना स्वतारूचा विकासाबरोबर आपल्या कुटूंबांच्या आर्थिक अडचणी सोडविण्यास हातभार लावतात तसेच या प्रेरणेतुन राजकारण प्रवेश कातांना दिसतात शासकिय धोरणामुळे त्याचा राजकिय सहभाग वाढवला आहे. वब-याच प्रमाणात महिलांची राजसत्ता निर्माण झालेली आहे.

दैनंदिन जीवनात अगदी सहजतेने विविध भुमिका पार पाडत महिला समाजाच्या आधारस्तंभ बनला आहेत. कधी प्रेमळ कन्या तर कधी वात्सल्यपूर्ण माता तर कधी सक्षम सहचरिणी अशी विविध नाती अंत्यत कुशलतेने आणि कोमलतेने त्या व्यवस्थितपणे पार पाडतांना दिसतात म्हणजेच त्या आपल्या कर्तव्य निभावतांना दिसतात. असे असले तरी जगाच्या पाठीवर ब-याच ठिकाणी समाजाकडून त्यांच्याकडे दुर्लभ होतांना दिसते. तसेच महिला मोठ्या प्रमाणात सामाजिक अत्याचारांना बळी पडतांना अगदी काळापासुन महिलावरील ही बंधने त्यांच्या वैयक्तिक आणि व्यवसायिक विकासाचा आड येत आहेत. महिलांना सामाजिक सन्मान प्राप्त करून देण्यासाठी आर्ट ऑफ लिव्हिंगने समाजातील विविध स्तरावरील महिलांना आत्मसन्मान अंतर्गत मजबुती आणि रचनात्मक विकासात कारणीभुत होता असे महिला सक्षमिकरण कार्यक्रम सुरू केले आहेत. या कार्यक्रमांमुळे महिला आता सर्वसमस्यावर मात करत आपले कौशल्य आत्मविश्वास आणि उपायोगिता बाबत अग्रेसर होतांना दिसतात. आपल्या कुटूंबांमध्ये इतर महिलांसाठी आणि समाजामध्ये शांतीचे आणि सकारात्मक सामाजिक परिवर्तनाचे प्रतिनिधित्व करतांना दिसतात. जीवनात प्रगती आणि सक्षमिकरणासाठी शिक्षणापेक्षा जास्त परिणामकारक काय असु शकते.

आर्ट ऑफ लिविंगने शिक्षणाद्वारे देशातील कान्याकोप-यातील ग्रामीण मुली आणि महिलांना समान दर्जाने सक्षम बनवले आहे.

गेली काही वर्षात भारत सरकारने अनेक योजना सुरू केल्या आहेत. ज्या महिलांवर लक्ष्य केंद्रित करतात आणि त्यांना त्याचे योग्य सामाजिक सन्मान प्रदानकरणे आणि कमाईचे मार्ग सुनिश्चित करण्याचे उद्दिष्ट आहे. भारतीय समाजाचा भुतकाळ लैंगिक असमानतेने भरलेला असल्याने सरकार प्रत्येक स्तरावर समानता आणण्यासाठी महिलांचे सक्षमीकरण करण्यासाठी आणि बालशिक्षणाच्या उन्नतीसाठी पुढे आले आहे.

लाडकी बहिण योजनेचे उद्देश :-

१. ग्रामिण महिलांना विकासासाठी योजनांचे कार्य आभ्यासणे
२. ग्रामिण महिलांच्या विकासासाठी जन-जागृती करणे.

लाडकी बहिण योजनेची माहिती :-

मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीण या योजनेची राज्यातील महिलांच्या आर्थिक स्वातंत्र्यासाठी आणि त्यांच्या आरोग्य आणि पोषणात सुधारणा करण्यासाठी आणि कुटूंबांतील त्यांची निर्णायक भूमिका मजबुत करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्यात मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीण योजना दि.२८.६.२०२४ रोजी शासनाचा निर्णयानुसार याची अंमलबजावणी ही सुरू करण्यास आली आहे.

तसेच राज्यात सदर योजनेची प्रभावी अंमलबजावणी होण्याकरीता वरीलप्रमाणे झालेल्या निर्णयाच्या अनुषंगाने कार्यवाही करण्यासाठी व याकार्यवाहिमध्ये एकसुत्रता राहण्याचा अनुषंगाने गाग्रदर्शक सुचना या शासनपरिपत्रकासोबतच्या परिशिष्टानुसार निर्गमित करण्यात येते. व त्यानुसार आयुक्त महिला बालविकास पुणे सर्व महानगरपालिका आयुक्त सर्व जिल्हाधिकारी व सर्व मुख्यकार्यकारी अधिकारी जिल्हापरिषदांनी सदर मार्गदर्शक सुचनात्यांचे अधि नस्तसंबंधित सर्व यंत्रणांचा निदर्शनास आणण्यात व त्यानुसार कार्यवाही करण्यात आले.

५) लाडकी बहीणयोजनेसाठी अर्जभरण्याची कार्यपद्धती :-

सदर योजनेकरीता लाभार्थी महिलेस नारीशक्तीदूत या ॲपद्वारे अर्ज भरता येईल. ज्या महिलेस ऑनलाईन अर्ज भरता येत नसेल त्यांना अंगणवाडी सेविका पर्यवेक्षिका मुख्यसेविका सेतु सुविधा केंद्रग्रामसेवक समुह संसाधन व्यक्ती (CRP) आशासेविका, वार्डअधिकारी, CMM (city Mission Manage) म.न.पा. बालवाडी सेविका, मदतकक्ष प्रमुख, आपले सरकार सेवा केंद्रयांच्याकडे अर्ज ऑनलाईन ऑफलाईन भरण्याची सुविधा उपलब्ध करण्यात आली आहे. ऑनलाईन अर्ज भरण्याकरीता सर्व प्रथम गुगल प्ले स्टोरवरून नारीशक्तीदूत ही ॲप मोबाईलवर डाऊनलोड करून घेण्यात यावे. असे सांगितलेल्यानंतर ॲपमध्ये रवतःची माहिती भरून लॉगिन आयडी तयार करून घेण्यात यावे. ह्या सुचना वरून आल्या. मग लॉगिन करून त्यामध्ये योजनेचा लाभ घेवु इच्छिना-या महिलेने Online अर्जदाखल करता येणार हे सांगितले.

या ॲपवरील मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीण या योजनेवर क्लिक केल्यानंतर पात्र महिलांच्या अर्ज भरण्याकरीता उपलब्ध होईल असे सांगितले.

सदर योजने करीता अर्जप्रधानाने ऑनलाईन पद्धतीने भरण्यात यावेत व ज्या महिलेस ऑनलाईन अर्ज भरता येत नसेल किंवा अर्ज भरतांना तांत्रिक अडचण येत असेल तर अंगणवाडी सेविका यांच्या मार्फत ऑनलाईन पद्धतीने फॉर्म भरतायेत असतो. त्यानंतर सदर ऑनलाईन फॉर्म हा अंगणवाडी सेविका किंवा मदतनीस यांच्या मार्फत माझी लाडकी बहीण यांच्या शासकिय ॲपवर सदर महिलांची माहिती भरून फॉर्म भरला जात असेल व फॉर्म भरून त्याचे ॲपलिकेशन पुर्ण करता येते. फॉर्म भरतांना कोणतेही अडचण आल्या सत्यांची दुरूस्ती करता येत होती व त्याच्या सहाय्याने चुकीच्या पद्धतीने केलेला अर्ज हा दुरूस्त करण्यास सहज जात होता.

माझी लाडकी बहीण यांच्या फॉर्म कोणत्याही अडी अडचणी विना CSC सेंटर शाराकिय महिलाविभाग ऑनलाईन सेंटर इ. ठिकाणहून तसेच आपण स्वतःदेखिल किंवा स्वमहिलासुद्धा शासकिय ॲपमध्ये स्वतःचा फॉर्म भरून

शकता व फॉर्म भरू शकत होते. विहित मदतीत फॉर्म भरल्यानंतर महिलांचे फार्म तालुका जिल्हा वतनंतर राज्यविभाग अप्रोवलसाठी पाठविण्याची पद्धती राज्य शासनाने अवलंबविली होती. व त्यांच्या तपासणी अंतर्गत काही अडचण निर्माण झाली. किंवा काही त्रुटी आठवुन आली तर सदर महिलांचे आवेदन पत्र हे रिजेक्ट म्हणुन परत त्यांच महिलांना पाठविण्यात येत होता दुयस्तीसाठी भरावयाचे फार्म हे महिलांना निश्चित विविध दिवसात परत सादर करणे अनिवार्य होता अन्यथा त्यांना त्यायोजनेचे लाभ मिळणार नाही अरोशारानाने वेळोवेळी माहिती देवून त्यांना मार्गदर्शन केले.

नारीशक्ती अपच्या सहाय्याने आपण माझी लाडकी बहीणचे फार्म भरू शकत होतो. परंतु त्यात मोठ्या प्रमाणावर महिला अर्ज करत असल्याने त्या अपला प्रोब्लम उदभवु लागले. म्हणुन त्यानुतर शासनाने त्या अपमध्ये बदल करून त्यात विविध प्रकारच्या सुधारणा केल्या हा त्यांच्याच मदतीला ऑपलाईन पद्धतीने सुद्ध अर्ज करता यावा यासाठी ऑनलाईन वेब साईटची निर्मीती केली.

६) लाडकी बहिणयोजनेची पात्रता :-

मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहिण योजना ज्यावेळेस शासनाने लागू करण्याचे आह्वान केले त्यावेळीस शासनाने विविध पात्रता धारणकरणा-या महिलांनाच सदर योजनेत शामिल करणे अरोआह्वान केले विविध पात्रता खालील प्रमाणे सांगता येतील.

१. त्या महाराष्ट्र राज्याच्या रहिवासी असाव्यात.
२. त्यांच्याकडे महाराष्ट्रराज्याचे रहिवासी प्रमाणपत्र असणे आवश्यक आहे.
३. सदर महिलांचे वय २१ ते ६५ असणा-या महिलांनाच फॉर्म भरता येईल.
४. त्यांच्याकडे रहिवासी पुरावा म्हणुन रेशनकार्ड मतदान कार्ड १५ वर्षीपुर्वीचे असणे बंधनकारक आहे.
५. त्यांच्याकडे कोणत्याही प्रकारचे चारचाकी वाहन नसावे.
६. ते Income tax payear नसावे.
७. उत्पन्न २ लाखाच्यावर नसावे.
८. ते पेशनधारक नसावे.
९. ते कोणत्याही प्रकारचे शासकिय योजनेचा लाभ घेणा-या नसाव्यात.
१०. महिलांनाकोणत्याहीप्रकारच्यायोजनेच्यामाध्यमातुनशासकियमानधनमिळतनसावे.
११. महिलांच्या आधारकार्डला मोबाईल नंबर झालेला असावा.
१२. महिला शासकिय कर्मचारी नसावी.
१३. महिला शासकिय मानधन घेणारी नसावी.
१४. घरातील २१ वर्षावरील सर्व महिलांना ह्या योजनेत अर्जसादर करण्यात येईल.
१५. महिलांच्या आर्थिक व्यवहार हा राष्ट्रियकृत बँक होत असावा किंवा त्यांचे शासकिय Nationayze Banket बँकखाते असावे.

७) लाडकी बहिण योजनेचीअडचणी :-

१. रहिवासी दाखले मिळविण्यासाठी अडचण निर्माण झाली.
२. अर्ज करण्याचा कालावधी कमी वेळेचा असल्याने महिलांना कागदपत्राची पुर्तता करण्यात अडचण येत गेल्या.
३. महिलांकडे पात्रता कागदपत्राची वेळेवर उपलब्धता नसल्याने त्यांना पात्रता सिद्ध करण्यासाठी वेळ आणि अधिक प्रमाणात पैसा खर्च करावा लागला.
४. कमी वेळेत तुमचे कागदपत्र तयार करून देण्याच्या नावाखाली महिलांच्या मोठ्या प्रमाणावर ऑनलाईन सेटरवाल्यांनी अधिक लुट केली.

५. जाचक अटीवशर्तीमुळे ज्या महिलांचे पुर्नस्त झाले फॉर्म भरण्यासाठी किंवा अर्ज करण्यासाठी त्यांची तारांबळ उडाली होती.

६. एका घरातील अधिक महिलांचे अन्न करण्यास सांगितले होते. परंतु काही महिलांचे तसे अर्ज फेटाळण्यात आले.

७. ऑनलाईन ॲपवर अर्ज करतांना ॲप वारंवार अर्ज फेटाळत होते. म्हणून बहुतेक महिलांना अर्ज करता आले नाही.

८. फॉर्म भरल्याची प्रत न मिळणे.

८) लाडकी बहिण योजनेचा विकास :-

ग्रामिण भागातील महिलांना दरमहा १५००००. मिळाल्यामुळे आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाले व त्यांचे स्वतःवर आणि इतरावर अवलंबित्व कमी झाले.

घर खर्चात हात भार लावता येवु लागल्यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास वाढला.

पैरो मिळत असल्यामुळे गरजेसाठी इतरांकडे मागण्याची वेळ येत नाही त्यामुळे त्यांचे सामाजिक स्थान उचांवले आहे.

९) ग्रामिण अर्थव्यवस्थेला चालना :-

गावपातळीवर महिलांकडे पैसा आल्याने स्थानिक बाजारपेठा आणि छोटे व्यवसाय वाढत आहेत.

लघुउद्योग आणि सेवाक्षेत्रात महिलांच्या सहभाग वाढल्याने संपुर्ण ग्रामिण अर्थव्यवस्थेला गती मिळत आहे.

लाडकी बहिण योजना महिलांना आर्थिक दृष्ट्या सक्षम बनवण्यास मदत करत आहे.

यामुळे स्वतःचा गरजापूर्ण करण्याबरोबर बचत स्वयरोजगार आणि घरच्या अर्थसंकल्पात महत्वाची भुमिका बजावण्यासाठी संधी महिलांना मिळत आहे.

जर या योजनेसह महिलांना अधिक व्यवसाय प्रशिक्षण, लघुउद्योगासाठी वित्तीयमदत आणि स्वयरोजगारासाठी मार्गदर्शक मिळाले तर महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण आणखी वाढू शकते. व महिलांच्या विकास हा होत आहे हे देखिल निदर्शनास आले.

१०) लाडकी बहिणयोजनेचे फायदे :-

हीयोजनामहाराष्ट्रातीलमहिलांसाठीआर्थिकमदतआणिसशक्तीकरणदेण्याचेउद्दिष्टेवते. या योजनेमुळे महिलांना विविध प्रकारचे फायदे मिळत आहेत जसे की.

१. आर्थिक सक्षमीकरण :-

i) महिलांच्या दरमहा १५००००. मिळत असल्याने त्यांचे आर्थिक स्वातंत्र्य वाढले.

ii) घरखर्च स्वतःच्या गरजा मुलांचे शिक्षण आणि आरोग्यासाठी महिलांना पैसे वापरता येतात.

iii) महिलांना बचतीची सवय लावली असुन लघुउद्योग किंवा स्वयरोजगारासाठी ही या पैशांचा उपयोग केला जात आहे.

२. शिक्षणआणि कौशल्यविकास :-

i) गरीब कुटूंबांतील महिला आणि त्यांच्या मुलींना शिक्षणासाठी आर्थिक मदत मिळाली.

ii) काही महिलांना मिळालेल्या पैशांचा वापर शिक्षण घेण्यासाठी केला आहे जसे कीटेलरिंग, ब्युटीपार्लर कोर्स, संगणक पग शिक्षण इ. आपल्या मुलींना देवु शकत आहेत मुलांच्या शिक्षणात पैशाच्या येणा-या अडचणी देखिल समस्यांचे निवारण झाले आहे.

iii) महिला स्वतःच्या पायावर उभ्याराहण्याची नवी कौशल्ये शिकु शकत आहेत.

३. आरोग्य आणि पोषण :-

i) महिलांच्या आपल्या आरोग्यासाठी पैसे खर्च करणे सुरू केले ज्यामुळे त्यांचे आरोग्य सुधारले आहे.

ii) गर्भवती आणि स्तनदा मातांना पोषक आहार होण्यासाठी आर्थिक आधार मिळतो.

iii) गरिबीमुळे कुपोषण असलेल्या महिलांना २१ वेष्ट्यांसाठी आहार सुधारता येतो व त्यांच्या आरोग्याचे ज्या समस्या येत होत्या त्यांच्या ईलाज देखिल ते आता करू शकत आहेत.

४. गरीबी कमी होण्यास मदत :-

- गरीबी कुटूंबांतील महिलांना दर महा पैसे मिळाल्याने त्यांचे जिवनमान सुधारले.
 - अनेक महिलांना व्यवसाय सुरू करून कुटूंबांची आर्थिक स्थिती सुधारली आहे.
 - अल्प उत्पन्नगटातील कुटूंबांना आर्थिक स्थैर्य मिळत आहे.
- सरकारी योजनांचा अधिक फायदा हा झालेला आहे.

११) संशोधन पध्दती

योजनेचे अध्ययनकरण्यासाठी पुस्तके, मासिके व इंटरनेट, ए. ऑप इत्यादी पध्दतींचा वापर करण्यात आला आहे.

१२) निष्कर्ष:-

संशोधन पेपर ग्रामिण महिलांचा शाश्वतविकासासाठी महाराष्ट्रातील लाडकी बहिणयोजनांचे अध्ययन या विषयावर आधारित ही योजना महाराष्ट्र शासनाने जुलै २०२४ मध्ये सुरू केलेली एक महत्वाकांक्षी योजना आहे, ज्याचा उद्देश राज्यातील महिलांचे आर्थिक स्वातंत्र्य, आरोग्य, पोषण आणि कुटुंबातील त्यांची निर्णायक भुमिकागजबुत करणे आहे.

१३) संदर्भ ग्रंथ सुची :-

मुख्यमंत्री माझी लाडकी बहीन योजनाही महाराष्ट्र सरकारच्या सामाजिक कल्याण योजनापैकी एक महत्वाची योजना आहे. जी विशेषतः मुलींच्या, स्त्रियांच्या सशक्तीकरणासाठी आणि त्यांच्या शैक्षणिक, आरोग्य व सामाजिक स्थितीची सुधारणेसाठी लागू केली गेली आहे. या योजनेवरील संदर्भ साहित्य प्ररिक्षणाच्या उद्देश म्हणजे योजनेचे उद्दिष्ट, अंमलबजावणी, परिणाम आणि विद्यमान संशोधनामधील तफावत यांचा सखोल आढावा घेणे.

- महाराष्ट्र सरकारची अधिकृत योजना दस्तऐवज.
- संबंधित कायदे आणि धोरणांचे सरकारी प्रकाशन.
- सामाजिक कार्य आणि सार्वजनिक धोरणविषयक संशोधन पेपर.
- माध्यमात आलेल्या बातम्या आणि मुलाखत.
- पुस्तकाचे नाव- सामाजिक संशोधन पध्दती शास्त्रवतंत्रे लेखकाचे नाव डॉ. प्रदीप आगलावे, प्रकाशन श्री. साईनाथ प्रकाशन
- पुस्तकाचे नाव संशोधन पध्दती लेखकाचे नाव डॉ. वा. भा. पाटील प्रकाशन- मंगोश प्रकाशन, नागपूर-१९९८
- <https://ladkibahin.maharashtra.gov.in>

शासनाच्या विविध योजनांतून महिला सबलीकरण व सामाजिक न्याय आधारित शाश्वत विकास

प्रा. चांदणी राजू निळ

सहाय्यक प्राध्यापिका, अर्थशास्त्र विभाग, श्री विठ्ठलराव शंकरराव नाईक आर्ट्स कॉमर्स आणि सायन्स कॉलेज रावेर.

Email: amitsamarth555@gmail.com

गोषवारा

महिला सबलीकरण आणि न्यायावर आधारित शाश्वत विकास सामाजिक सुनिश्चित करण्यासाठी विविध योजनांचा आरंभ केला आहे. या योजनांचा उद्देश महिलांना सशक्त, स्वावलंबी आणि समान अधिकार आहे, तसेच सामाजिक समतेची गोडी निर्माण करणे आहे.

महिला आणि पुरुष समान हक्क संधी, आणि जबाबदाऱ्या मानवी बाब आहे अधिकार आणि सामाजिक न्याय. आणि दुसरे म्हणजे, ते मोठे समानता दरम्यान महिला आणि पुरुष आहे तसेच अपूर्व अटसाठी (आणि प्रभावी सूचक) शाश्वत लोककेंद्रित विकास, धारणा, आवडी, गरजा आणि व्याप्राधान्यक्रम दोन्ही महिला आणि पुरुष असणे आवश्यक आहे घेतले विचार फक्त नाही म्हणून पदार्थ सामाजिक न्यायाचे, परंतु विकास प्रक्रिया समृद्ध करण्यासाठी ते आवश्यक असल्याने.

मुख्यशब्द :- महिलासबलीकरण, सामाजिक न्याय, शाश्वत विकास

प्रस्तावना –

जगाला हवामान बदल आणि गरिबी पासून असमानता आणि सामाजिक अन्याया पर्यंत अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी सर्वात प्रभावी साधनांपैकी एक म्हणजे महिला सबलीकरण. महिलांमध्ये गुंतवणूक करणे ही केवळ सामाजिक न्यायाची बाब नाही; ती एका उज्ज्वल, अधिक शाश्वत भविष्यासाठी एक धोरणात्मक गुंतवणूक आहे. शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी महिला सबलीकरणाच्या महत्त्वपूर्ण भूमिकेचा शोध घेतो.

महिला सबलीकरण आणि सामाजिक न्यायावर आधारित शाश्वत विकास हे दोन पैलू आहेत जे शासनाच्या विविध योजनांद्वारे साधले जातात. महिला सबलीकरण व सामाजिक आधारित शाश्वत विकास हा एक अत्यंत महत्त्वाचा विषय आहे. जो समाजातील सर्व घटकांच्या समृद्धी आणि उन्नतीसाठी आवश्यक आहे. भारत सरकार विविध योजनांद्वारे महिला सबलीकरण आणि सामाजिक शाश्वत विकासावर लक्ष केंद्रित करत आहे. या योजनांमध्ये महिलांच्या आरोग्य, शिक्षण, रोजगार, आणि त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण यांचा समावेश आहे.

सक्षमीकरणाची संकल्पना :-

जीवनाच्या विविध क्षेत्रांमध्ये निर्णय घेण्याचा हक्क आणि सामर्थ्य मिळवून देणे. यामध्ये महिलांना समान संधी देणे, त्यांना शैक्षणिक, व्यावसायिक आणि सामाजिक क्षेत्रात प्रगती साधता येईल अशी वातावरण तयार करणे, तसेच त्यांच्या अधिकारांची सुरक्षा सुनिश्चित करणे यांचा समावेश आहे.

शाश्वत विकासाची संकल्पना :-

सामाजिक न्याय आणि शाश्वत विकास सक्षमीकरण हा एक विस्तृत संकल्प आहे. ज्यात प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या गरजा आणि क्षमतांनुसार समान संधी आणि संसाधने प्रदान केली जातात. याचा उद्देश समाजातील सर्व घटकांना विकासाच्या प्रवाहात समाविष्ट करणे आणि गरीब, दुर्बल, वंचित आणि महिलांसाठी अनुकूल वातावरण तयार करणे आहे.

महिला :- महिला म्हणजे महिलांना अधिकार देणे, सवलती देणे, त्यांचे निर्णय घेणे सक्रिय करणे. महिलांसाठी विविध योजना राबविल्या जातात, त्यांना आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक संदर्भ अधिक सक्षम केले जाते.

1) शाम मातृ वंदना योजना :

2) स्वयंसेवी महिलांची मदत :

3) महिला उद्योजिका प्रोत्साहन योजना :

सामाजिक :- सामाजिक न्याय हे प्रत्येक नागरिकाला समान आणि अधिकार शोधून काढणे, विशेषतः अल्पसंख्याक, पीडित, आणि घटकांना न्याय देणे. विविध सामाजिक न्याय आणि धोरणाची अंमल बजावणी करत असते, सामाजिक समाजातील असमानता कमी असते

1)राष्ट्रीय सामाजिक सुरक्षा योजना :

2) सामाजिक न्याय व अधिकार मंत्रालय :

3) शिक्षणआणि उपयोगाच्या :

शाश्वत:- शाश्वत विकास म्हणजे पर्यावरण, समाज, आणि याचा अर्थ सांस्कृतिक समतोल राखत विकास करणे. महिला आणि समाजातील सर्व घटक समाविष्ट करत आहेत. हे सरकार उद्दिष्ट आहे की समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला सशक्त बनवले जावे. महिला सबलीकरण न्याय, आणि शाश्वत सामाजिक विकास समाकलन करणारे विविध धोरणे आणि योजना आखल्या आहेत. हे सर्व क्षेत्रांमध्ये संतुलन राखत आहे.

शाश्वत विकासासाठी महिला सक्षमीकरण का महत्वाचे आहे?

महिला सक्षमीकरण हे केवळ लिंग समानता साध्य करण्यापेक्षा जास्त आहे; ते जगातील अर्ध्या लोक संख्येच्या पूर्ण क्षमतेचा वापर करण्याबद्दल आहे. हे अधिक समृद्ध, न्याय्य आणि लवचिक जगाकडे नेणारे आहे.

आर्थिकवाढ: अभ्यासातून सातत्याने असे दिसून आले आहे की, ज्या देशांमध्ये लिंग समानता जास्त आहे तेथे मजबूत आर्थिक वाढ होते. कारण जेव्हा महिलांना शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि रोजगाराच्या संधींमध्ये समान प्रवेश मिळतो तेव्हा त्या अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. ज्यामुळे उत्पादकता आणि नवोपक्रम वाढतात.

शाश्वत वापर आणि उत्पादन: विशेषतः ग्रामीण समुदायांमध्ये, शाश्वतपद्धतींमध्ये महिला अनेकदा आघाडीवर असतात. शेती, संसाधन व्यवस्थापन आणि घरगुती निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा खोलवर सहभाग असतो. या क्षेत्रांमध्ये महिलांना सक्षम बनवल्याने अधिक जबाबदार आणि शाश्वत वापर आणि उत्पादन पद्धती निर्माण होतात.

आरोग्य आणि शिक्षणाचे सुधारित परिणाम: जेव्हा महिलांना सक्षम केले जाते तेव्हा त्या स्वतःच्या आरोग्या बाबत आणि त्यांच्या कुटुंबाच्या आरोग्याबाबत महत्वाचे निर्णय घेतात. यामुळे मुलांसाठी चांगले आरोग्य परिणाम होतात. माता मृत्युदर कमी होतो आणि शिक्षणाची उपलब्धता सुधारते.

हवामान बदलाची लवचिकता: महिला विशेषतः हवामान बदलाच्या परिणामांना बळी पडतात. हवामानाशी संबंधित निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत महिलांना सक्षम बनवल्याने समुदायाची लवचिकता मजबूत होते आणि त्यांना बदलत्या वातावरणाशी जुळवून घेण्याची संधी मिळते.

शांतता आणि सुरक्षा: लिंगसमानता अधिक शांततापूर्ण आणि सुरक्षित समाजाला चालना देते. महिला बहुतेकदा शांतता निर्माण आणि संघर्ष निराकरणाच्या प्रमुख घटक असतात. शाश्वत स्थिरता प्राप्त करण्यासाठी शांतता प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग महत्वाचा आहे.

शिक्षणाची शक्ती: ज्ञानाद्वारे महिलांना सक्षम बनवणे. शिक्षण हे महिला सक्षमीकरणाचा पाया आहे ते संधी उघडते, अडथळे दूर करते आणि टीकात्मक विचारांना चालना देते. भारतात, मुलींच्या शिक्षणावर लक्षकेंद्रित करणे हे प्रगतीचे एक प्रमुख चालक आहे.

शासनाच्या विविध योजनाबाबतची माहिती. राज्य किंवा केंद्र सरकारकडून महिलांसाठी विविध योजना राबविण्याचा मुख्य हेतू म्हणजे तो असा की महिलांना त्यांना त्यांच्या पायावर उभे राहता याव जेणेकरून त्यांना त्यांच्या कुटुंबाची व इतर मुलभूत गरजा त्यांना स्वतः भागवता येतील. या विविध बाबींचा विचार करून महिलांच्या कामाशी निगडित असणारे काम जसे शिवणकाम, विनकाम, अशा अनेक योजनांचा समावेश महिलांसाठी शासनाकडून करण्यात आलेला आहे. अजून महिलांना व्यवसायासाठी प्रवृत्त करून त्यांना स्वावलंबी बनवणे, त्यांच्या समक्षिकरणाला चालना देणे हा शासनाचा महिलांसाठी विविध योजना राबविण्याचा उद्देश आहे. तसा विचार केला तर मुलींना समाजामध्ये

कमी मान दिला जातो. लहानपणापासून त्यांच्यावर दबाव टाकला जातो, घराबाहेर जाऊ देत नाही तयामुळे त्यांनासुद्धा पुरुषाप्रमाणे सन्मान मिळावायासाठीच महाराष्ट्रातील शासनाकडून महिलांसाठी १२ योजना राबवल्या जात आहेत. तर या ज्याकाही गोष्टी आहेत त्या सर्व गोष्टींचा विचार करूनच महाराष्ट्र सरकारने या १२ योजनांचा विचार केला आहे.

शासनाच्या विविध योजना कोणकोणत्या आहेत. यामध्ये सर्वात आधी महिलांसाठी कोणत्या योजना राबविल्या जातात. मोठ्याप्रमाणावर महिलांसाठी योजना राबविल्या जात आहेत आणि ते राज्य व केंद्रसरकारकडून राबविल्या जातात. त्यामध्ये व्यवसायासाठी महिलांना कर्जदेणार्या योजना आहेत, महिलांना व्यवसायासाठी उपकरण किंवा वस्तू देणार्या योजना आहेत, महिलांना प्रवासात सूट देणार्या योजना आहेत, महिलांना प्रसूती पश्चात लाभ देणार्या योजना, मुलींना लाभ देणार्या योजना, गर्भवती महिलांसाठी योजना अशा विविध योजनेचा समावेश महिलांसाठी या योजनेमध्ये केला आहे.

1.लेकलाडकीयोजना	2.महिलाउद्योगिनीयोजना
3.स्वर्णिमायोजना	4.उद्योजकधोरणयोजना
5.महिलासन्मानयोजना	6.महाराष्ट्रविधवापेन्शनयोजना
7.प्रधानमंत्रीमातृवंदनायोजना2.0	8.माझीकन्याभाग्यश्रीयोजना
9.सुकन्यासमृद्धीयोजना	10.जननीसुरक्षायोजना
11.महिलासमृद्धीकर्जयोजना	12.लाडकी बहीण योजना

सबलीकरण आणि सक्षमीकरण ही दोन्ही संकल्पना समान अर्थाने वापरली जातात. सक्षमीकरण ही संकल्पना व्यक्ती, गट, आणि समुदायांसाठी वापरली जाते.

सबलीकरण आणि सक्षमीकरण:- सबलीकरण म्हणजे एकूण समाजाचे सबलीकरण. सक्षमीकरण म्हणजे लोकांना स्वतःच्या जीवनावर नियंत्रण असणे. सक्षमीकरण म्हणजे लोकांना त्यांच्यासाठी आवश्यक असलेला पाठिंबा मिळणे. सक्षमीकरण म्हणजे लोक समान नागरिक असणे. सक्षमीकरण म्हणजे त्यांच्या समुदायात त्यांचा आदर आणि आत्मविश्वास असणे.

सक्षमीकरणाचे उद्दिष्टे:-

व्यक्ती, गट, आणि समुदायांची त्यांच्या परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवण्याची क्षमता वाढवणे. शक्ती वापरण्याची क्षमता वाढवणे. स्वतःची उद्दिष्टे साध्य करण्याची क्षमता वाढवणे. स्वतःला आणि इतरांना त्यांच्या जीवनाची गुणवत्ता वाढवणे. महिला सक्षमीकरण महिलांना आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, आणि राजकीय सर्व क्षेत्रांमध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करणे. स्त्री-पुरुष असमानता नष्टकरणे. महिलांवरील सर्व प्रकारची हिंसा आणि भेदभाव दूर करणे.

सारांश :-

महिला सबलीकरण आणि सामाजिक न्याय्यावर आधारित शाश्वत विकास साधण्यासाठी शासनाच्या विविध योजनांचा प्रभाव अत्यंत महत्त्वाचा आहे. महिला सबलीकरण आणि सामाजिक न्यायाशी संबंधित विविध शासनाच्या योजनांमुळे महिलांना वित्तीय स्वातंत्र्य मिळवून दिले आहे. "प्रधानमंत्री मुद्रायोजना" आणि "प्रधानमंत्री उज्जवला योजना" या सारख्या योजनांमुळे महिलांना स्वतःचा व्यवसाय सुरूकरण्याची आणि आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र होण्याची संधी मिळाली आहे. "बेटीबचाओ, बेटीपढ़ाओ" योजना, "राष्ट्रीय महिला आयोग" आणि "महिला सशक्तिकरण योजना" या सारख्या योजनांच्या माध्यमातून महिलांना शिक्षण आणि कौशल्य प्रशिक्षण मिळवून देण्यात आले आहे. यामुळे महिलांना रोजगाराच्या संधींमध्ये वाढ झाली आहे. महिलांच्या सुरक्षा, अधिकार आणि कायदेशीर सहाय्य सुनिश्चित करण्यासाठी शासनाने महिलांसाठी "महिला हेल्पलाइन" आणि "महिला सुरक्षा योजना" सुरू केल्या आहेत. यामुळे महिलांना त्यांच्या अधिकारांचे संरक्षण मिळत आहे.

महिलांच्या आरोग्याची काळजी घेणाऱ्या योजनांसारख्या "जननी सुरक्षा योजना" आणि "आंगणवाडी योजना" यांच्या माध्यमातून गर्भवती महिलांच्या आरोग्याची काळजी घेतली जात आहे. यामुळे महिलांचे जीवनमान सुधारते. आदिवासी महिलांसाठी विशेष योजना आणि शेतकरी महिला सबलीकरण योजना या सारख्या योजनांमुळे सामाजिक स्तरावर महिलांना न्याय मिळतो आणि त्यांच्या सामाजिक स्थितीत सुधारणा होते. शासनाच्या विविध योजनांमुळे महिलांचे शाश्वत विकास आणि सामाजिक न्याय सुनिश्चित होतो. महिला सबलीकरणासाठी अधिक व्यापक धोरणे आणि योजनांची अंमलबजावणी गरजेची आहे, ज्यामुळे महिलांना योग्य व समर्पक संधी प्राप्त होईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची -

- "शाश्वत विकासासाठी महिला सक्षम, आर्थिक आयोग युरोप, मार्च 2011.<http://www.unece.org/fileadmin/DAM/commission/2011/Informal%20document%20No.%202.pdf>
- मीनाक्षी लोहाणी, लोई अबुरैदा, महिला सक्षमीकरण शाश्वत विकासाची गुरुकिल्ली जानेवारी 2017 सामाजिक आय ओ एन 6 (2) :26 डीओआय :10.5958/2456-7523.2017.0006.4.
https://www.researchgate.net/publication/324863487_Women_empowerment_A_key_to_sustainable_development
- 3) महाराष्ट्रातील महिलांसाठी विविध महत्वपूर्ण योजना 16/8/2024 Mohan patil (महा.सोशलकॉर्नर)
<https://mahasocialcorner.com/government-of-maharashtra-scheme-for-women/>
- शासनाच्या साथीने महिला सक्षमीकरण (महान्यूज) 01/08/2020
<https://socialwelfare.vikaspedia.in/viewcontent/social-welfare/92e93993f93293e-935-92c93e932-93593f91593e938/92e93993f93293e90293893e920940-91593e92f926947-935-92f94b91c92893e/93693e93892893e91a94d92f93e-93893e925940928947-92e93993f93293e-93891594d93792e940915930923?lgn=mr>
- महिला आणि शाश्वत विकास लक्ष्ये(SDGs): SDG 16: शांतता, न्याय आणि मजबूत संस्था
<https://www.unwomen.org/en/news/in-focus/women-and-the-sdgs/sdg-16-peace-justice-strong-institutions>

**सद्यस्थितीत वाढत्या बलात्काराविषयी महाविद्यालयीन युवतींच्या मताचे अध्ययन
(संदर्भ: पंडीत जवाहरलाल नेहरु समाजकार्य महाविद्यालय, अमळनेर, जि. जळगाव)**

श्रद्धा सुभाष कुलकर्णी

पंडीत जवाहरलाल नेहरु समाजकार्य महाविद्यालय अमळनेर, जि. जळगाव

1) प्रस्तावना :-

बलात्कार हा लैंगिक अत्याचाराचा एक प्रकार आहे ज्यामध्ये सामान्यतः लैंगिक संभोग किंवा एखाद्या व्यक्तीच्या संमतीशिवाय लैंगिक प्रवेशाचे इतर प्रकार समाविष्ट असतात. बलात्कारामुळे पीडितेवर गंभीर मानसिक आणि शारीरिक परिणाम होतात. कोणत्याही लैंगिक सहभागाला नाही म्हणण्याचा महिलांना नेहमीच अधिकार असतो. दोन्ही पक्षांच्या संमतीशिवाय लैंगिक संबंध अशी बलात्काराची व्याख्या आहे. कौटुंबिक हिंसाचार प्रमाणे, बलात्कार आणि लैंगिक अत्याचार हे खूप सामान्य गुन्हे आहेत. दरवर्षी महिला जवळपास अर्धा दशलक्ष बलात्कार आणि लैंगिक अत्याचारांची तक्रार करतात.

बलात्कार हा भयंकर गुन्हा आहे. काही महिलांना शारीरिक दुखापत झाली आहे. काही गर्भवती होतात, काहींना एच.आय.व्ही चा संसर्ग होतो, पण भावनिक आघात हा कोणत्याही शारीरिक दुखापतीपेक्षा वाईट असू शकतो. बलात्कार झालेल्या महिलांचे आयुष्य कायमचे बदलून जाते. पीडित म्हणतात की ते कधीही एकसारखे होणार नाहीत, की मरण्यासारखे वाटते. जरी त्यांना शारीरिक इजा झाली नसली तरीही, लैंगिक अत्याचार झालेल्या स्त्रिया अनेकदा दीर्घकालीन मानसिक आणि शारीरिक आरोग्य समस्यांनी ग्रस्त असतात. तरीही, बहुतेक बलात्कार आणि लैंगिक अत्याचारांची तक्रार नोंदवली जात नाही. कारण लाज, भीती आणि खोलवर बसलेल्या सांस्कृतिक कल्पनांमुळे स्त्रीच दोषी आहे.

बलात्कार स्त्रीच्या ओळखीच्या पुरुषाकडून देखील होतो. बलात्कार करणारा कोणीही असू शकतो. प्रियकर, वडील, आजोबा, काका, शेजारी, मित्र, भाऊ, मुलगा यांच्याकडून देखील महिलेवर बलात्कार होतो. बलात्कार ही हिंसा आहे जी शक्ती, राग, स्वार्थीपणा आणि खेदजनक समस्या असलेल्या पुरुषांनी प्रेरित केली आहे. राजकीय पुढारी, समाजातील प्रबळ पुरुषांमुळे पीडितेला योग्य न्याय मिळत नाही. बलात्कार विरोधी कायद्यांमुळे पीडितेस न्याय मिळतो. बलात्कार विरोधी कायद्यांमुळे महिलांवर होणारे अत्याचारापासून त्यांना संरक्षण मिळते. बलात्कारामुळे पीडितेच्या जीवनावर, शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतात. बलात्काराच्या वाढत्या घटनांमध्ये सामाजिक संस्कृती कारणीभूत आहे. पितृसत्ता आणि राजकीय पुढार्यांमुळे प्रकरणे दाबली जातात. बलात्कार सारख्या समस्यांना सामोरे जाण्यासाठी भारतातील कायदे पुरेसे नाहीत. पीडितेला दोष देणे, दंडमुक्तीची संस्कृती, दोषी ठरविण्याचे कमी दर, चुकीचे तपास आणि बलात्काराचे विनोद हे बलात्काराच्या घटना वाढणे संदर्भातील कारणे आहेत. कायदेविषयक सुधारणांसह समाजातून जोपर्यंत बदल होत नाही तोपर्यंत कायद्यांचा प्रभाव पूर्णपणे जाणवू शकत नाही.

2) साहित्य परीक्षण :-

पुस्तकाचे नाव :- समाजशास्त्रीय संशोधन तत्वे

लेखक :- प्रा. घाटोळे रा.ना.

प्रकाशन :- श्री मंगेश प्रकाशन, नागपुर

संशोधिकेने प्रा. घाटोळे रा.ना लिखित समाजशास्त्रीय संशोधन तत्वे या पुस्तकाचे वाचन केले असता संशोधन करणे संदर्भात पुढील मुद्यांची मदत झाली.

सदर पुस्तकात लेखकाने संशोधनाचा अर्थ, संशोधन म्हणजे काय, संशोधनाची उद्दिष्ट्ये, सामाजिक संशोधनाचे प्रकार, सामाजिक संशोधनाचे महत्व, संशोधन आराखडा म्हणजे काय, संशोधन आराखडा अर्थ व व्याख्या, संशोधन

आराखडा प्रकार, संशोधन आराखड्याचे विविध टप्पे, संशोधन आराखड्याची वैशिष्ट्ये, संशोधन आराखड्याचे महत्व उत्कृष्ट पद्धतीने मांडलेले आहे.

पुस्तकाचे नाव :- संशोधन पद्धती

लेखक :- प्रा.पाटील वा.भा.

प्रकाशन :- श्री मंगेश प्रकाशन, पुणे

संशोधिकेने प्रा. घाटोळे रा.ना लिखित समाजशास्त्रीय संशोधन तत्वे या पुस्तकाचे वाचन केले असता संशोधन करणे संदर्भात पुढील मुद्द्यांची मदत झाली.

सदर पुस्तकात लेखकाने गृहीतकाची उद्दिष्ट्ये, गृहीतकाचा अर्थ, गृहीतकाची व्याख्या व अर्थ, गृहीतकाची वैशिष्ट्ये, गृहीतकाचे प्रकार, गृहीतकाचे महत्व, तथ्य संकलनाची उद्दिष्ट्ये, तथ्य संकलनाची व्याख्या, तथ्य संकलनाची तत्वे, तथ्य संकलनाचे महत्व, तथ्य संकलनाची प्राथमिक व दुय्यम सामुग्री, प्राथमिक सामुग्री गोळा करण्याच्या पद्धती यात निरीक्षण, प्रश्नावली, मुलाखत, दुय्यम सामुग्रीचे विविध मार्ग याबाबत अतिशय महत्वपूर्ण माहिती दिलेली आहे.

पुस्तकाचे नाव :- सामाजिक संशोधन पद्धती

लेखक :- डॉ. बोधनकर सुधीर, प्रा. कुलकर्णी विवेक, अॅड. कुलकर्णी मृणाल

प्रकाशन :- श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर

संशोधिकेने प्रा. घाटोळे रा.ना लिखित समाजशास्त्रीय संशोधन तत्वे या पुस्तकाचे वाचन केले असता संशोधन करणे संदर्भात पुढील मुद्द्यांची मदत झाली.

सदर पुस्तकात नमुना निवडीची व्याख्या व अर्थ, नमुना निवडीचे प्रकार, आदर्श नमुना निवडीचे निकष, संशोधन आराखड्याची संकल्पना, संशोधन आराखड्याचे प्रकार, संशोधन आराखडा तयार करण्याच्या पायऱ्या, संशोधन आराखड्याचे मूल्यमापन, संशोधन आराखड्यावर परिणाम करणारे घटक उत्कृष्ट संशोधन आराखड्याचे गुणधर्म, निरीक्षण किंवा सर्वेक्षण पद्धत, प्रश्नावली पद्धत, संशोधन अहवाल, संशोधन अहवालाचे प्रकार, संशोधन अहवाल लिखाणातील टप्पे, संशोधन अहवालाचा आराखडा यासंदर्भात उपयुक्त अशी माहिती देण्यात आली आहे, सदर पुस्तकात दिलेली माहिती संशोधकास संशोधन करतांना उपयोगास आले आहे.

3) संशोधन पद्धती :- संशोधन पद्धतीच्या प्रकारांमध्ये गुणात्मक, परिमाणात्मक, मिश्र पद्धती, प्रायोगिक आणि सर्वेक्षण संशोधन यांचा समावेश होतो.

संशोधिकेने संशोधनाकरीता गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

गुणात्मक संशोधन पद्धत - या पद्धतीच्या माध्यमातून वृत्ती, वर्तन आणि प्रेरणांचा सखोल शोध घेतला जातो. मुलाखती, फोकस गट आणि सामग्री विश्लेषण यासारख्या पद्धतींचा वापर करते. गुणात्मक संशोधनाचा वापर अनेकदा जटिल घटनांचा शोध घेण्यासाठी किंवा एखाद्या विशिष्ट विषयावरील लोकांचे अनुभव आणि दृष्टीकोन जाणून घेण्यासाठी केला जातो. जेव्हा संशोधकांना लोक त्यांच्या अनुभवांशी जोडलेले अर्थ समजून घेऊ इच्छितात किंवा लोकांच्या वर्तनाची मूळ कारणे उघड करू इच्छितात तेव्हा हे विशेषतः उपयुक्त आहे.

उद्देश -

१. महाविद्यालयीन युवतींची वैयक्तिक व कौटुंबिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
२. बलात्कार म्हणजे काय व युवतींचा बलात्काराकडे बघण्याचा दृष्टिकोन अभ्यासणे.
३. बलात्काराची कारणे, परिणाम, कायदे व न्यायालयीन भूमिका अभ्यासणे,
४. बलात्काराचे प्रमाण कमी होणे व पीडितेच्या पुनर्वसनासाठी उपाययोजना सुचविणे.
५. बलात्कार विरुद्धच्या लढ्यात सोशल मीडियाची सकारात्मक आणि नकारात्मक भूमिका अभ्यासणे.

तथ्य संकलन पद्धती :- प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या तथ्य संकलनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम स्त्रोत यांचा अवलंब संशोधिकेने केला आहे.

अ) प्राथमिक स्त्रोत :- संशोधिकेने संशोधन विषयाचे तथ्य संकलन स्वतः प्रत्यक्षात उत्तरदात्यांकडून गोळा केले आहे. त्यासाठी प्राथमिक स्त्रोतातील खालील घटकांचा समावेश संशोधिकेने केला आहे.

१. मुलाखत अनुसूची - मुलाखत अनुसूची ही एक प्रकारची प्रश्नावली असून संशोधिकेने स्वतः संबंधित निवेदकांकडे जाऊन त्यांना प्रश्न विचारून अनुसूची भरून घेतली आहे.

२. चर्चा - संशोधन विषयासंबंधीत तथ्य मिळविण्यासाठी संशोधिकेने समग्रातील प्रत्येक एकाकांशी प्रत्यक्ष संपर्क साधून चर्चा केली आहे.

३. निरीक्षण - प्रस्तुत विषयावर संशोधन करण्यासाठी संशोधिकेने प्रत्येक निवेदकाकडून मुलाखत अनुसूची भरतेवेळी खरी की खोटी माहिती हे अवलोकन करून अंदाज बांधला आहे.

ब) दुय्यम स्त्रोत :- प्रस्तुत संशोधन विषयाचे अध्ययन करण्यासाठी संशोधिकेने पुस्तके, इंटरनेट, मासिके, वेबसाईट, वर्तमानपत्रे, माहिती पुस्तिका, मागील संशोधन अहवाल व सर्वेक्षण अहवाल इ. वापर दुय्यम स्त्रोत म्हणून केला आहे.

4) संशोधनाचे निष्कर्ष :-

१. समाजाकडून अपमानित होण्याच्या भीतीने अनेक प्रकरणे नोंदवली जात नाहीत असे सर्वाधिक निवेदिकांचे मत आहे.

२. न्यायालयीन निकालांमध्ये संदिग्धता, विसंगती आहे असून कायद्यांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी होत नाही असे बहुतांशी निवेदिकांचे मत आहे.

३. अत्याचार संदर्भात युवतींनी जागरूक राहावे व वैयक्तिक सुरक्षिततेसाठी सक्षम व्हावे असे सर्वात जास्त निवेदिकांचे मत आहे.

४. पीडितांच्या पुनर्वसनासाठी समर्थन सेवा (समर्थन गट, मार्गदर्शक, सहाय्यक कर्मचारी, सल्लागार किंवा वकिल) देण्यात याव्यात असे अधिकाधिक निवेदिकांचे मत आहे.

५. सोशल मीडियामुळे लैंगिक छळ होणे सामान्य झाले असून जनजागृती देखील करण्यात येते असे जास्तीत जास्त निवेदिकांचे मत आहे.

5) उपाययोजना :-

१. मुलींनी त्यांच्या अंतर्ज्ञानावर विश्वास ठेवावा.

२. ज्या लोकांना ओळखत नाही किंवा ज्यांच्यावर तुमचा विश्वास नाही त्यांच्यासोबत एकटे राहणे टाळा.

३. तुम्ही कुठे आहात आणि तुमच्या आजूबाजूला काय आहे याची जाणीव ठेवा.

४. निर्जन भागांपासून दूर रहा.

५. तुमच्या सभोवतालच्या परिसरात मजबूत, आत्मविश्वास, जागरूक आणि सुरक्षित दिसण्याचा प्रयत्न करा.

6) सूचना :-

१. खंबीर रहावे, धोकादायक परिस्थिती टाळावी आणि अंतः प्रेरणेवर विश्वास ठेवावा..

२. इतरांशी स्पष्ट संवाद साधा आणि त्यांच्या हक्कांचा आदर करा.

३. जेव्हा तुम्हाला नाही म्हणायचे असेल तेव्हा नाही म्हणा आणि तुमच्या अशाब्दिक संकेतांची जाणीव ठेवा.

४. रात्री किंवा कमी प्रकाश असलेल्या ठिकाणी एकटे फिरू नका.

५. धोक्याचे संकेत शोधा आणि जर तुम्हाला धोका वाटत असेल तर शारिरीक रित्या प्रतिसाद द्या.

7) सारांश :-

अनेकदा बलात्कार करणाऱ्या गुन्हेगारावर लक्ष केंद्रित केले जाते आणि पीडितेच्या हिताचा फारसा विचार केला जात नाही. तथापि आता देशभरात असे अधिकारी आणि संस्था उपलब्ध आहेत जे बलात्कार व लैंगिक अत्याचाराच्या

पीडितांना पाठिंबा देण्यासाठी आहेत. कधीकधी बलात्कार आणि लैंगिक अत्याचार पीडित व्यक्तीवर शारीरिक चिन्हे सोडत नाहीत, परंतु त्याचा शारीरिक आणि मानसिक परिणाम होतो जो आयुष्यभर राहू शकतो. हे बलात्कार आणि लैंगिक अत्याचाराच्या पीडितांना सतत भीती आणि समाजापासून दूर राहण्यास कारणीभूत ठरते. ज्यामुळे नैराश्य आणि इतर मानसिक आरोग्य समस्या उद्भवू शकतात. याचा परिणाम पीडितेच्या काम करण्याच्या क्षमतेवर देखील होऊ शकतो आणि त्यामुळे त्यांच्या उपजीविकेवर परिणाम होतो.

बलात्कार हा एक अत्यंत क्लेशकारक अनुभव आहे जो पीडित व्यक्तीला शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक मार्गाने प्रभावित करतो. जरी दोषाचे परिणाम भिन्न असले तरी, पीडितेला या तीन श्रेणींमध्ये समान समस्या येतात. भारतात जास्तीत जास्त महिला छळ आणि अत्याचार त्यांच्या आयुष्याचा एक भाग म्हणून स्वीकार करतात. कारण ते भेदभावपूर्ण वातावरणात वाढलेले असतात. या अत्याचारांमुळे स्त्रीच्या मनावर सखोल परिणाम होतो. अशाप्रकारे विषयाचा सारांश आहे.

शाश्वत विकासात महिला धोरणांची भूमिका

डॉ. कल्पना दिलीप भारंबे

सहयोगी प्राध्यापक, लोकसेवक मधुकरराव चौधरी समाजकार्य महाविद्यालय जळगाव.

Email- Kalpanadb03@gmail.com

प्रस्तावना

प्राचीन वैभवशाली संस्कृतीचा वारसा प्राप्त असणाऱ्या भारत देशात पुरुषप्रधान अशा समाज व कुटुंबे व्यवस्थेने स्त्रियांना दुय्यम स्थानी ठेवून त्यांना विकास व प्रगतीची संधी नाकारली. समाजातील अनिष्ट रूढी प्रथा व परंपरा पूर्णपणे मानवी हक्काच्या विरोधात होत्या आणि त्या स्त्रियांना सर्वाधिक घातक होत्या उदाहरणार्थ बालविवाह, सतीप्रथा इत्यादी. भारतातील लोकसंख्येतील 50 टक्के भाग असणाऱ्या महिलांना नैसर्गिक असे मानवी हक्क ही नाकारले गेले होते. लिंगभेद, शारीरिक व मानसिक शोषण, समाजातील असमानता या कारणांमुळे महिलांना दर्जा, संधी व हक्काबाबत नेहमीच दुय्यम व उपेक्षित राहावे लागले. महात्मा फुले, महर्षी कर्वे, सावित्रीबाई फुले, न्यायमूर्ती म गो रानडे, गो ग आगरकर, डॉ. बाबासाहेब भीमराव आंबेडकर या थोर व कृतिशील समाज सुधारकांच्या दीर्घकालीन प्रयत्नांतून विसाव्या शतकात महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया गतिमान बनली. स्वातंत्र्यपूर्व काळात सावित्रीबाई फुले, रमाबाई रानडे, पंडिता रमाबाई, ऍनी बेझंट, ताराबाई शिंदे या महिला समाज सुधारकांच्या माध्यमातून स्त्रीमुक्तीला प्रारंभ झाला. पारतंत्र्यात ब्रिटिशांनी बालविवाह सती प्रथा या संदर्भात कायदे करून अमानुष प्रथा निर्मूलनासाठी प्रयत्न केला. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने स्वतंत्र धोरणे निर्माण केली.

प्रस्तुत शोधनिबंधात संशोधकांनी शासनाच्या महिला धोरणांमुळे भारतातील महिलांचा विकास कसा होत गेला आणि शाश्वत विकासासाठी या धोरणांचे महत्त्व काय आहे हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाचे उद्देश

1. महाराष्ट्र राज्यातील महिला धोरणांचा प्रवास जाणून घेणे.
2. शाश्वत विकासात शासन निर्णय महिला धोरणांच्या परिणामांचे अध्ययन करणे.

तथ्य संकलन

प्रस्तुत शोधनिबंधात सर्व तथ्य द्वितीय स्त्रोतांच्या माध्यमातून घेण्यात आले आहे. यामध्ये विविध पुस्तके, वर्तमानपत्र, वेबसाईट यामधून संदर्भ घेण्यात आले आहेत.

शाश्वत विकास आणि महिला धोरणांचा प्रवास

शाश्वत विकास म्हणजे निसर्गतः आपल्या क्षमता अनंत काळापर्यंत टिकवून अधिकाधिक प्रगतीकडे वाटचाल करणे होय. या दृष्टीने महिलांचा शाश्वत विकास होण्यासाठी त्यांची निरंतर प्रगती घडून येण्यासाठी महिलांचे सक्षमीकरण होणे आवश्यक असते. महिलांचे सक्षमीकरण आणि शाश्वत विकास हे एकमेकांशी निगडित आहेत. सक्षमीकरण झाल्यामुळे महिलांना संधी आणि निर्णय घेण्याची क्षमता मिळते त्यामुळे लैंगिक समानता साध्य होते आणि शाश्वत विकासाला गती मिळते.

युनेस्को(संयुक्त राष्ट्र शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक संघटना) असं मानत की लिंगावर आधारित कोणत्याही स्वरूपाचा भेदभाव करणे म्हणजे मानवाधिकाराचे उल्लंघन करणेच आहे. शाश्वत विकासाचे ध्येय गाठण्यासाठी हा भेदभाव म्हणजे मोठा अडथळा आहे. ज्ञान आणि सत्ता मिळवण्यासाठी स्त्री आणि पुरुष दोघांनाही समान संधी, आवडी निवडीचे स्वातंत्र्य उपभोगता यायला हवं कारण ते समान प्रतिष्ठेचे नागरिक आहेत. भारतात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी स्वतंत्र धोरणे तयार करण्यात आली. शासनाची सामान्य ध्येय व उद्दिष्ट गाठण्याकरिता सर्व प्रक्रियेचे उच्च पातळीवरील नियोजन म्हणजे धोरण होय. साधारणतः कायदा, नियम व

कार्य आराखडा प्रशासन पद्धत, न्याय निवाडा इत्यादी स्वरूपामध्ये धोरण जाहीर केले महिला धोरण म्हणजे महिलांच्या प्रश्नांसाठी सरकारने जाहीर केलेले धोरण आणि त्यांना सहाय्य करण्यासाठी च्या उपाययोजना होय.

भारतीय राज्यघटनेने मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्वांच्या माध्यमातून “स्त्री मुक्ती” व विकासाची मूलभूत रूपरेषाच आखून दिली आहे. स्त्री पुरुष समानता हे कल्याणकारी राज्य निर्मितीचे अत्यावश्यक अंग आहे. महिला सबलीकरणाचे धोरण हे जरी पूर्णपणे स्त्रीवादी

असले तरी ते पुरुषविरोधी नसते. मुळात स्त्री सक्षमीकरण किंवा स्त्रीमुक्ती याचा अर्थ पुरुषप्रधान व्यवस्थेवर सूड उगवणे नसून पारंपारिक व सनातनी पुरुषप्रधान व्यवस्थेत प्रबोधना बरोबर त्याच पुरुषप्रधान व्यवस्थेची मदत घेत स्त्रियांना सक्षम व स्वावलंबी बनवणे होय. भारतासारख्या परंपरा प्रधान देशात जेथे स्त्री ही दुय्यमच असते या रुढीप्रिय मानसिकतेला छेद देत शासकीय धोरणांच्या माध्यमातून स्त्री सबलीकरण प्रक्रिया घडवून आणणे हे आव्हानात्मक व वेळखाऊ कार्य आहे. आज लष्कर, पोलीस, प्रशासन, वाहतूक, शिक्षण, राजकारण, विज्ञान आणि कलेच्या क्षेत्रात स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने कार्य करत आहेत हे आपल्या धोरणाचे यश आहे.

भारतातील महिला धोरणांचा प्रवास

भारतातील महिला धोरणांमध्ये महिला धोरण आणणार महाराष्ट्र पहिलं राज्य ठरलं. पहिले महिला धोरण (1994) 1993 मध्ये राज्याचे तत्कालीन मुख्यमंत्री शरद पवारानी प्रथमच महिला आणि बालविकास हा स्वतंत्र विभाग सुरू केला. चंद्रा अयंगर या खात्याच्या सचिव होत्या. या विभागाने राज्यभर विविध बैठका, सभा आणि चर्चासत्रे घेऊन व अभ्यास करून राज्याचे पहिले महिला धोरण तयार केले आणि 22 जून 1994 रोजी राज्य शासनाने मुंबईच्या नेहरू सेंटरमध्ये कार्यक्रमाचे आयोजन करून या धोरणाला मान्यता दिली. देशातील पहिले महिला धोरण जाहीर करण्याचा बहुमान महाराष्ट्राला मिळाला याची नोंद अन्य राज्यांनी घेतली. तत्कालीन उपराष्ट्रपती के. आर. नारायणन यांच्या हस्ते या धोरणाचे प्रकाशन झालं तेव्हा त्यांनी याला क्रांतिकारी आणि ऐतिहासिक म्हटले होते. या महिला धोरणात महिलांप्रती कल्याणकारी दृष्टिकोन ठेवून आखणी करण्यात आली होती. या धोरणानंतर मुलींना संपत्तीत वाटा देण्याचा कायदा मंजूर झाला, पोटगी विषयक कायद्यात सुधारणा झाली, महिला आर्थिक विकास महामंडळाच्या माध्यमातून बचत गटांना चालना मिळाली. मुलांच्या प्रगती पुस्तकावर आईचे नाव लावण्यात येऊ लागले.

दुसरे महिला धोरण (2001) 2000 मध्ये राष्ट्रीय महिला सक्षमीकरण धोरणाची आखणी केली गेली. 2001 मध्ये राष्ट्रीय महिला सक्षमीकरण धोरण मंजूर करण्यात आले. या धोरणात पुरुष प्रधान मानसिकता बदलून महिलांना सर्व क्षेत्रात समान संधी मिळवण्यासाठी आवश्यक ती साधनसामग्री उपलब्ध करण्याच्या उद्देश होता. महिलांना केंद्रस्थानी ठेवून आर्थिक नियोजन, ग्रामपंचायत महिला लोकप्रतिनिधींना अधिक अधिकार, नियोजनात महिलांचा सहभाग असे अनेक निर्णय झाले. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांसाठी 50 टक्के आरक्षणाचा निर्णय घेतला गेला. समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून वंचित राहिलेल्या महिलांचे पुनर्वसन करणे, अनिष्ट प्रथांपासून त्यांची मुक्तता करण्यासाठी उपाययोजना राबवणे तसेच अनुसूचित जाती जमाती, भटक्या विमुक्त जमाती आणि अल्पसंख्यांक स्त्रियांवरील अन्याय दूर करण्याच्या तरतुदी धोरणामध्ये अंतर्भूत होत्या.

तिसरे महिला धोरण (2014) 2014 मध्ये तिसरे महिला धोरण निश्चित करण्यात आले. या सर्व धोरणांमध्ये प्रामुख्याने महिलांवरील अत्याचार, द हिंसा, स्त्रीविषयक कायदे, त्यांच्या आर्थिक दर्जात सुधारणा, प्रसार माध्यमांची भूमिका, स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग, स्त्रियांना केंद्रस्थानी मानव योजनांची निश्चिती, स्वयंसहायता बचत गटाचा विकास यांचा प्रामुख्याने विचार झाला.

चौथे महिला धोरण (2024)

आठ मार्च 2024 मध्ये चौथे महिला धोरण जाहीर झाले. यामध्ये महिलांना आर्थिक मदतीसह कर सवलती, गृहनिर्माण कोटा आणि प्रसुती पितृत्व रजेचा समावेश आहे. या धोरणामध्ये राज्यातील दुर्लक्षित, दुर्गम आणि पोहोचण्यास कठीण

अशा आदिवासी भागात मोफत आरोग्य तपासणी शिबिरे घेणे, कर्करोग, मूत्रमार्ग संक्रमण, क्षयरोग, रजू निवृत्तीच्या समस्या इत्यादींसाठी निदान उपचार सुविधा उपलब्ध करून देणे, महिलांची संख्या जास्त असलेल्या आस्थापनांच्या ठिकाणी पाळणाघर सुरू करणे. आदिवासी मुलींच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष देणे, सर्व पोलीस मुख्यालयांमध्ये भरोसा कक्ष स्थापन करणे, महानगरपालिका नगरपालिका प्रभागां मध्ये महिला बचत गटांसाठी स्टॉलसाठी जागा उपलब्ध करून देणे, ऊस तोडणी सारख्या हंगामी काम करणाऱ्या महिलांसाठी वसतिगृह स्थापन करणे, शाश्वत नैसर्गिक संसाधन, व्यवस्थापन, हवामान बदल अनुकूलन या संदर्भातील लवचिक धोरण तयार करणे, मुली व खेळाडूंना पायाभूत सुविधा प्रशिक्षण आर्थिक सहाय्य आणि अनुषंगिक पाडवा देण्यासाठी विशेष क्रीडा धोरण जाहीर करणे इत्यादी गोष्टींचा समावेश आहे. या धोरणात एलजीबी टीक्यू (तृतीयपंथी, समलैंगिक) आणि वेश्या व्यवसायातील महिला यांच्या कल्याणाचा विचार करण्यात आला आहे.

महिला धोरणांचे परिणाम

राज्यातील महिला धोरणांनी मुलींना वडिलांच्या मालमत्तेत कायदेशीर अधिकार प्राप्त करून दिला. घटस्फोट आणि पोटगीच्या कायद्यात काही महत्वाच्या सुधारणा झाल्या. पतीच्या मालमत्तेत समान वाटा मिळाला. आंतरधर्मीय महिलांच्या विवाह आणि पोटगीच्या कायद्यातील सुधारणांची सुरुवात झाली. याच धोरणातून महिला आरक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. सरकारी आणि निम सरकारी विभागात महिलांसाठी 30 टक्के आरक्षण ठेवणारे महाराष्ट्र पहिले राज्य ठरले. महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये 33 टक्के आरक्षण देण्याचा निर्णय घेणारे महाराष्ट्र हे सर्वप्रथम राज्य होते पुढे हे आरक्षण 50 टक्के पर्यंत वाढवण्यात आले. तिसऱ्या धोरणाचा विशेष लाभ म्हणजे एकल महिलांच्या प्रश्नांबद्दल चर्चा झाली. एकल महिलांसाठी स्वतंत्र धोरणाचा मसुदा तयार करण्यात आला. एकंदरीत पहिल्या महिला धोरणाने एकूणच महिलांच्या सामाजिक राजकीय आणि आर्थिक प्रश्नांचा कसा विचार करायला पाहिजे याचा दृष्टिकोन दिला ज्यामुळे नंतरच्या महिला धोरणांची पायाभरणी झाली. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकीत महिलांना मिळालेल्या आरक्षणामुळे राखीव जागांमुळे महाराष्ट्राने महिलांना राजकीय व सामाजिक निर्णय प्रक्रियेच्या केंद्रस्थानी आणले. महिलांचा स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सहभाग वाढला. जेंडर बजेट चे प्रयोग झाले. महिलांच्या ग्रामसभेला आर्थिक नियोजनात महत्त्व आले. परंतु इतके सारं होऊ नये महिला कितपत सक्षम आणि सुरक्षित झाला हा प्रश्न जागतिकीकरण होत असताना महत्वाचा आहे.

जग झपाट्याने बदलत आहे त्याचे बरे वाईट परिणाम भारतावर पर्यायाने महाराष्ट्रातही झाले. गेली दोन वर्षे कोरोनाच्या साथीमुळे नवीन आव्हाने सर्वासमोरच उभी राहिली महिलांसाठी तो काळ अधिकच कठीण ठरला. ऑनलाइन शिक्षणासाठी स्मार्टफोन न मिळाल्याने हजारो मुली शिक्षण प्रवाहातून बाहेर फेकल्या गेल्या आहेत. त्यातल्या शेकडो मुली 18 वर्षे पूर्ण होण्याआधी बोहल्यावर चढल्या. कोरोना काळात बालविवाहाच्या घटनांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. रोजगाराचे आयाम बदलले. अधिकाधिक मुली शिकून आयटी बँकिंग सेवा क्षेत्रात येत असल्या तरी तिथे कामाच्या ठिकाणी सुरक्षा नाही, शहरे महिला सेही नाहीत. कोरोना काळात खाजगी क्षेत्रात रोजगार गमावणाऱ्यांमध्ये महिलांची संख्या मोठी होती. व्यवसाय म्हणून छोट्या शेतकरी महिला व शेतमजूर यांच्या आर्थिक सुरक्षिततेबद्दल कोणीही बोलत नाही. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांमुळे त्यांच्या पत्नीच्या वाट्याला आलेल्या सामाजिक आणि आर्थिक प्रश्नांचा विचार झालेला नाही. कोरोना काळात पती गमावलेल्या महिलांचे वेगळे प्रश्न उभे राहिले आहेत. ग्रामीण अर्थकारण वेगाने बदलते आहे. पुरुष शहरांकडे धाव घेत असताना महिला मात्र अपरिहार्यपणे गावातच थांबतात. संघटित क्षेत्रातले रोजगार कमी होऊन महिला वेगाने असंघटित क्षेत्राकडे ढकलल्या जात आहेत. महिलांना आर्थिक स्वातंत्र्य देण्याची क्षमता असलेल्या बचत गटांची चळवळ संधी साधूनी मोडून खाल्ली आहे. तंत्रज्ञानाच्या प्रगती सोबत महिलांचे आरोग्यविषयक प्रश्न अधिक गुंतागुंतीचे होत आहेत. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना राजकीय नेतृत्व मिळालं पण ते पाव शतकानंतरही कागदावर राहिलं की काय अशी स्थिती आहे कारण बहुसंख्या महिला आजही सहीपुरत्याच कारभारात आहेत. महिलांवरील गुन्हे वाढले

आहेत. सोशल मीडियाच्या वापरामुळे महिलांना वेगळ्याच प्रकारच्या दिवसीला तोंड द्यावे लागते आहे. तरुणींचा ऑनलाईन लिलाव मांडेपर्यंत गुन्हेगार पोहोचत आहेत. एकंदरीतच नवीन धोरण आखत असताना मागील धोरणाचे नेमकं काय झालं याचा उहापोह होणे देखील तितकेच महत्वाचे आहे.

निष्कर्ष

महिला या सकारात्मक ऊर्जेचा प्रचंड मोठा श्रोत आहे. महिलांच्या या ऊर्जेला एक विकासात्मक व विधायक वळण देऊन तिला समाजात स्वतःची ओळख निर्माण करता यावी, तिच्या आर्थिक सामाजिक स्थानास बळकटी मिळावी तसेच आपत्ती प्रसंगी तिला मदतीचा हात देता यावा यासाठी महाराष्ट्र राज्य सरकारने अनेक महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले आहेत. महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी आणि त्यांच्या आदर्श उन्नतीसाठी अनेक नाविन्यपूर्ण उपक्रम, धोरणे राबवून महिलांचा सन्मान आणि आत्मविश्वास वाढवा यासाठी अनेक प्रयत्न करून देशापुढे वेगळा आदर्श निर्माण केला आहे. परंतु हा आदर्श टिकून राहण्यासाठी ठरल्याप्रमाणे अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

एम. ए. भाग एक राज्यशास्त्र- सार्वजनिक धोरण
सकाळ वृत्तपत्र
दिव्य मराठी वृत्तपत्र - मधुरिमा पुरवणी